

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXV

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY
65. ÉVF.

SZERKESZTI
HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1941
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

A Budapesti Philologiai Társaság 1941-ben.

Tiszteletbeli tagok:

<i>Amandos Konstantin</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Kukules Phaidon</i> , egyet. tanár, Athén.
<i>Balogh Jenő</i> b. t. t., ny. miniszter, Budapest.	<i>Kornis Gyula</i> áll.-titk. egy. tan., Bpest.
<i>Bees A. Nikos</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Láng Nándor</i> ny. egyet. tanár, Bpest.
<i>Chatzidakis N. György</i> ny. egyet. tanár, Athén.	<i>Melich János</i> ny. egyet. tanár, Bpest.
<i>Csengery János</i> ny. egyet. tanár, Bp.	<i>Petz Gedeon</i> ny. egyet. tanár, Bpest.
<i>Förster Aurél</i> egyet. tanár, Kolozsvár.	<i>Sir Stein Aurél</i> , archaeologiai felügyelő, London.
<i>Gyomlay Gyula</i> ny. egyet. tan. Bp.	<i>Szász Károly</i> volt képviselőházi elnök, Budapest.
<i>Hóman Bálint</i> m. kir. vallás- és közokt. miniszter.	<i>Szinnyei József</i> ny. egyet. tan. a Magyar Tud. Akad. főkönyvtárosa, Bpest.
	<i>Wilhelm Adolf</i> egyet. tanár, Bécs,

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Huszt József*. Első titkár: *Jirka Alajos*. Pénztáros: *Lekes István*. Alelnökök: *Eckhardt S.* Másodtitkár: *Staud Géza*. Ellenőr: *Nedeczey Jenő* és *Finály Gábor*.

Számvizsg. biz.: *Bariska Mihály*, Szerkesztők: *Eckhardt Sándor* és *Huszt József*,
Nagy Ferenc, *Wagner József*.

Választmányi tagok:

Alföldi A.	Gáldi László	Kövendi Dénes	Schwartz Elemér
Alszeghy Zsolt	Gálos Rezső	Kristóf György	Szabó Árpád
Angyal Endre	Garda Samu	Lám Frigyes	Szabó Miklós
Antal Imre	Gulyás József	Magyaryné Techert M.	Szemerényi Oszvald
Balogh József	György Lajos	Marót Károly	Szidarovszky János
Bárczi Géza	Gyulai Ágost	v. Mészáros Ede	Szinnyei Ferenc
Belohorszky F.	Hankiss János	Molnos Lipót	Tamás Lajos
Birkás Géza	Heinlein István	Moravcsik Gyula	Thienemann T.
Borzák István	Horváth Endre	Pap Károly	Tomasz Jenő
Császár Ernő	Ivánka Endre	Papp Ferenc	Vayer Lajos
Egry Gyula	Kardos Tibor	Prácsér Albert	Vietorisz József
Fest Sándor	Karsai Géza	Pröhle Vilmos	Waldapfel József
Fludorovits Jolán	Kemenes Illés	Pukánszky Kádár J.	Zlinszky Aladár
Friml Aladár	Koltay-Kastner J.	Rados Tamás	Zolnai Béla
Gábrriel Asztrik	Koszó János	Schmidt Henrik	Zsigmond Ferenc

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1941-ben:

Acs Károly	Gábrriel Asztrik	Marót Károly	Szabó Mihály
Angyal Endre	Gáldi László	v. Mészáros Ede	Szádeczky-Kardoss
Bálint Sándor	Gulyás József	Mollay Károly	Samu
Baumgarten S.	Gyóni Mátyás	Moravcsik Gyula	Szemerényi Oszvald
Borzák István	Happ József	Nagy Ferenc	Szilágyi J. György
Csapláros István	Horváth Endre	Ország László	Turóczi-Trostler J.
Dobossy Tibor	ifj. Horváth János	Papp János	Vargha Anna
Dobossy László	Kenéz Ernő	Péter Gyula	Varga Zsigmond
Eckhardt S.	Koczogh Akos	Petró Sándor	József
Finály Gábor	Kósa János	Révész Mária	Visy József
Fludorovits Jolán	Laziczus Gyula	Semjén Gyula	Waldapfel József

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Oldal
<i>Csapláros István</i> : A mult század lengyel irodalma Magyarországon	41
La fortune de la littérature polonaise du XIX ^e siècle en Hongrie ..	38
<i>Gábel Asztrik</i> : Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára	22
Alexandre de Hongrie, Maître régent à la Sorbonne médiévale ..	38
<i>Gáldi László</i> : Goga pesti évei és a „Lucafäru!“.	132
Octavian Goga à Budapest et la revue „Lucafäru!“	158
<i>vitéz Mészáros Ede</i> : Vergilius és az őskeresztény (sír)feliratok	1
De titulis atque inscriptionibus Christianis antiquissimis P. Vergilium Maronem sequentibus	15
<i>Nagy Ferenc</i> : A tragikum és komikum életérzése az antik drámában. (Sírás és kacaj)	113
Das Lebensgefühl des Tragischen und Komischen im antiken Drama. (Weinen und Lachen)	131
<i>Péter Gyula</i> : Kyklops-típusok	241
De diversis Cycloporum figuris	269
<i>Petró Sándor</i> : A magyarnyelvű egyházi ének középkori emlékei	270
Die mittellalterlichen Denkmäler des Kirchengesanges in ungarischer Sprache	285
<i>Turóczi-Trostler József</i> : A Balassi-versszak német rokonsága	285
Deutsches zur Vorgeschichte der Balassi-Strophe	301
<i>Varga Zsigmond József</i> : Consul — Insula	15

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

<i>Baumgarten Sándor</i> : Trebellius Rex	73
A propos de Trebellius Rex	74
<i>Borzák István</i> : Πολυθρύλητα παραδείγματα	161
<i>Eckhardt Sándor</i> : La Bruyère, a magyar történelem tanára	174
La Bruyère, professeur d'histoire de Hongrie	180
<i>Gáldi László</i> : Adalékok az oláh-újjörög irodalmi kapcsolatokhoz	170
Contributions à l'étude des relations littéraires gréco-roumaines ..	174
<i>Gáldi László</i> : Goga és Heyse	352
<i>Gulyás József</i> : Egy adat Birken népszerűségéhez	351

<i>Happ József</i> : Hol az igazság az egységes német kiejtés vitájában? (Válasz Mollay Károly cikkére)	181
Wo liegt die Wahrheit in dem Streit über die einheitliche deutsche Aussprache in Ungarn?	185
<i>Kósa János</i> : Francia könyvek sorsa Magyarországon	66
Le sort des livres français dans la Hongrie du XVIII ^e siècle	72
<i>Mollay Károly</i> : Válasz Happ Józsefnek	186
Antwort an Josef Happ	187
<i>Moravcsik Gyula</i> : Darkó Jenő (1880—1940)	58
<i>Moravcsik Gyula</i> : Vári Rezső (1867—1940)	159
<i>Révész Mária</i> : Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar össze- kötetéseihez	164
Contribuzioni alle relazioni ungheresi di Filippo Beroaldo maggiore	166
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : A kolophoni Mimnermos és hazája, Smyrna	302
Mimnermos der Kolophonier und seine Heimat, Smyrna	309
<i>Szemerényi Oszvald</i> : Junius	166
<i>Visy József</i> : Hermagoras	60
<i>Waldapfel József</i> : Balassi lengyel kapcsolataihoz	310
Balassi et la Pologne	317

HAZAI IRODALOM.

<i>Aischylos tragédiái</i> , fordította Csengery János. (Marót Károly)	318
<i>Attila és hűnjai</i> . Szerk. Németh Gyula. (ifj. Horváth János)	204
<i>Balassa László</i> : A magyar tanítás megújítása felé. (A tanítás problé- mái 24.) (Eckhardt Sándor)	199
<i>Baranyai magyar néphagyományok</i> . Gyűjtötte, szerkesztette és jegy- zetekkel ellátta Berze Nagy János. (Bálint Sándor)	199
<i>Bárczi Géza</i> : Magyar szövejtő szótár. (Gáldi László)	195
<i>Balázs János</i> : A gazai iskola Thukydidés-tanulmányai. (Magyar-Görög Tanulmányok 11.) (Gyóni Mátyás)	76
<i>Balogh Károly</i> : Antik bronztükr. (Borzák István)	79
<i>Bóta Károly</i> : Istvánffy Miklós. (Vargha Anna)	80
<i>Derka Clarisse</i> : Bárány Podmaniczky Károlyné Charpentier Julia. (Sem- jén László)	192
<i>Dobó Árpád</i> : Publicum Portorium Illyrici. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. fasc. 16.) (Finály Gábor)	188
<i>Dobosy Tibor</i> : Pierre Choque, Anna magyar királyné kísérője. (Gáb- riel Asztrik)	202
<i>Emlékkönyv a Juventus 25 éves jubileumára</i> . (Carolus Acs)	326
<i>Fogarasi Miklós</i> : Savonarola és a Rinascimento. (Szabó Mihály)	88
<i>Förster Aurél</i> : A filológia fogalma. (Moravcsik Gyula)	74
<i>A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Bion) költeményei</i> . Ford. † Vértesy Dezső. Magyarázta Módi Mihály. II. kötet. (Borzák István)	187
<i>Agnès György</i> : La survie de Molière dans la comédie contemporaine. (Kenéz Ernő)	85
<i>Hoffstaedter Lajos</i> : Ovidius a XII. századi Franciaországban. (Kenéz Ernő)	85
<i>Istóka Dezsőné Mein Rózsa</i> : A generációs regény. (Minerva-könyvtár 134.) (Semjén Gyula)	194
<i>Kardos Tibor</i> : Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar iro- dalom keletkezése. (Gáriel Asztrik)	327

Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. (Minerva-könyvtár 133.) (Semjén Gyula)	193
Lukács Zsuzsanna: A féltékenység elemzése az újabb francia regényben. (Kenéz Ernő)	85
Markó Ilona: II. József és az erdélyi szászok. (Minerva-könyvtár 131.) (Semjén Gyula)	198
E. M. Mészáros: De cultu litterarum et de lingua Latina Hungariae medii aevi. (Fludorovits Jolán)	324
Nagy Artúr: Olasz színművek és színészek a Nemzeti Színházban 1837-től 1884-ig. (Szabó Mihály)	88
Olofsson Placid: Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartólása. (Koczogh Akos)	192
Papp Márta: Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái. (Értekezések a magyarországi latinság köréből 2.) (Vargha Anna)	190
Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. (Kósa János)	81
Radnóti Miklós—Vas István: Guillaume Appollinaire válogatott versei. (Gáldi László)	203
Rónai Pál: Latin költők. Anthologia Latina. (Gáldi László)	190
Schwartz Elemér: A német köznyelv és helyes kiejtése. (Lazicius Gyula)	83
Marthe Spitzer: Les Juifs de Balzac. (Kenéz Ernő)	85
Sziva József: Pesszimizmus, részvét és szeretet. Jelentés az újabb német irodalom tárgyában. (Minerva-könyvtár 136.) (Semjén Gyula)	331
Takács Mariánna: Hogyan látta gr. Széchenyi István Olaszországot. (Szabó Mihály)	88
Visy József: A görög szónoki paideia. (Papp János)	323

KÜLFÖLDI IRODALOM.

M. Bieber: The History of the Greek and Roman Theater. (Szilágyi János György)	334
F. Brommer: Satyroi. (Szilágyi János György)	94
Procopé S. Costas: An Outline of the History of the Greek Language. (Szemerényi Oszvald)	209
Janet Girvan Espiner-Scott: Claude Fauchet. Sa vie, son oeuvre. (Dobosy Tibor)	102
Helge Groß: Dichter des Humanismus im heutigen Deutschland. I. (Semjén Gyula)	99
Alice Hulubei: L'églogue en France au XVI ^e siècle. Époque des Valois (1515—1589). (Dobosy Tibor)	233
Μιχ. ᾠΑϕ. Καλινδέρη: Γραπτά μνημεία ἀπὸ τῆ Δυτ. Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας. (Horváth Endre)	340
Hedwig Konrad: Étude sur la métaphore. (Kenéz Ernő)	346
Henri Lebègue: Du sublime. (Nagy Ferenc)	333
Ἰωακείμ Μαρτινιάνου: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως. (Horváth Endre)	339
Montesquieu „Jegyzetei“. (Dobosy László)	345
Martin P. Nilsson: Greek Popular Religion. (Marót Károly)	90
Holger Pedersen: Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen. (Szemerényi Oszvald)	336
Francesco Piccolo: Arte e poesia dei trovatori. (Angyal Endre)	104
Sextil Pușcariu: Limba română. Vol. I. (Gáldi László)	237
Roseffi Al.: Istoria limbii române. III. Limbile slave meridionale. (Gáldi László)	350

	Oldal
<i>Südostdeutsche Forschungen</i> . Jahrg. IV. Ergänzungsheft. (<i>Mollay Károly</i>)	314
<i>Südost-Forschungen</i> . V. Jahrg. Heft 1. (<i>Gáldi László</i>)	97
<i>The Tauchnitz Book of Famous Essays</i> , compiled by Paul Hempel. (<i>Országh László</i>)	235
<i>Stephen de Ullmann: Europe's Debt to the English Language</i> . (<i>Országh László</i>)	236
<i>Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns</i> . (<i>Kósa János</i>)	214
<i>Georg Weise: Die geistige Welt der Gotik und ihre Bedeutung für Italien</i> . (<i>Angyal Endre</i>)	229
<i>Társasági ügyek</i>	106
<i>Beküldött könyvek</i>	112, 239, 352

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abel Jenő 160, 166
 Abrányi Emil 318
 Ács C. 327.
 Adalbert, Szt. 221
 Ady Endre 148, 155, 158
 Aegidius Romanus 23, 26, 28, 35
 Aeneas Sylvius 316
 Agarbiceanu János 134
 Agoston, Szt. 1, 24, 127
 Aischines 162
 Aischylos 117, 118, 119, 318—23
 Alanus Magnus 35
 Alberti, Leon Battista 89
 Albertus Magnus 35
 Alecsandri 149
 Alexander Bernát 141
 Alexander de Hungaria 27
 Alexander de Sancto Elpidio 32, 35
 Alexics György 135, 136, 142
 Alexovics Balázs 71
 Alfieri 89
 Alföldi András 98, 188, 189, 205, 206
 Altheim Fr. 168, 335
 Andrássy 50
 Angerianus 316
 Angol irod. 236 k.
 Angyal Dávid 89
 Angyal E. 73, 232, 233
 Antik tragédia 113—130
 Antimachos 302
 Apollonios Rhodios 257
 Appel C. 285
 Apuleius 318
 Arany János 48, 153, 232, 319
 Arbesman R. 24
 Aretinus, Leonardus 207
 Aristides 210
 Aristophanes 123, 255, 335
 Aristoteles 61, 115, 124—126, 348
 Arnaud de Saint-Quentin 36
 Arnouldus de Tholosa 32, 33, 37
 Arquilliere H. X. 23, 30, 32
 Artemidoros 303, 304
 Asnyk Adám 50
 Athenaios 302
 Attila 204—8 pass
 Augustinus Triumphus 32
 Augustinus de Ancona 35
 Aurelius, Marcus 188, 189
 Avancinus, Nicolaus 73
 Aventinus 225
 Baas, Hermann 224
 Babits Mihály 190, 201
 Bacon 235
 Baif 234
 Balassa B. 285—304 pass, 310—318 pass.
 Balassa János 313
 Balassa József 183, 186, 196
 Balassa László 199
 Balázs János 76
 Bálint Sándor 201, 276, 278, 279
 Ballagi A. 41, 141
 Balogh Károly 79
 Baksay Ábrahám 313
 Balzac 85
 Bandini (Baudolocich) Mark 284
 Bánfi Florio 207
 Bányai Károly 50
 Barberini Ant. 74
 Barberino, Francesco di 104
 Bárczi Géza 195, 196, 198
 Bártfai Szabó László 89
 Bartha L. 276
 Bartók Béla 99
 Bartoniek Emma 219
 Báthory András 316
 Báthory Gizella 317
 Báthory István 190, 191
 Baumgarten Sándor 74
 Bayer József 88
 Beke Ö. 184
 Békefi Remig 141
 Békes Gáspár 191, 316, 317
 Belleau 234
 Beloch 303, 307
 Beöthy Zsolt 141
 Bergson 128, 347, 348
 Béri Gyula 46

- Bernard D'Auvergne 36
 Bernardus de Perugia 328
 Bernhardy 303
 Berkovics E. 239
 Beroaldus, Philippus 164 kk.
 Berze Nagy János 199
 Berzeviczy Márton 191, 192, 316
 Bianchini, Bartolommeo 164
 Bianu 135
 Bieber M. 334
 Bielski Joachim 313
 Bion 187, 188, 251
 Birkás Géza 227
 Blass 61
 Bleyer Jakab 82, 226
 Boeckh 75
 Boileau 234
 Bologa Valeriu 222
 Bon, Augusto 88
 Bonaventura de Padua 26
 Bonifonius 315
 Bonifác VIII. 29, 30
 Bonipert pécsi püsp. 222
 Boor, H. de 207
 Bornemissa Péter 278, 312
 Borzsák István 80, 163, 164, 188
 Bóta Károly 80
 Bovet F. 292
 Bozzai Pál 44
 Brinkmann H. 285
 Brodarics 165
 Bronikowszky Sándor 43
 Brommer F. 94
 Brukenthal 198
 Brunn 187
 Brutus J. Mihály 190
 Buchananus 198, 316
 Burdach Konrád 89
 Burkart Waldis 292, 294
 Busolt 303

 Calanus, Iuventus Caelius 207
 Camoes 190
 Carcalechi, Zacharie 133
 Caricis, Franciscus de 35
 Catullus 119, 125, 318
 Chalkondyles, Laonikos 59, 812
 Chatelain A. E. 27
 Chevalier U. 24
 Cholmeley 187
 Choque Pierre 202, 203
 Cicero 61, 62, 63, 64, 125, 163, 318
 Cipariu 135
 Ciura Sándor 137, 138
 Claudianus 263

 Cohen G. 330
 Comenius 310, 312
 Constantinos Porphyrogenetos 160
 Consul etym. 15—22
 Cosbuc György 132, 149, 154
 Crosland J. 330
 Csanádi Albert 330
 Csapláros István 58
 Csehy József 42
 Csengery J. 318 kk.
 Csorba Tibor 57
 Csukássy József 49
 Csűry Bálint 347
 Czartoriski Adam 41

 D'Alambert 71
 Danilowski Gusztáv 57
 Dante 2, 89, 104
 Dantiscus püsp. 315
 Darkó Jenő 58—60
 Dauzat 195, 196, 198
 Deák Farkas 316
 Deissmann 211
 Demant Christoph 295
 Demetrius 126
 Demkó Kálmán 224
 Democritus 116
 Demosthenes 211
 Denifle H. 27
 Denusianu 237
 Dercsényi 213
 Derka Clarisse 192
 Descartes 127, 175
 Dessewffy József 42
 Dickens 235
 Diehl E. 2—15 pass.
 Diderot 71
 Dieterich 90, 335
 Dietmar prágai püsp. 271
 Diez Friedrich 105
 Digard G. 30
 Diocletianus 189
 Diogenes Laertius 60
 Dionysios Halik. 309
 Dionysos 258 k. 266
 Dobó Árpád 188, 189
 Dobosy Tibor 103, 202, 203, 234, 235
 Dobossy László 346
 Doehner Günter 341, 342
 Domitianus 79
 Dosztojevszkij 195, 333
 Dömötör Tekla 281
 Dracontius 190
 Dudith András 190, 191
 Duns Scotus, Joh. 32, 34, 35

- Durkheim 348
 Eckhardus Magister 35, 36
 Eckhardt Sándor 56, 180, 199, 203,
 205, 207, 208, 227, 234, 313, 316
 Edmonds 188
 Egyházi ének, középkori 270—285
 Elsen Ph. 23
 Eminescou 133, 140, 149, 152
 Epameinondas 307
 Epicharmos 246
 Erasmus 240
 Erényis Sándor 52
 Ernyey József 219
 Espiner, Janet Girvan 102
 Euripides 121, 123, 246, 247, 250,
 257, 258, 264
 Evrard d'Allemand 330

 Fábrián Gábor 187
 Farkas Gyula 144
 Fauchert Claude 102—103. pass
 Fási János Henrik 352
 Federici, Camillo 88
 Fegyverneki Ferenc 221
 Feiratok, öskeresztény 1—15
 Ferdinand I. 217
 Ferenc József I. 49
 Ferenczy J. 52
 Ferot Fulgence 68
 Fettich Nándor 207, 208
 Ficino Mersiglio 8 9
 Finály Gábor 189, 197
 Finke H. 30
 Flach 302
 Flaviusok 79
 Fleury Claude 68
 Fludorovits Jolán 326
 Fogarasi Miklós 88, 89
 Foran E. A. 24
 Forgách Ferenc 190, 191
 Förster Aurél 74, 75, 76
 Francia irod. 66—72, 85—88,
 233—235
 Franciscus de Monterubiano 27
 Fredro Sándor 48
 Frey D. 229
 Freytag 195
 Frigyes II. 273, 329
 Friml Aladár 326
 Fritzsche 187
 Fulbertus püsp. 222
 Fulgozius 316

 Galamb S. 47
 Gáldi L. 99, 112, 158, 159, 174, 198,
 204, 239, 351, 352
 Galeotto M. 328
 Gallienus 289
 Gálos Rezső 219
 Galsworthy 195
 Gamillschegg E. 97, 196
 Gand, Henride 37
 Garlande, Jean de 330
 Gáspár Imre 46
 Gelon tyran. 307
 Gelsei Gyula 52
 Genrich F. 285
 George, Stephan 349
 Gerard de Reims 36
 Gergely XI. 26
 Gergely XV. 74
 Gervais de Melkley 330
 Gheorghiu N. A. 172—173
 Gilson E. 327, 330
 Glorieus P. 33, 35
 Gombocz Z. 183, 186, 196, 205
 Goethe 46, 126, 318
 Gogo O. 132—159 pass.
 Goldini C. 88
 Goldschmidt 236
 Golian Kristóf 316
 Gorka András 312
 Gotfrit von Nifen 287, 288
 Gótika 229—233
 Görög bukolikusok 187—188
 Görög hatások hazánkban 339—341
 Görög színház 334 kk.
 Görög vallástört. 90—93
 Grabmann M. 23, 32, 38
 Gragger R. 352
 Grasset, Bernard 343—346
 Grillparzer 227
 Grimm 244, 245
 Groth, Helge 99, 100, 101
 Grupp, Georg 273, 274, 281, 282
 Grünwald Béla 82
 Gui de Cluny 36
 Guiraud, Jean 330
 Gulyás József 352
 Gulyás Pál 52
 Guzmics Izidor 187
 Gyarmathy Miklós 278
 Gyóni M. 78
 György Agnès 85
 Gyulay Pál 89, 191

 Habsburg Rudolf 288
 Hackmann O. 244

Gábrriel A. 38, 40, 203, 221, 331

- Hajnal István 330
 Halasy-Nagy I. 65
 Happ József 185, 186, 187
 Harmath Lujza 283
 Hatzidakis 213
 Hauréau, B. 37
 Hazai latin irod. 324—326
 Hazai németiség 81—83
 Házi Jenő 275, 280
 Hebenensis, Volphgangus 165
 Hegedüs István 160
 Hegel 127
 Heilig Konrád 219
 Heinrich Gusztáv 141
 Heinrich von Morungen 291
 Heinze 262
 Hekler Antal 230
 Hempel 187, 235
 Henricus de Alemannia 35
 Henrik IV. 271
 Herakleitos 116
 Herakles 246
 Herbert P. 287, 294, 296
 Herczeg Ferenc 82
 Hermagoros 60—66
 Hermesianax 251, 302
 Herodotos 116
 Herondas 318
 Hesiodos 124, 244, 247
 Hetita kérdés 386 kk.
 Heusler A. 285, 292
 Heyse 352
 Hiller 187
 Hippokrates tyran. 307
 Hobbes 69
 Hoenlius, Sigismunden 165
 Hoffmann Edit 219
 Hoffmann Th. A. 195
 Hoffstaedter Lajos 85, 86
 Holik Flóris 80
 Holland 241, 247
 Holub József 80
 Hóman Bálint 205, 220, 326
 Homeros 115, 244—250, 254, 257,
 261, 318
 Horatius 1, 119, 124, 190, 256, 267,
 318
 Horger A. 183, 184, 186
 Horn M. 292
 Hornyánszky Gy. 113
 Horváth Cyrill 141, 278
 Horváth E. 59, 184
 Horváth Gyula 226
 Horváth János 151, 199, 330
 Hugo Victor 49, 130, 349
 Hugo von Monford 299, 300
 Huizinga J. 114
 Hulubei, Alice 233, 234
 Huszti J. 326
 Iacobus de Columpna 26
 Iacopone da Todi 89
 Ianus Pannonius 165, 166
 Ilnátkó György 45
 Ince IV. pápa 24
 Insula etym. 15—22
 Ipsen I. 285
 Irzecieski 312
 Isokrates 323, 324
 Isopescu Cl. 144
 István, Szt. 221
 Istvánffy Miklós 80—81
 Istvanick Pál 68
 Ittenbach M. 285
 Iunius etym. 166 kk.
 Jakoby 302, 303, 305
 Jancsó Benedek 136
 János XXII. pápa 272
 Jánosi 113
 Jäger, Werner 323
 Jeanroy A. 285
 Jókai M. 49, 89
 Joó Tibor 112, 352
 N. Jorga 133
 Jósika Miklós br. 193
 József II. 69, 79, 198, 226
 Justh Zsigmond 112
 Kádár Jolán 89
 Kaiz 347, 348
 Kájoni 278
 Kalinderisz Mich. Atth. 340, 341
 Kállay M. 47
 Kallimachos 251, 257, 264, 303
 Karácsonyi János 219
 Karácsonyi népszokások 280 sk.
 Kardos Tibor 271, 272, 278, 282—
 —284, 327 k.
 Károly VIII. 202
 Kárpáti A. 47
 Karsai Géza 271, 281
 Kazinczy F. 42, 71
 Kazinczy Gábor 44, 45
 Kelemen IV. 24
 Kelemen V. pápa 283
 Kelényi B. Ottó 240
 Kempis Tamás 327
 Kenéz E. 87, 349—350
 Kerecsényi Dezső 199

- Kerényi Károly 96
 Kertbeny K. 47
 Kertész János 41
 Kesserü Mihály 165
 Kézai 204, 207
 Kinnamos 212
 Kis János 48
 Kisdi Benedek 277
 Kisparti J. 326
 Kiss Károly 42, 43
 Klapka 135
 Kleist, Heinrich von 127
 Klug Alfred 341
 Kochanowski 312, 315, 316
 Koczogh Akos 192
 Kollonics 225
 Komikum elmélet 113—151
 Kondratowicz L. W. 48
 Konopnicka Mária 50
 Konrad, Hedwig 246, 347, 348, 349
 Kornis Gyula 326
 Kósa János 72, 83, 214, 226, 228, 229
 Kossuth L. 50
 Kovács János 270
 Kovacsóczy Farkas 191, 316
 Kozocsa S. 56
 Köhalmi Béla 56
 Kölcsey Ferenc 352
 König, Joh, Ulrich 295
 Kőszeghy Mihály 53
 Középkori egyházi ének 270—285
 Középkori irod. 22—40, 324—326, 327—331
 Knauz 275
 Kniezsa 98, 351
 Kniewald Károly 218—221, 280
 Kramer 304
 Krasinski Ignác 47, 48, 51
 Kraszewski J. I. 49, 51
 Kratinos 246, 247
 Kreck G. 245
 Kretschmer 336
 Krumbacher K. 58, 213
 Kühár Flóris 220, 221
 Kyklops-típusok 241—270

 La Bruyère 174—180
 Lajos, Szt. 30
 Lajos XII. 202
 Lajti István 257
 Lakos Sándor 193, 194
 Lamennais 44
 Láng Nándor 107

 Laskai Osvát 278
 Laski Albert 313
 Lasso, Orlando di 295
 Latin irodalom, hazai 324—326
 Laziczius Gyula 85
 Lebègue Henri 333
 Legrand 188
 Lehmann, Paul 325
 Lehoux Fr. 30
 Lelewel 45
 Lenartowicz T. 48
 Lengyel irodalom 41—58
 Leó, Bölcs 160, 161
 Le Sage 69
 Leschka 196, 197
 Lichtenstein, Karl von 225
 Lieske Reinhard 341, 342
 Ligeti Lajos 205, 208
 Limogesi János zirci apát 222
 Lisznyai K. 135
 Lombardus, Petrus 28, 33, 34
 Longpré E. 31, 32
 Lotz Károly 113
 Lovass Gyula 222
 Lovinescu 148
 Lubelczyk Jakób 311, 312
 Lucretius 190
 Ludwig Friedr. 285
 Lukács Zsuzsanna 85, 86
 Lukianos 162, 163, 254
 Lukillios 162
 Lukinich Imre 316
 Łuszczewska Jadwiga 48, 49
 Luther M. 273, 274
 Lükő 238
 Lysandros 308

 Maass 187
 Macrobius 166
 Madách 143, 148, 158
 Magi Sebestyén 166
 Magyar László 329
 Magyarországi Máté 327
 Magyarországi Mihály 329
 Magyarországi Sándor 22—40
 Magyarországi Tamás 329
 Maiorescu Titusz 132, 139
 Makkai L. 238
 Mallarmé 349
 Mályusz Elemér 330
 Mann, Thomas 195
 Marczali H. 141
 Mária Terézia 68, 70, 225, 226
 Markellinos 76—77
 Markó Ilona 198

- Marmontel 42, 72
 Marot, Clément 234
 Marot Károly 93, 94, 323
 Marot szótár. 314
 Martialis 79, 166 kk., 318
 Martinianosz Joakim 339, 340
 Martinon Ph. 285
 Marullus 316
 Mátyás király 207, 217, 239
 Matheus de Hung. 31
 Matthieu de Vendôme 330
 Mauss 348
 Meillet 336
 Melich János 196, 197, 351
 Messerschmid F. 274
 Mészáros E. 15, 324 sk.
 Meyer Ed. 303, 307
 Meyer W. 285, 325
 Mickiewicz Adám 43—48, 51
 Mihály vajda 225
 Mihályfi Akos 270, 280, 281
 Millassin Ferenc 68
 Mimnermos 302—309
 Mitkowski 50, 51
 Mitrovics Gy. 113
 Módi Mihály 187
 Moé, E. Van 24, 25, 26
 Molière 48, 85
 Mollay Károly 112, 181—187, 343
 Molnár Akos 56
 Moór Elemér 329
 Montagne 344
 Montalambert 44
 Montesquieu 71, 343—346
 Moravcsik Gy. 59, 60, 76, 161, 205, 213
 Moravek E. 59
 Mommsen 206
 Moschos 187, 188
 Mueller K. O. 303, 304
 Mueller L. F. 335
 Müller G. 285
 Mundzsuk 206

 Nagy Artur 88
 Nagy Ferenc 130, 132, 334
 Nagy Konstantin 211
 Nagy Lajos 26, 329
 Nagy Sándor 210, 211
 Naumann, Hans 104
 Naziancenos, Gregorios 160
 Neckam, Alexander 329
 Negri, Ada 144—145, 146
 Neidhart von Reuenthal 328
 Német irod. 331—333, 341—343
 Német kiejtés 83—85, 181—186
 Németh Antal 89
 Németh Gyula 204, 205, 207, 208
 Németh Lajos 223
 Neopolitánus, Johannes 35
 Népszokások, karácsonyi 280 k.
 Nero 188
 Neubauer Rezső 341
 Nicolaus de Hung. 31, 32
 Nietzsche 128, 332—333
 Nikephoros Gregoras 127
 Nilsson M. P. 90, 118
 Nogaret, Guillaume de 30
 Nonnos 254
 Nostradamus, Joh. 104
 Nota, Alberto 88
 Novák Péter 226

 Odenburg von 288
 Odysseus 242—245, 247—250, 256, 258, 259
 Oláh irod. 132—159, 170—174
 Olasz irod. 88 sk.
 Oleśnicki 316
 Olofsson Placid 192
 Onasandros 161
 Oppianos 160
 Orbán IV. pápa 25
 Ország László 235, 237
 Ort, Jacobus de 27, 28
 Orzeskowa Eliza 50, 51
 Ossian 236
 Ossinger J. 23
 Oswald, von Wolkenstein 299
 Ovidius 85, 86, 118, 175, 248, 251, 252, 253

 Óskeresztény feliratok 1—15

 Pajs D. 329
 Pálóczi E. 329
 Pálóczi Horvát 276
 Panaitescu P. P. 99
 Pantomimus 250 sk.
 Parmenides 306, 307
 Papp Ferenc 89
 Pap G. 47
 Papp János 324
 Papp Márta 190, 191
 Pascoli 190
 Pasquali 306
 Paul, Jean 127
 Pecz Vilmos 113
 Pedersen 17, 337—338
 Pedersen Holger 336

- Pelei Tamás 240
 Pellico, Silvio 88
 Pelzer A. 33
 Pentadius 190
 Percy 236
 Péter Gyula 268
 Péterfy Jenő 128
 Petőfi 46, 158
 Petrarca 26, 89, 104
 Petró Sándor 285
 Petrus Cellensis 28
 Petz Gedeon 286
 Pétzeli 70
 Philodemos 61
 Philostratos 254
 Philoxenos 247, 248, 250, 251
 Piatti Girolanno 73
 Piccolo, Francesco 104
 Picot G. 31, 32
 Pindaros 318
 Pilsudski 57
 Pintér Jenő 222, 224
 Pinus Tolosanus 164, 165
 Platon 60, 61, 115, 118, 123, 124,
 126, 211, 324
 Plinius 259
 Plutarchos 118
 Plenio K. 285, 288
 Podhradczy Lajos 49
 Podmaniczky Károly 192
 Podmaniczky Károlyné Charpentier
 Julia 192—193
 Poirier R. 347
 Pol W. 48
 Poliziano, Angelo 89
 Polyphemos 241, 242, 244—251, 253,
 254, 256—260, 262, 263
 Popovici Aurél 139
 Praesul-etym. 18
 Priscianus 222
 Priskos 206
 Prokopios 76, 212
 Prónai Antal 326
 Propertius 253, 318
 Prosper de Reggio 33—35, 37, 38
 Protagoras 121, 323
 Prus Boleszláv 50, 51
 Przemicki Zenon 55
 Przybyszewski St. 57
 Pulszky Teréz 46
 Pukánszky B. 81, 82
 Puşcariu, Sextil 138, 237—239 pass.
 Pünkösti A. 47
 Quidort, Jean 36
 Quintilianus 62
 Radlinszky Endre 279
 Radnóti Miklós 203, 204
 Radó Antal 145
 Radó Polikárp 220
 Ragusanus, Felix 239
 Rand E. K. 327, 330
 Ranzanus 223
 Raymond Romain 36
 Rédey Tivadar 88
 Regensburgi Berchtold 273, 274
 Reinhardt 118
 Rei 315 sk.
 Rejnez 312
 Remi de Florence 36
 Révai Károly 132
 Révész Mária 166
 Reviczky 155, 156, 157
 Reymont St. 56
 Rimay J. 312
 Reinmar der Alte 328
 Rinvental 291
 Rivière J. 30
 Rodziewicz Mária 54, 55
 Rohde E. 304
 Rollin 72
 Román kérdés 97—99
 Román nyelvészet 350—351
 Romita, Fiorenzo 272
 Rónai Pál 190
 Rónay György 203, 204
 Ronsard 234
 Rosetti A. 237, 238, 350
 Rousseau 344
 Ruas 206
 Rugila 206
 Salamon Ferenc 160, 223
 Sánthay Mária 52
 Sarbievius 190
 Saresberiensis, Johannes 28
 Satirjáték 94 sk.
 Satyrosok 257 sk.
 Savonarola 88, 89
 Scotus, Michael 329
 Schier X. 25, 26
 Schiller 121, 127
 Schmidt János 336—337
 Schmidt József 15, 16, 17, 21
 Schultz, Valentin 294
 Schünemann Konrád 214, 225, 226
 Schwartz Elemér 75, 83, 181—185,
 196

- Schwendi Lázár 225
 Sebestyén Gyula 276
 Secundus, Jonannes 190, 315, 316
 Semjén Gyula 101, 193—195, 198, 333
 Severus Alexander 189
 Shaftesbury 235
 Shakespeare 236
 Siebs Th. 182, 183, 184, 186
 Sienkiewicz Henrik 50—54
 Sieroszewski W. 57
 Sik Sándor 53
 Simon de Hungaria 23
 Simonides 119
 Skok P. 18, 19
 Slavici 139
 Slovacki 47, 48
 Somogyváry Gyula 50
 Sophokles 118—121
 Sőtér István 240
 Spanke H. 285
 Spinoza 69
 Spitzer, Marthe 85
 Staël, Mme de 86
 Steinacker Harold 215, 216
 Sterca-Suluțiu József 135
 Sterne 236
 Strabo 62, 302, 304
 Strassburgi Gottfried 272
 Strauss János 227
 Strug András 57
 Suidas 302
 Surányi Julia 51
 Sykutris 75
 Sylva, Carmen 140
 Sylvester János 278

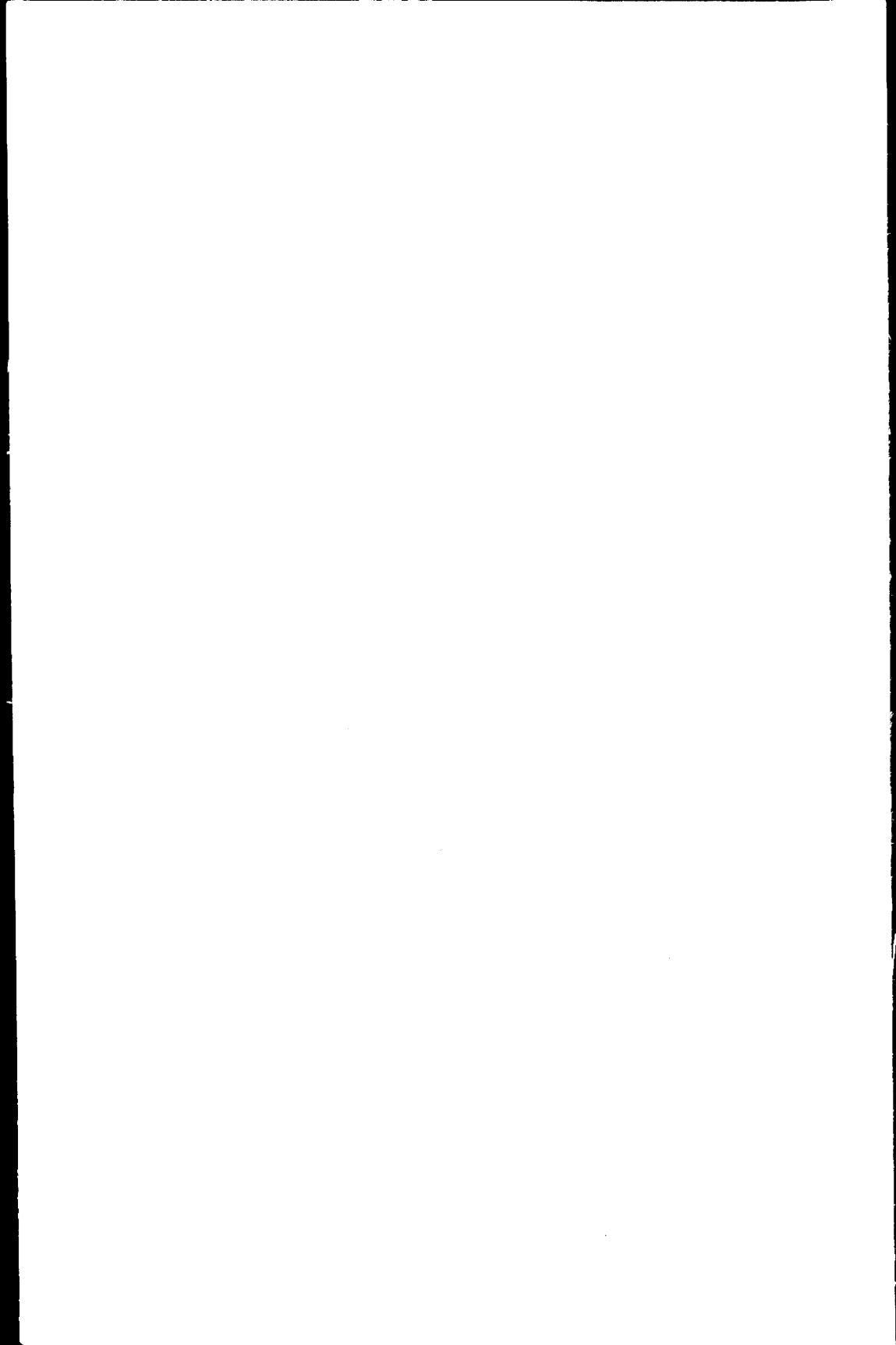
 Szabó I. Attila 270, 277, 278
 Szabó László, Cs. 203
 Szabó Lőrincz 47
 Szabó Mihály 90
 Szabolcsi Bence 286, 314
 Szádeczky-Kardos Samu 309, 310
 Stádeczky Lajos 316
 Szász Károly 204
 Szatírtjáték 247 skk., 334
 Szatmári György 165
 Szavojai Jenő 179
 Széchenyi Ferenc gr. 192
 Széchenyi I. 88, 89
 Széchenyi 194
 Szegedi A. 279
 Székely Mózes 225
 Szekfü Gyula 224, 225, 330
 Szekrényi Lajos 52, 53

 Szelepcsényi 69
 Szemerényi Oszvald 169, 170, 213, 214, 338—339
 Szép Fülöp 29
 Szilágyi János György 96, 97, 335
 Színház, görög 334 skk.
 Sziva József 331 sk.
 Szónoki paideia 323 sk.
 Szontagh Gusztáv 42

 Taccone 188
 Takács Marianna 88
 Tagliavini 97
 Tamás, Szt. 34, 330
 Tamás L. 97, 98, 134, 330, 350
 Tarnowski St. 55
 Táncsics 135
 Tászlánu O. C. 134, 138—147
 Tasso 89
 Telegdi M. 275, 278
 Tessedik Sámuel 193, 194
 Tetmayer 55
 Thaly K. 224
 Thamm, Michael 294, 300
 Theiner A. 26
 Theodorescu B. 170, 172
 Theokritos 187, 188, 233, 248—252, 260, 265

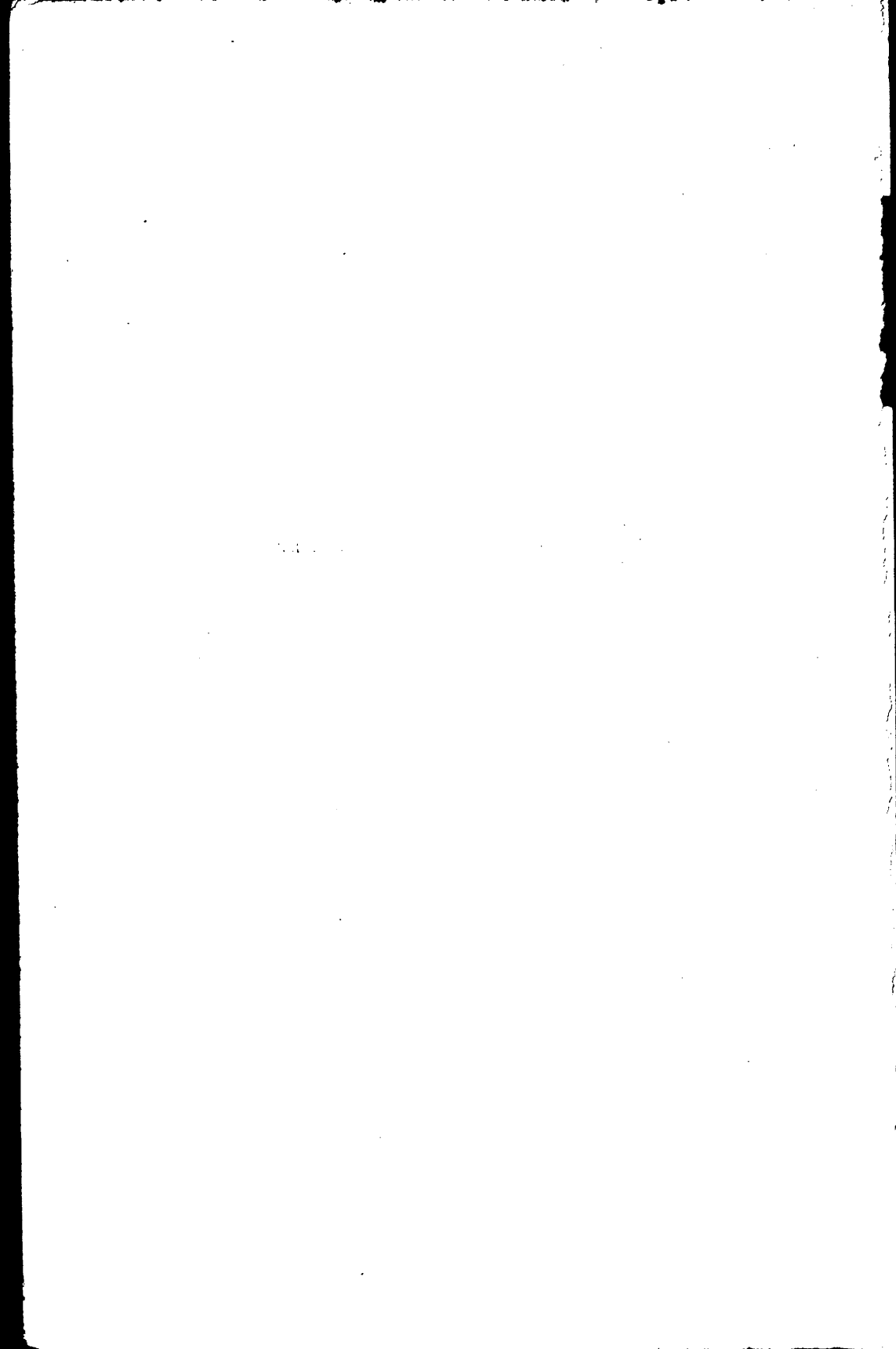
 Theopompos 307
 Thewrewk, Ponori — E. 141
 Thienemann T. 330
 Thierry 207, 208
 Thomas Anglicus 35
 Thomas de Aquino 35
 Thököly 175, 179
 Thukydides 76 sk.
 Tiberianus 190
 Tibulus 318
 Tiedemann, Giese 316
 Tierney M. 335
 Timanthes 259
 Timár Kálmán 278, 279, 284
 Timkó István 49
 Toldy F. 43, 44, 45
 Tomcsányi János 50, 56
 Tragikum elmélet 113—151
 Tonelli Sándor 56
 Traube 325
 Tricesius 313
 Trimberg, Hugo von 299
 Trunz E. 292
 Trzeczieski András 312, 313
 Tubero Ludovicus 328
 Turi Dániel 41

- Turóczi-Trostler József 299, 301,
 302, 314
 Tzetztes 127
 Ujejski Kornél 48
 Ujgörög irod. 170—174
 Ulászló II. 202, 203, 239
 Ullmann István 236—237
 Ulrich von Winterstetten 298
 Ulrici, Hermann 303
 Urbán, VIII. 74
 Ursprung O. 271, 272, 273, 274,
 277
 Usener 75
 Văcărescu, Jancu 172, 173
 Váczi Péter 205, 206, 208, 330
 Vajthó László 199
 Valerius Flaccus 245, 263, 265
 Valjavec Fritz 99, 214—229 pass.,
 341
 Vallástört., görög 90—93
 Váradi Péter 164, 165
 Várady Imre 89
 Varga Zsigmond J. 21, 22
 Vargha Anna 81, 191, 192
 Vári R. 159 kk., 213
 Vas István 203, 204, 240
 Vasvári Pál 135
 Veit L. 271
 Vendryès 18, 348
 Veress A. 166
 Veress E. 316
 Vergilius 1—15, 233, 245, 261—263,
 318
 Vértesy Dezső 187, 188
 Vikár B. 276
 Vinsauf, Geoffroi de 330
 Viski Károly 276
 Visy József 66, 323 sk.
 Viszota Gyula 89
 Viterbo, Jacobus de 23, 32, 33
 Völker K. 312
 Vollgraf 188
 Voltaire 68, 70, 71, 236, 344
 Vörösmarty Mihály 48, 199
 Vulcan József 133
 Wagner József 326
 Wadapfel József 317
 Walde 17
 Walpole, Hugo 195
 Walter von der Vogelweide 273,
 287
 Walter von Prisach 289
 Wegirski, Cajetan 42
 Weise, Georg 229 kk.
 Wekerle Sándor 82
 Wepse, Hermann 292, 293
 Wernher von Hohenberg 290
 Wesselényi család 317
 Wesselényi Ferenc 316
 Weysenhoff I. 56, 57
 Wickram, Jörg- von Colmar 195
 Wildner Ödön 52, 53
 Wilamovitz 75, 94, 188, 259, 302,
 303, 304, 305
 Winterfeld, Paul 325
 Wolf György 45
 Wolff, Max J. 128
 Wrimaria, Henricus de 23, 24
 Wybicki J. 41
 Wyspiański St. 57
 Xenophon 122
 Yves de Caen 35
 Zabughin Wladimir 89
 Zalán Menyhért 219, 280
 Zanoyski 316, 317
 Zapolska Gabriella 55
 Zawicki 316
 Zeromski St. 56
 Zola 195
 Zigány Árpád 52, 53
 Zolnai Béla 227
 Zombory István 69
 Zosimos 77
 Zrínyi 77
 Żutawski Jerzy 55
 Zsigmond 329

FERDINANDO LÁNG
SEPTUAGENARIO

VIRO BONO DOCTRINAEQUE PRINCIPI
SODALES SOCIETATIS PHILOLOGORUM BUDAPESTINENSIS
GRATO CUM ANIMO CONGRATULANTUR

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXV

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1941

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

65. ÉVF.

MÁRCIUS

I.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII.,
Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XI.,
Wolff Károly-út 75.

Felolvasások az I. titkárnál, Jirka Alajosnál (VIII., Szentkirályi-utca 29—31.)
jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
vitéz Mészáros Ede: Vergilius és az őskeresztény (sír)feliratok	1
De titulis atque inscriptionibus Christianis antiquissimis P. Vergilium Maronem sequentibus	15
Varga Zsigmond József: Consul — Insula	15
Gábrriel Asztrik: Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára	22
Alexandre de Hongrie, Maître régent à la Sorbonne médiévale	38
Csapláros István: A múlt század lengyel irodalma Magyarországon	41
La fortune de la littérature polonaise du XIX ^e siècle en Hongrie ..	58

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Moravesik Gyula: Darkó Jenő (1880—1940.)	58
Visy József: Hérmagoras	60
Kósa János: Francia könyvek sorsa Magyarországon	66
Le sort des livres français dans la Hongrie du XVIII ^e siècle	72
Baumgarten Sándor: Trebellius Rex	73
A propos de Trebellius Rex	74

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Lelkes
Istvánhoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti kari dékáni hivatal)
intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni
a 312. sz. postatakarék-pénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

VERGILIUS ÉS AZ ŐSKERESZTÉNY (SÍR)FELIRATOK.

Az „obtrectatores Vergilii“ minden fáradozása és erőlködése, mellyel Róma legnagyobb epikus költőjét el akarták gáncsolni, már a kezdet kezdetén hiábavalónak és eredménytelennek bizonyult. Minden „Aeneidomastix“ ellenére költőnk csakhamar bevonult a halhatatlanok szentélyébe: az iskolába, ahol az ókor nagyjai közt ma is a legelőkelőbb helyet foglalja el. Amitől barátja, Horatius — nem egészen őszintén, de nem is alaptalanul — félti műveit (ep. I. 20. 17—18.), azt így az Aeneis — elsősorban az Aeneis — sem kerülhette el, melyet nemcsak mint „pueros elementa docentem“ találni a tanulók kezében, hanem a felsőbbfokú oktatásban, a rhetori iskolákban is. És az eredmény? Csak szent Agostont hallgassuk, aki szerint (civ. dei I. 13.) „propterea parvuli (Vergilium) legunt, ut videlicet poeta magnus omniumque praeclarissimus atque optimus teneris ebibitus animis non facile oblivione possit aboleri“.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy Vergilius a *művelt rómaiak szellemi közkinccse* lett. Hogy seregestől akadtak ú. n. poetae Vergiliani és centones-szerkesztők, az is csak természetes: ilyen jelenségek az igazi költői nagyság kritériumai minden időkben. De hogy vergiliusi flosculi, vergiliusi virágok illatát szívjuk magunkba akkor is, amikor keresztény (sír)feliratokat olvasunk, az jóval többet jelent minden többé vagy kevésbé sikerült utánzatnál: itt kísérhetjük figyelemmel igazán költőnknek azt a nagy hatását, közismert voltát, melyről Augustinus szavaival szóltunk.

Feliratok — sírfeliratok is —, mint kultúrtörténeti mozzanatok megőrzői az irodalmi alkotásokhoz képest e tekintetben ma már nem másodrangú emlékek. A kereszténység első századaiból eredő verses (sír)feliratok meg éppen világosan mutatják az utat, amelyen a düledező és roskadozó antik kultúra romjain életre kelő új kultúra elindult, hogy rövidesen a maga számára hódítsa meg az egész világot. Ez az út, melynek közép-pontja Róma, a képzőművészetek terén a pogányvilág Orpheusától éppoly egyenesen vezet Krisztushoz, mint a klasszikusoktól az egyházatyákhoz. Az új világ nem tud, de nem is akar elszakadni Rómától: hasonló jelenségeknek a történelemben számtalanszor lehetünk tanúi. Nem meglepő tehát, hogy a régi irodalom klasszikus formái — a külső forma és a kifejezésbeli

forma egyaránt — minden zökkenő nélkül tovább haladnak és termékenyítőleg hatnak.

A követendő és annyiszor követett minták között ott találjuk a pogány Róma „keresztény“ költőjét, a „prófétát“ is, aki jó ezer esztendő múlva Dantét fogja elkísérni útján. Azoknak a klasszikus műveltségű férfiaknak a révén, akik nem vérbeli költők ugyan, sőt legtöbbször csak versifikátorok, Vergilius a sírfeliratokon is tovább folytatja halhatatlan életét. A Rómában igen nagy számban létrejött eme költői alkotások, melyekben a nagyon sokszor előforduló „írás hibák“ hálára köteleznek az egyszerű kőfaragómesterek iránt, nem egyszer szolgálnak tanúbizonysággal e tény mellett. Tanulságos e tekintetben az „*Inscriptiones Latinae Christianae veteres*“ (ed. Ernestus Diehl, Berlin, I. 1924—5.) 1986. sz. darabja:

hic congesta iacet — quaeris si — turba piorum:
 corpora sanctorum retinent veneranda sepulcra,
 sublimes animas rapuit sibi regia caeli.
 hic comites Xysti, portant qui ex hoste tropaea;
 hic numerus procerum, servat qui altaria Xpi;
 hic positus longa vixit qui in pace sacerdos;
 hic confessores sancti, quos Graecia misit;
 hic iuvenes pueriq. senes castique nepotes,
 quis mage virgineum placuit retinere pudorem.
 hic, fateor, Damasus uolui mea condere membra,
 sed cineres timui sanctos uexare piorum.

Vergilius hatása szembeszökő: az eltérések és egyezések egyaránt világosan beszélnek. A kérdezősködő a feleletet a sírkőtől Xystus martyrra nézve és hitvalló társaira vonatkozóan egészen a Sibylla modorában kapja meg, aki Aeneasnak a Tartarosban sínylődőkről ad felvilágosítást (VI. 608—624.):

Hic, quibus invisī fratres, dum vita manebat,
 Pulsatusve parens et fraus innexa clientī,
 Aut qui divitiis solī incubuere repertis

 Quique ob adulterium caesi quique arma secuti
 Impia nec veriti dominorum fallere dextras

 Vendidit hic auro patriam dominumque potentem
 Imposuit; fixit leges pretio atque refixit,
 Hic thalamum invasit natae vetitosque hymenaeos:
 Ausi omnes immane nefas ausoque potiti.

A márványtábla az igazak lakóhelyéről, a római költő a gonoszokról szól, miután azokról, „portant qui ex hoste tropaea“ már előzőleg megemlékezett:

.....Iamque arva tenebant
 Ultima, quae bello clari secreta frequentant.
 Hic illi occurrit Tydeus, hic inclitus armis
 Parthenopaeus et Adrasti pallentis imago,
 Hic multum fleti ad superos belloque caduci
 Dardanidae; quos ille omnes longo ordine cernens
 Ingemuit, Glaucumque Medontaque Thersilochumque.

(VI. 477—483.) A Callistus-katakomba sírlapja természetesen a keresztény erények megtestesítőit magasztalja, az Aeneis szerzője szemében viszont a harci dicsőség az elsőség.

De nemcsak a forma és az alapgondolat vezet el Vergiliushoz; a kifejezésbeli egyezések is a római nemzeti eposból származnak. Oda utal a felirat első sora: „Corpora, per campos ferro quae fusa iacebant | (reddere tumulo)“ mondja Vergilius (XI. 102.) és bár a „jacet“ ebben a helyzetben az általában használt terminológiához tartozik, a vergiliusi eredet éppúgy nem vonható kétségbe, mint a „*sublimes animas rapuit sibi regia caeli*“ sorban; v. ö.: „*sublimenque feres ad sidera caeli | Magnanimum Aenean*“ (I. 259.); a „*regia caeli*“ meg ú. n. „*exitus Vergilianus*“, mint pl. VII. 20.: „...illum... stellantis *regia caeli* | accipit; a „*regia*“ az utolsóelőtti verslábban még XI. 369. (si adeo dotalis *regia cordist*), VIII. 654. (Romuleo recens horrebat *regia culmo*), XI. 38. (maesto in mugit *regia luctu*); más kapcsolatban (Georg. I. 503.): iam pridem nobis *caeli te regia*, Caesar, | invidet... Exitus Vergilianus ezen a sírfeliraton még „...portant qui *ex hoste tropaea*“ ∞ Georg. III. 32.: et duo rapta manu diverso *ex hoste tropaea*. A felirat 8. sora is a római költőre emlékeztet; v. ö. (III. 409.): Hac *casti* maneant in religione *nepotes* és (IX. 307.): iuvenumque senumque, míg a 9. sorban nemcsak a „*quis*“ (< quibus) és „*mage*“ való Vergiliustól (pl. I. 95. etc. és X. 481.: aspice, num *mage* sit nostrum penetrabile telum), hanem a „*virgineum... pudorem*“ is órá utal; (Georg. I. 430.): at si *virgineum* suffuderit ore *ruborem*... Az utolsó sor meg Dido szavait juttatja eszünkbe: Nec (iuravi) patris Anchisae *cinerem* (var. cineres) manesve *revelli* (IV. 427.).

Nem minden verses inscriptio áll ilyen közeli kapcsolatban Vergiliussal, de nem egynek a szerzője vesz át sorokat szószerint tőle, vagy formálja át céljának megfelelően. Egy tunisi, a VI. századból származó felirat szerint, mely egy nymphaeum romjai közül került elő (Diehl 785.):

Intus aquae dulces biboque sedilia saxa (sic!)
nimfarum, que Florenti fundata labore (sc. sunt), amivel
 v. ö. Verg. Aen. I. 167/8., ahol a költő azt a libyai öböt írja le, amelyben Aeneas és társai a hosszú tengeri út után végre partra szállhatnak:

Intus aquae dulces vivoque sedilia saxo,
Nympharum domus.

A Diehl 2281. a kis Cicercula sírköve, akit négyéves korában ragadott el a halál:

cui cum bis binos natura ut compleret (!) annos,
astulit atra dies et funere mersit acerbo. A minta Verg.
 Aen. XI. 28., VI. 429: ... quem (Pallanta) non virtutis egentem
Abstulit atra dies et funere mersit acerbo.

A szomorú véget ért Pallastól Aeneas a következő szavakkal vesz örökre búcsút (XI. 97.):

... *salve aeternum mihi, maxime Palla,*
Aeternumque vale! Ezeket a szavakat vésette egy bizonyos Maximusnak a testvére egy az afrikai Cirta közelében talált sírkőre (Diehl 855.):

salvè eternu mihi, Maxime frater,
eternumq. uale!

De ugyane szavakkal búcsúzik Paula is testvérétől (Diehl 60. 10. skk.):

Paula soror tumulum dedit et solacia magni
 parua tulit luctus tristici. heu pectore „*salve*
perpetuumq. uale, frater karissime“ dixit.

A feliratkészítő sokszor úgy jár el, hogy két vagy több különböző helyen olvasható vergiliusi kitélt egy sorba hoz össze, mint pl. (Diehl 63. a. 17.):

felix, heu nimium felix, dum uita maneret,

digno iuncta uiro, digna simul tumulo, amivel v. ö. Aen. IV. 657.:

Felix, heu nimium felix, si litora tantum

Numquam Dardanidae tetigissent nostra carinae! (a halni készülő Dido szavai), és VI. 608.: Hic (sc. sunt), quibus invisi fratres, *dum vita manebat*; l. még VI. 661. A „*digno iuncta viro*“ kitélt is vergiliusi: „*O digno coniuncta viro*“, énekel Damon (ecl. 8. 32.). Az „o dolor, *humanis frustra spes addita rebus*“ sor (Diehl 727. 11.) a vergiliusi „*humanis quae sit fiducia rebus*“ (Aen. X. 152.), „*spes addita suscitatur iras*“ (u. o. 263.) és a „*moras tantis licet addere rebus*“ (VII. 315.) kontaminációja. Ilyen sor még: *seque suumque caput prior optulit ipse* (Diehl 959. 6.) < Aen. VIII. 611.: *seque obtulit ultro*, és VIII. 144.: ... *me, me ipse meumque* | *Obieci caput et supplex ad limina veni.*

Vergiliustól származó félsorok — ne longum faciam — a következők: *hic pietas, hic prisca fides, hic integra uita* (Diehl 87. 1.) ~ Aen. VI. 878.: *Heu pietas, heu prisca fides invictaque bello* | *Dextera!* (mindkét esetben a verssor első felében!); *felix prole uiri, dignos quesitura nepotes* (Diehl 142. 5.) ~ Aen. VI. 784.: *Felix prole virum, qualis Berecynthia mater* (szintén a verssor elején); *Vsurae lucis natus melioribus annis* | *sex lustra exegit...* (Diehl 148. 7.) ~ Aen. VI. 649.: *Magnanimi heroes, nati melioribus annis* (a vers második felében); *Innodium leti hic sopor altus habet* (Diehl 149. 2.) ~ Aen. VIII. 27.: *Alituum pecudumque genus sopor altus habebat; et patrem sectans supe-*

ris concessit ab oris (Diehl 845, 2.) ∞ Aen. II. 91.: ...*Invidia postquam pellacis Ulixi | (Haud ignota loquor) superis concessit ab oris* (itt is a verssor végén); *finibus expulsus patriae* est feritate tyranni (Diehl 962. 6.) ∞ Aen. I. 620.: ...*Teucrum memini Sidona venire | Finibus expulsus patriis, ...* (sor elején); *uouerat haec* (sc. soror Damasi) sese Christo cum *vita maneret* (Diehl 1696. 3.) ∞ Aen. X. 629.: (si)... | ...*haec Turno rata vita maneret.* (v. ö. dum vita manebat V. 727.; VI. 608.; 661.); *nomen Adae referens* (Diehl 1768. 10.) ∞ Aen. V. 564.: *Nomen avi referens* (mindkét alkalommal verssor elején). Végül Diehl 1310. 3. első fele: *felix, heu nimium felix* = Diehl 63. a. 17. ∞ Aen. VI. 429.

A szöszeminti egyezések mellett, melyek hozzá még legtöbbször ugyanazt a helyet foglalják el a verssorban, mint a mintául szolgáló eredetiben, nem kevésbé jellemzőek az olyan sorok, amelyek a mintának bizonyos fokú átfarmálásából jöttek létre és amelyek ennek dacára világosan elárulják a vergiliusi eredetet, akár szándékosan és tudatosan történt az átalakítás, akár az adott helyzet hozta magával, akár a mintára való hiányos visszaemlékezés hozta létre. Első helyen álljon itt az a felirat, amely a mauretániai Tipasa bazilikájának kövezetén olvasható és bizonyos Alexander rector messze földön híres alkotására vonatkozik (Diehl 1825. 11–13.):

*undique uisendi studio christiana (!) aetas circumfusa uenit
liminaeque sancta pedibus contingere laeta,
omnis sacra canens, sacramento manus porrigere gaudens.*

Kinek nem jutnak e hely olvasásakor eszébe Aeneasnak ama szavai, melyekkel királyi vendéglátója, Dido előtt a Sinon elfogatása felett való örömnnek ad kifejezést, illetve a görög falónak a trójaiakra tett hatását festi? Aen. II. 63/4.:

Undique visendi studio Troiana iuventus

Circumfusa ruit certantque inludere capto, valamint Aen. II. 238/9.:

...*Pueri circum innuptaeque puellae*

Sacra canunt funemque manu contingere gaudent.

Egy elhúnyt testvérpárra vonatkoznak a következő sorok (Diehl 1985. 3–6.):

*te Protum retinet melior sibi regia caeli,
sanguine purpureo sequeris, Yacinthe, probatus..
germani fratres, animis ingentibus ambo,
hic uictor meruit palmam, prior ille coronam.*

Az eredeti sorok a hős Hectorra és Aeneasra vonatkoznak (Aen. XI. 291/2.):

*Ambo animis, ambo insignes praestantibus armis,
Hic pietate prior.*

Ilyen sorok még (Diehl ∞ Verg.):

- inceptum, nati, posthac complete laborem,*
munus ubique pium cunctos laudetur in annos.
talia donantem manet illic gloria digna.
quaerite corde pio caelum paucisque tesellis. (1894.)
- mens morum matura bono nil debuit annis.* (104. a. 7.)
- haec tenet urna duos, sexu sed
 dispare fratres,
 quos uno *Lachesis mersit acerba die.*
ora puer dubiae signans lanugine uestis,
 uix hiemes licuit cui geminasse
 nouem. (266. 2. sk.)
et seruat castos uxor amata toros. (267. 8.)
- Dedit egregiam sanctis per secula mentem.* (316. 5.)
- hic iacet Heraclius nimium dilectus
 amicus,
 eloquio primus, *nulli probitate secundus.* (728.)
- Deuterius placida securus pace quiescit.* (729.)
Dacia quem genuit, suscepit inclita Roma,
 maerorem patriae tantum luctusque remisit.
- dum pollet studiis, fatis decesit iniquis.* (740.)
 sic semper Hispania tali rectore laetetur,
dum poli rotantur dumq. sol circuit orbem. (792. 8–9.)
- ... *tenebrisq. fugatis.* (957. 1.)
- iam memor inceptum peragens sibi cura laborem*
 congestum cumulavit opus. (Cul. 394.)
si te digna manet divini gloria ruris. (Georg. I. 168.)
Discite iustitiam moniti et non temnere divos. (Aen. VI. 620.)
 Hic annis gravis atque animi
 maturus Aletes. (Aen. IX. 246.)
- Abstulit atra dies et funere mersit acerbo.* (Aen. XI. 28.)
Ora puer prima signans intonsa iuventa. (Aen. IX. 181.)
- ... *castum ut servare cubile Coniugis possit.* (Aen. VIII. 412.)
 ... sic nam fore bello | *Egregiam et facilem victu per saecula gentem.* (Aen. I. 445.)
- Turnus ego, haud ulli veterum virtute secundus.* (Aen. XI. 441.)
 ... nunc *placida compostus pace quiescit.* (Aen. I. 249.)
Mantua me genuit, Calabri rapuere... (a költő sírirta.)
- Moenia prima loco fatis ingressus iniquis.* (Aen. III. 17.)
 ... *dum montibus umbrae Lustrabunt convexa, polus dum sidera pascet,*
Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt. (Aen. I. 608.)
 Iamque rubescebat *stellis Aurora fugatis.* (Aen. III. 521.)

- scinditur in partes populus gliscente furore.* (963. 3.) *Scinditur incertum studia in contraria vulgus.* (Aen. II. 39.) és: *Haud secus accenso gliscit violentia Turno.* (Aen. XII. 9.)
- hic pater exceptor, lector, leuita, sacerdos,* *Hinc pater Aeneas, Romanae stirpis origo...* (Aen. XII. 166.)
- creuerat hinc meritis quoniam melioribus actis.* *... nati melioribus annis.* (Aen. VI. 649.)
- hinc mihi prouecto Christus, cui summa potestas,* *Huc se provecti deserto in litore condunt.* (Aen. II. 24.)
- sedis apostolicae uoluit concedere honorem.* *... pater omnipotens, rerum cui prima potestas.* (Aen. X. 100.)
- archiuis, fateor, uolui noua condere tecta,* *... hunc Arethusa mihi concede labore.* (ecl. X. 1.)
- addere praeterea dextra laeuaque columnas,* *... omnes... ardor agit noua quaerere tecta.* (Aen. VII. 393.)
- quae Damasi teneant proprium per saecula nomen.* (970.) *... noua condere fata.* (Aen. X. 35.)
- terrenum nunc terra tegit, mens nescia mortis* *... animae dextra laeuaque frequentes.* (Aen. VI. 486.)
- uiuít et aspectu fruitur bene conscia Christi.* (973. 7—8.) *(Misenus) | Dicitur aeternumque tenet per saecula nomen.* (Aen. VI. 235.)
- diuitias, paradise, tuas, flagrantia semper* *Nescia mens hominum fati sortisque futurae.* (Aen. X. 500.)
- gramina et halantes diuinis floribus hortos* *... mens sibi conscia recti.* (ib. I. 604.)
- subiectasque uidet nubes et sidera caeli.* (1062b 14. sk.) *invitent croceis halantes floribus horti.* (Georg. IV. 109.)
- iam me uincet amor, nequeo tenere dolorem.* (1356. 5.) *omnia vincit amor: et nos cedamus amori.* (ecl. X. 69.)
- dum simul dulcem cum uiro carpere uitam,* *... Ni me, quae Salium, fortuna inimica tulisset.* (Aen. V. 356.)
- ilico me fortuna tulit semper noxsea cuntis.* (1521. 1—2.) *et labor et durae rapit inclementia mortis.* (Georg. III. 68.)
- qui quondam dura genitorum morte direptus*
- suscepi gratos meliori sorte parentes.* (1547. 2.)

- felix uita sua quondam dum forte maneret.* (1591A.) ... *sacerdotes casti, dum vita manebat.* (Aen. VI. 661.)
- hoc iacet in tumulo sacra qui mystica semper diuisit populis *pietate honore decorus,*
quem nemus Aelysium Marinum conclamat omne. (1594.) Siluius Aeneas, pariter *pietate vel armis | Egregius.* (Aen. VI. 769.)
... *te nostrae Vare myricae, te nemus omne canet.* (ecl. VI. 11.)
- ... *habens castae si fas est dicere magnis* (1731. 2.) (te) magno intexens, *si fas est dicere,* peplo. (Cir. 21.); ∞ *si parua licet componere magnis.* (Georg. IV. 176.)
- protinus adgressus *magnum superare laborem*
aggeris immensi deiecit *culmina montis.* (1760. 5.) Quidve sequens *tantos possim superare labores.* (Aen. III. 368.)
- mira fides rerum.* (1981. 4.) ... *tibi maxima rerum Verborumque fides.* (Aen. IX. 279—80.)
- haec Damasus *cumulat supplex altaria donis.* (1992. 3.) Fors, et vota facit *cumulatque altaria donis.* (Aen. XI. 50.)
- exceperet tuo quondam data munera sumptu
plaudentis populi gaudia per cuneos,
concilium procerum per te patria alma uocauit
seque tuo duxit *sanctius ore loqui.* (391. 11. sk.) ... hunc *plausus hiantem per cuneos geminatus enim plebisque patrumque* corripuit. (Georg. II. 509. sk.)
... Tali Cyllenius *ore locutus* ... (Aen. IV. 276.) etc. *Exstinctum nymphae crudeli funere* Daphnim] flebant ... (ecl. V. 20.)
- hic *funus crudele* situm, primaque iubenta
ereptus iubenis *limina mortis* adiit
cum te restitui superis *leti iam limine* ab ipso. (Cul. 234.)
- Eutichius sapiens. (1599. 1. sk.) Hunc *decus egregium* formae
hic iacet *aegregium decus orbis* atque bonorum. (1307. 1.) movet ... (Aen. VII. 473.)
- celauit censum tenuans per commoda famem,
fortunae semper *munera* despiciens. (u. o. 6.) ... quisquam propriae *fortunae munere* dives. (Cul. 340.)
- istic terrenos terrenis sedibus artus
reddidit *inque sinus summi genitoris apertum*
scindit se nubes et in *aethera purgat apertum.* (Aen. I. 587.)

*aethera peruolitans leuibus se
sustulit alis;*

caeloq. et terris placida sic
pace repostus

felix luce noua saeclo-
rum in saecula gaudet. (60. 4. skk.)

o numquam deflende tuis: cum
uita maneret

corporis atque artus spiritus
hos regeret,

primus eras nullique patrum
uirtute secundus

nunc renouatus habes perpe-
tuam requiem. (63. B. 15.
skk.)

hic decus Italiae tegitur Con-
stantius heros,

qui patriae tegmen, murus et
arma fuit,

*inuictus bello, non fictae pacis
amator*

hic mare per medium gentem
compressit euntem

et uictis pariter terra negauit
opem. (66. 1. skk.)

hoc precibus semper, *lacrimosa*
hoc uoce petiuit. (173. 9.)

*hic iacet extinctus crudeli fu-
nere natus,*

ultima uiuendi quae mihi
causa fuit. (611. 3.)

da, lector, *lacrimas* et duro
flectere casu!

*hic est Simplicius nam funere
mersus acerbo.*

nec ualuere *preces*, quas *fude-
rat* anxia (mater) caras. (739.
2. skk.)

perpetuam sedem nutritor pos-
sides ipse

*hic meritus finem, magnis de-
functe periclis.* (754. 1/2.)

*dixit et in caelum paribus se
sustulit alis.* (Aen. IX. 14.)

... nunc *placida compostus
pace quiescit.* (Aen. I. 249.)

dum memor ipse mei, dum *spi-
ritus hos regit artus.* (Aen.
IV. 336.)

Turnus ego, *haud ulli veterum
uirtute secundus.* (Aen. XI.
441.)

O *decus Italiae* virgo... (Aen.
XI. 508.)

Heu pietas, heu prisca fides
invictaque bello | Dextera!
(Aen. VI. 878.)

It mare per medium... (Aen.
XII. 452.)

... et scopulos *lacrimosis voc-
ibus* implent. (Aen. XI. 274.)

Exstinctum nymphæ *crudeli
funere* Daphnim | flebant...
(ecl. V. 20.)

... o *sola meae vivendi causa
senectæ.* (Ciris, 314.)

... *lacrimas* victus *dedit*...
(Aen. IV. 370.)

... *duri solacia casus.* (Aen.
VI. 377.)

Abstulit atra dies et *funere
mersit acerbo.* (Aen. XI.
28. = VI. 429.)

... *funditque preces* rex pec-
tore ab imo. (Aen. VI. 55.)

O tandem *magnis pelagi de-
functe periclis.* (Aen. VI. 83.)

- Constantinus ouans haec *moenia firma locauit*,
tam cito tam stabilem *Pallas uix conderet arcem*. (790.)
hic iacet ingenio celsus, celeberrimus ore,
qui pietate sua *praemia digna tulit*. (885. 1—2.)
cum mihi gentilis iam *dudum uita maneret*,
- institutui cupiens censum cognoscere mundi.
iudicio post multa dei *meliora secutus*
- contemptis opibus* malui cognoscere Christum. (997. 2—5.)
- Moenia prima loco...* (Aen. III. 17.)
...*Pallas quas condidit arces* | ipsa colat. (ecl. II. 61.)
- (Di tibi) *praemia digna ferant*. (Aen. I. 605.)
Nate, mihi vita quondam, *dum uita manebat*. (Aen. V. 724. cf. VI. 608; 661.)
- Cedamus Phoebō et moniti *meliora sequamur*. (Aen. III. 188.)
Aude, hospes, *contemnere opes*. (Aen. VIII. 364.)

Az itt felsorakoztatott egyezéseken kívül se szeri, se száma azoknak a rövidebb lélekzetű kitételeknek, kapcsolatoknak és egyes szavaknak, melyek eredetileg Vergilius frazeológiájához tartoznak és onnan kerültek a keresztény feliratok szövegébe. Csak a legjellemzőbbek közül sorolunk fel néhányat.

- omnipotens Christus, iudex uenerabilis atque
terribilis, pie longanimus, *spes fida precantum*. (61. 13/4.)
diues opum, clarusque genus, praecelsus honore. (63 B. 5.)
- hunc tu, Christe, choris iungas caelestibus oro,
-
- equē tuo semper dilectus pendeat ore*. (u. o. 29.)
- Liberii soboles patri matriq. sepulchrum,
triste ministerium, mente dedecre pia. (75. 4.)
- huc ades ad Xpi fontem sacrumq. liquorem*. (92. 3.)
- quem *post fata* sibi credit esse ducem. (166. 6.)
- O lux Dardaniae, *spes o fidesima Teucrum*. (Aen. II. 281.)
(Carthago) *diues opum* studiisque asperrima belli. (Aen. I. 14.)
- (Dido) ... *pendetque iterum narrantis ab ore*. (Aen. IV. 79.)
- ... pars ingenti subiere feretro *triste ministerium* ... (Aen. VI. 223.)
- huc ades, o formosa puer*. (ecl. II. 45. cf. ib. VII. 9.; IX. 39.; 43.)
... *miseri post fata* Sychaei ... (Aen. IV. 20.)

- hac quoque nata iacet Petronia
sorte *perempta*. (170. 9.)
- ... *amplexu dulci* tenuare ne-
potum. (247. 10.)
- ille Remi *Latio fictum de san-*
guine nomen. (266. 7.)
- haec *causa saxa* Oppilani con-
tinet membra. (274. 1. Saxa:
femin.!)
spiritus aethereas *ardet adire*
domos. (458. 4.)
- ... miseris fuit omnibus *hostis*
amarus. (962. 2.)
- litore Trinacrio mundum ui-*
tamq. reliquit. (963. 9.)
- ... *post tertia lumina solis*.
(969. 4.)
- ... micat insonti *lux alma*.
(1008. 8.)
- hoc iacet in tumulo, proprium
cui nomen Amanti
uenturi meriti praescia causa
dedit. (1061 a. 6/7.)
- quisque hic cum lacrimis deum
rogabis,
dextrum *funde preces* super
sepulcrum. (1667. 15.)
- hunc cito *sideream* raptum
omnipotentis *in aulam*
et mater blanda et frater sine
funere quaerunt. (1117. 6.)
- Luce fruatur* ouans, regno lae-
tetur Olympi. (1234. 4.)
- hoc dico legentibus et *lacrimis*
prosequor uerba. (1336. 7.)
- quae *intemerata fides* decorat
Christiq. corona. (1604. 2.)
- raptus *aethereas* subito sic uenit
ad auras. (1645. 8.)
- ... vident indigna *morte pe-*
remptum (Misenum). (Aen.
VI. 163.)
- Non ego nunc *dulci amplexu*
divellerer usquam. (Aen.
VIII. 568.)
- ... *Tusco de sanguine vires*.
(Aen. X. 203.)
- Ter scopuli clamorem inter
cava saxa dedere. (Aen. III.
566.)
- Ardet abire* fuga... (Aen. IV.
281.)
- Hostis amare*, quid increpi-
tas...? (Aen. X. 900.)
- Vina... cadis onerarat Acestes
Litore Trinacrio... (Aen. I.
196.)
- Decidit exanimis *vitamque re-*
liquit. (Aen. V. 517.)
- ... *primi sub lumina solis* et
ortus. (Aen. VI. 255.)
- Ut primum *lux alma* data
est... (Aen. I. 306.)
- ... o sanotissima vates,
Praescia venturi... (Aen. VI.
66.)
- ... *funditque preces* rex pec-
tore ab imo. (Aen. VI. 55.)
- Concilium que vocat divum
pater atque hominum rex |
Sideream in sedem... (Aen.
X. 3.)
- ... *optata luce fruatur*. (Aen.
IV. 619.)
- (Aeneas) *Prosequitur lacrimis*
longe et miseratur *euntem*.
(Aen. VI. 476.)
- si qua est... adhuc mortalibus
usquam | *Intemerata fides*...
(Aen. II. 143.)
- ... quantum vertice *ad auras*
Aetherias, tantum radice in
Tartara tendit. (Aen. IV.
445/6.)

- purior *aetherias* graderis sine igneus *aetherias* iam sol pe-
carne per *arces*. (1668. 3.) netrabat in *arces*. (Cul. 42.)
Hippoliti sed *prima fides* cae- ... ubi *prima fides* pelago...
lestibus armis. (1980. 5.) (Aen. III. 69.)
praeceptis *pulsante metu* se- ... exsultantiaque haurit
ruire parati. (1981. 4.) corda *pavor pulsans*... (Aen.
V. 138. és Georg. III. 106.)
admittuntq. nouum *concaua* ... *concava furtim*
saxa diem. (1994. 8.) *saxa* petunt. (Aen. V. 677/8. és
Georg. IV. 49.)
... *Graiugenam* resonans Ar- *Graiugenumque* domos...
contia linguam. (266. 9.) (Aen. III. 550.)
Vltor *inexpletus* fidei. (1049. Haeret *inexpletus* lacrimis ac
16.) talia fatur. (Aen. VIII. 559.)

Mindezeknél az itt közölt egyezéseknél jóval beszédesebbek az *egyező verssorvégek*; ezek mutatják a legszebben azt a nagy hatást, melyet költőnk a keresztény feliratkészítőkre tett. Ilyen egyezéseket nem lehet a véletlen szeszélyének betudni; ezek tudatos reminiscenciák, melyeket annál könnyebb alkalmazni, minél nagyobb tekintélynek és becsülésnek örvend a „keresztény“ költő a feliratok szerzői előtt. Ha tehát az eddigiek nem szolgálnának kielégítő módon bizonyosságul arra nézve, hogy a római költő egyedülálló tekintélynek örvendett az őskeresztények előtt, az „*exitus Vergiliani*“ erről ékesen tanúskodnak.

Az egyező verssorvégek közül is csak a legkarakterisztikusabbak felsorolására szorítkozunk. Ilyenek:

- quisquis es, agnoscas tumuli *nomenque decusque* (69. a.) ∞
∞ Aen. II. 89.
... discas, quid sit *perferre laborem*. (275. 3.) ∞ Aen. V. 769.
culpando nihilum dignus, sed *dignus amari*. (240. 2.) ∞ ecl.
V. 89.
Tempore continuo uernant ubi *gramina riuus*. (316. 7.) ∞ ecl.
X. 29.
haec Damasus cumulat supplex *altaria donis*. (1992. 3.) ∞
∞ Aen. XI. 50.
... crudelia iussa *tyranni* (1993. 1.) ∞ Aen. I. 361.: odium
crudele *tyranni*.
carceris inluuiem sequitur noua poena *per artus* (1993. 4.) ∞
∞ Aen. II. 173.
nam geniali solo praecusit *tempora uitae*. (1547. 5.) ∞ Catal.
4. 1.
et patrem sectans *superis concessit ab oris*. (845. 2.) ∞ Aen.
II. 91.
Magnanimum uicere sitim *fluuijalibus undis*. (1049. 20.) ∞
∞ Aen. IX. 69.
Et bona progenies quaeret tua *fortia facta*. (1356. 2.) ∞ Aen.
X. 369.

- magnificos fructus dederat *melioribus annis*. (1696. 8.) ∞ Aen. VI. 649.
- Aurea quae rutilant *summi fastigia tecti*. (1768. 6.) ∞ Aen. II. 302. *fastigia tecti*: ib. VIII. 366.
- non opus est *procerum*, set tanti *gloria facti*
Alexandri rectoris ouat *per saecula nomen*. (1825. 3—4.) ∞ Aen. VII. 232., ill. VI. 235.
- Hippolití sed prima fides *caelestibus armis*. (1980. 5.) ∞ Aen. XII. 167.
- hic est Simplicius nam *funere mersus acerbo*. (793. 3.) ∞ Aen. XI. 28.: ... *funere mersit acerbo*.
- hic meritus finem, *magnis defuncte periclis*. (754. 2.) ∞ Aen. VI. 82.
- Csekély változtatással:
... *tumulumq. sacram* (957. 2.) ∞ Aen. II. 742.: ... *sedemque sacram*.
- pandé tuas, paradise, fores *sedemque beatam*. (1024. 1.) ∞ Aen. VI. 639.: ... *sedesque beatas*.
- protinus adgressus magnum *superare laborem*. (1760. 5.) ∞ Aen. III. 368.: ... *tantos superare labores*.
- Vranio Satyro *supremum frater honorem*... (2165. 1.) ∞ Aen. XI. 61.: ... *qui supremum comitentur honorem*.
- te, germana soror, nostri tunc *testis amoris*... (1969. 9.) ∞ Aen. V. 538.: *dederat... pignus amoris*.
- patria concelebrant cuncti *populique patresque*. (142. 3.) ∞ Aen. IX. Aenean acciri omnes, *populusque patresque*.
proiciunt clypeos *faleras telaq. cruenta*. (1981. 6.) ∞ Aen. X. 461.: ... *rapere arma cruenta*; és u. o. 730.: ... *tela cruentat*.

A feliratkészítők nem csupán a „flosculi Vergiliani“ révén csatlakoznak Vergiliushoz, hanem a római költő stílusát is imitálnak utánozni. E tekintetben jellemző a már fentebb ismertetett 1986. sz. felirat, de nem kevésbé érdekes pl. az 1993. is:

Eutychius martyr crudelia iussa tyranni
carnificumq. uias pariter tunc mille nocendi
uincere quod potuit, monstravit gloria Christi.
carceris inluuiem sequitur noua poena per artus:
testarum fragmenta parant, ne somnus adiret.
bis seni transiere dies, alimenta negantur,
mittitur in barathrum, sanctus lauat omnia sanguis
uulnera, quae intulerat mortis metuenda potestas.
nocte soporifera turbant insomnia mentem:
ostendit, latebra insontis quae membra teneret.
quaeritur, inuentus colitur, fouet, omnia prestat.
expressit Damasus meritum: uenerare sepulchrum.

Az elbeszélés élénkítésére használt, ú. n. praesens historikumok, a rövid, egyszerű mondatok, melyek kötőszók nélkül

következnek egymásra, az egészen előmlő frissesség Vergilius nem egy hasonló helyére emlékeztet (v. ö. pl. Aen. XII. 697. skk.). Azután csak ebben a feliratban nem kevesebb, mint hét esetben találkozunk vergiliusi kitételekkel: az inscriptio szerzője minden tekintetben a „keresztény” költő hatása alatt áll. Vergiliustól származnak u. i.: (1.): *crudelia iussa tyranni* ∼ *odium crudele tyranni* (Aen. I. 361.); (2.): *uias . . . mille nocendi* ∼ *mille nocendi artes* (ib. VII. 338.); (4.): *per artus*, mint *clausula Vergiliana* (ib. II. 173.); (6.): *bis seni transiere dies* ∼ *bis senos pepigere dies* (ib. XI. 133. ugyancsak a *verssor* első felében); (7.): *barathrum* ∼ imo *barathri* (sorbet *fluctus*) (ib. III. 421.); (u. o.): *sanctus lauat omnia sanguis* | *uulnera* ∼ *illi inter sese multa vi vulnera miscet* | *cornuaque obnixi infigunt et sanguine largo* | *colla armosque lavant* (ib. XII. 720. skk.); (9.): *turbant insomnia mentem* ∼ *quae me suspensam insomnia terrent!* (ib. IV. 9.). A vergiliusi frázisok nagy száma fűzi szorosan a római költőhöz az 1760., 1768., 1981. és más feliratokat. (Az egyező helyeket részben másoknak kutatásai nyomán itt is először Diehl állította össze fentebb említett kiadásában.)

*

A mondottak már magukban véve is elegendőképpen rávilágítanak az öskeresztény feliratok és Vergiliusnak egymáshoz való viszonyára. De még inkább szembeszökő a kapcsolat, ha más klasszikus költők nyomait kutatjuk. (V. ö. Diehl kiadását.) Ilyen vizsgálat eredménye ugyanis az lesz, hogy az epikus költő óriási fölényrel vezet az elégiairókkal, Horatiussal és Ovidiussal szemben, ami — „keresztény” költőről lévén szó — természetes is. Így a népszerűség tekintetében vele versenyző Horatius — ő is iskolai auktor — alig jut szóhoz. Olyan sorok, mint pl.

integer adque pius uita et corpore purus (Diehl 1117. 1.) ∼
 ∼ Hor. C. I. 22. 1.: *integer vitae scelerisque purus*,
 vagy: . . . *cuius sicupi amplissima facta*
dicere iam fama totum diffudit in aeuum (Diehl 1453. 4.) ∼
 ∼ Hor. Ep. I. 3. 8.: *bella quis et paces longum diffundit in aeuum*,
 avagy: *Simplicius quae papa sacris caelestibus aptans effecit*
uere muneris esse tui. (Diehl 1785. 4.) ∼ Hor. C. IV. 3. 21.:
totum muneris hoc tui est,
quod monstror digito praetereuntium . . .

a legnagyobb ritkaságszámba mennek. Ugyanez áll az elegiakusokra nézve is, valamint azokra, akik náluk fiatalabbak vagy idősebbek: nagyon ritkán és csak nagyon rövid kitételekkel szerepelnek a feliratokban. Egyedül Ovidiushoz jut még több hely, de Vergiliustól ő is távol áll és a versenyt nem veheti fel vele: Diehl mintegy 60 esetben utal rá mint mintára s a tőle eredő kitételeknek felét a *Metamorphoses*-ben ismeri fel.

A kétezeréves Vergilius tehát egyenes úton, minden megszakítás nélkül jut el hozzánk, és pedig nemcsak a szorosabb

értelemben vett irodalmi alkotások révén, hanem azokon túl a feliratok útján is. Így olvad egybe pogányság és kereszténység a krisztusi vallás első századaiban. *Vitéz Mészáros Ede.*

*

De titulis atque inscriptionibus Christianis antiquissimis P. Vergillum Maronem sequentibus.

Auctor huius commentarioli id agit, ut luculenter appareat, quomodo ac quatenus poetam epicum Romanorum celeberrimum prisci Christiani in elogiis tumulorum et in inscriptionibus diversi generis conficiendis secuti sint. „Vates“ enim gentilium „Christianus“, secundum Augustinum „poeta magnus omniumque praeclarissimus atque optimus“ nequaquam obstantibus obtrektoribus maximam in eos semper vim exercebat, qui opera saepe ac libenter manibus versabant. Non est igitur, quid miremur, si et viri docti ludique magistri et homines litteris non satis exculti, fabros puta vel opifices atque e. g. libertinos Petronii, non nullis flosculis Vergilianis utuntur, cum eis iussis copia scientiae palam demonstrandae oblata est. Etenim Poeta Noster — sicut et Horatius — iam antiquissimis temporibus „pueros elementa docens“ maxime graciosus et apud discipulos et apud omnes erat, qui non omnino humanitatis sensu caruerunt.

Res ita se habuit etiam tunc, cum nova cultura Christiana ex illa antiqua gentili germinans faciem totius orbis terrarum, imprimis autem mentes et cogitationes hominum plane immutavit. Nam Vergilius eadem via recta ad cultum Christianum pergit, qua inde ab Orpheo illo clarissimo ad Christum ducimur.

Commentariolus noster quoad flosculos supra memoratos opere magnifico Ernesti Diehl (Inscriptiones Latinae Christianae veteres I., Berolini 1925.) innititur. Opusculum primum inscriptionem no. 1986. notatam cum Vergilio comparat, deinde partes inscriptionum profert, quae integros versus a Vergilio sumptos continent; post ostendit versus, qui e pluribus Poetae versibus ita compositi sunt, ut eos auctor e diversis locis Vergilianis collegisse videatur; tum sequuntur flosculi breviores magnam partem tantum ad singula vocabula verborumque complexiones singulas spectantes; postremo vero „exitus Vergiliani“ qui dicuntur inscriptionum cum exemplis primis conferuntur, ac de genere scribendi breviter tractatur, cum inscriptiones permultae etiam in his rebus ad opera Vergiliana referendae sint.

Eduardus Mészáros.

CONSUL — INSULA.

Az EphK. 1901. évfolyama 134. sk. lapjain Schmidt József közöl egy rövid etimológiai cikket. Címe: „*Consul etymonja*“. Bevezető gyanánt röviden megcáfolja azt a feltevést, hogy a szó gyöke *cons-* volna, ami a *censeo*-ige gyökével ablaut-viszonyban állana. Majd a szó számos származéka közül a *consulo* és *consilium* szavakat veszi fel irányjelzőül s így a

iudex: iudicium = consul: consilium

párhuzam alapján ahhoz a jelentéstani megállapításhoz jut, hogy a *consul* szó jelentése: tanácsadó, tanácsos.

Alaktani szempontból viszont a hasonló képzésű *exsul* és *praesul* szavak alapján felteszi, hogy a *consul* szó maga két részből álló összetétel: első fele a *con-* prepozíció. Megfejtésre vár tehát a *-sul* tag, amely szerinte a három azonos képzésű szóban azonos eredetű. Tovább haladva megállapítja, hogy a *-sul* tag ősi, eredetibb formája *-sol* (ólat. *consol*, *cōsol*): ez viszont ablaut-forma egy **sel* gyökhöz. Innen már csak egy lépés a Schmidt-nyújtotta végső magyarázat. A latinban szórványosan jelentkező *d > l*-változás alapján felteszi, hogy a *sed* gyökér olykor *l*-lel jelentkezik s ebből vezeti le mármost az említett három szót.

consul: „συνέδρος, Beisitzender“. Az együtt-ülés és a tanácskozás fogalma közelálló s így a jelentés is igazolja szerinte az alaktani feltevésből levont eredményt.

exsul: „extorris; solo natali expulsus“. Ez így a *solum* és *solium* szavakon keresztül kapcsolódik a *sed* gyökhöz.

praesul eredetével kapcsolatosan nem mondja ki, de kiindulásból következik, hogy ez is a *sed* gyökérhez tartozik.

Végül ugyanazzal a feltevéssel magyarázza az *insula* szót is: a *sed* gyökérből képzett adiectivum nőnemű formája ez, amelyhez egyrészt a *terra*, másrészt a *domus* szó szolgál kiegészítésül. Jelentésanilag: *in-sula* „benne (t. i. a tengerben) ülő, fekvő, levő“.

Mindenesetre előnye lehet egy etimológiai magyarázatnak az egyszerűség, vagyis minél több rokon szó közös nevezőre való állítása. Itt azonban sokkal több akadály van ennek, semhogy ez a magyarázat elfogadható lenne. Vegyük tehát sorra a Schmidtnél közös gyökre visszavezetett szavakat s próbáljuk az összes felvetődő etimológiákból kiválasztani a helyeset, a legvalószínűbbet.

consul. Absztraktuma, a *consilium* és az oszk *kúmparakineis* jelentésbeli párhuzamossága szolgál kiinduláspont gyanánt. Az oszk szó latin rokona *parceo* = „coerceo“, tehát magának a szónak a jelentése: „a tanácshatóság összegyűjtése“, tárgya lehet minden esetben a *senatus* (*populus* stb.) szó. A primárius kifejezés ezek szerint: *consulere senatum*: „összegyűjteni a tanácsot“, s a *consulo* igéből van levezetve a *consul* és *consilium* szó (v. ö. Varro, L. L. 5. 80.: *consul nominatus, qui consuleret populum et senatum*). — Ennek az összetett ígének, amelynek jelentése tehát „összegyűjteni, összeszedni“, töve: *-sul-*, *-sol-*, ami szintén egy **sel* gyökhöz vezet, de ettől a gyöktől kiindulásunk alapján azt kell követelnünk, hogy az összegyűjtés fogalmát rejtse magában. Így jutunk el a görög ελεῖν, εἶλον (αἰρέω aoristosa gyanánt használatos) alakhoz, az idg. alak pedig: **sel* „nehmen“. Így *consulo*: „zusammennehmen, zusammenkommen lassen, versammeln“ s ebből minden további jelentésváltozás könnyűszerrel levezethető (v. ö. Walde, Etymol. Wörterbuch d. lat. Sprache, 188. old.).

A *censeo* igéből való levezetést, bármily érdekes is, joggal veti el Walde (u. ott). Viszont ennek alapján a *considium*-alak (Plaut. Casina, 966.: *nunc ego tecum aequom arbitrum extra considium captauero*) vagy szöveghiba, vagy más szó (v. ö. Lindsay—Nohl: Die lat. Sprache, 327 .old.). — Schmidt magyarázatát pedig valószínűtlenné teszi maga az a tény is, hogy nem a *consul* vagy *consilium* főnévből indulunk ki, hanem a *consulo* igéből: a *sed* gyökérhez való tartozást a *senatum consulere* kifejezés eleve kizárja.

exsul. Induljunk ki itt is a származékszavakból: *exsilium*, *exsulare*, *exsulatus*. Ezek közül szemmel láthatólag az *exsul* az alapszó, a többi ennek a származéka (*exsulare*: a-töví levezetett ige, *exsilium*: i-suffixummal alkotott substantívum). A jelentéstani párhuzamot itt két kifejezésben kereshetjük: *exsilií causa solum vertere*, vagy *exsul: solio depulsus*. Schmidttel egyetértve tehát a mi magyarázatunk alapja is a *solum*, vagy *solium* főnév. Csak a továbbiakban ágazik el a két etimológia. A *solium* és *solum* szavak idg. megfelelői:

1. gót *gasuljan*, ófn. *sola* „Sohle“, gör. ὄλιᾶ (Hesych.) „Sohle“, ófn. *swelle* „Schwelle“: idg. **suol* **suel*.

2. ófn. *sal* „Saal, Halle“, gót *saljan* „bleiben, einkehren“ (esetleg lat. *soleo* „wohnen, gewohnt sein“), gör. σέμα „Ruderbank, Gebälk“: idg. **sel*.

A két csoportban megtaláljuk a latin *solum*, *solium* és *solea* jelentéstani megfelelőit. Idg. alapjuk a **suel* gyök, amelynek rövidebb formájából (**sel*) alakult ki a második csoport. Erre megy tehát vissza az *exsul* szó, képzésére és jelentésére vonatkozólag is helyes párhuzam Schmidtnél: *extorris* „hontalan, száműzött“.

Schmidt ezzel szemben a *sed*-gyökérből származtatja ezt a szót is. Míg azonban ő a kapcsolatot a *solium* vagy *solum* szón keresztül keresi, addig mások közvetlen leszármazásra gondolnak (Pedersen, Idg. Forschungen, V., 62.), s ebben az vezeti őket, hogy a *sed*-gyökér leszármazottai egyes nyelvekben olykor nemcsak a megtelepedettség értelmét fejezik ki, hanem a mozgás jelentésére is szolóálnak, mint óbulg. *choditi* „ire“, gör. ὄδοϛ „iter“, lat. *dissideo*. De maga Pedersen is érzi pl., hogy a *d > l*-változás bővebb megokolásra is szorul s itt a *consul* szó analógiájára utal. Viszont, ha Schmidt magyarázatához fordulunk, akkor ez a megokolás — *idem per idem* — önmagában omlik össze. (Hogy az ilyen *l*-es alakok, ú. n. *szabin* formák a *sed*-gyökér szavaiban mennyire nem tudtak általánosodni, azt mutatja az, hogy a *praesidium* szó *praesilium* formája egyetlen helyen fordul elő: Marius Victorin, Gramm. Lat. VI., 9. 17. K., ugyanígy a *Novensides* helyett *Novensiles*: Varro, L. L., V. 74.). Vaniček (Etym. Wörterbuch d. lat. Spr. 299. old.) a *salio* ige szócsoporthoz veszi az *exsul* szót is. Ez azonban, éppúgy, mint a *sed*-gyökérből való leszármaztatás, jelentéstani tekintetben erőltetett s így nem állja meg a helyét. — Végül

felvetődik még az *ambulo*-igével való párhuzam lehetősége is. (Walde, Etym. Wörterbuch d. lat. Spr., 263. old., Vendryes, Bull. de la soc. de lingu., No. 47., XXIII.) Azonban ennek a helytelensége is könnyen világossá lesz, s az *ambulo*-ige közélebbi magyarázataiba bele sem kell mennünk: *amb-ul-o* gyöke ugyanis *-el* vagy *-al*, tehát s nélkül, már pedig az *exsul* szó gyöke szükségképen s-szel feltételezendő, a grammatikusok is az XS-írást helyeslik (v. ö. Brambach, Hülfsbüchlein für lat. Rechtschreibung, 38. old.).

praesul. Ennek a szónak a kérdése a legegyszerűbb. Azonnal megtaláljuk a helyes utat, ha jelentését megvizsgáljuk. *Praesul*: „előtáncos, a Saliusok feje, előljáró, mester, bajnok“ (Georges). Ez tehát csak a *salio* igéhez tartozhatik, mint a vele rokonértelmű *praesultor*, *praesultator* szavak is mutatják. Ennek a viszonynak a világossága csábíthatta Vaničeket (l. fentebb) a

praesilio: *praesul* = *exsilio*: *exsul*

párhuzamosság megalkotására. Mint láttuk, helytelenül.

Így végül még az *insula* szó marad hátra s ennek a helyes etimológiáját a legnehezebb kérdés megállapítani, a vélemények szerteágazása miatt.

insula. A legrégebbi magyarázat Festusnál van hagyományozva (apud Paul. Diac. 111.): e szerint „... *insulae* ... *suntque in salo*“. Tehát *insula*: *in salo* = „ἡ ἐν ἀλὶ οὐσά“, v. ö. gör. ἐναλος: „im Meere befindlich“.

Ezt a magyarázatot azonban főleg Ernout-Meillet (Dictionn. étymol. de la langue lat. 468.) véleményét követve elveti P. Skok (Zágráb, Glotta, XXV. 217. skk.). Skok abból indul ki, hogy indogermán alapszó, amit az etimológia alkalmával figyelembe lehetne vennünk, nincsen. De nem is lehet, mert az indo-iráni és szláv népek szigetet jelentő szavai is arra mutatnak, hogy az indogermán népek ezt a tipikusan tengervideki jelenséget nem ismerték: szavaik valamennyien folyami szigetet jelentenek. Így aztán szerinte valamennyi indogermán nyelvben egyetlen tengeri szigetet jelentő szó van, ez a gör. νῆσος. Ez sem indogermán eredetű, mert a szokásos **snāsos* magyarázat (az idg. **snā* „úszni“ gyökből) egyáltalában nem felel meg a szemlélet-kívánta jelentésnek (νῆσος = „Die Schwimmende“). A νῆσος szerinte is, mint Ernout-Meillet (i. m.) szerint, speciális égei-tengeri jelenség s így Skok is az égei kultúrkörhöz tartozó, preindogermán eredetű kölcsönszót lát benne.

Skok a továbbiakban is Ernout-Meillet nyomán halad s azt mondja, hogy a lat. *insula* szó etimológiailag a νῆσος-hoz tartozik. Ugyanabból a fogalmi körből van átvéve, mint a lat. *scopulus* <σκόπελος, aminek a dalmáciai latinságban *scopellus* felel meg. Skok szerint így a νῆσος > *insula* kérdésében is a dalmáciai latinsághoz kell majd magyarázatot folyamodnunk, mert az égei-tengeri vidékkel ez állott a legszorosabb kapcsolatban.

Ezután közli Skok a két szó összetartozásának szerinte két-

ségtelen bizonyítékait. Ezeket röviden így foglalhatjuk össze:

1. Syrakusae Νήσος (dór Νάσος, mai szic. *Naso*) nevű városrészének neve a latinban (Cic. in Verr. 4. 53.) *Insula*. Ez azonban — úgymond — még fordítás is lehet.

2. Semmiképen nem lehet azonban fordítás a délitáliai görögségben előforduló νησις-ἴδος délitáliai latin megfelelője: *insula*, amely itt ugyanabban az értelemben fordul elő, mint amott („kultivierter Landstreifen am Fluss, der gelegentlich vom Wasser bedeckt wird“).

3. A deminutiv alakok: νησις, νησιον, νησιωτης éppúgy nem kicsinyítő értelműek a görögben, mint az *insula* a latinban.

4. A νησιδα acc. alak az oszk partok közelében fennmaradt mint szigetnév: *Nisida*, *Nisita*, latinos hangsúllyal (v. ö. Cic. ad Att. 16. 1., 1.: Sen. ep. 53., 1.; Lucan. 6., 90.; Statius silv. 3., 1. 148.: *Nēsis*, *Nēsides* vagy *Nēsida* etc.), míg a görögös hangsúly a szicíliai *nasita*-alakban maradt fenn. Az oszkban idg. $\bar{e} > \bar{i}$, s ez magyarázza a lat. *insula* vokalizmusát is.

5. A $d > l$ -változás nem szorul bővebb megokolásra és magyarázatra. Azonban így **nisida > *nisula* lenne, de így sehol sincsen hagyományozva. („Das Mißliche ist es nur, daß **nīsula* nirgends belegt ist.“) Ezen a ponton vonja be aztán a dalmáciai latinságot következtetésének menetébe.

6. *Lissa* = „*lssa civium Romanorum*“ (Plin. N. H. 3. 30. 152). A preindogermán *Lissa* a görögben grécizált és lefordított formában, mint νήσος, város jelenik meg és a helytelen elválasztás folytán az ottani latinságban: **in nēsō > in ēsō*: *Esi*, *Ēso > > szláv Iž*. Ugyanezt a változást feltételezi Skok a kicsinyített forma esetében is, tehát: **nīsula* (szokásos nazális-bővüléssel) $> > *nīnsula$; **in nīnsula > *in īnsula*.

Skok a Festus-féle etimológiát alaktani szempontból az *insula*-szó hosszú *i*-je miatt veti el. Erre vizont V. Pisani (Róma, Glotta, XXVI. 276 és k.) nagyon helyesen azt állapítja meg válaszul, hogy a magánhangzók nazális + *f*, *s* előtt való meghosszabbodása igen gyakori jelenség (l. fentebb is: *consol* — *cōsol*). Másfelől — úgymond — az az ok sem állhat meg, hogy az indogermán népek a tengeri sziget fogalmát nem ismerték s így a szigetet jelentő latin *insula*, amely olyan sok modernnyelvi szónak lett az alapjává (*isola*, *île*, *Insel* etc.), csak a preindogermán eredetűnek vélt görög νήσος-ra mehet vissza. Szerinte nagyon is könnyű elképzelni, hogy az itáliai indogermánosság új környezetében a szemlélet hatása alatt saját nyelvkinéséből alakította ki új szavát s így helyes és találó lehet Festus magyarázata, mert a szemléletnek is a legszebben megfelel: *insula* = *in salo*: „im Meere befindlich“.

Nem tartozik a továbbiakban szorososan a tárgyhoz, de érdekes és megjegyzésre méltó, hogy Pisani a νήσος város szót a lat. *nasus*-szal s indogermán megfelelőivel hozza kapcsolatba. E mellett szól szerinte az is, hogy valamennyi neme szerint is megegyezik a gör. νήσος femininummal. Jelentéstani szempontból

is igen meggyőző a magyarázata: lat. *nasus* < **nassus*: „Vorgebirge“ s így megérthető igen könnyen egyrészt maga az alap-értelem is, másrészt az a másodlagos értelem is, amit Skok említ a délitáliei görögséggel kapcsolatban. Ezek az előhegységek ugyanis árvizek, dagályok alkalmával ideiglenesen a víz alá kerültek s csak részben látszóttak ki, mintegy szigeteket alkotva. A „Nase — Vorgebirge“ jelentéstani párhuzamot számos modernnyelvi példával is illusztrálja: angolsz. *nose* „Vorgebirge“, ang. *ness*, *nose* „point of land“, német *Nase* „Landesspitze“, orosz *nos* „nasus: zemplja, bereg, vydawšijsja v vodu“ etc. A görögben a jelentésátvitel megtörténte oly teljes lett, hogy utána az orr megjelölésére új szó keletkezett: ρις-βινός).

Visszatérve alapkérdésünkhöz, Skok bizonyítékait röviden megcáfolhatjuk. A νῆσος, νησις-insula-megfelelés már csak azért is lehet egyszerű fordítás, mert — mint maga Skok is mondja — a νῆσος deminutívumai közül egyik sem kicsinyítő értelmű. De hogy az *insula* szó a latinban nem jelentkezik kicsinyített alakban, annak egyszerűen az is lehet az oka, hogy formája szerint a latin fül amúgyis deminutív szint érezhetett benne (-*ula*: *animula* etc.) s további deminutívum képzését feleslegesnek tartotta és érezte. Így érthető, hogy a νῆσος; és νησις megfelelője egyaránt *insula*. — Az **in ninsula* > *in insula*-magyarázat viszont mind a beszúrt nazális felvétele, mind pedig az elválasztási elmélet miatt erőltetett s egyáltalában nem meggyőző, — főleg miután semmi szükség nincsen rá.

Nem lehet helytálló azonban az az etimológia sem (Bury, *Bezzenbergers Beiträge*, VII., 82., Stolz, *Idg. Forschungen*, IV., 238.), amely szintén a gör. νῆσος-szal keres kapcsolatot, de nem kölcsönzés formájában, hanem egy közös idg. alak alapján, *ilyenformán*: **ns-lā* > **enslā* > *insula*. Walde (Etymol. Wörterbuch d. lat. Sprache, 389. old.) nagyon helyesen utal a hangtani lehetetlenségre. Az eredmény ugyanis **enslā* > *insula* helyett **enslā* > *ēlā* lett volna, ugyanúgy, mint **anslom* > *ālom* > *alum* esetében is.

Vizsont részemről az *insula*: **en salo*-etimológiát sem tudom helyeselni. A főnévtőből prepozícióval egyszerű összetétel révén képzett melléknévi forma (ha t. i. *insula* nőnemű adiectívumi alak) nem felel meg a latin nyelv szellemének. Festusnak valóban a görög ἐναλος lebeghetett a szeme előtt e magyarázat megalkotásában. Hasonlóképen nem helytálló az *infula* < **en falo* „was man zühöchst, am Kopfe trägt“-magyarázat sem, Vaníček, *Etym. Wörterb. d. lat. Sprache*, 181. old., Planta, *Grammatik der osk.-umbr. Dialekte*, I. 461. — (V. ö. Walde, *Etymol. Wörterbuch d. lat. Sprache*, 386. old.) — Leghelyesebb tehát, ha megtartva továbbra is azt a föltevést, hogy prepozíciós összetételről van szó, *in-sul-a sul* tagjában igei gyököt keresünk. Ezt a lehetőséget felveti Walde is (Etymol. Wörterbuch d. lat. S., 388—389.) s az általa felvett gyök idg. **sel* „hinlegen, aufstellen“, ami szerinte a gör. ἰδλλω (**si-sl-jō*), a gót *saljan* „als Opfer

hinstellen, opfern“, s az ófn. *sellen* igékben található meg. Tehát *insula*: „die (ins Wasser) Hingelegte“. Ennek a **sel*-gyökérnek a létezése azonban kétes, főleg, ha a gör. ἰάλλω magyarázatában más nézethez csatlakozunk (l. Prellwitz, Etymol. Wörterbuch d. griech. Spr., 191. old.: ἰάλλω: óind *isati* „schnellen“, vagy *-el* gyökér reduplikációja: ófn. *īlan*, óind *iyarti*, *irtē*). — Azonkívül is különös volna, hogy a latin nyelv külön életében keletkezett *insula* szó alapja olyan gyökér legyen, amely a latin nyelvnek más szavában nem jelentkezik. Élő latin tő után kell tehát kutatnunk s szerintem ez a *solum*, *solium*, *solea* szavakban jelentkező **swel*, **sul* (esetleg **sel*) gyökér (l. fentebb), ami értelmileg is megfelel, mert a mozgásban levő tengerrel szemben (v. ó. ném. *bewegen* — *Woge*) az állandóság, a szilárd szárazföld egyhelybenléte rejlik a jelentésében. Így az *insula* szó a *solum* rokonságához tartozik, mint *exsul* is, míg azonban *exsul* főnévi származék, addig *insula* igei tőből van levezetve.

Röviden összefoglalva az eredményt:

consul: *con*+*sul*, alapszava a *consulo* ige, amely a görög ἐλεῖν ἐλ- (**σελ*) tövével azonos.

exsul = *ex*+*sul*, mint alapszó, a *solum* származéka, jelentéstani és alaktani párhuzam: *extorris*.

praesul: *praesilio* ige származéka.

insula: a *solum* szóban élő **swel* (**sul*, **sel*) gyökérből, mint igetől levezetett adiectivum nőnemű főnevesített alakja: jelentése kb. „die (im Wasser) Feststehende“.

(Debrecen.)

Varga Zsigmond József.

*

In einer kleinen Abhandlung (EPhK. XXV. 1901. S. 134. ff.) gibt Jos. Schmidt die Etymologie des Wortes lat. *consul*. Er stellt *consul* mit *exsul* und *praesul* in eine Reihe und will die drei, als zusammenhängend aufgefaßten Wörter aus der gemeinsamen Wz. **sed* herleiten. Demgemäß wäre lat. *consul* als „συνέδρος, Beisitzender“ zu erklären. Auch lat. *insula* wird zu derselben Wz. gezogen und semasiologisch als „die drinnen, d. h. im Meere sitzende“ erklärt.

Verfasser ist der Ansicht, die Ableitung dieser 4 Wörter aus einer einzigen Wz. sei gezwungen und unbedingt verfehlt. Bei *consul* dient nämlich als Ausgangspunkt der als primär aufgenommene Ausdruck *senatum consulere* „den Senat versammeln“ und auf Grund der Übereinstimmung lat. *consilium*: osk. *kūmparakineis* (lat. *parceo* „coerceo“) gelangen wir zu der Wz. idg. **sel*, gr. ἐλ- in ἐλεῖν, εἶλον. Der Zusammenhang mit *censeo* (durch Ablautverhältnis *cens* — *cons*) wird als unmöglich abgelehnt. *exsul* wird selbst als Grundwort aufgefaßt, und vermittelt der parallelen Ausdrücke *exsul*: *solio depulsus*; *exsiliū causa solum vertere* zu lat. *solum*, *solium*, idg. **suēl*, **suōl*, bzw. **sel* gestellt, als Ablautbildung, wie *extorris*. Die Herleitung aus der Wz. **sed*, semasiologisch durch gr. ὀδός, abg. choditi „ire“ vermittelt (die auch Pedersen, Idg. Forschg. V. 62. vertritt), ist entschieden abzulehnen, da der ohnehin sporadisch vorkommende Wechsel von d > l hier durch die Analogie des ebenfalls unerklärten *consul* begreiflich gemacht werden will. Ein Zusammenhang mit *salio* ist wiederum semasiologisch ausgeschlossen, der aber mit *-al* *-ul* in *ambulo* wegen

des *s* in *exsul* unmöglich. Am wenigsten Schwierigkeit bereitet *praesul*, das von *salio* aus auf Grund der Derivata *praesultor*, *praesultator* leicht zu begreifen, und auch hinsichtlich der Bedeutung klar ist.

Inbezug auf lat. *insula*, nach Festus (ap. Paul. Diac. 111.) *insula*: *en salo*, gr. ἔναλος, „im Meere befindlich“, ist zuerst eine Abhandlung von P. Skok (Zagreb, Glotta, XXV. 217.) ins Auge zu fassen. Demnach würde lat. *insula* etymologisch zu gr. νῆσος gehören, und somit als ein präidg. Lehnwort aus dem ägäischen Kulturkreis aufgefaßt werden, da ja die Indogermanen die Insel, diese typisch küstenländische Erscheinung gar nicht gekannt zu haben scheinen: ihre Wörter bedeuten ausnahmslos Strominsel (vgl. Ernout—Meillet: Dict. étym. de la langue lat. 468.). — So gelangt Skok zu einer Form **nisida* > **nisula* (die aber, wie er auch selbst nebenbei bemerkt, leider, nirgends belegt ist) und weiter durch falsche Trennung in der Verbindung **in nisula* > **in ninsula* (durch Nasalerweiterung) > in *insula*. Die Etymologie des Festus bei Paul Diac. wird wegen des langen *i* des Wortes verworfen. Doch bemerkt darüber V. Pisani (Rom, Glotta, XXVI. 376. f.) sehr richtig, daß die Längung des Vokals vor Nasal + *s*, *f* im Lateinischen sehr häufig, aus Inschriften allgemein bekannt ist (vgl. eben *consol* > *cōsol*). Auch darin können wir Pisani beistimmen, es sei sehr leicht denkbar, daß das Indogermanentum Italiens das Wort für den ihm bisher fehlenden Begriff der Meeresinsel in der neuen Umgebung unter Einfluß lebendiger Vorstellung von seinem eigenen Sprachschatz aus ausgestaltet hatte. So wird Skoks sehr umständliche und gezwungene Etymologie als überflüssig abgelehnt. Ohnehin erscheint sie wegen ihrer mehreren unbegründeten Annahmen und nicht unbedingt stichhaltigen Ansichten (das Fehlen der Deminutiva von *insula* im Lat., das Heranziehen des Wechsels *d* > *l*; die Unbelegtheit der Form **nisula*; die Nasalerweiterung in **ninsula*, und die falsche Trennung **in ninsula* > *in insula*) sehr verdächtig. Auch die Annahme einer gemeinsamen idg. Urform für gr. νῆσος und lat. *insula* kann nicht gebilligt werden (Bury, Bezzenbergers Beitr., VII. 82., Stolz, Idg. Forschg. IV. 238.), da sie notwendig zu falschem Resultat führt (*ns-lā* > *enslā* > *ēlā*, vgl. Walde, Etym. Wörterb. d. lat. Spr. 389.). Die Erklärungsweise Festus entspricht aber nicht dem Geiste der lat. Sprache, ihm schwebte wahrscheinlich die gr. Bildungsweise in ἔναλος vor. Am richtigsten scheint es zu sein, in der Zusammensetzung *in-sul-a* eine verbale Wz., und zwar die im damaligen Lat. lebendig war, suchen zu wollen. Somit gelangen wir wieder zu Wz. **suel* (**sel*, **sul*), in lat. *solum*, *solium*, *solea* (und *soleo* „wohnen, gewohnt sein“). Somit bedeute *insula* — dem beweglichen Meere gegenüber (vgl. nhd. bewegen — Woge) — „die (im Wasser) Feststehende“.

(Debrecen.)

Siegmund Josef Varga.

MAGYARORSZÁGI SÁNDOR MESTER, A KÖZÉPKORI SORBONNE TANÁRA.

A XIII. század teológiai magisztereinek sorsa szerföltött mostoha. A skolasztika szó nem volt vonzó a kutatók előtt, s az az egy-két történész, ki munkásságukat igyekszik összegyűjteni, nagyon is törtetlen úgáron halad.

De nemcsak a magisztereknek ilyen zord a sorsuk, hanem azoknak a rendeknek is, amelyek szellemi frissességük virág-

korát éppen ebben a korban, a XIII. század végén, a XIV. század elején bontották ki. Ilyen mostoha, porlepte sors jutott az Olaszországból származó Ágostonrendi Remetéknek is: *Ordo Heremitarum Sancti Augustini*.

Ágostonosok! Nagyváradon ki gondol ma már arra, hogy a nyugat egyik nagy teológusa, Henricus de Wrimaria egyik beszédében megemlékezett Magyarországi Vitusról, a váradi remetéről, a királyi vérből származó ágostonrendi szerzetesről, kinek 1297-ben történt halála után még sokáig csodákat mesélt a nép.

Vigaszunkra szolgál, hogy nem a magyarságot illeti egyedül a szemrehányás, hogy avatagon hagyta porladni ágostonrendi szellemi őseit, hanem ugyanez a panasz emelkedik váddá a leg-híresebb német történész tollában, Martin Grabmann írásában is.¹ Fájdalommal látja a müncheni tudós, hogy a XIII. század nagy gondolkozóit, Aegidius Romanust, Jacobus Viterbot, mostohán kezeli a történetírás: „Noch wenig untersucht ist die von Aegidius von Rom ausgehende Augustinerschule, hier winkt der handschriftlichen Forschung ein reiches Arbeitsfeld.“ (Geistesleben des M. A. I. 40.)

Ezt a szemrehányást a XV. század végén éppen egy magyar ágostonrendi fordította el tőlünk: Simon de Hungaria, aki az augusztinizmus olasz renaissanceához hatalmas köveket hordott azáltal, hogy Aegidius Romanus *Quodlibet*-jeit, az Eucharistia-ról szóló munkáit kinyomatta.² Neve még a magyar írók bibliográfiájába sincs felvéve, még pár sornyi jegyzetet sem érdemelt, csak a Nemzeti Múzeum két porlepte inkunábuluma őrzi a nyugat számára annyira értékes teológiai munkásságát.

Manapság annyit beszélnek az egyház és állam középkori viszonyának megítélésében a politikai augusztinizmusról, *l'augustinisme politique*,³ s nem kísérlik meg rendszerbe foglalni azoknak a gondolatait, akik szívükben ennek a felfogásnak tűzével szálltak szembe császárral, királlyal.

Szerzetesrendeket szívesen hasonlítanak egy családkhoz. Ez helyénvaló dolog is, hiszen egy rend éppúgy, mint a társadalom legkisebb egysége, a család, minél messzebbre akarja visszavezetni származásának régiségét és tekintélyes erejét.

¹ M. Grabmann: *Mittelalterliches Geistesleben*. Abhandlungen zur Geschichte der Scholastik und Mystik. München, 1926, I. 40.

² J. Ossinger: *Bibliotheca Augustiniana*. Aug. Vind. 1768, p. 557—458; Ph. Elsen: *Encomiasticon Augustinianum in quo personae ord. eremit. s. p. n. Augustini sanctitate, praelatura, legationibus scriptis etc. praestantes enarrantur*. Bruxellis, 1654, p. 627; *Simon de Hungaria*, kiadta Aegidius Romanus, v. Columna két munkáját: a) *Quodlibeta sex Aegidii Romani*, Bologna, 1481. május 22. Leírja Gesamtkatalog der Wiegendrucke no 7216. Megvan az Enghien-i jezsuitáknál és a Kolmar-i könyvtárban; b) *De corpore Christi theorematata*. Bologna, 1481. szeptember 15. Leírja G. W. 7208. A Magyar Nemzeti Múzeumban is megvan.

³ H. X. Arquillière: *L'Augustinisme politique*. Paris, 1934.

Igy járnak el az első ágostonrendi szerzetesek is. Ahelyett, hogy a beígért életrajzot adnák, Henricus de Wrimariával az élen, többnyire azon mesterkednek, hogy minél dicsőbb ösre vezessék vissza származásukat. Minden igyekezetük, minden vágyuk, hogy Szent Agostonnak, a hippói püspöknek szellemi atyását kimutassák.⁴

Az Ágostonrend gyermekkorát 1250—1290 közé kell helyoznünk. Ezek az évszázadok voltak a remeteség legtermékenyebb melegágyai, s a remete coenobiumok gombaszám szaporodtak minden vallásos központ perifériáján. Az Egyháznak nem volt inyére e sok egyéniségnek, néha bizony különcknek az egyházi hierarchiától független élete, azért minden igyekezetével e jámbor remetéket a személyes függélem édes igájába szerette volna hajtani.

E remeték közül már számosan Szent Ágostonnak reguláit követték, s magukat ágostonrendieknek nevezték. Ezt az Itáliában (Ancona, Lombardia), Németországban és nálunk elszórt remeteséget IV. Ince bátor gondolattal hatalmas szervezetté, virágzásnak induló törzssé egyesítette: Ágostonrendi remeték, *Ordo Heremitarum Sancti Augustini* neve alatt. 1243-ban a toscanai remetéknek a hippói püspök reguláját írták elő, és ezzel megalapozódott az a réteg, amelyhez az egész rendi szervezet homogén testként hozzánöhetett.⁵

Öt évvel később már ott emelkedik házuk a *Via Flaminia*-n, és ezzel az ágostonrendiek személyesen is bemutatkoztak az örök Róma egyházi publikuma előtt. 1256 a hivatalos egyesítés évszáma. Nem az alapításé, hanem az összeforradásé, a meginduló élet lelkesedésében történt egységes szabályozásé. A szervezés munkája, és a gyors elterjedés sikere IV. Ince nevéhez fűződik. A szerzetesrendek fejlődésében történetük annyiban jelentős, hogy ők már nem állanak a teljes paupertás alapján, hanem a ferencesek és dominikánusok rendjében érvényben lévő szabálytól eltérőleg, már közösen vagyonnal is rendelkezhetnek.⁶

Elterjedésükben nagyrészt segítségükre volt az a körülmény, hogy összeforradásuk után egy-két eltörölt rendnek a birtokait kapták meg. Így például nálunk IV. Kelemen pápa a villermiták-

⁴ Henricus de Wrimaria, Frimaria v. de Alemannia munkája kéziratban maradt ránk. Kiadva az *Analecta Augustiniana* IV. 298—307. és 321—328. évfolyamában. *De origine et progressu fratrum eremitarum ordinis sancti Augustini*.

⁵ Az ágostonrend történetéről összefoglalóan írt E. van Moé: *Recherches sur les Ermites de Saint-Augustin entre 1250 et 1350*. Revue des Questions Historiques. 1932. (LX.) p. 275—316. Bibliográfia: U. Chevalier: *Répertoire*, Topo-bibliographie I. 257—258; Ujabb irodalom: E. A. Foran: *The Augustinians: from St. Augustine to the union 1256*. Burns Oates 1938. R. Arbesman: *Die Augustiner-Eremiten in Deutschland*. Würzburg, 1937.

⁶ E. van. Moé. R. Quest. Hist. o. c. 1932. p. 287.

nak (Guilelmiták) magyarországi házait egészben rájuk testálta.⁷ Esztergom, Székesfehérvár, Ors, Pápoc területén virágzó monostorok kelnek életre,⁸ és ezzel a magyarság szellemi életébe is bevonul a toscanai vidékről elindult ágostonrendi gondolat.⁹

Első őszinte pártfogóik mind Olaszországban, mind Magyarországon az Anjou-dinasztia tagjai köréből toborzódtak. Ez a szimpátia már a rend olaszországi bölcsőjénél keletkezett. Első kardinális protektoruk, ki ügyüket a pápa és a római kúria előtt képviselte *Annibaldi* bíboros volt. Több mint negyedszázadon keresztül mellettük állt, védte, ügyes bajos dolgaikban támogatta őket. Ez az *Annibaldi* hű és lelkes politikai híve volt az Anjou királyoknak. Mikor IV. Orbán, Károlyt a nápolyi trónra ültette, *Annibaldi* bíboros koronázta meg. Nem csoda tehát, ha e dinasztia magával hozta Olaszországból a rend iránti szeretetét, vonzalmát és ragaszkodását.¹⁰ Ugyanez a IV. Orbán pápa erősíti meg a rend magyarországi kiváltságait is. Az Olaszországban annyira kedvelt rend hihetetlen gyorsasággal terjedt el nálunk. IV. Orbán 1262-ben kiadott *Religiosam vitam* kezdetű bullájában széleskörű jogokkal alapozza meg a rend magyarországi jövőjét.¹¹

Száz év múlva már olyan terebélyes, termékeny fává nő, hogy az Ágostonrend minden híressége, magisztere, provinciálisa Rómából, Sziciliából, Bajor-, Francia-, Spanyolországból, Angliából, Szentföldről, a legtávolabbi tartományokból idejön mihozzánk. Az 1385-ös egyetemes káptalan itt tartják meg mind nálunk. Nem Konstanzba mennek, ahogy eredetileg elhatározták, hanem a Duna mellé a Bodeni-tó helyett. Esztergomba, a magyar királyi vár varázslatos csöndjébe. A káptalanon megválasztott szerencsés generális a velencei Bertalan.¹² Helyesbítenünk kell tehát egyes külföldi történészek megállapításait, hogy általános zsinatot Olasz- és Franciaországon kívül csak egyszer tartottak más országban, mégpedig Bázelen.¹³ Nálunk is volt egyetemes káptalan, ezért írja büszke önérzettel rendi történetük: „Hinc licet colligere, quae fuerit Monasterii hujus

⁷ *Memoria Provinciae Hungaricae Augustinianae antiquae ad-servata in schedis P. Xysti Schier eremiteae augustiniani, ac dein per Martinum Rosnak ejusdem instituti alumnum in lucem emissa. Graecii (Graz), 1778. p. 9.* — Röviden Schier M. Pr. H.

⁸ Hóman—Szekfű: *Magyar történet*, II. 187; *Magyar Művelődés-történet*, Ösműveltség és Középkori kultúra. I. 418. Házaikat felsorolja Schier o. c. 44–106. Adatai ellenőrzésre szorulnak.

⁹ Az ágostonrend magyarországi elterjedéséről és külföldi kapcsolatairól külön tanulmányban szölok.

¹⁰ É. Van Moé: R. Qu. H. o. c. p. 289 és köv.

¹¹ Schier: M. Pr. H. o. c. p. 9, 19.

¹² Schier M. Pr. H. o. c. 13, 101.

¹³ É. Van Moé: R. Qu. H. o. c. p. 304.

amplitudo, quod potuit recipere Patres de toto orbe Augustiniano convenientes". (Schier. Mem. Prov. Aug. 101.)

Az ágostonrendiek magiszterei és generálisai nagyobbbrészt olaszok voltak. A rendnek Rómában nagy befolyása volt, ez a tény avatta őket a pápaság leghűségesebb fiaivá. A szentszék szívesen menesztli a rend tagjait követségekbe. Így érkezett hozzánk 1375-ben *Bonaventura de Padua*, teológiai magiszter. XI. Gergely küldte Nagy Lajoshoz, hogy a török elleni hadjáratra buzdítsa az uralkodót.¹⁴ Amerre jártak mindenütt a szellemi élet illatát ... *spiritualis odoris aromata* ... árasztották lelkükből.¹⁵ Ne felejtjük el, Petrarca belső barátságban élt ugyanazzal a Bonaventurával, és azt hiszem nem járt téves úton Van Moé francia történész, midőn összefüggést talált a nagy olasz költő lelkisége és az ágostonrendi szellemiség között.¹⁶

Királyaink is előszeretettel küldték követségbe a rend tagjait. Márk tinnini püspök 1465-ben II. Pálhoz megy. Mátyás követeként. Ugyanő járt egy évvel hamarabb Pius pápánál Boldog Margit szenttéavatása ügyében.¹⁷

1498-ban már húsz klostromuk van 200 szerzetessel, döntetetlen bizonyíték építő munkájuk evangéliumi sikerének. Az erkölcsi élet példaadó erejéhez csakhamar a tudományos felkészültség hódító varázsa is járult. Nem maradhattak a többi rendek szellemi szintje alatt, s a rend vezetőinek legfőbb gondja az volt, miképen kapcsolják be a közösséget az egyetemi élet hatalmas löktetésű ritmusába.

Ekkor csillant fel előttük Párizs képe, ahol a XIII. század szellemi elitje nevelődött. 1278-ban jelenik meg az első ágostonrendi *studens parisiensis*, *Jacobus de Columpna*. A legelső egyetemi fokozatot a rend legnagyobb filozófusa Aegidius Romanus nyerte el 1279-ben. Ekkor lett borostyánkószorús. Párizsi házukban verődött össze a rend fiatalsága, ez volt a magyar ágostonosok tudományos háromszögének Esztergom—Nápoly mellett leglényegesebb alkotó eleme.¹⁸

¹⁴ Bonaventura de Padua 1332, június 22-én született. Róla és testvéréről írta Petrarca: *Quis non vos amabat, et laudabat, et mirabatur?* A költőhöz benső barátság fűzte. 1362-ben a bolognai egyetemen tanít, 1375-ben jár nálunk követségben, 1379-ben bíboros, s ebben a méltóságban hozzánk is ellátogat. Sienai Szent Katalinnal is levelezett. 1388-ban gyilkosságnak esik áldozatul. A rendben (elszórta) mártírként tisztelték. (AA. SS. Jún. 10.) D. A. Gandolfo: *Dissertatio Historica de ducentis celeberrimis, Augustinianis scriptoribus*, Romae, 1704, p. 104—107.; Schier: M. Pr. H. o. c. p. 13, 33.

¹⁵ A. Theiner: *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia*, Romae, 1859, p. 772.

¹⁶ E. Van Moé: *Les Ermites de Saint Augustin amis de Pétrarque*, Mélanges de Rome, 1927, p. 258.

¹⁷ Schier: M. Pr. H. o. c. p. 16.

¹⁸ Van Moé: R. Qu. H. o. c. p. 292; Glorieux: *Répertoire des Maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*. Paris, 1933—34, p. 291—292.

Már az 1284-es olaszországi káptalan határoz a Párizsba küldendő tanulók megvizsgálásáról. Minden provincia kezdetben csak egy studentt küldött Párizsba. A tanulónak kifogástalan és feddhetetlen életűnek, a grammatikában és logikában meglehetősen jártasnak kellett lennie.

A provinciáknak egy vagy két lektort kellett kinevezni, aki a jelöltet Párizsba küldése előtt mind élete, mind tudományos felkészültsége szempontjából megvizsgálta.¹⁹ Általában az egész rendből négy bakkalaureus tartózkodott Párizsban. Kettő a magiszteri fokozatot várta, kettő pedig a Sentenciákat magyarázta.²⁰

Párizsi házukat 1260 körül alapították a *Saint Eustache* templom közelében, a *Porte Montmartre* mellett. Később nyilván, hogy közelebb legyenek az egyetemhez, a Szajna balpartjára költöztek és *In Cardoneto* (Chardonnet), a *Porte Saint-Victor* mellett telepedtek le. Ez a házuk képezi alapját a későbbi *Couvent des Grands-Augustins*-nek, minek emlékét őrzi ma a *Quai des Grands-Augustins*.

Az *Egregia litterarum Civitas*, a művészetek híres városa oly erővel vonzotta a tudományéhes ifjakat, hogy az 1324-es montpellier-i káptalanon határozatot kellett hozni, hogy a jövőben a generális különös engedelmé nélkül egyszerre kettőnél több tanulót egy tartomány sem küldhet Párizsba, mert az ideözönlő diákok tömege miatt nagy zavarok támadtak.²¹

A századforduló ihletett várakozását, az 1300-as jubileumi esztendőt az ágostonrendiek egyetemes káptalannal ünnepelték meg. Nápolyban összegyűlt rend illusztris tagjai előtt Franciscus de Monterubiano generális bejelentette, hogy a magiszterség elnyerésére kiszemelte: Jacobus de Ortót és Alexander de Hungariát. A legnagyobb tudományos grádus első magyar birtokosának nevével találkozunk *Alexander de Hungaria* személyében. A világ valamennyi ágostonrendi szerzetese közül őket találták

¹⁹ *Capitulum Generale de Urbeneteri. 1284. Analecta Augustiniana*, 1907. II. p. 252. *Diffinimus quod qui mittendus est parisius sit vite laudabilis et in Gramaticalibus et logicalibus sufficienter instructus; qui juxta formam constitutionum ordinis eligitur, et examinatur per provincialem et duos ad minus lectores bonos, electos per diffinitores provincialis capituli, si provincia illa, in qua hoc fieri debebit, tot habeat; alioquin saltim per unum et aliquos de provincia probos viros; et examinatur talis tam de scientia quam de vita.*

²⁰ *Analecta Augustiniana*, 1909, p. 14. *Diffinimus quod in studio parisiensi semper sint bacchalarii tantum IIIor et non plures, duo scilicet. primo representandi et promovendi ad Magisterium, et Unus qui legat actu Sententias, et alius qui immediate legentem in lectura Sententiarum precessit.*

²¹ H. Denifle—Ae. 'Chatelain: *Chartularium Universitatis Parisiensis*, T. II. 275.

legméltóbbaknak, hogy a jubileumi esztendő hajnalán a magiszterségre jelöltessenek.²²

Egy tényt kell aláhúznunk. A magyar ágostonosok alapításuk első két évtizedében már utolérték nyugati rendtársaik tudományos színvonalát. Hisz a rend legelső bakkalareusa, Aegidius Romanus alig húsz évvel előzte meg Magyarországi Sándort.

Említettem, hogy az 1300-as káptalan Alexander de Hungariát Párizsba küldötte. Valószínűleg nem először volt a teológia középkori paradicsomában. Hisz a nápolyi káptalan úgy beszél a két jelöltről, mint a Rendnek Párizsban levő borostyánkoszorúsairól: *de baccalareis Ordinis Parisiis*. Hisz egyikük Jacobus de Orte, először a nápolyi *Studium Generale*n tanít, és 1294–1295 táján megy Párizsba teológiai tanulmányokat végezni.²³ Teljes bizonytalansággal megelőzőleg Magyarországi Sándor is, mint *baccalareus sententiaris* (ki Petrus Lombardus Sententiait magyarozza) vagy mint *baccalareus biblicus* működött.

Altalában öt év kellett ahhoz, hogy lektor legyen valaki az ágostonosoknál. Ismét öt év, hogy a megfelelő magasabb teológiai grádust megszerezze. Ezzel az előírással alá lehet támasztani azt a feltevést, hogy Magister Alexander is, mint társa, már 1295-ben Párizsban van. Életének derűs nyarába lépett, úgy harmincéves lehetett, legfeljebb harmincöt, ha még érvénybe volt az a szabály, hogy senki se mehet Párizsba, míg életének 35. évét be nem töltötte. Hiába, sokaknak fülébe csengett még Petrus Cellensis és Johannes Saresberiensis óvó szava: „Ó Párizs, mily könnyen ragadod el és csalod meg a lelkeket.”²⁴ Párizs a gyönyörök városa, az élvezetek melegágya. Nagyon ügyeltek arra, hogy az életörömtől duzzadó ifjakat kísértésnek ellenálló szívvel, világos higgadt fejjel engedjék ide.

Magyarországi Sándor 1300-ban licentiatius lett. Az egyetemen sajnos, nagyon zavaros állapotok uralkodnak. Társa Jacobus de Orte el is hagyja Párizst. 1304. január 7-én tartja ünne-

²² Chart. II/1. p. 85. Statutum Capituli Generalis Ord. S. Aug. sub priore generali Francisco de Monterubiano Neapoli celebrati de baccalareis Ordinis Parisiis. 1300 mense Maio Neapoli: Ad magisterium recipiendum presentetur primo frater *Alexander de Ungaria* secundo fr. *Jacobus de Orte*.

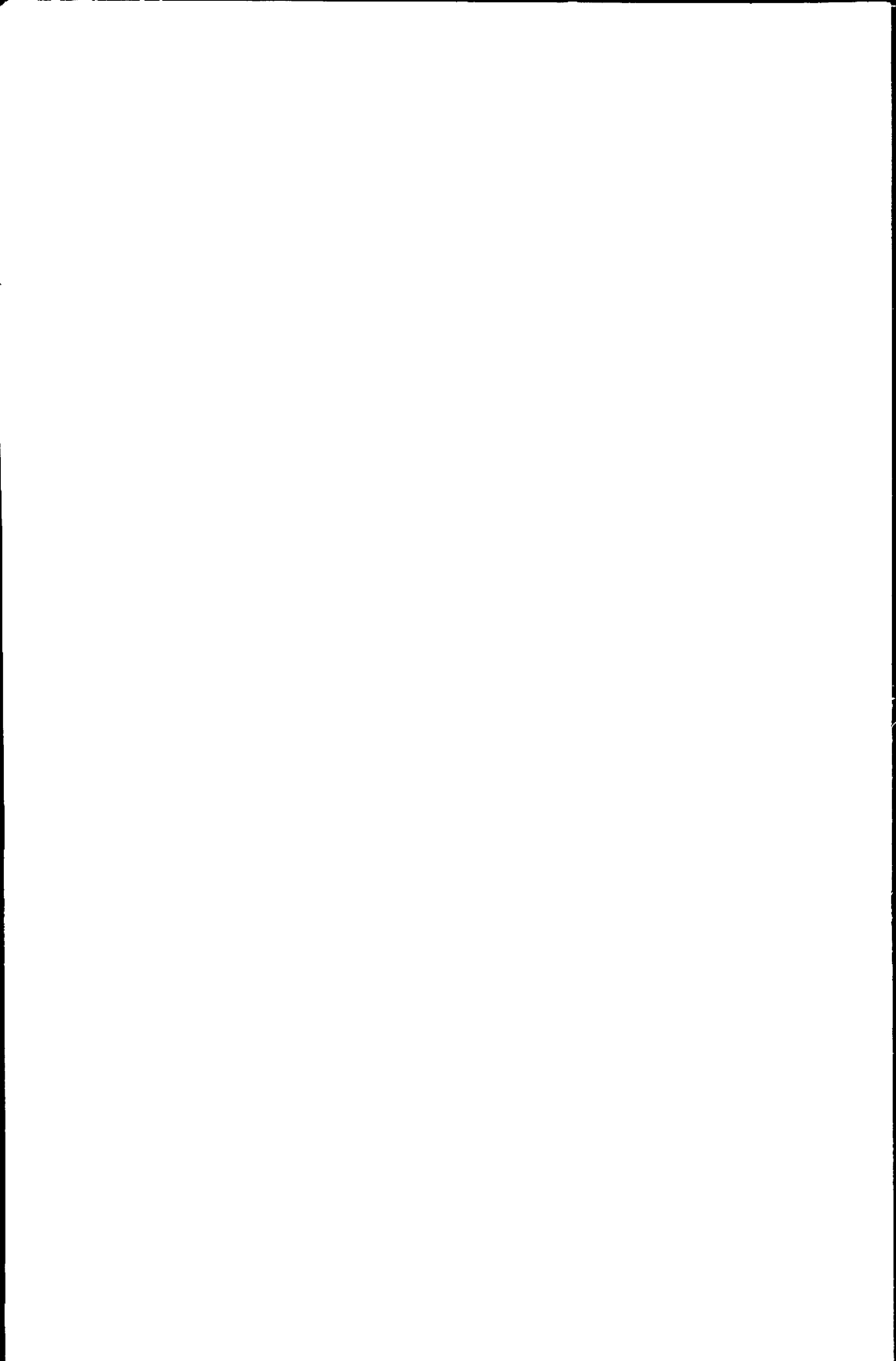
²³ Jacobus de Orte 1291-ben a nápolyi Studium Generale-n tanít. 1294–1295-ig tartózkodik Párizsban. Zavaros események miatt a Laterán-ba kapja meg licenciatusát, s miután *Gentilis* bíboros kezébe tette le az esküt, 1304. június 17-én mondja el principiumát, kezdi el a magiszterséget, 1308-ban a rend fejévé választják Genovában. Meghalt 1311 körül. P. Glorieux: *Répertoire* o. c. T. II. no. 405; Van Moë: R. Qu. H. o. c. p. 299; *Analecta Augustiniana*: T. III. 1909, p. 15.

²⁴ Patr. Lat. CCII. p. 519. Quia ubi major et amplior voluptas corporum, ibi verum exilium animarum: et ubi regnat luxuria, ibi miserabiliter ancillatur et affligitur anima. O Parisius, quam idonea es ad capiendas et decipiendas animas!

Ágostonrendi mester katedráján.

Codex: Jacques Rosenthal. XV. sz. Katalogus n° 78. f. 1. r.

pélyes előadását — principiumát Rómában. Magyarországi Sándor úgylátszik jól megelőzte olasz társát, mert ő már 1303. június 26 előtt magister regens, maître régent, a Sorbonne-on nyilvános joggal tanító mester.

Íme egy magyar származású tanár, mégpedig *magister regens* Párizsban. Legyen szabad mindenekelőtt ennek a *magister* szónak a jelentését kifejteni.

A magiszterség fontosságát és súlyát mutatja, hogy 1308-ig a Rend fejét, a generálist kizárólag az egyes országok tartományfőnökei, provinciálisai választották. Minden tartományból egy. 1303-ban határozatként kimondották, a „*tanácsot a bölcséktől kell kérni*“ elv alapján, hogy jövőben a párizsi magisztereknek, így Magyarországi Sándornak is, generálist választó joga van.²⁵ Eszerint tehát a párizsi mesterek az egyes tartományok főnökével egyenlő méltóságnak örvendtek.

Ha végignézzük a XIII. századvégi ágostonrendi mesterek sorát, 12 olaszt, 1 franciát, 1 németet és 1 magyart találunk közöttük.²⁶ Nem maradtunk el tehát az ágostonrendi skolasztika első virágkorában a németek, franciák mögött, mert a nemzetek szellemi ereje egyenlő arányban volt képviselve a Sorbonne falai között.

Még akkor is jogunk lenne dicsekedni Magyarországi Sándorral, ha tanítása a szelek szárnyán a Mont Sainte-Geneviève lankájáról a felejtő semmisségbe vezetett volna el. De eszméinek töredéke megmaradt, és hűséges olasz tanítványának jegyzetében a magyar gondolatnak XIII. századi emléke gyanánt a vatikáni könyvtár egy kéziratában vár kiadásra.

*

Magyarországi Sándor mihamar nagy vihar, hatalmas disputa fergetegébe került. Választania kellett a lilium és kulcs között Szép Fülöp és VIII. Bonifác szívós harcában.

Az 1300-as jubileumi esztendőben VIII. Bonifác pápa két kardot hordoztatott maga előtt. Egyik jelentette a világi, a má-

²⁵ Chart. II. p. 133; É. Van Moë: R. Qu. H. o. c. p. 304: Quoniam ibi salus, ubi multa consilia, consilia vero sunt a sapientibus perquirenda, sapientia autem in magistris sacre pagine maxime vigere dignoscitur, diffinimus et ordinamus ac statuimus, quod in electione prioris nostri generalis, in qua pre ceteris factis ordinis consultius est agendum, omnes parisienses magistri in sacra pagina ejusdem nostri ordinis qui in generali capitulo presentes fuerint de cetero vocem obtineant.

²⁶ P. Glorieux: Répertoire o. c. T. II. n°. 400—414. Az ágostonrendi magiszterek névszerint: Gilles de Rome, Jacques de Viterbo, Ange de Camerano, Arnould de Toulouse, *Alexandre de Hongrie*, Jacques de Orte, Henri d'Allemagne, Grégoire de Lucques, Alexandre de Saint Elpidio, Augustin d'Ancone, Augustin de Bergame, Prosper de Reggio Emilia, Amadeus de Castello, Pierre de Narnia, Jean Paignote.

sik az egyházi uralmat.²⁷ Szinte a két hatalom tulajdonosának tartotta magát, pedig ekkor már új kérdések, új tanok, új felfogások hajnala derengett a pápaság és királyság viszonyában. A római jog alapos tanulmányozása, a teológiai gondolat mérész szárnyalása a középkori egység épületéről mállasztani kezdte a régi vakolatot. Lassan lassan az államnak ókori fogalma kezd előtérbe jutni, és az önállóságukra féltékeny nemzetek — nemzetiségek — helyet kérnek maguknak az egyetemes keresztény gondolat eddigi egyeduralmában.

A XI—XIII. századig a Kapeting királyság uralma nőttön nő. *Louis le Gros* katonai ereje, *Philippe Auguste* bölcs politikája, Szent Lajos erkölcsi felsőbbsege mind építő bástyái voltak a kibontakozni készülő francia nagyhatalomnak.

Ahhoz, hogy kenyértörésre kerüljön a sor, Szép Fülöp makacssága és VIII. Bonifác szívóssága kellett.²⁸ Alapjában nem két személy harcolt, hanem tudat alatt lappangó célok és törekvések robbantak határozott akarattá. 1296-ban a pápa *Clericis laicos* bullájával kiközösíti azokat, akik a papságra rendkívüli adókat akarnak kivetni. A kérdést Szép Fülöp feudális alapra csúsztatta át és azt állította, hogy a pápa tagadásba veszi hűbéri jogait.

A pápa distinctióban adta meg feleletét. Szép Fülöp független *ratione feudi*, senkinek nem tartozik számadással hűbéri alapon, de igenis *ratione peccati*. A pápa mindig a lelkiismeret őre marad, és mint ilyen közvetve ítélkezik királyi alattvalóinak tette fölött.²⁹

Szép Fülöp egyszerű és hatásos feleletként megtiltja, hogy az aranyat és ezüstöt kivigyék az országból. Súlyos rendelkezés, ami kétségtől érzékenyen érintette a pápai udvart.

A politika hullámain követtek az elméleti viták. A királynak is meg a pápának is megvoltak a maga theoretikusai, kik elszántan védték a két felfogás igazát. A királybarát röpiratok *Antequam clerici essent* vakmerően hirdetik: a *papok előtt jóval korábban élt a király*. Íme, ez a tanítás lényege: az állam az Egyház előtt volt, s hogy létezzék, semmi szükség sincs az Egyház jóváhagyására.

1301. december 3-án újabb figyelmeztetést küld a pápa. *Ausculata fili, Vésd szivedbe fiam*, hogy akik azt mondják, neked nincs feljebbvalód, félrevezetnek téged és a jó Pásztor aklán kívül laknak.

Szép Fülöp tanácsadói Guillaume de Nogaret-val az élen

²⁷ H. X. Arquillière: *L'Église au moyen âge*, Paris, 1939, p. 129.

²⁸ A vitára vonatkozó főbb munkák: J. Rivière: *Le problème de l'Église et de l'État au temps de Philippe le Bel*, Louvain, 1926; H. Finke: *An den Tagen Bonifaz VIII.* Münster, 1902; G. Digard: *Philippe le Bel et le Saint Siège de 1285 à 1304.* Ouvr. posth. publ. par Fr. Lehoux, 1936; H. X. Arquillière: *Saint Grégoire VII. Essai sur sa conception du pouvoir pontifical*, Paris, 1934, p. 541. és köv.

²⁹ H. X. Arquillière: *L'Église au Moyen-Âge*, o. c. p. 165.

egyszeriben kegyetlen megoldást eszeltek ki. Véleményük szerint át kell adni a pápát az egyetemes zsinatnak, ítéljen az felette, és természetesen tegye le a pápát.

A zsinati felhívást csakhamar az egész országban közzétették. Ez volt a híres *appel au concile*.³⁰ Az emberek lelkiismeretét a legnagyobb kétség elé állították, s az erőszak előtt bizony sokaknak meg kellett hajolni. Szép Fülöp 1303. júniusára hívta egybe a papságot, a nemeseket és a commune-t, vagyis az *États Généraux*-t a Notre Dame-ba. Mindenkinek nyilatkozni kellett. Gyakran előfordult, hogy ugyanannak a rendnek a fiai közül fele aláírta az appellatiót, ezek voltak a *consentientes*, fele nem, ezek a dissidensek, *dissentiens*. Ha valaki vonakodott aláírni, vagy ellenállt, és történetesen francia volt az illető, könyörtelenül bebörtönözték, ha idegen, azonnal kiutasították. A király tréfát nem ismert.

Magyarországi Sándor súlyos választás, nehéz probléma elé került. A gallikanizmus viharában egyik vagy másik hajóba kellett kapaszkodnia, és ami súlyosabb, választania kellett. Helyzete annál kényesebb, mert rendje a leghathatósabb elméleti támaszt nyújtotta a pápának a tiara és királyi lilium e párbajában. Kétségét csak fokozta az a tény, hogy magyar honfitársai sem írták alá a provokációt, hanem inkább a száműzetés keserves útját választották. Másrészt jól tudta, ha mint a Sorbonne tanára ellenáll a király kívánságának, Rendje azonnal elveszíti a magnehezen megszerzett egyetemi katedrát, magiszteri széket.

Látva magyar társainak szomorú sorsát, bizonyára gondolkodni kezdett. Az olasz szerzetesek, Montpellier-i és Limoges-i dominikánusok, Nîmes-i franciskánusok, általában a ciszterciék ellenállottak a királynak. A párizsi diákok és magiszterek közül csak egy kis csoport mert ujjat húzni a királlyal és pedig Duns Scotus-sal körükben a franciskánusok.³¹ A párizsi házban tanuló 155 franciskánus közül a franciák, számszerint 68-an a király mellé állottak. 87 hallani sem akart az appellatio aláírásáról. Ezek között volt két magyar Nicolaus de Hungaria magiszter, és társa Matheus de Hungaria is.³² A magyarok a csehek, lengyelek, dánok, olaszok, osztrákok oldalán a pápa mellé állottak.

³⁰ G. Picot: *Documents relatifs aux États généraux et Assemblées réunis sous Philippe le Bel*. Collection de documents inédits sur l'histoire de France, III. 62. Paris, 1901.

³¹ E. Longpré: *Le B. J. Duns Scot. Pour le Saint Siège et contre le Gallicanisme*. 25—28. juin 1303. France Franciscaine. 1928. XI. p. 137.

³² E. Longpré: o. c. p. 152. E két magyar teológus mellett valószínűleg volt még több magyar franciskánus is Párizsban. Johannes Duns Scotus párizsi tartózkodásával kapcsolatban André Callebaut említi, hogy 1303. júniusában az Agostonosok, Dominikánusok és Franciskánusok rendházaiban 68 János volt. Ezek közül 42 franciskánus. Ezek között említ egy *Johannes de Ungria*-t. Adatát nem volt módomban ellenőrizni. André Callebaut: *A propos du Bx. Jean Duns Scot de Littledean*. Arch. Franc. Hist. 1931, XXIV. p. 303.

Johannes Duns Scotus 1304-ben még csak bakkalareus,³³ így tehát magyar tanáraink, Nicolaus de Hungaria és társai szintén hozzájárultak a nagy filozófus szellemi kincsének gyarapításához.

Frescobaldi olasz kereskedő leírása szerint: „les mesons des freres mendiantz troverent assez de diverses langues qui ne voloyent assentir... E ceux qui ne se assentirent il les comanderent tantost de par le roy de voyder le royaume, e ceux s'en alerent tantost“, vagyis akik nem írták alá a fellebbezést, kénytelenek voltak elhagyni az országot.³⁴

Magyarországi Sándor 1303. június 26-án a többség mellé állott. A fellebbezők névsora mindennél hangosabb bizonyíték Magyarországi Sándor nagy méltóságára. A világ minden tájáról Párizsba vándorolt és a zsinat pillanatában Párizsban levő 38 ágostonos között rajta kívül csak egyetlen egy ágostonrendi magiszter van Arnoldus de Tholosa.³⁵

Nem hiszem, hogy Alexander de Hungaria francia király mellé sorakozása és látszólagos gallikánizmusa lelki meggyőződés eredménye volt. Inkább kibúvó lehetett és a magiszteri szék megtartására irányult. A *Disputacio inter clericum et militem*³⁶ híres vitájában ő szívvel-lélekkel a deák klerikus mellé szegődött. Hisz az ágostonos iskola hívei voltak a legodaadóbb követői a *potestas directa* elméletnek, felfogásnak, amely az Egyház hatalmát világi kérdésekben is döntőnek ismerte el.³⁷ Elég legyen Augustinus Triumphus († 1328) híres munkájára *Summa de potestate ecclesiastica* hivatkozni. Ne felejtsük el, hogy Jacobus de Viterbo († 1308) ágostonos írta a skolasztika első traktatusát az egyházzól: *De regimine christiano*-t.³⁸ Magyarországi Sándornak pedig a magiszteri méltóságban és katedrában utóda Alexander de Sancto Elpidio, a későbbi melfi püspök (1326) a *De iurisdictione imperii* és *De potesta ecclesiastica* traktatusokat, amelyekben a királyi hatalommal vakmerően szembeszáll, és éles logikával a pápa mellett tör pálcat.³⁹

Nincs kizárva, hogy a Rend már a viszály kitörése előtt visszahívta olasz nemzetiségű magisztereit. Párizsban csak két

³³ *Chart. Univ. Paris*, II. 117; 118. *Archiv. Francisc.* 1933. XXVI. p. 276. Johannes Duns Scotus 1305-ben lett licentiatius, 1307–1308-ig ad elő Párizsban, Déodat de Basly: *Scotus docens ou Duns Scot enseignant la philos., la théol., la mystique*. France Franciscaine. 1934. 320.

³⁴ E. Longpré: *Duns Scot*, o. c. p. 161.

³⁵ G. Picot: *Documents relatifs*, o. c. p. 379.

³⁶ H. X. Arquillière: O. c. *Saint Grégoire VII*, p. 580.

³⁷ M. Grabmann: *Geschichte der kath. Theologie*, Freiburg im Breisgau, 1933, s. 105; 311.

³⁸ M. Grabmann: *Gesch. d. Theol.* o. c. s. 105; U. a.: *Die Lehre des Jakob von Viterbo von der Wirklichkeit des Göttlichen Seins*. Mittelalterliches Geistesleben. II. München, 1936. s. 490–511. U. Chevalier: *Répertoire BB*. II 2330.

³⁹ Grabmann: *Gesch. d. Theol.* o. c. 106.

magisztert hagyott: egy magyart és egy franciát, Magyarországi Sándort és Arnaud de Toulouse-t. Ez utóbbi, éppúgy, mint Magyarországi Sándor 1300 körül lett magiszter, és a Nápolyba helyezett Jacobus de Viterbo katedráját vette át. 1303-ban szintén aláírja a felebbezést. 1311-ben találkozunk vele újra, amikor ugyanis a vienne-i zsinaton megbeszélendő filozófiai és teológiai tételek vizsgálatával bízzák meg.⁴⁰

Arnaud de Toulouse-zal együtt maradt Párizsban Magyarországi Sándor is. A vita elcsendesedése után számukra a szorgos munkásság termékeny esztendei következnek. Tanítványaik száma nőttön nő. A híres mesterek újra megjelentek és az egyetemi élet lüktetése bő alkalmat nyújtott tanár és tanítványi viszony bensőséges kialakulására.

*

Magyarországi Sándor egyik legkiválóbb tanítványa az olasz származású ágostonos rendtársa *Prosper de Reggio* volt. 1303—1311 között hallgathatta tanárát, mert 1311-ben már a rend egyetemes vikáriusa, és 1316. március 1-én magát is doktorrá avatják. 1318-tól teljes jogú magiszter, ez évben nevezik ki a rend olaszországi tanulmányi felügyelőjévé.⁴¹ Egy ideig a bolognai studium generalén tanít, ahol tanítványai között ül Jordanus de Saxonia.⁴²

A tanulmányai elvégzése után Prosper de Reggio megbízást kapott Faenza püspökétől, Hugolintól, hogy Párizsban elsajátított ismeretei és jegyzetei segítségével a Sentenciák négy könyvéhez készítsen kérdéseket. Petrus Lombardus Sentenciái voltaképp bevezetés a teológia tudományába. Petrus Lombardus († 1160), a későbbi párizsi püspök csodálatos türelemmel összeszedte és egységbe foglalta a patrisztika eredményeit és azt a teológia szolgálatába állította. Munkája ugyanolyan jelentőségű volt a teológiában, mint Gratiané az egyházjogban.

⁴⁰ P. Glorieux: *Notices sur quelques théologiens de Paris de la fin du XIIIe siècle*. Archives d'Histoire doctrinale et littéraire du Moyen-Age. III. 1928. 237. Glorieux: Répertoire o. c. no. 403.

⁴¹ A. Pelzer: *Prosper de Reggio Emilia, des Ermites de Saint Augustin, et le Manuscrit latin 1086 de la Bibliothèque Vaticane*. Revue Néo-Scholastique de Philosophie, 1928. XXX. 316—317. Valószínűleg már 1291 előtt is volt Párizsban. Ekkor ismerkedhetett meg Henri de Gand-dal. 1311—1314-ig olvashatta a Sentenciákat, Bolognában és Milánóban bukkan fel mint lektor. 1333 körül halt meg. P. Glorieux: *La littérature quodlibétique*. Paris, 1935. Bibl. Thomiste, XXI. Sect. Hist. XVIII. p. 233.

⁴² Az ágostonosoknak alapításuk kezdetén két történetírójuk volt. *Heinrich von Frimar* kiváló aszkétikus író. Az augusztinus teológiának elsőrangú Aristoteles-magyarozója. Munkája: *De origine et progressu ordinis fratrum Eremitarum S. Augustini*. Megemlékezett Magyarországi Vitusról is. Schier: o. c. p. 11. A másik *Jordanus de Saxonia* seu *Quedlinbourg*. Munkája: *Liber qui dicitur Vitae fratrum*. Kiadta A. de Fivizzano. Róma, 1587.

Első kommentárjai a XIII. században keletkeznek. (Magyarországi Sándor is Lombardus *Sentenciáit* magyarázta eleinte Párizsban.) Prosper de Reggio a kért munkát el is készítette, az előszóban szerényen húzódozik, szinte nem tartja méltónak magát, hogy Párizsban vitatott kérdésekről írjon: „Quatenus de quibusdam recollectionibus parysius disputatis super quattuor libros sententiarum questiones contexerem“.

Magának a munkának módszere nem egyeztető, hanem minden egyes kérdés mellett felsorolja a *pro* és *contra* érveket, olymódon, hogy a *Questionesek* szerzőjét a margón megnevezi. Ez a szerencsés elgondolás *datis suorunque auctorum nominibus* örizte meg számunkra Magyarországi Sándornak a *Sentenciák* magyarázatában vallott nézeteit.

Prosper de Reggio munkája a Vatikán 1086. sz. kódexében maradt ránk.⁴³ A kézirat öt kéz másolása. Az ötödik kéz maga a szerző munkája. A colligatum két részből áll. Az I. rész (13r.—86r.) a *Sentenciák* I. könyvének I. distinctióihoz írt kompilációt, illetve magyarazatait tartalmazza. Ezt a részt Olaszországban írhatta 1318—1323 között. Szent Tamásról ugyanis nem mint szentről, hanem még csak mint magiszterről beszél.

A II. rész különböző szerzők filozófiai és teológiai kérdéseit tárgyalja. A kézirat első fele, amely minket különösebben érdekel a teológiai tudomány négy okát fejtegeti. Szól: 1. *de causa formali*; 2. *de causa efficiente*; 3. *de causa materiali*; 4. *de causa finali*.

Magyarországi Sándor véleményét tanítványa ebben a részben négyszer idézi. F. 58vo; FF. 32ro; 58ro; 59ro. A kérdés a körül bonyolódik, vajjon a teológia tudomány-e, vagy sem. Petrus Lombardus magyarázói e kérdést rendszerint a *Prologusban* vetették fel. A vélemények korántsem voltak egységesek. A kérdés körül uralkodó zavart *Quod ipse in se scientia sit et tamen in nobis non generat scientiam*, legszebben talán Prosper de Reggio kézírata világosítja meg, ahol a margón szinte nyüzsgő a sok különféle vélemény szerzőjének neve.⁴⁴

Magyar tanára két kérdéssel kapcsolatban kelti fel kíváncsiságát. Ott, ahol Magyarországi Sándor a *causa formalis*-ről (F. 32ro.) és a *causa materialis*-ről (F. 58ro—vo; 59ro.) beszél. A *causa formalis* magyarázatánál Magyarországi Sándor arra a kérdésre felel: vajjon a hit mellett a Szentírás tanulmányozásából szerzünk-e valami habitust: *Primum utrum in nobis preter*

⁴³ Revue Néo-Scholastique. (Rövidítése R. N. Sc.) 1928, p. 327. A kéziratot részletesen leírja: A. Pelzer: *Codices Vaticani Latini*, Pars Prior, Bibl. Vat. 1931, p. 654—683.

⁴⁴ A skolasztikusok sokat vitatták, vajjon a teológia tudomány-e, vagy sem. Források: Szent Tamás S. Th. I q. Ia 2; *De verit.* q. 14a. 9; stb. . . . Duns Scotus: I Sent. (Opus Oxoniense. prologus q. 3. 4. Petrus Lombardus-t magyarázók ezt a kérdést a prologusban tárgyalták, széleskörű alaposággal Thomas de Strassbourg. M. Grabmann: o. c. *Mittelalterliches Geistesleben* I. s. 198.

fidem infusam aliquis habitus ex studio sacre sripture acquiratur.⁴⁵

Érdekes, Johannes Duns Scotust ugyanazon az oldalon, ugyanazon a kolumnán idézi Prosper de Reggio, mint magyar tanárának a feleletét:⁴⁶ ad istam questionem dixerunt quidam (Alexander de Hungaria) quod studens in theologia non acquirit ejus noticiam prae cognoscendo.

Magyarországi Sándor azt állítja, hogy a teológia ismerete nem valami infusus, örökölt valami, hanem ismeret, tanulás által szerezhető meg, tehát tudomány.

Mint már említettem, Prosper de Reggio Magyarországi Sándor véleményét párhuzamosan idézi Duns Scotuséval, és még két francia tudóséval, Alanus bretagne-i püspökével⁴⁷ és Yves de Caenéval.⁴⁸ Az 58vo.-n egyedül Magyarországi Sándort és a rend legnagyobb filozófusát Aegidius Romanust idézi.

Amint látjuk, Prosper de Reggio munkájából az 1308–1318-ig prelegáló magiszterek tanítása és komoly világa elevenedik meg. A skolasztika leghíresebb nevei vonulnak fel Magyarországi Sándor oldala mellett: Aegidius Romanus, M. Alanus, Albertus Magnus, Alexander de Sancto Elpidio, Augustinus de Ancona, Franciscus de Cariccis párizsi kancellár, Henricus de Alemannia, Johannes Neopolitanus, Thomas Anglicus, Thomas de Aquino, akit még csak mint magisztert és nem szentet említ, és végül Aycardus, a neoplatonikus színekkel feltűnő misztikus, a nagy Magister Eckhardus.⁴⁹

Ilyen nemzetközi légkörben, századokat irányító környe-

⁴⁵ R. N. Sc. 1928. p. 328.

⁴⁶ Bibl. Vat. 1086. Fo. 32 ro.

⁴⁷ Alain, Allanus Gontier bretagnei származású volt s mint Quimper püspöke halt meg 1333–1335-ben. Párizsban 1308–1317-ig taníthatott: P. Glorieux: *La littérature quodlibetique*, o. c. II. p. 53; U. a.: *A propos de „Vatic. lat. 1086”. Le personnel enseignant de Paris vers 1311–14*. Recherches de Théologie ancienne et médiévale. 5. 23–29. Ezzel a felfogással ellentétben A. Pelzer franciskánus mesternek tartja Alain-t, Alanus-t. R. N. Sc. 1928, p. 331; 337.

⁴⁸ Valószínűleg dominikánus mester. Tanulmányait Saint Jacques-ban végezte. Ugyanitt írta alá az appellatio-t. 1311. január 24-én lesz licenciatus. P. Glorieux: o. c. *Litt. Quodlib.* II. 283–285; U. a.: *Recherches Théol. Médiév.* 1933, p. 36; A. Pelzer: R. N. Sc. 1928, p. 335.

⁴⁹ R. N. Sc. 1928, 331–335. Az idézettekben kívül megtaláljuk Angelus de Camerino, Arnaldus, Avempace, Bertaldus, Radulphus Brito, Durandus de Sancto Portiano, Gerardus Carmelit, Godefridus de Fontibus, Gregorius de Luca, Guido de Perpiniano, Guillelmus Anglicus, Guillelmus de Ware, Henricus Amandi, Henricus Anglicus, Henricus de Gandavo, Hugo, Jacobus Minor, Jacobus de Corbolio, Jacobus de Lausanne dominikánus, Johannes Birchel, Johannes de Monte S. Eligii, Johannes Paignote, Johannes Parisiensis, Johannes de Poliaco, Petrus Guido Arnaldus, Petrus de Palude, Petrus de S. Dyonisio, Radulphus Normannus, Ricardus, Robertus Cowton, Symon carmelita, Thadeus, Themistius, Thomas de Fabriano.

zetben a mi magyar magiszterünk valóban méltó helyet foglal el. Ne felejtjük, közvetlen érintkezett, együtt tanult, együtt tanított azokkal a szellemi nagyságokkal, kiknek nevét ma csodálattal ejtik ki. A hochheimi híres misztikus Magister Eckhardusszal (1260—1327) egyidőben, ugyanazon épületben tanított 1302—1311-ig a párizsi egyetemen.

Milyen kár, hogy Magyarországi Sándor egyéb munkái elkallódtak, vagy helyesebben így mondanám, milyen kár, hogy nem keressük azokat. Kézzelfogható bizonyítékunk van arról, hogy tekintélyes magyar magiszter tanítása hangzott el Párizsban. A hazai kéziratkatalógusok sokszor biztos nyugalommal siklanak el könyvtáraink *diversae quaestiones*-ei fölött. Pedig ki tudja, tán éppen ezek tartalmazzák *quaestio de aula*-ját (az egyetemi szabályok szerint a párizsi püspök aulájában tartott beszéd), vagy a *questio magistrorum*-ot, melyet a doktori föveg elnyerésekor mondott.

Magyarországi Sándor tehát az egyetemes zsinathoz való apellálás után csendes nyugalomban taníthatott Párizsban. Békében érintkezhetett a világ minden tájáról idesereglett tanárokkal, és tanítását lelki örömmel adhatta tovább idegenajkú növendékeinek.

*

Magyarországi Sándornak — úgy látszik — nemcsak elszórt nézetei, tanítványaitól feljegyzett kérdései maradtak fenn, hanem önálló munkája, szentbeszéde is.

A párizsi Bibl. Nat. Lat. 3557. sz. alatt őriz egy beszédgyűjteményt.⁵⁰ Ezeket a szentbeszédeket 1300—1303 között Párizsban működő magiszterek mondták. Adventre, szentek ünnepe, nagybőjtre találunk itt elmélkedésszerű beszédeket a legnevesebb tanároktól. Bernard d'Auvergne;⁵¹ Arnaud de Saint Quentin;⁵² Remi de Florence; Raymond Romain; Jean Quidort; Gérard de Reims; Gui de Cluny-tól stb.

Az idézett kéziratnak egyetlen egy lapja hiányzik, a 222., amit a kódex is feltüntet, valószínűleg a korrektor bejegyzése: *difficit*. A 223. lapon azután a Szentháromságról szóló beszédet olvashatjuk. Ennek a szerzőjét a kódex röviden így nevezi meg: „*Quidam magister augustinensis*“. Szerencsétlenségünkre éppen az előtte való lap hiányzik, ahol valószínűleg a szerző nevére találunk utalást, mert a *colligatum* minden szerzője egyébként meg van nevezve.

⁵⁰ *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regiae. Pars III. Tomus III. Parisiis, 1744, p. 433. b. Leírása: Codex membranaeus, olim Colbertinus. Ibi continentur anonymi sermones, in dies dominicos totius anni, et in plerosque dies festos sanctorum; quibus inserta sunt varia miracula ex libris dialogorum S. Gregorii Papae collecta. Is codex saeculo decimo quarto exaratus videtur.*

⁵¹ 1301. június 29-én, Szent Péter és Pál ünnepére mondott beszéde.

⁵² Pünkösdre szóló beszéde van meg a kéziratban.

A beszéd, *De Trinitate*, a Szentháromságról szól. Kezdeté Inc: *Item sapite II. Cor. ult. Augustinus in epistola 34. ad Macedonium dicit . . . quia me sapientem appellasti.*⁵³

A Szentháromság mindig kedvenc téma volt az ágostonos filozófusok előtt. Szellemi atyjuknak, Szent Ágostonnak, több beszéde maradt ránk a Szentháromságról. Migne: Patr. Lat. XXXVIII. 354; XXXIX. 1669; 2173; 2181; XXXIX. 2173; 2196; 2198. Nem csoda tehát, ha az egyetemi beszédek sorrendjében a Szentháromságról szóló beszédet ágostonrendi választja.

De ki volt ez a Quidam magister Augustinensis? A kéziratot 1302 körül írták. Ne felejtjük el, ebben az időben csak két magiszter tartózkodik Párizsban a Rendből. Ketten írják alá az apellatio-t: Magyarországi Sándor és Arnaud de Toulouse. Ez utóbbinak irodalmi munkásságáról, magiszteri tevékenységéről semmi nyom sem maradt ránk. Prosper de Reggio meg sem említi kolligatumban, így tehát a Szentháromságról szóló beszédet nem minden alap nélkül tulajdoníthatjuk Magyarországi Sándornak, annál is inkább, mivel Arnaud de Toulouse pályájának, az említett zsinati tevékenységen kívül, a rendi följegyzésekben kevés nyoma maradt.

Meddig maradt Magyarországi Sándor Párizsban? Nem tudjuk. Katedráját valószínűleg Alexander de Elpidionak, a későbbi melfi püspöknek adta át.

Egy a bizonyos. Prosper de Reggio ragaszkodott magyar tanárjához, és jobban megértette, mint pl. Henri de Gand-t, akitől sokat tanult ugyan, de fejtegetéseit mégsem találta világosnak mindenütt.⁵⁵

*

Az ágostonrend nemes hagyománya nem szakad meg Magyarországi Sándorral. Külön tanulmányt érdemel a rend magyarországi szerepe, a magyar királyi udvarral való kapcsolata, munkásságuknak a nyugati szellemiséggel való összefüggése.

Magyarországi Sándor éppen abban az időben csillogtatta

⁵³ A jelzett rész Armand de Saint Quentin f. 218. beszéde után következik. Az Incipit-re vonatkozólag: B. Hauréau: *Initia operum Scriptorum Latinorum Collecta*. (Kézirat.) I—K. Bibl. Nat. 2397.

⁵⁴ Szentháromság vasárnapjára, illetőleg pünkösöd után az első vasárnapra írt híresebb beszédek a következők: S. Eleutherius Migne P. L. LXV. 83, 87; S. Fulbertus: CXLI. 331, 334; Garnerius: CCV. 710; Hildebertus: CLXXI. 595, 601; Honorius: CLXXII. 1038; S. Leo: LIV. 500; S. Martinus: CCVIII. 1269. Petrus Comestor: CXCVIII. 1778. Stephanus: CCXI. 576; CLVII. 993. Lásd: Migne, *Patrolog. Lat.* CCXXI. Indices. p. 31. — Index homiliarum: P. L. CCXXI. p. 44—45.

⁵⁵ Vat. 1086. fol. 304. r. *Ista positio licet sic declaretur a doctore sollempni a quo multa profeci tamen ego non bene intelligo eam.* R. N. Sc. 1928, p. 350.

meg a magyar nevet Párizsban, amikor a skolasztika és misztika legnagyobb vezetői tartózkodtak ott.

Szentbeszédével kitüntető helyet vívott ki magának azok között a magiszterek között, kiknek működéséről a „Histoire Littéraire de la France“ és Martin Grabmann a legnagyobb lelkesedéssel szólnak.

Tanítványt is szerzett magának, ki elveit, mondásait szorgos kézzel jegyzi le, s ki később se felejtí el, amikor Faenza püspökének Párizsban szerzett szellemi kincseiből egyet-mást juttatni akart.

Kétségtelenül van benne bizonyos jelképes szerénység, midőn „Quidam Magister Augustinensis“, néminemű ágostonrendi mester neve mögé rejtőzik. Akarata ellenére tanítványa lebbenti föl nevét, és így a skolasztika és misztika köréből táplálkozó magyar-francia kapcsolatoknak egyelőre társtalan láncszeme marad.

Gábríel Asztrik.

Alexandre de Hongrie, Maître régent à la Sorbonne médiévale.

Les maîtres régents du XIIIe siècle n'ont pas d'historiens, de même que quelques ordres qui à l'époque scolastique ont fourni à la civilisation médiévale plus d'un théologien renommé. Parmi ceux qui ont le moins attiré l'attention des médiévistes est certainement l'Ordre des Ermites de saint Augustin. A part les études approfondies de M. Émile Van Moé, nous ne pourrions citer que très peu d'ouvrages modernes consacrés à l'activité des fils de Saint Augustin.

La Hongrie ne peut se vanter non plus d'avoir formé des chercheurs spécialisés dans l'étude du passé de cet Ordre, jadis si important et si florissant. Pourtant les Augustins pourraient intéresser l'Église de Hongrie à plusieurs points de vue. La hiérarchie de la Hongrie médiévale abonde en noms de prélat appartenant à l'Ordre. Les Anjou établis sur le trône de Hongrie, Louis le Grand surtout, ont favorisés de leur mieux les Augustins.

Pour comprendre l'expansion de l'Ordre en Hongrie, il faut se rappeler qu'au commencement du XIVe siècle ils avaient hérité des

⁵⁶ Prosper de Reggio kéziratának teljes címe: *Incipit compilacio Opinionum Ordinata per Fratrem Prosperum de Regio Fratrum heremitarum Ordinis sancti augustini secundum quod materia quattuor librorum sententiarum requirit*. Ime Hugolin püspökhöz írt ajánlás: *Venerabili in christo patri et domino Domino fratri hugolino dei gratia Episcopo faentino Frater Prosper de Regio fratrum heremitarum Ordinis sancti augustini claram sapienciam in ecclesie fulcimentum. Vestre benevolencie cui ex beneplacito uestro etiam multis me percipio debitorum placuit inungere pravitati mee Quatenus de quibusdam recollectionibus parysius disputatis super quattuor libros sententiarum questiones contexerem quibus suo stilo consertis elucescat ueritas... In que quidem ad faciliorem doctrinam non plures opiniones in uno problemate adduxi sicut in quibusdam que communicauí alias me meminí fecisse sed Cui libet opinioni utriusque partis rationibus datis suorumque auctorum nominibus loco marginali descriptis articulo singulo singule coaptaui. Pelzer: Codices Vat. Lat. T. II. pars prior. p. 654.*

maisons abandonnées par les Guillemites. Les couvents se multiplièrent alors d'une façon étonnante. Strigonie, Albe Royale, Örs, Pápocsz sont autant de foyers intellectuels des Ermites de Saint Augustin. Les Augustins hongrois gardèrent un étroit contact avec le Prieur Général de l'Ordre résidant en Italie. Les délégués de la province de Hongrie étaient représentés aux chapitres généraux. En 1385 les Ermites de Saint Augustin étaient si répandus en Hongrie qu'on fut obligé de tenir le chapitre général au couvent de Strigonie (Esztergom), renonçant au projet original de se rendre à Bâle; l'on sait que Strigonie est le lieu de naissance de saint Étienne, premier roi de Hongrie.

L'activité littéraire des Augustins hongrois n'est point négligeable. Simon de Hongrie édita au XVe siècle deux ouvrages de Gilles de Rome. La spiritualité médiévale tiendra certainement compte de la vie du Bx Vit de Nagyvárad, Augustin également. Le lien spirituel qui attachait la famille hongroise à ses frères étrangers invitait nos Augustins à fréquenter les grands centres universitaires.

Leur cardinal protecteur Richard Annibaldi était dévoué aux intérêts des Anjou. Ce fut lui qui conféra l'investiture au nouveau roi de Sicile quand Charles d'Anjou fut appelé au trône de Naples. Les Anjou gardèrent un souvenir plein d'amitié des Ermites de saint Augustin. Rien d'étonnant que Robert et Louis le Grand parlent en termes élogieux des membres de cet ordre. Ils ne se gênent pas pour écrire aux papes quand il s'agit de demander des faveurs pour leurs protégés.

L'avenir de l'Ordre en Hongrie fut assuré par la bulle d'Urbain IV: „Religiosam vitam“. Les échanges spirituels et culturels étaient favorisés par les relations extérieures, surtout par les visites des Augustins italiens envoyés comme légats du Saint-Siège. Nous nous bornons à citer Bonaventure de Padoue, légat de Grégoire IX qui était ami intime et confident du poète Pétrarque.

Dès les premiers temps de leur fondation les Augustins voulaient imiter les autres ordres possédant déjà des chaires universitaires. Ils cherchèrent également à conquérir des places dans les différents „studia“ et ambitionnèrent d'obtenir les bonnets de docteur. Nos Augustins hongrois prirent part bientôt à la renaissance intellectuelle de l'Ordre et nous voyons apparaître vers 1294 le premier „Studentis parisiensis“.

Leur maison de Paris fut fondée vers 1260. D'après les constitutions chaque province envoyait un étudiant à Paris.

Le chapitre général de Naples tenu en 1300 décida d'envoyer à Paris Jacques de Orto et un autre bachelier de nationalité hongroise, Alexandre de Hongrie. Si l'on considère que le premier étudiant à Paris fut Jacques de Columna, et que 15 ans plus tard nous y trouvons déjà un augustin hongrois, nous sommes autorisés à conclure que les Augustins hongrois ne sont point restés en arrière de leurs compagnons italiens, allemands et français.

Alexandre de Hongrie était déjà probablement à Paris en 1295 comme bachelier sententiaire et y expliqua les Sentences de Pierre Lombard. Juste au moment où ses supérieurs le présentaient à la maîtrise, une crise politique agitait les centres universitaires et divisait l'Église de France. Alexandre de Hongrie dut assister au conflit qui mit aux prises le pouvoir royal et l'autorité pontificale. Philippe le

Bel réunit les États Généraux à Notre-Dame et les religieux séjournant à Paris furent invités à signer l'appel au concile.

Dans la liste des religieux augustins qui donnèrent leur adhésion à l'appel nous trouvons les noms des deux maîtres: Arnaud de Toulouse et Alexandre de Hongrie. Il est remarquable que parmi les 38 Augustins signant l'appel il n'y eut que deux maîtres: un Toulousain et un Hongrois.

Ceux qui n'avaient pas consenti à la convocation, comme le Bx Jean Duns Scot avec ses frères hongrois, Nicolas de Hongrie et son adjoint Matthé furent obligés de „vider le royaume“.

Le fait qu'Alexandre de Hongrie a fait sa soumission, ne signifie guère une profession de foi gallicane de sa part, parce que les Augustins étaient les défenseurs les plus fervents de la théorie du pouvoir direct dans le litige entre la papauté et le royaume. Rappelons le fameux traité de Jacques de Viterbe: De regimine christiano.

Alexandre de Hongrie échappa à l'expulsion et reprit plus tard ses cours où il recruta des auditeurs non moins réputés que Prosper de Reggio. Celui-ci suivait les cours de la Sorbonne au commencement du XIVe siècle. On le trouve à deux reprises à Paris, avant 1291 et vers 1311—14, quand il est admis à lire les Sentences. Promu maître en théologie le 1er mars 1316, il fut régent à son tour. De retour en Italie, il fut examinateur des „studia“ de l'Ordre. Alors Hugolin, évêque de Faenza l'invita à composer des questions sur les quatre livres de Pierre Lombard avec les matériaux qu'il avait rapportés de Paris. L'ouvrage de Prosper de Reggio nous est parvenu sous le manuscrit latin 1086 de la Bibl. du Vatican.

Prosper de Reggio nous a conservé ainsi les opinions théologiques d'Alexandre de Hongrie. Celui-ci est cité, en effet, à propos de la cause formelle et de la cause matérielle. Alexandre de Hongrie se range ici à côté des plus illustres figures de la vie intellectuelle du commencement du XIVe siècle. Les auteurs les plus renommés défilent en compagnie de notre théologien hongrois: Alain, Yves de Caen, Jean Duns Scot, maître Eckhardt. Nous le trouvons inscrit trois fois en marge, marque indiscutable du souvenir laissé dans l'âme de son élève Prosper. Dès lors, on ne peut nier l'influence qu'il a exercée sur la pensée scolastique de son milieu.

Un autre manuscrit nous fait penser aussi à Alexandre de Hongrie. Dans une collection (Bibl. Nat. Ms. Lat. 3557.) un des sermons, prêché à la fête de la Trinité indique comme auteur un Augustin, „quidam magister augustinensis“. Or, ce sermon fut prononcé le 17 juin 1302 année où il n'y a que deux maîtres régents à Paris: Arnaud de Toulouse et Alexandre de Hongrie. Le talent et la renommée d'Alexandre de Hongrie nous permettent de lui attribuer ce morceau d'éloquence religieuse.

Nous ignorons quand Alexandre de Hongrie quitta sa chaire. Son successeur fut vraisemblablement Alexandre de Sancto Elpidio.

Alexandre de Hongrie fut la gloire de son pays en un temps, où les plus célèbres auteurs de la scolastique professaient à la Sorbonne. Son activité qui a marqué la scolastique française et la pensée médiévale, sont le vivant témoignage des rapports spirituels entre la France et la Hongrie, et son nom jette un vif éclat sur la Hongrie médiévale.

(Lycée Français de Gödöllő.)

A. Gabriel.

A MULT SZÁZAD LENGYEL IRODALMA MAGYARORSZÁGON.¹

A felosztásoktól a XIX. század második évtizedének végéig a lengyel irodalmat jellemzi a nemzeti fájdalom, mely a klasszicizmus hideg, mindinkább megmerevedő formáiban jelentkezik. 1797-ben élesen behasít a helyzetbe belenyugodni nem tudó, az országból kimenekült, olasz földön tartózkodó legionisták ajkán felhangzó dal: *Jeszcze Polska nie zginęła*: Nem veszett még el Lengyelország! Szerzője J. Wybicki, Kosciusko volt katonája. E legionista dal, mely később nemzeti himnuszá vált, számos változatban volt ismert Magyarországon is, költőink gyakran felhasználták egyes motívumait lengyelbarát verseikben. Az 1830. évi szabadságharc idején már olyan népszerű, mint egy magyar népdal. Mint ilyen szerepel Turi Dániel énekeskönyvében (1834) is, ahol szerző, illetve fordító neve nélkül van feljegyezve, mint a magyar népdalok. Műköltőink itten szereplő versei alatt mindig meg van jelölve a szerző neve. A költői változatokon kívül számos cikk szól a lengyel himnuszról, akárcsak az *Isten ki Lengyelhont* kezdetű egyházi himnuszról (*Boże, coś Polskę*). Sőt ez utóbbinak magyar szövege később jóval népszerűbb lett Magyarországon, mint a *Jeszcze Polskái*, és a magyar köztudat — tévesen — ezt tartja a lengyel nemzeti himnusznak.

A napoleoni háborúk után az orosz protektorátus alatt élő Kongresszusi-Lengyelország fővárosába, Varsóba menekül a szellemi élet, míg a pózeni és galíciai részen haldoklik. Az írók témáért a multhoz fordulnak, és legalább a tradíciókat akarják a feledéstől megmenteni, hogy ezzel az ország szellemi különállását fenntarthassák.

Magyar visszhangok a század elején.

E kor íróinak alig van valami magyar visszhangja. Pedig e kor lengyel-magyar kapcsolatainak kiaknázásánál két igen érdekes kiaknázatlan lehetőség is kínálkozik. Az első talán még inkább az előző évszázad utolsó negyedéhez tartozik. Az új magyar irodalom megteremtésében fontos szerepet játszó bécsi nemesi testőrségünk érintkezésben állott a bécsi lengyel nemesi testőrséggel. A magyar nemesi testőrség munkája hatása alatt vagy pedig a bécsi udvari élet hatása alatt a lengyel szellemi élet is kaphatott indításokat, ami igen valószínűnek látszik, ha megemlítjük azt, hogy köztük volt a híres hazafias lengyel író *Czartowski* Ádám is,² mint a lengyel nemesi gárda első kapitánya (1782). A lengyel szellemi élet esetleges megnyilvánulásai a Bécsben élő magyarok figyelmét bizonyára nem kerülték el. A másik lehetőség Galiciának Ausztriához való csatolása óta a magyar katonaság galíciai állomásozása, ahol önként adódhatott művelt katonák részére a lengyelséggel és a lengyel irodalommal való közvetlenebb megismerkedés lehetősége. Ez utóbbi lehetőségre máris fel tudunk mutatni néhány kézzelfogható bizonyosságot.

¹ Tanulmányunkban a XIX. századon túl egészen a világháborúnak a lengyel irodalomban korszakzáró évéig jutunk el. Haszonnal forgattuk Kertész János bibliográfiáját: *Lengyelország a magyar sajtóban*. Bpest, 1938. Magyar Mickiewicz Társ. kiadása. Adataink azonban jóval túlmennek ezen az első és csupán címekeket felsoroló vázlatos összeállításon.

² Ballagi A.: A m. kir. testőrség története. Pest, 1872. 308. l. és Báróczi S. *Feljegyzései*. Bp. 1936. 64, 66. l.

Ilyen például Csehy József Galiciában állomásozó magyar lovaskapitánynak halála előtt rövid idővel Kazinczy Ferenchez írt levele, melyben írja, hogy kezébe akadt *Marmontel Contes moraux*-inak lengyel fordítása Cajetan Wegirskitől, mely még 1776-ban nyomtatásban is megjelent, de amennyire ő, Csehy hozzászólhat, mivel gyenge a lengyel tudása, az Kazinczy fordításához távolról sem hasonlítható. Csehy általánosságban megállapítja ugyanebben a levelében, hogy a lengyeleknek sok jó nyomtatott munkájuk van minden tudományokban, most (1812) pedig óriási lépésekkel haladnak előre.³ A lengyel írók iránt Kazinczy egyébként is érdeklődéssel viseltetett. Desseswffy József *Bártfai Leveleivel* kapcsolatosan például azt ajánlja Desseswffynak (1818-ban) „... a sok igen apróságos előadás helyett festenéd meleg színekkel az öreg Poturnyait, Herczeg Czartorinszkit, Potoczki Ignácot, Morskit, s sok Magyar és Lengyel szeretetreméltó férfiainkat és asszonyainkat”.⁴

De nemcsak Csehy József az egyetlen, aki bár felületesen, de érintkezésbe került a lengyel szellemi élettel galíciai tartózkodása alatt. Ilyen Kiss Károly hadnagy is, akinek a lengyel irodalom első magyar nyelvű képét köszönhetjük. Kiss Károly először 1808-ban kerül Galiciába és itt tartózkodott 1812-ig, majd Napoleon bukása után újra lengyel földre kerül. A lemergi kaszárnyában ismerkedett meg Szontagh Gusztávval és ennek révén a magyar irodalommal s csakhamar munkatársa lett a magyar folyóiratoknak és zsebkönyveknek. Itt Galiciában került össze lengyel tudósokkal, akik őt a lengyel szellemi élet eseményeiről tájékoztatták, itt kaphatott könyveket, vázlatokat a lengyel irodalomról, melyet aztán saját tanulmányaival kiegészített: „Egy-két érdemes lengyel hazafiakkal való társalkodásom adott nekem módot egynéhány a Lengyel Literaturát illető értekezéseket egybegyűjteni, melyeket édes hazánknak eleibe terjeszteni eltökéllettem”.

A Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkének bevezetésében Kiss Károly, kinek szépirodalmi munkásságában is megtaláljuk lengyelországi tartózkodásának nyomait, örömmel állapítja meg, hogy a háromrésze osztott Lengyelország lengyelségét a lengyel nyelv és irodalom ápolása és művelése révén olyan szépen megőrizte. Lengyel irodalmi beszámolóját az akkori lengyel tudományosság szintjén állva a kezdet kezdetén, a latinnyelvű történetírásról kezd. Az egyházi irodalom emlékeiről alig szól, ami nem csoda, ha megfontoljuk például azt, hogy az egyházi irodalom egyik legfontosabb emlékeit, a sárospataki bibliát csak azokban az években fedezték fel a lengyelség számára. Ír az olasz stílusról (azaz a lengyel humanizmusról), a lengyel könyvnyomtatás kialakulásáról (itt a forrásául szolgáló értekezést is idézi), a XVII. század és a XVIII. század első felének hanyatló jellegéről. A XVIII. század második felét, a felvilágosodás korát, a lengyel irodalom aranykorához, a XVI. századhoz hasonlítja. A nemzeti felvilágosodás korában különösen kiemeli a közoktatás átszervezését; majd a könyvtárak, múzeumok, tudós társaságok, könyvkereskedők és nyomdák, valamint a folyóiratok és újságok statisztikai ismertetésével zárul a cikk. Kiss beszámolójában az a fontos, hogy első lengyel irodalmi áttekintésünk hiteles lengyel források és lengyelországi élmények alapján készült, tehát a kép, amit a lengyel irodalomról kapunk, hű kép.⁵

³ Kazinczy Levelezése. IX. 505—506. l.

⁴ I. m. XVI. 141—142. l.

⁵ Kiss Károly hadnagy: *Egy a Lengyel Literaturát tárgyazó kérdés.* Tudományos Gyűjtemény. 1824. X. 102—114. l., 1825. I. 120—128. l., II. 121—126. l.

A Tudományos Gyűjtemény 1824. és 1825. évi évfolyamaiban megjelent cikk visszhangjára vonatkozóan közelebbi adatot nem igen tudunk. Mindencetre érdekes megemlíteni azt a körülményt, hogy a Szerb Évkönyvek (Srpski *Letopisi*) 1825. évi harmadik kötetében egy hasonló cikk jelent meg a lengyel irodalomról: *A lengyel irodalom ismeretése a legrégebb időktől 1821-ig címmel* (3. köt. 31—51. l.). Nem lehetetlen, hogy a később, s körülbelül ugyanolyan terjedelemben szerb nyelven írt beszámoló Kiss Károly egészen friss dolgozatát vette mintául, hiszen tudjuk, hogy a szerb szellemi élet kezdetét jelentő Srpski Letopisi és a Matica Srpska megalapításban nagy szerepet játszottak a magyar irodalmi mozgalmak és a Magyar Tudományos Akadémia egykorú megalapítása is. Különbözik az egész szerb szellemi élet megindítása magyarországi, budai, pesti és újvidéki szerb intellektüelek és kereskedők műve.⁶

A lengyel romantika.

Kiss Károly cikkének keletkezése a korszakfordulóra esik. A lengyel klasszicizmus most adja át helyét a romanticizmusnak. Ennek kezdetét Lengyelországban Mickiewicz fellépésével (1822) szokták jelölni. Mickiewiczről azonban, ki Orosz-Lengyelországban lépett fel, a Galiciában élő Kiss Károly még nem tud semmit, vagy a klasszikus iskolához tartozó informátorai nem akarták, esetleg nem tudták felmérni Mickiewicz jelentőségét. A hiányt, hogy Mickiewiczről e kis beszámoló még nem tud, nem lehet dilettáns és végeredményben idegen Kiss Károlynak hibául felróni, hiszen a majd tíz évvel később megjelent magyar *Közhasznú Esméreték Tára* (1833) *Lengyel Literatura* c. cikkében sincs még említés Mickiewiczről.

Az 1830—31-ben lezajlott forradalom roppant hatást gyakorolt a lengyel irodalom további fejlődésére. Az irodalom kettéágazik: az emigráció égbeszökő irodalmára és a mindennapi élethez símuló hazai irodalomra.

A szépirodalom mellett az emigráció felhasználja a propaganda minden eszközét, hogy a lengyel ügyet népszerűsítse. A röpiratok, a lengyel antológiák, sajtócikkek légiói mellett a lengyel irodalmat is a propaganda szolgálatába állítják. Egy ismeretlen ifjú lengyel Bonstetten Károly Viktor svájci német-francia íróhoz ír nyílt levelet, melyben a lengyel literatura történetét adja. A levél az Almanach de Karlsbad 1831. évi kötetében jelent meg és innen fordította és közölte Toldy Ferenc az Akadémia folyóiratában, a Tudománytárban.⁷ Toldynak különben nem is ez az első lengyel vonatkozású ténykedése. 1824-ben nyári szünetét Krakkóban töltötte, ahol a könyvtárban végzett tanulmányairól, valamint a város nevezetességeinek megtekintéséről naplót vezetett, melyet ma a M. N. Múzeum kéziratára őriz. A Bonstettenhez írt levél fordításának az a fontossága, hogy az már nem száraz statisztikai adathalmaz, mint Kiss Károly cikke, hanem a propaganda céljait szolgálva, csak a legfontosabb, és a külföld szempontjából a legrepresentatívabb értékű írókra és művekre terjeszkedik ki. Itt találkozunk először Mickiewicz Ádám nevével, mint akihez a „romantós” iskola győzelme fűződik. E cikkben szereplő egykorú írók közül bennünket különösebben még Bronikowski Sándor németül író lengyel regényíró

⁶ Balás Piri Aladár: *Magyar-szerb irodalmi kapcsolatok*. Pécs, 1937. 12—13. l.

⁷ Tudománytár. 1834. II. 111—124. l.

neve érint, aki a magyarokról német nyelven nagy regényt írt (*Die Magyaren*. Leipzig, 1833—34. 7. kötet).⁸

Három évvel később az Akadémia folyóirata, a Tudománytár újabb cikket hoz a lengyel irodalomról.⁹ A cikk kivonata egy 1836. május végéről származó varsói közleménynek. Megemlíti, hogy 1835-ben mindössze, 180 lengyel könyv jelent meg, melynek jórésze tudománytalan, egyharmada pedig szépirodalom. Ismerteti a „*Wienak*“ (Koszorú) c. zsebkönyv tartalmát, majd az első lengyel Konversationslexikont, mely természetesen német mintára készült (*Encyclopedia powszechna*), a tudományos irodalmat, a folyóiratokat stb.

A lengyel romantikus irodalom úttörője és egyben igazi vezéralakja, Mickiewicz iránt a magyar irodalom érdeklődése késett ugyan, de annál szebben teljesedett ki a későbbi évtizedek folyamán. S bár az *Ősök* (1823) c. szerelmi költeménysorozata, balladái és románcai, *Grazina* c. éposza a magyar közönség számára még ma is hozzáférhetetlen, mégis van jó néhány munkája, mely magyar nyelven is megjelent, s amelyek alkalmasak arra, hogy legalább halvány képet nyerjünk minden idők legnagyobb lengyel költőjéről. A Mickiewicz-fordítások váltakozva jöttek a róla szóló cikkekkel, vagy pedig együttesen és így ezeket időrendben fogjuk Mickiewicz jelentőségéhez képest lehetőleg röviden ismertetni.¹⁰

Mint már említettük, Mickiewicz névvel először Toldy cikkében találkoztunk a Tudománytár 1834. évi évfolyamában. Még ugyanennek az évtizednek a végén megjelenik Mickiewicz 1832-ben írt egyik főművének *A lengyel nép és a lengyel emigráció* c. könyve első hat fejezetének magyar fordítása az Athenaeum 1839. évi 2. kötetében (166. 181. l.). Erről a könyvről meg kell még említenünk, hogy Montalembert franciául is kiadta és nagy hatással volt Lamennais *Paroles d'un croyant*-jára. Magyarországon e könyv hatása Bozzai Pálon jelentkezik,¹¹ akinek *Kelet Könyvei* c. költői elmélkedései (Életképek, 1848) Lamennais modorában íródtak a szabadságharc idején, amikor Lamennais könyve Magyarországon igen népszerű volt az ifjúság körében. Bozzai Kazinczy Gábor Mickiewicz-fordítása idején mindössze 10 éves ugyan, mégis felvethető az a lehetőség is, hogy elmélkedései megírása idején olvashatta az Athenaeum e régebbi évfolyamát is és esetleg Mickiewicz közvetlen hatása alatt keletkeztek volna *Kelet Könyvei* c. Lamennais—Mickiewicz-hangulatú elmélkedései.

Mickiewiczre a 48-as idők letelése után, mikor mint a párizsi *Tribune du Peuple* publicistájaként működött, csak halála után terelődik újra a magyar figyelem. Mickiewicz 1855. novemberének végén hal meg, néhány nappal később, mint Vörösmarty. Haláluk évtizede Magyarországon az abszolutizmus kora, melynek roppant nyomása csak fokozhatta az érdeklődést, mellyel a magyarság az elnyomott lengyel nemzet és irodalma irányában viseltetett. A lengyel irodalmat tárgyaló cikkek

⁸ Bronikowski-nekrológ. Tudománytár. 1834. II. 235. l.

⁹ Tudománytár. 1837. I. Lit. 22—24. l.

¹⁰ M. Magyarországi történetét már megrajzolta kitűnően Palóczi Edgár, mi itt csak a lengyel irodalom magyar élettörténetéről adott kép teljessége kedvéért adjuk ezt a részt, melyet néhány újabb adattal is kiegészítettünk. Palóczi E. cikke: M. Magyarországon. Magyarország és Lengyelország. Bp. 1936.

¹¹ Bozzai Pál: Irodalmi hagyományai. Bp. 1886. O. K. 532—533. sz. 6. l.

szinte évenként jönnek. Az Akadémia szabadságharc utáni folyóirata, az *Új Magyar Múzeum* már Mickiewicz halála után néhány hónappal hoz tanulmányt róla.¹² A cikket „egy lengyel kéziratból” Kazinczy Gábor fordította. Ez az első terjedelmesebb, jó egy ívnyi magyar nyelvű tanulmány, mely Mickiewicz életének és műveinek alapos ismertetése után befejezésként komoly méltatását adja Mickiewicz életművének és megvédi a nagy költőt a pánszlávizmus vádja ellen.

Ugyanebben az évben ír róla a Bp. Hírlap egy névtelen cikkírója *Négy szláv irodalom*¹³ c. cikkében. Mickiewicz idejét az 1820 és 1830 közé eső évtizedre helyezi és azt állítja, hogy a forradalom és az arisztokrácia bukásával Mickiewicznek is lealkonyodott. Ugyanez év végén a Pesti Naplóban (1856. 289–290. sz.) is jelenik meg egy nagyobb-méretű Mickiewicz-nekrológ, mely Mickiewicz életének, költészetének érdekes zsurnaliszta előadása.

Kazinczy Gábor, kinek Mickiewicz iránti érdeklődéséről már előzően megemlékeztünk, később újra foglalkozik vele. Mint Jakab Elek *Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor* c. cikkéből¹⁴ tudjuk, 1857. jún. 7-i levele mellett megküldi Mickiewicz fordított művét (?), mit a lengyel irodalom gyöngyének nevez. Még ugyanez az év hozza a „*Szépirodalmi Közlöny*”-ben Huszár Imre *A legújabb lengyel irodalom áttekintése*¹⁵ c. cikkét. Huszárnak majdnem egész cikke Mickiewicznek és a nagy romantikus lengyel történésznek, Lelewelnek van szentelve. Mickiewicz beállítása és tárgyalása elég kimerítő és helyes.

Egy év múlva az *Új Magyar Múzeum* ír a lengyel irodalomról.¹⁶ Ír a Mickiewicz után bekövetkezett hanyatlásról, melyben egyetlen vizsgálató momentum az, hogy Sándor cár feloldotta a Mickiewicz-irodalomra vonatkozó tilalmat. Így is, mint a cikk elégtétellel állapítja meg, a tilalmi idő alatt 50.000 példányt csempésztek be az országba Mickiewicz könyveiből.

Nagy megértéssel ír Mickiewiczről Wolf György *A lengyel irodalomról*¹⁷ szóló tanulmányában. A szlávok legnagyobb költőjének tartja. Valamennyi fontosabb művét ismerteti. Mickiewiczre és a lengyel irodalomra vonatkozólag egész kis bibliográfiát állít össze, melynek áttanulmányozását melegen ajánlja a lengyel irodalom iránt érdeklődőknek. Beszámolóját azzal a sajnálkozással zárja, hogy „néhány népdal kivételével — fájdalom — semmi, de semmi sincs lefordítva... Az a rokonszenv, melyet a lengyel nemzet irántunk s mi viszont régóta iránta érzünk, fordítóinkat még nem tudta arra bírni, hogy szellemi tőkénket lengyel remekművek átültetésével is gyarapítsuk. A jövő talán pótolni fogja ezt a mulasztást is”.

Ihnható György 1869-ben írt cikke¹⁸ bevezetőjében összehasonlítja a két nemzet sorsát és irodalmát. Mindkettőnek irodalma az elnyomás alatt virágzott a legszebben. A két sorstestvérm nemzet barátságára idézi a lengyel népdalt a *Polak Węgier dwa bratinki*-t, majd ráter Mickiewicz költészetére, „melyet mindenkor a haza iránti lángoló szeretet” hat át és a nagy tettekre való buzdítás sohasem hiányzik belőle.

¹² Új Magyar Múzeum. 1856. I. 49–66. I.

¹³ Bp. Hírl. 1856. ápr. 24. 96. sz.

¹⁴ Abafi Figyelő. 1879. VII. k. 333. l.

¹⁵ Szépirodalmi Közlöny. 1857. nov. 25–29. 16–17. sz.

¹⁶ Új Magyar Múzeum. 1858. I. 108–110. 294–297. I.

¹⁷ Fővárosi Lapok. 1867. 292–293. sz.

¹⁸ Fővárosi Lapok. 1869. 40–41. sz.

Mickiewicz nagyságának jellemzésére idézi Goethe szavait: „Te vagy jelenleg Európa legelső költője, Goethe már a sír felé indult“. Ilnátkó cikkének végén mély részvétellel szemléli a három részre szakított Lengyelországot.

Önálló Mickiewicz-kötet azonban csak a század utolsó negyedében jelenik meg. A *Krimi szonettek* kötetkéje csak a keletkezés (1826) után jó ötven évvel később jelenik meg magyarul Gáspár Imre fordításában 1880-ban. A könyvecskét tízéves szünet követte s csak 1890-ben, Mickiewicz hamvainak a hazai földre való szállításakor és a Wawelba való elhelyezésekor terelődik rá újra nálunk a figyelem. Fordítások¹⁹ és cikkek²⁰ követik egymást 1890-ben. Ez a Mickiewicz-divat aztán továbbra is divat marad. Irnak nagy szerelméről,²¹ mely őt igazán költővé avatta, majd pedig 1892-ben újra fordításokat²² kapunk. Ebben az évben kezdi Béri Gyula is, Mickiewicz összes szonettjeinek későbbi fordítója, közölni az egyes szonetteket²³ a folyóiratokban, mint mutatványszámokat, megjelenő kötetéből. Maga a szonettek magyar kiadása a Magyar Könyvtár 342. számaként jelent meg 1895-ben. A kis könyvet (72 l.), mely három évvel később az Olsó Könyvtár 916. számaként is megjelent, előszó vezet be, mely Mickiewicz életével és működésével foglalkozik. A két kiadás közé esik Antonides jelzésű cikkirő Mickiewicz-cikke,²⁴ melyet egészen a világháborúig számos vers-fordítás követ. Már a XX. század elejére esik Mickiewicz magyar utóéletének egyik legérdekesebb eseménye, Mickiewicz *Pan Twardowski*-jának Magyarországon készült eszperantó-fordítása.²⁵

A lengyel Faustnak, Twardowskinak megjelenése a magyar irodalomban már régebbi keletű. A XIX. század derekán jelentkezik egyik változata Pulszky Teréz egyik angolnyelvű mondagyűjteményében. A Mickiewicz-félc verziót jóval az eszperantó szöveg előtt már magyarra is lefordította Gáspár Imre a Vasárnapi Ujság 1890. évi 27. számában. Amint láttuk, Mickiewicz műveiből a világháborúig magyarul mindössze *A lengyel nép és a lengyel zárandokság* könyvei jelentek meg és a szonettek több alkalommal. Ezzel szemben a lengyel Hermann u. Dorotheát, a *Pan Tadeuszt* csak legújabbban fordította magyarra a magyar újságírás egyik nesztora, a nyolcvanéves költő és újságíró Sziklay János, aki a híres eposzt a magyar Mickiewicz-Társaság 1938. december 16-i ülésén mutatta be.

Mickiewicz magyarországi népszerűségéhez még csak két adatot szeretnék említeni. Az egyik Petőfi viszonya Mickiewiczhez. Sajnos, Petőfi párszáz kötetes könyvtárában nem találunk lengyel könyveket, de maradt fenn egy jegyzék azokról a könyvekről, melyeket meg akart venni. Ezek között találjuk Mickiewicz összes műveit²⁶ Ostrowski francia fordításában, azután Lelewel *Histoire de Pologne* című

¹⁹ Vasárnapi Ujság. 1890. 27. sz. — Divatszalon. 22. sz. B. Hírl. 191. sz.

²⁰ Vas. Ujs., A hét, Ország-Világ. 1890. 27. sz., B. Hírl. 181. sz. — P. Napló, Egyetértés 182. sz.

²¹ P. Napló. 1891, 194. sz.

²² Nyírvidék. 1892. 6. sz. — A hét. 7. sz. Ország-Világ. 47. sz.

²³ Hét. 1893. 7. sz. — Föv. Lapok. 111. sz. — Vas. Ujs. 1894. 24. sz. Bp. Szemle. 1894. 148—152. l.

²⁴ Magyarország. 1897. 212. sz.

²⁵ *Signorino Twardowska*. Szekszárd, é. n.

²⁶ Havas A.: Petőfi összes művei. Bp., 1896. VI. 262—264. l.

munkájának két kötetét, valamint Mieroslowski *Histoire de la révolution en Pologne* című művének három kötetét. Meg kell itt még említeni, hogy Petőfi sem volt ismeretlen Mickiewicz előtt: Kertbeny ismertette meg vele a magyar költő német nyelven megjelent költeményeit. S bár Mickiewicz inkább Vörösmartyban érzett rokon lelket, mivel Kertbeny szintén szellemi kapcsolatba hozta, mégis — mint ahogy Kertbeny mondja egyik cikkében²⁷ — Mickiewicz szeretett volna fiatalabb és nem kevésbé törődött lenni, hogy honfitársai számára némit (Petőfiből) hazai nyelvre fordíthasson.

Mickiewicz magyarországi népszerűségét nagyban elősegítette szláv irodalmi előadásait összefoglaló szláv irodalomtörténete, melyet németül a lipcsei Brockhaus adott ki először 1849-ben.²⁸ E mű német és francia kiadása — szerzőjének nimbusza révén is — szerencsésen kapcsolódott bele a XIX. század első felében fellépő Nyugat-alkonya-hangulattal párhuzamos szlávbarát áramlatba. Nálunk Magyarországon valamennyi nagyobb könyvtárban megtalálható, sőt gyakran fróink magánkönyvtáraiban⁹ is szerepel.

Slovacki és Krasziński.

Mickiewicz recepciója mellett egészen eltörpül romantikus társainak magyar fogadtatása: alig ismerték őket minálunk.

Slovackitól tudtommal semmi fontosabb sincs magyarra fordítva, jöllehet *Beniowski* c. epikus költeményének főhőse magyar alak és ez a romantikus befejezetlen, mindössze öt énekes epopeia igen érdekes rajza a XVIII. századi lengyel nemzeti és vallásos mozgalmaknak. *Beniowski*, de Slovacki többi eposza és drámái is mindenképpen több figyelmet érdemeltek volna magyar részről, mint két szegényes újságcikket, melyek egyikét a P. Napló³⁰ közölte valószínűen Chojecki Slovacki-könyve megjelenésekor, mint aktualitást, míg a másik szintén aktualitásnak köszönheti létrejöttét. Slovacki születésének százéves évfordulójakor íródott.

Alig valamivel kedvezőbb Krasziński Ignác magyarországi sorsa, aki az előző kettőnek az emigrációban sorstársa és célkitűzéseikben fegyvertársa. Legfontosabb munkája a Bécsben készült „*Istentelen színháték*“, mely a szegénység és a gazdagság, a plutokrácia és a proletáriátus közötti kirívó ellentéteket dramatizálja, melyek olyan jelentékeny tényezők egy, a jövőben kitörő lengyel forradalom szempontjából. Drámája 1835-ben készült s csak százéves évfordulója után kerül a magyar közönség elé a Nemzeti Színházban,³¹ Szabó Lőrinc átdolgozásában, aki német minta alapján fordított. A darab nagy irodalmi sikert aratott.

²⁷ *Irodalmunk túl a határokon*. Szépirod. Lapok. 1853. 25. sz. 392. l.

²⁸ Vorlesungen über slawische Literatur und Zustände. In drei Bänden.

²⁹ *Kiss József könyvtárának katalógusa*. Bp., 1924. 27. l.

³⁰ P. Napló. 1874. 81. sz. — (Chojecki: *La Pologne et ses trois poètes*. Lipcse, 1874.) — Pester Lloyd. 1909. 259. sz. — Születése 130 és halála 40 éves évfordulójára sz. Csorba T. ír megemlékezést, melyet Bardócz Árpád néhány versfordítása kísér. Napkelet. 1930. júl. 29—35. l.

³¹ Az *Istentelen komédia* előadásáról nyolc nagy magyar lap is megemlékezett, és a legjobb magyar dramaturgok írtak róla. (Galamb S., Kárpáti A., Pünkösti A., Kállay M., Palóczy E., Pap G. stb.)

S míg Kraszińskit csak *Istentelen Komédiájának* centenáriumán ismerhette meg a magyar közönség, addig Fredro Sándor gróf, a lengyel Molière, mint kortárs kerül a magyar közönség elé. 1825-ben írt *Huszárok és dáma*k c. darabját 1837-ben, megalakulásának évében mutatta be a magyar Nemzeti Színház. A vígjátékot Fredro lengyel eredetijéből németre Zimmermann fordította, németből magyarra pedig Kis János, kinek fordítása a „m. t. társaság költségén“ jelent meg. A darabot, mely a katonai életből vett témát kómiikus éllel dolgozza fel, Vörösmarty Mihály is látta és az Athenaeumban kritikát is írt róla. Jórészt csak a szereplők bírálatára terjeszkedik ki, magáról a darabról beszámolója végén mindössze ennyi mondanivalója van: „A vígjáték egyébként nem rendkívül jó, de színen megállható”.³² Zimmermann német fordítását egyébként a pesti német színpadon 1840. decemberében kétszer is előadták.

Fredro Sándor a kedvezőtlen kritikák miatt a színpadtól egyelőre visszavonul, bár továbbra is ír darabokat — íróasztalfőjka számára. Fia, ifj. Fredro János Sándor gróf nem kedvetlenedik el atyja visszavonulása miatt és ő is a drámaírásnak szenteli életét. Róla meg kell jegyeznünk azt, hogy 1848/49-ben a magyar szabadságharcban is részt vett és magyarországi élményei irodalmi nyomainak felkutatása még szintén a megoldandó feladatok közé tartozik. A két Fredro különösen az 1863. évi lengyel szabadságharc után, főként a hetvenes években kedvelt szerzői a magyar Nemzeti Színháznak, melynek könyvtárában több vígjátékuk magyar fordítása jelent meg nyomtatásban.³³

A század második felében a romantikának kezd lealkonyodni. Mickiewicz, Słowacki elhaláloznak, Krasziński már alig ír valamit. Az írók, kik 1848-ig a nép felé fordultak, hogy azt nevelve és megerősítve az új szabadságharcot megvívassák, 48 után elfordulnak attól a néptől, mely a 46. évi és a 48-as forrongások után a nemesség hátrányára nagy földbirtokokhoz jut. Az irodalom újra a régi nemesi Lengyelország korába nyúl vissza tárgyért. Ezt az utóromantikus áramlatot a közép-szerű írók képviselik.

Közülük W. Pol, T. Lenartowicz teljesen ismeretlenek nálunk. L. W. Kondratowicz írói álneve Wl. Syrakomla. Arany folyóirata, a Koszorú emlékezik meg Kondratowicz halála utáni évfolyamában (1863.), fordításban semmi sem jelent meg tőle. Ugyancsak halála évében kap e kor legnagyobb lírikusa, Ujejski Kornél egy kis nekrológot a Pester Lloydban (1897, 300.), a Magyar Szalon (1897, 253. l.) pedig közli *Éjjeli Képek* c. versét magyar fordításban.

A magyar szabadságharc és az 1863. évi lengyel szabadságharc közé esik az első nagyhatású lengyel írónőnek, Łuszczewska Jadwigának (írói álnéven Deotymának) fellépése is. Łuszczewska allegórikus és

³² Vörösmarty Összes Munkái. Bp., 1885. VII. 113—114. l.

³³ Gr. Fredro Sándor: *Vidor úr*. (Pan Jowialski.) Vígj. 4 felv. A Nemzeti Színház Könyvtára, 74. sz. 1875. (Ford. Törzs Kálmán.) — Ifj. gr. Fredro János Sándor: *Mentor*. Vígj. 3 felv. N. Sz. Könyvtára, 56. sz. Pest, 1875. (Fordította Csepreghy Lajos. — II. kiad. Arad, 1877. — U. a.: *Egyetlen leány*. (Posażne jedynaczka.) Vígj. 1 felv. N. Sz. Könyvtára, 144. sz. (Fordította Radnótfáy Sámuel.) — Fredróék ezidőbeli magyar népszerűségére és darabjaik magyar fordításainak történetére vonatkozóan Szana Figyelőjében olvashatunk egy kis polémiát, mely a Reform c. lap egyik cikkének alapján indult meg. Figyelő. 1871. 21. sz.

absztrakt témáinak rögtönzésével tűnt fel, majd később hosszabb elbeszélő költeményeket ír Lengyelország multjából. Az érdekes író híre csakhamar eljutott a külföldre is, a szomszédos Németországban Fritz J. N., a lengyel irodalom alapos ismerője, nagyobb tanulmányt ír róla, melyet Csukássy József, a Szana-féle Figyelőben³⁴ részletesen ismertetett a magyar közönséggel. Csukássy Fritz nyomán egy kissé elrajzolja Łuszczewska jelentőségét és mint Mickiewicz utódjáról beszél róla.

Mindezeknél nagyobb és népszerűbb író Lengyelországban J. I. Kraszewski. Regényirodalmi és tudományos munkássága szinte kiapadhatatlan energiáról tesz tanúságot és igen jótékonyan hatott a lengyel közművelődésre. Ő szoktatja rá a lengyel tömegeket a lengyel regény olvasására a divatos külföldi regények helyett. Alakja és irodalmi működése azt a szerepet biztosítja számára a lengyel irodalomban, amit Jókai töltött be a magyar irodalom életében. Kraszewski már a Magyarországon ismertebb írók közé tartozik, bár Jókai lengyelországi népszerűségét meg sem közelíti.

Kraszewskire a magyar közfigyelmet 50 éves írói jubileumának megünneplése (1879) irányította, amikor a krakkói ünnepségen I. Ferenc József a Ferenc József-renddel tüntette ki. A magyar közönség ekkor hall róla először a lapok cikkeiből.³⁵ Ekkor kezdhette meg Scossa Dezső az első magyar Kraszewski-fordítást, a *Moriturit*-t (1874–75),³⁶ mely egy gazdag, de az új viszonyokhoz alkalmazkodni nem tudó lengyel család kihalását ábrázolja. Ez Kraszewski egyik legszebb alkotása. Ezt a regényt követi magyarul *A kor gyermekei* (Dzieci wieku, 1876) c. nagy regénye³⁷ és kevésbé ismert elbeszélése a *Hogyan házasodott meg Pál úr?*³⁸

Kraszewski 1887 márciusában hal meg. Ez alkalommal a magyar sajtóban két cikk³⁹ is foglalkozik személyével és irodalmi jelentőségével. Halála után megjelenik még a Kraszewski fénykorából származó *Ulána* című elbeszélés, Timkó István fordításában (O. K. 268. sz. és Uj sor, 701–2. sz.). A lengyel Jókainak, Kraszewskinek mindössze ennyi a magyar visszhangja, meg később Podhradezky Lajos két cikke⁴⁰ és több semmi. Kraszewski, mint Jókai, vagy Hugo Victor, messze túlélte korát és jöllehet agkori munkásságukkal egyidejűen már egészen más-féle irodalom is keletkezett, ők arról alig vettek tudomást. Továbbra is ugyanúgy írtak, mint 50 évvel előbb, természetesen még mindig annak a közönségnek is, amelynek fiatalokukban. A fiatalság azonban már régen nem olvassa őket.

Pozitívizmus.

A fiatalság 1863 után már egyáltalán nem lelkesedik a nagy romantikusokért, mert az 1863. évi felkelés következménye tagadása volt a költők-álmodta feltámadásnak, amire féktelen elnyomás következett. A társadalom megszervezésének jelszava, a romanticizmusétől eltérően,

³⁴ Figyelő, 1872. dec. 15. 50. sz.

³⁵ Vasárnapi Ujság, 1879. 40. sz. Arcképpel.

³⁶ *Moriturit*, Ford. Scossa Dezső. 2. köt. 1880. Piros Könyvtár. 27–28. sz.

³⁷ Ford. Timkó István. 2. köt. Bp., 1882.

³⁸ Ford. Lövey Klára. Bp., 1886.

³⁹ Torontál, 1887. 12. sz. és Fővárosi Lapok, 1887. 272. sz.

⁴⁰ Fővárosi Lapok, 1893. 292. sz. és Havi Szemle, 1902. 10. sz.

most igen fontos jelszó lett. Ez a nemzetet összefogó áramlat szövetezik azzal a pozitívista világnézettel, melyet az új fiatalság tett magáévá, főként az orosz részen, míg a galíciai rész nehezen veti le konzervatívizmusát. Ilyen időben, amikor az ész uralkodik, a lírán is a próza győzedelmeskedik. Valóban, ha e kor líráját nézzük, alig találunk benne nagy alakokat, olyant meg, akit Magyarországon is ismertek volna, alig-alig.⁴¹

E kor első lengyel írónőjéről, Konopnicka Máriáról, nálunk nem írnak, mindössze egy elbeszélése⁴² jelent meg magyarul Tomcsányi János fordításában.

Ugyancsak Tomcsányi János hívta fel a figyelmet Miłkowski Zsigmondra születésének százéves fordulóján.⁴³ Miłkowski irodalmi munkássága iránti közömbösség már számtalan magyar vonatkozása miatt is méltánytalan. Ő azok közé a lengyelek közé tartozik, akik résztvettek a magyar szabadságharcban és számos ütközetben verekedett a magyar ügyért. Magyarországi tartózkodása alatt a magyar életbe is belepillanthatott és annak néhány képét a kívülálló éles szemével megragadta és több regényében felhasználta. *Szandor Kovacz* (1861) c. regényében magyar bajtársait örökítette meg, míg egy másik regényében, *Ci i tamci* (Ezek és amazok) címűben azokat a magyar mágnáscsaládokat figurázza ki, melyek tagjainak egyrésze a magyar, másika az osztrák seregben küzdött, csupán azért, hogy bármiként dől is el a küzdelem, a vagyon a család kezén maradjon. Miłkowski mindenképen megérdemelné, hogy magyarra fordítsák az annakidején Lengyelországban is népszerű *Jeż* álnév alatt megjelent könyveit. Kéziratoss emlékirataiban számos érdekes magyar vonatkozás lappang, hiszen az emigrációban sokat érintkezett Kossuthal és Andrássyval.

Miłkowski, az emigráns lengyel irodalom utolsó népszerű képviselője, szinte már anakronizmus abban az időben, amikor a lengyel irodalom a lengyel földön is megtalálja maga méltó képviselőit. Főképp a próza terén dicsekedhet olyan nevekkal, mint Eliza Orzeskowa, Boleslaw Prus és Henryk Sienkiewicz.

Eliza Orzeskowa az 1863. évi szabadságharc után lép fel, melyben ő is elvesztette mindenét, férjét és vagyonát. Irodalmi működésének kezdetben pusztán a társadalom nevelése volt a célja és ebben a törekvésében majdnem valamennyi társadalmi osztály életét megírja. Később a 90-es években irányt változtat, elfordul a jelentől s a régi kismemesi életet és a szabadságharcokat dicsőíti. Magyarul mindössze *A nagymama*⁴⁴ című elbeszélése jelent meg Bányai Károly fordításában, a *Lengyel elbeszélők* c. kötetben. Róla a magyar sajtó alig írt valamit. 1907-ben a Pester Lloyd ír a még élő írónőről, míg halála után két évvel Bányai Károly, Orzeskowa egykori fordítója méltatja életét és munkásságát a *Kultúra* hasábjain.⁴⁵

⁴¹ E korból mindössze Asnyk Adám *Reméljünk* c. versének magyar fordításáról tudok. A verset v. Somogyváry Gyula fordította és a budapesti Rádióban 1938. márc. 29-én egy lengyel kultürest keretében elő is adták.

⁴² *Az én zsebóráim*. Ország-Világ. 1917. 27. sz.

⁴³ *Magyar szabadsághős lengyel író*. Miłkowski Zsigmond születésének százéves évfordulójára. Magyarság. 1924. márc. 9.

⁴⁴ Bp., é. n. Magyar Könyvtár. 843–844. 51. skv. l.

⁴⁵ Pester Lloyd. 1907. 171. sz. — Kultúra. 1912. 1011. l.

Orzeskowánál jóval nagyobb a sikere Boleslaw Prusnak (valódi nevén Głowacki Sándornak). Reá is az 1863. évi felkelés volt nagy hatással: Murawiew kegyetlenkedései bátyját az örületbe kergették. Bennünket különösen a *Baba (Lalka)* c. regénye érdekelt, melynek egyik érdekes alakja Rzecki, az egykori magyar szabadságharcos, aki számtalanszor nagy szeretettel beszél a magyarokról. A regény X. fejezete⁴⁶ magyar nyelven is megjelent egy volt lengyelországi ösztöndíjasunk, Surányi Júlia fordításában. Ez a regény — akárcsak Miłkowski regényei — magyar vonatkozásai miatt megérdemelné a teljes egészében való átültetést. Híres *Fáraóját* (1897), melyben a nagy ember küzdelmeit látjuk a nemzet jobb sorsáért és ahol a reformokat végeredményben nem buktatja meg az a körülmény, hogy a nagy embert ellenfeleinek sikerült ártalmatlanná tenni, csak jóval a világháború után fordították magyarra.⁴⁷

Prusnak e két regénye mellett a *Gyermekek*⁴⁸ c. regénye keltett némi visszhangot Magyarországon. A lengyel tanulók a XX. század elején (ld. 1905. évi lengyelországi zavargások) betörésekben és különböző gaztettekben gyakorolták magukat, hogy kellő erkölcsi energiájuk legyen akkor, majd ha a lengyel nép érdeke vakmerő merényleteket vagy új szabadságharcot kíván. A regényről, mely ezt az új lengyel ifjúságot mutatja be, az „*Élet*” számolt be.

Orzeskowa és Prus mellett a kor harmadik nagy regényírója és a lengyel próza első európai híru mestere Henryk Sienkiewicz. *Dogma nélkül (Bez dogmatu)* c. regénye [1891] az első Sienkiewicz-írás, mely Magyarországon már a megjelenésekor, a kiadás évében visszhangra talált.⁴⁹

A *Quo vadis* c. regénye az egész keresztény világ egyik legismertebb olvasmánya. A könyvben a fiatal, szegény és erkölcsös kereszténység győzedelmeskedik az öregedő, gazdagságában elpuhult és erkölcs-telenné váló nagyhatalom, Róma felett. Ez a híres Róma-regény a lengyelek számára is vigasztaló kilátást nyújtott a jövőre nézve. A Róma-élmény különben már régebbi sajtója a lengyel irodalomnak és mindig vizsgálta és erősítette a jelen elviselésében és a lengyel jövő előkészítésében. Rómában nyer inspirációt Mickiewicz, Krasiński, majd Kraszewski közvetlen az 1863. évi szabadságharc után írt Néró-regényéhez, majd vagy tíz évvel később a festő Siemiradzki híres Néró-képéhez. Ezeknek örököse és egyenes folytatója Sienkiewicz is hatalmas Róma-regényében, melyben Néró kegyetlen hatalmával szemben áll a mártírok csendes heroizmusa. Ez a heroizmus legyőzhetetlen erőt képvisel, és felcsillantja a távoli, de biztos győzelem lehetőségét.

⁴⁶ S. J.: *Lengyel író a magyar szabadságharcról*. Debreceni Szemle. 1937. 11—24. l. A magyar szabadságharcról többek között így ír: „... emlékszel a döntő csatára, mely után mindig sóhajtoztunk s melyet a felkelők lövöldözése indított meg. Mert én még a sírban sem felejttem el, s ha valamikor megkérdez az Uristen, hogy miért éltem a világon, azt felelem majd, hogy egy ilyen napot átéljek. Csak te értesz meg engem, Katz, mert ezt mindketten láttuk...”

⁴⁷ Ford. Havas József. 3. köt. Bp., 1929. Dante. Halhatatlan Könyvek, 29. sz. 2. kiad. 1930.

⁴⁸ *Élet*. 1910. jún. 12. 793—794. l. — Itt említjük meg, hogy Prus egyik kevésbé ismert regényét Telckes Béla fordította: *Mihók, a buta* címmel. H. é. ny. n.

⁴⁹ *Hitvallás nélkül*. Regény. 1891. Ism. M. Fővárosi Lapok. 1891. 247. sz.

Sienkiewicz világhíres *Quo vadis* után újra a lengyel történelemhez fordul témáért. A századforduló évében, mely egybeesik Sienkiewicz 30 éves irodalmi munkásságának megünneplésével, megírja a lengyelség első élet-halálharcának történetét a német lovagrenddel, ahol a lengyelség a diadalmas tannenberg-grünwaldi csatában (1410) megállította a német-séget keletre törő útjában. (*Keresztes lovagok, Krzyczacy, 1900.*) A *Quo vadis*, *A keresztes lovagok*, továbbá Sienkiewicz irodalmi munkásságának nemzeti ünneplése, amikor nemzeti birtokot is kapott, egy kissé későn ugyan, de végre Sienkiewicz felé fordítja a magyar irodalom érdeklődését és Sienkiewicz végre megkapja nálunk azt az elismerést, melyet megérdemel. Első magyarnyelvű regénye a Murger-ízű *A harmadik*⁵⁰ (*Ta Trzecia*) nem tartozik ugyan Sienkiewicz reprezentatív alkotásai közé, mégis Gelsei Gyula fordításában két kiadást is megért 1900-ban és 1903-ban.

Az első komoly magyar Sienkiewicz-csztrendő az új évszázad első éve, amikor három magyar *Quo vadis* is jelenik meg egyszerre: Erényi Nándor és Szekrényi Lajos fordításai, továbbá egy ifjúsági és családi kiadás. A *Quo vadis* rendszerint a *Menjünk hozzá* c. kis novellával együtt jelenik meg, mellyel bizonyos értelemben szervesen össze is tartozik. A későbbi kiadásokat helyszüke miatt nem ismertethetjük külön-külön, hanem csak utalunk Sánthay Mária bibliográfiájára, aki a *Quo vadis*-fordítások 17 kiadását sorolja fel, amihez mindössze csak két új fordítást tudunk hozzátenni. Érdekesnek tartjuk továbbá megemlíteni a *Quo vadis*-nak a magyar Ferenczy J. által készített francianyelvű kiadását, melyet a híres lengyel művész, Styka illusztrált s mely a párizsi Le Roman-Succès-sorozat második számaként jelent meg. Az első *Quo vadis*-fordítások magyar visszhangjára csak egy adattal utalok. Az 1901. év *Quo vadis*-fordításairól 11 komoly magyar folyóirat és napilap emlékezett meg a legnagyobb elismerés hangján. Közülük külön ki kell emelnem Wildner Odónnek a Budapesti Szemle 106. kötetében írt nagy 22 lapos Sienkiewicz-cikkét, mely a *Quo vadis* beható méltatása előtt részletes áttekintését adja az addigi Sienkiewicz-műveknek. A *Quo vadist* nálunk sokan nagyon szerették. Ady Endre⁵¹ több ízben utal rá, megvolt Kiss József könyvtárában is,⁵² Gulyás Pál *Népkönyvtári Cimjegyzékében* (167—168. l.) a lengyel irodalomból a *Quo vadist* és a *Keresztes Lovagokat* írja elő beszerzendőknek, míg a II. pótfüzet 69—70. lapjain még három Sienkiewicz-könyvet, *A dicsőség mezején*, *A kisebb elbeszélések* és a *Tűzzel-vassal* címűeket ajánlja beszerzésre a népkönyvtárak számára. A magyar Sienkiewicz-kultusz és ismeret így a népkönyvtárak révén is széles rétegekre számíthatott, s ha még ideszámítjuk a katolikus egyház hatalmas propagandáját a *Quo vadis* és általában Sienkiewicz mellett, érthető, hogy Sienkiewicz e kitűnő regényét a magyar proletárdiktatúra jónak látta megsemmisíttetni.⁵³ Nálunk olyan népszerű, hogy még 1932-ben is készül belőle új fordítás, időrendben talán az utolsó, Zigány Árpád tollából. Csak mint kuriózumot említem meg, hogy ez a regény filmváltozata révén nálunk néhány évvel előbb újra divatos lett, továbbá azt, hogy Nowowieski Felix *Quo vadis-oratóriumát* 1930-ban Pesten is előadták.

⁵⁰ *A harmadik*. A nagyvilágból c. sorozat III. évf., 3. kötete. Makó, 1900. — 2. kiadás: Magyar hírlap. Bp., 1903.

⁵¹ Nagyváradai Napló. 1902. júl. 13. sz. — Új Hellás. Bp., 1920. 47—48. l.

⁵² K. J. könyvtárának katalógusa. Bp., 1924. 30. l.

⁵³ Ld. Révay: *Írók, könyvek, kiadók*. II. 375. l.

A *Quo vadis* hatalmas sikere, melyet itt csak vázlatosan érintettünk, megalapozta Sienkiewicz további magyarországi sorsát is. A közönség érdeklődése a lengyel író felé fordul és még jobban meg akarja ismerni. A fordítók eleget tesznek a közönség óhajának és századunk első három évtizedében több Sienkiewicz-mű jelenik meg talán magyarul, mint bármelyik nyugati írotól, amiben természetesen nem jelentéktelen szerepet játszott a kiadók konjunktúra-érzéke.

A *Quo vadis* után a *Keresztes Lovagok*⁵⁴ jelenik meg 1902-ben a Pesti Könyvnyomda kiadásában. Ezt a regényt azután a Szent István-Társulat 1932-ben Zigány Arpád fordításában újra kiadja. Még ugyancsak a *Quo vadis* sikere után következő év hozza két jelentéktelenebb kötetét is: az „*Őt kövessük és egyéb elbeszélések*”⁵⁵ címűt és a *Polgár és nemes*⁵⁶ c. regényét, valamint a nagy történelmi trilógia utolsó kötetét, a *Wolodyjowski urat*, mely Szekrényi Lajos fordításában, a Szent István-Társulat kiadásában jelenik meg. Az 1902. év fordításai mellett fontos Köszeghy Mihály dr. nagy Sienkiewicz-tanulmánya a Kath. Szemle 16. kötetében, mely Wildner Ödönnek már említett cikke mellett a legfontosabb magyar Sienkiewicz-tanulmány.

Az 1903. év aránylag két ismeretlenebb művét hozza a Magyar Könyvkiadó Társaság kiadásában *A dráma a falun*⁵⁷ és a *Nyomorból a halálba*⁵⁸ címűeket. — 1905-ben megjelenik a *Kisebb elbeszélések*⁵⁹ két kötete, továbbá a Trilógia középső kötete, a *Vizözön*, melynek 1923. évi kiadásához Sik Sándor írt kitűnő előszót.

Néhány éves pauza után Bányai Károly lefordítja Sienkiewicz híres Sobieski-regényét, „*A dicsőség mezején*”⁶⁰ címmel továbbá „*A hős*” c. kisebb regényét is (1911).

A világháború alatt újra Lengyelország felé terelődik a figyelem. Ebben a hangulatban születik meg a nagy trilógia első részének: *A tüzzel-vassal*⁶¹ c. regénynek a fordítása, melyet ugyancsak Bányai Károly készített. A világháború második évében Sienkiewicz, ki a háború alatt Svájcban tartózkodott és ott fejtett ki propagandát hazája érdekében, meghalt. Halálakor a lengyeliség gyászában osztozott a magyar sajtó is, amikor legelőkelőbb folyóirataink⁶² és napilapjaink emlékeztek meg a magyarság egyik legkedvesebb és legismertebb külföldi írójáról.

Sienkiewicz halálakor legfontosabb regényei már megjelentek magyar fordításban. A halála utáni években jelenik meg még magyarul az a néhány fontosabb írása, ami eddig magyarul hozzáférhetetlen volt

⁵⁴ Ism. z+a. Magyar Közélet. 1902. 222—224. l.

⁵⁵ Bp., 1902. Pallas. — Bp., 1902. Vas József.

⁵⁶ Ford. Ilosvay Hugó. Bp., 1903. — Tomcsányi J. is lefordította Falusi tragédia címen. 1916. Olcsó Könyvtár. 823—24.

⁵⁷ Ford. Róna Béla. Bp., 1903.

⁵⁸ Bp., 1905. Bp. Hírl. kiad. — Bp., 1923. Sz. István-T. — 3. kiad. Bp., 1932.

⁵⁹ *Kisebb elbeszélések*. Bp., 1902. 2 köt. Sz. István-T. kiad.

⁶⁰ Bp., 1911. Sz. István-Társ.

⁶¹ Bp., 1915. I—IV. köt. Sz. István-Társ. — Ism. sz. j. Kath. Szle. 1915. 1082. l. — Filó Károly, Kath. Nevelés. 1916. 44. l. — Loschdorfer Aladár. Egyh. Közl. 1916. 2. sz. — A regény 2. kiad. 1928. Sz. István-Társulat.

⁶² Nyugat, 1916. II. 734 skv. (Schöpflin); Bp. Szlc. 1917, 169. k. 309—310. l.

olvasóközönségünk számára. Így kiadják a *Sivatagban, őserdőben*⁶³ c. afrikai élményeket tartalmazó elbeszélését (1917), a *Hánia* c. írását a Legjobb Könyvek sorozatában (1918), *A forgószél*⁶⁴ c. kétkötetes regényét (1919) és az *Örvény*⁶⁵ c. könyvét. Itt emlékezünk még meg két híres évnélkül megjelent könyvének magyar kiadásáról *A Polaniecki-családról*, melyet a Tolnai Világlapja adott ki Hrabovszky Júlia fordításában és a megható *Muzsikus Jankó* c. elbeszéléséről, mely a Magyar Könyvtárban (843—44) jelent meg.

Talán érdemes megövni a szétszóródástól a folyóiratok Sienkiewicz-fordításait is. Folyóiratban jelentek meg: *Az olimpuszon*,⁶⁶ *Az idill*,⁶⁷ *Wujk bibliája*⁶⁸ és az *Éjjel az erdőn*⁶⁹ c. elbeszélései és novellái.

Sienkiewicz halála után már újabb jelentős dolgát alig fordították, a magyar Sienkiewicz-opus haláláig körülbelül el is készült, s a világháború után már csak a régebb fordítások újabb kiadásaival találkozhatunk. Sajtónk azonban továbbra is figyeli a Sienkiewiczre vonatkozó eseményeket. Megemlékezik első szobrának felállításáról⁷⁰ és halálának évfordulójáról.⁷¹ Báttran mondhatjuk, Sienkiewicz Magyarországon nemcsak a legnépszerűbb, de egyben a legismertebb lengyel író.

Sienkiewicz elbeszélő kortársa Rodziewicz Mária, kinek regényei és elbeszélései az anyaföld szeretetét hirdetik és cselekvényük jórészt a litván földön játszik. Rodziewicz Máriát — ha szabad így mondanom — jelentőségén felül értékelték nálunk, s ebből kifolyólag majdnem valamennyi nagyobb regénye már életében megjelent magyar fordításban. *Anima vilis-e (A nyomorult)*⁷² négy magyar kiadást is megért, míg a *Szerelemből*⁷³ c. regénye kettőt. Mind a két regénye a Legjobb Könyvek sorozatában jelent meg először. *A fekete kenyér*⁷⁴ c. elbeszélését Tomcsányi János fordította. Ugyancsak neki köszönhetjük Rodziewicz *Soll pajtás*⁷⁵ c. elbeszélésének magyar fordítását is, valamint a lengyel szenvedés korából írt regényének, *A Lengyelsorsnak (Były i będą)*⁷⁶ magyar kiadását is. A szimbolikus ősi litván tölgyről szóló híres *Dewajtis* c. regénye, mellyel hírnevét 1887-ben megalapozta, aránylag későn, csak 1933-ban jelent meg a Pozsonyi Híradóban⁷⁷ folytatásos regényként.

Míg Rodziewicz Mária ilyen szép magyar visszhangra talált, addig a francia irodalom hatása alatt életre kelt lengyel naturalizmus fő kép-

⁶³ Ford. Bányai Károly. Bp. 1917. Sz. István Társ. — Bp. 1922. Táltos kiad. Mühlbeck rajzaival. — Bp. 1928. Sz. István Társ. (Atdolg. kiad.)

⁶⁴ Bp. 1919. Légrády és Legjobb Könyvek. Bp. é. n. 167, 168. sz.

⁶⁵ Ford. Balla Mihály. Világszép Regények. (1921.)

⁶⁶ Ford. Bányai K. Élet. 1910. febr. 13. 212—213. l.

⁶⁷ Élet. 1917. aug. 7—14. sz. 198—202. l.

⁶⁸ Magyarország. 1934. febr. 16.

⁶⁹ Vigília. 1937. Karácsonyi sz. 32—37. l. (Ford. sz. Csorba T.)

⁷⁰ Bp. Hirl. 1927. aug. 10.

⁷¹ P. Napló. 1935. nov. 17.

⁷² *A nyomorult*. Legjobb Könyvek. III. évf. 1899. 16. sz. — 2. kiad. 1904. uo. 56. 4. kiad. Bp. 1918. Légrády.

⁷³ *Szerelemből*. Legj. Könyv. IV. (1900) 10—11. sz. — 2. kiad. 1904. Uo. 70—71.

⁷⁴ Ország-Világ. 1920. 12. sz.

⁷⁵ U. o. 13. sz.

⁷⁶ Bp. Pallas. 1922.

⁷⁷ Híradó (Pozsony). 1933. 51—148. sz.

viselőjétől Gabriella Zapolskától alig kapunk valamit, s pláne olyat nem, ami munkásságából jellemző és fontos lenne. A magyar közönségnek először egy elbeszéléssel mutatkozik be. Ezt az elbeszélést, melynek címe *A zongorajátékos*, a Magyar Szemle 1899. évfolyama közölte. *A Kísértetek* c. regényén kívül megjelent *A rendőrfőnök* c. regénye is, mely 3 kiadást⁷⁸ is megért. S míg Rodziewiczről egy tanulmányunk sincs, addig Zapolskáról sem irtak nálunk, kivéve a Pester Lloydot, mely egy regényét (Frau Renas Ehe.⁷⁹ *Z pamiętników młodej mężatki?*) ismerteti. Drámai munkásságából — Tomcsányi nyomán — csak *Tamten* c. darabját említjük, melyet Budapesten *Varsói citadella* címmel adtak elő.

E kornak sajtójára e korszak végén azért utalunk, mert a magyar sajtó kb. a század közepe óta a lengyel híryanagot már nem közvetve, idegen lapokból, hanem közvetlenül a lengyel lapokból meríti. A *Czas*, a *Gazeta Polska*, a *Kurjer Polski* a forrásai a magyar sajtó sok lengyel tárgyú cikkének. A lengyel irodalomtörténet számos egykorú mestere közül itt egyelőre csak St. Tarnowski nevét idézzük, akitől az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből* c. sorozat XVI. (*Galicia*) kötetében először kapunk hiteles és hosszabb összefüggő képet a lengyel irodalom egészéről.

Világháború előtt.

Az Ifjú Lengyelország szellemi mozgalma a pozitívizmus ellenhatásaként jelentkezik és a legifjabb generációban robban ki. A mozgalomnak lökést Miriam (Zenon Przesmicki)⁸⁰ varsói hetilapja a *Życie (Élet)* adott, de a kifejlődés a hagyományok szent városában, Krakóban következett be.

A *Życie* egyik munkatársa Kazimierz Przerwa-Tetmayer volt, aki szépen mutatja az átmenetet a két kor és két életérzés között. Tetmayer ugyanis nemsokára elfordul attól a pozitívizmustól, melynek kezdetben szociális irányú költészetében hódolt, és beleveti magát a személyes boldogság keresésébe. Ezt először érzeki utakon véli megtalálni, majd csömört kapva mindentől, pesszimizmusba süllyed. Tetmayer prózájából magyarul mindössze néhány elbeszélés⁸¹ jelent meg. *Szívem* c. versét Kosztolányi adja a Modern Költőkben (272. l.), míg az *Ó vihar, vihar! ...*,⁸² *A Chopin-árnyak*,⁸³ *A sas* c. költeményei szétszórva jelennek meg. *Keresik az Istent* c. gyönyörű versét pedig v. Somogyvári Gyula fordításában a Rádió 1938. márc. 29-i műsorában hallhattuk. Regényei közül mindössze az *András király* talált ismertetésre.⁸⁴

Társának Żuławski Jerzynek bölcselkedő lírájából, mely már teljesen az új irányt szolgálta, semmit sem ismerünk, de a Lengyelországban legtöbbször értékelt fantasztikus, „kozmosz” regényei közül, melyeket a

⁷⁸ Bp. 1916. Bp. 1918. Légrády. Bp., 1932. Légrády.

⁷⁹ A regényt ism. Holzer Mari. Pester Lloyd. 1913. 201. sz.

⁸⁰ *Fellegek*. c. szonettjét l. Kosztolányi Dezső Modern Költők c. kötetében. 274. l.

⁸¹ Tetmayer *Péter papját* Hiadlovsky Valér fordította a *Lengyel-leink* c. kötetben. Bp. 1909. Bp. Hirl. kny. — *Szilaj juhászat* pedig a már id. *Lengyel elbeszélők* c. kötetben olvashatjuk.

⁸² Ország-Világ. 1917. 25. sz.

⁸³ Temesvári Hirl. 1918. 45, 68. sz.

⁸⁴ Pester Lloyd. 1916. 9. sz.

Holdról, a Marsról stb. írt, magyarul is olvasható az *Ezüstös mezőkön*⁸⁵ c. holdregénye.

A prózában ezidőben St. Zeromski, Wl. St. Reymont, J. Weysenhoff vezetnek, valamint a forradalmakat dicsőítő Strug és Danilowski, továbbá a lengyelek Pierre Lotija, W. Sieroszewski.

Zeromski a beteg ember pesszimizmusával a reménytelenség költője, aki a lengyel prózát a főkéletesség lehető legmagasabb fokára emelte, s a nyomort, Lengyelországnak az orosz uralom alatt való elcsatnyulását a legélesebb szatirával vázolta. Ebből a hangulatból származott *Feledni*⁸⁶ c. novellája, valamint a Lengyelország nehéz napjaiból írt *Bosszúálló*⁸⁷ c. regénye, mely utóbbi a Koronás Regények sorozatának első kötete. A tüdőbeteg író Lengyelország felszabadulásáig Zakopaneban élt, azután Varsóba költözött, ahol betegsége csakhamar végzett vele. Halála után egy héttel Tomcsányi J. írt róla meleghangú nekrológot.⁸⁸

A vidéki vándorszínészek, a gyárvárosok és a parasztnagy költője Reymont Szaniszló László már a XIX. század utolsóelőtti évében megírja első nagy regényét, a *Zemia obiecana (Igéret földje)* címmel. Ezt a regényét 1904 és 1909 között a *Parasztok* c. gigászi parasztempoeia követi, mely a négy évszak keretében egy falu (Lipce) életét mutatja, az eseményeket egy család, a Boryna-család köré csoportosítva. A regényt már 1924-ben — a Nobel-díj elnyerésének évében — Frank Schoell, Reymont francia apostola franciára le is fordította. A Nobel-díjnak nálunk mindössze annyi visszhangja volt, hogy még abban az évben és a következőben Tomcsányi János közöl tőle két kisebb fordítást.⁸⁹ Ugyancsak ő indítja meg a magyar Reymont-kultuszt Reymont-nekrológiával és egyéb R.-cikkeivel.⁹⁰ Tomcsányi után az első igazi Reymont-méltatást nálunk Eckhardt Sándornak köszönhetjük. Eckhardt a fentebb említett Schoell francia fordításával kapcsolatosan ír a *Parasztokról*.⁹¹ Eckhardt e nagy cikke további ösztönző hatást gyakorolhatott Tomcsányira, aki már a következő évben (1929) kiadja a Dante Halhatatlan Könyveinek sorozatában a magyar *Parasztokat*. A könyvet nemcsak a magyar kritika fogadta kedvezően, hanem a magyar Parasztoknak egy baráti agrárállamban való jelentőségét felmérve, cikket ír róla a megjelenés alkalmával, egy magyarbarát varsói tanár is a Napkeletben.⁹² Kőhalmi Béla *Új könyvek könyve* c. irodalmi interjú-sorozatában ezt a könyvet két magyar íróember⁹³ is a legkedvesebb könyvei közé sorozta.

⁸⁵ Ford. Tonelli Sándor. Szeged. 1932.

⁸⁶ Ford. Hiadlovcsky V. a *Lengyeleink* c. kötetben. Bp. 1909. Bp. Hirl. Nyda.

⁸⁷ Ford. Deréky Antal. Koronás Regények. I.

⁸⁸ *Zeromski István lengyel regényíró*. Magyarság, 1925. nov. 27.

⁸⁹ Széphalom, 1928. máj.—jún. 217—221. l.

⁹⁰ *Na porębie (Erdőirtás)*. Magyarság. 1924. nov. 30. — *I wyniesli (És megmentették)*. Uo. 1925. aug. 23. — *Reymont temetése*. Magyarság. 1925. dec. 12. — *Látogatás R.-nál és a Parasztok színhelyén*. Uo. 1925. nov. 10. stb.

⁹¹ A paraszt regénye. Magyar Szemle 1928. III. 258.

⁹² Pazurkiewicz Sz.: *Reymont géniusza a Parasztokban*. Napkelet. 1929. I. 306. l.

⁹³ Kozocsa Sándort, a fiatal irodalomtörténészt és bibliografust „egy nagy nemzet népének lelke ragadta magával a könyv olvasásakor” (id. m. 200. l.) — Molnár Ákos novella- és regényírónk a következőket írja róla:

Mint említettük, Reymont nemcsak a parasztság, hanem a nagy gyárvárosok életének költője is. Irodalmi munkásságának ez a része legszebben az *Igérlet földje* c. regényében teljeseedik ki. Ezt a könyvet három évre a Parasztok megjelenése után, valószínűleg sikerének hatása alatt adta ki a Dante-kiadó ugyanabban a sorozatban, melyben a magyar *Parasztok* is megjelent.

J. Weyssenhoff, a Podofilipski Ur szerzője egy kis elbeszéléssel. *A villámok alatt* cíművel⁹⁴ szerepel a magyar fordításirodalomban. Mellette fontosak még a szabadságharcok és a forradalmak írói, akik mint régen, most is népszerűek. Ezek közül Daniłowski Gusztávnak ugyan-csak *Elszabadult vonat*⁹⁵ (*Pociąg*) c. elbeszélése jelent meg magyarul, vele szemben azonban Strug András (Galecki Tádé) több szerencsével dicsekedhetik. Neki nemcsak *Egy bomba története*⁹⁶ (*Dzieje jednego pocisku*) c. regénye jelent meg magyarul, mely az 1905. évi forrongások idejéből való, hanem egy másik forradalmi regénye is, *A viharos idők*⁹⁷ című. Az 1905-ös forrongásokat, a világháborút és Lengyelország újjászületését végigélt Galecki-Strug tavaly halt meg s róla a magyar sajtóban a lengyel irodalom egyik jőnevű magyar tolmácsolója sz. Csorba Tibor emlékezett meg.⁹⁸

Forradalmi ténykedéséiért került Szibériába a lengyel száműzötteknek, a forradalmaknak, háborúknak és a Keletnek ragyogó tollú írója Sieroszewski Waclaw. Sieroszewski Szibériában lesz író, ahol sokat vándorolva, sokat lát, tapasztal. Élményeit elbeszélő leírásai teszik őt a lengyel exotizmus egyik legérdekesebb alakjává. Nálunk is egyik exotikus koreai regényével mutatkozott be, *A táncosnő szerelmével*.⁹⁹ Sieroszewski szabadulása után hazajön Lengyelországba, résztvesz az 1905. évi mozgalmakban. A világháborúban ötvenéves fejjel Pilsudski mellé áll, akiről írt könyvecskéje magyar nyelven is megjelent.¹⁰⁰ A Lengyelországban annyira népszerű magyar Benyovszkyról ő is írt regényt.

Amilyen népszerű műfaj nálunk aránylag a lengyel regény, éppolyan kevés a szerencséje a lengyel drámának az Ifjú Lengyelország korában. Leghíresebb két művelőjétől St. Wyspiańskitól és St. Przyby-szewskitől magyarul nem jelent meg semmi, darabjaik magyarországi előadására sincs adat.

Az Ifjú Lengyelország-mozgalom előtérbe tolta a politikai kérdéseket, tudatosá válik, hogy Lengyelország ebben a három részre osztottságában már sokáig nem maradhat. A lengyelség a XX. század elején

„A parasztok után hetekig nem tudtam könyvet venni a kezembe, oly kicsinek éreztem magam. Tökéletessége oly emberfeletti, hogy íróembert nem is taníthat semmire, magába öleli és megfojtja az olvasót. Nem mérhető hozzá, de elbájol Benedek Elek Édes anyaföldem c. önéletrajza”. Id. m. 234. l.

⁹⁴ Magyarország. 1934. okt.

⁹⁵ Ford. Tomcsányi J. Ország-Világ. 1920. 5. sz.

⁹⁶ Vasárn. Ujs. 1915. 110—594.

⁹⁷ Magy. Irod. Tájékoztató. 1937/38. 172. l.

⁹⁸ Nemzeti Ujs. 1938. jan. 18.

⁹⁹ Bp. é. n. Pallas ny.

¹⁰⁰ Pilsudski József. Bp. 1921. Itt említem meg: Pilsudski József Válasz W. Tuchaczewski Visztulai hadjárat tanulmányára c. munkájának magyar fordítását is (1934).

már csak a kedvező alkalmat várta, hogy újra egyesülhessen. És ekkor jött a világháború, mely új korszakot nyit meg a lengyel szellem történetében.

(Pécs.)

Csapláros István.

La fortune de la littérature polonaise du XIXe siècle en Hongrie.

C'étaient d'abord le capitaine Csehy et le lieutenant Ch. Kiss, garnisonnant en Galicie, qui cherchèrent à entrer en contact avec la littérature polonaise, et dès l'année 1825, nous trouvons presque régulièrement des comptes rendus sur celle-ci dans les journaux et périodiques hongrois.

Le poète Adam Mickiewicz réussit à se faire connaître en Hongrie. Ses „Livres de la Nation et des Pèlerins polonais“ parurent de bonne heure en hongrois, mais ses „Sonnets“ ne furent traduits qu'après sa mort. Son épopée populaire — „Pan Tadeusz“ — n'a trouvé d'interprète hongrois qu'en 1938. Petöfi s'intéressa à lui. Nous soulignerons que grâce aux traductions allemandes de Ch. Kerthényi Mickiewicz a pu goûter quelques poésies de ses collègues hongrois.

I. Kraszewski, le romancier populaire eut beaucoup de succès dans le public hongrois, ce qu'il devait sans doute à son talent de conteur remarquable. Quant aux romanciers Milkowski et Prus ils ont, par leurs rapports sur la Hongrie, acquis une réputation littéraire au-dessous de leur mérite. L'écrivain polonais le plus connu chez nous est H. Sienkiewicz, auteur de „Quo vadis“. La plupart de ses romans ont paru en hongrois, même de son vivant. Ainsi que les oeuvres de Sienkiewicz, „Les Paysans“ de St. Reymont ont eu un grand retentissement en Hongrie. D'autres romanciers polonais y ont trouvé aussi des traducteurs et des lecteurs. Nous nous contenterons de citer ici quelques noms: M. Rodziewicz, G. Zapolska, St. Zeromski, Danilewski, Strug, W. Sieroszewski... La poésie lyrique et la poésie dramatique ont trouvé, à l'exception des deux Fredro et de Krasinski, relativement peu d'admirateurs en pays hongrois.

E. Csapláros.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Darkó Jenő.

(1880—1940.)

Darkó Jenő Erdélynek a magyar hazához legújabbán visszatért részéből származott, a Székelyföldön, Dálnokon (Háromszék m.) 1880. július 13-án született. Egyetemi tanulmányait mint a Bárány Eötvös József-Kollégium tagja a budapesti egyetemen végezte s 1902-ben bölcsészeti doktori oklevelet nyert. Tanulmányait utóbb Görögországban és Németországban egészítette ki: előadásokat hallgatott az athéni egyetemen, Münchenben pedig Krumbacher Károly közép- és újjörög filológiai szemináriumában dolgozott (1905). Tanári pályáját a budapesti VII. ker. állami gimnáziumban kezdte, de már 1908-ban a debreceni ref. főiskola tanára lett. 1910-ben a budapesti egyetemen magántanári képesítést nyert a „közép- és újjörög filológia“ tárgyköréből. 1914-ben a debreceni Tisza István tudományegyetemen a klasszika-filológia nyilvános rendes tanára lett s itt működött 1940. január 7-én bekövetkezett haláláig. Több ízben tett külföldi tanulmányutakat:

1905-ben, 1906-ban, 1907-ben és 1912-ben részben a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a müncheni, párizsi, firenzei és oxfordi kéziratárakban dolgozott, 1930-ban és 1933-ban pedig a Hariseion-alapítvány támogatásával Görögország földjén végzett kutatásokat. A Budapesti Philológiai Társaságnak, amelyben több dolgozatát bemutatta, 1905 óta volt tagja. 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Tiszteletbeli doktora volt az athéni és szófiai egyetemnek és tiszteleti tagja az athéni bizantinológiai társaságnak. Résztvett a II. (belgrádi), III. (athéni), IV. (szófiai) és V. (római) nemzetközi bizantinológiai kongresszuson s a magyarság képviselőjében több bizottságnak tagja és egyes szakosztályok elnöke lett. 1925-től elhunytáig ő volt a „Byzantinische Zeitschrift” magyar referense.

Darkó Jenőnek nemcsak tudományos pályája mutat töretlen vonalat, hanem annak termése is egységes zárt körbe fonódik össze.* Amióta mestere, Pecz Vilmos az egyetem falai közt felkeltette lelkében az érdeklődést a bizánci tanulmányok iránt, tervszerűen minden erejét a bizantinológia magyararcú művelésére összpontosította. Egyetemi tanulmányai befejezése után első tudományos feladatául a XV. századi bizánci historikus, Laonikos Chalkokondyles magyar szempontból is fontos történeti munkájának kritikai kiadását tűzte maga elé. Az író kézírataira, nyelvére és személyére vonatkozó kutatásait az 1907-től 1927-ig terjedő két évtized folyamán több hazai és külföldi folyóiratban publikálta s egyszersmind elkészítette a görög szöveg új kiadását, melyet a Magyar Tudományos Akadémia tett közzé (Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes I, II. 1—2., Budapestini 1922—1927.). E munkával párhuzamosan a magyar történetnek több más bizánci forrására vonatkozólag kritikai vizsgálódásokat végzett; ezek közül kiemelkednek a Bölcs Leó-féle taktika és a veszprémvölgyi görög alapítólevél hitelességéről szóló tanulmányai. A bizánci forrásanyag széleskörű átkutatásán alapszik az a dolgozata, amely a magyarokra vonatkozó bizánci népvnevek eredetének és jelentésének problémáit vitatja meg. Érdeklődése a legutóbbi évtized folyamán egyre fokozottabb mértékben ment át filológiai kérdésekről történeti problémákra. Hozzászolt a magyar szent korona bizánci részének eredete

* Darkó Jenő irodalmi munkássága — bár nem teljesen — össze van állítva a Magyar Tudományos Akadémiai Almanach 1914., 1932., 1933., 1935., 1936., 1937. és 1938. évi kötetében. V. ö. még Moravék E.: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája 1901—1925. Bp., 1930.; Moravcsik Gy.: Les récentes études byzantines en Hongrie, Revue des études hongroises 1 (1923) 61—70.; Bulletin hongrois (1922—1938), Byzantion 6 (1931) 657—702.; 14 (1939) 459—496.; Horváth E.: Magyar-görög bibliográfia, Bp., 1940. — Ezekhez járulnak még következő posthumus munkái: 1. Die Übersiedlung der Walachen vom Süden nach Norden der Donau, Bulletin de la Société Historique Bulgare XVI—XVIII. [Recueil dédié à la mémoire du Prof. Peter Nikov], Sofia, 1940. 173—180. — 2. Die Landnahme der Ungarn und Siebenbürgen, Die Siebenbürgische Frage, red. von E. Lukinich [Études sur l'Europe Centre-Orientale 24.], Bp., 1940. 20—60. — 3. Die kulturelle Lage der ungarischen Minderheit in Rumänien, u. o. 273—307. — 4. Die rumänische Agrarreform und die ungarischen Kirchen, u. o. 366—380. — A háború miatt elmaradt VI. (algeri) nemzetközi bizantinológiai kongresszusra bejelentett „Byzance et la civilisation toura-nienne” című előadása tudomásunk szerint még kiadatlan.

kérdéséhez, foglalkozott a grenoblei triptychonnal s ezzel kapcsolatban a XIII. századi magyar-bizánci érintkezések történetével, a turáni népek taktikájának Bizánccra gyakorolt hatásával, a bizánci és turáni művelődés kapcsolataival és végül — kilépve a bizantinológia kereteiből — az ősmagyar hadiszervezet fejlődésével, a magyar huszárság eredetével és az oláhság kialakulásával, Erdélybe való beszivárgásával, továbbá a romániai magyarság sorsával. Utolsó, halála után megjelent dolgozatai mind ez utóbbi tárgykörben mozognak, de már nem adatott meg neki, hogy megérje szülőföldje felszabadulását, amelyért egész életében annyit küzdött és dolgozott.

Darkó Jenő Pecz Vilmos egyik legelső tanítványa és egyben iskolájának jelentős, külföldön is elismert képviselője volt, aki széleskörű kutatásaival a hazai bizantinológia medrét több irányban kiszélesítette és kimélyítette. Tétélelért nem egyszer elszántan sikraszállt hazai és külföldi kutatókkal szemben. De akik egykor a tudományos küzdelemben ellenfélként álltak vele szemben, azoknak is kegyelettel s egyben az objektív kritika szellemében el kell ismerniök, hogy rendkívül gazdag és sokfelé ágazó irodalmi munkásságának több olyan terméke van, amely alapvető jellegű és egyben maradandó értékű. A hazai bizantinológia terén sok problémát ő látott meg, illetve vetett fel először s míg egyes tanulmányaiban ezek a megoldásig kiérlelődtek, más dolgozatai megindították azt a kikristályosodási folyamatot, amely a tudományos igazságok tisztázásához vezet. S ha a tudós élet hatásának igazi fokmérője az, hogy az egyéni munka eredményei mennyiben válnak személyfeletti értékekké, bizonyos, hogy a fiatal magyar bizantinológia ebben az értelemben is mindig hálás kegyelettel fog Darkó Jenőre emlékezni.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

*

Am 7. Januar 1940 verschied Eugen Darkó, o. Professor der klassischen Philologie an der Debrecener Universität. Eine ausführliche Würdigung seiner Tätigkeit siehe in der „Byzantinischen Zeitschrift“ Bd. 40 (1940) S. 351.

Gy. Moravcsik.

Hermagoras.

A rétorika tárgya Diogenes Laertios szerint ἐπιστήμη τοῦ εὖ λέγειν. (II. 92.) Vagyis feladata a helyes szónoklás szabályait, stilisztikát és tartalmi követelményeit megismertetni az ifjúsággal. S ennek a retorikának, mint normatív tudománynak az irodalma a görögöknél korán kialakult és hatalmas méreteket öltött. A szofisták ugyanis már fellépésük első éveiben felkarolták az irodalomtudománynak ezt az ágát, és sorra jelentek meg az ő τέχνη-ik, vagyis az egyes műfajok irodalmi elméletei. Ilyenek voltak a később κανόνες, τεχνολογίαi néven emlegetett szabálygyűjtemények. A szofista esztétikusok értelmezése szerint a rétorika: παιδούς δημιουργός, vagyis a rábeszélés megvalósítója. (Gorg. 453a.) Ez a meghatározás azonban túlságosan absztrakt, nem nevezi meg a rétorika tartalmi körét, s ez alapon a rétorika egybeesnék mindazokkal a filozófiai és didaktikai tudományszakokkal, amelyeknek hasonlóképpen a rábeszélés, meggyőzés a tárgyuk. Innen érthető, miért keletkezett a filozófia és a szofisztikus rétorika között két évszázadot kitöltő harc.

Az első támadást Platon intézte ellene a filozófia nevében. A „Gorgias“-ban kétségbevonja a rétorika jogát a tudományok között (463b, 465a). A „Phaidros“-ban azonban már megjelöli azokat a logikai és pszichológiai elveket, amelyek által a rétorika felemelkedhet a τέχνη

magaslatára Ez pedig a filozófiával való belső, szerves kapcsolat, amely nélkül igazi $\psi\upsilon\chi\alpha\omega\upsilon\tau\iota\alpha$ nem lehetséges — legfeljebb $\acute{\alpha}\tau\epsilon\chi\nu\omicron\varsigma$ $\tau\rho\iota\beta\eta$, művészietlen szöcscplés (26e).¹ Így veti fel Platon a $\phi\iota\lambda\omicron\sigma\sigma\omicron\phi\omicron\varsigma$ $\eta\rho\iota\tau\omicron\rho\iota\kappa\eta$ elvet. Ezen az úton halad tovább Aristoteles is, s a szónoklat mint tudomány Aristotelesnek három könyvre tagozódó Rétorikájában kapta meg sajátos elméleti átszínézését és filozófiai arculatát. Isokrates nevéhez viszont a külső forma fejlesztése, a stílus csiszolása és a ritmikus prózai nyelv megalkotásának ténye fűződik. A sztoa a rétorikát a dialektika mellett a logika egyik részének tekintette, mely a szabatos és folyamatos előadás művészetét közvetíti a filozófus számára. S így a rétorika mint „ancilla philosophiae“ a maga nemes tartalma szerint újra jogaiba lépett. De a „melléktárgy“ határvonalai fölé nem emelkedhetett fel.

Nagy Sándor halála után az attikai szónoklat egyre jobban háttérbe szorult egy új irányzat: az aziánizmus mögött. Az $\acute{\alpha}\sigma\iota\alpha\nu\omicron\varsigma$ $\zeta\eta\lambda\omicron\varsigma$ ugyanis csak a stílári külsőségekre helyezte a súlyt. Ezért Dionysios — aki legrészletesebb forrásunk a görög rétorikában — az attikai irányval szemben az aziánizmust $\acute{\alpha}\mu\alpha\theta\eta\varsigma$ -nek bélyegzi (De ant. orat. 1.), mely sem a filozófiára, sem egyéb elméleti megalapozásra nem támaszkodott. Másik művében az aziánistákat $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\iota$ $\tau\eta\varsigma$ $\acute{\epsilon}\gamma\kappa\upsilon\kappa\lambda\iota\omicron\upsilon$ $\pi\alpha\iota\delta\epsilon\iota\alpha\varsigma$ $\acute{\alpha}\pi\epsilon\iota\rho\iota$ -nak nevezi. (De comp. verb. 206.)

A kisázsiai városok rétorikája tehát messze eltávolodott a platon-aristotelesi eszménytől. Ez a magyarázata annak, hogy a filozófiai iskolák újra megkezdik ellene a vitázó harcot. (V. ö. Blass: Die griechische Beredsamkeit. 1865. 55—65.l.) A polémia most is a platoni vád körül forog. A peripatetikusok a rétorikának tudomány-jellegét vonják újra kétségbe. Már úgy látszott, hogy az aziánizmus elmélettagadó irányzata végleg lejáratta a rétorikát, mint tudományos disciplinát. Pedig a szónoki gyakorlat: a beszédszerkesztés technikája grammatikai tanulmányok nélkül üres stílusparádévá zsugorodott; a szónoki bizonyító, érvelő eljárás pedig a pszichológia és logika törvényeinek ismerete nélkül a szofizmak kétes értékű szócsatájává süllyedt.

A vita a következő két kérdés körül forgott: Van-e a rétorikának még létjogosultsága és gyakorlati jelentősége? A másik pedig a rétorika és filozófia határterületének megállapítása. (V. ö. Armin: Leben und Werke des Dio v. Prusa. 1898. 90—92 l.) Az első pontra vonatkozólag elég annyit megjegyeznünk, hogy a peripatetikusok kívül az akadémikusok és sztoikusok is kétségbevonták, hogy a *szofista hagyományokon nyugvó rétoriskolák* megfelelő kiképzést tudnának nyújtani egy államférfinak vagy törvényszéki szónoknak. A rétorika fejlődése szempontjából azonban nagyobb horderejű volt a vita másik ága, mely a filozófia és rétorika határterületeit igyekezett megjelölni. Philodemos a legmegbízhatóbb tudósítónk erről a hatáskör-problémáról. Már ő is felismerte, hogy itt messze kiható kérdéssről van szó. Az az iskola ugyanis, amely a rétorikának konkrét tartalmat tud kijelölni, az megmenti ezt a sokattámadott disciplinát a filozófiának — hogy mai kifejezéssel éljek — gleichschaltoló törekvéseivel szemben. S erre a feladatra vállalkozott Hermagoras.

Hermagoras Temnosban született a Kr. e. II. század második felében. A sztoikus filozófián nevelkedett és ennek az iskolának sokszor a merevségig menő dogmatizmusa megérzik rétorikai tanításán is. A szó-

¹ Az elméleti felkészültség buzgó szorgalmazója, Cicero is lenézőleg nyilatkozik erről a szofista típusról (operarii lingua celeri et exercitata de or. I. 83.)

noklattan elméletét, mely az aziánizmusnak mostoha bánásmódja következtében már a teljes elsekélyesedéssel fenyegetett, Hermagoras új rendszerbe foglalta. Ezzel egyidőre sikerült megállítani azt az elkorcsosulási folyamatot, amely a platon-aristotelesi φιλοσόφος ρητορική-t a deklamátoroknak nem is iskolái, hanem ipartelepei felé sodorta. Így lett Hermagoras egy új rétorikai iskola megalapítója. A sztoikus filozófiának skolasztikus pilléreire épített elméletének olyan hatása volt a kisázsiai, sőt az athéni kultúrközpontokra is, hogy szószeres értelemben vett iskola alakult körülötte, s a mai filológiai kutatókra vár még a feladat, tisztázni azt a kérdést, hogy mi volt Hermagoras szerepe a későbbi rétorikai elrélkedőknek, nevezetesen a II. szofisztikának és a hellénista esztétikáknak megindításában és kialakításában.

Rétorikai elmélete két ágból tevődik össze: az aristotelesi és isokratesi hagyományok egybeolvasztásából. Ennek megfelelően törekedett a rétorikát filozófiai alapra helyezni másrészt pedig a nyelvbéli előadás szépségeire, a választékos fogalmazás alapelveire fordított gondot. Ez a két iskola egyenlítődtől ki tehát a hermagorasi rendszerben. Cicero feljegyzései szerint: Ex his duabus diversis familiis unum quoddam genus est conflatum. (De inv. II. 8.) S a kettő hasznos elemcikt egyesítette a maga elméletében Hermagoras, de csupán olyan mértékben, hogy a hangadó szerepet mégis a saját elgondolása játszotta. Észrevette ezt már Quintilianus is: Fecit propriam viam Hermagoras, quam plurimi secuti sunt. (III. 1. 18.) Az ókori irodalmi esztéták tanúsága szerint Hermagoras rétorikája éppen azért bizonyult még az alapító életében olyan életerősnek s a későbbi császárkorban is olyan gondolkodás-indítóknak, mert alapvetésében az előző legkiválóbb iskoláig nyúlt vissza.

Vázlatos vonásokban végigkísérjük a hermagorasi rétorika szerkezetét és felmérjük jelentőségét a maga korának irodalmi áramlatai, igényei és polémái közepette. A mai gondolkodás számára ez a hermagorasi tan túlságosan racionalisnak, szinte nyomasztóan dogmatikusnak fog feltűnni. El kell ismernünk, hogy ma már csak jogi könyveknek szövevényes paragrafusai hasonlítanak hozzá. Azonban ne tévesszük szem elől azt az irodalomértelmezési fázist, amelyben ez az elmélet megszületett. Láttuk azt, hogy a rétorika a létkérdésért küzd a filozófiával. S helyét az elismert tudományok között csak úgy tarthatja meg, ha a filozófiával szemben a maga sajátos működési körét, célját, eszközeit meg tudja jelölni és célkitűzéseit tudományosan meg tudja valósítani. Hermagoras ennek a problémának igazolásában ismerte fel a maga küldetését. Az ő terve az volt, hogy a szónoki tevékenységnek, a meggyőzésnek (πεθω) erejét az elmélet fényénél felfokozza. Sorra vette tehát azokat a jogi kérdéseket, amelyek a szónok előtt a beszéd megírása közben fel kell, hogy merüljenek. Majd megvizsgálta a szónok teendőjét egy vitás kérdésnek, tehát a beszéd tulajdonképeni anyagának végigelmélkedésében.²

² Mindezek a tanai a maguk egészében egy egységes műben nem maradtak ránk. Több feljegyzés alapján azonban biztosra vehetjük, hogy tanítását kézikönyvben is összefoglalta. Strabo így emlékezik meg rétorunkról: Ἡρμάγορας ὁ τὰς ῥητορικὰς τέχνας συγγραμμῶν. (XIII. 621.) Cicero pedig: In arte, quam edidit, videtur H. ex antiquis artibus ingeniose et diligenter electas res collocasse et non nihil ipse quoque novi protulisse (de inv. I. 6, 8.). Hogy milyen alapelveket fektetett le ebben a művében, azt csak tanítványainak feljegyzéseiből és a későbbi irodalomesztétikusoknak idézeteiből állítottuk össze.

A filozófusok támadásával szemben Hermagoras a retorika tárgyát a ζήτημα πολιτικόν, tehát a közértelmű problémában látja.³ Vagyis a szónok hatáskörébe tartoznak azok a közjogi, állami, erkölcsi és magánvonatkozású vitás kérdések, amelyek eldöntéséhez nincs szükség speciális szakismeretre, hanem amelyeket egy általános műveltségű polgár (πολίτης. civis) meg tud érteni. (Innen van a neve is: ζ. πολιτικόν, quaestio civilis). A következőkben tartsuk szem előtt azt, hogy Hermagoras egész rendszere egy nagy védekező vitairat a filozófiának a retorikával szemben való jogtalan igényei ellen. Továbbá, hogy Hermagoras az addig alig tisztázott törvényszéki beszédnek és egyéb jogi problémáknak első rendszerezője, s ezért viseli egész elmélete magán a szigorú szkématiszmusnak definiáló, tisztázó, osztályozó eljárásmodját.

A szónoklat tárgyköre két nagy elvi osztályra tagozódik: θεσις és ὑπόθεσις.⁴ Az előbbi olyan tárgyra vagy beszédtemára vonatkozik, amelyben nem határozott személyek, helyek, időpontok szerepelnek, hanem az egész kitűzött tartalom csupán elméleti meggondolás, feltevés. Témája tehát nem kapcsolódik valóságban létező személyhez, hanem elvont, teljesen filozófiai színezetű. Cicero meghatározása szerint: quaestio habet in se controversiam... sine personarum certarum interpositione (de inv. I. 6, 8.). Sőt említ is Cicero néhány ilyen „személytelen” kérdést, amelynek megvitatását Hermagoras a szónok hatáskörébe utalta: „Van-e a tisztességen kívül más szellemi értékünk?” „Igazak-e az érzékleteink?” stb. A szónoki beszédtemák első csoportjába Hermagoras ezeket az elvont jellegű, megvitatható problémákat sorolta. Lényeges jegyük a személyi vagy tárgyi konkrétum hiánya. Ebben az értelemben foglalkoznak vele a római írók is. Cicero több visszatérő meghatározásában mindig ezt a filozófiaszerűséget (universi generis) hangsúlyozza (or. 14, 46.). Quintilianus éppen ezért a konkrét adottságtól független voltak miatt nevezi Hermagoras θεσις-eit quaestio infinita-nak, universalis-nak vagy philosopho conveniens-nek (III. 5, 5.).

A szónoklatnak a θεσις mellett a másik tárgya a ὑπόθεσις. Abban különböznek egymástól, hogy ez utóbbinak tárgya pontosan meghatározott személyi, tárgyi, helyi vagy idői kritériumokhoz kötött vitás kérdés. Párhuzamba állítva a kettőt, Cicero így határozza meg Hermagoras nyomán: (res) quae habeat in se controversiam... cum personarum certarum interpositione (de inv. I. 8. v. ö. Arnim. i. m. 92–96.).⁵ Az előzőknek általános, generális jellegével szemben tehát a ὑπόθεσις-nek sajátosága a konkrétum. Ezért egyes kéziratokban magyarázatul ott találjuk mellettük még a quaestio specialis megnevezést is.

Miután Hermagoras retorikája — védekezve a filozófusok kismizmiző törekvéseivel szemben — így kijelölte azt a tárgyi területet, amelyre a szónok témái, érdeklődési köre kiterjednek, kidolgozta tanítványai számára azokat a kritériumokat is, amelyek alapján a θεσις a ὑπόθεσις-től különbözik. Láttuk azt, hogy a két témakör csupán néhány

³ A szónoki praxis ilyentárgyú eszmekörére utal Sextus Emp. is Hermagoras rendszerében: τελεί υ οήτορος έργον είναι ελεγε (Adv. rhet. 62.)

⁴ A későbbi latin elméletekben: quaestio, illetőleg causa, controversia, majd suavioria. (V. ö. Cic. de or. I. 149; Suet. de rhet. 1; Quint. II. 4, 24; Sen. controv. 50 Burs.)

⁵ Bár hozzátesszi Cicero azt is, hogy elsősorban ez az a témakör, amelyet ő a szónok hatáskörébe utal: quam... oratori dicimus attributam. A római szakmunkákban éppen a ὑπόθεσις-nek „causa”, tehát peres, vitás ügy a neve, továbbá quaestio finita.

határozott adat meglétében vagy hiányában tér el egymástól. Ezeket a lényegadó jegyeket, amelyek tehát a különbséget alkotják, Hermagoras pontosan megjelölte és a sztoikus filozófiára támaszkodva *περιστάσεις*-nek nevezte őket. (A latin írónál „circumstantiae“; „körülmények“ vagy „határozók“ kifejezéssel fordíthatjuk magyarrá.)

Hermagoras hét ilyen határozót jelölt meg, melyek alkalmasak arra, hogy a teljesen körülhatárolatlan, elméleti *θέσις*-t átalakítsák helyi, idői és egyéb korlátok közé zárt *ὕποθεσις*-szé. Ezek a határozók sűrítik a légnemű filozófiai témát konkrét valósággá, mint a szóbanforgó vitás ügy határkövei: *στοιχεῖα τοῦ πράγματος*. Ezek adnak neki határozott, egyéni jelleget, mint elkülönítő tényezők: *ἀφορμαί*. (V. ö. Volkman: Rhet. der Griechen und Römer. I. Müller, Hb. II. 3. 19–20.)

Hermagorasnak hét ilyen határozója ezekre a kérdésekre felel: ki tette a dolgot, mit tett, mikép, hol, miért, mikor, mely eszközökkel? Vagyis: *πρόσωπον, πράξις, τρόπος, τόπος, αἰτία, χρόνος, ἀφορμαί ἔργων*. (V. ö. Hermogenes II. 212. ed. Sp.) A szónoknak tehát ezeket a kérdéseket kell feltenni a tárgyalandó ügygel kapcsolatban. Ezeknek a segítségé-vel állapítja meg a vitatott jogi vagy politikai kérdés külső körülményeit és racionális tartalmát, vagyis a *tényállást*. A tényállásnak pedig neve a hermagorasi elméletben a *στάσις* (status). A fentnevezett határozók-nak kapcsolatba állítása adja meg az *ügyállást*, vagyis azt a ténykörül-ményt, amelyet a szónoknak bizonyítani, illetve cáfolni kell. (V. ö. Augustin. 141.) Az ügyet (*αἴτιον*) a vádló hozza, amellyel szemben a vád-lottnak védekeznie kell. A bizonyítás és cáfolás során a vita négy kérdés körül foroghat, s ennek megfelelően Hermagoras négy *στάσις*-csoportot, vagyis meghatározási alapot vesz fel. Ez az úgynevezett *status-ian*; a szóban forgó ügy vitás pontjainak tisztázása.

Az első *στάσις* feladata a következő: A vádlott tagadja a neki tulajdonított tettet. S így a szónoknak azt kell bizonyítani, hogy el-követte-e. Az első kérdés tehát Cicero tolmácsolása szerint ez: an sit? s lényege a megsejtés, kitalálás: *στοχασμός*. (status coniecturalis).

A második *στάσις* szerepe az ügy nevének, lényegének meghatáro-zása. Ha a vádlott beismeri a tettet, de tiltakozik az ellen a megnevezés ellen, amellyel a vádló ezt illette; ekkor feladata a szónoknak a másod-ik status-kör figyelembevételével határozni az ügy mibenlétéről: *περὶ τῆς ἰδιότητος*; vagyis: quid sit? Itt tehát a szónok a tényállást meghatá-rozó tényezők közül azokkal foglalkozik, amelyek a már bevallott tett-nek helyes megnevezését, vagyis a jogi definíciót adják meg. (V. ö. de inv. I. 6; 14, 15; Quint III 6, 39–46.)

A harmadik status-csoport hasonlóképen egy speciális probléma tisztázására hivatott: Ha a vádlott beismerte a tettet, elfogadta a vádló által használt megnevezést, azonban enyhítő körülményekre vagy egy-általán felmentő szempontokra hivatkozott, akkor vetette fel Hermago-ras a kérdést a tett milyenségéről: *περὶ ποιότητος* (quale sit?) (V. ö. Cic. i. m. II. 8. IV. 24.)

Végül pedig, ha a vádlott beismerte a tettet és elfogadta a vádat, csupán azt hangoztatta, hogy az illető törvénykezési fórum nem jogosult az ügy elbírálására és ítélethozatalra; továbbá illetékes-e a vádló a vád megtételére? Ez a kérdéskomplexus tartozott a negyedik status-körbe, s neve: *μετάληψις* (translatio). (V. ö. Quint. III. 6, 31–37.)

Ennek a hermagorasi *στάσις*-tannak volt a feladata az ügynek min-den vitás pontját megvilágítani, vagyis a hét határozó figyelembevételé-vel a tényállást tisztázni. A hellenisztikus rétoriskolák átvették ezt a status-tant, ezért írja Cicero: huius constitutionis Hermagoras inventor esse existimatur (Brut. 271). A császárkori rétorikai elméledőknél is

elsősorban a status-elmélet, vagyis a szónoki eljárásnak ez a tervszerű kijelölése biztosított Hermagorasnak tiszteletet. Ezzel ugyanis rétorunk sikeresen megcáfolta a korabeli filozófiának támadását a rétorika ellen. Igazolta a status-tannal, hogy a rétorika alkalmas a szónok *logikai* kiépzésére is.

A *θέσις* és *ὕποθεσις* felállításával pedig kijelölte a rétorika hatáskörét is. Habár meg kell jegyeznünk, hogy ez utóbbival csak rövid ideig tartó győzelmet tudott aratni a filozófusok felett. Láttuk ugyanis, hogy csak a *ὕποθεσις*-nek volt — szerinte — tárgyi meghatározottsága; míg a *θέσις* konkrét adatok nélküli, általános logikai elmefuttatás; *καθολική, λογική Ζήτησις* volt. A *θέσις*-nek ez az elvont filozófiai jellege okozta már Hermagoras életében azt, hogy a filozófia a *θέσις*-t, mint elsősorban filozófiai problémát a szónoklattól elvitatta. Hermagoras tanítványai azonban folytatták a védekezést, és a vita kimenetele még a II. szofisztika idején is nyitott volt.

*

Hermagoras eljárása már magánviseli a sztoikus bölcsélet tudományelméleti monizmusát a gondolat és szó belső egységére (*συναίσθησις*) való törekvésével. A sztoa szellemi légkörében fogant rétorika ugyanis magába olvasztotta az elvi eljárásmodnak (dialektika), a rendszerezésnek (szisztematika) és a gyakorlati szónoklásnak hármasságát. A *dialektika* a gondolat *igazságát* vizsgálja, a szisztematikus *grammatika* a nyelvi és formai *rendszerezés* külső kellékeit állapítja meg, s a gyakorlati *rétorika* az igaz és helyes gondolat *kifejezője*. Innen érthető meg Hermagoras rendszerezéni tudományos jelentősége: a kritériológia, vagyis az elméleti tételeknek fogalmi tisztázása. (Ebből kifolyólag utalta Halasy-Nagy a sztoa egész irodalomelméletét a logikai formalizmus körébe. Az antik filozófia. 1934. 353.) Műve mégsem merev, vagy kizárólagos terminológia, sőt túllépve az egyoldalú szisztematika határvonalain a szónoklattan tudományelméleti kérdéseinek alapvető tisztázását kísérli meg. Ez a vizsgálódása egyelőre csak a szónoki eljárásmod elmélyítése és a praktikus didaktika mesgyéjén mozog, de éppen a szónoki *gyakorlat* tervszerűsége és módszeressége tekintetében mozdított elő vitathatatlan fejlődést — jórészt Aristoteles kiegészítéseképpen, aki tudvalcvöleg a logikai eszmélődést a szónoknál szintén kutatási eszköznek jelölte meg.

Hermagoras rétorikai elmélete a filozófiának elvitató törekvései miatt elsősorban önigazoló és skolasztikus jellegű. De éppen a *στάσις*-elmélet továbbfejlesztése vezette később őt magát is és főképp követőit egy székmatizáló, mesterkélt szisztematikus felépítéshez, amely egy század múlva már az alfajok és felosztások labirintusába torkollott.

A görög szabadság letűnése után ugyanis a rétorika elvesztette azt a nagy gyakorlati fontosságát, amelyet az előző századok független görögségének életében játszott. Mindjobban iskolai tárggyá merevedett és az *ὑποπό*-ról az iskolák falai közé húzódott vissza. S ennek megfelelően a szónoklat elmélete — nélkülözve a gyakorlati élet impulzusait — egyre doktrinérebb lett. Ez a magyarázata annak, hogy Hermagoras rétorikája is inkább csak logikai fogalmak tisztázására, definíciók szerkesztésére és az egyes tényezők szisztematikus csoportosítására szorítkozott. Azonban a szónok teendőjének és a beszéd részeinek ez a fogalmi rendszerezése, az elvi kategóriáknak, rétorikai szkémáknak ez az elméleti fejtegetése, továbbá a topikának megvilágítása valóban fontos volt, és ennyivel tartozott is önmagának az a rétorika, amely igényt tartott a rendszerezett, önálló *τέχνη* elnevezésre. Megkövetelte ezt azonkívül a kornak irodalomszemlélete és intellektuális irányzata is. Olyan tény ez

tehát, amelyet a modern filológia is készséggel elismer Hermagoras érdemének.

A fogalomanalízis részletmunkáját és a széthulló tényezők átfogó szintézisét oldotta ő meg Platon és Aristoteles által determinált tudományelméleti alapon. A filozófiai-logikai iránynak előtérbenyomulását kell tehát Hermagorasnál megállapítanunk, különben rendszerének alapszínezete érthetetlen maradna számunkra. A szónoklattannak ez az elvi és formai kiépítése tovább tartott a hellénizmus második periódusában is, hiszen ott állott mögötte az elméleti beállítottságú sztoikus irodalomértelmezés. De ennek kodifikáló tevékenysége is állandó belső kapcsolatban maradt a hermagorasi kezdeményezéssel. *Visy József.*

*

*Die Rhetorik von Hermagoras beruht auf den philosophischen Traditionen Platons, Aristoteles und der Stoa. Sein Ziel war das Gepräge der Rhetorik, als selbständiger, wissenschaftlicher Disziplin zu bezeugen. Der Gegenstand der Rhetorik in der Theorie von Hermagoras ist jedes allgemeine, streitbare Problem. Sie werden in zwei grosse Gruppen eingeteilt: 1. θέσις, die kein von konkreten persönlichen, zeitlichen, örtlichen Zügen bestimmter Begriff ist, sondern ein ganz abstraktes, philosophieartiges Problem. 2. υπόθεσις, deren Gegenstand eine an genau bestimmte Noten gebundene streitbare Frage ist. Hermagoras stellt sieben konkretisierende Noten fest, die auf diese Frage Antwort geben: „Wer, was, wo, wann, warum, wie und mit welchen Mitteln die Sache vollbracht hat?“ Die Beweisung und Widerlegung dreht sich um vier Fragen; dementsprechend nimmt Hermagoras vier στάσεις auf (στοχασμός, ἰδιότης, ποιότης, μετάληψις). Mit dieser theoretischen Begründung hat Hermagoras nachgewiesen, dass die Rhetorik zur logischen Ausbildung des Redners geeignet sei. *J. Visy.**

Francia könyvek sorsa Magyarországon.

A francia műveltség a XVII. század óta mindenkor megtalálta a maga közönségét Magyarországon és ettől az időtől kezdve a francia könyvek számára mindig megnyílt az út a magyar föld felé. Egyre növekvő közönségük szívesen látta őket és elterjedésükben csupán egy akadállyal kellett megküzdeniök: a hivatalos könyvrevízióval. A külföldről behozott könyveket ugyanis a hatóság a határon lefoglalta, gondosan átvizsgálta és csak akkor adta vissza a tulajdonosuknak, ha ellenük semmilyen kifogás nem merült fel. Ha ellenben állami vagy egyházi szempontból valami kivetni valót talált bennük, a kezére jutott példányokat elkobozta, a műveket pedig eltiltotta: bevezette a tiltott könyvek jegyzékébe (Catalogus prohibitorum librorum). Ez a rendszer távolról sem volt tökéletes. A revízió a vámüggyel kapcsolatosan működött, tehát a magyar hatóságokat itt is az osztrákok alá rendelték. Azonfelül a könyvrevízió nem kísérte figyelemmel a külföldi irodalmat, csupán a Habsburg-monarchia határain feltűnő könyvek ellenőrzésére szorítkozott. Ez az ellenőrzés is igen hézagos, esetleges maradt, amit, ismerve a kor patriarkális hivatalszervezetét, nem lehet csodálni. Egyenesen azt állíthatjuk, hogy ha egy könyv a Catalogus prohibitorum librorumban előfordult, úgy ez a legfőbb bizonyíték amellett, hogy idehaza ismerték. Hiszen a katalógusba csak úgy vettek fel egy munkát, hogy azt be akarták hozni az országba, tehát valaki külföldön már megismerte; de a tiltott könyvek elkobzása sem következett be mindig: a befolyásos főurak, vagy a vámmentességet élvező magyar nemesurak

egyaránt könnyen kihúzták magukat alóla. A könyvcsempészet pedig az egész XVIII. századon át virágzott.

A tiltott könyvek katalógusában¹ nagy számmal találhatók francia könyvek, egyes korszakokban egyencsen meghaladják a németek számát, ha pedig a franciából fordított, vagy Franciaországra vonatkozó műveket is ideszámítjuk, kétségtelenül ez lesz a leghatalmasabb csoport. Bizonyos, hogy a francia könyveket mindig különös figyelemmel kísérte a könyvrevízió.

Közülük számban és időrendben egyaránt az úgynevezett gáláns irodalom termékei vezetnek. 1700 körül a gáláns irodalomnak a francia volt a nemzetközi nyelve; a műfaj és a nyelv világszerte oly szorosán összeolvadt, hogy a külföldi gáláns szerzők javarésze franciául írt. A könyvek megbíráását egészen 1726-ig kizárólag a papság intézte és azon túl is, egészen a könyvcenzúra megszűnéséig, a papságé volt benne a vezetőszerép. Érthető, ha a revízió mindenkor szigorúan eltiltotta a szabados erkölcsű és sikamlós történeteket, amelyeknek már a címe is elárulja tartalmukat és felfogásukat. A sok tiltott gáláns könyv között ilyen címek szerepelnek: *La fausse abbesse*, ou *l'amoureuse dupée*; *Amours des Dames illustres de notre siècle*; *Der verwegene doch allzeit beglückte Amant*, oder *Liebes Begebenheiten des Don Antonio*, aus dem Französischen; *Amour chez les Philosophes*, ou *Mémoires de Marquis ****; *Amours du Comte de Clare*; *Amusemens spirituels de frivoles*, ou *Pantin et Pantine*; *Les Amours de Mirtil*; *Amusemens des Dames de B.*, *histoire honnête et presque edificante*; *Amour précepteur*, ou *le Triomphe de l'infortune*; *L'amoureux Africain*, ou *nouvelle galanterie*; *Caractères des Femmes*, ou *Avantures du Chevalier de Miran stb.*

A munkák jelentős része a XVIII. században jelent meg s túlnyomó többségük, legalább is a címlap szerint, Franciaország területén kívül látott napvilágot, elsősorban a szabadgondolkodás akkori hazájában, Hágában és Amszterdamban, továbbá Kölnben, Lausanneban, Velencében, Londonban, sőt az egyik Konstantinápolyban. Persze, e megjelenési helyek nagy része fiktív és a hatóságok félrevezetése céljából kerültek a címlapra. Tartalmukat illetőleg egyaránt feltalálható bennük a rokokó-kor udvar iránti érdeklődése, a politikai és udvari személyiségekről szóló pletykák kedvelése, az a népszerű filozofáló hajlam, ami már a racionalizmus kísérőjének és lesüllyedt kultúrkinccsnek tekinthető, az exotikus vidékek szeretete; szóval a kor szellemének minden jellegzetes vonása.

A gáláns irodalom szelídebb erkölcsű termékeit természetesen beengedték az országba, sőt ilyenek a belföldön is megjelentek. Így a soproni nyomda 1786 tavaszán az Esterházy hercegi színház számára két operának a szövegkönyvét nyomta ki (*La Ballerina amante* és *Chi dell'altrui si veste presto si spoglia*) és a cenzor semmi kivetni valót nem talált bennük.²

A gáláns irodalomhoz kell sorolni a klasszikus ókorral foglalkozó munkákat is. Amíg egyes írók az exotikus tájak lakói felé fordultak

¹ *Catalogus prohibitorum librorum* egy kéziratos példánya, amely 1800. közepéig tartalmazza ábécé-rendben az eltiltott könyveket, az Országos Levéltárban, Helyt. tan., A. 1391. rakt. sz. — Egyes évekről szóló nyomtatott füzetei a Nemzeti Múzeumban.

² Helyt. tan. *Revisio librorum*, 1786, f. 8., p. 101. az Országos Levéltárban.

s az afrikai vagy amerikai természeti népekről szóló történetük, addig egy másik részükben az ókori latin vagy görög világ iránt ébredt fel az érdeklődés s ezáltal előkészítői lettek nemcsak a francia császárság empire-szemlének, de bizonyos a XVIII. századi magyar klasszicizmusnak is. Az ilyenfajta munkák (*Amour d'Horace; Amour d'Aleidor et de Charisie, trad. du Grec; Achille ou la France renouvelée des Grecs; Aicherappich, histoire grecque*) szintén sikamlós erkölcsük miatt kerültek a tiltott listára.

Bizonyos, hogy a gáláns művek hódították meg a magyar olvasóközönséget a francia irodalomnak s ezek szoktatták a francia könyvek olvasásához; de volt egy tárgykör, amely elterjedtség dolgában vetekezhettek velük: a vallási irodalom. A janzenizmus és gallikanizmus küzdelme már a XVII. században felhívta rá a figyelmet; majd pedig a világi cenzúra is fellépett vele szemben és egymásután tiltotta el a jezsuitákat királygyilkossággal vádoló röpiratot (*L'art d'assassiner les Rois enseigné par les Jésuites à Louis XIV. et à Jaques II.*), a népiesen misztikus iratokat, amelyek már a babona határán mozogtak (*Abrégé de la Cité Mistique de Dieu, ou de la vie de la très Sainte Vierge manifestée à l'Abbesse de la Ville d'Agreda, ami Marie d'Agreda látomásait tartalmazta és amit a Szentszék, valamint a Sorbonne egyaránt eltiltott*), vagy a papságot gúnyoló munkákat (pl. *Amours de Saint Froid Jésuite et d'Eulalie fille devote; Abbé en belle humeur*); eltiltották továbbá Claude Fleury-nek Voltaire-től sokat dicsért egyháztörténetét és Fulgence Ferot: *Abrégé de la vie de Saints et Saintes de trois ordres de St. François-t* is.

Mária Terézia hosszú uralma alatt egyre szembetűnőbbé válik, hogy milyen szempontok vezették az államot az egyházi vonatkozású művek megítélésében: az állam a maga hatósági ellenőrzését és a vele szorosán összefüggő politikai racionalizmusát akarta kiterjeszteni az egyházi életre is; két irányban harcolt egyszerre: az új hitetlenség és a középkori eredetű egyházi hatalom ellen. Ezért tiltja el mindazokat a vallási vitairatokat, amelyek egyenetlenkedést támaszthatnak a polgárok között és így az állam erejét gyengítenék és egyformán elnyomja a csodákkal foglalkozó misztikus írókat, valamint az egyházat, mint elsősorú tekintélyi testületet támadó felvilágosodottakat is. Amikor 1771 októberében a királynő a pozsonyi könyvcenzúra-hivatalt a bécsi cenzúra alá rendeli, kötelességei között nyomatékosan is hangsúlyozza: „egyébiránt pedig különösen és szigorúan örökadjék az ártalmas moralistáknak, mint amilyen Busenbaum (a királygyilkosság megengedett voltát hirdető jezsuita), La Croix, Herzig, Liguori Szt. Alfonz (Busenbaum tanítványai a morális teológiában), akiket a *Catalogus librorum prohibitorum* úgyis megnevez, behozatalán és használatán”.³

A királynő tehát nem csupán a jezsuitákat királygyilkossággal vádoló röpiratot tiltotta el, hanem a megvádolt jezsuita művét, mert hiszen mindkettő egyaránt alkalmas az állami tekintély aláásására és szükségtelen vitákat okoz az egyház hívei, az állam polgárai között.

Az állami ellenőrzés szempontjai más alkalommal is nyilvánvalókká váltak. 1776-ban akart Istvanich Pál doktorátust tenni Millassin Ferenc kanonok, a zágrábi akadémia tanára előtt. Az ilyen publica defensio alkalmából régi szokás volt könyvet kiadni, de az eredetileg tervezett munkát a cenzor nem engedélyezte. Ekkor Millassin egy idegen szerzőnek *De potestate ecclesiastica et temporalis, seu declaratio cleri Gal-*

³ Magy. kanc. 1771: 5624. az Országos Levéltárban.

licani c. művét akarta újból kinyomatni, amely az 1682. évi francia nemzeti zsinat nyilatkozatát és annak egy gallikán szellemű magyarázatát tartalmazta és amely egyízben már a bécsi cenzúra engedélyével megjelent. A hatóság, hosszabb meggondolás után, engedélyezte ennek újranomását és szétosztását, hiszen a korlátlan hatalomra törő állam szívesen látta a gallikanizmus elveit, amit nem is egy évszázad előtt Szelepcsényi primás még elvetett.⁴

Hosszú időn át csupán az egyházi eredetű irodalom irányítása okozott gondot az államnak, a deista vagy egyenesen ateista művek csak jóval később jelentek meg a határokon. Az ateizmus ellen még a felvilágosult II. József is szigorúan fellépett, aki pedig megenyhítette a cenzúra szigorú szabályait és szabadon engedett sok előbb eltiltott munkát, így Boufflers verseit és Le Sage egyik regényét. Különösen keményen lépett fel Raynal abbé nagy port felverő egyházellenes támadásával szemben (*L'histoire philosophique et politique du Commerce et des Etablissemens des Européens dans les deux Indes*), amit Franciaországban is eltiltottak és nyilvánosan elégették. Az eltiltás legszigorúbb formáját alkalmazta vele szemben: a könyvet sem nyíltan eladni, sem a könyvkereskedésekben vagy azok katalógusaiban nem volt szabad megtérni. „Mindamellett, teszi hozzá a kancellária a józsefi toleranciára jellemző engedékenységgel, ha egy idegen vagy belföldi hozza magával, a vámnál nem kell feltartóztatni és elkobozni, hanem hallgatólagosan át kell engedni.”⁵

A kezdeti jelentkezések után csupán a francia forradalom idején jelent meg nagyobb tömegben az ateista irodalom, szinte betörve az országhatárokon és elárasztva a franciás műveltségű réteget. Ekkor már az abszolutista Lipót ült az engedékeny József helyett a trónon és az állam kíméletlen harcot kezdett a kiírtásukra. A franciákkal rokonszenvező gyanús egyéneknek még a magánkönyvtárát és a hagyatékát is átvizsgálták, hogy a tiltott könyveket lefoglalhassák. Így Krail András pesti egyetemi tanárnál, aki ellen francia rokonszenve miatt kétízben is folytattak vizsgálatot, nyolc kötet könyvet foglaltak le, legnagyobbrészt a hitetlenség gyanúja miatt. Az egyikben, amint az egykorú jelentés mondja, „az üldözött hitetlenek és különösen Voltaire” írásai voltak feljegyezve. Valószínűleg több szerzőtől összeválogatott kéziratok gyűjtemény lehetett, amely „kizárólag olyan írásokat tartalmazott, amelyek a vallást, az evangéliumot, a kinyilatkoztatást, a csodákat stb. a legcsalárdabb módon támadták és a kötet második felében, amely a *Lettre de Trasibule à Leucippe* felírást viselte, Hobbes és Spinoza istentelenségeinek összegyűjtésével rendszeresen az ateizmusról akarta meggyőzni az olvasót.”⁶

Krail könyvtárának az átvizsgálása már a Martinovics-összeesküvést követő reakció idejére esik, amikor az államhatalom kíméletlenül nyomta el a forradalmi szellem minden megnyilvánulását. A francia könyv ekkor már egyet jelentett az ateizmussal vagy a forradalommal; a francia címlap önmagában is gyanút keltő jelenség volt. Ekkor jelentette fel Zombory István a testvérét, Bálintot, a nagyváradi akadémián a magyar nyelv tanárát, hogy az „valamilyen ateista francia könyvet” tart a birtokában. A magyar kancellária nyomban elrendelte, hogy Zom-

⁴ Magy. kanc. 1776: 1921. és 2129. és Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja, Bpest, 1935, 35–42. l.

⁵ Magy. kanc. 1781: 5586.

⁶ Rev. libr. 1796, f. 1., p. 146.

bory könyvét vizsgálják meg és ha valóban tiltott, nyomozzák ki, hogyan szerezte mostani tulajdonosa.⁷ Így vált bűnjellé ezekben az években a francia könyv, a személyes bosszú eszközevé, ami már nem a személyes szabadság, hanem a megtorlás jelképe lett.

Az eltiltott művek harmadik és számra nézve mindenestire legkisebb csoportja a felvilágosodás filozófiáját hirdette. A felvilágosodott irodalom csak 1760 után jelentkezett észrevehetően Magyarországon, nagyobb elterjedéshez még később, II. József évtizede alatt jutott. Az államhatalom nem utasította el teljességgel magától. Tévedés lenne azt hinni, hogy a felvilágosodás egész irodalma tiltva lett volna; a nagy filozófusokat szívesen olvassgatta nemcsak Van Swieten, a cenzúrának korlátlan irányítója Mária Terézia alatt, de még az uralkodóház számos tagja is, elsősorban II. József, akinek a francia írókkal való személyes viszonya jól ismert.

Voltaire, aki szinte megtestesíti a felvilágosodás századát, egyéni elbírálás alá esett. Teljességgel eltiltották a hírhedt Pucelle-t, a *Pièces nouvelles*-t; viszont az *Essai sur les mœurs*-t, amit egyébként Izabella főhercegnő irodalmi mintaképénc tartott, még 1765-ben engedélyezték és ehhez az engedélyhez még a reakció is hű maradt. 1800-ban feljelentés érkezett, hogy O'Reilly János selmechányai bányatanácsesi ülnök hagyatékában szerepel az *Essai sur les mœurs*-nek egy német kiadása (*Versuch einer allgemeinen Weltgeschichte* címmel). A helytartótanács azonban úgy vélekedett, hogy a megengedett műveknek a fordítása is engedélyezett és ezért minden további eljárást beszüntetett.⁸

Voltaire *Henriade*-ja sokáig az eltiltott művek között szerepelt és csak II. József tette szabaddá 1781-ben, amikor az eltiltott könyvek felülvizsgálata során számos előbb tilalmazott munkát engedélyezett. Pétzeli József, a magyar felvilágosodás egyik legszorgalmasabb munkása, nyomban hozzálátott, hogy magyarra átültesse és fordítsa 1786 tavaszán jelent meg a győri nyomdánál (Henriás azaz IV-dik Henrik francz király életének némelly része). Riethaller, a cenzor hivatalos véleményében kifejtette, hogy a fordítás az eredetivel mindenben megegyezik és csupán „egyetlen helyet kell benne kárhozatni, amit a szerző igen helyesen kijavított, mert a keresztény egyház dogmájával ellentkezett“.⁹

Pétzeli fordításával teljesen egyidejűleg adta ki a pozsonyi Löwi-Weber-féle nyomda Voltaire: *Denkwürdigkeiten der Natur* (*Les Singularités de la nature* fordítását) c. munkáját, amiről a fentebbi cenzor megjegyzi, hogy „néhány igen kemény állítást tartalmaz, amit lágyítani vagy elhagyni lehetett volna“. Azt is nehezményezte, hogy a nyomda, bizonyára ez okból, exotikus nyomási helyet jelölt meg a címlapon.¹⁰

A németnyelvű fordítások nagy szerepet játszottak Voltaire magyarországi népszerűsítésében, hiszen ezek terjesztették el nevét a városi polgárság felé, amely csak most kezdte el a francia nyelv tanulását. A németnyelvű Voltaire-t népszerűsítő munkák közül érdekes egy Jean Calas-ról szóló mű története. A budai német színház igazgatója 1785-ben a Jean Calas, oder der Fanatismus című szomorújátékot akarta előadatni és egyúttal avval a gondolattal is foglalkozott, hogy a

⁷ Rev. libr. 1798, f. 2., p. 46.

⁸ Rev. libr. 1800, f. 9., p. 7.

⁹ Rev. libr. 1786, f. 8., p. 171.

¹⁰ Rev. libr. 1786, f. 8., p. 96.

szöveget, ami Kurze Geschichte vom Tode des Jean Calas címmel Bécsben egyszer már megjelent, újból kinyomatja. Riethaller Mátyás cenzor őszinte megbotránkozással olvassa az elébe terjesztett munkát és kifogásait a jelentésében összegezi: A munka sok olyat tartalmaz, ami a cenzurái előírásokba ütközik, gyűlöletet és megvetést ébreszt a katolikusok és a katolikus vallás iránt, a különböző felekezetűek között pedig inkább civakodást, mintsem egyességet okoz; mindezenfelül, s ez a legnyomósabb érve, a könyv nem szerepel a bécsi cenzura-bizottság egyik összeírásában sem, tehát ha Bécsben a cenzura elé került is, legfeljebb az ú. n. tolerált könyvek közé sorozták be, amelyeknek az utánnyomása amúgy is tilos. A cenzor sok vádpontjától még a magyar helytartótanács is megijedt és a döntés végett az uralkodó elé terjesztette a kérdést. Így hát Bécsből érkezett meg a végső határozat, amely szerint az említett könyv csupán tolerált, tehát az utánnyomása tilos és a darabot sem szabad előadni, mivel az Bécsben sem került bemutatásra.¹¹

Voltaire műveinek német, szemelvényes kiadásaival egyébként is szigorúbban bántak el, mint az eredeti francia szövegekkel; bizonyára azért, mert ezeket célzatos összeállításuk és német nyelvük miatt veszedelmesebbeknek tartották. Így eltiltottak egy vegyes gyűjteményt (Vermischte Abhandlungen und Gedichte über verschiedene Materien der Sittenlehre, aus dem Französischen des Herrn von Vattel, Montesquieu und Voltaire übersetzt, Frankfurt—Leipzig, 1761), jóllehet Montesquieu Esprit des lois-ját még Mária Terézia cenzurája engedélyezte. Egy másik érdekes munka, J. Ch. Zabuesnig német író személyeskedő Voltaircelleses támadása (Historische und kritische Nachrichten von dem Leben und den Schriften des H. Voltaire und anderer neuen Philosophen, Augsburg, 1777) csupán a kevésbé tiltott (tolerált) művek közé került, azaz nyugta ellenében teológusoknak és nagy óvatossággal más tanult és helyes gondolkodású embereknek is kiadható volt. Magyarországon valóban el is terjedt: Alexovics Balázs és Kazinczy Ferenc irodalmi vitáikban gyakorta hivatkoztak rá.¹² A megengedett művek közé tartozott Condorcet Vie de Voltaire-je, amely sok más francia könyvhöz hasonlóan kéziratos latin fordításban forgott közkézen és a felvilágosodásellenes magyar írók egyik kedvelt bizonyítékául szolgált.

Megengedett volt Diderot—d'Alembert nagy enciklopédiája is, mert az egykorú vélemény szerint, sok hasznos és jó dolog található a hatalmas munkában és a drága, nagy könyvsorozatot amúgyis csak kevesen tudják megszerezni. Ez az enyhe elbánás természetesen nem vonatkozott a materialista filozófusokra, akik tilosak maradtak, amint-hogy tilos maradt mindaz, ami a francia forradalomra vonatkozott. A sok röpirat, anekdóta-gyűjtemény, almanach, mind a tiltott könyvek jegyzékébe került. Amikor pedig kezdetét vette a háború a francia köztársasággal, a tiltó rendelkezés még szigorúbb lett: tilos volt most már minden olyan könyv, ami francia földön jelent meg vagy a forradalom évszámozását viselte címlapján.

Külön kell felemlíteni egy munkát, amely politikai tartalma miatt került a tiltott könyvek közé: a híres Histoire des Révolutions de Hongrie (Hága, 1739) ez, amely a Rákóczi-felkelés történetét adja elő, megtoldva Bethlen Miklós fiktív, de az erdélyi történetet érdekesen

¹¹ Rev. libr., 1785, f. 1., p. 145 és 194.

¹² Magy. Kanc. 1777: 3515 és Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon, 68, 179 és 187 l.

megvilágító emlékirataival. A revizor az I. és II. kötetben előforduló s az uralkodóházat sértő kifejezések miatt ítélte el a munkát, de hozzátette: „mindamelllett tanult emberek számára a maga nemében igen hasznosnak találtatott”. Ezért csupán a tolerált művek közé iktatta s nyugta ellenében a tudósoknak (erga schedam eruditus) szabad volt kiadni.¹³ A cenzor dicséretére legyen mondva, hogy a munkát, mint a Rákóczi-kor egyik elsőrangú forrását azóta is nagy haszonnal forgatta történetírásunk. Mindenesetre érdekes, hogy a munka csak 1776-ban, majdnem négy évtizeddel a megjelenése után, került első ízben a revizorok kezére; ez az eset is a könyvrevízió tökéletlen voltát bizonyítja, hiszen a mágnáscsaládokat személyesen is érdeklő munka számos példányban forgott közkezen a régi Magyarországon.

Érdemes végül felemlíteni, hogy Magyarország nemcsak átvette a francia kultúrát, hanem tovább is sugározta és a nemzetiségek is Magyarországon ismerkedtek meg a francia könyvekkel. A bánsági származású Julinátz Pál, aki utóbb a bécsi orosz követség szolgálatába lépett, előbb Rollin híres művét (De la manière d'enseigner et d'étudier les belles lettres), amit a hazai piarista iskolák már egy évtizede használtak, ültette át szerb nyelvre. Basztasich József, a budai cenzor valóságos dicsérettel írt Rollin mellett: magasztalta a világhírű író, akinek a nevét mindenki ismeri, hasznosnak és szépnek ítélte a munkáját, amely a szép, könnyed beszédre oktat.¹⁴

Kevésbé utóbb Marmontel Belizárját, a kor egyik legkedveltebb olvasmányát fordította Julinátz szerbre. Az volt a célja, hogy, amint bevezetésében megvallja, a szerb népben meggyökereztesse az olvasás szeretetét és ezáltal „a tudatlanság álmából” valamiképp felrzza. A nyomtatásra benyújtott kéziratával szemben meggondolások merültek fel az illir kancellárián, amely pedig mintegy nemzeti hivatala volt a szerbeknek s a gyanút még táplálta Julinátznak az orosz követségen betöltött állása. A véleményadásra felszólított magyar helytartótanács ismét Basztasich cenzornak adta ki a kéziratot hivatalos megbírállás végett. Ő hűnek találta a fordítást és mivel a Belizár németül, valamint latinul a cenzura jóváhagyásával már megjelent, megengedhetőnek tartotta az újabb fordítást is. Véleményét a magyar hatóságok is osztották és az ő pártfogásukkal jelenhetett meg a szerb munka egy bécsi nyomda kiadásában.¹⁵

Kósa János.

*

Le sort des livres français dans la Hongrie du XVIIIe siècle.

Le prestige de la littérature française du XVIIIe siècle était dû d'une part au roman galant, d'autre part aux produits de l'esprit philosophique. Le registre de la censure contemporaine, conservé aux Archives Nationales, nous renseigne dans le détail sur l'importation des livres français et les obstacles suscités par les autorités qui frappèrent surtout la littérature galante, les oeuvres de Voltaire — à l'exception de l'Essai sur les Moeurs —, et à partir des années de la Révolution, toute la littérature politique. Les jésuites approuvant le régicide partagent le sort des écrivains libertins. Bien entendu, la censure ne pouvait empêcher que les ouvrages les plus hardis n'eussent pénétré dans les bibliothèques de la noblesse et de la bourgeoisie hongroise de l'époque. Jean Kósa.

¹³ Magy. kanc. 1779: 1575 és 2055.

¹⁴ Magy. kanc. 1775: 1175 és 2115. Szinnyei életrajzi gyűjteménye nem ismeri Julinátznak ezt a fordítását.

¹⁵ Magy. kanc. 1776: 3467 és 3778.

Trebellius Rex.

Angyal Endre az EPhK. májusi számában (93. l.) Nicolaus Avancinus magyar kapcsolatairól megemlékezve felhívja figyelmünket ennek a tiroli származású jezsuitának ifjúkori drámájára, az 1635. év farsangján bemutatásra került *Trebellius Rex Bulgarorum*-ra. Legyen szabad most nekünk Angyal dolgozatát kiegészíteni néhány adattal, amelyeket a mi, más irányú kutatásaink szolgáltattak.

Avancinus drámájának szövegét sem kézirat, sem nyomtatvány nem őrizte meg, cselekményéről azonban némileg tájékoztat bőbeszédű alcíme.¹ Ennek ismeretében és felügyelve a jellegzetesen hangzó, csep-pet sem „bolgáros“ Trebellius névre, kitalálhatjuk már, hogy Avancinus honnét merítette tárgyát.

Girolamo Piatti² — jezsuita volt ő is — hitvédelmi művében, *De bono status religiosi libri III.* (Róma, 1590), terjengősen beszél Trebellius királyról, aki az Ur 862. esztendejében megtérítette pogány népét, majd, lemondva a koronáról, kolostorba vonult, hogy életének hátralevő napjait ájtatosságok közepette töltsse el. De az Ördög nem nyugszik bele a legyőzetésbe. Szerellemmel megtántorítja Trebelliusnak, apját az uralkodásban követő fiát és a bolgárság fellázad az új Isten ellen. Trebellius értesülve a hitehagyásról, visszatér a világba, harcba száll a bálványimádókkal, ezeket véres csatákban leküzdi, apostata fiát megvakíttatja, népét megerősíti az igaz hitben, gondoskodik a trónutódlásról és mindezek után, dolgavégezetten, megint felölti a baráticsuhát, most már „in aeternum“.

A forrás-kutatás, ha egy alaposan eltemetett író elveszett munkájáról van szó, meglehetősen futilis időtöltésnek tetszhetik. Jelen esetünkben azonban mégis jelentőséggel bír és fontosabb problémákat vet fel. Hiszen Piatti apológiáját sokan olvasták: számos kiadást ért el, lefordították franciára és olaszra is. Francesco Bracciolini, akit az irodalomtörténet szívesen említ meg mint a mulatságos *Scherno dei Dei* szerzőjét, a *Bulgheria convertita* (Róma, 1637) pedáns előszavában ugyanezt a Piattit nevezi meg tekintélyül és forrásául és ugyanazt a Trebelliust éneкли meg, mint Avancinus. Ez az epikus költemény érdeklődésünkre márcsak azért is számot tarthat, mert benne nemcsak Bizánc cselszövényei szolgálják a Gonosz céljait, hanem a délceg Balaton fővezérsége alatt hódító kalandozásokra induló őseink is.³ Felvetődik persze most az a kérdés, hogy Bracciolini ismerte-e vajjon Avancinus drámáját és ha igen, onnét kölcsönözte-e ki magyar alakjait?

Tudunk azután egy *Trebellius Rex*-ről, amelyet Pozsonyban játszottak (1674) és egy másikról, amelyet Németországban. Lehetséges, hogy mindezek azonosak Avancinus talán kissé felfrissített darabjával, de az sem valószínűtlen, hogy felhasználták Bracciolini költeményének néhány meglepő epizódját is, pl. a szerelmes leányzó épületes esetét, aki fiúnak öltözve téved be a rideg kolostor falai közé.

Trebellius históriája a nyugati kereszténység győzelmét példázza a pogányság és Bizánc felett; népszerűsége így nem véletlenül mult, nem is íróemberek ízlésén. A XVII. század huszas éveiben Európa ráeszmél a Félhold hatalmának leáldozására. Nem szabad-e remélni, hogy a török uralom alóli felszabadításukat váró népek nem Photius utódai,

¹ Közli Takács József: *A jezsuita iskoladráma*, II. Bp., 1937, 21. l.

² Életéről és műveiről: Sotwell: *De script. Soc. Jesu.*

³ L. tanulmányunkat a *L'Europa Orientale* (Róma) 1934. májusi számában (342 s. köv. l.) és l. *Corvina* 1936 I. (121—3 l.).

hanem — mint a rutének tették — Róma felé fognak fordulni? A pápaság fel is készül térítő munkájára. XV. Gergely 1622-ben az *Inscrutabili Divinae* kezdetű bullával megalapítja a Propaganda Fide congregatióját. Utóda, VIII. Urbán továbbfejleszti az intézményt és élére öccsét, majd unokatestvérét, Antonio Barberini cardinálíst állítja. (Ez utóbbinak ajánlja Bracciolini eposzát.) 1627-ben felépül a Piazza di Spagna-n a Collegium Urbanum is. A Nyugat és Kelet egyesítésére irányuló törekvések ugyan sokak szemében csak chimaerának tűntek fel, de a jezsuita rend nem kételkedett sikerükben.

A Propaganda Fide tevékenységével párhuzamosan a közeli Kelet az irodalomban is, hogy úgy mondjuk, divatba jön. A Tasso nyomdokaiban poroszkáló költők magasztalják Skander béget, felidézik Velence levantei igényeit (Pancetti: *Venetia libera*, 1622), a Latin Császárság korát (Marinella: *Bisantio acquistato*, 1635). Azt sem tartjuk véletlennek, hogy Avancinus drámája Zágrábban került színre. Ott, a Balkán küszöbén, a csábító sziréndalok, változtatva holmi Sternite Turcas felszólításokkal, megfelelő visszhangra találhattak. Baumgarten Sándor.

*

A propos de Trebellius Rex.

Avancinus aurait puisé le sujet de ce drame dans l'apologie De bono status religiosi de G. Piatti, qui servit aussi de source au poème épique de F. Bracciolini, la Bulgheria convertita. La vogue de ce sujet soi-disant bulgare s'expliquerait par l'activité de la „Propaganda Fide“ qui essaya de grouper les peuples balkaniques autour de le chaire de saint Pierre.

Sándor Baumgarten.

HAZAI IRODALOM.

Förster Aurél: *A filológia fogalma.* [Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből XXV. 12.] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1940. 19 l.

Hazai irodalmunkban nem hiányoznak a görög és latin filológia fogalmi meghatározására, e tudományágak területi elhatárolására és célkitűzésére vonatkozó elméleti munkák és gyakorlati fejtegetések. Amióta a klasszikus tanulmányok tudatos és módszeres fejlődése hazánkban megindult, tudományunk csaknem minden számottevő képviselője alkalmat talált arra, hogy elvi álláspontját kifejtse. A mult század utolsó évtizedében az idevonatkozó német tudományelméleti viták nálunk is élénk visszhangra találtak s egyrészt a történettudománynak és a filológiának a viszonya általában, másrészt pedig a „classica philologia“ és az „ókortudomány“ (e név a német „Altertumswissenschaft“ fordításaként csak később született meg!) viszonya a mi tudományunk gondolkodóit is élénken foglalkoztatta. Később e század elején a fejlődés akkori állapotának megfelelően a „classica philologia“ és a „görög és latin philologia“ fogalmának ellentéte lépett előtérbe, majd a legutóbbi évtized folyamán a „klasszika filológiá“-nak (ekkor már így írják!), illetve a „görög és latin filológiá“-nak a nemzeti tudományokkal való kapcsolata került több ízben megvitatásra. Mindezeknek a fejtegetéseknek a folyamán azonban a filológia-fogalom végleges rögzítése nem jött létre s hogy értelmezése körül milyen ingadozások mutatkoztak és a „klasszika filológia“, illetve később a „görög és latin filológia“ fogalmába mennyi minden belefért, azt jellemzően mutatják a régi egyetemi

tanrendek, amelyekből kitűnik, hogy e címen mi mindent adtak elő elődeink.

Förster akadémiai rendes tagsági székfoglaló értekezése ismét a filológia fogalmának tisztázását tűzte ki céljául, értvén „filológiá“-n — mint maga hangsúlyozza — a „classica philologia“-t (ismét így írva!). Röviden végigvezet azon a két úton, amely a fogalmi tisztázáshoz vezet, az absztrakt, determinatív és a történelmi módszer útján és bemutatván a legjelentősebb német teoretikusoknak a történelem és filológia viszonyára s ez utóbbi meghatározására vonatkozó nézeteit, saját definícióját a következőképen fogalmazza meg: „a filológia a történettudomány-nak az az ága, amelynek szemében a mult megismerésének forrásai egyszersmind a megismerés tárgyai is“ (5. l.) s egyben utal E. Schwartz-nak a megállapítására, amely szerint a filológiai tevékenység „új-teremtő megértés“ (‘nachschaффendes Verstehen’). Nézete szerint „e két szóval Schwartz E. kötetekre menő fejtegetéseknél találóbban jellemezte a filológiai tevékenység legbensőbb lényegét“ (12. l.). Förster tehát a filológiát teljesen abszorbeáló ókortudományi felfogással szemben hangsúlyozza a filológia önálló létjogosultságát, de egyszersmind arra is rámutat, hogy milyen helytelen a szó- és tárgyi filológia szembeállítás, minthogy a formai és tartalmi megértés egymástól elválaszthatatlan, kivált, ha tekintetbe vesszük, hogy az antik élet a miénknél egységesebb struktúrájú, „totalisabb“ élet.

A tudós szerző szép fejtegetéseihez, amelyeknek a minden megszorítás nélkül vett filológiára vonatkozó elvi részét teljesen magunkévá tesszük, két megjegyzést szeretnénk fűzni.

Bizonyos, hogy a Förster által fejtegetett kérdések megoldása terén a fogalmi tisztázás nagy mesterei, a németek tettek eddig legtöbbet, de mégis jellemzőnek tartjuk a kiváltképen a „classica philologia“ terén uralkodó egyoldalú német beállítottságunkra azt a tényt, hogy Förster Boeckh, Usener, Meyer, Wilamovitz-Moellendorff, Schwartz, Jaeger és mások mellett, akikre lépten-nyomon hivatkozik, még csak meg sem említi a filológia-probléma legújabb és talán legilletékesebb teoretikusának, a fiatalon elhunyt görög Sykutrisnak a nevét, pedig munkája immár azok számára is, akik újjörögül nem olvasnak, hozzáférhetővé vált a budapesti egyetem Görög Filológiai Intézete kiadásában megjelent francia fordítás révén (l. erről EPhK. LVII. 13. és LXII. 420—421. l.). Sykutris elmélete egyetemes filológia-elmélet, de éppen mint ilyen — kiinduló pontja a „halottakkal való érintkezés“ lévén — a „classica philologia“ lényegére is erősebben rávilágít, mint minden eddigi más. Azt hisszük, hogy Förster fejtegetéseinek egyik-másik részlete sokat nyert volna, ha Sykutris elméletét figyelembe vette volna.

Förster teljes joggal hangsúlyozza azt az elvet, hogy a filológia meghatározásába nem lehet belevinni erkölcsi és nevelő, tehát humanisztikus, értékelő szempontokat, éppen úgy, mint „ahogy az orvos emberbaráti és szociális tevékenysége nem foglalható bele pl. a belgyógyászat meghatározásába“ (12. l.). E megállapítása összes logikai következményeit azonban már nem vonta le, amikor a hagyományos „classica philologia“ elnevezést „a benne kifejezésre jutó művelődés-történeti fogalom“ alapján védelmébe veszi (16. l.). Senki sem tagadhatja, hogy az ókori görög és római művelődés a Kr. e. II. századtól kezdve valóban összeforrt s hogy az ókori latinság kutatásának integráns része az ókori görögség kutatása (fordítva e tétel ilyen erősen formulázva már nem áll meg!), de nézetünk szerint az ókori szimbiózis, amely végeredményében Róma hódításainak következménye, nem teszi még jogosulttá ama sokkal erősebb szálak és kapcsolatok mellőzését,

vagy erőszakos szétvágását, amelyek a görögség antik, hellénisztikus, római és bizánci, majd újkori életét szoros és folytatódólagos egységbe fűzik. Más helyütt (Parthenon XIV. 24—45.) alkalmam volt részletesebben megindokolni azt a meggyőződésemet, hogy a „klasszika filológia“ fogalma teljesen elavult és tarthatatlan s hogy a legújabb tudományos fejlődés következtében görög vonatkozásban helyet kell adnia a „görög filológia“, illetve „hellénológia“ fogalmának.

Förster értekezése, ha a filológia elméletére vonatkozólag nem is ad újat és eredetit, mint e kérdés-komplexumnak mélyen járó és világos összefoglalása, nyeresége irodalmunknak. Az illusztris és nagy tapasztalatokkal rendelkező szerzőnek a felvetett problémákkal szemben való egyéni állásfoglalása mindenképen méltó arra, hogy a jövő filológus-nemzedéke, amelynek szintén állást kell majd foglalnia tudománya ez alapvető kérdésében, megismerkedjék vele.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

Vf. gibt einen Überblick der neueren Anschauungen über das Verhältnis von Geschichtswissenschaft und Philologie und über die Definitionen der letztern, wobei wir schmerzhaft die einschlägige Theorie von Sykutris vermissen, und definiert endlich selber die Philologie als jenen Zweig der Geschichtswissenschaft, bei welchem die Quellen der Erkenntnis der Vergangenheit gleichzeitig auch die Objekte dieser Erkenntnis darstellen. Obzwar er richtig betont, dass man bei der reinen Definition der Philologie keine humanistischen Momente berücksichtigen darf, tritt er dennoch von kulturhistorischen Beweggründen getrieben, für die veraltete Benennung „classische Philologie“ ein, und zeigt kein Verständnis für den von ungarischer Seite aus mehrfach betonten und auch vom Rezensenten vertretenen Begriff der „griechischen Philologie“ oder „Hellenologie“.

Gy. Moravcsik.

Balázs János: *A gazai iskola Thukydides-tanulmányai.* Gli studi tucididei della scuola di Gaza. [Magyar-Görög Tanulmányok — Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται 11.] Budapest, 1940. 8°. 45 lap (a szerző teljes szövegű olasz fordításával).

„A tudományos kutatásban... antik, bizánci és újjörögség egymástól elválaszthatatlan és az antik görögség tanulmányozása akkor válik igazán élővé, ha nem egyes modern kutatók szubjektív szempontjait erőszakoljuk rá az antik anyagra, hanem ha azt a történeti görög-ségen keresztül hívjuk életre.“ Moravcsik Gyulának, a sorozat életre-hívójának és szerkesztőjének ezt a program-megállapítását új, értékes példával támasztja alá az új füzet szerzője. A hazai *hellénológia* felvirágzása nélkül a dolgozat két alap-pillérét: a „klasszikus-filológusok“ munkakörébe utalt Thukydides-vizsgálatot s a bizantinológusoknak kiosztott Prokopios-tanulmányt nem köthette volna össze szerzőnk értékes eredményre jutó tanulmányának hídja.

Ha valaki önmagában olvassa el a Pauly—Wissowa-féle RE. Marcellinus-cikkét, hogy Markellinos személyét időbelileg rögzíteni tudja, reményét veszve teszi le a könyvet. Ha másfelől Prokopios műveiből merített belső érvekkel akar dönteni abban a kérdésben: volt-e Prokopios a gazai iskola növendéke, legfeljebb némi valószínűségig juthat el. Ezt a két nehéz kérdést sikerült Balázs Jánosnak megoldáshoz juttatnia a hellénológia szintetikus nézőpontjának követése révén.

E doktori értekezés egy fejezete annak a munkának, melyet a szerző Thukydides bizánci utóéletéről tervez. A szerző először a Mar-

kellinosnak tulajdonított Thukydides-életrajz eredetét vizsgálja. Az életrajzt Zosimos öntötte először formába s egy nagy, Thukydides, Isokrates és Demosthenes műveire kiterjedő scholion-gyűjteménybe illesztette bele. A főkérdés: Markellinos, kinek neve látszólag csupán a cím révén függ össze a Thukydides-életrajzzal, Zosimos előtt, vagy utána élt-e? A szerző mintegy munkahipotézisként elfogadja azt a fel-fogást, mely szerint Markellinos Zosimos után élt, mint kiadó szét-választotta a nagy scholion-gyűjteményből a Thukydides-scholionokat s azokat az életrajzzal együtt saját neve alatt adta ki. Az így terminus post quem-ként szereplő Zosimos rétori működése Gazába vezeti a nyomozót. Balázs K. Seitz értekezése nyomán megismerteti velünk a gazai rétoriskolát, hol Thukydides tanulmányozásának valóságos kul-tusza alakult ki. Felteszi, hogy Zosimos, ki oly írókat tárgyalt, akik a gazaiaknak is mintaképei, s akinek mellékeve *ἄτατοç* is, a gazai iskola egyik tanára volt. Nemcsak e Zosimos, hanem utódai: gazai Prokopios, Chorikios és Aineias is mutatják Thukydides erős hatását. Így feltehető, hogy a Thukydides-scholionok gyűjteményébe ágyazot-tan eleven életet élő Thukydides-életrajz egyes részei a gazai iskolában íródtak.

Egyes jelek szerint a Kr. u. VI. században élő kaisareiai Prokopios történetíró is a gazai iskola növendéke volt s innen ered erős Thuky-dides-utánzása. Kaisareia, Prokopios szülőhelye Gaza mellett feküdt. Prokopios működésének kora is összekapcsolható a gazai iskolával. Az eddigi irodalomban már J. Haury érvelt némi sikerrel amellett, hogy Prokopios gazai diák volt, az oláh C. Litzica viszont ennek ellenkező-jét próbálta bizonyítani. Balázs János nemcsak Litzica ellenérveit dönti meg szellemesen, hanem szinte kényszerítő módon bizonyítja azt, hogy Prokopios a gazai iskolában végezte rétorikai tanulmányait s ott lett híve a Thukydides-kultusznak. H. Braun útmutatásán indulva bizo-nyítja, hogy Prokopios Belisarios jellemzésében Thukydides Brasidas-jellemzését követte irodalmi toposzként. A Thukydides-életrajz Zosi-mostól származó része is kiemeli Thukydides jellemrajzoló művésze-tét. A gazai rétoriskola tehát a jellemzés szempontjait is érvényesítette tanításában. S ha Prokopios az emberies Belisarios jellemzésében ugyanazt a kifejezést (a *πειρα . . . ἀκοή* ellentétpárt) használja, mellyel Thukydides a humánus Brasidast jellemezte, s ez a fordulat Chori-kiosnál, a gazai tanárnál is megvan, világos, hogy Prokopios gazai taná-rának, Chorikiosnak előadásán át választhatta e jellemzésben is Thuky-didest mintaképül. (Mellesleg: Prokopios valódi felfogását Belisarios-ról is az Anekdota őrizte meg, melyben Prokopios éppen nem dicséri a nagy hadvezér emberiségét. Ez azonban Balázs eredményét csak megerősíti: lélektanilag t. i. még érthetőbb az, hogy a hivatásos udvari történetíró nem meggyőződésből fakadó Belisarios-jellemzését — már csak azért is, mert a minta-használat távolabb visz az átértéztől — éppen az őszinteség hiánya miatt „kaptafára húzta“.) A szerző teljesen új és legerősebb érve azután az, hogy egy VI. századi scholion írója, megint Brasidas egy emberies tettének kapcsán a Prokopiostól hivat-aatosan mindig emberiesnek bemutatott Belisariosra hivatkozik, mint mo-dern analógiára, még hozzá ugyanazon szavakkal, amelyekkel Prokopios jellemzi Belisariost (*ἡ τῶν προύχοντων ἀρετή — πῶς ἀρετῆ προύχων*). Ezekből — a szerző érvelése szerint — valószínű, hogy a VI. század második felében a gazaiak a történetírók között Thukydides mellett már az iskola volt növendékét, Prokopiost is tárgyalták, ki így másod-szor is bekapcsolódott a gazai Thukydides-kultuszba.

A szerző másik új eredménye így bontakozik ki: rámutat arra a tényre, hogy egyes tanárok a Thukydides-scholionok gyarapításával egyidejűleg, ami tehát a VI. században is folyt még, az életrajzot is átalakították, hiszen Gazában az iskolai tanítás céljaira azt is állandóan felhasználták. Tehát a Markellinosra vonatkozó adatok hiányát is megérthetjük — mondja a szerző —, ha őt e hagyomány örökösének, gazai tanárnak tekintjük, ki a scholion-gyűjteményt lezárta s a végső formájába öntött életrajzzal együtt kiadta. Hírének elenyészése az arabok 635-ben előretörő hódításával magyarázható.

Az éles logikával megírt, jelentős eredményeket felmutató dolgozat szerzője új területen kezdett hazai görög filológiánkban úttörő munkát.* Fontos és érdekes feladat annak felderítése: milyen fokú és elterjedtségű volt Bizánc szellemi életében az antik görög szerzők ismerete, akár — újabb művelődési gócpontok kibogozásával — a közép-kori görög iskolázás, akár a közműveltség oldaláról folytatná is kutatásait a szerző, kit sok reményre jogosító dolgozata munkája folytatására kötelez.

Gyóni Máttyás.

Die Abhandlung gibt auf zwei schwierige Fragen Antwort: 1. War Prokopios, der dem VI. Jh. angehörende byzantinische Geschichtschreiber, ein Schüler der Rhetorenschule zu Gaza? 2. Wann und wo wirkte Markellinos, der Verfasser der Thukydides-Biographie? — Zosimos, der dieser Biographie die erste Form gab, war Professor der Schule zu Gaza, wo ein wahrer Kultus mit den Thukydides-Studien getrieben wurde. Balázs weist nach, dass Prokopios nach den in Gaza gelernten Gesichtspunkten auf Grund der Thukydideschen Brasidas-Charakteristik Belisarios charakterisierte. Ein Ausdruck der Charakteristik gelangte zu Prokopios durch den Vortrag seines Professors, Chorikios, in Gaza. Ein Thukydides-Scholion aus dem VI. Jh. weist auf Belisarios wie auf die moderne Analogie von Brasidas mit denselben Worten hin, mit denen Prokopios Belisarios charakterisierte. Schon damals studierten demnach die Gazaer neben Thukydides auch Prokopios. Bei der Erweiterung der Thukydides-Scholionen formten die Professoren von Gaza auch die Biographie allmählich um. Es konnte Markellinos der Vollender dieser Arbeit und Professor zu Gaza sein, der in der zweiten Hälfte des VI. Jh.-s die Sammlung abschloss und sie mit der endgültig umgearbeiteten Biographie ausgab. Seinen Ruhm verschlang die arabische Eroberung. — Diese in der ungarländischen Hellenologie neue Bahnen betretende Abhandlung weist ein mit scharfer Logik gezogenes, bedeutendes Resultat auf und bildet einen Abschnitt aus dem Werk, das Verfasser über Thukydides' Nachleben plant. Sie erschien in ungarischer und italienischer Sprache. M. Gyóni.

* Csak jegyzetben említjük egyetlen pontatlanságát: a 7. lapon ezt írja: „Tzetzes, miután kétségbevonja, hogy Anaxagoras Euripides és Thukydides mestere volt...“. Tzetzes csak azt mondja, hogy Anaxagoras, Euripides egykori mesterét Markellinos alaptalanul mondja Thukydides tanítójának is (Scholia in Thucydidem, ed. C. Hude, Lipsiae, 1927. p. 434.). De e hiba sem szerzőnké, hanem Bux-é s a RE. Marcellinus-cikkéből került át szerzőnkhez (XIV. 2. p. 1452₀₀). Ugyaninnen való szerzőnk 11. jegyzetbeli idézete is, mert Hude szövege, melyre jegyzete mégis hivatkozik, más változatot közöl.

Balogh Károly: *Antik bronztükrök*. Budapest, 1940. A Kir. M. Egyetemi Nyomda kiadása. 266 l.

Nem is olyan rég örvendeztette meg Balogh Károly klasszikus filológusainkat és az ókori irodalom iránt érdeklődők táborát Martialis másfélezer nyi epigrammája közül egy szép csokor művészi fordításával (Martialis, 1937), és már itt van a folytatás is, az „Antik bronztükrök”. Tulajdonképpen nem is folytatás, írója önálló egésznek szánta. Célja mégis azonos az előbbivel: a római élet apró epigrammákba széteső rajzának javát válogatja ki, olvasszja áttekinthető egységbe és foglalja megfelelő keretbe ebben a kötetben is. Ezenkívül „kisebb filológiai és kultúrtörténeti adatokkal kíván szolgálni azoknak, akik behatóbban szeretnek foglalkozni a régi Róma életével” (251). Hangsúlyozza (6), hogy „az antik bronztükrökben a jellegzetesen római vonásokon kívül meg akarja látni azt is, ami mindannyiunkban közös, ami örök emberi”.

Előző könyve a filológusok részéről meglehetősen szigorú fogadtatásban részesült (EPhK 61, 1937, 394—). Bírálója elismeri ugyan válogató érzékének helyességét, írásának élénk, szemléletes voltát (395), azt, hogy „valóban sikerült darabokkal találkozni” (398), és teljesítményét tagadhatatlanul értékesnek mondja. Kifogásolja azonban (395), hogy „a bevezetés és a szövegek közti anyag közismert kézikönyvek és monográfiák felhasználásán épült fel”, hogy „a szerző nem mond újat”, továbbá említi a fordítások egyenetlenségét (396). Elnézések — nem tagadjuk — akadnak itt-ott, de kinél nem? Nyugodtan kijelenthetjük, hogy B. — különösen újabb kötetével — nagyobb megértésre, sőt hálás köszönetünkre tarthat számot. Bibliográfiájának teljessége, főleg pedig az idézett művek eredményes gyümölcsötztetése céhbéli filológusnak sem válnék szégyenére.

Nem akarjuk a könyv tartalomjegyzékét ismertetni. Annyi minden csillog az antik bronztükrökből az olvasó felé, hogy nehéz volna összemarkolni. A Flaviusok Rómájának minden erénye és hibája, a felsőbb körök gondtalan gazdagsága és az alsóbb osztályok ijesztő nyomora, igazi rómaiság és a jöttmentek bomlasztó térfoglalása, — ki győznék — vagy tudná — végig felsorolni Martialis költeményeinek a tartalmát? Olvashatunk önzetlen jóságról és örökségvadászokról, a Nyeremények Könyvének csecsebecséről és a Colosseum világsodájáról, művészi élményről és véres állathajszákról.

Ez az ezernyi szál mégis egybefonódik az író kezében. Feltétlen ura anyagának. Nincs olyan régiségstani apróság, aminek magyarázatával adósunk maradna. (Tanárjelöltek figyelmébe: ennyire „fájdalommentesen”, sőt élvezettel sehonnan sem lehetne megtanulni Róma „rejtelmait”!) Ismereteink elképesztő tömege mégsem nyomasztó sehol, mert — mint elsősorban Domitianus városának kutatója, de ugyanakkor az örök Róma jelenének és évezredek sorsának is rajongója — mindig tud valami érdekeseget mondani, még a legobskurusabb dolgokat is időszzerűvé tudja varázsolni. A fordításokon keresztül is kicsendül az író nosztalgikus vágyódása Itáliája után. Jellemző, hogy Martialis egyik lehangulatósabb versének azt tartja, melyben a költő az Adria északi partvidékén, Aquileia körül keres öregségére „biztos kikötőt” (34; Mart. 4, 25, 7: *vos eritis nostrae requies portusque senectae*). Ezer színes emlék fűzi ezekhez a tájakhoz, a „felejthetetlen római nyarakra” is érthető, hogy szívesen gondol. Emlékei megnemesítik, akárhányszor meg is szépítik a martialisi sorokat.

Mindenki tudja, milyen nehéz Martialis túlon túl tömör epigrammáit híven lefordítani. B. megbirkózik még Earinos nevének változatai-

val is (igaz, hogy Oporinos egy kissé sántít). De ugyanilyen könnyedséggel gyűri le az Ajándékok Könyvében olvasható ételneműek, vagy az itáliai borfajták titkaival tréfálkozó versek fordítási nehézségeit is.

Szándékosan nem térünk ki a filológiai szempontból talán kifogásolható részletekre. Ilyenek akadhatnak éppen, de ne feledjük a könyv rendeltetését, sem azt, hogy az „Antik bronztükör“ szerzője elsősorban mégis csak író és műfordító, még pedig a legjobbak közül.

Borzsák István.

*

In einem schönen Band (Antiker Bronzespiegel betitelt) liess K. Balogh die neueste Frucht seiner langjährigen Beschäftigung mit Martial und dem Rom der Flavier erscheinen. Die Übersetzungen aus Martial sind im allgemeinen vorzüglich, die Einleitungen zu den einzelnen Teilen (über die Sitten und das Leben im alten Rom, über die Sehenswürdigkeiten, usw.), die inhaltlichen Überbrückungen und die beigefügten Erläuterungen erschöpfend und sachlich tadellos, das ganze Unternehmen höchst anerkennenswert.

Stefan Borzsák.

Bóta Károly: *Istvánffy Miklós.* Budapest, 1938. 43 l.

A szerző értekezésében Istvánffy Miklósnak, a humanista történetírónak és költőnek alakját rajzolja meg. A rövid életrajzban a már ismert adatokat gyűjti egybe, erősen forrásaihoz tartva magát. Altalában az értekezésben eredeti és önálló gondolatot nem igen találunk. Egyéni mondanivalója a szerzőnek nincs, hanem mindazt, ami Istvánffy Miklósról, illetőleg annak munkáiról írásban megjelent, és amiről neki is tudomása volt, összegyűjtötte, másképp csoportosította és így alkotta meg értekezését. Legfőbb forrásának Istvánffy életrajzánál Holub József: *Istvánffy Miklós Históriaja* hadtörténeti szempontból című művét tüntette fel, de ez a munkája volt a forrása Istvánffy történeti munkáinak ismertetésénél is. Holubnak azonban nemcsak ez a munkája volt az, amelynek alapján dolgozott, hanem többi műveiből is az általa fontosabbnak tartott gondolatokat felhasználta. Istvánffy költészetének tárgyalásánál Holik Floris: *Istvánffy Miklós, mint költő* című dolgozatára támaszkodott. Bár Bóta Károly itt sem titkolja, hogy Holik dolgozata alapján tárgyalja Istvánffy költészetét, mégis joggal várhatná az ember, hogy Holik adatait egyéni véleményének hozzáfűzésével adja. Bóta Károly azonban Holik dolgozatát csaknem szószerint továbbítja, éppúgy osztályozza műfajok szerint a költeményeket, mint Holik, a műfajok jellegzetességét Holik szavaival emeli ki. Egyéni egyedül az, hogy a költemények nagyrészt tartalmilag bőven ismerteti még ott is, ahol Holik feleslegesnek tartotta a költészet lényegének meghatározása céljából néhány jellemző megjegyzéssel azokról szólni. Azoknak a szempontoknak hangsúlyozását, amelyeknek révén a vers irodalmi érték lesz, amelyek a versetíró egyént elismert költővé teszik, elhanyagolja, és csak mellékesen emlékszik meg ezekről. Mindenesetre Bóta Károly értekezése alapján kevésbé világosan látható Istvánffy költészetének értéke, mint Holik cikkének áttanulmányozása után, aminek oka a Bóta-féle értekezés helytelen rendszerezésében, valamint abban keresendő, hogy esetleges egyéni megjegyzéseinek hozzáfűzésével lerontja mindazt, amit Holik világosan és értelmesen felépített. Hasonló a helyzet Istvánffy történeti munkásságának ismertetésénél is. Néhány semmitmondó szó kisebb munkáiról, néhány nem nagy értékű megjegyzés levelezéséről; lényeges mondanivalója nincs. A „Historia“ bírálata sem mutatja, mintha a szerző kellő gondossággal és elmélyedéssel végezte

volna munkáját. Felületes szemlélő előtt feltűnő apróságok azok, amiket említ, amiket fontosnak tart, hogy a „Historia“-nak, mint történeti munkának értékét, nyelvét, felépítését ismertesse. Bóta Károlyban még a meglátás sincs meg ahhoz, hogy a forrásul felhasználható művekből a lényegest emelte volna ki. Teljesen elhanyagolja a renaissance-korban oly nagy szerepet játszó baráti kör ismertetését, ami pedig nemcsak az egyéniség fejlődésére, hanem az irodalmi termékek lényegére, műfajára és tartalmára is nagy hatással volt. Az a néhány név, amelyet felemlít, az a néhány szó, amelyet Istvánffy ezekkel való kapcsolatáról ír, még nem elég ahhoz, hogy a barátság fokára következtethessünk, egy olyan korban, amikor minden humanista „barát“-nak ismert el mindenkit, aki „humanistá“-nak vallotta magát. És mindezekhez még hozzájárul nehézkes stílusa. Mondatai nem fejeznek ki egységes gondolatot, zökkenők akadályozzák a folyamatos olvasást. Rapszódikusan ugrik egyik mondanivalójáról a másikra anélkül, hogy egy-egy gondolatát teljesen kifejeznék. Munkájának egyedüli értéke az, hogy egybefoglalva adja mindazt, amit Istvánffy Miklósról és annak munkásságáról olvasott, és így az értekezés azoknak, akik Istvánffyval és annak irodalmi munkásságával filológiai elmélyedéssel akarnak foglalkozni, megfelelő alapvető munkának látszik. *Vargha Anna.*

Verf. behandelt in seiner Studie Leben und Wirken des ungarischen Historikers Nikolaus Istvánffy. Leider fehlt es den Abschnitten über den Dichter und Historiker I. an philologischer Vertiefung; die Bemerkungen Verf.-s bleiben durchweg auf der Oberfläche und dringen nicht in das Wesen der Sache ein. Immerhin fasst er seine Quellen gewissenhaft zusammen, so dass seine Arbeit als Einführung zu empfehlen ist.

A. Vargha.

Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön.* Budapest, é. n. Franklin; 217. l. Magyarságismeret IV.

A magyarországi némettség sorsa az utóbbi időkben két ország tudományának lett kedvelt tárgya és a magyar meg német kutatók szinte versenyezve tárják fel ennek a — nyugodtan kimondhatjuk — békés sorsnak minden változását. A magyar szellemi életben kétségtelenül Pukánszky Béláé az érdem, hogy a némettség-kutatás társadalmi és politikai vonatkozásaira rámutatott és azt a régi filológiai irányzattól a mélyebben járó németiség-tanulmányozásig elvezette. Tudományunknak ebben az ágában kétségtelenül ő a mester és mindazok, akik utána a magyarországi némettség problémáival foglalkoztak, kisebb vagy nagyobb mértékben az ő tanítványai lettek. Legújabb műve hosszú kutatásainak összefoglalását jelenti és úgy fogadhatjuk, mint a kérdés nagyvonalú szintézisét, amihez hasonló összefoglalást nem fog egyhamar termelni a magyar tudomány.

A magyarországi német polgárság sorsát veszi szemügyre benne a 18. század második felétől a 20. század kezdetéig, a magyar nacionalizmus kialakulásától kezdve egészen addig az időpontig, amikor Bleyer Jakab fellépésével a magyarországi némettség politikai szervezkedése megindult. Sok apró adatból állítja össze a sokirányú, bonyolult fejlődés rajzát: 1790 körül a német polgárság és a magyar nemesség között már széles érintkezési felület nyílt. Egymás mellett laktak a városokban s a szellemi mozgalmak, a felvilágosodás, a francia forradalom eszméi, a hatóságoktól pártfogolt állampatriotizmus közös állásfoglalásra

készítette őket. Mindennek a hatását csak fokozta és elősegítette a magyar nacionalizmus, amely — legalább is Európa keleti felén — elsőnek alakult ki és csakhamar eljutott addig a követelésig is, hogy a nem-magyar ajkú honpolgárok magyarosításával kell a magyarság erejét növelni. A polgárság, amely a nemesi életformát szinte követendő mintakép gyanánt tűzte maga elé, örömmel vette át a magyar nemesi nacionalizmus gondolatkörét és német nyelvét bámulatos gyorsan cserélte fel a magyarral. A szabadságharc és az utána következő nemzeti elnyomás a maga kitörülhetetlen szabadság-élményével csak még inkább a magyarság büvkörébe vonta a németiséget és a kiegyezés után az asszimiláltak hosszú sora, a társadalmi emelkedés magasra tartó útját befutva, hasznos szolgálatot végzett, fontos szerepet töltött be a magyarság életében. Az asszimilánsok nagy tömegével szemben voltak olyanok is, akik megőrizték a német polgárság régi hagyományait és ha a közéletben nem is, de szűkebb családi körben ápolták a német nyelvet, a régi életformát, szórakozásokat, a zenét és a „Kränzchen“-ek összejöveteleit. Voltak mások, még kevesebben, akik nyíltan szembe helyezkedtek a németiség asszimilációs törekvéseivel és az új német népi öntudatot hirdették: így Wollinger Károly vagy Steinacker Ödön. De munkásságuk a hazai németiség körében nem keltett visszhangot, inkább visszatetszésre talált: Wollingert még szűkebb hazája sem támogatta és Steinacker még választóinak bizalmát is elvesztette. A hazai németiség sajátlagos szervezkedése csak 1906 után kezdődött meg, amikor Bleyer Jakab a gyökerét vesztett polgársággal szemben a parasztság megszervezésére tért át.

Ennyiben lehet röviden összefoglalni Pukánszky gondolatmenetét, amit gazdag, bizonyító erejű adatgyűjteménnyel támogat. Előadásában nagy gonddal őrzi pártatlanságát; nem ítélkezik, hanem a történészek hűségével összeállítja a felkutatott hatalmas anyagot. Vitázni legfőkébb azzal a szempontjával lehetne, amelynél fogva túlértékeli a magyarországi német polgárságnak egy töredékét, amely a régi, német hagyományokat őrizte vagy pedig az asszimilációval szembeszállva a népi öntudatot hirdette. Mi úgy véljük, hogy a magyarországi németiség a 19. században egyet jelentett a föltétlen és önkéntes asszimilációval és épp ezen sors-vállalása miatt játszott olyan jelentős szerepet az ország életében. A 19. századi németiséget Wekerle Sándor, Grünwald Béla, a Rákosi-család, Herczeg Ferenc jelenti, mert az ő egyéniségük mögé sorakozott a sok-százézes tömeg. Az a kisszámú csoport, amelyik a polgári életforma németes hagyományait őrizte lesüllyedt kultúrkincs gyanánt, visszavonult a közélettől s a kis városokban élte, gyakran maradi körülmények között, napjait, mint egy idejétmúlt társadalmi képlet, amely Metternich korának visszfényét tükrözte, de a kiegyezés után sem magyar, sem német viszonylatban nem játszhatott tevékeny szerepet: egy-egy Wekerlét vagy Herczeget nem láthatott a sorai közt. Még kisebb s teljességgel gyökértelen volt az a csoport, amelyik az asszimiláció ellen foglalt állást: Wollinger, Steinacker vagy Kerthény pályája teljességgel egyéni, amelynek a fordulatait nem kísérte a vele rokonszenvezők tömege. Az ő felfogásukat nem lehet általánosítani; őket egyéni élmények érték, amelyek kiszakították őket a korabeli magyar társadalom és a magyarországi németiség köréből. Nem csoda, ha működésük a magyarországi németiség körében nem talált visszhangra, sőt nyíltan megtagadták őket.

Úgy véljük, hogy Pukánszky az asszimilációval, mint tömegjelenséggel szemben túlságosan is kihangsúlyoz néhány egyéni sorsot; de ez a szempontja mit sem von le munkájának tudományos értékéből.

Adatokban gazdag, modern és pártatlanságra törekvő összefoglalását örvendetes nyereségként könyvelheti el a magyar tudományosság.

Kósa János.

B. Pukánszky: *Deutsches Bürgertum auf ungarischem Boden.*

Vf. gibt die Geschichte des deutschsprachigen Bürgertums in Ungarn von der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts bis zum Beginn des XX. Jh.-s. Die grösste Bewegung dieser Bürgerschicht war die freiwillige Assimilation, wogegen nur einige kleineren Teile, meist in den zurückgebliebenen Kleinstädten, die alten deutschen Traditionen bewahrten. Manche Persönlichkeiten von besonderem Schlage, wie Steinacker, Kerbeny, Wollinger, bekämpften die Assimilationstendenz, fanden aber keinen Anklang bei ihren Mitbürgern. J. Kósa.

Schwartz Elemér: *A német köznyelv és helyes kiejtése.* Budapest, 1940. 270 lap.

Szerzőnk egy 1938-ban megjelent dolgozatában (*A német köznyelvi ejtés iskoláinkban*) fejtette ki először részletesen az iskolai német ejtés tanítására vonatkozó reform-nézetét. Elgondolásának lényege az, hogy mielőbb véget kell vetnünk annak az ejtési anarchiának, mely iskoláink német óráin tapasztalható. Az egységesítésnek azoknak az elveknek a segítségével kell megtörténnie, melyeket a német köznyelvi ejtés szabályozói állapítottak meg, és ezektől az elvektől legfeljebb csak ott szabad eltérni, ahol tanulóink magyar, tót, oláh stb. anyanyelvi — vagy ha a hazai németségre gondolunk — nyelvjárási adottságai okvetlenül megkívánják.

Hogy erre a reformra szükség van, nem kétséges. Hogy a reformnak az az útja, melyet szerzőnk ajánl, helyes, azt már megmondottuk említett dolgozatának ismertetésekor (EPHk. LXII, 120). Most, hogy a reform útjának a részleteit is megkaptuk, már voltaképp csak ezekkel a részletekkel kellene foglalkoznunk. Érdemleges ellenvetésünk azonban ezekre vonatkozólag sincsen. A szerző mindvégig biztos kézzel vezeti olvasóját, elsősorban a középiskolai tanárt, akihez könyvében szól; világosan tagolt fejezetekben avatja be az ejtési normákba, amelyek az ő előadásában sehol sem merevek, inkább hajlékonyak, rugalmasak; bőséges példával siet a segítségére és mintaszövegekkel, melyeket nagy gondnal ír át a kívánt ejtéshez közelítő fonetikus módján.

A bő példatár és a jól megválogatott szöveganyag alkotja a könyv gerincét. Mind a kettő lelkiismeretes, gondos munka eredménye.

Ami ezen felül van, annak az a rendeltetése, hogy történelmi távlatot kerítsen a német köznyelvi ejtés kérdésének. É történelmi távlat — bár a könyv célja tekintetében másodrangú fontossággal bír csupán — a kötet legértékesebb és tudományos szempontból legtöbbet nyújtó része. Ahogy a szerző elénk bontja a nyelvjárási szétdarabolt-ságban élő németség évezredes küzdelmét a köznyelv mindig áhított egységéért, és ahogy meg-megállva e küzdelem fontosabb állomásainál, számba vesz minden lépést, mely előbbrejutást jelentett a köznyelvi egység felé, az minden tudományos igényt kielégít. Az ismert és új adatok egész serege vonul fel és olvad be a széles tablóba, melynek alaphatása végig meggyőző.

A történelmi perspektívát arra is felhasználja a szerző, hogy fel-frissítse olvasójának német nyelvészeti ismereteit. Ez helyénvaló is, s mivel a felfrissítés csak azokra a területekre terjed ki, amelyek az ejtési

problémákkal összefüggnek, a téma központi magjától legmesszebbre kanyarodó részletek sem bontják meg a munka egységét.

A mellékes részletekben természetesen már több passzus van, amellyel nem értünk egyet. Ezekben is azonban csak inkább fogalmazási szempontból akad meg a szemünk. Így pl. nem szabatos fogalmazású az a mondat, hogy lélekzésekör (Atemstellung) tág, beszédnél (Stimm-toneinstellung) rendszerint szűk a hangszalagok-alkotta nyílás (70). A zöngéállás, illetőleg zöngeműködés csak egyik válfaja a hangszalagok beszédbeli tevékenységének, és a zöngeműködésnél — legalább is a mellregiszterben történő hangadásnál — nem az jellemzi a glottist, hogy „szűk a nyílása”. Az sem igen helyeselhető fogalmazás, hogy a nyelvcsap a „a nyelvháthoz is közeledhetik, s akkor a levegő csak az orron keresztül távozik” (70), mert az uvula nem tudja elzárni a levegő útját a szájüreg felé. Helyesen azt kellett volna mondani hogy a levegő az orron át is távozhat.

A német a tárgyalásánál pedagógiailag veszélyes azt mondani, hogy képzése közben az ajkak-alkotta nyílás a „legkerekebb” (75). Az ajkak kerekességének emlegetése ugyanis könnyen a labialitás gyanújába keverheti a magánhangzót, ami ellen a szerző természetesen élen tiltakoznék.

A nyílt és zárt magánhangzók képzési különbségét helyesen tárgyalja a szerző, de egy helyen (80) *nyílt* magánhangzónak nevezi a *nyíltszótagit* is, s ez zavarra adhat alkalmat.

A réshangképzés általános leírásánál (146) hiányzik annak a megemlítése, hogy a r és a glottisnál is létrejöhet. Ez nyilván csak tévedésből maradt ki, mert a részletes tárgyalás során már a *h* is ott szerepel a réshangok között. Itt különben az *s*, *š*, *z*, *ž*-félék ismertetése (149) kissé elnagyolt.

A *ch*, *j*-ről írt részben a tárgyi tényállás jó, a fogalmazás azonban megint csak nem szerencsés. A szerző helyesen említi azt a képzési és akusztikai különbséget, amely a német orthographia *ch* jele mögött meghúzódik: a *χ* (ich-Laut) és *x* (ach-Laut) különbségét. Az utóbbi, tehát a *x* hang említése után *közvetlenül* azonban így folytatja: „E hang zöngés megfelelője a *j*” (155). Ez megtévesztheti a nem-fonetikust, mert esetleg azt hiheti, hogy a *j* a *x*-nek a megfelelője, holott ez nem áll. A szövegből nem derül ki, hogy a szerző csak a *χ*-ra kívánja vonatkoztatni a *j*-re tett megállapítását, ami ebben a vonatkozásban persze helyes.

„A szláv hangkészletben általában hiányzanak e réshangok” (156) — írja a szerző a *χ*-ra, illetőleg *x*-ra gondolva. Ezt még így általánosságban sem lehet mondani, vö. *O. Broch*, Slav. Phonetik (Heidelberg, 1911.) c. munkáját.

Az affrikáták kettős hangokként való tárgyalása (88, 163) ma már aligha indokolt.

Kár, hogy a szerző együtt tárgyalja a hangsúly és hanglejtés kérdését (82—), s még inkább sajnálatos, hogy e fejtegetései végén (84) éppen *Gerkent* idézi, aki még az időtartam-jelenségeket is a hangsúly körébe vonja (temporális hangsúly!). A hangsúly és a hanglejtés akkor is két külön tárgyalandó dolog, ha sokszor közük is van egymáshoz. Az együttes tárgyalás szerzőnkél is megbosszulja magát: a mondat-hangsúly ismertetésénél (186—8) a kettő egészen összefolyik.

A használt terminológia csak egy kifogásra ad alkalmat: *származtatott szó* (160, 162, 169 stb.) helyett jobb lett volna *származekszó*-t írni.

A hanglejlés általában kifogástalan. Éppen ezért feltűnik, hogy az *ŋ* jellel kétféle hangtípust jelöl a szerző: nemcsak azt a nasalis-

fajtat, amelyet közönségesen így szoktunk jelölni, hanem azt a fajtat is, amely pl. magyar *iny* szóban fordul elő. Igaz, hogy a németben ez csak néhány idegen eredetű szóban jelentkezik, de azért helyesebb lett volna e hang részére külön jelet használni.

Sajtóhiba aránylag nem sok akad, pedig a munka nagyrésze nehéz szedésű. A magánhangzó-háromszögben (75) hibásan *ó* szerepel *ö* helyett, a *Luick*-féle táblázatban (77) pedig kétszer fordul elő az *a*. Ezek egyike, a második sorban levő, *ø*-ra helyesbítendő.

A szóvátett hibák — mint mondtuk — egyáltalán nem érintik a munka lényegét. Számbelileg sem számottevőek, és legtöbbjüket egy *corrigenda*-jegyzékkel ki is lehet igazítani.

Mindent egybevetve: a szerző becsülettel megtette a magáét. Most már csak a felügyeleti hatóságon és a középiskolai tanárságon múlik, hogy az iskolai német kiejtés reformja a gyakorlatban is testet ölt-e.

Lazicius Gyula.

*

Die deutsche Sprechsprache und die einheitliche Aussprache.

Rezensent bespricht das Buch von E. Schwartz über die einheitliche Aussprache des Deutschen im ungarischen Schulunterricht. Die Regelungsmassnahmen des Verfassers, die durchaus im Geiste der von Siebs festgelegten und der Deutschen Akademie befolgten Prinzipien gehalten sind, können nur gebilligt werden. Ihre Verwirklichung wird an einem reichlichen, sorgfältig zusammengestellten Text- und Beispielmateriale, dessen Transkription von phonetischem Standpunkte aus nicht beanstandet werden kann, und die gewünschte Aussprache treu wiedergibt, gezeigt. Zu diesem Materiale gesellt sich noch eine geschichtliche Übersicht, in der der tausendjährige deutsche Kampf um die Einheitsaussprache mustergültig geschildert wird, ein breit angelegter Abschnitt, der dem Verfasser tausend Möglichkeiten bietet, um seine gründlichen Fach- und Sachkenntnisse für die Belehrung der Leser einzusetzen. Zum Schluss werden einige Druck- und Schreibfehler, die übrigens ganz belanglos und wenig sind, richtiggestellt. J. Lazicius.

Marthe Spitzer: *Les Juifs de Balzac.* Budapest, 1939. 84 l. — **Lukács Zsuzsanna:** *A féltékenység elemzése az újabb francia regényben.* Budapest, 1939. 64 l. — **Hoffstaedter Lajos:** *Ovidius a XVII. századi Franciaországban.* Budapest, 1940. 84 l. — **Agnès György:** *La surrie de Molière dans la comédie contemporaine.* Budapest, 1940. 56 l. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest. 39, 43, 44, 45.)

A Budapesti Egyetemi Francia Intézet újabb kiadványait is az a nagy változatosság és sokoldalú érdeklődésű munka jellemzi, amely a sorozat első füzetében megmutatkozott.

Spitzer Márta tanulmánya a zsidót, mint regényfigurát vizsgálja Balzac regényeiben. A téma határozottan érdekes és sokat ígérő. Köztudomású, hogy Balzac szerencsétlen és kalandos pénzügyi spekulációi folytán gyakran került kapcsolatba korának híres pénzemberével, így pl. James Rotschilddal, aki mindent megtett, hogy a nagy író t lekötelezze. De egyébként is felkelthette érdeklődését az egyre jobban érvényesülő, de még mindig előítéletek ellen küzdő zsidó alakja. — S. M. dolgozatában két kérdésre akar feleletet adni: kik voltak azok a zsidó kortársak, akiket Balzac jól ismert és mennyiben használta fel őket modellül zsidó alakjai megrajzolásában; másrészt: mik azok a vonások, melyek Balzac zsidó alakjait megkülönböztetik a Comédie

Humaine emberdzsungelében, mi teszi őket zsidókká külsejükben, társadalmi helyzetükben és viselkedésükben, jellemükben stb. S. M.-nak ezekre a kérdésekre adott válasza sok érdekes pontra vet új fényt és alapos tárgyismeretről tesz tanúságot. Dokumentációja mondhatni teljes. Igyekszik problémáját, mely mégis csak részletkérdés, Balzac művészetének általános jellemével kapcsolatba hozni (Conclusion). Többször utal arra, hogy Balzac zsidó-képében sokszor megfigyelhető a tradicionális ábrázolásmód, de nem mondja meg pontosabban, hogyan. Általában érdekes lett volna összehasonlítani Balzac zsidó alakjait a kortársak hasonló regényhőseivel.

Lukács Zsuzsanna kb. 25, főleg XIX. századi regény alapján (a XX. századból csak Mauriac, Bourget, Gide és Proust műveivel találkozunk; a bibliográfiai összefoglalásban ugyan Lacretelle és Duhamel egy-egy regénye is meg van említve: a *Silbermann* és a *Journal de Salavin*, de ezeknek a regényeknek vajmi kevés közük van a kérdéshez; kérdezhetnők azt is, hogy miért volt szükség Claparède *Psychologie de l'enfant* c. művét belevenni a bibliográfiába) vizsgálja a féltékenység néhány típusát és más lelki jelenségekkel, érzelmekkel, szenvedélyekkel való kapcsolatát (autoszugesztio, irigység, hiúság, önzés stb.). A szempont tehát inkább pszichológiai, mint irodalomtörténeti. Természetesen a féltékenység, mint lelki jelenség örök és alapvonásaiban nem sokat változhatott, de nagyon valószínű, hogy 150 év irodalmi gyakorlatában ez a szenvedély megjelenési és főleg megjelentetési formáiban módosult. Másképp clemzi a féltékenységet Balzac, mint a Goncourt-ok és ismét másképp Proust. A kérdés ilyen irodalomtörténeti oldala nincsen megvilágítva Lukács Zsuzsanna dolgozatában. Ha találunk is ilyen természetű megjegyzéseket, azok nincsenek eléggé kidomborítva és rendszerbe foglalva. — A szerző végső megállapítása: „cette analyse manque de plan scientifique“, általában elfogadható, de joggal kérdezhetjük, hogy a XIX. század végén és különösen a XX. században nem befolyásolta-e mégis a pszichológiai tudomány az írókat bizonyos mértékben a féltékenység elemzésében is. — L. Zs. munkája különben kitűnik világos gondolatmenetével és finom ötleteivel.

A német romantikus kritika és Mme de Staël hatására sokáig tartotta magát az a vélemény, hogy a francia klasszicizmus nem egyéb, mint a görög-latin irodalom halvány utánezata. Ez az alapjában téves felfogás sem készítette a francia irodalomtörténetet arra, hogy a kérdést alaposabban megvizsgálja (l. Peyre: *Qu'est-ce que le classicisme?* Paris, 1933; p. 98.), úgyhogy Hoffstaedter L. tanulmánya úttörő jelentőségű még ma is. A doktori értekezés szűk keretei között ő is csak az első lépést tehette meg, de hogy ezt az első lépést megtehesse, valóságos káoszban kellett rendet teremtenie. Tanulmányában arra szorítkozik, hogy a XVII. századi Franciaországban megjelent vagy közkétzen forgó külföldi eredetű Ovidius-kiadásokat (humanista-filológus-kiadások, iskolai használatra szánt expurgált-kiadások), fordításokat, travesztiákat csoportosítsa és hogy a legfontosabbakat minél több szempontból ismertesse. Külön fejezetet szentel Marolles-nak, a XVII. században elismert Ovidius-fordító hatalmas munkásságának. Különösen értékes a II. fejezetben található bibliográfiai összefoglalás, mely minden valószínűség szerint magában foglalja az összes XVII. századi francia Ovidius-kiadásokat és fordításokat, hiszen a szerző „mintegy ötven jelentősebb párizsi és vidéki könyvtár“ anyagát dolgozta fel benne. Kár, hogy legalább ez a táblázat nem készült teljesen francia nyelven, hogy külföldön is hasznát vehessék. Az egyetlen kifogás az lehetne, — de az anyag túlbősége eléggé megmagyarázza ezt —, hogy munkája bizonyos

helyeken talzsúfolt. A „végső következtetéseket“ nem is igen próbálja levonni gázdag anyagából, de reméljük, ez nem fog végleg elmaradni.

Kiindulva egy Dumas-idézethől („Au théâtre il n'y a que l'exécution, car tout a été inventé... c'est surtout question de virtuosité“), György Agnes Molière komikai fogásainak hagyományait kutatja a modern francia vígjátékirodalomban három Molière-nél nagyon gyakori alaphelyzet szerint (rejtett értelem: sous-entendu, inkongruitás, mechanizmus). Ezeket ő maga sem akarja valami újabb komikum-elmélet vázának tekinteni, hanem inkább kényelmes képleteknek, melyeknek egyéb komikai helyzetek csak differenciáltabb válfajai. Elemzését és rendszerezését igen nagyszámú darabra alapítja és néha valóban meglepő analógiákat talál. Az értekezés meggyőző arról, hogy Molière hagyománya még ma is milyen jelentős tényezője a francia irodalmi tudatnak: természetesen nem hatásokról van itt szó, hanem közkinccsé vált komikai formákról, melyeket mindenki szabadon és, amint látjuk, elég gyakran felhasznál. — Gy. A. dolgozatát kiegészíti a Molière-i tárgyak és alakok hagyományát és a Molière-ről írt darabokat ismertető két fejezet. *Kenez Ernő.*

*

Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest. N° 39. **Spitzer, Marthe:** *Les Juifs de Balzac.* Budapest, 1939. 84 pp. — N° 43. **Lukács, Suzanne:** *L'analyse de la jalousie dans le roman français moderne.* Budapest, 1939. 64 pp. — N° 44. **Hoffstaedter, Louis:** *Ovide en France au XVIIe siècle.* Budapest, 1940. 84 pp. — N° 45. **György, Agnès:** *La survie de Molière dans la comédie contemporaine.* Budapest, 1940. 56 pp.

Les récentes publications de l'Institut Français à l'Université de Budapest se signalent, comme les premières études publiées dans cette série, par la variété des problèmes qui sont pris à presque tous les domaines de l'histoire littéraire.

Mlle Spitzer étudie dans sa thèse (parue en français) un type littéraire vu par Balzac; elle tâche d'établir d'abord l'identité des personnages juifs que Balzac a peints dans ses romans, puis dans la partie la plus importante de son travail, elle donne une analyse physique, morale et sociale des héros juifs du grand romancier. Sa documentation nous paraît complète; cependant elle semble avoir oublié de préciser ce que pouvait être la part de la tradition littéraire dans les idées de Balzac sur les juifs, quoiqu'elle ait souligné plusieurs fois l'importance de cette tradition.

L'étude de Mlle Lukács (en hongrois avec résumé français) contient une vue d'ensemble assez sommaire sur un problème souvent repris par les romans d'analyse modernes, la jalousie. Elle considère son problème plutôt du point de vue psychologique que littéraire à quoi, d'ailleurs, le nombre limité des romans étudiés (surtout du XIXe siècle) n'aurait peut-être pas suffi. Grâce à la finesse de ses aperçus, l'étude de Mlle Lukács est une contribution intéressante à l'histoire du roman d'analyse moderne.

M. L. Hoffstaedter traite une question d'importance dans sa thèse parue malheureusement en hongrois; en effet, son bref résumé de langue française ne donne qu'une idée incomplète de sa riche documentation. L'auteur a fait des recherches dans cinquante grandes bibliothèques françaises pour dresser une liste complète des éditions (1° éditions de philologues, 2° éditions scolaires expurgées), les traductions et les poèmes travestis d'Ovide. Cette liste est rédigée de manière qu'elle pourra servir de point de départ à de nouvelles recherches. Les cadres

étroits de son étude (84 pp.) ne lui ont permis que de donner une analyse assez succincte des éditions les plus importantes. Espérons qu'il ne tardera pas à tirer les conclusions de ses recherches et à suivre le rayonnement de l'oeuvre ovidienne dans la littérature française même.

Molière, grâce au caractère profondément français, de son génie, et non pas en dernier lieu grâce à l'éducation française, fait partie intégrante, encore aujourd'hui, de la conscience littéraire des Français. Mlle György a recueilli les manifestations de cette survie, le plus souvent subconsciente, de Molière dans un très grand nombre de comédies modernes tout en insistant sur le caractère presque inconscient de ces „imitations“. Il s'agit naturellement de situations et de procédés comiques plutôt que de sujets moliéresques. (Cet ouvrage a été publié en français.)

E. Kenéz.

Nagy Artúr: *Olasz színművek és színészek a Nemzeti Színházban 1837-től 1884-ig.* Budapest, 1940. 73 l. 8°. — **Takács Mariánna:** *Hogyan látta gr. Széchenyi István Olaszországot.* Budapest, 1940. 53. l. 8°. — **Fogarasi Miklós:** *Savonarola és a Rinascimento.* Budapest, 1940. 80 l. 8°. (A Budapesti Pázmány P. Tudományegyetem Olasz Intézetének Kiadványai. XVI., XIX., XVIII.)

A Nemzeti Színház fennállásának századik évfordulója időszűrűvé tette több homályban maradt kérdés vizsgálatát. Az újból feléledt érdeklődés szemügyre vette az olasz drámairodalomhoz és az olasz színpadhoz vezető szálakat is. Németh Antal a színházban előadott olasz színdarabokra hívta fel a figyelmet (Corvina, 1938. évf., 59. l.), e sorok írója pedig Ristori társulatának 1856-i vendégszereplését ismertette. (Corvina, 1938. évf. 592. l.) Ehhez a kezdeményezéshez kapcsolódik Nagy Artúr értekezése, aki a bibliográfiai adatgyűjtést kiterjesztette a színház egész százéves multjára, a részletes feldolgozást azonban csak az opera különválásának évéig végezte el.

Az első fél évszázadban 12 olasz darab fordult meg a Nemzeti Színház deszkáin. A fordításban bemutatott szerzők többsége az 1851 előtti időszakra esik, amikor Camillo Federici, Alberto Nota, Carlo Goldoni, Francesco Augusto Bon és Silvio Pellico darabjait adták magyar nyelven. Nagy Artúr adataihoz kiegészítésként megjegyezzük, hogy Nota és Goldoni már a Nemzeti Színház megnyitását megelőző évtizedekben ismeretes volt a magyar közönség előtt. A budai Várszínházban megtelepedett egykori kassai együttes tagjai 1833-ban játszották Nota „Il benefattore e l'orfana“-ját Jakab István fordításában, úgyszintén előadtak 3 Goldoni-vígjátékot. (La locandiera, Un curioso accidente. Il servitore di due padroni) „A két úr szolgája“ címszerepét Telepy György játszotta nagy sikerrel. Sághy Ferenc fordítását azonban már ekkor is clavultnak tartották. A Honművész sok hibát talált benne. (1834. évf. 78. l.) Hogyis ne, hiszen Kelemenék is ebben a fordításban ismerték és adták elő Nagyváradon. Ezzel a körülménnyel magyarázhatjuk az 1841-i rövidéletű felújítás szerényebb sikerét, amelyre Telepy vendéjátéka adott alkalmat.

Ristori 1856-i káprázatos sikerű vendégszereplése újból ráirányította a figyelmet az olasz színpadi irodalomra és megnyitotta a Nemzeti Színház kapuit Leone Fortis (Cuore ed arte) és Vincenzo Monti (Manfredi) előtt. A kiegyezést követő időszakban Csepregi Lajos nem mindig szerencsés tollal tolmácsolta P. Ferrari, P. Giacometti és Leo di Castelnovo egy-egy darabját.

Nagy Artúr figyelemmel kíséri a színházi előadások irodalmi visszhangját és a magyar színpadra gyakorolt hatását. Kutatásaiban jó hasznát vette Bayer József és Rédey Tivadar monográfiáinak, valamint

Kádár Jolán és Várady Imre műveinek. Sok adatot köszönhet a Németh Antal, illetve Schöpflin Aladár szerkesztette színészeti lexikonoknak. A Ristori-vitával kapcsolatban nagyon értékes szempontokat kaphatott volna Papp Ferenc műveiből (Gyulai Pál, Budapest, 1935. I. k. 402–401. l.; Gyulai Pál és Jókai Mór. Budapesti Szemle. 1921. évf. 30–31. l.), aki az irodalmi párbaj személyi hátterét és elvi vonatkozásait tisztázta.

Gróf Széchenyi István naplójának Viszota-féle kiadása nyomán megoldásra várt annak a kérdésnek a végleges eldöntése, hogy milyennek látta Széchenyi Olaszországot és milyen lélekformáló hatással volt rá az olasz génusz. *Takács Mariánna* csak részben aknázza ki a Naplók forrásértékét, adatait sokszor másodkézből veszi. Széchenyi István könyvtárát Bártfai Szabó László közlése alapján pusztán címekben ismerteti. Az Olaszországot járó magyar utazókról általában jelentékeny feldolgozásokból merítette értesüléseit (Pulszky Ferenc, Riedl Frigyes, Berzeviczy Albert, Tóth László).

Széchenyi öt ízben járt Olaszországban, mélyebb változást indító benyomásokkal azonban csupán az 1814–15., 1818. és az 1819-i itáliai tartózkodása gazdagította lelkivilágát. A nápolyi udvarban még mint „il principe d'Ungheria” hódított, de mind elhatározóbb lett az olasz táj, nép, s főleg az irodalom és művészet hatása és átalakító creje, amint ezt naplójegyzetei bizonyítják.

Tasso hősi és idillikus világáért való romantikus rajongását részletesen elemzi a tanulmány. Széchenyi és Alfieri viszonyának kevesebb figyelmet szentel. Angyal Dávid tág perspektívát nyitó megállapítására gondolunk: „Szenvedélyes érdeklődéssel olvasta Alfieri önéletrajzát, az olasz költő lelkében a magáéval néhány rokonvonást talált s azért egyik legkedvesebb szentjének nevezte” (Gróf Széchenyi István történeti eszméi. Budapesti Szemle, 1907. évf. 163. l.). Viszota Gyula is nyomtatékosan utalt arra, hogy Alfieri hatására lángolt fel lelkében a fiatal tettvágy és a sorsdöntő elhatározás, amellyel hazája és népe boldogulásának akarta ifjúságát szentelni. (Gróf Széchenyi István Naplói. I. k. CLIII. l.) A Napló 1819. augusztusi 9-i feljegyzése többek közt Alfieri Bruto Primojából tartalmaz nagyon jellemző idézetet a tettekben megnyilatkozó hazaszeretetről. (I. k. 609. l.) Röviden ennyi is elég annak igazolására, hogy szélesebb körű érdeklődésünkre tarthat számot Alfieri tragédiáiról alkotott véleménye is.

Széchenyi művészi ízlése klasszikus, Raffaello és Canova csodálója, ami — szerintünk — a napoleoni korszak neoklasszikus művészeti beállítottságából önként adódik.

Fogarasi Miklós Savonarola és az olasz renaissance viszonyát vizsgálta Burdach Konrád és Zabughin Wladimir megállapításai nyomán, akik a renaissance lényegében vallásos eredetét, illetve a vallásos elemnek a kor minden megnyilvánulásában való jelenlétét hirdetik. Ennek az alaptételnek az igazolása Savonarola szellemi öröksége és hagyatéka segítségével sok szempontból csábító feladat, hiszen, a középkori vallásosság továbbélése magyarázza Savonarola nagy hatását kortársaira. A humanista műveltségnek Savonarola költői és szónoki műveiben való szerves jelenlétét több önállósággal, de nem mindig meggyőző erővel mutatja ki. Az antik történelmi nevekre való utalás nem sokat mond, viszont kétségtelennek fogadhatjuk el Jacopone da Todi, Dante, Petrarca, Lorenzo il Magnifico és Angelo Poliziano formai hatását. A humanista műveltség leginkább Savonarola művészi hitvallásában nyilvánvaló, amely Marsilio Ficino és Leon Battista Alberti felfogásával rokon.

Savonarola politikai szereplése eléggé ismeretes, szívesebben vetjük volna, ha a Savonarola-kérdés történeti fejlődéséről kapunk — a szakirodalomban is hézagpótló — áttekintést. A tanulmány legönállóbb része Savonarola írói és művészi egyéniségének jellemzése, éppen ezért a Savonarola-versek kritikai feldolgozását örömmel várjuk a szerzőtől.
Szabó Mihály.

Arturo Nagy: *Drammi e attori italiani nel Teatro Nazionale Ungherese dal 1837 fino al 1884.* Budapest, 1940. pp. 73. — **Marianna Takács:** *Il Conte Stefano Széchenyi in Italia.* Budapest, 1940. pp. 53. — **Niccolò Fogarasi:** *Savonarola e il Rinascimento.* Budapest, 1940. pp. 80. (Pubblicazioni dell'Istituto Italiano della R. Università „Pietro Pázmány“ di Budapest.)

Il lavoro di Arturo Nagy è completato da una ricca bibliografia concernente i rapporti italiani del Teatro Nazionale Ungherese. Nel primo cinquantennio della sua storia vennero rappresentati 12 drammi scritti da 10 autori italiani (C. Federici, A. Nota, C. Goldoni, Francesco Augusto Bon, S. Pellico, Leone Fortis, V. Monti, P. Ferrari, P. Giacometti, Leo di Castelnuovo.) Il soggiorno budapestino della compagnia di A. Ristori risvegliò nel pubblico ungherese l'interesse per il teatro italiano. L'autore si occupa anche dell'eco avuta dalle rappresentazioni dei drammi italiani originali o tradotti nella stampa ungherese indagando i loro influssi sul teatro ungherese.

Marianna Takács cerca di rispondere al quesito, come vide l'Italia il Conte Stefano Széchenyi. I suoi viaggi fatti negli anni 1814—1815, 1818, 1819 ci spiegano molte caratteristiche del suo spirito. Il grande statista ungherese subisce in Italia il fascino del paesaggio, della poesia e dell'arte. Il suo autore preferito è Torquato Tasso, ma ammira molto anche le tragedie alfieriane. I suoi ideali d'arte sono classici data l'arte neoclassica dell'epoca napoleonica.

Niccolò Fogarasi fa sua la tesi del Burdach e quella dello Zaubergin concernenti le fonti religiose e gli elementi cristiani del Rinascimento. Il Savonarola, „la coscienza del Rinascimento“ conserva la continuità del cristianesimo medioevale, rientra però nel quadro del Rinascimento.
Michele Szabó.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Martin P. Nilsson: *Greek Popular Religion.* Lectures on the History of Religion sponsored by The American Council of Learned Societies, New Series No. 1. New York, Columbia University Press 1940, XVIII+166 lap, 39 képpel. Ára \$ 2.50.

A. Dieterich panaszolja egy helyen (Mutter Erde, 1905 = 1925³, 72. l.), milyen hiányzó előmunkálatok gátolták őt bizonyos maximális feladatok vállalásában. Aki — úgymond — egy Zeus, Apollon, Dionysos lényegéig akarna látni, annak előbb nemcsak a görög vallás, hanem az egész görög kultúra történelmét kellene megcsinálnia. „Was aber am meisten fehlt — írja tovább — ist die Einsicht in das, was Volksreligion ist und allzeit sozusagen die rohe Materie abgibt für die Schöpfungen, Umbildungen und Nachbildungen auch der höchsten religiösen Geister.“ Ezen a hiányon most sokat enyhít Nilsson könyve (tulajdonképp az USA-ben 1938/39 telén tartott előadások összefoglalása),

amelynek tartalmát a fejezetcímek sejtethetik meg: The countryside; Rural Customs and Festivals; The Religion of Eleusis; The House and the Family; The cities, the Panegyrcis; Legalism und Superstition, Hell; Seers and Oracles.

Nilsson nem ad külön elméleti alapvetést. Azt, hogy „popular religion” alatt mit és hogyan értsünk, legfeljebb a módból rekonstruálhatjuk, ahogy esetenként eljárva próbálgatja ez alapvallás erecskéit az irodalmi és archaeológiai emlékekből kibányászni. Minket mégis kísérletében éppen ez érdekel, mert ezzel legjobban ellenőrizhetjük a magunk, a népvallás mibenlétéről és fontosságáról vallott felfogásának helytállását (l. főleg Vallás és „nép”, Szellem és Élet 1939, 168. kk.). Nem tartjuk tehát hiábavaló fáradságnak, ha — néhány jellemző állásfoglalása példáján keresztül — megkíséreljük Nilssonnak az alap- és gócpontokra vonatkozó nézőpontját megvilágítani és azt a mi elképzelésünk tengelyébe esőnek igazolni.

Igy vallja ő is velünk egyetértve, azzal, hogy pl. a pharmakos-ritus célját (bűnbak? vegetációs démon?) nyitvahagyja és a ritus-kereszteződésekét elvszerűen koncedálja, a ritus eredendő céltalanságát és logikai bizonytalanságát (v. ö. fent 1939, 186. kk. és különösen Ritus és Ünnepe, Ethnographia-Népélet 1940, 143—187. ll.). Vagy: ahogy a január-eleji Haloa rituáléjának a részben Demeter, részben Koré, részben Dionysos kultuszába illő vonásaira, ezeknek különös egységére, a mai (skandináv) karácsonynak a görög Anthesteriákkal való feltűnő egyezésére stb. utal, bizonyos: mi is ugyanazt értve mondtuk úgy, hogy az ünnepeket elsősorban az ünneplésért ünneplik és hogy az igazi ünnepeket éppen azzal lesz ünneppé, hogy egy ritus(köteg) mint jegeccsedési központ voluntatív-emotionális alapon teljesen „illogikus” elemeket is felvehet testébe. Ugyanígy: — tulajdonképp már a pharmakos-ritus és a Haloa-ünnepe tárgyalása szerint is, de — főleg abban, ahogyan ő például Dionysosnak a szőlőművelés ősi parasztszokásaihoz képest szembeszökő utólagosságát bizonyítja, találkozunk az isteni címzett elvi másodlagosságának gondolatában is (v. ö. már Der Eid als Tat, 1924. c. dolgozatomban). Egyszóval — mondhatjuk —: megegyezünk a ritus életének és jelentőségének egész elképzelésében: Az ünnepeket egy sublogikusan létesült holocomplexus; az egyes ritusok már értelmezhetőbb, de — magasbrendű értelmező törekvés jelenlétéhez kötve — csak az isten és a vallás foka lesz valójában logikus-racionális. Egyébként is különben, messze ezen túl, annyiban számos további, fontos és alapvető ponton ugyancsak egyet *kell* értenünk, amennyiben a szellemi élet útját egyformán úgy képzeljük el, mint egy eredeti differenciálatlanság egységének differenciálódását. Nilsson is t. i. ezt hirdeti, amikor mindúntalan megállapítja, hogy az ő ókori anyagában nem volt meg az éles, „keresztény” különbségtevés a vallás és folklóre közt (pl.: „customs and beliefs were part of religion”; vagy: „simple old forms ... not only persisted among the people of the countryside, but they also found a place in the festivals and in the cults of the great gods”; vagy: „popular religion is religion in folklore” stb.); vallásos és társadalmi élet közt („two closely related aspects of the same entity”, 80. l.);* tehát szent és világi (76. l.), vallásos és mágikus gondolat közt (v. ö. 110. kk. és Vallás és Mágia c. kísérletünket is, Ethnographia-Népélet 1933, 31. kk.); és i. t.

* Nilsson művének társadalomtudományi jelentőségéről l. Társadalomtudomány 1941, 161 k. l.

Mindent mégis részleteznünk messze vezetne. Ami lényeges: A régi isteneket és kultuszokat hamar újak váltják fel, elmúlnak; de a Gello, Karko, Sybaris, Empusa stb. fajta „szellemek“, a régi agrárszokások és hitck, bizonyos (pl. görög alvilág-) képzetek, a samosi eiresione- vagy a rhodosi fecskedal-típusú „népénekek“ s az ehhez hasonló „népvallási“ mozzanatok mind: „halhatatlanok“ és így (bár bizonyos hely- és időszerű módosulásokkal) a középkoron át „túléltek“ a mai keresztény Görögországig, sőt Európáig (v. ö. főleg 41. l.). Miért? Nem lehet más oka, mint hogy pl. a rhodosi kéregető gyerekek ének-lésükkel kétségkívül ugyanazt ugyanúgy akarták, mint a keresztény magyar regösök, és ugyanannak az akaratnak hasonló helyzetben, emberileg kényszerűen, hasonló lett a kifejeződése. Nilsson tehát helyesen az operátor lelki alkatában és külső-belső helyzetében tapogatta és találta meg a „religion at all“ jelenségének legfőbb rügóját. „Popular religion“ alatt valami alapvallásfélét ért „which corresponds to deep-lying ideas and needs of humanity“ (21. l.) és szerinte is: nemcsak a „paraszt“ hajlandó az ilyen népgondolatokra rezonálni, azoknak talaja lenni, hanem általában a „man in the street“, azaz elvben többé vagy kevésbé mindenki (85. l.).

Ennyiben — világos — szerzőnk messze maga mögött hagyta a „Lehrbuch“ egykori szerzőjének lényegében még evolúciós látásmódját: régebbi magát (v. ö. fent 1939, 182. kk.). Hogyha mindamellett nem juthatott el az örök emberi gondolatok *tisztán* dinamikus felfogásáig és nem vehette észre, hogy e gondolatoknak mai görög vagy svéd valóságai az ógörögöktől függetlenül, azoktól legfeljebb utólag, esetleg erősítette aktiválódnak; ha még erőszakol bizonyos fejlődésvonalakat (40. k.) és a beszédes jelen eset vallomását meg sem hallva, azt a csak-lelki differenciálatlanságot, amelyben minden szellemi alkotás ma is („sublogikus“) fogan, kizárólag a „sajátos“ (görög) tőből származtatja (úgyhogy közben — 73. l. stb. — a differenciálatlan tett eleve pogánynak, a szófafoglalás vallásos-szentnek tűnik, holott nyilván maga sem kételkednék a szó helyett sokszor használatosabb aktus mély, vallásos értékében, stb.); ha — egyszóval — felfogásában van némi evolúciós maradék, illetve a helyesebbre való áttérésében nem lehetett teljesen következetes, — mi csak egy okát látjuk: A *survival* fogalma helyébe még elmulasztotta a valóságos vallási életben legtöbbször egyedül megfelelő *revival* elképzelését és fogalmát tenni (v. ö. legutóbb Társadalomtudomány 1940, 546. l.). S hogy e mögött nem pusztán szórszálhasogató kifejezés-kérdés lappang, ezt talán éppen Nilsson legsajátosabb *trouvaillé*ának példája is megéreztetni. Szerinte t. i.: Zeus a történelemelőtti időkben egy *pater familiásként*, kígyó alakban tisztelt, házi istenség volt és csak a klasszikus időkben fejlődött főistenné, isten-ember- és világeremtővé, az állam és a törvény legfőbb védnökévé (l. 65. kk., főleg 71. kk., és itten nem is idézett dolgozatában: Vater Zeus, AfRW. 1938 [XXXV], 156. kk. is). Ezzel szemben mégis nyilvánvaló, hogy a „történelemelőtti“ Zeust szerzőnk csak történelmi dokumentumokból ismerhette fel és ha ezeknek viszonylag nem is nagy a számuk, — a művészet és irodalom akkoriban érthetően nem az ilyen tények hagyományozását célozta, míg viszont ránk nyilván csak művészeti vagy irodalmi dokumentumok maradhattak. A „másik“ Zeust is mindig, a későbbi időkben is, sokan tisztelték, de a tömegben időnként szükségkép a természetesnél is csekélyebb volt azoknak a száma, akik ilyen hitüket tudták, illetőleg akarták is hagyományozható kifejezésbe tudatosítani; nem szólva a hagyományok bizonytalan sorsáról. Sokkal többet erről a Zeusról akkor sem halla-

nánk — azt hisszük —, ha a történeti kor messzebb nyúlnék vissza. Helyesebben tehát Nilsson csak azt állíthatta volna, hogy Zeus mindig ez is, az is volt; legfeljebb hogy a hívők száma és a hívés módozatai változhattak idő- és helyszerűen. A folyamatban mindenáron „fejlődést” csak mi szeretünk látni, mert az emberi gondolkodásnak akaratlanul is történeties irányulása van és a hagyomány jelentőségét a jelzett körülmények folytán érthetően könnyű volt túlbecsülni. Az igazság az, hogy „az eredeti differenciálatlan lényeknek differenciálódása” — ha egy jelenség „él” — nem annyira időben fejlődve, mint inkább psychogenetikusan, pillanatnyilag szokott történni.

Ennyit meg kellett mondanunk, bár árnyalatmódosító javaslatunkat igazán nem tarthatjuk lényegbevágónak, amikor Nilsson tárgya felfogásával, sőt már annak megválasztásával is olyan kétségetkizáróan tett a maga ideális-dinamikus álláspontja mellett tanúságot. Részünkről is tehát, nemcsak azon örvendünk fenntartás nélkül, hogy ez az első érdemleges kísérlet Hellas népvallása történetének megírására megjelent, hanem azon is különösen, hogy éppen Nilssonnak tollából jelent meg, akitől évek óta várjuk a Gruppe művét (az I. Müller—W. Otto-féle Handbuch-ban) korszerűen pótolni hivatott „Geschichte der griechischen Religion” feldolgozását.* Ez a mutatóvány nevezetesen, mint ama nagy vállalkozásnak nyilvánvaló áttoppője-a, egyszerre ígéri arról is a legjobbat, ahogy magában is, e rengeteget produkált, világhírű tudós legérettebb, legméltóbb alkotásának igazolódott. Megírására, valóban, eleve csak olyan kitűnően képzett filológus vállalkozhatott, aki, mint ő, az ókori történelem és archaeologia, de a nép- és valláskutatás területén is régen-mélyen otthon van. *Marót Károly.*

*

A full appreciation of Greek religion necessitates an intensive study of Greek popular religion, as A. Dieterich has already pointed out. M. P. Nilsson's splendid achievement in philology, archaeology, history, ethnology and history of religion singled him out to fill up the gaps in our knowledge of Greek religion. His latest work gives us just the gleanings from his forthcoming history of Greek religion (the first part of which seems to be published shortly in the „Handbuch” of I. Müller-W. Otto) and fully justifies the great expectations with which we are looking forward to this great work.

Nilsson does not dwell long upon theoretical considerations. His interpretation of particular instances, however, leaves no doubt that he entertains views which are in every important detail in complete agreement with our views on popular religion (cf. Szellem és Élet, vol. 1939 pp. 168.). Popular religion with Nilsson is something he calls „religion at all”, „which corresponds to deep-lying ideas and needs of humanity”, and thus his point of view can be described as idealistic and dynamic. As may be expected, he does not stress the significance of tradition and progress. But, only an extreme radical point of view can eliminate completely the last traces of the theory of evolution; a view which entails a ruthless application of the principle that a differentiation of the undifferentiated entity of religious phenomena is not necessarily bound up with time and progress. These religious pheno-

* Ebből — tudomásunk szerint — az I. kötet, kb. 800 oldalon, 52 táblával („Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Welt-herrschaft” alcímmel) elkészült és kisebb felében már ki van nyomtatva.

mena present themselves as emotional outbursts in the soul. To put it in an other way: the recurrent religious phenomena — if they are still alive — will never be identical survivals, but will appear at every instance as new revivals (cf. Társadalomtudomány, vol. 1935, p. 35 sq., 100).

When everything has been taken into account, this splendid work is an admirable achievement of the great Swedish scholar and is perhaps his most up to date work. K. Marót.

F. Brommer: *Satyrroi.* Diss. München. Würzburg, 1937. 8°, 70 l., 19. Abb.

„Wenn in der Wissenschaft das Notwendige gemacht würde, statt immer wieder dasselbe Stroh zu dreschen...“, — írta Wilamowitz 1912-ben,¹ s azután is hosszú ideig nem történt más a satyrosok, Silenos, a satyrjáték és tragédia eredet-problémájának tárgyalásánál, mint 2—3 antik helynek és ábrázolásnak újra meg újra való elősorolása.² Új szempontok felmerülése a megoldást is új utakra vitte s a nézeteknek ilyenformán még élesebb szembenállása egyre fontosabbá tette az antik bizonyító-anyag gyarapodását s a szövegek és ábrázolások lehetőleg teljes gyűjteményét. A gyűjtemény most elkészült, a fontosságát már régen hangoztató Buschor egy növendékének disszertációjaként. A mű elsősorban ott jelent fontos haladást, ahol az archeológiai anyaggal foglalkozik. Összeállítja a σιληνός névvel jelölt Silenos-ábrázolásokat, az V. század előtti és az V. századi attikai bak-ábrázolásokat, azokat a feketefigurás vázákat, amelyeken Dionysos, Hermes és a silenosok együtt vannak, a telt táncosok, silenosok legrégebb attikai ábrázolásait, utóbbiak közül külön azokat, amelyeken lólábbal, lófülekkel, szőrrel borítva, illetve ahol farkok nélkül jelennek meg, azokat az 500 előtti edényeket, melyeken Dionysos társaságában s azokat, amelyeken egyedül vannak, azokat a feketefigurás vázákat, ahol szüreten vagy a Gigasok elleni küzdelemben vesznek részt, az V. század közepe előtti „fiatal Silenos“-ábrázolásokat, azokat az edényeket, amelyeken Dionysos a telt táncosok társaságában látható, a silenosok nyomait a Peloponnesoson, Spártában, Boiotiában, a Kykladokon, Thasosban és K.-Ioniában, a felöltözött silenosokat, s végül az általa satyrjáték-ábrázolásnak tartott összes ábrázolásokat.

A legújabbban feltárt archeológiai anyag legfontosabb eredménye az, hogy a silenosokról, akikről eddig azt hitték, hogy Ionia a hazájuk és a Peloponnesoson régebben nem ismerték őket, bebizonyult, hogy hazájuk Attika és a VI. század közepe előtt már az egész görögökta földön ismereteseek voltak (23. l.).

A dolgozat a szöveghagyományt is összegyűjti s ezek alapján kísérli meg a feleletet a tárggyal kapcsolatos kérdésekre. Sajnos, itt nem tud továbbmenni az öt megelőző irodalomban már közkeletű megállapításoknál, sőt ezeknek eleve-elfogadása az emlékek és szövegek erőltetett interpretációjára kényszeríti. Mivel abból indul ki, hogy bár bak-

¹ Neue Jahrbücher XXIX. 1912, 468. l. 1. jegyz.

² Irodalom Hartmannál RE III. A s, v, Silenos u. Satyrroi, továbbá Ch. Fraenkel: Korinthische Posse Rh. M. 67 1912, 94 sköv; Lajti I.: A satyrjáték eredete, Budapest, 1915; A. Frickenhaus: Zum Ursprung von Satyrspiel u. Tragödie Arch. Jb. 32, 1917, 1 sköv; A. W. Pickard—Cambridge; Dithyramb, Tragedy and Comedy, Oxford, 1927; E. Buschor: Ein choregisches Denkmal. Ath. Mitt. 53, 1928, 96 sköv; Wilamowitz: Glaube d. Hellenen I. 1931, 195 sköv.

karok a tragédia kialakulása előtt is léteztek, ezeknek a satyrjátékhoz nem volt közük, mert az csak későbbi fejlemény, kénytelen az idevonatkozó helyeket megbízhatatlanoknak vagy az interpretáció szempontjából közömbösekknek minősíteni s például azokat az ábrázolásokat, melyeken a földből felmerülő istennőt bak-lények táncolják körül, csak azért nem tartja satyrjátékokénak,³ mert hiszen a satyrjátékban nem volt bak-kar. Apollodorosnak a satyrosok bak-természetére vonatkozó adatát is elveti mint későit,⁴ nem számolva avval, hogy épp az ő idejében és környezetében milyen bőségben bukkannak fel a legrégibb képzetekre vonatkozó adatok. Kénytelen azokat az adatokat is mellőzni, amelyek a τίτυροι-t, mint a σάτυροι-al azonos jelentésű alakokat, bakoknak mondják (5. l.). A σάτυρος-σληνός elnevezések tárgyalásánál ellentmondásokba keveredik (2. és 37. l.), ezenkívül interpretációi itt is erőltettek, pl. az, hogy Marsyas Herdodotosnál σληνός, Platonnál σάτυρος, nem jelenti, hogy akár a szó jelentése, akár az alakról való képzet megváltozott, hiszen ő maga idéz épp Platonból bizonyosságot arra, hogy ő a két elnevezést azonos értelemben használta (s ez ellen Hesiodosnál sem tud mást felhozni, mint azt, hogy az ő idejében a σληνός még ismeretlen volt, tehát épp azt, ami bizonyítandó). Máshol meg túl engedékeny; semmi bizonyíték nincs arra, hogy az öreg Silenos — fiatal satyros típus — pár kialakulásának oka a satyrjáték lett volna (amit már előtte is többen állítottak), ha pedig elfogadják azt, hogy a satyrjátékban a kart σάτυροι alkották, nem mondhatja, hogy Hesiodos után a következő bizonyíték az irodalomból a σάτυροι-ra Euripidesnél van (2. l.).

A Pán-, illetve bak-alakot élesen elválasztja a σίτυροι illetve σληνοί-tól, ezek, mondja, csak később olvadtak össze, Nem gondol arra, hogy az ilyesfajta „összeolvadás“-nak lényegbeli rokonság a feltétele s miközben a kétfajta lényeket gondosan igyekszik elválasztani egymástól, nem jut eszébe egy lépéssel messzebb menni s meglátni, hogy akihez mindkettő, bak és satyros egyaránt tartozik,⁵ ugyanaz az isten, Dionysos. Ugyancsak „késői“-nek tartja a satyrosok és Kentaurok kapcsolatát (4. l.), holott már a lóalakkal való kapcsolatuk is lényegi rokonságra utal.⁶ A szakállas és szakállatlan Pán szerinte ugyanaz az alak, páros szerepeltetésükre így nem talál magyarázatot. Mindenesetre fel kell vetni az ősi kétalakúság (kétneműség?) lehetőségét úgy, ahogy az legutóbb épp arra az istenre, Dionysosra vonatkozólag megtörtént,⁷ aki a homerosi himnusz szerint (46. sor) a legjobban örült Pán születésének. S még csak annyit Pánról, hogy az, hogy Aeschylus tragédiájának a kara hívja föl, talán mégsem használható fel bizonyítékkul arra, hogy kultusza az alsóbb néposztályok körében volt elterjedt (9. l.). A bak-alakok és a telt táncosok ábrázolásaival kapcsolatban ő is, mint annyi elődje, részletesen tárgyalja a problémát,⁸ hogy démonokkal vagy azokat ábrázoló emberekkel van-e dolgunk. Mintha nem volna mindegy, mintha az istent alakító ember az alakításkor nem az isten maga volna! A vázakép festője

³ De v. ö. legújabbán E. Buschor: Feldmäuse. Sitz.-Ber. d. bayr. Ak. Wiss. 1937, 1. Heft.

⁴ 3. l. ezzel szemben I. Wilamowitz, i. m. 199. l.

⁵ Bak és Dionysos I. M. P. Nilsson N. Jb. XXVII, 1911, 689. l. 4. jegyz. és W. F. Otto, Dionysos 1934, 155. sköv. II.

⁶ V. ö. Wilamowitz, i. h.

⁷ Altheim: Italien u. die dor. Wanderung. Albae Vigiliae V. 1940, 7. fejezet.

⁸ Saját kijelentései ellenére: 27. és 39. l.

feltétlenül tudta ezt; ugyanígy nem láthatta értelmét a satyrjáték-ábrázolásokon sem, hogy minden alkalommal színpadi felszerelés ábrázolásával jelezze, hogy az ábrázolt mythos satyrjátékból való. Több, mint 70 éve leszögezte már O. Jahn azokat az elveket, amelyek szerint ezeket az ábrázolásokat tekinteni kell.⁹ Végül pedig: a telt démonok eredeti mivoltának megállapításánál semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni a komédiajátszásban való szerepüket.

Itt tűnik ki leginkább a mű egyik súlyos fogyatkozása: az itáliai anyag figyelmen kívül hagyása. A telt démonoknak, mint komédia-játszóknak itt, főleg Dél-Itáliában volt nagy szerepük, hogy a komédia-játszásban a *σάρυποι*-tól elválaszthatatlanok, velük egylényegűek, arra kétségtelen bizonyítékok azok a délitáliai ábrázolások, amelyek *σάρυποι* és „teltek” együtt jelennek meg — utóbbiak éppen mint komédia-színészek — Dionysos társaságában.¹⁰ Épp itt nyílik talán lehetőség az eredetkérdés továbbvitelére. A *σάρυποι* elnevezéséről a régebbi sok meddő kísérlet után újabban egyre határozottabban kerekedik felül az a vélemény, hogy illyr-eredetű.¹¹ Az ion-eredet elméletének megdőlte után (l. fent) ez a történeti tényekkel sem ellenkezik: az illyrek a bevándorló dórok egy törzsét alkották s Görögországban épp ott, ahol a komédia-játszás virágzásáról tudunk, illyrek jelenléte is bizonyítható. Természetesen a görög kultúrába kerülve, a *σάρυποι*-alak is felemelkedett ebből az ösmediterrán kultúrára emlékeztető „teltség”-ből s fürge lólábú- vagy bak-alakká lett, Dél-Itáliában azonban — sokkal erősebben, mint bárhol Görögországban — megőrizte e régibb vonásokat. Épp ott, ahol a phylakes-játékok virágoztak. Apuliában az illyr messapusok laktak s megtartották nyelvüket a köztársaság legvégéig. Ez a vidék a görög kolonizációnak is gócpontja volt s a helyi kultúra a göröggel keveredhetett.¹² Anélkül, hogy most e kérdések részletes tárgyalásába bocsátkoznánk, fel kell vetni a komédia-játszásnak legalább egyes formáira nézve az illyr eredet lehetőségét.¹³

Látható tehát, hogy azokat a nagy problémákat, melyek tárgyához kapcsolódnak, egy lépéssel sem vitte előbbre a szerző, sőt az elméletek, melyekből kiindult, az összeállítandó ábrázolás-csoportok kiválasztásánál is befolyásolták. A gyűjtemény azonban itt van, s ez mindenestre az egyik legfontosabb lépés a megoldás felé.* *Szilágyi János György.*

⁹ Philologus, 1868, 26—7. l.

¹⁰ M. Bieber: The History of the Greek and Roman Theater, 1939, 294. l. és 66. jegyz., ezekhez Fig. 399—401.

¹¹ Kerényi, Rev. Et. Balk. 1936. 21. l.; H. Krahe, Welt als Geschichte, III., 1937, 295—6. l. — A szóhoz tartozó hely- és tulajdonneveket itáliai illyr területen l. Conway—Whatmough—Johnson: The Prae-Italic Dialects of Italy, I. kötet, Cambridge, 1933, passim.

¹² Tarentum (a phylakes-játékok központja) kettős alapításának legendájáról, mely sz. a dórok már bennszülött lakosságot találtak itt, l. G. Gianelli: Culti e Miti della Magna Grecia, Firenze, 1924, 5. sköv., 283. sköv. II.

¹³ V. ö. Kerényi, E. Ph. K. LVII. 1933, 218—9. l.

* E sorok kizsedése után jutottunk hozzá a szerzőnek a Philologus legújabb számában (N. F. XLVIII, 1940, 222 sköv.) megjelent cikkéhez („σληνοί und σάρυποι”) melyben kiegészítésül részletesebben tárgyalja az elnevezések problémáját, de csak félreérthetlenebb fogalmazásra törekszik, konstrukcióin nem változtat, kivéve a „teltek” és *σάρυποι* viszonyát. Ebben most ő is a *σάρυποι*-nak a „teltek”-ből való származását gyanítja.

Collectio materiae ad Satyros Silenosque spectantis maximo cum gaudio est salutanda. Propter praeconceptas tamen quasdam opiniones — quas auctor sine dubitando pro certis habet —, opus perfectum putari non potest. Imprimis neglectio monumentorum in Italia repertorum auctori vitio vertendum est, praesertim cum — secundum recensentis opinionem — haec ipsa quarundam saltem formarum artis ludicrae et fortasse ipsorum Satyrorum Illyricam originem indicare videantur. Maximi tamen momenti ad solvendas quaestiones huc pertinentes sine dubio materiae collectio est, pro qua proposita auctori summas gratias debemus.

Joannes G. Szilágyi.

Südost-Forschungen. V. Jahrgang. Heft 1. Juni 1940. 314 l.

A müncheni Südostinstitut s a berlini Auslandswissenschaftliche Institut kiadásában megjelenő reprezentatív folyóirat mult évi első kötetében magyar vonatkozásban E. Gamillschegg polemikus tanulmánya a legfigyelemreméltóbb, G., aki már eddig is több ízben nyilatkozott az erdélyi latin-román folytonosság mellett s aki e tételt a Diculescu-féle „gepida“-elemekkel is támogatni próbálta (vö. *Romania Germanica* II. és ehhez Tamás L. AECO. II. 311. kk. l.), ezúttal *Zur Herkunftsfrage der Rumänen* címen Tamás hatalmas összefoglaló művével (*Rómaiak, románok, oláhok Dácia Trajánában.* Bp., 1935., franciául AECO. I—II.) bocsátkozik vitába s a kiváló magyar romanista számos állítását nemcsak kétségbevonni, de egyenesen nevetségessé tenni igyekszik (nem ritkák az ilyen kitételek sem: „Es wird aber geradezu komisch, wenn T. zu erweisen sucht...“, 8. l.). Nem hiányoznak a személyeskedések sem (vö. 20. l.), mégpedig pontosan azon az alapon,¹ ahogyan Şincai ezelőtt 150 évvel Engelt vádolta (vö. Gáldi L., *A XVIII. század magyar humanizmusa és a románság.* Budapest, 1940, 31. l.). Azok az érvek azonban, amelyekkel a nagynevű német tudós saját állításait igazolni véli, sokszor bizony nagyon vitathatók, ami érthető, hiszen G. is meg van győződve arról, hogy a románság zöme a Dunától délre, a Balkán-félszigeten alakult ki: „Auch der Berichterstatter ist durchaus der Meinung, dass sich die wesentliche Ausbildung des Rumänentums südlich der Donau im Kontakt mit den Albanern abgespielt hat“ (13. l.). Lényegében véve G. Erdélynek csak arra a részére vonatkozólag vitatja a kontinuitást, ahol ő még a helynévanyag terén is latin-román folytonosságot képzel el, mint a *Criş* (Körös, ómagyar *Kris*), *Abrud* és *Ompoly* esetében. Itt ugyanis — az ő véleménye szerint — „ununterbrochene lateinisch-rumänische Überlieferung“-ról van szó (15. l.). Elképzelése szerint tehát a románok nagyrésze a Dunától délre alakult ki ugyan, de ezek hozzávándoroltak a Nyugat-Erdélyben élő romanizált maradványokhoz. Mint látjuk, ismét annál az admigrációs elméletnél vagyunk, melyet G. Reichenkron legutóbb még az *Ungarische Jahrbücher*ben is magáévá tett (ld. 1940., 7—34. l.).

G. felfogása azonban az ósromán nyelvnek kétségtelen egysége miatt, teljesen valószínűtlen. Az admigrációs teóriáról s az újabban divatos több „Kerngebiet“-ről (ld. itt, 15. l.) legfrissebb művében Tagliavini is elutasítólag nyilatkozott: „L'ipotesi ... secondo cui la culla dei Rumeni sia da ricercarsi sia al nord che al sud del Danubio, in una regione vastissima, ha troppo pochi doti di verisimiglianza per un'unità linguistica così ben distinta come quella rumena“ (*La cultura italiana in Rumania.* Róma, 1940, p. 14.).

¹ Vö. pl. „Mit patriotischer Begeisterung für das Adoptivvaterland des Verfassers“, 20. l.

Rendkívül bizonytalan tehát már maga a kindulópont is s még bizonytalanabbak azok az érvek, melyekkel G. a maga igazát támogatja. Az *Ompoly* (rom. *Ampeiu*) neve semmiesetre sem jó érv, mivel ez Kniezsa szerint feltétlenül szláv közvetítesen ment keresztül (a román hangtörvények szerint **impeiu*-alakot várnánk! vö. *ambulo* > > *imbulu*). A másik két idézett név feltétlenül praelatin (esetleg dák), de valószínű, hogy ezek magyar (esetleg szláv) közvetítéssel jutottak a románba (ld. még Kniezsa újabb tanulmányát is, *Stiebenbürgen*. Budapest, 1940). Mindezekből annyira kevéssé lehet kontinuitás-érvet kövacsolni, hogy maga Puscariu is legújabbban legfeljebb a Criş alakra mert hivatkozni. (ld. *Limba română*. Buc. 1940).

G. többi kontinuitás-bizonyítéka sem szilárdabb. A román lakosság helyhezköttöttségét nehéz a *rumân* szó ismert 'Leibeigene' jelentésével bizonyítani, mivel ismeretes, hogy a *rumân* főleg Havaselvén volt használatos (hogy Erdélyben seholsem éltek vele, azt G. is elismeri, 7. l.) s első adataink e szóra csak a XVII. századból származnak. Teljesen önkényes s a román kutatásokkal is ellenkező e sajátos értelem keletkezését „in vorhistorischer Zeit“ keresni (vö. I. C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române până la 1864*. Buc., 1935, 160. kk. l., a szláv-román érintkezés korára teszi a jelentésféjlődést A. Rosetti: *Ist. limbii rom.*, II. 25. l.). S az sem áll, hogy Klein, Şincai stb. a *rumân* < *román* visszalatinosítás korában nem tudhatták, hogy a Havaselvén *rumân* 'földhözköttött' jobbagyot' jelentett (7. l.). Az erdélyi történezszek éppen elég XVII—XVIII. századi Kárpátokon túli forrást használtak fel s ezekben a *rumân* szónak e speciális jelentése feltétlenül előfordult.

Meglepő az is, milyen fölényesen siklik keresztül G. az újabb magyar kutatásokon. A dáciai romanizmus jellegére vonatkozólag figyelmébe ajánljuk Alföldi A. legújabb tanulmányát (*Dákok és rómaiak Erdélyben*. Szabadok, 1940, olaszul is), mely megadja a méltó felelet arra az állításra, vajjon valóban nem volt-e semmi különbség Dácia és Pannónia romanizmusa között (ld. itt, 10. l.). Ugyancsak csodálkozunk azon is, hogy Kniezsa I. terjedelmes cáfolata után (vö. *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen*, AECO., I—II.), mely Tamás cikkével *azonos helyen s németül* jelent meg. G. még komolyan hisz abban a lehetőségben, hogy a Drăganu-idézte dunántúli nevékből következtetni lehet az ott fennmaradt romanizált maradványok nyelvi jellegére (Tamásnak e feladat el-nem-végzését így veti szemére: „Er hätte dies als Romanist auch erweisen können, wenn er die von Drăganu angeführten Namen ... einer genauen Untersuchung unterworfen hätte“, 19. l.). Nem érthetünk egyet ezzel az állítással sem: „Vor allem ist aber die Grundanschauung, dass die Vorväter der Rumänen ein reines Hirtendasein führten, zumindest unbeweisbar, ich möchte meinen, sogar unhaltbar“, 12. l.). Ami e tény „unbeweisbar“-jellegét illeti, elég utalnunk a most megjelenendő magyarországi Román Oklevéltár (Documenta Valachica) tanulságaira. Ebből kétség-telen kitűnik, hogy a középkori Erdélybe beszivárgott románok igen sokáig kizárólagosan pásztorkodó életmódot folytattak s e foglalkozásra mutat állandó adójuk, a juh-ötvened („quingagesima“) is. Ugyanez az okmánytár részletes felvilágosítást nyújt majd ama III. Endre-féle oklevélre is, melyet G. itt nem egész pontosan értelmez. Teljesen önkényes az a magyarázat, mintha az ebben az oklevélben említett *Olahi* = *rumáni* 'Leibeigenen' lettek volna. Erdélyben — mint már említettük — ez a jelentésszükülés nem történt meg. S ha már az Erdélyből való szórványos *kivándorlást* említi, miért nem emlé-

kezik meg az ellenkező folyamat bizonyítékairól is, melyeket a *Siebenbürgen*-kötet könnyen hozzáférhető statisztikai adatokkal is illusztrált!

A hatalmas kötet további közleményei közül érdekesek P. P. Panaitescu megállapításai a román könyvnyomtatás származásáról, Valjavec szövegközlése Kopitar és Rummy levelezésével kapcsolatban s különösen Ö. Wittstock szép portréja Titu Maiorescuról, a nagy Lessing-követő román kritikusról. A könyvbírálatok közül sok magyar tanulmányokkal foglalkozik. Kevésbé tárgyilagos a Knicszáról szóló (*Ungarns Völkerschaften im 11. Jahrhundert*, 263—4. ll.). Nem értjük, Bartók Bélával szemben miért hivatkozik F. Weden C. Petranura, mint román szaktekintélyre, mikor közismert, hogy Petranu műtörténész és elsősorban fatemplom-kutató s a zenetörténettől felkészültségben és hozzáértésben igazán távol esik. Kár tehát Petranunak az egyik román propaganda-folyóiratban megjelent cikkétől azt várnunk, hogy „die Klärung der Angelegenheit ermöglicht“ (269. l.). Bartók joggal elvárhatja, hogy vele szemben külföldön legalább is egyenrangú szaktekintélyre hivatkozzanak.

Gáldi László.

Der bekannte Berliner Romanist, E. Gamillscheg bespricht mit scharfer Kritik das vor einigen Jahren erschienene Buch von L. Tamás über die Herkunft der Rumänen. Obwohl auch der Berichtersteller der Meinung ist, „dass sich die wesentliche Ausbildung des Rumäneniums südlich der Donau abgespielt hat“, vertritt er doch eine wenig wahrscheinliche Form der sogenannten Admigrationstheorie und nimmt im westlichen Teil Siebenbürgens noch ein zweites rumänisches „Kerngebiet“ an. Wie aber auch Tagliavini unlängst gezeigt hat, dürfen wir wegen der Einheit des Urrumänischen die Richtigkeit solcher unbeweisbaren Auffassungen mit mehreren „Kerngebieten“ nicht anerkennen. Im allgemeinen wäre es zu wünschen, dass Gamillscheg und alle jene ausländischen Forscher, die sich mit ungarisch-rumänischen wissenschaftlichen Streitfragen beschäftigen, auch die Ergebnisse der letzten ungarischen Forschungen mit mehr Sorgfalt in Betracht ziehen. Wenn Gamillscheg so getan hätte, wäre es ihm unmöglich gewesen von „einer genauen Untersuchung“ der von Drăganu angeführten pannonischen Ortsnamen — trotz den leicht zugänglichen kritischen Bemerkungen von St. Knieszsa — sichere Folgerungen auf die romanische Bevölkerung dieser Provinz zu erwarten. Rumän im Sinne von 'Leibeigene' stammt sicher nicht aus „vorhistorischer Zeit“, sondern aller Wahrscheinlichkeit nach aus der zweiten Hälfte des rumänischen Mittelalters. — Was nun die anderen Aufsätze betrifft, wollen wir die Aufmerksamkeit des Lesers besonders auf den des Kronstädtlers O. Wittstock lenken, der den Lebenslauf des grossen rumänischen Kritikers Titu Maiorescu darstellt. — Die Besprechungen sind leider nicht immer ganz objektiv; wenn über B. Bartók, den weltberühmten ungarischen Tonkünstler und Musikforscher die Rede ist, darf man ihm nicht einen rumänischen Kunsthistoriker, wie C. Petranu — der bisher nur auf dem Gebiet der Holzbaukunst tätig war — gegenüberstellen.

Ladislaus Gáldi.

Helge Groth: Dichter des Humanismus im heutigen Deutschland. I. Hermann Hesse, Hans Carossa, Ernst Wiechert, Karl Benno von Mechow. Verlag Rudolf Pfau. Berlin, 1939. 236 l.

A humanizmus manapság nem a leghasználhatóbb fogalom, nem a legidősezerűbb eszme- és értékrendszer, s a magatartás is, amelyet

erkölcsi értékeivel kikényszerít, gyakran helyezkedik szembe divatos áramlatok követelményeivel. Érdekes tehát, hogy Helge Groth, a totális államnak és a totális embernek ígéhirdetői közt választva, műve tárgyának kiszemlésénél az utóbbiak javára döntött s megtartva a tudományos távolságot a kutató és a tények között, bemutatásában a tárgyilagosságot szemléletnek arra a magaslatára emelkedett, amely a humanista tudományosságának legfőbb erénye és szépsége. Groth könyvének igazi értékét talán nem is az a négy arckép tartalmazza, amelyben Hesse, Carossa, Wiechert és Benno von Mechow, a politikától távolálló e négy költőkortárs mély emberiségét igyekszik megmutatni és megszerettetni, sokkal nagyobb figyelemre tarthat számot a mű első része, amely az ember és a kor összefüggéseit elemezve, mintegy másfél századon át tárja elénk a német humanizmus eszmerendszerét. A bevezető rész kissé túlméretezettnek látszik, Groth e könyve azonban csak első része egy bejelentett nagy munkának, amely a német humanizmus nagy íróinak egyetemes bemutatását veszi tervbe.

A humanizmus — Groth szerint is — totalitásra való törekvés, valóban és lényegesen emberi értékek kifejlesztése, amelynek végső célja a harmonikusan kialakított személyiség. Alapproblémája mindezek előtt bizonyos ellentétes fogalmak kiegyenlítésére vonatkozik, mint amilyenek a humanitás, animalitás, libido és kötelesség, egyén és állam, fektelenség és forma, érzékiség és értelem. Ezeket az ellentéteket a szabadság és kényszer ellentétére visszavezetve, a német klasszika és idealizmus olyan megoldást talált, amely az emberi akarat öntörvényűségét hangsúlyozta és a humanizmus céljával az esztétikai értékekben nevelt személyiséget jelölte meg. A német idealizmus személyiségfogalma közösségi szempontból részben tisztán logikai szerkesztés eredménye, részben a génie-tan gyakorlatából származott s ezért mindenkép híjjával volt a közösségi kötöttségnek és a jelen kérdéseivel szemben elhárító, arisztokratikus magatartásba burkolózott. A romantika ezt az autonóm elszigetelődést azáltal törte meg, hogy szerves világ-szemléletben visszavezette az embert a személyiségen kívülálló örök-höz, a korhoz, a nemzethez, a néphez, de ugyanakkor lebontotta az idealizmusnak magasabta, észszerű korlátait s végtelenségvágyával a személyiségfogalmat is megnyitotta a felfokozott emberi felé.

E két törekvésnek összegezése az a humanizmus, amely a biedermeierben jelentkezett, összegezése, de csak megalkuvás alapján, amelyben az uralkodó szellemi irányt a felvilágosodástól kölcsönzött metafizikátlan gondolkodás és a tevékeny beletörődés, a megcsendesült szenvedély szabják meg. A biedermeier költői realizmusának legnagyobb érdeme, hogy éppen mentette át a német lelket az iparosodás és a kalmár szellem uralmán át. Ma is eleven hatásához mérten elenyésző a naturalizmus járuléka a modern német humanizmus eszmecvilágában. A legnagyobb szemrehányás, amely ellene nemzetiszocialista oldalról elhangzik, éppen az, hogy kevésbé fordult a naturalizmushoz és kevésbé gazdagodott szociális lelkiismeretességben. A szociális és individuális követelések kiegyenlítése a mai humanizmus embereszményében sem sikerült, nem mintha a humanista írók terméketlen egyéni önzés rabjai volnának, hiszen a közösségi kapcsolatok és kötelességek tudatosulása a modern humanizmus legértékesebb vonása, amely a XIX. század humanizmusától feltűnő módon választja el, de ennek a két problémakörnek kiegyenlítése a humanista írók részéről lelki alkatbeli nehézségekbe ütközik, amelyeknek elhárítása csaknem lehetetlen. A naturalizmus szenzualista embermagyarázatásával szembefordulva, sokkal nagyobb gazdagodást jelentett a modern humanizmusnak az újromantika,

amely az emberi létnek a vérben, lélekben, szimbolumokban, metafizikában, intuícióban és mítoszban érzékelhető megköötöttségét, a tudatalatti, irracionális világot vonta be a költészetbe s lehetővé tette az expresszionizmus-kialakulást, amely Groth szerint a modern humanizmus történetének legnagyobb eseménye.

Az expresszionizmus volt ugyanis a modern ember egyik legjelentősebb kísérlete, hogy összhangot létesítsen a lélek és a mindenség között, hogy helyreállítsa és helyesebbé tegye az ember és természet, szabadság és kényszer szintézisét. A germán-szláv Kelet öröksége (erős Dosztojevski-hatás alatt) tette itt tevékenyé azt a „vertikális élettérzést”, amely a világnak szellemi lényegét keresi s a vér és föld mítoszához fordulva nemzeti sajátosságúnak látja és a művészetben megtalált szabadság schilleri elvéhez híven a politikától távolállónak gondolja az új embereszményt.

Az írók, akik a mai német humanizmus képviselőinek tekinthetők, mind tevékenyen éltek végig az expresszionizmus törekvéseit. A csőd, amely ezeket a túl magasra célzó törekvéseket kísérte, ma is érezhető abban a kételkedő magárahagyottságában, amely a humanizmus íróit jellemzi. Groth mégis bizonyos csoportokat szeretne megkülönböztetni közöttük, bár felosztása különösen a harmadik csoportban nem mutatja eléggé a tagokat összefűző jegyet. Eszerint a kötet címében szereplő négy író jelentené a politikától teljesen független csoportot; a második csoport a humanizmust a német gondolatnál hozza összefüggésbe s az aktivizmus visszhangjaként elítéli a „hybrid individualizmust”, a harmadik csoportot az emigrációban élő írók alkotják, akik a nyugateurópai humanizmus képviselői s német hagyományt keresve Goethe tekintélyéhez és tanításához fordulnak. Mindhárom csoportra jellemző, hogy föladták az emberi akarat autonómiájába vetett hitet, hogy individualizmusuk nem tudományos, hanem hangulati jellegű, hogy ez a hangulat az erotikumhoz, fájdalomhoz és magányérzethez kapcsolódik és hogy a kereszténység, legalább is mint légkör és feltétel, egyre nagyobb szerepet játszik, már csak azért is, „mert azokban az időkben, amikor világi hatalmak nyomják el és tartják kényszer alatt az egyes embert, a keresztény vallásnak és a humanizmusnak érdekei gyakran találkoznak”. Ezt az elvi összefoglalást követi az ember vizsgálata a négy említett író művében, s bár itt Helge Groth alig ad többet négy érdekes tanulmány egymás mellé állításánál, és éppen a humanizmus lényegének sajátos kidomborításával marad adós, mégis értékes hozzájárulást jelent a könyv e része is különösen a kevésbé ismert Ernst Wiechert és Benno von Mechow irodalomtörténeti beállításához. *Semjén Gyula.*

Humanismus scheint heutzutage kein zeitgemässer Begriff zu sein. Darum ist es so merkwürdig, dass Helge Groth gerade das Schaffen der unpolitischen Dichter des deutschen Humanismus zum Thema ihrer literaturgeschichtlichen Betrachtungen gewählt hat. Vier Aufsätze sind im zweiten Teile des Buches vereinigt, in denen die Verfasserin die tiefe Menschlichkeit vier zeitgenössischer Schriftsteller darzustellen und zu deuten bestrebt ist. Grössere Aufmerksamkeit dürfte aber der erste Teil des Buches verdienen, in dem Groth den Zusammenhang von Zeit und Mensch untersuchend etwa anderthalb Jahrhunderte Geschichte des deutschen Humanismus mit scharfem wissenschaftlichen Blick und kühner Sachlichkeit zerlegt.

Julius Semjén.

Janet Girvan Espiner—Scott: *Claude Fauchet. Sa Vie, son Oeuvre.* Paris, Librairie E. Droz, 1938. 450 pp.

Claude Fauchet nemcsak a XVI. századnak, hanem az egész francia irodalomtörténetnek egyik legnagyobb, ha ugyan nem a legnagyobb középkorkutatója volt egészen Gaston Parisig. Mint a régi francia költők történésze és a birtokában lévő számos történeti és irodalmi kézirat fāradhatatlan magyarázója, szinte már teljesen modern tudós színében jelenik meg előttünk. Méltán megérdemli tehát ezt a róla szóló igazán alapos és lelkiismeretes tanulmányt, annál is inkább, mert rávonatkozólag eddig csak elvétve jelent meg egy-két tudományos cikk, nem számítva a J. Simonnet által 1864-ben kiadott hiányos és több szempontból ki nem elégítő monográfiát.

A munka megírására az első indítást J. Plattard, akkor még a Poitiers-i egyetem tanára, adta a szerzőnő férjének. Ennek halála után, alig megkezdett munkáját felesége folytatta London, Párizs, több francia vidéki város, Olaszország, Németország, Svédország, Hollandia és Svájc könyvtáraiban és levéltáraiban.

Espiner-Scott munkája világosan három részre tagozódik: az első az életrajzi rész; a második rész Claude Fauchet-t mint irodalmi kritikust, a harmadik mint történészt mutatja be,

Ami az életrajzot illeti, a szerző kutatásait a legmesszebbmenő gonddal végezte: felhasználta az összes lehetséges levéltári és egyéb adatokat, valamint okleveleket, melyek csak alkalmasak voltak arra, hogy Claude Fauchet életének különböző szakaszaira fényt derítsenek. Különösen fontos szerephez jutottak itt a „Cour des Monnaies“ oklevelei, melyeket a szerző előtt még senki sem használt fel érdemlegesen.

A második részben Espiner-Scott Claude Fauchet-nak a régi francia költőkre vonatkozó irodalmi kritikáját elemzi. Itt elsősorban a „Le Recueil de l'origine de la langue et poesie françoise ryme et romans. Plus les noms et sommaire des oeuvres de CXXVII poetes françois vivans avant l'an MCCC“ c., Claude Fauchet-nak 1581-ben megjelent nagy munkáját tárgyalja. De minthogy Claude Fauchet irodalomtörténész maradt mindabban, amit csak írt, Espiner-Scott módszeresen foglalkozik itt a humanista tudós egyéb történeti műveiben: így az „Antiquitez gauloises et françoises“ és az „Origines des Dignitez“-ben előforduló kritikai megjegyzésekkel is. A „Recueil“, mint címe is mutatja, különben sem lépi túl az 1300. évet s a szerző jól tudta, hogy az is érdeklődésre tarthat számot, hogyan vélekedett Claude Fauchet a XIV., a XV. és a XVI. század íróiról. Ez a szempont is befolyásolhatta, mikor Claude Fauchet irodalomkritikai megjegyzéseinek elemzésében követendő rendszerként az előforduló szerzők időrendi sorrendjét fogadta el. Ez a sorrend főbb vonalaiban a következő: Littérature épique. (Geste du roi; Geste de Doon; Cycle de la Croisade.) — Littérature courtoise. (Romans antiques; Romans bretons; Romans d'avantures.) — Poésie lyrique. Littérature bourgeoise. (Arras, Le Roman de Renart, Les Fabliaux.) — Poésies diverses, satiriques, didactiques, dramatiques. — Roman de la Rose. — XIV. és XV. század. — Egykorú írók.

Mielőtt azonban az 1300 előtti 127 francia költőről írna, Claude Fauchet a „Recueil“ első könyvében a francia nyelv eredetéről és történetéről beszél, majd három fejezetben át a költészet történetéről. A nyelv eredetét illetőleg érdekes megjegyezni, hogy azt Claude Fauchet a római és a gall nyelv keverékének tartja. Ezen véleménye, mint Espiner-Scott megállapítja, főleg személyes olvasmányain alapult, bár valószínűleg befolyásolta Benedetto Varchi „Ercolano“-ja is.

A költészetről szólva, Claude Fauchet definiálja a régiek munkái alapján a ritmust. Meghatározza a rímet is, beszél a latinnyelvű rimes verselésről és kijelenti, hogy a franciák mutatták meg a rímek használatát a többi európai népeknek. Ennél a résznél érdekes megjegyezni, hogy a „Cour des Monnoyes“ tudós elnöke nem vette észre, mint alakult át a latin hangsúly zenei hangsúlyból dinamikus hangsúlyá, ami azután magával vonta a ritmus átalakulását is időmértékesből hangsúlyos ritmussá. Így a Beda Venerabilis által idézett himnuszról: „Rex aeternae domine, Rerum creator omnium“ stb. azt mondja, hogy ennek sorai csak egy bizonyos számú szótagból vannak összetéve „sans loy ne pieds“. Nem vette észre a benne rejlő hangsúlyos ritmust.

Mindenesetre az általános tanulság, melyet ebből a második részből a szerzővel levonhatunk, a következő: az irodalmi kritika, abban az értelemben, ahogy azt ma vesszük, még nem született meg a XVI. században, de Claude Fauchet, mint irodalomtörténész sok problémát látott meg, melyet majd a rákövetkező nemzedékek próbálnak megoldani s véleménye mindig figyelmet érdemel.

Espiner-Scott, munkájának harmadik részét Claude Fauchet Tacitus-fordításának és különböző történeti munkáinak szenteli. Ezekben, mint például az „Antiquitez“-ben és az „Origines des Dignitez et Magistratz“-ban Fauchet szigorúan tudományos módszert alkalmaz: számos forrást használ fel és összeveti egymással a különböző tekintélyeket. Claude Fauchet valóban azt akarta, hogy a történet, melyet megír, igaz legyen s amellett adja vissza még az általa leírt kornak sajátos színezetét is. Erre vonatkozólag Espiner-Scott előszavában a következőket írja: „A ruhák, fegyverek és címerek pontos leírása által Claude Fauchet a modern kor történeti regényíróinak őse lesz. Hogy élénkítse a régi méltóságok leírását, idézi a Chanson de Geste-eket és a középkori regényeket. Ez részéről olyan eredetiség, melynek ő maga is tudatában volt és amely őt határozottan a korabeli régészek fölé emeli“.

Espiner-Scott tanulmánya Claude Fauchet élete és műveinek lelkiismeretes feldolgozásával kétségekívül komoly tudományos értéket képvisel s egyúttal arra is felhívja az irodalomtörténészek figyelmét, hogy a francia XVI. század zavaros világában éppen a jogászok körében maradt meg a tudományok iránti önzetlen lelkesedés.

Dobosy Tibor.

Claude Fauchet mérite à plus d'un titre le grand ouvrage admirablement documenté que Mme Espiner-Scott lui a consacré. Surtout comme historien des anciens poètes français il se présente à nous déjà presque comme un savant moderne. L'auteur ne craint pas de l'appeler un des plus grands médiévistes, sinon le plus grand, avant Gaston Paris. L'ouvrage même se divise en trois parties: 1° la vie; 2° la critique littéraire; 3° l'histoire. Partout, au cours de la rédaction de son livre, Mme Espiner-Scott témoignait d'un souci remarquable de l'exactitude en même temps que d'une curiosité infatigable dans la recherche des détails propres à jeter une lumière sur la personne et sur les écrits de Claude Fauchet. Dans la conclusion générale de la partie principale de son ouvrage elle établit que bien que la critique littéraire, telle que nous la comprenons, ne soit pas encore née au XVIe siècle, Claude Fauchet, historien littéraire, a entrevu un grand nombre de problèmes que les futures générations essayeront de résoudre, et que son opinion mérite toujours d'être retenue.

T. Dobosy.

Francesco Piccolo: *Arte e poesia dei trovatori*. Napoli, 1938., R. Ricciardi. 237 lap.

Piccolo, a messinai egyetem professzora, már műve címével hitet tesz tudományos irányáról. Amikor a címben első helyre kerül az *arte* szó, a művészet, akkor azon sem csodálkozhatunk, hogy az egész munka is elsősorban *esztétikai* szempontokat vesz figyelembe, s mind a szellemtörténet, mind a szövegfilológia tulajdonképeni világtól távol áll. Természetesen ez nem jelenti azt, mintha az idealista irodalomtudomány nézőpontjai, vagy a filológiai alapvetés érdeklődési körén teljességgel kivülesne. Az előbbi meglétére tanúságul szolgálhatnak az első fejezet (Biografie provenzali) szép sorai, melyekben, a provençal trubadúr-életrajzok olykor kalandos szárait kritikával bogozva, azon elmélkedik, hogy a legnagyobb, legcsodálatosabb kaland a trubadúrok életében maga a költészet, a kiemelkedés sokszor sanyarú viszonyok közül a művészet és költészet magaslatáig. S e „nagy kaland“ magyarázatát aztán a középkor lelkében leli meg, a katedrálisok és kereszteljáratok lelkében. A szövegfilológia eredményeit pedig gazdag bibliográfiai apparátusában hasznosítja. Nemcsak az olasz, hanem a francia és német szakirodalmat is messzemenően figyelembe veszi. Legföljebb csak azt kérdezhetnők itt: ha Burdach és Brinkmann középkori szerelmi lírával foglalkozó műveit ismeri és idézi, miért nem használja Hans Naumannak ugyanannál a kiadónál, ugyancsak a Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte sorozatában megjelent művét a középkori udvari műveltségéről? Ha ismerte volna Naumann meggyőző megállapításait a középkori udvari szerelem lényegéről, bizonyára tartózkodóbb lett volna a trubadúrszerelem „gáláns hipokrizisként“ történő jellemzésében.

Mielőtt magukat a költőket tárgyalná, foglalkozik a középkori olasz írók, Dante, Francesco di Barberino, Petrarca ismereteivel a provençal költészet világából, majd a XVI. század olasz provençalistáival és Joannes Nostradamussal, a neves asztrológus testvérével, aki viszont francia földön foglalkozott a trubadúrokkal és életrajzaikat is közrebocsátotta. Szerzőnk azonban túlkemény kritikával intézi el ezt az egész érdeklődést, amely szerinte tisztára felületes valami volt, s nem hatolt le az irodalmi tudat mélyébe. Ezt a nézetét nem vagyunk hajlandók osztani, annál kevésbbé, mert jegyzeteiben idézi (33. l.) S. Debenedetti munkáját: Gli studi provenzali in Italia nel Cinquecento. (Torino, 1911.) Debenedetti ugyan szintén szkeptikus a mélyebb hatás kérdésében, viszont a következő XVI. századi provençalistákat sorolja fel: Cariteo, Bembo, Colocci, Equicola, Vellutello, Castelvetro, Barbieri, Trissino, Giambulari. A humanizmus legfényesebb nevei! Nehéz volna elképzelni, hogy ha ezek a nagy szellemek ismerték a trubadúrlírárt, az ne hagyott volna mélyebb nyomot a maguk és kortársaik lelki fejlődésében! Annál inkább jogosnak érezzük a szellemi befolyás föl-tételezését, mert az újabb művészettörténeti kutatás a XVI. század olasz képzőművészetének úgynevezett *manierista* stílusában kimutatta a gótika nyomait és inspirációit. Ugyanezt láthatjuk tehát az irodalomban is.

Következő fejezetét a trubadúrlíra eredetkérdésének szenteli szerzőnk (Discussioni sulle origini). Egymás ellen játssza ki a különböző elméleteket (arab, népies, latin eredet), s a trubadúrok költői szellemének teremtő eredetisége mellett tör lándzsát. Kár, hogy nem ismeri az amerikai Lawrence Ecker svájci disszertációját. (Arabischer, provenzalischer und deutscher Minnesang. Zürich, 1934.) Ez a jeles munka,

párhuzamos szöveghelyeivel ugyanis végérvényesen eldöntötte a kérdést — az arab eredet javára. Ugyancsak nem meglepő, ha a skolasztika arab vonatkozásaira gondolunk!

Ezt követi a XIX. századi kutatás rövid áttekintése, ahol különösen Friedrich Diez munkásságát méltányolja, majd a trubadúrlíra általános formái jellemzése. (Caratteri e forme). Itt különösen elemében van szerzőnk esztétikai módszere, s néhány mesteri jellemzést ad elének. Majd kilenc fejezetben egyes költők stílus-portróját rajzolja meg. Legszebben Marcabru, Bernard de Ventadorn, Peire Vidal és Bertran de Born művészi arcképe sikerült. Itt valóban remekel Piccolo finom és szellemes meglátásaival. Gyengébbek viszont a Jaufre Rudel, Giraut de Borneil, Beatritz de Die, Raimbaut de Vaqueiras és Arnaut Daniel költészetét elemző fejezetek.

Befejezésül a trubadúrok vallásos költészetét tekinti át, majd kapcsolataikat Spanyolországgal és Itáliával. Végeztükkel elégedetten tesszük le a könyvet. Szellemes és finom analízisei ötleteket és gondolatokat ébresztenek, a további kutatásra és összehasonlításra adnak ösztönzést. Végül pedig nem utolsó érdeme szerzőnknek az sem, hogy ügyes és használható új összefoglalást adott a provençal lovagvilág nagy költészetéről.

(Firenze.)

Angyal Endre.

*

In quest'opera, utile sintesi scritta con grande abilità, l'Autore esamina con un metodo essenzialmente estetico la poesia dei trovatori provenzali, fa una storia degli studi su questa lirica e della loro conoscenza da Dante fino al primo Novecento. Principalmente i capitoli sul Marcabruno, su Bernardo di Ventadorn, su Pietro Vidal e su Bertran de Born sono eccellenti e possono dare ispirazioni feconde allo studioso della letteratura medioevale. Non siamo invece d'accordo con l'Autore circa il punto riguardante gli influssi della lirica provenzale sul Cinquecento e sul capitolo sulle sue origini. Siamo persuasi che l'influsso trovatorico sul Cinquecento sia stato molto più forte di quanto l'Autore creda e siamo anche persuasi che cotesia lirica provenzale abbia indiscutibilmente le sue origini nella poesia araba. L'Autore non ha conosciuto la tesi dell' americano Lawrence Ecker: Arabischer, provenzalischer und deutscher Minnesang (Zurigo, 1934), che dimostra con paralleli convincenti ed assolutamente sicuri la connessione tra le liriche araba e trovatorica. Peccato anche, che l'Autore, pur conoscendo gli scritti del Burdach e del Brinkmann non abbia citato il libro di Hans Naumann: Höfische Kultur (Halle, 1929), il quale dimostra i valori etici dell'amore trovatorico, della „Hohen Minne“. Se fosse stato a conoscenza di queste spiegazioni del Naumann l'Autore non avrebbe sostenuto la cosiddetta „ipocrisia galante“ della poesia trovatorica.

Ma queste nostre osservazioni non vogliono infirmare il grande valore e l'importanza di questo lavoro. L'Autore possiede una cultura profonda, uno sguardo universale e l'abilità delle analisi sottili. Inoltre le numerose notizie bibliografiche aumentano il pregio del suo libro.

(Firenze.)

Andrea Angyal.

Társasági ügyek.

A Budapesti Philologiai Társaság LXVI. évi rendes közgyűlése.

a) Elnöki megnyitó.

Tisztelt Közgyűlés! A mult évben nagy öröm ért minket, visszakaptuk fél Erdélyt és Kelet-Magyarországot. Amint az irodalom és a tudomány a nemzeti szellem leghitelesebb kifejezői, a nemzeti kultúra legértetebb gyümölcsei, úgy azok munkásai is a legélenkebben vesznek részt a nemzet örömeiben. Ezért szenteltük a mult esztendő záró ezen közgyűlésünket Erdélynek Gáldi kollégánk felolvasásával: „Erdély hivatása Délkelet-Európa művelődésében.”

Erdély visszaszerzésében a politika és a fegyverre támaszkodó nemzeti erő mellett nagy része volt a tudománynak, mert ez szolgáltatta a revíziót meg nem alkuvó kitartással követelő igazságunkhoz a döntő fegyvereket, a bizonyítékokat, hogy ez a föld nemcsak a terméset rendje, a földrajzi egybetartozás alapján, hanem vérrel védett ezeréves történelmi birtoklás és magyar kultúrája jogán a miénk. A dákoromán kontinuitás tételét, melyet ellenfeleink igényeik alá támasztására annyit hangoztatnak, megdöntötték a magyar történészek és nyelvészek: Alföldi, Kniezsa, Tamás, Gáldi, Domanovszky és társaik, akik tárgyilagos kutatásaikkal kimutatták, hogy Trajanus Dácia-nak a háborúban nagyon is megfogyatkozott lakosságát onnan kiszorította s kitelepítette és helyébe mindenhol szedett más, romanizált népcsoportokat hozott. Mikor pedig Aurelianus a római provinciát föl adta és légioit onnan visszavonta, Dácia egész polgári lakosságát — amely között a fölíratok tanúsága szerint thrák-dák nevű már alig 10—20 akad az ezernyi más népi név mellett — kitelepítette Moesiába s Thraciába; a dáciai rómaiságnak vége volt, telepeit felverte a gaz, neve egyetlenegynek sem származott át a mi korunkra. Aztán pedig: Erdély hely- és vízneveinek magyar eredete világosan mutatja, hogy a magyarság ösfoglaló volt ott, úgyszólván néptelen területet szállott meg Erdélyben, ahol még oláh szórványokat sem talált; azaz a földrajzi nevek bizonyosága szerint nem az oláhok előzték meg a magyarságot Erdélyben, hanem fordítva. Mert a Balkán-félszigeten kialakult oláh nép csak a XI. században lépte át az Aldunát s Erdélybe való beszivárgása csak a XII. században kezdődött. A tudomány szolgáltatta ez érveket, folyton kell hangoztatnunk, kifelé is, mert csodálatosképen még barátainknál is, Német- és Olaszországban vannak a dákorómai-román kontinuitásnak hívei, kik a magyar kutatásnak megdönt-hetetlen eredményeit még nem ismerik vagy még nem ismerték föl. Pedig ezek alapján biztos, hogy Erdély történelme és kultúrája jogán magyar, az volt és az marad.

A visszatért Erdély mindig erős vára volt a magyar kultúrának. Tudósai közt a multban is sok kiváló filológust találunk. Már Nagy Lajos korában hirre tett szert mint Aristoteles kommentátora Boetius János, a prédikátor-rend tagja. Az erdélyi humanizmusnak kiváló képviselője, Janus Pannoniusnak követője Megyericei János, Johannes de Mezerzius gyulafehérvári kanonok, egyéb művei mellett a dáciai epigráfiának, kitűnő munkája miatt Mommsentől is nagy dicsérettel illetett megalapítója. A XVI. században Szamosközi István, a XVII-ben Erdélyi Sylvanus György tűnnek ki Dácia régiségeiről szóló munkákkal és görög klasszikusok kiadásaival, hogy csak a legnevezetesebbeket említsem.

A kolozsvári egyetem, mely régebben több jeles filológust adott hazánknak (Brassai, Finály, Torma, Hóman, Szamosi), most ismét tűzhelye lesz a filológiai kutatásnak. Újjászervezése, amelynek kapcsán más bölcsészeti karok is átszerveztettek, azzal az öröndetes eredménnyel járt, hogy a modern filológia, nevezetesen az olasz, a szláv és a román filológia tanszékeinek száma gyarapodott. Gyarapodott a klasszika-filológia is két új tanszékkal, de azért ez a tudomány ma, a mostani hét katedrája mellett is hátrányban van a régebbi és normális nyolc, illetőleg kilenc tanszékkal szemben. Nem is szólva arról, hogy a klasszika-filológiának nagyfontosságú diszciplínája, a klasszika-archeológia még azt a fél tanszéket is, amely neki Budapesten volt, elvesztette: négy egyetemünkön egyetlen tanszéke nincs a klasszikus művészetnek, amely pedig az antik kor szellemi hagyatékának egyik legértékesebb, abszolút becsű és nagyhatású része. Ezzel szemben a legújabb időben egyetemeinken három — kiváló — prachistorikus kapott tanszéket. A románok a megszállás ideje alatt azzal hivatkoztak, hogy a római Dácia elhanyagolt kutatását ők végezték rendszeresen. Valóban sokat is dolgoztak. Mindent meg kellene tenni, hogy ennek a kutatásnak gondozása, folytatása el ne lanyhuljon.

Még egy öröndetes dologról kell megemlékezni. A tudományok, tudományos társaságoknak segítő csapatokra is van szüksége, amelyek munkáját támogatják, azáltal, hogy eredményeiket szélesebb körökkel megismertetik, megkedveltetik s így hozzájárulnak a humanista szellem elterjesztéséhez, amelyre a mai túlságosan materiális gondolkodású, egyoldalúan technikai érdeklődésű világnak olyannyira szüksége van. Ennek a segítő csapatnak szerepét nálunk a *Parthenon* töltötte be. „A klasszikus műveltség barátai”-nak ez az egyesülete már eddig is sok jó szolgálatot tett ügyünknek. Most azonban újjászerveztetvén, erős nekilendüléssel akarja az antik kultúrának, a modern humanizmusnak ügyét szélesebb mederben minél hathatósabban szorgálni, előbbrevinni. Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, az antik kultúra kiváló tanítványa és lelkes hívének vezetése alatt új munkaprogrammja szerint kiváló előadók megszólaltatása mellett két kiadványsorozatot indít meg: az egyik az antik irodalom és filozófia, művészet és történet értékeit és tanulságait fogja sűrűn megjelenendő, részben gazdagon illusztrált köteteiben ismertetni, a másik a görög-latin irodalom jeles termékeit bilingvis kiadásokban a magyar művelt közönség kezébe adni. Kétséget nem szenved, hogy ennek a kitűnő szakemberektől irányított kettős sorozatnak nagy hatása lesz és hogy közvetve társaságunk céljait is üdvösen fogja támogatni.

Erdély jegyében — abban a hitben és reményben, hogy a visszatért Erdély gazdag szellemi kincsei a mi Társaságunk munkáját is állandóan fogják gazdagítani és gyarapítani, van szerencsém a Budapesti Philológiai Társaságnak LXVI. közgyűlését megnyitni.

Láng Nándor.

b) Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaság 1941. január hó 29-én tartott LXVI. rendes közgyűléséről.

Elnök: *Dr. Láng Nándor.*

Jegyző: *Dr. Pukánszky Béla.*

Jelen vannak: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Balogh József, Bárczi Géza, Bariska Mihály, Bassola Zoltán, Brisits Frigyes, Csengery

János, Dércsényi Móric, Dobrovits Aladár, Eckhardt Sándor, Édes Jenő, Egry Gyula, Elek Oszkár, vitéz Esztergomy Ferenc, Fábián István, Fest Sándor, Finály Gábor, Förster Aurél, Friedreich Endre, Friml Aladár, Gaál László, Gábor Ignác, Galamb Sándor, Gáldi László, Garda Samu, Grabits Lajos, Gráf András, Gréb Gyula, Hajnal István, Happ József, Heinlein István, Heller Bernát, Horváth Endre, Horváth Károly Antal, Huszti József, Irsik József, Ivánka Endre, Jirka Alajos, Juhász Ervin, Kardos Tibor, Kárpáti Győző, Karsai Géza, Kemenes Illés, Kerecsényi Dezső, Kiss Aladár, Kiss Béla, Kniezsa István, Koncz Irén, Kornis Ferenc, Koszó János, Kovács Gyula, Kövendi Dénes, Király Rudolf, Kundt Ernő, Kunszeri Gyula, Lám Frigyes, Laziczus Gyula, Lelkes István, Lengyel Miklós, Losonczy Zoltán, Lux Gyula, Madzsar Imre, Marót Károly, Máté Elek, Máté Lajos, Melich János, vitéz Mészáros Ede, Mező Ferenc, Módi Mihály, Moravék Endre, Nagy József Béla, Nagy Ferenc, Nagy Lajos, Nyitrai Nagy László, Nagy Pál, Nedeczey Jenő, Nemes Tivadar, Németh Gyula, Németh Sándor, Ortutay Gyula, Oroszlán Zoltán, Országh László, Pais Dezső, Pápay István, Papp Ferenc, Paulovics István, Pázmán József, Perényi József, Petrich Béla, Petz Gedeon, Pitroff Pál, Pongrác Aladár, Pornai Gyula, Pröhle Vilmos, Pruzsinszky János, Pukánszky Kádár Jolán, Rados Tamás, Rédey Tivadar, vitéz Réz Henrik, Sötér István, Sági István, Salamon Károly, Schwartz Elemér, Semjén Gyula, Sipos Lajos, Sipőtz Pál, Solymossy Sándor, Staud Géza, Szabó Miklós, Szemkő Aladár, Szerb Antal, Szidarovszky János, Szigeti Pál, Szinnyi Ferenc, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Tomasz Jenő, Tóth László, Trócsányi Zoltán, Trombitás Gyula, Várdai Béla, Vass Arpád, Vayer Lajos, Vézner Károly, Vizsota Gyula, Wagner József, Waldapfel Imre, Waldapfel József, Zambra Alajos, Zibolen Endre, Zigány Miklós, Zimányi Dániel, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Zsigmond Ferenc és Zsirai Miklós.

1. *Elnök* megnyitja az ülést, üdvözlí a megjelenteket és elnöki megnyitójában megemlékezik az elmúlt év legfontosabb eseményeiről és a Társaság célkitűzéseiről.

2. *Gáldi László* felolvassa *Erdély hivatása Délkelet-Európa művelődésében* c. tanulmányát. Elnök indítványára a közgyűlés az előadónak köszönetet mond.

3. *Pukánszky Béla* bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi, köszönetet mond a Magyar Tudományos Akadémiának és a Vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak a Társaság támogatásáért s a titkárnak működéséért.

4. *Nedeczey Jenő*, a számvizsgáló-bizottság elnöke előterjeszti a számvizsgáló-bizottság jelentését. A jelentés szerint a Társaságnak 1940-ben 9.706,59 P bevétele és 9.321,89 P kiadása volt. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, *Lelkes István* pénztárosnak köszönetét fejezi ki működéséért, és az 1940. évre a felmentést megadja. Nedeczey Jenő egyúttal előterjeszti az 1941. évi költségvetést, mely 9.500 P bevételt és ugyanannyi kiadást irányoz elő. A közgyűlés a költségvetést elfogadja.

5. Elnök elrendeli a szavazást a tisztikar, a számvizsgáló-bizottság és a választmány megújítására. A választás tartamára átadja az elnöklést *Zlinszky Aladár*nak, aki a szavazatok összegyűjtésére *Wagner József* és *Nagy Ferenc* választmányi tagokat kéri fel, s a szavazás idejére a közgyűlést felfüggeszti.

6. *Zlinszky Aladár* újból megnyitja a közgyűlést és felkéri *Wagner Józsefet*, hogy tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés

szerint beadatott összesen 36 szavazat. 36 szavazattal a közgyűlés az 1941—1943. évekre a következő tisztkart választotta meg: elnök: Huszti József, alelnökök: Eckhardt Sándor, Finály Gábor, I. titkár: Jirka Alajos, II. titkár: Staud Géza, pénztáros: Lelkes István, ellenőr: Nedeczey Jenő. A számvizsgáló-bizottság tagjaivá a közgyűlés 1941-re ugyancsak 36 szavazattal Bariska Mihályt, Nagy Ferencet és Wagner Józsefet választotta meg. A választmány tagjaivá a közgyűlés 1941-re ugyancsak 36 szavazattal a következőket választotta meg: Alföldi András, Alszeghy Zsolt, Agyal Endre, Antal Imre, Balogh József, Bárczi Géza, Belohorszky Ferenc, Birkás Géza, Borzsák István, Császár Ernő, Egry Gyula, Fest Sándor, Fludorovits Jolán, Friml Aladár, Gábel Asztrik, Gáldi László, Gálos Rezső, Garda Samu, Gulyás József, György Lajos, Gyulai Ágost, Hankiss János, Heinlein István, Horváth Endre, Ivánka Endre, Kardos Tibor, Karsai Géza, Kemenes Illés, Koltay-Kastner Jenő, Koszó János, Kövendi Dénes, Kristóf György, Lám Frigyes, Magyaryné Techert Margit, Marót Károly, vitéz Mészáros Ede, Módi Mihály, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Pap Károly, Papp Ferenc, Pröhle Vilmos, Pukánszky Kádár Jolán, Rados Tamás, Schmidt Henrik, Schwartz Elemér, Szabó Árpád, Szabó Miklós, Szemerényi Oszwald, Szidarovszky János, Szinnyi Ferenc, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Tomasz Jenő, Vayer Lajos, Victorisz József, Waldapfel József, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Zsigmond Ferenc.

7. *Zlinszky Aladár* üdvözi a megválasztottakat, majd átadja az elnöklést *Huszi József*nek, aki a megválasztottak nevében köszönetet mond a közgyűlésnek az irántuk megnyilvánult bizalomért és méltatja a Társaság távozó tisztviselőinek érdemeit.

8. *Vayer Lajos* választmányi tag *Moravcsik Gyula* választmányi tag nevében a következő indítványt terjeszti a közgyűlés elé: „Választmányunk nevében azt a tiszteletteljes indítványt terjesztem a közgyűlés elé, méltóztassék Társaságunk elnökét, akit 70. életévének betöltése alkalmából a közelmúltban a magyar tudományos világ méltó ünnepségekben részesített, Társaságunk tiszteleti tagjává választani. *Láng Nándor*ban a hazai tudomány nemcsak kivételes képességű tudóst, hanem ritka emberi egyéniséget is tisztel. Részletkutatásai, melyekben archeológiai problémákat mindenkor a legszilárdabb filológiai módszerrel vizsgált és oldott meg, a hazai klasszikus tanulmányok számára maradandó értéket jelentenek. A görög művészetről írt nagy összefoglalása, mely a Beöthy-féle egyetemes művészettörténetben jelent meg, e téren mindmáig a legkiválóbb és legrészletesebb magyar munka, melyben nagy tárgyi tudás, szigorú kritika és művészi meglátás szerencsésen egyesülnek s melyből nemzedékek ismerkedtek meg a görög művészet emlékeivel. A tudással ritka összhangba olvadnak kiváló emberi vonásai. Bölcs, józan, megértő és kiegyensúlyozott egyénisége nemcsak tanári, hanem egyesületi tevékenységében is kidomborodott. Az alatt a hét év alatt, melyen át Társaságunk élén állt, előbb mint alelnök, majd mint elnök, Társaságunkat is nagy hálára kötelezte. Ha a válságos, nehéz évek után Társaságunk fejlődése ismét emelkedő vonalat mutat, úgy ebben elnökünknek nagy része volt. Azt hiszem, hogy *Láng Nándor*szal szemben, aki mindnyájunk sajnálatára megmásíthatatlan elhatározása következtében immár távozik az elnöki székből, Társaságunk hálájának, tiszteletének és elismerésének legméltóbban úgy adhat kifejezést, ha őt tiszteleti tagjai sorába választja. Ebben a meggyőződésben terjesztem a választmány javaslatát a tisztelt közgyűlés elé“. — *Pukánszky Béla* ugyancsak a választmány megbízásából indítványozza *Förster Aurél* választmányi tagnak a Társaság tiszteleti tagjává való válasz-

tását. A közgyűlés az indítványokat egyhangúlag elfogadva Láng Nándor és Förster Aurél a Társaság tiszteleti tagjaivá választja.

9. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri *Marót Károly* és *Vayer Lajos* választmányi tagokat és a közgyűlést berekeszti.

Kelt Budapesten, 1941. évi január hó 29-én.

Dr. Pukánszky Béla s. k.
jegyző.

Dr. Láng Nándor s. k.
elnök.

Hitelesítik: *Dr. Marót Károly* s. k. *Vayer Lajos* s. k.

c) Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Eseményekkel teljes, örömben és izgalomban gazdag esztendő van mögöttünk. A körülöttünk dúló világháború a magyar földet is megremegtette, áldozatot és lemondást követelve minden egyes fiától. Súlyos terhet rótt ez az esztendő Társaságunk vezetésére is: nem törekedhettünk távoli célok elérésére, nagy tervek megvalósítására; minden erőnkkel arra kellett törekednünk, hogy az elődeinktől átvett szellemi és erkölcsi javakkal híven sáfárkodjunk és azokat sértetlenül adjuk át az utánunk jövőeknek. Ezt a feladatot azonban tisztességgel elvégeztük s így nyugodt lelkiismerettel tekinthetünk vissza az elmúlt év munkájára.

Társaságunk folyóirata, az Egyetemcs Philologiai Közlöny, most is — talán szűkebb keretek között, de szellemében változatlanul — betölti a magyar tudományos életben több mint hat évtized előtt vállalt feladatát. Fáradhatatlan szerkesztői, Eckhardt Sándor és Huszti József, éberen őrködtek azon, hogy színvonala megfeleljen a kötelező hagyományoknak; önzetlen, odaadó munkájukért a Társaság hálás köszönete illeti meg őket. De köszönet és elismerés jár Társaságunk másodtitkárának, Jirka Alajosnak is, aki a szerkesztés technikai teendőit végezte lelkiismerettel és buzgalommal.

Felolvasó-üléseink keretében az elmúlt év folyamán is sikerült tagtársainkat szép számban szóhoz juttatnunk. Közgyűlésünkön kívül hét felolvasó-ülést tartottunk. Január havi közgyűlésünkön Eckhardt Sándor alelnök meggyőző szavakkal mutatott rá arra, hogy a Társaságunkban ápolt keresztény-humanisztikus művelődési eszménynek a hirtelen értékváltozások, sőt értékrombolások mai korszakában fokozottabb jelentősége van magyarságunk és európai műveltségünk szempontjából, mint valaha; majd Szabó Arpád tartotta meg „Görög történetírás és novellisztika” címen közgyűlési előadását. Februárban Balogh József Szent Ambrus születésének 1600. évfordulóján „Szent Ambrus az államférfi és a főpap” című tanulmányát mutatta be, márciusi felolvasó-ülésünkön Gáldi László „Mussolini és a modern olasz stílus” és Szigeti Remig „Johannes Damaskenos XII. századi első, magyarországi latin fordítása” c. értekezései szerepeltek. Április havában Kardos Tibor „Magyar humanitás Mátyás udvarában” és Nagy Ferenc „Tragikum és komikum — új fogalmazás antik nyomon” címen tartottak felolvasást, májusban Schwartz Elemér „A német helyesejtés kezdetei Magyarországon” és Szigethy Miklós „A romantikus Magyarország francia szemlélői” című tanulmányát mutatta be. Októberi ülésünk tárgyai Borzsák István „Veterum norma. Az augustusi reformkor hagyománykultusza” és Gréb Gyula „Két fejezet a felvidéki német telepítés történetéből” c. előadásai voltak. Novemberben Acs Károly „Itala és Vulgata, népnyelv és irodalmi nyelv” és Gábrriel Asztrik

„Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára“ címen értekeztek, végül decemberi ülésünkön Eckhardt Sándor „Montaigne előszava és Pascal ijesztő csendje“, valamint Marót Károly „Szent Iván“ címen olvastak fel. Felolvasó-üléseinket tagtársaink és a közönség általában örvendetes érdeklődéssel fogadták.

Erdély egy részének hazatérését Társaságunk a minden magyar embert és minden magyar közösséget természetesen átható őszinte, lelkes örömmel fogadta. Első őszi ülésünkön Társaságunk elnöke emelkedett szavakban méltatta a történelmi eseményt, választmányunk pedig egyhangúan elhatározta, hogy minden erőnkkel támogatjuk a visszatérő erdélyi könyvtárak anyagának kiegészítésére irányuló akciót. Hisszük és reméljük, hogy a visszatért Erdély tudósai is nemsokára bekapcsolódnak Társaságunk munkájába és azzal a buzgalommal vesznek részt benne, mellyel ezt a múltban is megtették!

Társaságunk anyagi helyzetéről a számvizsgálóbizottság jelentése nyújt tájékoztatást. A nyugtalan idők, a körülöttünk zajló világháború természetesen széles rétegekben felkeltette az anyagi bizonytalanság érzését, s ez bizony a tagdíjak egyenlőtlen és késedelmes befizetésében is sajnálatos mértékben mutatkozott. Reméljük, hogy a nyugodtabb idők helyreállításával ezen a téren is jelentékeny javulás áll be, de biztossággal kérem tagtársainkat, hogy a mai súlyos helyzet ellenére is tartsanak ki mellettünk és pontosan tegyenek, eleget tagdíjfizetési kötelezettségünknek, hiszen nem szorul bizonyításra, hogy Társaságunkra ma inkább szükség van, mint valaha. Jóltevőink közül elsősorban a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának kell hálás köszönetünket kifejeznünk; mindkettő jelentős segélyben részesítette Társaságunkat, utóbbi ezenkívül a hagyományos készséggel engedte át heti üléstermék felolvasó-üléseink számára.

A halálnak az elmúlt évben szomorúan bő aratása volt sorainkban. Elvesztettük tiszteleti tagjaink közül Vári Rezsőt, Császár Elemért, Pintér Jenőt és Dörpfeld Vilmost. Vári Rezső a magyarcélú görög filológiának volt hervadhatatlan érdemű úttörője és egész életén keresztül hűséges munkása. Hatalmas tervek foglalkoztatták, melyeknek csak csekély részét tudta megvalósítani. Mint paleográfus és szövegkritikus egész Európában becsületet szerzett a magyar névnek, s a bizánci taktikusok műveinek kiadásával alapvető, maradandó alkotással ajándékozta meg tudományunkat.* Császár Elemér a magyar irodalomtörténetnek volt fáradhatatlan, sokoldalú munkása. Alkotásainak hosszú sorából nehéz lenne kiragadni egy-egy művet vagy mozzanatot, melynek alapján lényegében sikerülne megragadnunk ezt a csodálatosan tevékeny szellemet. Munkásságának értékeléséről eltérőek lehetnek a vélemények, mi örömmel állapítjuk meg, hogy művei közül kétségkívül a filológiai jellegűek képviselik a legmaradandóbb értéket. Az a kiváló rátermettség és szaktudás, mellyel 1905—1914-ig Társaságunk folyóiratát szerkesztette, maradandó emléket biztosít neki Társaságunk történetében. Pintér Jenőnek, irodalomtörténetünk nagy rendszerezőjének, a magyar nyelvhelyesség lelkes harcosának munkáját mindnyájan ismerjük: aki közülünk valaha a magyar irodalomtörténet egy-egy kérdése felé fordult, tőle kapott megbízható, továbbsegítő tájékoztatást. Társaságunk munkájában buzgón résztvett és melegen ápolta a kapcsolatokat a rokon törekvésű Magyar Irodalomtörténeti Társasággal. Dörpfeld Vilmos jénai tb. egyetemi tanár, az athéni német archeológiai intézet volt vezetője, az ásatás modern tudományos módszerének meg-

* Társaságunknak 1905—11-ig buzgó, lelkiismeretes I. titkára volt.

alapítója, régi érdemes tiszteleti tagja volt Társaságunknak. Mintaszerűen tárta fel, magyarázta és publikálta a görög föld legfontosabb emlékhelyeit (Olympia, Trója, Tiryns, Mykene, Athén, Pergamon stb.). Nekünk, magyaroknak igaz barátunk volt, aki a Görögországban dolgozó magyar tanárokat mindig hathatósan támogatta. Választmányi tagjaink sorából elhunyt Darkó Jenő debreceni egyetemi tanár, a magyarcélú görög filológia jeles munkása. A rendes tagok közül örökre itthagytott bennünket Prácer Albert, Társaságunk régi, hűséges híve. Halottaink emlékéit kegyelettel fogjuk megőrizni.

Tisztelt Közgyűlés! Mai közgyűlésünkön utoljára van szerencsém titkári beszámolómat elmondani. Amikor köszönetet mondok az irántam eddig megnyilvánult megtisztelő bizalomért, fogadom, hogy szerény erőmmel ezután is a Társaság által képviselt értékek szolgálatában igyekszem állni. Nemzetünk, s így Társaságunk is, nehéz időknek néz elébe. E nehéz időkben hitünk adjon erőt, a tudománnyal foglalkozó ember legdrágább kincse, az a hit, hogy az új Európa is csak a keresztény és antik műveltség értékrendszerének figyelembevételével épülhet szilárd közösséggé. Ebben a meggyőződésben kívánom a legjobbat sikert az utunk jövőknek. Tisztelettel kérem jelentésem szives tudomásulvételét.

Pukánszky Béla, I. titkár.

Beküldött könyvek:

Gáldi László: Gyakorlati román nyelvkönyv. (1. füzet.) Athenaeum, 1940. 60 l.

Régi elavult nyelvtanok után végre megint kap a magyar olvasó rendszeres oláh nyelvtant, s még hozzá képzett nyelvésztől! A szűkreszabott terjedelemben szinte zsúfoltan hat a világosan összefoglalt, de mégis kissé bonyolult oláh morfológia: a kezdőt talán elbátortalanítja a sok szabály és a kevés gyakorlat. A példák azonban kifőnően vannak megválogatva és aki már az első füzetet jól áttanulmányozta, a legfontosabb szó- és kifejezőkészlettel meg is ismerkedett. Reméljük, hogy az utolsó füzet végén szöszedetet is találunk! Sajtóhibák: 35. l. clipá, nem „néhány”, hanem szempillantás (itt nyilván kimaradt egy szó, mert a szövegben említett „cáteva” hiányzik a szöszedetből); a 64. lapon említett jegyzet helyesen így hangzanék: „Ha a főnévi igenév f-re végződik...” (nem pedig i-re). Erthetetlen ugyanott: „el hotáreşte (néha: hotáreşte) ami ugyanaz. Talán: „hotáreşte?”

Heissler Ilona Mária: Emile Baumann írói pályája. Pécs, 1940. 74 l. Spec. diss. fac. philos... Elisabethinae Quinqueecll. 189.

Hont Ferenc: Az eltűnt magyar színháték. Hivatásos színjátszókunk a honfoglalástól a mohácsi vészig. Officina (1940). 182 l.

Joó Tibor: Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchenyi Könyvtárban. Kny. Athenaeum, 1940. 27 l.

Jusht Zsigmond: Adám. Athenaeum, 1941. 120 l. Athenaeum Olvasótára.

A nagy feltűnést keltő párizsi és magyarországi napló után, melyet Halász Gábor rendezett sajtó alá, most egy kiadatlan regényt adott ki Kozoca Sándor, a mult századvég eme tehetséges írójának hagyatékából.

Mollay Károly: Bors Sámuel magyar nyelv pályázata 1825-ben. Adalék a magyar népnyelvi kutatás történetéhez. Kny. a salgótarjáni gimn. és ker. középisk. 1839—40. Évk. 11. l.

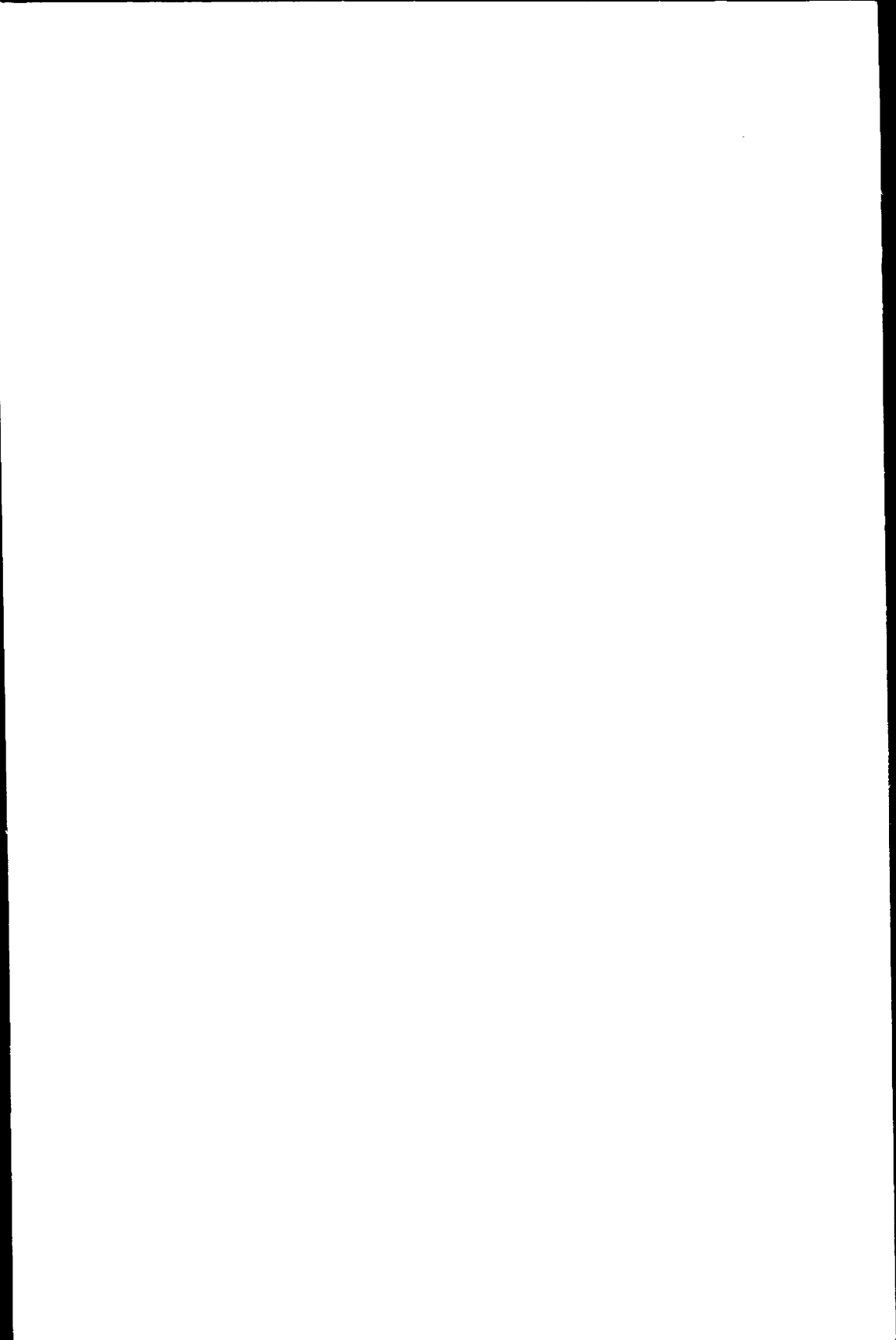
A tübingai pályátételtől sértődöttlen, Bors Sámuel táblai ügyvéd két magyar parasztyereket beszéltet pályázatában, melyet kihívásképen német fordításra kítűz. A szöveg igen gazdag szinonimákban, tájnyelvi alakokban.

A kiadásért felelős: Huszti József.

36.098. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

IULIO GYOMLAY
OCTOGENARIO

SODALES SOCIETATIS PHILOLOGORUM BUDAPESTINENSIS
SUMMA REVERENTIA GRATULANTUR

A TRAGIKUM ÉS KOMIKUM ÉLETÉRZÉSE AZ ANTIK DRÁMÁBAN.

(Sírás és kacaj.)

A tragikum-komikum fogalom párt meghatározó tudományos álláspontok nagyjából két vonalon haladva térnek el egymástól. Az egyik a *literátus*nak mondható irány. Ez betű szerint végig-megy az irodalomtörténet megfelelő műfajainak, tehát a tragédiának és komédiának fejlődési láncsorán, megvilágítja őket az egykorú műelmélet tükrében és levonja a tanulságot.¹ A másik igyekszik belefoglalni a tragikum és komikum lényegét egy-egy sajátlagos bölcséletű gondolatrendszerbe. Ez az *esztétizáló* irány.² Mindkét iskola igazolt eredményeit érdemes gyümölcsöz-tetni; a mellett egyéb szemszög is lehet mérvadó.³

Mi a tragikum, illetőleg komikum fogalmát olyan irányból próbáljuk megközelíteni, honnan elsősorban eredeti életérzésük lelki jelenségére derülhet fény. Meggyőződésünk, hogy ez önmagukban elvont fogalmakat csakis bizonyos lelkiállapotok megfogható összefüggéséből lehet levezetni.

A filológust menten a tovább-kutatás vágya ösztönzi, ha rábukkan az antik életforma egy-egy öröktartalmú igéjére. Hányszor térünk napirendre jelentőségteljes értelmük fölött: egyszerűen tudomásul vesszük, vagy legfeljebb ráütjük valamely kategória bélyegét, ellátjuk annak védjegyével. Pedig azt tanultuk, hogy a régi görög-római világ embere hitt a szó erejében.

Kiinduláspontunk, egyszersemind jeligénk a homerosi epikának egyik kitétele, mely eleve sejteti a problémával szemben alkalmazott módszert.

Az Ilias hatodik énekében vagyunk: Hektor búcsúzik Andromachétól.⁴ A trójai hős végleg leszámol a jövővel, érzi a rá s övére nehezedő végzetet. Megjósolja, hogy neje majd ismételtelen könnyre fakad a fájdalomtól. Ez az anticipáció tel-

¹ Így Pecz Vilmos: A görög tragoedia. Bp., 1889.

² Hazai művelőiről 1928-ig Mitrovics: A magyar esztétikai irodalom története. V. ö. Jánosi: Az aesthetika története. Bp., 1899—1901.

³ Pl. az etnográfiai; I. Hornyánszky: Tragoedia és comoedia. Egy. Phil. Közl. 1903. 801.

⁴ V. ö. Lotz Károly azonos tárgyú festményével.

jesül, de csak részben. Közben ugyanis élénk figyelmet kelt fiacskájuk, a kis Astyanax. Sikoltva bújik dajkája ölébe, mert megijed apja harcrakész megjelenésétől, főleg a véstjósloán bólogató, sisakforgós tollbokrétájától. Ezen viszont a szülők mindketten nevetnek. Mint a fekete felhők borulásán áttörő nap-sugár, olyan ez a pillanatnyi derű. Hektor, miután meghintáztatja fiát, fel is fohászkodik, hogy vajha öröme telnék Andromachénak gyermekükben. Majd megcsókolja és hitvese kezébe helyezi a kis fiút. Az asszony ekkor ölébe vevé gyermekét és pedig *könnyező nevetéssel* (δακρυσεν γελάσασα Ilias, VI. 484.): akár a mesevilág ismert alakjának, egyik szeme sír, a másik nevet.

Ez az utánozhatatlanul egyedülálló kifejezés, háttérében az egész képpel, tudvalevőleg valóságos élmény lehetőségét rejtí magában. Az ember nem egyszer mosolyog könnyes szemmel, vagy — másfelől — könnyezik a nevetéstől.⁵ A jelenet beállítása a szereplők lelkiállapotát irányítúként rögzíti: a költő félelmetesen ért a színhatások keveréséhez. Trója pusztulása többek közt egy családot is készlül magával rántani. A vesztély kikerülhetetlen közelségét jelzi a kötelelsségtudó családfo válása hozzá-tartozóitól. Hektor maga előtt látja virágzásban pompázó nejt, sarjában a jövő ígéletét reményli, de tisztában van Trója végzetével és mert nem akarja felesége, gyermeke rabszolgasorsát megérni, elmegy meghalni a hazáért. A helyzet közismerten a lehető legragikusabb. Az egyetlen szereplő, aki mind ennek a komolyságát koránál fogva még nem képes megérteni, öntudatlanul felidézi ekkor a másik végletet és belévonja ebbe a többieket is: megneveltet. Akárhogyan is megülte a lelkeket a komor hangulat, a könnyeken keresztül — ime — utat tör magának a mosoly. Az apában, fiához hasonlóan, játékos ösztön⁶ ébred, hiszen ő is volt fiúgyermek és felszabadultan nevet. Az ilyen játszi nevetés — platoni alapértelmezés szerint (Törv. VII. 816 E.) — komikus. Az anya, ki már korábban sírva fakadt, nő létére természetszerűleg férjénél elsőbb él érzelmi életet, úgy, hogy a nevetését is könnyeivel áztatja, sírva nevet. — Az idevágó homerosi scholion szerint e fajsúlyos kifejezés nem igen magyarázható, mert nem egyszerű az érzelem, hanem ellentétes érzésekből (gyönyör és fájdalom) összetett. Ez az értelmezés kimerül abban, hogy pszichológiailag úgynevezett *vegyes érzelemről* beszél: az anyát kicsinyének viselkedése nevetésre készítette, férje felé áradó aggodalma pedig sírásra. Aligha elégedhetünk meg ennyivel. Mielőtt a kérdés mélyére világítanánk, azt kell tisztázni: egy, az antikvítás emlékanyagában elszigetelten álló létalakkal van dolgunk, vagy ellenkezőleg?

⁵ Az egyes lelkiállapotok elnevezései (mosolyog, nevet, kacag-könnyezik, sír, zokog) között a magyarban kvalitatív s kvantitatív különbségek vannak ugyan, de a lényeges attitűd mindig egy: a megindultság.

⁶ Fontosságát mesterien méltatja: J. Huizinga (Homo ludens).

Homeros eposza időben és műfajban egyaránt messze áll a későbbi tragikusoktól s vígjátéktípusoktól, ám a történet élet-szerűségét tekintve, egynemű azok mélységesen emberi cselekményével. „Hallgatva ugyanis Homerost vagy máskit a tragédia-költők közül, amint megjelenít egy hőst siralmas helyzetében (ἐν πένθει), tudod, hogy örülünk“ — mondja Platon (Allam, X. 7., 605 C—D.). A végletek határértékeinek csodálatos meglátása lenyűgöz a nagy filozófus részéről. Ilyenformán nevezhette Platon Homerost a tragikusok első tanítómesterének (i. m. X. I., 595 C), a tragédia vezéralakjának (X. 3., 598 D), az első tragédia-költőnek (X. 7., 606 E—607 A). Aristoteles ugyancsak Homerost tartja a tragikum mellett a komikum mintaszerű ábrázolójának, mondván, hogy a komédia körvonalait elsőnek Homeros rajzolta meg a neveléssel dramatizálva (τὸ γελοῖον δραματοποιήσας Poet. 4.). Mindenesetre tény, hogy a tragikum és komikum megnyilatkozását a sírás és nevetés lelkiállapotán keresztül legelsőknek Homeros érzékeltette. Tragikum és komikum, bárha időtlen egyaránt, logikai fogalom akkor lett, mikor érzelmi velejáráról való tudomásának az ember mikrokozmosza először adta kézzelfogható, azaz irodalmilag nyugtázott jelét: a ráeszmélés kísérelés jelenségei, a könny, illetőleg mosoly, kimutathatólag Homeros óta, mielőtt tragédia vagy komédia műfaj egyáltalán lett volna. A tragikus és siralmas, illetve komikus és neveléssel párhuzamosítása, sőt azonosítása — mi tőlünk hangsúlyozottan távol áll — a szaktudományban már nem egyszer felötlött, de nem a kellő szinkronikus szemlélet alapján. Feladatunk: a klasszikus tragikum és komikum lehető leghívebb megfogalmazása a sírás és kacaj lélektanának antik felfogásban gyökerező megértetése alapján.

Talán nem túlozunk, ha a homerosi kor individuumán felül makrokoszmuszát is lényeges jegyével meghatározottnak látjuk e világvég által.⁷ Maga az *Ilias* tárgya a háború könnyes (V. 737), színtere, a Föld viszont köröskörül mosolyog (XIX. 362)⁸; rá hullatta örömkönnnyét az *Odysseia* hőse (XVI. 191.). Az elviselhetetlenül intenzív nevetés (Od. VIII. 307.), az istenek „homéri kacaja“, olthatatlan (Od. VIII. 326),⁹ akár a tűz, a kikacagott Hephaistos lángja (II. XVII. 88.).¹⁰ A Herától mosolyogva sujtott Artemis sírva könyörög Zeushoz, a főisten pedig nevet rajta (II. XXI. 491. kk.). A felsőbbes kacaj olyan megsemmisítőleg hat mindenkire, amilyen végzettszerű csak lehet nevetés az arra kiválasztottak számára. Odysseus és a koldus Iros

⁷ Visszatérőleg Apollonios Rhodios epikájában (Arg. IV. 1291.).

⁸ V. ö. homerosi Demeter-hymn. 14. és az Apollon-hymn. Apollon születéséről.

⁹ Ugyanígy *Ilias* II. 599. — V. ö. Platon: Allam III. 389 A.

¹⁰ Aristotelesnél (Meteorol. II. 9. 369 a. 32.) a tűzpropagálás egyenesen Hephaistos kacaja. A hephaistosi tűz egyéb jellegzetességei is a nevetésre vallanak, így pl. az automatizmus (v. ö. Herakl. Alleg. Hom. 26. és Eustath. II. 157., 371.).

ökölvívása alkalmával jegyzi el a kacagás fojtogató gyűrűje Penelope kériit a halállal (Od. XVIII. 100.).

A homerosi epika a hőskori életbölcselet határain belül nem lép fel átfogó célkitűzéssel. Az emberi érzések s indulatok rúgóira, a megfelelő lélektani háttérre vonatkozó ismeretei helyesek, de tudatuk még nem állandósult. Objektív tragikumról vagy komikumról¹¹ itt még nem lehet beszélni. Homerost természetesen ösztöne vezette a sírás-nevetés lényegének megsejdtetésére. Azért nem a végleg tökéletes megismerésére, mert „csalódásban élnek az emberek még arra nézve is, hogy a láthatókat megismerjék, hasonlóan Homeroshoz“ — mondja Herakleitos (XXXIV.). Feltűnő, hogy a Homerostól könnyesnek mondott háború a „síró filozófus“ szerint mindenk atyja és mindenk királya (LXXXV.), másrészt a homerosi Földanya égi mosolya jelenti — a herakleitosi metafizika előhírnökeként — azt a végső szélszendet (v. ö. γέλως ~ γαλήνη), melynek különös hordozója a Lemnoson gyógyító fegyverkovács, Hephaistos. Herakleitos egységes, de ellentétekben változó világgépének aligha felelt volna meg holmi zártság. Nyitva hagyta a kérdést, mi légyen az egylényegű kettősségek titka? Érdeme, hogy a problémát meglátta és felvetette. Nem úgy Herakleitos kortársa, Demokritos. A „nevető bölc“, egyértelműnek vallott logos-ával elégedetten, a lét művészi érzékelését tagadta.

Közben az elméleti megfigyelés különféle képen beállított tárgya műformában beköszöntött valóság lett. Fellép a tragikus triász, majd Aristophanes, a komédia mestere. Az a tény, hogy a tragikum, ill. komikum bizonyos fokú jelenlétét eláruló sírás, ill. nevetés a görög irodalomban — kozmológiáját tekintve — régebbinek mutatható ki, mint a tragikum-komikum szabályos hordozóiként hivatalosan elkönyvelt tragédia és komédia, felment bennünket attól, hogy kizárólag e műfajok ismeretanyagához ragaszkodjunk előírásosan. Sőt, kötelességünknek látszik, hogy a tragédia és komédia jellegét ugyancsak a sírás, ill. nevetés bennható szerepének felfedésével egészítsük ki.

Arra, hogy például a görög tragédia irodalmi műfaja és a sírás lelki jelensége között minő összefüggés van, megfelelő útmutatással szolgál Herodotos. A mélységes megrendülést ecseteli, mellyel Athén az első jelentékeny tragédiaköltő művét fogadta: ahogy megalkotta Phrynichos a drámáját Miletos elfoglalása címen és bemutatta, könnyekre fakadt a nézőtér (VI. 21.).¹² Sőt, mivel a tragédia tárgya elevenbe vágott, szerzőjét pénzbüntetéssel sújtották, a darabot pedig betiltották.¹³

¹¹ V. ö. Nestle, Neue Jahrbücher 1905. 166.

¹² A kifejezésmód *fenségéről* szóló görög irodalomtudományi mű szerzője a számhasználatok felcserélésének példájául idézi e mondatot (XXIV. I.).

¹³ Ugyanígy tudósitanak Strabon (XIV. 7. 635 c.) és Plutarchos (Polit. parang. 17.).

Kétségtelen, hogy a tragédia — már műfajbéli kibontakozása küszöbén — kész tragikus hatást érvényesít. Minek volt ez köszönhető? A feleletet erre az első nagy tragédiaköltő, maga Aischylos adja meg, mikor kijelenti, hogy drámái „morzsák Homeros gazdag lakomájából“ (Athenaios, 347 E.).¹⁴

A homerosi δακρῦσεν γελᾶσασα-féle lelkiség lüktet Aischylosnak mindjárt abban a tragédiájában, mellyel Kr. e. 467-ben győzelmet aratott a drámai versenyeken (Heten Thebai ellen). A földöntúli erejű átok beteljesedése, Eteokles és Polyneikes halálos testvérharca nyomán zengi a kar: χαίρειν καὶ δακρῦεσθαι πάρα (814). Örülni, egyszersmind könnyezni kell: felszabadult ugyan a város, de ottvesztek hős fiai. Hasonló beállítású az Oresteia-trilogia bevezető darabja, az Agamemnon. Miután Trója gyászos elestét örömtűzek jelentették, a görög kart örömkönnny lepi el (270), a hírnök szintúgy könnyezik az örömtől (541).

A könnyes mosoly varázsa ígéz Aischylos Perzsák című tragédiájának egyik jelenetében. A salamisi ütközet rájuk nézve rossz kimeneteléről értesül Atossa, Xerxes anyja: a kar részvételtjes könnyhullatással siratja értékeit. Amde, mikor a hírnök felfedi, hogy a király él, Atossa hirtelen földerül. A hír számára olyan, mint „világos nap a sötét éjből“ (301). Az éjnek viszont — Hephaistos szerint a Prometheusban (23—24) — örülhet az, kinek büntetésből a tüzes nap kínjait kell elszenvadni. A leláncolt Prometheus szenved is pokoli módon, amiért a tüzet lelopta az égből, feltörő sóhaja mégis a tengerhullámok számtalan mosolyához szól (89—90); a kar pedig együttérzéssel siratja.

Az Oresteia középső részében Agamemnon leánya, Elektra mondja atyja sírjánál az áldozóknak: nektek pedig sírámmal kell felvirágoztatni a paiant, mit a halotról zengtek (150—51). Minő mélység! Halottsiratás egyfelől, másfelől virágzás, minek éltető istennője az örömteli Charisoktól kísért Aphrodite.¹⁵ Fokozódik ez a hangulat az anagnorismosban Elektra és Orestes között. Elektra eleinte nem hiszi, hogy tényleg fivére tért haza: hogyne — szól a kétkedés hangján (222) —, gyászomon kacagni akarsz. Orestes azonban igazolja kilétét. És, miután bosszújáért végül is, az Eumenisek üldözése ellenére, Athene oltáránál tisztulást nyer, betetőzésként ismételtelen felharsan a kísérok karában: ὀλοῦσάτε, ami a. m. jajongjatok (vagy) újjongjatok, azaz: sírva nevessetek (Eum. 1043., 1047.); mai nyugat-európai kifejezéssel erre „Todesjubil“-t lehet mondani.¹⁶

¹⁴ A görög tragédia csakugyan kultikus továbbalakítása a home-rosi epikus-kozmosz felfogásnak, de nem függetlenül egy tragikus élet-érettől. V. ö. Prohászka L., Athenaeum, XIX. 346.

¹⁵ V. ö. Auctor Περὶ ὕψους. Egy. Phil. Közl. 1935. 367.

¹⁶ V. ö. Marcuse: Die Welt der Tragödie. Berlin, 1923. 17.

Aischylos a — saját bevallása szerint is¹⁷ — Dionysos-ihlette drámáit valóban isteni erőtől átszellemült, megittasult állapotban írhatta.¹⁸ Tragédiái a sírás és kacaj realitásának mind bővülő, egyúttal mindinkább kiegyensúlyozódó világszemléletére utalnak. Minél jobban tökéletesedett a sírásba kitoró tragikum műfaja, annál gyakrabban idézte fel drámaisága egyidejűleg a másik végletet, a kacajt.

A továbbiak során mindenekelőtt az világos, hogy Sophokles tragédiáiban az antik dráma cselekményének lényege köszönt ránk létérdekű tudatossággal.¹⁹ A sophoklesi tragédiáknak középponti helyet elfoglaló világgépe a sírás és kacaj nyilvánulása szempontjából sem közömbös.

Antigone válaszútján az egyik fenyegető rémség: fivérét megsiratatlan kell hagyni, temetetlen, madaraknak étel-öröme (29—30). A halott siratatlan hagyása itt nyilván több, mint vallásos törvény büntetesként kijáró nem teljesíthetősége. Mikor a zsarnok Kreon szigorúan megtiltja, hogy a temetetlenségre ítélt halottat bárki megsirassa (204), már a túlvilág misztériumába avatkozik. Egyébként bizonyos, hogy az antik életforma ama sajátosságáról van szó, melyre a halottsíratás és tragédia kapcsolata enged következtetni.²⁰ Ennek értelmében az olyanfajta lírai dialógus, mint a κομμός a tragédiában, az epikus-elegikus²¹ θρήνος-szal együtt közös ősforrást feltételez. Az előképszerű, egybefoglaló lelki valóság — hozzátehetjük — a sírás volt pusztá tényében, úgy, ahogyan a könnyhullatás lelkiállapotával jellemzi Sophokles az életkörnyezetéből kiszakadt Oidipus tyrannos tragédiáját (1472—73).

A síratás legősibb emberi megnyilatkozásaink egyike; gondoljunk Jeremiás siralmaira az Ótestamentumban. A síratás műfajai közül kétségtelenül a görög θρήνος a legrégebb, mert még homerosi eredetű. Jelentése nemcsak Homerosnál függ össze a könnyezéssel (Od. XXIV. 61.),²² hanem a tragikusoknál is tisztán sírató jellegű (így Aischylos Agam. 991., Sophokles Elektra 94. kk. és Euripides Hel. 166., Iphig. Taur. 144.)²³ Jól lehet Homerosnál — legalábbis a scholionok nyomán²⁴ — a

¹⁷ Pausanias I. 21.

¹⁸ Plutarchos Mor. 715. B.

¹⁹ V. ö. Reinhardt: Sophokles. Frankfurt a. M., 1933.

²⁰ Nilsson: Der Ursprung der Tragödie. II. Neue Jahrb. 1911. 618. kk.

²¹ Az elégia már Euripidesnél (Trójai nők 119.) a könnyek műfaja. Ps. Ovidius szerint: *flebile carmen* (Epist. XV. 7.).

²² L. még Ilias XVIII. 51. 317., XIX. 301., 338., XXII. 407. kk., XXIII. 12. és XXIV. 720. kk. — A homerosi síratás közvetlen élményszerűségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Patroklost Achilles paripái is megsíratják.

²³ Platon egymás mellett is említi a két műfajt (threnos és tragédia; Phileb. 50 B.).

²⁴ Költői műfajok kezdeti fokát a következő öt alkotóelemben látták: παιανικόν, θρηνητικόν, ὑπορχηματικόν, σφραρονιστικόν, ἐγκωμιαστικόν.

threnetikus elemtől külön szokták választani az ἐγκωμιστικόν-*t*, tagadhatatlan, hogy a siratás kibontakozó műformája a dicsőítő vers, *enkomion*. A műfaj alaki összefüggései szépen mutatkoznak a keosi Simonides egy-egy töredékében. Az egyik, a Thermopylainál megholtakra elhangzó *enkomion* (5. fr.) szerint a hősök „siratása egyszersmind magasztalás”; a másik, a Skopadakra vonatkozó *threnos* (6. fr.) hasonlatos értelmű. Az effajta bensőséges gyászdalok elnevezése Horatiusnál: *Cea nenia* (Carm. II. I. 38.), tartalmuk — Catullus (XXXVIII. 8.) szerint — simonidesi könnyek. Ezután már a halottsirató ének és a gyászbeszéd között aligha volt lényeges különbség.²⁵ Valóban: az antik műpróza fejlődése magával hozta, hogy a θρήνος ill. *nenia* helyébe egy áthidaláson (ἐπιικήδειον)²⁶ keresztül a λόγος ἐπιτάφιος azaz *laudatio funebris* került. A siratás leglényegén kívül, a műfajbéli különbözőségek ellenére, alkatilag is kivehető egy közös vonás, mégpedig az az ünnepélyes emelkedettség, mely leghívebben éppen az *enkomion* megjelölésben jut kifejezésre.

A siratás, emberi közösséget átfogó jelentősége mellett, táplálója egyéni sorsok beteljesülésének is, legyenek azok bár mitológiai teremtésűek. Szembetűnő ez a tragédiában, közelebb-ről a homerosi Achilles pajzsáról ismert Linos esetében (Ilias XVIII. 570.). Ezt a szép ifjút tudvalevőleg a bárányok közt saját kutyái tépték szét, úgy, ahogy a nyári kánikula (kutyameleg!) előli a tavaszt: gondoljunk Dionysos szétszaggatására. Linos emlékének megörökítése az αἰ(λινος) nevezetű siratóének.²⁷ Ennek refrénszerű feljajdulása (αἰλινον) tér vissza a tragédiaköltészetben (pl. Aischylos Agam. 121. kk., Sophokles Aias 627. kk. ²⁸). Meg kell azonban jegyezni, hogy az αἰλινος — epikus eredete nyomán — örömdal is lehetett.²⁹ Ez a kétértelműség különben a klasszikus tragédiák nem egy indulatszavára (ἀ, ἰά ἰ(ο)ύ, ἰώ, φεῖ, ὦ) érvényes: könnyet és mosolyt egyformán jelenthetnek.

Megfelelőleg szerepel Sophoklesnél a sirás mellett, vagy — ha úgy tetszik — vele szemben a nevetés. Nem csupán kontrasztszerű fokozásként, mint mikor a kar közvetlen a katasztrófa előtt örömjongásba tör ki (Aias 693. kk., Oidip. tyr. 1088. kk.), hogy utána még elkeseredettebbé válják a hangulat, hanem mélységesen emberi helyzetek alapján. Ez ragadtatja Aiaszt az örület-halál küszöbén ilyen kiáltásra: ó, jaj

²⁵ Amatucci: *Neniae et laudationes funebres*. Riv. XXXII. (1904.) 625.

²⁶ V. ö. Herrlinger: *Totenklage um Tiere in der antiken Dichtung*. Szerző ismertetésében Egy. Phil. Közl. 1931. 127. k.

²⁷ A hasonló ἰάλεμος eredetéről: Schol. Ps. Eurip. Rhesos 892.

²⁸ Utóbbi helyen következik jellemző módon mindjárt utána: θρηνήσει (631).

²⁹ V. ö. bizánci Aristophanes, Athen. XIV. 619. bc.

nekem, nevetség tárgya! (Aias 367.). A költőnek Aias szájába adott szavaival: ő, éjhomály, én napfényem, sötétség, te legragyogóbb (394—95), szemmelátható ellentétek ölelkeznek itt, akár a sírás és kacaj egymásra torlódó hullámai. Az öngyilkos Aiaszt azután megsiratják, féltestvére, Teukros pedig kiharcolja ellenségeitől a végtisztességadás jogát, miáltal öröklétbe menti a halott χάρης-át (mondjuk: üdvösségét?): ami öröm ugyanis a halandók közt van, az múlandó (v. ö. 1266—67.). A legörömbibb nevetés — hangzott el ugyanitt (79.) Athene istennő ajkáról — ellenségeinken nevetni. Ettől — a kárörömtől — tart a Hepaistos szigetén kitett, beteg Philoktetes, hátha „kinevetik”. (Philokt. 258.) Ezért mentegetőzik Kreon a szenvedő Oidipus előtt: „nem nevetni jöttem” (Oidip. tyr. 1422.). Mert bizony a gyarló ember „kacag még az örvöngő fájdalom fölött is harsány kacajjal” (Aias 955.). Helytelen volna az ilyes figura etymologicában és hozzá hasonló kitételekben (Aias 1010—11., 1042—43.) egyedül Sophokles iróniáját látnunk.³⁰ Sokkalta mélyebb lelki jelenséggel állunk itt szemben. Midőn Klytaimnestra koholt hírből úgy értesül, hogy fia, Orestes meghalt, a szívtelen anya alig tudja leplezni örömét. (V. ö. Elektra 807.) Elektra, aki viszont sír, mert fivérééről van szó — a kar kérdi is tőle, miért könnyezik (828.) — joggal mondhatja: nevet persze az ellenség (1153.). Elektra és Orestes találkozásáa, bár általa a gyászos végzet veti előre árnyékát, újfent örömteljes. Egymást félelmetesen keresztező vonások domborodnak ki Sophokles tragédiáiban. Oidipus Kolonosban is olyan helyre lel, mely örökké virágozik (681.), a halál mégis eljő érte. Ha a Trachisi nők főalakjának, Deianeirának egyes cselekedeteit vizsgáljuk a tragédia folyamán, a „hósnő” képzelt gyengesége, beteges érzékenysége és akaratlan hanyagsága szinte már komolytalannak tűnik. Mindezt pedig minthogy a mosollyal űzött kacérkodásnak számít, csak egy lépés választja el a komédiától; természetesen a Herakles szenvedését kísérő siratások (1009., 1018., 1031.) végtére eldöntik a dráma irányvonalát. Hasonlóképpen mulatságos, ennél fogva feltűnő Odysseus ravaszkodása a Philoktetesben. Kirívó alakok azonkívül a korinthusi hírnök az Oidipus tyrannosban és az őr az Antigoneban: mindkettő humoros bizonyos mértékig.

Mi légyen hát a magyarázata ennek a helyenként szédítő áthajlásnak az eleddig egymástól elhatárolt régiók közt? A Skyrosiakról szóló sophoklesi tragédia töredékeiben van e kifejezés: δακρύων χάριν (501.). Rögtön Sophokles életrajzában az a rész jut eszünkbe, amelyik ethosának χάρης-áról beszél. Csupa charis és amellet a sírás tragikuma. Mit jelentenek ezek a végletek? Köztük az, hogy Sophokles — az irodalomtörténeti források szerint — Dionysos szőlőszemétől fulladt meg és mégis

³⁰ Mint Schlegel: Die tragische Ironie bei Sophokles. Progr. Tauberb. 1874.

— vagy: ezért — „szép halált halt“ (Phrynichos 31. fr. K.). Értethető immár tudományosan, amit Hölderlin Sophokles tragédiáiról művésziileg megérezett:

Manche versuchten umsonst das Freudigste freudig zu sagen,
Hier spricht endlich es mir, hier in der Trauer sich aus.

E költői mondást nem egyszer idézték már, de mindig csak nő jelentőségében.

Mig Sophokles úgy jellemezte az embereket, amilyeneknek kell lenniök, Euripides, a tragikus triász harmadik tagja, olyanoknak, amilyenek tényleg. (Aristot. Poet. 1460 b. 34.) Ha ekként az idealizálás mértékében volt is köztük különbség, a lényeges világtépi meglátásában aligha. Euripides hibájának általában a vallástalanságát szokták felróni. Pedig tulajdonképpen miről van szó? Arról, hogy az elődeinél felvilágosodottabb költő — nem utolsó sorban a szofista Protagoras befolyására — kritikusan hangot üt meg isteneivel szemben. Realizmusa, verizmusa főként ebben rejlik. Az antropomorfizmustól áthatott görög istenvilágot ez mindenestre még közelebb hozta az emberekhez. Fontosnak jobbra az látszik, milyen lélekkel fordulnak egyes kiválasztottak fölfelé, a megszemélyesített ideák felé és azokért milyen áldozatokra képesek? E tekintetben Euripides nem kárhóztatható. Hősnője, Iphigeneia Aulisban boldogan hal meg hazájáért. Nem hagyja, hogy életéért könnyet ontsanak, azt óhajtja: zengjenek örömdalt annak az istennőnek a tiszteletére, akinek megnyeréséért a halálba megy (1467.—70.). Artemis értékeli is az áldozat nagyszerűségét és magához ragadja a hajadont. Szarvast küld, hadd áldozzák fel azt helyette. Artemis istennő nem akarja, hogy emberi élet ártatlan vérhullásával szennyezzék be oltárát. Azonkívül, hogy a görög istennő ilyen szerepeltetése részben meghazudtolni látszik az Euripides elleni vádakot, jelentős Iphigeneia magatartása. Iphigeneia — ismételjük — boldog örömmel kész az áldozatra, bár tudja, hogy hozzátartozói, akár mint is próbálják részvétüket leplezni, őszinte szánalommal siratják. (Fordítottja az Orestes-komplexusnak.) Az atya, Agamemnon különösképen hangsúlyozza, mennyire örvend leányának. A halálra szánt Iphigeneia viszont, látva a valót, megkérdi: aztán mégis könnyet öntesz a szemedből? (650.). A jajszó és örömháng egymásbafonódása — ez a másik Iphigeneia-drámában is szembetűnő (Iphig. Taur. 646.) — egyike azoknak a csodálatos elegyedéseknek (Mischung), mikre éppen Iphigeneia alakjával kapcsolatban a költő Schiller célozhatott.

Lehet-e megrázóbb élménye a hitnek és hazaszeretetnek, mint az, hogy valaki tudva-akarva feláldozza magát? És az ilyen magatartás nem egyedülálló Euripides ábrázolásai közt. A pusztuló Trója királynéja, Hekabe, a győző Agamemnon hírnökével, Talthybiosszal közli, hogy örül, ha őt is kivégzik a görögök (Hekabe 505.—6.). A becsületében megcsúfolt Mene-

laos érzelmi állásfoglalása ilyen, mikor viszontlátja hitvesét: könnyeimben pedig több a Charis-adta öröm, mint bánat — mondja (Helene 654.—55.). Azonos felfogásból fakadó beállítás: a troizeni lányok menyegzőjük előtt énekben siratják a sorsüldözött Hippolytost.³¹ Hekabe leánya, Cassandra is, a szerencsétlen trójai nők körében, míg nemzetségét kétségbeesés emészti, örületes nászát ünnepli. Hekabe könyörög a karhoz: könnyel válaszoljatok nászénekére (Trójai nők 351.—52.). Am a kar megbotráncozik azon, hogy Cassandra Trója romjai fölött kacag (406.): a gonoszul szenvedettek számára — úgy mond — igazán édes a könny, a siratás panaszja és gyászaldt ihlető Múza (608.—9.).

Kacaj és könny váltakoznak az euripidesi tragédia sorskerekén, akár derű és ború (v. ö. Oltalomkeresők 778.). Minden érzelmhullám kölcsönös, úgy, ahogyan az Ion című tragédiában Kreusa festi: elszomorítjuk majd azokat, akik miatt mi szomorkodunk (1311.).

Euripides, mint a „világfájdalom prófétája“ (Ribbeck), csupán egyik arculatával fordul felénk, hiszen ugyanő zengi el a Múzák örömdalát, mely Peleus lakodalmán az Olympos isteneit jókedvre derítette. Euripides nemcsak a legtragikusabb (Aristot. Poet. 1453 a. 29.), hanem a legmulatságosabb is tud lenni.³² Tragédia nála nem egyszer érintkezik a komédiával. Hiszen a Helene-monda euripidesi változata maga a „tévedések vigjátéka“. Vagy idézzük a Bacchansnök cselekményét. Tárnya a lehető legmegindítóbban tragikus. Pentheus, kinek már a neve is gyászt (πένθος) jelent, Dionysos ellen lázad. Fokozza a helyzet feszültségét az, hogy a tragédia istene³³ játssza a megbántottat. A vakmerő bűnös büntetése rettenetes: a bacchansnök, köztük saját anyja, széjjeltépik. (Ismét Dionysos-motívum!) Az, hogy ez félreismerés alapján történik, csak növeli a borzalom súlyát az anya szempontjából. Közben került sor Pentheusnak női ruhába öltöztetésére, ami mindenesetre kirívó és feltétlenül a dráma másik oldalát érzékelteti. Ez a kétféleség határozottan egymásra talál az Alkestisben is, főleg Herakles szerepéből kifolyólag. Joggal nevezték e tragédiát a legkomikusabb drámának (Argum. 214. 14. Schw.). Iskolapéldája a könny és mosoly ölelkezésének végezetül az Euripidestől fennmaradt egyetlen szatírdarab, a Kyklops. — Igaza van Xenophonnak, mikor kijelenti, hogy az antik tragédia szereplői a legnagyobb szélsőségek szószólói (Comm. Sokr. II. 2., 9.).

³¹ A nász előtti siratásra vonatkozólag I. Mirtus, Egy. Phil. Közl. 1940. 76.

³² Wieland, Neues Attisches Museum, 1808. II. 2. 14.

³³ Τραγικός Διόνυσος (Kallim. Epigr. 51, 4.); a közönség tiltakozott, ha a tragédia tárgya nem vonatkozott Dionysosra (οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον, Strabon VIII. 23., 381. C., Plutarchos, Symp. probl. T. 1, 5., Zenobios Prov. V. 40.).

Furcsa, de Euripides jelenti az átmenetet Aristophaneshez, sőt mintakép az új-attikai komédia számára is.³⁴ Euripides szemrehányólag említi az őt kipellengérező Aristophanesnek a nevetetésben elfoglalt kényelmes álláspontját (Melanippe 495. fr. 5.—6. N.). Aristophanes azonban, jóllehet darabjainak első-sorban az aktualitás, felszeg helyzetek és szabadszájú élcek biztosítottak közönségsikert, komolyan fogta fel hivatását (Acharn. 496. kk.): nevetetni akart egyfelől, de másirányú érzelmek felkeltésére is törekedett (Békák 389. k.). A békéért küzdött és éppen a Béke című komédiájában tett hitvallást művészi céljai s azok megalkuvás nélküli megvalósítása mellett (750.). Pedig, hogy üldöztetésben volt része, maga elárulja (Darazsak 1285. kk.); olykor a közönségben is csalódott (Felhők 518. kk., Darazsak 1023. kk.). Ezért tűnik csaknem önparódiának, mikor komikus karral mondatja a komolykodó nézetet: egy komédia színrehozatala a legnehezebb dolog a világon (Lovagok 516.).

Aristophanes oeuvres-jében sokszor titok, hogy tréfál-e, vagy ellenkezőleg. Az Acharnaiak komikus hőse, a jellegzetes gúnynevű Dikaiopolis, például szánakozást keltő módon mutatkozik be: keveset örültem..., de mennyit siránkoztam (2.—3.). Ugyanitt kel ki Lamachos háborúspárti vezér önérzetesen az ellenfél kárörvendezése ellen (1107.). Aristophanesnél kétségkívül minden a körül forog, ami nevetséges (καταγέλαστον, Nőuralom 125. k., Felhők 849.), helyenként túlarad a kacajhullám (Béke 338.—39.), ám ugyanakkor sor kerül — a tragikusoknál észlelt parallelitásnak megfelelőleg — a sírás elemzésére is (Felhők 58.). Még a θρηνοῦς is felzokog a Madarak birodalmában (211.)³⁵; ugyanitt vigasztalja az athéni kalandor a társát azzal, hogy nem fog sírni, ha szemevilágát veszik (342.). A Békák cselekménye során ötlük elő az a jelenet, hogy Herakles alig bír magához térni a kacagástól (42. kk.); ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Aikos alvilági bíró kérdésére: miért könnyezel?, Dionysos így felel: fokhagymát szagoltam (654.). E leplezetlen természetesség Aristophanes ama szellemiségéből fakad, mely a görög komédia alappilléreit adta. A szemlélet tehát más síkon mozog,³⁶ de viszonylag arányos a tragédiáéval. Aristophanes egyes komédiái különösképen tobzódnak a kacaj és könny lelkiállapotainak ilyfajta egybevetésében (Béke 1277. kk., Darazsak 389.—90.).

Platon, legutánzóbb műfajnak a drámát tartva, a tragédia és komédia együttes megnevezését az életre vonatkoztatta (Phileb. 50 B.).³⁷ A tragikus triász és komikus Aristophanes él-

³⁴ V. ö. Quintilianus, Inst. orat. X. I. 69.: Euripidem admiratus maxime est, ut saepe testatur, et secutus Menander.

³⁵ L. azonkívül: Felhők 1260.

³⁶ V. ö. Olympiodor: vit. Plat. 3.

³⁷ V. ö. 23. jegyz.; l. még Theait. 152. E. és Törv. VII. 817. B. Al- lamában (II. és VI. k.) részint módosul e nézet.

ményszerű előadásra szánt darabjai meggyőzően igazolják, hogy a görög dráma hősei életformájukban nemcsak cselekvők, hanem tényezők gyanánt szerepelnek (Aristot. Poet. III. 1.). Lényük azáltal válik teljessé, hogy gondolkozó és akaró létükre éreznek is. Sőt, egyenesen ez az együtttható — mondjuk — életérzés teremt kapcsolatot a színpad és közönség között: megrikat és megneveltet — legalább is bensőleg.

A görög eredetű drámának sírás-kacaj polaritását híven érzékelteti a tragikai és komikai álarc, mert hiszen *ut ridentibus arident, ita flentibus afflent humani voltus* — Horatius szavaival (Ars poet. 101.—2.). Hogy a maszkok az érzelmi lehetőségeknek csupán egyik oldala felől is különböző keverési arányszám szerint hatottak, bizonyítja a lateráni márványdombormű: Menandros válogat a vígjáték-álarcok közt.

A komédia és tragédia kialakulásában — Aristoteles (Poet. 4.) nyomán ismeretes — „entspricht jede Gattung einer Seite der eigentümlichen Doppelnatur des Dionysos“.³⁸ Ezzel összhangban a nevetés-sírás lelkiállapotát eredményező öröm és fájdalom — Hesiodos szerint (Aspis 400.)³⁹ — Dionysos adománya az emberiség számára.

Történetileg: a siratás hivatásszerű gyakorlása és művészi ábrázolása a görögségben csakhamar létrehívta az ellentétes lelkiállapotét is. Már a homerosi Demeter-hymnus utal olyan személyre, kinek feladata a nevetetés (202. kk.).⁴⁰ Herodotos ír megfelelőleg, a Demeter-kultusszal kapcsolatban női gúnykarokról (V. 83.). A rómaiaknál sirató asszonyok (praeeficae) mellett ugyancsak voltak mulattatók (scurrae): a római szemlélet, mely, görög analógiáktól eltekintve, az etruszk halotti kultuszban gyökerezett,⁴¹ nemcsak a siratásnak emelt templomot a Porta Viminalis előtt, de a nevetést is istenítette.⁴² E ketősséget tekintve, a temetés utáni halotti tor — tegyük hozzá — hasonló eredetű vallásos szokásnak tekinthető.

Az antikvitásban rejlő — mondhatni — érzelem-dualizmusnak első műbölcséleti magyarázatával Platon szolgált. Philebos című dialógusában esik szó ugyanis a kevert örömökről (46 C. kk.). Platon itt a lelki élet hullámzását testi állapotok egymásutánjához méri. Rámutat arra, hogy a legkeservesebben kínzó érzések mellett is támadhatnak kellemesen gyönyörködtetők. A görög filozófus olyan módon együttjáró érzelmekre gondol-

³⁸ Körte: Die griechische Komödie. Berlin, 1914. 2.

³⁹ V. ö. Erga 614. és Theog. 941.

⁴⁰ Hasonló sardiniai népszokással kapcsolatban Usener kis iratában: Klagen und Lachen, Rhein. Mus. LIX. (1904). 625.

⁴¹ V. ö. a fabula Atellana szerepével: Altheim, Arch. f. Rel.-Wiss. XXVII. (1927). 35. kk.

⁴² Apuleius Metamorph. I. 31. 167., III. 2. 193. — A nevetés istenítése Spártában is divott (Plutarchos Lykurg, 25. 4. és Kleom. 9. I.). Gelost különben Dionysos kíséretében ábrázolták (Philostratos, Imag. I. 25.).

hatott, mint aminők a római költő szívében is egymásra leltek: odi et amo — hangzik Catullus lantján (LXXXV. 1.). Platon e tekintetben kiemelt hangsúlyozásra méltatja a tragédiát, melynek hatása kettős: könnyet fakaszt és örömet kelt (Phaidr. 268 C.). Maga a nevetség érzete ugyancsak kétirányú szerinte: irigylőn fájó és kárörvendő. A nevetéstől és könnyektől való tartózkodás említése Platon Törvények című könyvében (V. 732 C.) ugyancsak együttesen történik. Mindkét lelkiállapot szélsőséges határértékű a platoni elemzés szerint: a nevetés épp olyan felsőbbrendű erő gyanánt szerepel (Törv. VI. 751 B.),⁴³ mint amilyen sürített principium a sírásé (Tim. 68 A.). Ezekben az értelmezésekben nem egy vonás ma egyenesen naívnak látszik. Az alapelvek azonban életképeseknek bizonyultak: rajtuk épült Aristoteles művészetfilozófiája.

A tragikum s komikum eredetére és lélektani alkatára vonatkozólag Aristoteles Poetikájának adatai eléggé ismertek: a tragédia és komédia a *dithyrambus*,⁴⁴ illetőleg *phallikus* költészetből fejlődött, előbbinek feltételei a részvét (eleos-pathos), félelem (phobos-deinotes) s katharsis, utóbbinak a tökéletlenségből folyó nevetségesség. Aristoteles komédia-elméletéből, jóllehet hiányos, igazoltnak látszik az antik műbölcsélet egyöntetű felfogása, mely a komikum lényegét a nevetés lelkiállapotával hozta összefüggésbe: a római Cicero (De orat. II. 54. kk.) és Quintilianus (Inst. orat. VI. 3.) azonosította magát e nézettel. Nem mondható el ugyanez a görög tragédia-elméletéről, kifejezetten a sírással kapcsolatban. Az ellentmondást a félelem keléke adja, mit Platon még mereven különválasztott a részvétől (oiktros-phoberos). Ha már most, Platon alapjára helyezkedve, ez elemet kikapcsoljuk, nincs akadálya a megállapításnak: pathos, a szónak nemcsak mai nyelvhasználatában, hanem eredetijének (πάθος) filozófiai értelmében is, mindig érzelem-tetőpontra emelkedést jelent. Platon Symposiumjában szerepel a nevetségesség keltette részvét-érzés (174 E.); ma — ugyancsak Platon oiktros-alapérzése nyomán — beszélhetünk részvétéről a sírásban. A Platon és Aristoteles adta részvét-alkotójegy kézzelfogható tanúbizonysága a görög tragikus dráma és közönség közti együttérzésnek.

Ami az aristotelesi *katharsist* illeti, az utókor rengeteget vitatkozott fölötte.⁴⁵ Lessing óta sokan nyílt kontroverziát láttak benne.⁴⁶ Felfogáskülönbség mutatkozott már abban az alapvető kérdésben is, hogy a katharsis kiben megy végbe, a tra-

⁴³ Ugyanígy: Allam III. 388 E. és Lach. 184 A.

⁴⁴ Ujabb megvilágításban: Pickard, Dithyramb, Tragedy and Comedy. London, 1927.

⁴⁵ A különféle elméletek felsorolását I. Knoke: Der Begriff der Tragödie nach Aristoteles. Osnabrück, 1906.

⁴⁶ Weddigen: Lessings Theorie der Tragödie mit Rücksicht auf die Controverse über die κάθαρσις τῶν παθημάτων. Berlin, 1876.

gikus személyben, avagy a műélvezőben? Goethe szerint a tragédia szereplőiben; mai általános nézet szerint a tragikus hősök példája nyomán a közönségben. Nem csekély probléma továbbá: miben áll ez a katharsis? Szokványos értelmezése: szenvedélyes indulatoktól való megtisztulás. Anélkül, hogy a szó fogalmának eredeti jelentését másítanók, legyen szabad felhívni a figyelmet bizonyos körülményekre. 1. Katharsisról van szó már Platónnál is, nevezetesen a gyönyörök megtisztító erejéről (Phaidon 69.). Alig hihető, hogy erről saját szóbanforgó fogalmazásánál Aristoteles ne tudott volna. Már pedig nála nem a pathosok katharsisa fordul elő, hanem καθαρισμός τῶν παθημάτων. Olyan összefoglaló kifejezés ez utóbbi, amibe sok minden belefér, még látszólagos érzelmi ellentétek is. 2. A katharsis értelmének összhangban kell lennie a megfelelő orvosi műszó jelentésével. 3. Vallástörténeti háttere a katharsisnak — ilyen a tragédia kultusz-jellegéből kifolyólag szükségképpen létezik — csakis az lehet, hogy a tragikus hatás felidézőjének a görögök Dionysos Lysioszt érezték. E megoldó istenség ihletésére mámorosodnak Euripides Örjöngő Herakles-ében a Hades bacchosai. Ekként lehet beszélni a tragikus egyén kötöttség alóli feloldásáról.⁴⁷ A tragédia célja különben is megoldani az életet — mondja a komédiáról író Névtelen (Com. fragm. II. 1239.—40. M.) Az Aristoteleshez igazodó Névtelen a komédiát a nevetéssel, a tragédiát a sírással hozta összefüggésbe. Határozottan utal továbbá az érzelmi ellentétek időnként alkalomszerű találkozására: Sophoklestől az Elektra, Euripidestől az Orestes meg Alkestis című tragédiát említi a gyász örömmé változásának példaképeiül (i. h.).

Az egykorú műbölcsélet azon az úton, amelyen Platon és Aristoteles oly messzire előhaladt, csúcspontját Pseudo-Longinosban érte el: a műalkotó előtt, mint megvalósításra legméltoőbb végső cél, immár a *fenség* lebegett. A fenség műelmélet-írója szerint a komikum meggyőző, mégpedig a neveltség révén (XXXVIII. 5.). Ilyenforma kiteljesedés felé vezet tovább a phaleroni Demetrios neve alatt hagyományozott irodalomtudományi munka a *kifejezőmódról* (περὶ ἐρμηλείας 164.—69.). Az ismeretlen szerző, miután felsorolta a stílus előnyére váló négy különböző jelleget, szól arról az elegy-érzelemről, mit így nevez: κλαυσίγελως (= sírva-nevetés). Nem más ez, mint a homerosi δακρυσέν γελῶσαα lelkiállapot; a tragikus és komikus drámaköltészetben — láttuk — közelebről megnyilatkozott. A díszes, ékesen tetszetős stílus fejtegetésének keretein belül kerül sor ugyanott külön a komikum tárgyalására. Kiderül, hogy egyaránt beletartozik a neveltséges és örömteli, mi a Charis ajándéka szokott lenni, sőt utóbbi a tragédiában is megfér. A neveltséget pedig — a halikarnassosi Dionysiosnak tulajdonított Rhetorika közlése szerint (VIII. 11.) — a komédia éppenséggel

⁴⁷ Pohlenz: Die griechische Tragödie. 1930.

filozófiai magaslatra emeli. — Íme, a fejlődés mérföldlépése: az áthidalhatatlannak hitt ellentétek részleges egymásra vonatkoztatást nyernek.

Annak a ténynek szigorú felismerése, hogy az antik tragédia egymaga képes a közönségben az érzelmi világ ellentétes pólusait felidézni, Szent Ágoston nevéhez fűződik. A keresztény bölcselő éppen azért vetette el magától s korától a pogány tragikum műfaját, mert a néző könnyhullatás közben lel műélvezetet (Confess. III. 2. op. I. 33/2.).

Érdekes, hogy miközben az eszméaramlatok egymást váltották fel az európai szellemtörténetben, az antik eredetű életérzések iránti megértés — ha mindenkor más módon is —, de fokozottan növekedett. E téren fontos szerepet töltenek be egyes bizánci írók. Így Tzetzes már a nevetés és sírás alapján különböztette meg a dráma műfajait (Prolog. ad. Lycophr.), Nikephoros Gregoras pedig a tragikumot, függetlenül műfajának korlátozásaitól, egészen a monda hőskoráig vezette vissza (Hist. Byz. X. I. 289.).

A racionalizmusnak úttörő Descartes már nyíltan hangoztatja olyan homlokegyenest ellenkező érzések, mint könnyes fájdalom és mosolygós öröm egymásnak való megfelelését (L'agrément II. 94. kk.). A gondolkodók mindinkább igyekeztek kimutatni az érzelmi világ jelenségeinek egymásrautaltságát. További láncszem az ilyen irányú fejlődésben az angol associatioelmélet (Beattie): e szerint olyan érzet, mint például a nevetés, a képzettársítás törvényei alapján válik élménnyé.

Költőnek kellett találkoznia a műbölcselővel Lessingben, hogy felfedje: a tragikum primér jellege nem lehet félelemérzés, hanem csakis a részvét. Lessing szerint az aristotelesei félelem sem egyéb, mint önmagunk iránti, szubjektív részvét. (Levele Nicolai-hoz.) A másik nagy német íróművész, Schiller azután végleg elejti a félelem tragikum-meghatározó jelentőségét. (Über die tragische Kunst.)

Jean Paulról tudjuk, hogy bár komikum-elmélete téves (Vorschule der Aesthetik), hitt a tragikus fájdalom örvendeztető erejében.⁴⁸ Ilyen életérzésnek lett áldozatos apostola Heinrich von Kleist, kinek Penthesilea⁴⁹ című drámájában hangzik el a sokatmondó sor: „Freud' ist und Schmerz Dir, seh, ich, gleich verderblich.“ A kettősség újszerű tudatossága jelentkezik Hegel filozófiájában: e szerint a tragikum substantiát, a komikum subjektivitást érvényesít (Vorlesungen über Aesthetik). Solger fejtegeti e szálát tovább: az emberinek isteniben szenved-

⁴⁸ Wecklein, Philologische Wochenschrift 1885. 1160.

⁴⁹ Az amazónok ominózus nevű (v. ö. Pentheuséval, 122. l.) királynőjének elestét egyébként — a monda szerint — ellenfele, Achilles is megsíratta. A rút Thersites gúnyja Achilles fölött ugyanakkor halálkacajba fült.

dett halála a tragikum, istenié emberiben a komikum (Über die Schöne und die Kunst).

Az isteni erópár, mármint Apollon és Dionysos, Nietzsche révén jutott helyhez a művészetfilozófiában. Ilyen értelemben származtatta Nietzsche a tragikum műfaját is a Múzsák ősihletésétől, a zenétől (Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik).⁵⁰

A komikumot a nevetésen keresztül Bergson világította meg újabban. Feltűnő megállapítása e téren az, hogy „a test, szellem és jellem bizonyos merevsége a komikum és a nevetés a büntetése“ (Le rire).⁵¹ Továbbá: „a komikum egyéni vagy csoportos tökéletlenséget fejez ki, mely kihívja a haladéktalan büntetést“ (75). Végül ismét: jóllehet „a komikus személy gyakran oly személy, akivel kezdetben tulajdonképpen együttérzünk“ (168), „a nevetés mindenekelőtt büntetés“ (170). E felfogás értelmében a tragikum bűn-bűnhődés elve nem áll egyedül a maga oldalán, hanem megfelelő párhuzammal rendelkezik a komikum felől.

Ilyen előzmények után jogos lehetett az állítás, hogy a dráma: Spiel in Gegensätzen.⁵² Az ellentétek játékát a drámában, úgy is, mint a tragikumnak antithetikus nevetséget,⁵³ immár felfedezték, de a fogalmak nem minden tekintetben tisztázódtak. Jóllehet például a komikum és humor különbözőségére ismételten rámutattak,⁵⁴ egyesek⁵⁵ a tragikummal a humort állították szembe: lényegileg rokon s magában azonos fogalom-párnak ezt a kettőt hirdették. Pedig a tragikum megfelelő párja nem a humor, hanem a komikum. Helyes arányosítással szolgált Max J. Wolff összegező tanulmánya: Die Freude am Tragischen.⁵⁶

Figyelemreméltó, hogy a komédia záró akkordja — a tragikus katasztrófának megfelelőleg — itthon már a múlt században komikai katasztrófának volt nevezhető.⁵⁷ Feltűnő igazolásnak számít, hogy Péterfy Jenő⁵⁸ a tragédia fő elemét ugyan-

⁵⁰ V. ö. Musica (A görög zeneköltészet megértéséhez). Egy. Phil. Közl. 1936. 354.

⁵¹ A nevetés. Ford. Dienes V. Bp., 1913. 20. L. még Bergson: A propos de la nature du comique. Revue du Mois. 1919. nov.

⁵² W. v. Scholz: Gedanken zum Drama. Berlin, 1915. 67.

⁵³ Dessoir: Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft. Stuttgart, 1929. 156.

⁵⁴ V. ö. Lipps: Psychologie der Komik. Heidelberg, 1886. és Komik und Humor. Leipzig, 1898.

⁵⁵ Mint Volkelt (System der Aesthetik II. München, 1925/27.) és Bahnsen (Das Tragische als Weltgesetz und der Humor als ästhetische Gestalt des Metaphysischen. Leipzig, 1931.).

⁵⁶ Germ.-romanische Monatschriften 1926.

⁵⁷ Névy L. Antal: A tragédia elmélete. 1871., A komédia elmélete. 1872.

⁵⁸ A tragédiáról. 1887.

csak a részvétben, mint tragikai alapérzésben látta; a tragikus életérzéssel egyenlő mélységű, az oscilláló nedűjében legnagyobb ellentéteket is felosztató másik fogalmat viszont a humorban kereste. Ennek a humornak esetleges meghatározása (mosoly a könnyek közt) közvetve báró Eötvös Józseftől származik.⁵⁹ A nevetés formáit különben legújabb kutatóink a megdöbbenéssel állítják szembe.⁶⁰

Mindent összefoglalva: a tragikum és komikum meghatározásával foglalkozó szakértők mindenkor hangsúlyozták, hogy abstractumok alapján vitális igazságot kell megközelíteniök. Miközben pedig a fogalmak lényege ugyanegy marad, a megértés és azt kísérő magyarázat koroktól, egyéniségektől szokott függeni; ez természetes folyamat. Am az eredeti életérzés, úgy, ahogyan azt az antik görög ember megélte, most már talán világosabb előttünk.

A görög római világ embere, kit elkötelez istenéhez az εὐλάβεια (= religio), életérzéseit a vallásnak köszönhetette. Dionysoshoz, kiben a lét túlfeszült teltségének hódol, hasonló lelkiállapotában fordul. Ez kifelé áldozat istenének, befelé életérzés. Minél hívőbb az áldozat, illetőleg élményszerűbb a magatartás, annál természetesebben elegyednek belé az eksztázis határára mozgó állatias és drasztikus elemek. Gondoljunk a bák (τράγος) kultuszára és a κῶμος phallikus szimbólumaira. Már is a tragédia és komédia megszületésénél vagyunk. Minthogy azonban a dionysosi életérzés ősibb jellegű volt,⁶¹ mint az azt műfajban megörökítő irodalom, szükségképen létezett a görögség lelkében annakelőtte is, eredettől fogva. Mi lehetett ez az életérzés? A dionysosi telítettség következményeképen csakis a megkönynyebbülés, mégpedig hirtelen kitörő formában; egyébként a tragikum s komikum műfaja is rögtönzésből fakadt — Aristoteles szerint (Poet. 4.). A lelkiállapot legáltalánosabb érzelmváltozásai illető megnyilatkozásban tudvalevőleg a sírás és nevetés. Anélkül, hogy bármely más érzelem szerepének fontosságát ezzel kapcsolatban kétségbevonnánk, állíthatjuk: a sírás és kacagás az antik dráma érzékelhető tengelyének két pólusa. A rájuk való hajlam mindig megvolt a görög drámai hősből: érvényesülni különféleképen és más-más fokon szokott. A közönségben azután együttérzés támadt. Amde, amiért az ember sírt, azon az istenek akár nevettek.⁶² Itt, ezen a ponton válik érthetővé a sírás és nevetés egyidejű lelki realitása az antik drámában.

A görög drámában két világ van jelen. Az egyik az isteni ideáké, a másik földi létalakú. (Hogy az Olympos lakói tényleg a dráma felsőbb rétegében jelentek meg, elárulja a görög

⁵⁹ V. ö. Baráth Ferenc: Aesthetika. 1872.

⁶⁰ Így H. Schiller Pál: A configurational theory of puzzles and jokes. Journal of General Psychology. XVIII. 1938.

⁶¹ V. ö. ps.-platoni Minos dialogus utalásával (XVI. 321 A.).

⁶² L. 115. lap.

színpad istenemelvénye, a θεολογείον.) Felhajtó erőként a daimon hat. Ha az ember, kilépve létköréből, feléri istenét, megérett a mulandóságtól megváltó halálra; akármilyen halált hal (esetleg képletesen, úgy, hogy megőrül), mindenesetre Dionysos-módra. Halandóktól nyert osztályrésze a részvét, de minthogy fennkölt sorsa végzetszerűen beteljesült, az elégedettség magasabbrendű érzelmeit is kiérdemli: istenöröm jár neki. Ha az ember nagyot akar, de sikertelenül, nem méltó a megdicsőülésre, hanem nyomorult földi létre marad kárhozthatva. Gyarló-sága emberileg nevetséges, de örök isteni szempontból siralmas.

Körülbelül ebben áll a görög eredetű tragikum és komikum egykorú világszemlélete. Amiként a lélekben is hihetetlen gyorsasággal képesek nyomon követni egymást a legkülönbözőbb, olykor ellentétes érzelmek, úgy rendelkezett az antik tragikum és komikum drámája is külön-külön mind a kettővel, sőt egyszerre is képes volt felidézni őket: a könnyet és mosolyt. Az elvet költészettanában Horatius tűzte ki: *ita vertere seria ludo, ne, quicumque deus, quicumque adhibebitur heros, regali conspectus in auro nuper et ostro, migret in obscuras humili sermone tabernas, aut, dum vitat humum, nubis et inania captet.* (Ars. poet. 226.—30.)

És ahogyan van könnyes mosoly, úgy van tragicomoedia is.⁶³ Nálunk éppenséggel Comico-tragoedia a címe az első magyar opera gyanánt számontartott színjátéknak (Felvinczi Györgytől, 1693).

Még csak egyet: mi támasztja alá mindezt lélektani alapon. Kivált fiziológiai szempontból? Fentiekből kiviláglik, hogy a tragikum és komikum transzcendenciája — az eredeti felfogás értelmében — akkor válik élményszerű valósággá, amikor az emberi lét sűrített lelkiállapota pozitív vagy negatív eksztázist eredményez. A pszichológia legújabb útmutatásai⁶⁴ módot nyújtanak annak feltevésére, hogy a nevetés és sírás hasonlóképpen eksztatikus lelki jelenségek. Az itt lappangó szakproblémák közé tartozik az is, mi a szerepe a humornak, mint a komikum kiválasztódási termékének a könnyel szemben, különös tekintettel a hippokratési humorálpatólogiára. A felmerülő kérdések már nem egy művészt is megejtettek; így a kacaj erectivitása Victor Hugot egyik regényében (A nevető ember). Sajátosan magyar szempontból érdemes volna tisztázni irodalmunk ily-tárgyú megnyilatkozásai közül a kétségtelenül rokoneredetű sírva-vigad magatartás jellegét.⁶⁵ Ezeknek a kérdéseknek a közelebbi összefüggései azonban már a sírás és kacaj komplex lélektanának tudománykörébe kívánkoznak.

Nagy Ferenc.

*

⁶³ V. ö. Plautus: Amphitruo Prolog. 59.

⁶⁴ Élükön G. Dumas: Nouveau traité de psychologie. III. Paris, 1933.

⁶⁵ V. ö. Magyar Nyelv 1907. III. 180., 279. és 1909. V. 34.

Das Lebensgefühl des Tragischen und Komischen im antiken Drama. (Weinen und Lachen).

Unser Versuch ist: zum Tragischen bezw. Komischen von dort nahe zu kommen, wo die Seelenvorgänge ihrer ursprünglichen Lebensgefühle am klarsten sind. Der Ausgangspunkt soll zugleich das Motto sein: *δακρῶσθαι γέλσασθαι* (Hom. Ilias VI. 484.). Die homerische Welt ist im allgemeinen mit Weinen und Lachen determiniert, obgleich eine objektive Tragik oder Komik bei dem griechischen Epiker noch nicht vorkommt. Soll Homer — nach Platon (Polit. X. 7. 605 C—607 A) — der erste Tragiker sein, so muss man das Tragische und Komische auf Grund der antiken Psychologie des Weinens und Lachens erfassen. Da die Kosmologie von Weinen und Lachen — immer ist in ihnen etwas Tragisches und Komisches gegenwärtig — in der griechischen Literatur älter ist, als Tragödie und Komödie, ist es unvermeidlich auch die Dichtungsarten von dem inneren Gesichtspunkte des Weinens und Lachens aus aufzudecken. Schon in einem Chor bei Aischylos heisst es: *χαίρειν καὶ δακρῶσθαι πάρα* (Ἔπρ. 814., s. noch 270, 541). Die Welt der aischylichen Tragödie ist voll mit sog. Todesjubil (z. B. Eum. 1043., 1047.). Je vollkommener die Art des in Tränen ausbrechenden Tragischen wurde, desto mehr wurde der andere Pol, das Gelächter wacherufen. Die Tragödie selbst war von vorherein der Kunstart der Weineri (θρήνος) verwandt. Auch bei Sophokles zeigen sich die doppelten Charakterzüge nebeneinander: ein Zusammentreffen von Klage und *χάρης*, das Freudigste in der Trauer ist sehr auffallend. Lachen und Weinen spielen auch in den Tragödien von Euripides eine wichtige Rolle nebeneinander. Euripides selbst kann nicht nur höchst tragisch (vgl. Arist. Poet. 1453 a. 29.), sondern auch überaus komisch sein (Wieland, N. Att. Mus. 1808. II. 2. 14.): seine Tragödie Alkestis ist als vorwiegend komisches Drama zu betrachten (Argum. 214. 14. Schw.). Wahrscheinlich bedeutet Euripides eben darum einen Übergang zu Aristophanes und kann auch für die neo-attische Komödie als Vorbild gelten (Quint. Inst. orat. X. I. 69.). Bei Aristophanes bleibt es manchmal verborgen, ob er scherze oder ernst spreche? Wenn auch das Gelächter laut erschallt, so ist gleichzeitig — wie bei den Tragikern — das Weinen bezw. *θρήνος* zu bemerken (Νεφέλαι 58., 1260.). Einige Komödien von Aristophanes schwelgen geradezu in dieser Mischung der Stimmungen von Weinen und Lachen (Εἰρήνη 1277. f.). Die Dramen der Tragiker und des Aristophanes beweisen, dass ihre Helden auch Lebensgefühl haben. Das innere Lebensgefühl schafft eine Verbindung zwischen Bühne und Publikum. Es macht weinen und bringt zum Lachen — wenigstens innerlich. Diese Polarität des antiken Dramas wird auch von der tragischen bezw. komischen Maske wahrgenommen. Jede Gattung (Tragödie-Komödie) entspricht einer Seite der eigentümlichen Doppelnatur des Dionysos (vgl. Arist. Poet. 4.), so wie Freude und Schmerz von Dionysos kommt (Hesiod. Aspis 400).

Historisch betrachtet hat die Weineri bald den entgegengesetzten Seelenzustand verwirklicht (Dem. hymn. 202. ff.; vgl. Herod. V. 83.) und beide Stimmungen — Weinen und Lachen — haben ihre eigenen Götter gehabt.

Ein Dualismus dieser Art wurde in kunstphilosophischer Hinsicht zuerst von Platon aufgeklärt (Phileb. 46. C. ff.). Die Tragödie selbst in sich — wieder nach Platon (Phaidr. 268 C.) — entlockt Tränen und macht Freuden (So auch St. August. Confess. III. 2. op. I. 33/2.). Der Ursprung beider Dichtungsarten ist der Poetik Aristoteles' zufolge be-

kannt. Demnach ist das Drama wirklich ein Spiel in Gegensätzen (vgl. κλαυσίγελας, Demetr. περί ἑρμηνείας 164—69.).

Weinen und Lachen sind die zwei Pole der sinnfälligen Achse im antiken Drama, wo sich zwei Welten geben. Die eine gehört den göttlichen Ideen an, die andere hat irdische Seinsformen. Als eine Auftriebskraft wirkt der Daimon. Wenn der Mensch, heraustretend aus seinem Seinskreise, zu Gott hinaufgelangt, ist er gereift zum Tod, der ihn von der Vergänglichkeit erlöst. Wie immer er stirbt, so stirbt er doch immer auf die Art des Dionysos. Von den sterblichen Mitmenschen wird ihm Mitleid zuteil, doch da sein erhabenes Schicksal, als Fatum, erfüllt ist, verdient er auch die höhergestellten Gefühle der Zufriedenheit, da er der göttlichen Freude teilhaftig ist. Wenn der Mensch etwas Grosses tun will, aber sein Streben erfolglos bleibt, ist er der Verklärung nicht würdig, sondern bleibt zu einem bejammernswerten irdischen Dasein verdammt. Seine Gebrechlichkeit ist von menschlichem Standpunkt aus komisch, in ewig göttlicher Sicht aber tragisch. Dieses Prinzip ist auch in der *Ars poetica* (226—30) von Horatius zu lesen.

F. Nagy.

GOGA PESTI ÉVEI ÉS A „LUCEAFĂRUL“.

I.

Az erdélyi oláh irodalom egyik sajátos vonása, mely rendszeres feldolgozásától eddig sok kutatót visszariasztott,¹ abban áll, hogy hosszú ideig esztétikailag igen alacsony színvonalon maradt s aránylag kevés valóban jelentős művet és írórt mutatott fel. Ha a régebbi koroktól eltekintve, a XIX. századi fejlődést vizsgáljuk, azonnal szembetűnik, hogy erdélyi oláh dráma egyáltalában nincsen, esztétikai szempontból értékes regény vagy elbeszélés sokáig alig található s hogy a tehetségesebb lírikusok, mint pl. Coşbuc György,² nem maradtak meg az erdélyi irodalmi élet zárt korlátai között, hanem hamarosan átvadtak a kárpátalji „szabad Románia” irodalmi mozgalmába. Ez az esztétikai jelentéktelenség, melyet Maiorescu Titusz, apjának erdélyi származása ellenére, helyesen és tárgyilagosan látott meg,³ rányomta bélyegét a Kárpátokon inneni oláh

¹ Ama szempontokra nézve, melyek szerint az erdélyi oláh irodalom történetét megírhatónak tartom, vö. Az erdélyi román irodalmiság története c. dolgozatomat, *Apollo*, V—1936, 277. kk. 1.

² A naszódkörnyéki Coşbuc György (1866—1918) aránylag hamar ismertté vált Magyarországon, Szabó Emil doktori disszertációja (1904) és Révai Károly műfordításai révén (1907). Költészetének nincs összefoglaló modern méltatása s esetleges magyar kapcsolatai is tisztázatlanok (vö. még Eckhardt S. Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában, *Minerva*, 1931, 102. 1.). Érdekes dokumentum Goga akadémiai emlékbeszéde Coşbucról. *Mustul care fierbe*, Buc. é. n. 245—268. 1. Coşbuc kolozsvári joghallgató korában készített Petőfi fordításait N. Drăganu említette, vö. G. Coşbuc din Năsăud şi raporturile lui cu grănicerii, h. és é. n. 31. 1. (erről N. Iorga, *Rev. Ist.* XIII, 165 kk. 1.)

³ Ld. Maiorescu T. *Critice*, Buc. 1908, I. 170. kk. 1.

hok folyóirataira is. Az első oláh folyóirat, a Zacharie Carcalechi kiadásában a pesti egyetemi nyomdánál 1829-től megjelenő „Biblioteca Românească“⁴ irodalmi értékű szöveget alig nyújtott, egyszerűen azért, mert nem voltak komoly írószámba menő munkatársai. Pedig az elgondolás már itt céltudatos volt: Carcalechi a magyar szellemi megújulás példájával akarta megtörni az erdélyi oláhok közömbösségét s áldozatkészségük felszítása céljából Széchenyinek a Magyar Tudományos Akadémia alapításával kapcsolatos nemes példájára hivatkozott.⁵ Vulcan József ugyancsak Pesten meginduló folyóirata, a „Familia“ (1865-től) hozott ugyan bizonyos színvonalemelkedést,⁶ de ezt elsősorban a moldvai és havasalföldi munkatársak fokozottabb bevonása jelentette (mint ismeretes, a 16 éves Eminescu első versei is Pesten, a „Familia“-ban láttak napvilágot.) E szerény kezdemények után nagy fontossággal bír a harmadik budapesti oláh folyóirat, az 1902-ben meginduló „Luceafărul“,⁷ mely körül a Pesten élő oláhoknak egész kis irodalmi csoportja alakult ki s mely, a kezdet bizonyos ingadozásaitól eltekintve,⁸ már jórésztben irodalmilag is értékes anyagot adott. Itt kezdte meg működését az erdélyi oláhság egyik legkiválóbb költője,

⁴ Carcalechi kezdeményezésének értékelését sajnos N. Georgescu-Tistunál sem találjuk (Bibliografia literară română, Buc. 1932).

⁵ Biblioteca Românească, I. 44. l.: „Deodată s'au sculat nemuritoriul și de toată lauda, cinstea și reverința vrednicul Graf Ștefan Seceni (Сечени), fecior tinăr, care au dat 60 de mii de florinți în argint, pe sama întemeierei acestei Societăți“.

⁶ A „Familia“ működéséről és művelődéstörténeti szerepéről a „Luceafărul“-ban is nagy elismeréssel nyilatkozott Al. Ciura, III, 191—2. l. Mikor a „Luceafărul“ megindult, az öreg Vulcan meghatott szavakkal köszöntötte s Petru Maiorra, valamint a maga ifjúi lelkesedésére emlékeztetett (vö. Luceafărul, I, 33. l.).

⁷ E folyóirat nevét kétségtelenül Eminescu híres versének, a „Luceafărul“-nak köszönhette (I. Chinezu, Octavian Goga, poète de la destinée roumaine, Revue de Transylvanie, IV, 179 kk. l.). Maga Tăslăuanu a név keletkezését igen romantikusan mondja el: egy hajnalig tartó kávéházi beszélgetés alkalmával valaki reggel felé félrehúzta a függönyt, erre meglátták a ... hajnalcsillagot s ebből született a folyóirat címe (Luceafărul, IV, 263. l.). Alapjában véve tévedés forog fenn: Eminescunál a „Luceafărul“ kétségtelenül „esticsillag“ (Eminescu versét Berde Mária is e címmel fordította le), a folyóirat esetében pedig az elnevezés „hajnalcsillag“-ra vonatkozik, az oláh nemzeti álmok hajnalának csillagára. Mindez természetesen érthető, hiszen Luceafăr = *luci* + *fer*, vagyis „fényt hozó“ (hajnali csillag). Itt is megnyilatkozik az erdélyi oláhok etimologizáló hajlama. Épp olyan egyébként e félreértés Eminescu versével kapcsolatban, mint amikor Al. Ciura beköszöntőjében ezt írja: „Considerați-o drept campo santo' al tinerimii“ (tekintsetek az ifjúság „campo santojának“, Luc. I, 1), elfelejtve, hogy az olaszban „campo santo“ elsősorban nem „szent mezőt“, hanem „temetőt“ jelent. L. még O. Goga: Fragmente autobiografice. București, é. n. 34. l.

⁸ Vö. N. Iorga, Istoria lit. rom. contemp. Buc. 1934, II, 76. l.

Goga Oktávián⁹ s ez a folyóirat fedezte fel Erdélynek Rebreanuig legízesebb elbeszélőjét: Agârbiceanu Jánost.¹⁰ Érdemes tehát, hogy röviden megvizsgáljuk a „Lucafărul” pesti éveit, kapcsolatait az egykorú magyar irodalommal s ebbe a keretbe állítsuk Goga megindulását is. Ez a feladat annál gyümölcsözőbbnek látszik, mivel nemrégiben jelent meg O. C. Tăslăuanunak, a „Lucafărul” egyik szerkesztőjének és legfőbb szellemi irányítójának két, kizárólagosan erre a korra vonatkozó visszaemlékezés-gyűjteménye: „Amintiri dela Lucafărul” (Emlékek a „Lucafărul”-ról, Bukarest, é. n.)¹¹ és „Octavian Goga” (Goga Oktávián, Bukarest, 1939), mely az eddig ismert képet színessebbé, életszerűbbé teszi s magyar-oláh vonatkozásban is sok értékes adalékot nyújt.

Mielőtt e dolgozat tulajdonképeni tárgyára térnék, szükségesnek tartom Tăslăuanu egyéniségét s irodalomszemléletét röviden jellemezni. Jól megismerhetjük ezt, ha fellapozzuk 1910-ben Nagyszebenben megjelent „Informații literare și culturale” (Irodalmi és művelődéstörténeti feljegyzések) című tanulmánygyűjteményét, mely a budapesti Széchényi-könyvtárban is megtalálható. Ez a Maros forrásvidékéről származó író egyetemi tanulmányait Bukarestben végezte s később — bár magyar állampolgárságát megtartotta — a budapesti oláh konzulátus szolgálatába lépett. Tăslăuanu írásaiban erős nemzeti érzésű, de őszinte és tárgyilagos. A magyar-oláh kapcsolatokat nem hallgatja el, mint egyes modern kutatók,¹² hanem azokat az igazságszerető ember nyíltságával vizsgálja. Bianuról rajzolt írói arcképében készséggel elismeri, hogy a XIX. század elején Pest volt az oláh szellemi élet központja. Idézi Negruzzi ismert sorait,^{12a} majd így folytatja: „Abban az időben itt nálunk (tehát Magyarországon) volt az oláh kultúra forrása.”¹³ Elismeri tehát a magyar ha-

⁹ A legújabb Goga-tanulmányokról ld. Dacoromania, IX, 561—2. l. A Goga halála alkalmával megjelent nekrológok nagy tömegéből kiemelkedik I. Chinezu-nak a 7. jegyzetben említett tanulmánya, valamint I. Breazu: Octavian Goga, Dacoromania, IX, 639. kk. l. Vö. még a Familia (1938. 5—6. sz.), a Rev. Fundațiilor Regale (S. Cioculescu, 1938. júl. 142—158. l.) stb. megemlékezéseivel.

¹⁰ Agârbiceanu életéről s működéséről a legjobb kis összefoglalás (bibliográfiával) I. Breazu kötetében: Povestitori ardeleni și bănățeni până la Unire, Cluj, 1937, 259. kk. l.

¹¹ E munkát Chinezu is mint a pesti évek legjobb dokumentációját említi, vö. Revue de Transylvanie, IV, 182. l.

¹² Ilyen pl. — hogy csak egyet említsünk — I. Crăciun kevésbé tárgyilagos cikke: Le livre roumain au cours des siècles, Revue de Transylvanie, IV, 210. kk. l. ahol a pesti nyomda nagy fontosságáról jóformán semmit sem találunk. Szinte megjegyezni is felesleges, hogy Tăslăuanu kivételével a többi tanulmány Goga pesti éveiről is egészen ferde képet ad.

^{12a} Ld. L. Tamás, L'âme roumaine de Transylvanie, Nouvelle Revue de Hongrie, 1932, dec. 435. kk. l.

¹³ „In acele vremuri, aici, la noi, eră izvorul culturii românești”, O. C. Tăslăuanu, Inform. lit. și cult. 22. l.

tást, de ugyanakkor szívvel-lélekkel a népből felbukkanó friss tehetségek védelmezője. Az egyszerű sorból magas műveltségre jutó ifjak tetszenek neki. Ilyen Bianu is, a küküllőmenti földművesgyerek, ki Cipariu szárnyai alól indult ki, hogy aztán később Milánóban Ascolit, majd Párizsban Gaston Parist hallgassa¹³ a végül a bukaresti Akadémia könyvtárosa s a legszebb oláh bibliográfiai mű¹⁴ szerzője váljék belőle. Tászlăuanu felidézi Sterca-Suluțiu József alakját¹⁵ is és részletesen foglalkozik a szabadságharc idején kifejtett szereplésével. Megemlíti például, hogy nemcsak Tánicsics kiszabadításában vett részt, hanem — emlékiratai tanúsága szerint — 1848. március 15-én ő tartotta Petőfi lábát, mikor az a Nemzeti Múzeum lépcsőjénél elszavalta a „Talpra magyart“.¹⁶ Megemlékezik Tászlăuanu Sterca-Suluțiu-nak Lisznyaival és Vasvári Pállal való kapcsolatairól, valamint Klapkával folytatott tárgyalásairól is.¹⁷ Az erdélyi iskoláról, s az egész latinus irányzatról tökéletes jözsansággal nyilatkozik.¹⁸ Most, közel 20 év múltán, ugyanezt a tisztánlátást és tárgyilagosságot találjuk meg a Goga pesti tartózkodásával foglalkozó munkáiban is, melyek feltétlenül megérdemlik, hogy azokat a magyar közönség számára is hozzáférhetővé tegyük.

A „Luceafărul“ megindulása körül a legújabb oláh irodalomtörténetírásban meglehetősen bizonytalanság uralkodott. Iorga például azt írta a modern oláh irodalomról szóló összefoglaló munkájában,¹⁹ hogy a folyóirat megindulására nagy hatást gyakorolt Alexics György, a budapesti egyetemnek Ciocan mellett működő akkori magántanára, ez a „kettős lelkű ember“, aki „kibékülést óhajtott az oláhok között, akikhez származása fűzte s a magyarok közt, akiknek szolgálatában állott“.²⁰ Iorga

¹⁴ I. Bianu—N. Hodoș, Bibliografia românească veche, I—III. Buc. 1903—36.

¹⁵ Sterca-Suluțiu J. erdélyi oláh jogász, bankigazgató és író (szül. 1827-ben, megh. 1911-ben). Megírta Avram Iancu és Șaguna püspök életrajzát (Diaconovici: Encicl. Rom. III, 1042).

¹⁶ I. Sterca-Suluțiu, Memorii, VI, 223. l.

¹⁷ Tászlăuanu, Inform. lit. și cult. 30. kk. l.

¹⁸ „Intențiile cărturarilor ardeleni se răzîmau pe o adâncă dragoste de neam. Ei credeau că fac cele mai bune servicii națiunii lor, romanizând-o. E incontestabil că munca lor de Sisifi a contribuit mult la deșteptarea conștiinței naționale. Și rătăcirile lor au ajutat să răsără ideia românișmului de astăzi care îndrumă pe căile firești înaintarea poporului nostru. Nu mai puțin adevărat e însă că rătăcirile lor au pricinuit adânci sguiduri sufletești în generația care a văzut și a simțit prăbușirea clădirii culturale durate de latinisti. Energiile de muncă ale unui veac întreg, cari au creat *această operă falsă* (nagy merészség kell ahhoz, hogy egy oláh az erdélyi latinus iskola eredményeit „hamis alkotás“-nak nevezze!), au avut, în cea mai mare parte a lor, soarta energiilor sterile, cari s'au pierdut fără să lase multe urme productive în cultura românească.“ Tászlăuanu, i. m. p. 86.

¹⁹ N. Iorga, i. m. 75. l.

²⁰ I. h.

e megállapítását nem indokolta meg közelebbről. Most Tăslăuanu eloszlatja a félreértést. Elismeri, hogy ő és Goga jól ismerték Alexicset (kinek előadásait Goga több féleven át hallgatta) s azt sem tagadja, hogy többször találkoztak vele és Jancsó Benedekkel, a „román kérdés híres magyar történetírójával”²¹ a Központi Kávéházban. Bevallja még, hogy Goga Alexics buzdítására néhány névtelen cikket adott a „Poporul”, e magyar támogatással megjelenő oláh sajtóorgánum számára, de határozottan tagadja Alexics befolyását a „Lucafărul” irányítására, vagy éppen megindulására.²² A félreértés abból származhatott, hogy a „Lucafărul”-t Alexics ajánlotta a Franklin-Társulathoz, hol a „Poporul” is megjelent, s így a megjelenés technikai feltételeihez valóban hozzájárult. Lehet, hogy erről tett később Alexics említést valamelyik Iorgához intézett levélben s az egész félreértés ebből keletkezett.²³ Alexics szellemi pártfogását egyébként nem tételezhetjük fel (a Franklin-Társulattal való összeköttetés is, fizetési nehézségek miatt, hamarosan megszűnt),²⁴ már csak azért sem, mert az első évfolyamokban Alexicsnek mindössze egy szignált cikkét találjuk,²⁵ azt is egy meglehetősen közömbös tárgyról, s mikor egy munkájával a szerkesztőség ismertetésben foglalkozott, e bírálat bizony elég éles és kíméletlen hangú volt.²⁶

Alexics ösztönzése nem vehető tehát komolyan figyelembe. Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a „Lucafărul” gárdája két elemből tevődött össze. Az egyiket az erdélyi ifjak képezték, a maguk szentimentális ábrándozásával s alakatlan, kiforratlan vágyakozásával.²⁷ Céljaik homályosak voltak, nemzeti érzésüket kozmopolitizmus fenyegette s egyszerű, falusias vallásosságuk divatos teozófiai révedezésbe fulladt, Slavici meg is vádolta a „Lucafărul”-t, hogy egyszerűen az „oláh teozófusok” folyóírata.²⁸ Ezekből a romantikus tervezésekből, ebből a ködös nosztalgiából azonban eleven, cselekvésre serkentő irodalmi élet nehezen alakult volna ki, ha nem jön valaki, hogy az egész mozgalmat s a Vadászkiirt-kávéházban meg budai kiskocsmákban folyó végnélküli beszélgetéseket a havaselvi oláh szellem természetes tetterejével, aktív

²¹ Tăslăuanu, Amintiri, 25. l.

²² U. o. 24–26. l.

²³ Tăslăuanu, Goga, 20. l.

²⁴ I. m. 21. l.

²⁵ Studiile d-lui L. Şăineanu, Lucafărul, III, 152–3. l.

²⁶ E kritika Alexicsnek „Pagini din trecut” c. 1903-ban megjelent művéről szól, mely azért nem rokonszenves a „Lucafărul” köre előtt, mert a bihari únióról szól s felkavarja az erdélyi oláhok vallási megoszlásának problémáit. V. ö. Lucafărul, II, 259. l.

²⁷ V. ö. Tăslăuanu szavaival: „Entuziasmul curat al unor *suflete visătoare* a dat naştere acestei reviste.” Lucafărul, 1903. I. sz. (Goga, 29. l.).

²⁸ Ld. Al. Ciura cikkét, Lucafărul, 1903, 7. sz.

szervezőképességével reális mederbe terelje. Az erdélyi származása ellenére bukaresti neveltetésű Tászlăuanu képviselte ezt az ösztönzést. Nem fordult el gögös fölénnyel a nehezkesebb nyelvű, faragatlanabb, primitívebb oláh ifjaktól,²⁹ nem nézte le őket, mint felettese, az akkori budapesti oláh konzul, Cucu-reanu, aki — Tászlăuanu saját szavai szerint — „úgy beszélt Erdélyről, ahogy Románia amerikai követe beszélt volna a rézbőrűekről“,³⁰ hanem megértéssel, kultúregységre törekvő cél-tudatossággal közeledett hozzájuk.³¹ Tőle származott az is, hogy a „Lucaefărul“ óvatosan bár, de határozott harci szándékkal az oláh nemzetiségi elgondolás szolgálatába állt, anélkül azonban, hogy az esztétikumról politikai szempontok miatt lemondani kényszerült volna.³² Megtaláljuk tehát a „Lucaefărul“ születésében és kibontakozásában az alapjában véve romantikus beállítottságú oláh lélek mindkét arcát: Erdély most is „synonyme d'action rêveuse“, a „szabad Románia“ pedig, melyet Tászlăuanu képvisel, „activité novatrice exagérée“. ³³ Olyan sajátos szintézis ez, mely egymagában elég arra, hogy megdöntse Iorgának — egyébként kronológiailag is tarthatatlan — tételét, mely szerint a „Lucaefărul“-mozgalom az ő általa vezetett irodalmi irányból, az ú. n. „sămănătorismul“-ból származott.³⁴ Az igazság az, hogy e két irány eszmeileg párhuzamosan, de egymástól függetlenül bontakozott ki, s csak később következett be közeledés: akkor, amikor az esztétikailag terméketlen³⁵ Iorga-irányzat a „Lucaefărul“-körétől elhódította s mintegy a magáénak mondta a már Budapesten igazi költővé fejlődött Goga Oktáviánt.³⁶

A „Lucaefărul“-nak három igazi vezetője volt: egy balázsfalvi paptanár, Ciura (ejtsd: Cura)³⁷ Sándor, Goga s a már fen-

²⁹ Az erdélyi oláh ifjakról Tászlăuanu így nyilatkozik: „A bukaresti irodalmi körök után... a pesti ifjak jórésze primitívnek tetszett. Rossz oláhsággal beszéltek, hiányos ismereteik voltak s kerülték az eszmei vitákat. A kivételek elég ritkák voltak.“ Goga, 12. l.

³⁰ Tászlăuanu, Amintiri, 94. l.

³¹ Tászlăuanu, Goga, 25. l.

³² U. o. 77. l.

³³ E két műszót, melyet E. Seillière eredetileg a német és a francia romantikára vonatkoztatott, már alkalmaztam az oláhság táji megoszlásával kapcsolatban (A román irodalomtörténet tájrajzi problémái, Apollo, I—1935, 368. l.) s tőlem átvette Polónyi Nóra, A Liga Culturală és az erdélyi román nemzetiségi törekvések, Budapest, 1939, 7. l.

³⁴ E nézetét, Tászlăuanu többszöri heves ellenzése után is (v. ö. Goga, 26, stb.), Chinezu habozás nélkül magáévá teszi, Revue de Transylvanie, IV, 181. l.

³⁵ Lovinescu szerint is „meritul mișcării Sămănătorului nu stă ...în valoarea artistică a literaturii sale“. Ist. lit. rom. contemp. 14. l.

³⁶ V. ö. a 34. jegyzettel.

³⁷ „Alexandru Ciura — scris cu ortografia cipariană Ciura deși se pronunță Tura“, Tászlăuanu, Amintiri, 108. l.

tebb említett Tăslăuanu. Mint már jeleztük, Tăslăuanu is erdélyi származású volt. Így ők hárman az erdélyi oláhság három különböző vidékét és három egymástól eltérő típusát képviselték. Az unitus Ciura az előítéletektől minden vonatkozásban szabadulni igyekvő modern oláh pap típusa volt (sokat jelentett akkor ez, hiszen még 10 évvel azelőtt egy balázsfalvi kanonok Balázsfalva egykori növendékének, Eminescunak költszetét erkölcsstelennek bélyegezte;³⁸ ez az Ady-vita, oláh változatban!). Goga Szeben-vidéki ortodox falusi pap fia volt,³⁹ s nehezen illeszkedett bele a városi életbe. A kultúra céltalanságának pesszimista ábrándjai gyötörték⁴⁰ s habozó, félénk, szegény ifjúként került fel a fővárosba.⁴¹ Tăslăuanu volt a szélesebb horizont, a tágabb látókör képviselője. Egyetlen oláh táj problémáinál messzebbre tekintett s pillantását — szerencsés élettrajzi körülményei következtében — a táji sajátosságokat nemzeti egységbe foglaló nagy célra irányozhatta. E cél — többek között — az egységes oláh irodalmi nyelv megteremtésében állott, s e téren a „Lucafărul“ irányítói szakképzett cikkíróra találtak a fiatal Sextil Pușcariuban, az Oláh Akadémia nagy szótárának későbbi szerkesztőjében, ki külföldi tanulmányútjáról küldött leveleiben⁴² nagy határozottsággal ítélte el az erdélyi provincializmusokat s kifejezetten a havasalföldi irodalmi nyelvet állította oda a művelt oláh köznyelv példája gyanánt. Persze hallatszottak ellenkező hangok is: Mihai U. Traian szászvárosi fiatalember például azt írta, hogy minden oláh vidéknek, tehát Erdélynek is, ki kellene szabadon fejlesztenie a maga nyelvi sajátosságait s ebből a szabad versenyből kellene az igazi művészi irodalmi nyelvnek kisarjadnia.⁴³ Mihai ötletét, mely a politikai egység valóságos élőképeként magasztalt kulturális egység helyett a regionalizmus jogosultságát hirdette, a „Lucafărul“ nacionalista munkatársai, előbb maga Pușcariu,⁴⁴ majd utána Iorga hevesen elítélték.⁴⁵ Pedig ez a hang nem volt oly elszigetelt, mint ahogyan ellenzői próbálták beállítani. A „Luca-

³⁸ A. Grama 1891-ben névtelenül megjelent munkájára gondolunk (Mihai Eminescu, studiu critic, Blasiu, 1891, v. ö. G. Adamescu, Contrib. la Bibl. Rom. II, 154. l.).

³⁹ Rășinari-ban született, 1881-ben.

⁴⁰ Tăslăuanu, Goga, 16. l.

⁴¹ Tăslăuanu szerint Goga 1902-ban „modest, sărac și necăjit“ (i. m. 15. l.), vagyis „szerény, szegény és elégedetlen“ volt.

⁴² Legfontosabb az „O scrisoare“ (Lucafărul, I, 122. kk. 1.).

⁴³ U. T. Mihaiu, Un curent neîntemeiat în literatura rom. Lucafărul, II, 242. kk. 1., Mihaiu az egységesítés gondolatát „szervetlennek és szűknek“ (neorganic și strâmt) érezte (u. o. 246.). Szerinte a franciás bukaresti nyelvet egyensúlyba kell hozni az erdélyiek germanizmusai-val (u. o.).

⁴⁴ Ld. Pușcariu válaszat, Lucafărul, II, 270. kk. 1.

⁴⁵ Iorga válasza a Sămănătorul-ban jelent meg (1903, 31. sz.).

fárult“ nemzeti egységre való törekvése, mely joggal tekinthető a „Liga Culturală“ keretében akkor már több mint tíz éve folyó politikai szervezkedés továbbfejlesztésének,⁴⁶ nem egyezett mindenben az akkori erdélyi oláh politikusok felfogásával. Tás-lăuanu világosan beismerte,⁴⁷ hogy az erdélyi oláh politika vezetői közül sokan „hallani sem akartak az ókirályságról“. Az volt a meggyőződésük, hogy a föderatív Habsburg-államhoz tartozó autonóm Erdély van hivatva a Kárpátok s a tenger közt elterülő Románia politikai sorsának vezetésére is. Főleg „Grossoesterreich“ elméletírója, Popovici Aurél⁴⁸ képviselte ezt a gondolatot, melyet Tás-lăuanu, a maga nemzeti szemszögéből, természetesen „eltévelyedésnek“ (idee rătăcită) bélyegez. Ez a beállítottság, mely élesen kidomborította Erdély szellemi fölényét valamennyi oláh vidék felett, kétségtelenül ugyanabból az érzésből származott, melyet 1907-ben Slavici kíméletlen nyíltsággal fejezett ki egyik Iorgához intézett levelében:

„Erdélyben maradt testvéreimnek nincs mit várniok Romániától, melyet nagyon szeretek... Ami e tavaszon történt (itt az 1907-i parasztlázadásra céloz), az elidegenítette őket Romániától... A Habsburg-birodalom oláhjai (íme a „Grossoesterreich“ gondolata!) főleg kultúrélet szempontjából magasabban állnak, mint romániai testvéreik. A hegyeken túli oláhoknak nincs mit tanulniok itteni testvéreiktől s Isten őrizze meg őket, nehogy ugyanabba a helyzetbe kerüljenek, amelyben ma az utóbbiak vannak.“⁴⁹

Slavici szavait erkölcsi komolyság fűti: kemény szavakkal támadja a havaselvi kultúra felületességét, a papság alacsony lelkületét, a közszellem s a gazdasági élet alapvető hibáit s végül az erdélyieknek szánja azt a szerepet, hogy ezeken a szomorú állapotokon segítsenek. „Küzdjük le azt a rossz szellemet, mely ma Romániában uralkodik“⁵⁰ — állapítja meg páratlan érdekességű levele zárószóiban.

Mint látjuk, még 1907-ben is mély szakadék volt a Kárpátok két oldalán élő oláhság között.⁵¹ A „Liga Culturală“ céljait még kulturális téren sem valósította meg. Éppen ezért a „Luceafărul“ pesti körére nemcsak irodalmi, hanem fontos politikai misszió is hárult. Főleg Tás-lăuanu, Maiorescu közvetlen ta-

⁴⁶ V. ö. Polónyi Nórának a 33. jegyzetben idézett tanulmányával.

⁴⁷ Amintiri, 83. l.

⁴⁸ Popovici Aurél (1863—1917) az ú. n. „Replica“ szerzője volt (ld. Polónyi Nóra i. m. 68. l.).

⁴⁹ E levelet kiadta I. E. Torouțiu, Studii și Documente Literare. VII. 236—9. l.

⁵⁰ U. o. 238. l.

⁵¹ Az oláhság e belső szellemi megosztására nézve ld. Les deux visages de la civilisation roumaine au XVIIIe siècle (Nouvelle Revue de Hongrie, LIX—1938, 225. kk. l.) és Two Minds in the Rumanian Past (Hungarian Quarterly, V—1939, 438. kk. l.) c. tanulmányaimat.

nítványa, volt erősen hivatásának tudatában.⁵² A „Lucaefărul“ e küldetést minden eszközzel igyekezett szolgálni: ünnepi számot szentelt Carmen Sylvának⁵³ s az oláh múlt nagyjainak (pl. Nagy Istvánnak), de emellett természetesen nem volt képes letörölni folyóiratáról a tipikusan magyarországi jelleget. Hiába hivatkoznak a szerkesztők külföldi folyóiratok (The Studio, stb.) példájára, elég kezünkbe vennünk a „Lucaefărul“ valamelyik pesti számát, hogy a színes és finomrajzú címlaptól kezdve a kor magyar folyóiratainak, pl. az „Uj Idők“-nek oláh mását lássuk magunk előtt.

A továbbiakban nem óhajtunk részletesen foglalkozni a „Lucaefărul“ politikai célzatosságával, hiszen ez nem a mi feladatunk, hanem az oláh nemzetiségi mozgalmak legújabb korának történéseire tartozik.⁵⁴ Mi csak jeleztük a probléma létezését, hogy az alább tárgyalandó tények helyes beállítást nyerjenek. Az a tétel ugyanis, melyet e tanulmányban — legalább egyes részleteiben — bebizonyítani szeretnénk, a következő: *a „Lucaefărul“-mozgalom tagjai alapjában véve egy nemzeti álom eléréseért küzdöttek, de a szükséges szellemi jegyvereket nem népük intellektuális hagyatékából, hanem elsősorban a magyar művelődésből, az őket körülvevő magyar kultúrléggörből merítették.*⁵⁵

Legvilágosabban akkor tűnik ki e tétel igazsága, ha figyelmünket Gogára, a pesti csoport legérdekesebb és legtehetségebb tagjára irányozzuk.

⁵² Tászláuanunak, mint külföldi hatalom szolgálatában álló egyénnek a magyarországi nemzetiségi ügyekbe való aktív beavatkozása ellen gróf Tisza István 1904. március 26-án a budapesti oláh konzulhoz intézett levelében tiltakozott (a levelet kiadta Tászláuanu, Amintiri, 96—7. l.). Eszerint T. résztvett az erdélyi nacionalistáknak Aradon tartott titkos gyűlésén is, amit szerzőnk a leghatározottabban tagad s Tisza ügynökeitől származó kitalálásnak mond (Amintiri, 98. l.). Cuciureanu konzul megnyugtató választ adott, amint erről Tiszának 1904. április 12-én kelt második levele tanúskodik.

⁵³ Ezt az ünnepi számot több példányban elküldték a királyi családnak, de *semmi válasz nem érkezett*, mert a monarchiával rokonszenvező I. Károly helytelenítette ezt az idegen állampolgároktól származó hódolatot (Tászláuanu, Goga, 65. l.).

⁵⁴ E kérdés feldolgozása a Liga Culturală magyarországi szereplésének folytatása lenne. A pesti oláh ifjakat főleg Iorga, a Liga Culturală új elnöke izgathatta a magyarok ellen. (v. ö. Goga, Inseamnărele unui trecător, Arad, 1911, 44—5. l.). Amikor Goga átment Romániába, a háború, illetve az oláh semlegesség idején a Liga gyűlésein lángoló beszédeként mondott Románia beavatkozása mellett (Familia, 1938. 5/6. sz., 5. l.).

⁵⁵ Már Eminescu észrevette, hogy az erdélyi oláhságnak még nemzeti érzése sem más, mint a magyar nacionalizmus — visszafordítása: „Ei au învățat până și naționalitatea dela Unguri și nu sunt naționaliști ca Români, ci cu acel exclusivism radical care-i caracterizează pe Ungurii înșiși“; idézi D. Murărașu, Nationalismul lui Eminescu, Buc. 1932, 55. l.

Goga a századforduló évében került Budapestre. Tăslăuanu kiadta pesti indexének másolatát⁵⁶ s ebből megtudjuk, hogy 1900. szeptember 11-én iktatták be rendes „Nos Rector“-lappal egyetemi polgárrá. A bölcsészeti kar hallgatója lett, 1903-ban tett alapvizsgát történelem-latin szakcsoportból⁵⁷ s 1904. június 8-án szerzett abszolutóriumot, Heinrich Gusztáv és Ballagi Aladár aláírásával. Pontosán tudjuk, kiket hallgatott az egyetemen s kiknél kollokvált minden alkalommal jelesre. Magyar történelemből Ballagi és Békefi Remig, latinból Ponori Thewrewk Emil kollégiumait vette fel leggyakrabban. Szaktárgyain kívül más órákat is látogatott. Beöthy Zsoltnál 1900—1. I. félévében az újabb magyar irodalom történetét hallgatta, Horváth Cyrillnél pedig egy Faludíróról szóló előadást. Az utóbbiból kollokvált is. Ugyanazon év második félévében Marczali Henrik előadásában Anonymusról, erről az oláh szempontból is annyit vitatott kűtfőről hallott. A következő félévben Alexander Bernát Taineről szóló előadását vette fel, majd 1902—3-ban P. Thewrewknél előbb általános verstanból, majd összehasonlító görög-latin-magyar metrikából kollokvált. Ha ehhez hozzávesszük egyéb kollégiumait, a sok történeti előadást stb., akkor joggal mondhatjuk, hogy *sem azelőtt, sem azután egyetlen nagy oláh író ilyen alaposan nem ismerkedett meg a magyar tudománnyal.* S nála az egyetemi index nem pusztá formaság volt, hanem munka: pesszimizmus, hazavágyása és sokféle gátlása ellenére szorgalmasan kollokvált s félévenként hat-nyolc jelessel gazdagította egyetemi indexét.

Goga pesti egyetemi éveit regényesen túlzó, sokkal később írt önéletrajzi jegyzeteiben⁵⁸ sötét színekben mutatta be. Lehet, hogy az első két év valóban nyomasztó és nehéz volt,⁵⁹ de nem a magyar környezet miatt, amint Goga vallotta, hanem azért, mert költőnk súlyos vívódásokkal élte át a falusi és városi élet közti ellentéteket. 1902-től kezdve a kép derültebb. Tăslăuanuban Goga odaadó, hű barátot kapott, s ami még ennél is talán fontosabb volt, állandó szellemi ösztönzőt. Erre pedig az ő csüggedésre hajlamos természetének nagy szüksége volt. Goga csakhamar Tăslăuanu lakására költözött, a Zöldfa-utca 7. számú házba, s hogy a házbért megtakarítsa, Tăslăuanu szobájában, egy diványon helyezkedett el. Hajnalig tartó hosszú beszélgetéseken öntötte Tăslăuanu Gogába azt az aktív szellemet, amellyel a „Luceafărul“-t is, tétova kezdete után, új életre serkentette.

⁵⁶ Tăslăuanu, Goga, 80. kk. 1.

⁵⁷ A szakválasztás érdekes, mert tudjuk, hogy Gogának középiskolai pályáján épp a történelem okozott sok keserőséget, v. ö. Inseamnărire unui trecător, 51. l.

⁵⁸ Goga önéletrajzi jegyzeteinek (Fragmente autobiografice, Buc. é. n.) egyes részleteit maga Tăslăuanu cáfolta meg (ld. például Goga, 149. l.). L. még Ș. Cioculescu, Rev. Fundațiilor Regale, 1938. júl. 146, 150. l.

⁵⁹ V. ö. Goga, Inseamnărire unui trecător, 43. l.

Nem lehet feltételeznünk, hogy Tászláuanu, erős nemzeti beállítottsága mellett is, magyarelleses érzelmeket oltott volna Goga lelkébe. A most megjelent emlékiratok erre a legcsekélyebb támpontot sem nyújtják. Ellenkezőleg, Tászláuanu világosan kijelenti, hogy ebben a korban Goga valósággal rokonszenvezett a magyar lelkiséggel s annak megnyilvánulásaiival. Még mulatás közben is, amikor — magyaros módon — tükröket tördöste a borospohárral,⁶⁰ Goga egyforma szívesen énekelt magyar és oláh dalokat; mindegyikből egész sereget tudott^{60a} s látni fogjuk, hogy ez a magyar dalkincs verseinek ritmikájában is nyomot hagyott.⁶¹ Az sem közömbös tény, hogy 1903-ban, tehát már a Tászláuanuval folytatott barátság ideje alatt fogott Goga a *Ember Tragédiája* fordításához. Erről a vállalkozásról Tászláuanu így nyilatkozik:

„Ez a fordítás nagy mértékben hozzájárult Goga tehetségének kialakulásához. E nagy művészt szorgalommal és aprólékos munkával tolmácsolva, megtanulta az írás mesterségét.”⁶²

Fontos ez a vallomás, mert megtudjuk belőle, hogy a személyes jóbarát vallomása szerint is Goga *magyar költő, magyar szellem tolmácsolása közben alakította ki a maga sajátos, egyéni stílusát*, mely hazafias, tehát magyar szempontból irredenta verseiben oly ellenállhatatlan erővel hatott a kor oláh közönségére.⁶³

Tászláuanu szerint Alexics tévesen állította be Gogát a magyar körök előtt úgy, mintha e művel az oláh-magyar közeledés ügyét akarta volna szolgálni. Tászláuanu szerint Gogát „csak a művészi szempont vezette”.⁶⁴ Minden félreértés eloszlatása végett idézzük azt a jegyzetet, melyet Goga a „Luceafăarulban” folytatásokban megjelenő Tragédia első részletéhez fűzött:

„Mint a köztünk s a magyarok közt levő súrlódásoknak, a mult századok fájdalmas hagyományainak s a mai mozgalmaknak visszhangját tekinthetjük azt a jellemző tény, hogy sok kétségtelen irodalmi értékű magyar munkát mindmáig nem fordítottak le oláhra. Így állunk például Petőfi verseivel, amelyek még ma is jórészt ismeretlenek közönségünk előtt, holott Franciaországban, Németországban stb. e zseniális költő egyéniségét szinte már legenda veszi körül. Hasonlóképpen a magyarok is egészen naív tájékozatlanságban vannak, ha a mi irodalmunkról van szó. *Féltetve azt a nagyfontosságú tény, hogy az említett állapot károsan hat vissza ama két népre, melyeknek századok óta együtt kell élniök*, maga az irodalom is, sajátos szerepével

⁶⁰ Tászláuanu, Goga, 2. 1.

^{60a} U. o. 81. 1.

⁶¹ V. ö. e tanulmány II. részével, —. 1.

⁶² Tászláuanu, Goga, 48. 1.

⁶³ Goga fogadtatásáról érdekes képet fest Pușcariu a Convorbiri Literare 1906-i évfolyamában, valamint T. Majorescu szintén 1906-ban, amikor a Năsturel—Herescu-díj odaítélésével kapcsolatban nyilatkozik Goga első verskötetéről (Critice, III, 255. kk. 1.).

⁶⁴ Tászláuanu, Goga, 48. 1.

és törvényeivel, melyek nem engedik meg a rosszul értelmezett elzárkózást, jelentős veszteséget szenved.“⁶⁵

Mint látjuk, Goga e néhány óvatosan megfogalmazott mondatban az irodalmi szempontot emelte ugyan ki, de egyszersmind rámutatott a kölcsönös megismerésből eredő politikai következményekre is. A továbbiakban még kijelentette, hogy fordításához Alexander Bernát kritikai kiadását használta, mert ebben találta a legjobb kommentárt Madách szövegéhez.⁶⁶ Más helyen volt már alkalmam bebizonyítani, hogy e kiadás használata — persze a maga korában jobbat valóban nem találhatott — egy-két helyen az oláh szövegben érdekes félreértést eredményezett.⁶⁷

1903-ban jelent meg, ugyancsak a „Luceafărul“-ban, a „Szeptember végén“ teljesen formahű, költői lendületű fordítása, melyet 1904-ben újabb Petőfi-fordítások követnek: „A kutyák dala“ s „A farkasok dala“.⁶⁸

E közvetlen magyar irodalmi vonatkozások mellett igen érdekes Tászlăuanunak az a megállapítása, melyet a „Luceafărul“-társaságának irodalmi tájékozottságáról tesz. Már Goga bevallotta, hogy — minden állítólagos „elnyomás“ ellenére — a világirodalom nagyjaival *magyar fordításban* ismerkedett meg.⁶⁹ Most ezt a tényt — Gogára nem is hivatkozva — Tászlăuanu szintén igazolja, kiemelve, hogy „csak idegen könyveket vásároltak“ (tehát oláhokat nem!) s különösen „a nemzeti és világirodalomnak csodálatraméltó magyar kiadásait“.⁷⁰

E tény önmagáért beszél és szinte kommentálni is felesleges. Nemcsak az első francia-oláh szellemi érintkezés történt tehát magyar közvetítéssel, nemcsak Béza és Marot szoltárai jutottak az oláhokhoz magyar szűrőn keresztül,⁷¹ nemcsak az erdélyi oláhság latin tudatának ébredése merített magyar humanista

⁶⁵ Luceafărul, 1903, 233. l.

⁶⁶ I. h.

⁶⁷ A Tragédia régebbi kiadásaiban s Alexandernél is a 3323—4. sor így hangzott: „Itt őrizünk még ritkaság gyanánt — Két ily művet. *Az első költemény.*“ Tolnai (1923) helyreállította az interpunkciót: „Két ily művet. *Az első, költemény.*“ Goga az első hibás vagy legalább is félreérthető szöveget fordította le s így lett az ő szövege a következő: „Iată păstrăm ca raritate două Astfel de lucruri: *Prima poezie.* (Tragedia Omului, 205. l., v. ö. Gálđi L. Archivum Europae Centro-Orientalis, II—1936, 184—5. l.)

⁶⁸ Luceafărul, III—1904, 272—3. l.

⁶⁹ Ld. fentebb idézett (58. j.) önéletrajzi feljegyzéseit.

⁷⁰ „Nu cumpăram decât cărțile străine, mai ales cele germane și *admirabilele ediții ungurești ale literaturii universale*“, Tászlăuanu, Goga, 89. l.

⁷¹ Tamás L.: Az erdélyi oláhság; Asztalos M.: A történeti Erdély, Budapest, 1932, 428. l.

ösztönzésekből,⁷² hanem még a XX. század elején is a világirodalmat, egész Nyugat-Európa szellemi kincseit a magyarság sugározta tovább kelet felé... Ha a magyar műfordításoknak e fontos kultúrmissziójára gondolunk, még igaztalanabbnak tűnik fe az a vád, mely nemrégén érte a XIX. század nagy íróit, amiért idejük és tehetségük egyrészt fordításokra „pazarolták”.⁷³ *E fordítások, mint látjuk, a magyarságon túlnövő európai hivatást töltötték be, nemcsak oláh viszonylatban, hanem — egészen bizonyosan — a történelmi Magyarország más nemzetiségeivel kapcsolatban is.*

A XIX. század végének magyar műfordításirodalma már igen gazdag és változatos volt, s mint tudjuk, nagy szerepet játszott benne a különböző neolatin irodalmak tolmácsolása is. Ezzel a ténnyel Tászláuanu teljesen tisztában van, s arra figyelmeztet, hogy például Ada Negrit, kinek szociális költészete reá nagy hatással volt, Goga valószínűleg *magyar fordításban* ismerte meg.⁷⁴

E részletkérdés vizsgálatát Tászláuanu Cl. Isopescu római oláh professzor valamelyik növendékére szeretne bízni,⁷⁵ de azért addig is, amíg e ponton beható kutatás indul meg, néhány megjegyzést szükségesnek tartunk. Tászláuanu ugyanis a magyar Ada Negri-fordításokra nézve nem ad bővebb felvilágosítást s így azokról nekünk kötelességünk beszámolni.

A XIX. század utolsó negyedében történt Ada Negri „canto ardito, strano”-jának, „merész és furcsa énekének”⁷⁶ magyar felfedezése. A felfedező amatőr író, neve Mikler Gusztáv.⁷⁷ Első fordítása 1894-ben jelent meg s már 1895-ben magyarul tolmácsolta az Élet 51. számában egy olyan Ada Negri-verset, mely a falusi származású s az elnyomott néppel mélyen együttérző Gogát különösen megindíthatta. A címe ez volt: „Az elnyomottak”, olasz eredetiben: „I vinti”. Hatalmas vers: a költőné elképzeli, hogy körülveszik őt, végtelen sorokban, az elnyomottak, az élet elesettjei:

Sono cento, son mille, son milioni, Vánszorganak egyre elúzve, szegé-
Son orde sconfinato. Százan, ezren, millióan, [nyen

⁷² E hatásról legújabbán: Gáldi L. EPhK. LXIII.—1939. 160. kk. 1. és u. az: *L'influsso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno*. Arch. Eur. Centro-Or. VI—1940. I.

⁷³ Farkas Gyula szerint kár volt, hogy „legjobb íróink a világirodalom klasszikus alkotásaiba mélyedtek el és eredeti munkák helyett fordításokat adtak”. (Az asszimiláció kora Magyarországon, Budapest, é. n., v. ö. Császár E. megjegyzésével, Irod.-tört. Közl. XLIX—1939, 77. l. s Farkas Gy. viszonzásával, u. o. 193—4. l.)

⁷⁴ Tászláuanu, Goga, 164. kk. I. Fragm. autobiogr. 38. I. Itt Goga A. Negri *Fatalità* és *Tempeste* c. köteteit említi (v. ö. 82. j.).

⁷⁵ Tászláuanu, Goga, 167. l. jegyzet.

⁷⁶ Ada Negri, *Senza nome* (Fatalità, 6. l.).

⁷⁷ V. ö. Szinnyei, Magyar Írók, VIII. 1317—8. 1.

Sommesso rombo di lontani tuoni Han le file serrate.	Végnélküli fojtott sóhajaikkal Végnélküli hosszú sorokban.
S'avanzan sotto il rigido rovaio Con passo uguale e tardo. Nuda è la testa, l'abito è di saio, Febbricitante il guardo...	Egy sors a vezérük — lassan, [egyenlőn Halad tova mind kimerülten. Födetlen a fejük, rongy a ruhájuk, Beteges láz ég a szemükben.

S ez a vergődő tömeg egyszerre, mint valami óriás szavalókórus, intonálja a nyomor megdőbbentő siralmát:

„Qual odio pesa su di noi?... Qual [mano Ignota ci ha respinti?... Perchè il cicco destin ci grida: [Invano? Pietà!... Noi siamo i vinti.“	„Mily gyűlölet, amely ránk nehe- zült? Mely Szomorú végzet keze ére? Hiába a küzdés? — Irgalomért esd Az elnyomottak vére.“ ⁷⁸
---	---

Gogát méltán hatotta meg e nagyszerű vers. Eredetiben nem olvashatta, mivel olaszul nem tudott, de a hatalmas érzelmi hullámszósból a magyar fordítás is éreztetett valamit. S ez elég volt ahhoz, hogy megírja — talán, amint Tászlánu feltételezi — küüllőkörnyéki benyomások hatása alatt, az erdélyi paraszt elégiáját: „Clăcașii“ (A robotolók):

Jöttek az úton, mint igába hajló
Barmok, vállukat megtörte a munka.
Néma árnyéknép húzódott a tarló
Rögen keresztül, temetési nép,
Gyilkos nyilakat hajigált a nyár
S ebben a vad, könyörtelen, sivár
Napfényben néha megcsillant a sarló.⁷⁹

Az „I vinti“ fordítása után Ada Negri szociális lírája csakhamar közismert lett a századvég magyar irodalmi életében. Maga Mikler még 1895-ben 13 verset adott ki a szociális tartalommal erősen telített „Fatalità“ kötetből,⁸⁰ Radó Antal lefordította a híres „Buon di, miseria“-t s néhány évvel később egész kötetrevalót ültetett át Ada Negri lírájából.⁸¹ Gogának tehát volt miben válogatnia. Lehet, hogy közben egy-egy verset olva-

⁷⁸ Mikler G. fentebb említett fordítása, Élet, 1895, 51. sz. 2. l.

⁷⁹ 1905-ben jelent meg a Luceafărul-ban. A közölt rész saját fordításom. E vers születéséről ld. Fragm. autobiogr. 42.

⁸⁰ Mikler fordításai Éjjel-nappal c. verskötetében jelentek meg.

⁸¹ Radó A. első fordításait 1895-ben adta közre (Kisfaludy-Társaság Évlapjai, XXX, 108—119. l.). Kötetben: Két olasz költőné. Ada Negri, Annie Vivanti. Budapest, 1900. A magyar Ada Negri fordítások könyvszete megtalálható Várady Imre művében: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria, 1933, II, 157. kk. l.

sott német fordításban is, amint Tászlăuanu feltételezi,⁸² de ez nem változtat azon a tényen, hogy Gogának saját maga által is elismert Ada Negri-kultuszát az olasz költőnő *magyarországi hírneve* készítette elő. Mi sem volt természetesebb, mint az, hogy Goga ezeket a magyar közvetítéssel nyert olasz ösztönzéseket a maga erdélyi népe sorsára alkalmazta.

1904 nyarán Goga eltávozott Budapestről s csakhamar Tászlăuanutól, legjobb barátjától is elhidegült.⁸³ A termékenység időszeke tehát mindössze két-három évre terjedt. Ezután külföldi tanulmányútra ment, megismerte Berlint és Párizst,⁸⁴ majd Olaszországot, de pesti benyomásai mégsem mosódtak el. Legjobb verseit, azokat, amelyek hírnevét megalapozták, ekkor már megírta.⁸⁵ 1905-ben verseskötete („Poezii”) is Pesztben jelent meg, a „Lucaefărul” kiadásában, s nagyrészt olyan költeményeket tartalmazott, melyek már az előbbi évek folyamán a folyóiratban napvilágot láttak. Goga egész elindulása, egész szellemi kialakulása Budapesthez fűződik. Joggal mondja Tászlăuanu, hogy „nem

⁸² Ezt kell pl. feltennünk a Clăcaşii második részével kapcsolatban, ahol a szoptató földművesasszonynak Iorga által is dícsért (i. m. II, 107. l.) rajza jelenik meg, melyet már Tászlăuanu A. Negri „Vaticinio” című versével vett össze, s nem alaptalanul (Goga, 164. l.). Ezt az olasz verset Goga magyar fordításban nem ismerhette, mivel — ha Várady összeállítására teljes — 1905-ig magyarul nem jelent meg. Valószínű tehát, hogy a közvetítő szöveg német műfordítás volt, még pedig minden bizonnyal H. Jahn fordítása, mely „Schicksal” címen az egész Fatalitákötetet magában foglalta (először 1900-ban jelent meg, azután gyors egymásutánban 5 kiadást ért el). Ugyanezt kell feltennünk az „Anima” című vers esetében, melyet Goga 1906-ban fordított le oláhra „Sufletul” címmel (v. ö. Lucaefărul, V, 102. l.). Magyar fordításban e vers mindmáig nincs meg (ld. Várady, i. h.). Az „Anima” átültetése egyébként rendkívül szabad; az eredeti strófaszerkezete is fel van oldva terjedős tizenegyesekben. Mindazonáltal az oláh átdolgozás nagyon szép és nagyon illő Goga saját hangjához (v. ö. I. Breazu, Dacoromania, IX, 639. l.). Még egy megjegyzés: nem tudom, minek alapján mondja Tászlăuanu (Goga, 166. l.), hogy A. Negri *Paul Heyse* fordította németre, mikor mindhárom híres verskötetének 1905-ig legfontosabb s legismertebb átültetője H. Jahn? (Brockhaus, XIII, 255. l.) Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy néhány oláh Ada Negri-fordítást már 1904-ben találunk Vlahuţa-nál (a „Poezii” kötetben).

⁸³ Az elhidegülés okairól ld. Tászlăuanu, Goga, 97. kk. l.

⁸⁴ Berlinből is visszavágyott az egyszerű falusi életbe; ekkor írta pl. „Pace” c. idillikus kis költeményét. Párizst sem szerette, lélekben mindig idegen maradt tőle (v. ö. „Dar noptile când umbre moi se lasă Şi'n jur de mine urlă Babilonul Eu mă visez în sat la noi acasă”, Paris, Poezii, ed. Cultura Natională, 171. l. Magyar fordításban: „De éjjel, mikor lengnek könnyű árnyak — És zúgva-zúg e Babilon köröttem — Álmaim haza, kis falumba szállnak”).

⁸⁵ A kritikusok is mindig ezt a fiatalkori költészetet, a Budapestten írott verseket tekintik Goga maradandó életművének. Iorga csak ezeket idézi az Ist. Iiteraturii rom. contemporane-ban s hasonlóképpen jár el Cioculescu és Chinezu is.

írta volna meg szép verseit, ha nincs a „Luceafărul“.⁸⁶ Bizonyos, hogy Tăslăuanu állandó biztatásának és serkentésének nagy szerep jutott ennek az egységes felfogást mutató, határozott egyéniségre valló költészetnek kialakításában. Míg Tăslăuanu nemzeti céltudatossága nem hatott rá, Goga képtelen volt kiszabadulni mind költőileg, mind emberileg a szentimentális pesszimizmus béklyóiból, s ez a szemléletmód pedig legfőlegbb Eminescu-epigonná tette volna, olyanná, aminők ellen már Vlahuță küzdött.⁸⁷ Hogy mégsem lett azzá, ez a „Luceafărul“-körének hatása alatt történt.

S e ponton felvetődik egy tisztán irodalomtörténeti jellegű kérdés, melyre sem magyar, sem oláh forrásaink kielégítő választ eddig nem adtak s melyet következőképp, e tanulmány második felében, magunknak kell megoldanunk.

II.

Goga budapesti környezetének fentebbi vázolója után joggal kérdezhetjük, vajjon az a szoros kapcsolat, mely akkor az erdélyi költőt — erős oláh népi érzése ellenére is — a magyar kultúrához fűzte, hagyott-e mélyebb nyomot költészetén?²¹ Oly kérdést vetünk fel ezzel, melyre az oláh kritika — bár a prob-

⁸⁶ Tăslăuanu, Goga, 21. l. Megjegyzendő, hogy 1906-ban, anyagi nehézségek miatt a „Luceafărul“ Budapestről Szebenbe költözött.

⁸⁷ Unde ni sunt visătorii c. versében. Tartalmát magyarul összefoglalta Stoica Dénes: Vlahuță Sándor, Budapest, 1905, 79–81. l. Goga önvallomása fiatalkori „eminescianizmusáról“: Rev. Fund. Reg. 1938, júl. 146. l.

¹ Egy régebbi tanulmányomban feltételeztem — Goga Petőfi-fordításai alapján —, hogy Petőfi bizonyos hatást gyakorolt Goga költészetének és ideológiájának kialakulására (Apollo, 1935, 381. l.). Ezt a nézetet bizonyos mértékben Gogának egy késői verse (Lui Petőfi, Poczii, 291. l.) is megerősíti, mert itt az oláh költő magát Petőfi „legyőzött vetélytársának“ nevezi. A már többször idézett Önéletrajzi jegyzetében maga Goga így ír Petőfiről: „A magyar irodalomból nagyon sokat olvastam, azonban csak Petőfi *tiszta szelleme* (suflet curat) befolyásolt. Ő volt az 1848-as romantikus iskola egyik legnevezetesebb költője, egy igen nagy költő, rendkívüli képzelőerővel, mely jól illett a korabeli romantikához. A szabadság nagy dalnoka volt s ez volt a közös pont közte és közöttem. Ezért, amikor később Szegeden voltam fogságban s a város polgármestere egy eredeti kéziratot kért tőlem, lefordítottam neki románra Petőfi egyik versét, amely a szabadság apoteozisa volt“ (Fragm. autobiogr. 37. l.). Ezenkívül Tăslăuanu arra figyelmeztet, hogy a „Mortua est“ (később: Frumoasa din urmă) c. 1904-ben megjelent vers Madách XIII. és XIV. színének hatása alatt keletkezett (Goga, 63–4. l.). Az inspiráció forrásának meghatározása helyes, de lehet, hogy más hatások is keveredtek az oláh versbe. Nemcsak Eminescué, kinek egy híres verséből maga a „Mortua est“ cím származik, hanem talán Reviczkyé is. Abban a részben, ahol a természetet gyászolja az utolsó szép leány halálát, „Pán halálá“-nak még romantikusabbá tett oláh változatát érzem.

léma alaposabb megvizsgálására még nem vállalkozott — eddig is *igennel* felelt.² Hogy mást ne említsünk, Iorga is kiemeli, hogy Goga nemcsak Madách fordításába kezdett bele budapesti éveit alatt, hanem eredeti költészetében is „az új magyar irodalom” s különösen Ady hatása alatt állott s költői tónusát mélyen befolyásolták „idegen mesterei”.³ Hasonló nyilatkozatot olvashatunk Lovinescu modern oláh irodalomtörténetében: „Talán, amint állítják, a magyar költészet hatása révén, Goga Octavian költészete számunkra hatalmas *formai eredetiséget jelent, a strófa szerkezetében, a harmóniában, a ritmusban, a képekben és a szókincsben*”.⁴ E két vélemény, mint látjuk, egyaránt kiemeli a magyar hatást, de annak két különböző arcát mutatja meg. Iorga szerint Goga „költői tónusa” — valószínűleg retorikus pátozsa — vall „idegen mesterekre”, Lovinescu viszont Goga verstechnikájának formai újszerűségére utal. Meggyőződésünk szerint mindkét irányban gyümölcsöző kutatásokat lehetne végezni, de természetes, hogy a megoldandó kérdések nem egyformán bonyolultak. A nehezebbik kérdés kétségtelenül az, amelyik a „költői tónusra” vonatkozik, tehát lényegében stílustörténeti probléma. Ha ezt módszeresen meg akarnók oldani, előbb számot kellene vetnünk a még megíratlan oláh stílustörténet legfontosabb tényeivel, meg kellene állapítanunk, melyek azok a vonások, melyek Goga stílusát jellemzik és meghatározzák s végül az így kiszemelt sajátosságok valószínű származását kellene megállapítanunk. Mindez annyi mellékproblémát vetne föl, az amúgy is nehéz főkérdések mellett, hogy e tudományos feladat megoldásáról — legalább egyelőre — le kell mondanunk. Más-képen áll a helyzet a verstechnikai kutatások terén. Itt az anyag kézzelfoghatóbb, áttekinthetőbb s nemrégiben megjelent dolgozatok alapján^{4a} az előzmények feltárása sem látszik reménytelennek. Módszertani szempontból is indokoltnak látom tehát a könnyebben és biztosabban megoldható kérdéssel kezdeni, mert ennek eredményeit már felhasználhatom majd akkor, amikor a stílustörténeti összefüggések és az esetleges „idegen” befolyások kimutatására vállalkozom.

Problémakörünket ily módon a verstani vizsgálódásra szűkítettük, de még ezen a téren is további elhatárolás látszik szükségesnek. Lovinescu például említi Goga verseinek sajátosságos „harmóniáját”, de hogy ez miben áll, arra nem tér ki. Valószínűnek tartom, hogy ebben az esetben is olyan, kizárólagosan intuitív módon megragadható sajátásról van szó, mint a sokat

² V. ö. Apollo, i. h.

³ Iorga, i. m. II, 75. l. Másutt Iorga általánosabb megállapítást tesz: „Intăile versuri... veneau dela *modelul străin* care i-a stat, un timp, înainte. N. Iorga, *Oamenii cari au fost*, Buc. 1939, IV, 249. l.

⁴ Lovinescu, i. m. 79. l.

^{4a} L. Gáldi, *Le origini italo-greche della versificazione rumena*, Roma, 1939.

emlegetett, de pontosan alig körvonalazható, alig leírható „armonie eminesciană“⁵ esetében. Az ilyen hangulati elemek egyébként, bármennyire is a költő stílusához és versének alkatához tapadnak, mégis rendszerint annyira szubjektív jellegűek, hogy velük kapcsolatban „hatásokat“ még feltételezni sem igen lehet. Az „armonie“ kérdését egyelőre tehát kirekesztjük. Marad így két fontos verstani tényező vizsgálata: a ritmusé s a strófaalkaté. E két tényező szorosan egymásba fonódik s így magától értetődő, ha a továbbiakban ezeket együtt tárgyaljuk.

Ha Goga első verseskötetét lapozzuk, mely „Poezii“ címmel 1905-ben, Budapesten, a „Lucafarul“-nyomda kiadásában jelent meg,⁶ azonnal feltűnik egy olyan sajátság, mely a benne lévő verseket formailag szembeállítja az addigi nagy oláh költők, Alecsandri, Eminescu és Coşbuc költeményeivel. Goga ugyanis nagy előszeretettel alkalmaz olyan strófafajokat, melyekben nem minden sor végén van rím, hanem csak a páros sorokban, úgy hogy ú. n. „félrímek“ keletkeznek, az oláh lírában addig megszokott páros vagy kereszttrímek helyett. A „Poezii“ 41 verse közül 37 félrímmel van szerkesztve és szabályos kereszttrímeket egyetlen esetben sem találunk. Goga második verskötetében („Ne chiamă pământul“ 1909),⁷ az arány kissé módosul, de még itt is jellegzetes, hogy 44 vers közül mintegy 23 félrímeket mutat s csak egyetlenegy esetben van kereszttrím (*Revedere*). Goga előtt egyetlen oláh költő sem elégedett meg ennyiszor a félrímmel. Alecsandrinál félrím egyáltalában nincsen,⁸ Eminescunál és Coşbucnál pedig legfeljebb 10—10 esetben,⁹ ami egyáltalában nem jelent szilárdan meghonosodott költői hagyományt. Joggal tehetjük tehát fel, hogy *Gogánál valamilyen nem-oláh hatás érvényesült akkor, amikor versesztétikájában a félrímnek ilyen döntő szerepet juttatott.*

Hogy e kikövetkeztethető hatás természetét meghatározzuk,¹⁰ a félrím-típusokat egyenként kell megvizsgáljunk. Mielőtt azonban ehhez hozzáfogunk, szükségesnek tartunk néhány

⁵ E fogalomról legszebben T. Vianu írt *Poesia lui Eminescu c. tanulmánygyűjteményében* (139. kk. 1).

⁶ Ez volt a „Lucafarul“ saját nyomdájának egyik első terméke.

⁷ E kötet már kiesik a budapesti korszakból.

Az ókiráltságai rimesztétika franciás jellegű: erre is áll, amit Verrier a francia versről mond: „L'absence de rime est contraire à l'esprit de notre poésie“ (*Le Vers Français*, Paris, 1932, I, 290. 1.).

⁸ Eminescunál félríműek pl. a *Singurătate*, *Pajul Cupidon*, *O rămăi*, című versek.

¹⁰ Természetes, hogy csak olyan irodalmak hatása vehető figyelembe, melyeket a) Goga ismerhetett, s ahol b) a félrím használata elterjedt. Ilyennek a XIX. század végén csak a magyar és a német költészet tekinthető. Megjegyzendő, hogy a századvég magyar lírájában a félrím sokkal gyakoribb, mint a németben; a forma általános ellomposodásának egyik részletjelensége ez.

általános megállapítást a félrím keletkezésére és fejlődésére vonatkozólag.

Magyar verstani irodalmunkban eddig nem jutott eléggé kifejezésre az a tétel, hogy a félrímes strófatípusok eredetileg hosszabb sorok tördelése által keletkeztek. E tördelés vagy feloldás, melyet Verrier — igen találóan — „résolution“-nak nevez,¹¹ természetesen csak olyan metrumfajoknál állhatott be, melyeknél egy határozott helyhez kötött metszet a sortagozódást eleve megkönnyítette. Eredetileg tehát jóformán másról sem volt szó, mint egy hosszabb sor két részének két külön sorba való írásáról, amiből természetesen következett az eredeti sorok első felének, tehát az újonnan keletkezett strófa első és harmadik sorának rímtelensége (xaxa). Ha a páratlan sorokban is rímet találunk, tehát ha a félrím keresztírmé alakul át, ez rendszerint másodlagos jelenség. Ezt a törvényszerűséget Verrier már három esetben megállapította:

1. Az ófrancia költészetben az antik septenarius iambicus egyik, az olasz martelliano-val¹² megegyező változata a következő soron érzékeltethető:

Au jardin de mon père | les lauriers sont fleuris.^{12a}

Ez a forma átkerült Németországba előbb mint hosszú sor (pl. „Es hat mir an dem Herzen | vil dicke we getan“, Kürenbergi Konrád),¹³ majd mint rövidebb sorokra tördelt félrímes forma: „Bei meines Buhlen Haupte | Da steht ein güldner Schrein | Darin da leit verschlossen | das junge Herze mein“ (Népdal). Az utóbbi változatnak páratlan sorai később szintén rímet kaptak s így származott az ismert goethei forma: Es war ein König in Thule.¹⁵

2. A iambicus septenarius másik, teljesebb ófrancia változatának példája a következő:

Je m'en iray au bois d'amour | où personne n'y entre.¹⁶

Ennek a sornak angolos, belső rímekkel még tovább tördelt balladai feloldásából¹⁷ lett a magyarban Aranynál „A walesi bárdok“ ritmusa, a németben pedig egy ismert népdalforma: „Jungfräulein, soll ich mit Euch gahn | In euren Rosengarten | Und da die roten Röslein stahn | Die schönen und die zarten.“¹⁸

¹¹ Verrier, i. m. I, 172. l.

¹² Gáldi, i. m. 42. l.

^{12a} Verrier, i. m. II, 181. l.

¹³ Verrier, i. m. III, 264. l.

¹⁴ Idézi: E. Bender, Deutsche Dichtung der Neuzeit, Karlsruhe,

é. n. 2. l.

¹⁵ Verrier, i. m. III, 285. l.

¹⁶ Verrier, i. m. II, 219. kk. l.

¹⁷ I. m. III, 299. l.

¹⁸ I. m. III, 304. l.

3. Egy ismert trochaikus sornak, a középkorban oly közismert „Pange lingua...“ metrumnak¹⁹ francia tükröződése ez:

Quand j'estois de chez mon père | fillette de quatorze ans.²⁰

Altalában véve a latin vagy a francia verselésből származtak mindazon német strófafajok, melyek 8 és 7 szótagú trochaikus soroknak elsődlegesen félrímes, másodlagosan keresztrímes alkalmazását mutatják.²¹

E három példát természetesen több mással toldhatjuk meg. Igen valószínű pl. hogy a németben s ennek révén a magyarban is oly elterjedt 9 és 8 szótagú jambus kombinációja (Goethe: Willkommen u. Abschied; Reviczky: Imakönyvem) szintén egy francia népdában mindmáig élő „hosszú versből“ származik²² s hogy a félrímes vagy keresztrímes 8-as trocheusok mögött is a középkornak minden román nyelvterületen tovább élő 16 szótagos hosszú verse lappang.²³ Mint látjuk, a félrímes képletek nagy európai multra tekintenek vissza, s bár genezisükről keveset szoktak nálunk beszélni, annak vizsgálata beható és messze szerteágazó kutatásokat igényelne.²⁴

E kitérés után, melynek célja az volt, hogy világot vessen a félrímes formák keletkezésére, átalakulásaira s azokra a kapcsolatokra, melyek félrím és keresztrím között mindenkor fennállanak, lássuk Goga versformáit s a belőlük vonható tanulságokat.

I. Négyesoros szakok.

A) Jambikus metrumok.

7/7. Vezi luna'n cingătoarea
Aprinsei bolți albastre,

¹⁹ V. ö. Horváth J. A középkori magyar vers ritmusa, Berlin, 1928, 88–9. l.

²⁰ Verrier, II, 251. l.

²¹ Példa a régebbi rímtelen feldolgozásra: „Nun leb wohl du, kleine Gasse — Nun ade, du stilles Dach, — Vater, Mutter, sah'n mir traurig — Und die Liebste sah mir nach.“ A rímes feloldás ez lesz: „So viel Stern am Himmel stehen — An dem güld'nen, blauen Zelt — So viel Schäflein als da gehen — In dem weiten, grünen Feld“ (Verrier, i. m. III, 317. l.).

²² Pl. „Av'ous point vu la Perronelle que les gendarm'ont emmené? — Ilz l'ont abillé'comme un paige c'est pour passer le Dauphiné.“ Verrier, i. m. I, 195. l.

²³ Gáldi, i. m. 46. l.

²⁴ E rövid elméleti taglalásban nem térhettünk ki a félrímes strófafajok minden sajátására. Egy megjegyzést szeretnénk még tenni: vannak *elsődleges* félrímes képletek, vagyis olyanok, melyek hosszabb sorokból *közvetlenül* váltak ki s vannak *másodlagos* félrímes strófák, vagyis olyanok, melyek hosszú sorokat sohasem alkottak, hanem az előbbieket mintájára *analógiásan* alakultak. Ilyen — hogy mást ne említsünk — 11/10 szótagú jambikus ódaforma (Arany: Széchenyi emlékezete) s annak félrímes változata (l. alább).

Argintul ei tivește
Și pragul casei noastre.

Egyetlenegyszer fordul elő.²⁵ Sem magyar, sem német analógiát nem találtam. Minden bizonnyal az oláh 14-es „martelliano”²⁶ felbontása két rövidebb sorra, az alább vizsgálandó strófatípusok mintájára.

9/8. Am întâlnit-o ieri în cale
Sus la răscruți lângă alun,
Nu ne-am văzut de ani de zile
Cu fata judelei Zăbun.

Az első verseskötetben nincs meg. A másodikban háromszor található.²⁷ Német eredetű oláh forma is lehet (v. ö. Eminescu: Cu mâne zilele-ți adaogi), de feltételezhető magyar minták hatása is (már Petőfinél: Jövendölés). A magyar költészetben feltétlenül gyakoribb forma.

9/9. Mireasa cerului albastru
Își împânzește 'n ape chipul,
De vraja ei tresare unda
Și 'nfiorează-se nisipul.²⁸

Megmagyarázható a belső oláh versfejlődésből. Vlahuță ebben a formában költötte Eminescuhoz írt ódáját (Lui Eminescu), melyet az Eminescuért szintén rajongó Goga nagy lelkesedéssel olvashatott.

B) Trochaikus metrumok.

6/6. A legtisztább magyar átvétel, melyet már Tăslăuanu felismert,²⁹ a forrás közelebbi meghatározása nélkül:

Dorurile mele
N'au întruchipare,
Dorurile mele-s
Frunze pe cărare
Spulberate și strivite frunze pe cărare.

²⁵ Departé (Poezii, 30. l.).

²⁶ E forma forrását pontosan meg tudjuk határozni: a „Luceafărul” 1903. június 1-i számában (177. l.) jelent meg Al. Gherghel ókirályságbeli költő egyik verse (Visare), melyben *martelliano*-k közé *beékelve* van egy rész félrímes, harmadfeles jambusban. A következő számban (1903. július 1) már benne van Gogának ugyanabban a formában írt előbb idézett verse.

²⁷ Nepotrivire (Poezii, 124), Răsună toaca (u. o. 142), Tempora (u. o. 151). Megfordítása a 8/9-es kombináció (Acasă, u. o. 123; keresztrímesen már Alecsandrinál, Gáldi i. m. 33–4. l., félrímmel Maria Cunțan, Despărțire, Luceafărul, IV, 22. l.).

²⁸ Többször előfordul már a Poezii-ben (De-o să mor stb.).

²⁹ Tăslăuanu, Amintiri, 38. l., Goga, 102. l.

Ez a forma, melyet Goga még három ízben használt,³⁰ kétségtelenül ebből a népdaltípusból származik:

Hervad az a rózsa,
Kinek töve nincsen,
Elhervadok én is bizony,
Mert szeretőm nincsen.³¹

Vagy Aranynál:

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra,
Fehér rózsa, piros rózsa
Szőke leány, barna.

Mindezeket a változatokat a hatost felváltó gyorsabb lüktetésű nyolcas jellemzi³² Nyolcas és hatos sorok keveredése az oláhban elképzelhetetlen. Ez a jelenség feltétlenül magyar eredetű.

Van azonban olyan változat is, amikor a nyolcas ütemű gyorsítás elmarad. Itt is tökéletes a magyar-oláh párhuzam:

Árva vagyok árva
Én vagyok az árva,
Áldja meg az Isten,
Ki az árvát szánja.³³

Vezi, cum trece vremea
Și tu tot departe,
M'am gândit acuma
Să-ți trimit o carte.³⁴

Ez a forma — mint Arany János igen bölcsen látta³⁵ — az alexandrin-sor felbontásából keletkezett. 12-es sor a régebbi oláh költőknél volt ugyan, de alig hihető, hogy Goga ezt frissítette volna fel tördelt változatban.³⁶ A magyar hatást — épp az előbbi strófatípus miatt — sokkal valószínűbbnek kell mondanunk.

8/8. Gogánál elég gyakori,³⁷ de már előfordult Eminescunál,³⁸

³⁰ Cânteccele mele, Ion Crâșmarul, Cântecce, II.

³¹ Idézi Fabó B. A magyar népdal, 11. l.

³² I. h.

³³ Arany János példája, Ö. M. V. 300. l.

³⁴ Scrisoare c. versben. Vajjon a formai ihlető nem Arany balladája: „Szilágyi | Erzsébet | Levelét megírta, — Szerelmes [Könynyével | Azt is telesírta“? Még tartalmi egyezés is akad: Goga versében szintén levélírásról van szó.

³⁵ Arany J. Ö. M. V. 300—1. l.

³⁶ Goga egyébként ezt a magyaros alexandrint keresztrimes négy-soros szakban is használta, még pedig későbbi versköteteteiben (Mare moartă, Poezii, 191. l., v. ö. 225. l.). Ez a forma is magyar eredetűnek látszik. A Bolintincanu-féle tizenkettes váltakozhatott tizenegyessel s mindig párrimesen volt használatos. A magyar alexandrin már a XIX. sz. elején is átkerült az erdélyi oláh költészetbe (Gáldi, i. m. 49. l.).

³⁷ V. ö. Sara, Cântecce, Pribeag, Pace stb.

³⁸ Pl. Kamadeva.

e németes formakincsű költőnél is,³⁹ s így a magyar hatás nem mutatható ki teljes bizonyossággal.^{39a}

II. Nyolcsoros szakok.

A) Jambikus metrumok.

8/7. Gogánál háromszor találjuk.⁴⁰ Jóformán nincs oláh előzménye. Coşbucnál egyszer fordul elő, akkor is keresztrimmel.⁴¹ Könnyű lenne feltételezni, hogy az Eminescunál gyakori 8/7 jambusi sorokból álló négysoros szak egyéni megkettőzése,^{41a} de ennél a hipotézisnél az a nehézség, hogy még a négysoros szerkezetnek sincs az oláhban félrimes változata. Mindezen okoknál fogva a magyar ösztönzést plauzibilisabbnak tartjuk.

Czóbel M.:

Ha érzésed, ha vágyad van
Temesd el hús magányba,
Megfejtetlen titok marad
A boldogság talánya.
Hiába üzöd — elvonul
Csalóka, szürke ködbe,
S te tőle távol elmaradsz
Örökre, mindörökre.⁴²

Goga:

La noi sunt codri verzi de brazi
Şi câmpuri de mătasă,
La noi atâția fluturi sunt
Şi-atâta jale'n casa.
Privighetori din altre țări
Vin doina să ne-asculte;
La noi sunt cântece şi flori.
Şi lacrimi multe, multe...⁴³

Tekintettel arra, hogy a német műköltészetben ez a strófa-típus rendszerint keresztrimes alakban fordul elő,⁴⁴ a magyar ösztönzést valószínűbbnek kell tartanunk s így sikerült a magyar formakincsre visszavezetnünk épp azon Goga-vers strófászerkezetét, mely az erdélyi oláhság népi öntudatát a legjobban fejezte ki...⁴⁵

³⁹ Eminescu ritmikájában a hagyományos olaszos formák gyakran keveredtek németes megoldásokkal. Erre még más alkalommal visszatérünk.

^{39a} Megvan még Gogánál egy anapestikus kombináció félrimes használata (o + o + o + o + o + o + o + o + o + o + o + o + o; pl. Noroc, logofeţi deacum zece ani! Primiţi-mă, rogu-vă, iarăşi! Zădarnic, Poezii, 34. l.), mely Coşbuc közvetítésével Goetheből származik (Gáldi i. m. 31. l.). Ennek a formának „kis verse” — mely nem egyéb, mint Chiabrera-féle novenario, melyet az oláh irodalomban már Eminescu használt (Gáldi, i. h.) — önállóan alkot félrimes strófát a Părăsît c. versben (pl. Mor mute şiraguri de clipe, Şi nimeni nu-mi bate la poartă, Poezii, 67. l.).

⁴⁰ Noi, Bătrânii, Dorința.

⁴¹ Coşbuc: Crăiasa zănelor (Balade şi Idile, 37. l.).

^{41a} Ezt a formát képviseli maga a „Luceafărul” is.

⁴² Czóbel Minka: Örökre, mindörökre. Endrödi S.: A magyar költészet kincsesháza, 268. l.

⁴³ A „Noi” első szakasza.

⁴⁴ Ilyenfajta Bürger Lenore-jának strófa-képlete is, *ababccdd* rím-elhelyezéssel. Ez a forma nem lehetett közvetlenül Goga ihletője, bár a magyar is abból származik.

⁴⁵ A „Noi” volt a 900-as évek legismertebb irredenta verse. Megjegyzendő, hogy M. Dragomirescu szerint e túlzott politikum erősen

9/8. Ezt a kombinációt Goga aránylag ritkán alkalmazta,⁴⁶ pedig a magyar költészetben a XIX. század végén nagyon közönséges volt.⁴⁷

Reviczky:
 Abrándjaim derős világát
 Beárnyékozta szenvedés.
 Hol a nap még szívembe süthet,
 Immár csak egy parányi rés.
 Oda van a tavasz búbája,
 Ibolya többé nem terem!
 Mégis, mikor te jutsz eszembe,
 Szép májusról zeng énekem.⁴⁸

Goga:
 Era Duminecă'ntr'amiază,
 Noi stam pe prispă strănși în sfat,
 Când s'a ivit pe drumul țării
 Un om la marginea de sat.
 Din pulberea învolburată
 Abia puteai să-l deslusești,
 Cu pași largi grăbindu-l mersul
 Veneă' în hainele-i nemțești.⁴⁹

E versformának megtaláltuk — ugyancsak a XIX. század végéről származó — német eredetijét is, de ez a magyar hatást nem teheti kétségesé. A németben ez a forma mindig ritka maradt, a magyarban viszont páratlan virágzást ért el a mult század utolsó évtizedeiben.⁵⁰

9/9. Ez a nyolcsoros szak az ifjú Goga legkedveltebb formája.⁵¹ Érdekes megfigyelni, hogy a magyar költészetben nem régi, de megvan Reviczkynél⁵² s utána Ady lege'ső kötetében:

Ady:
 A nóta tán virágról szólott,
 Mely elfonnyadva hullt a porba...
 A rongy-falakra ráborultál,
 Zokogtál, sirtál fuldokolva.
 A nagy tudat akkor szállott meg.
 Hogy míg meg nem fojt, el ne
 [hagyjon
 A halál akkor jegyzett volt el,
 Szegény, rajongó gyermek-asszony.

Goga:
 Mult iscusita vremii slovă,
 Nu spune clipa milostivă,
 Ce ne-a'nfrățit pe veci necazul
 Și veselia de-o potrivă...
 Mărită fie dimineța
 Ce-a săvârșit a noastră nuntă,
 Bătrânul Olt! Cu buza arsă
 Iți sărutăm unda căruntă.⁵³

Semmi oláh előzményt nem tudunk kimutatni és strófánk a németben sem közönséges. A Reviczky- (s talán Ady-) hatás így nagyon valószínű.

csökkenti Goga költészetének esztétikai értékét. Ld. erről Ș. Cioculescu, i. m. 154. l.

⁴⁶ Kétszer fordul elő: a „Străin“ s a „Mama“ c. versben.

⁴⁷ Négyesy L.: A mértékes magyar verselés története, Budapest, 1892. 325–6. l.

⁴⁸ Első szerelem.

⁴⁹ S. „Străin“ első strófája.

⁵⁰ A kölcsönzést ez teljesen bizonyossá teszi. Oláhban ilyen forma Gogáig nem igen volt.

⁵¹ Későbbi verskötetekben is az marad, de a félrimes megoldást szabályos keresztrím váltja fel. V. ö. — l.

⁵² Pl. Emma, XXX. Osztályrészem, Fakó poéta, stb. A „Luceafărul“ I. k.-ben már használja ezt a formát Popescu—Polyctet, In Iinistea serii (186. l.).

⁵³ Ady: Egy koporsó felett. Csak a legelső Ady-kötetben fordul elő, s nála tiszta Reviczky-örökség. A Goga-vers az „Oltul“ kezdete.

ről megvannak a megfelelő előzmények, sohasem dönthetjük el teljes bizonyossággal, milyen minta lebegett Goga előtt az alkotás pillanatában.⁶¹

Mielőtt e 8 soros szakok vizsgálatát befejeznők, két körülményre szeretnők felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy ez a 8 soros strófatípus, mely addig az oláh irodalomban csak szórványosan jelentkezett, Goga első verskötetében erőteljesen kidomborodik: 41 vers közül 16 van 8 soros szakban írva. Ez a népszerűség semmi mással, mint magyar hatással nem magyarázható. A századvég magyar lírájában a 8 soros szak egyike volt a legkedveltebbeknek. Ady első verskötetében — mely a Gogáé előtt 6 évvel jelent meg — 60 költemény közül 26 van 8 soros strófában írva. Ha e strófafaj gyakoriságának arányát százalékban fejezzük ki, a hasonlóság még inkább kidomborodik: Adynál a 8-as szak a versek 43%-át, Gogánál pedig 39 %-át képviseli. Mindez persze nem egyéb, mint Reviczky hagyományainak egyenes folytatása és továbbfejlesztése: Reviczky első két ciklusában (Első szerelem, Emma) 65 vers közül 15 van 8 soros strófában írva (24,6%).

Kérdés azonban, vajjon e versképlet Goga későbbi kötetiben is ilyen arányban érvényesül? A második kötetben (Ne chiamă pământul, 1909) már megkezdődik a háttérbeszorulás: 44 vers közül csak 10-ben találunk 8 soros, félrimes strófát s már van — bár egyelőre még csak 4-es sorban — keresztrimes vers is. A következő versgyűjteményekben ez az elimináció mind erősebbé válik, úgy, hogy egy későbbi verskötetben (Cântece fără țară, 1916) 32 vers közül már csak 5-ben van 8 soros szak s itt is mindig *keresztrimmel*, híven a Kárpátokon túli oláh költészet hagyományaihoz.

Minek tulajdonítható a 8-as szaknak e fokozatos eltűnése, tudatos kiszorítása? Több okra gondolhatunk. Egyrészt kétségtelen, hogy ez a strófatípus a magyar líra fejlődésében is hasonló utat futott meg. Már Reviczky költői pályája folyamán ritkulni kezdett s Ady második — még mindig fiatalkori! — verskötetében nyomát sem találjuk. Feltehető tehát, hogy ennek a belső magyar fejlődésnek világos reflexét találjuk meg Goga lírájában is.⁶² Kínálkozik azonban egy más magyarázat is: Goga életrajzi önvallomásában azt mondja, hogy tudatos munkával igyekezett kiküszöbölni magából mindazt, ami a magyar hatásra emlékeztetett.⁶³ Vajjon nem azért küszöbölte ki ezeket a fél-

⁶¹ Külön is szeretnők hangsúlyozni, hogy ilyen konvergencia esetén *sohasem* döntöttünk a magyar forrás kizárólagossága mellett, tehát a magyar ösztönzést nem domborítottuk kellő mértékénél jobban ki.

⁶² Ekkor azonban azt várnók, hogy Ady szabadabb ritmusainak is legyen Gogánál valami visszhangja. Erről azonban szó sem lehet. Az oláh költő sokkal merevebben ragaszkodott a hagyományokhoz. Mikor Adyt fordít (pl. Familia, 1938. 5/6. sz., 6—8. l.), akkor is a magyar vers szabadabb ritmusát a maga kötött formáihoz adaptálja.

⁶³ Fragm. autobiogr. 21. l.

rímes strófatípusokat is, mert ezek őt a századvégi magyar líra követőjének mutatták? Ebben az esetben az eliminációt valóságos *önvallomásnak* tekinthetnők s eszerint Goga maga is érezte formáinak magyaros jellegét. Természetesen figyelembe veendő emellett az a körülmény is, hogy Goga, e nagy műgonddal dolgozó költő, tudatosan igyekezett technikáját lassanként átformálni, hogy így egyes köteteknek — melyekben a pátosz úgyis mindig ugyanaz maradt — legalább külsőleg bizonyos változatosságot adjon.

Akármelyik magyarázatot fogadjuk is el, annyi bizonyos, hogy Goga nem Ady újító szellemű, *nagy* versköteteinek hatása alatt kezdte meg pályáját — ezt kronológiai okok is kizárják!⁶⁴ —, hanem a századvég Reviczky-stílusú magyar költészetéből merített ösztönzést elindulásához. Innen a fájdalmas, elégikus hang is, a szerelmes versek udvarló kecsessége, s ez a kissé szalónlíra-hangulat keveredik Petőfi—Madách remiszcenciákkal, hogy végül is mindezekből a XIX. századi indítékokból kisarjadjon a háború előtti erdélyi oláh líra legjelentősebb és oláh nemzeti szempontból is nagyhatású egyénisége. *Gáldi László.*

Octavian Goga à Budapest et la revue „Lucafărul“.

Bien que les Roumains établis à Budapest aient publié, dès 1829, des revues roumaines, ce ne fut que le „Lucafărul“, rédigé par les Transylvains Al. Ciura et O. C. Tăslăuanu, qui atteignit un niveau esthétique vraiment remarquable. L'auteur fait voir le rôle que M. Tăslăuanu, ce Roumain transylvain, mais élevé à Bucarest joua dans le mouvement des étudiants roumains groupés autour de la nouvelle revue: ce fut lui qui transfusa dans l'âme roumaine transylvaine, „synonyme d'action rêveuse“, l'énergie fervente et „l'activité novatrice exagérée“ de la Valachie, pour créer par là une sorte de synthèse des deux aspects essentiels du romantisme roumain. La plus grande découverte du „Lucafărul“ fut incontestablement la poésie d'Octavian Goga, fils d'un prêtre orthodoxe de Răşinari, qui, après ses études secondaires à Nagyszében et à Brassó, s'était inscrit, en 1900, à l'Université de Budapest pour s'y préparer à la carrière de professeur. Il suivit régulièrement les cours des célèbres professeurs de son temps et passa avec succès son premier examen. Il est certain que ni avant, ni après poète roumain ne fut aussi profondément initié à la vie intellectuelle hongroise. Les récents mémoires de M. Tăslăuanu reflètent bien l'influence de la culture hongroise sur la formation de l'esprit de Goga. Bien qu'il mît sa

⁶⁴ Ne feledjük el, hogy Gogának magyar szempontból fontos versei 1902-től láttak napvilágot a „Lucafărul“-ban s első verskötete 1905-ben jelent meg. Ady első igazán modern verskötete (Új versek) egy évvel későbbi, bár igaz, hogy az abban megjelent költemények már előbb ismertté váltak folyóiratok révén. Mindenesetre tény az, hogy ha Goga valamit felhasznál Adyból költői egyénisége kialakításához, ez csak az 1899-ben megjelent „Versek“ alapján történhetett. Ennek ritmikája, mint fentebb már mondtuk, éppoly hagyományos és Reviczky-izű, mint a Gogáé.

lyre au service des aspirations nationales de ses frères roumains, il puisa à pleines mains dans la poésie hongroise de son époque et du XIXe siècle, fit quelques traductions de Petöfi et commença à traduire en roumain la „Tragédie de l'Homme“, ce chef-d'oeuvre d'importance universelle d'Eméric Madách. Il faut supposer que même l'oeuvre d'Ada Negri qui contribua à la formation de sa poésie sociale, lui fut connue par les traductions hongroises des années 90. Ceci est d'autant plus vraisemblable que, selon l'aveu de M. Tásláuanu et de Goga lui-même, les collaborateurs du „Lucafărul“ lisaient les chefs-d'oeuvre de la littérature universelle en traduction hongroise. Belle preuve de la mission civilisatrice qu'ont remplie, par leurs traductions, les écrivains hongrois du XIXe siècle...

La seconde partie de l'étude a pour but de jeter un jour nouveau sur les rapports de Goga avec la poésie hongroise. M. Iorga est d'avis qu'il faut y chercher l'influence d'Ady et de „la nouvelle littérature“ hongroise qui aurait agi sur le „ton poétique“ de Goga. M. Lovinescu, au contraire, attache plus d'importance à certaines impulsions plus tangibles qui se seraient manifestées dans le rythme des vers et dans la structure des strophes. Pour trancher la question, l'auteur soumet à une analyse serrée les diverses strophes employées par Goga. Après avoir brièvement esquissé la genèse des strophes du type *xaxa* qui remontent, dans la plupart des cas, à la décomposition de vers plus longs, il arrive à démontrer que l'innovation de Goga consiste surtout en ce qu'il emploie *très fréquemment* les strophes où les vers impairs restent sans rime (*xaxa*; *xaxaxaxa*). Bien qu'on puisse relever quelques rares exemples de ce procédé de versification d'allure allemande chez les poètes roumains antérieurs (Eminescu, Coşbuc, Iosif), ces modèles ne suffisent pas à faire comprendre la prédominance bien nette de ces strophes dans la poésie juvénile de Goga. Pour expliquer la cristallisation de cette technique, il faut admettre l'influence de la poésie hongroise où, précisément à cette époque-là, les strophes de ce genre étaient extrêmement répandues et beaucoup plus fréquentes que dans la poésie allemande. A cette innovation d'origine hongroise s'ajoute une autre: la préférence très marquée des strophes de 8 vers. Cette particularité, de même que la précédente, dérive très certainement de la poésie de Jules Reviczky et de ses successeurs, et c'est à cette génération de poètes que se laisse rattacher aussi le jeune Ady, dans sa première phase, représentée par le recueil „Versek“ (1899). Tout compte fait, l'étude de la versification de Goga nous amène à constater que l'influence hongroise qu'il subit, ne venait pas de la „nouvelle littérature“ et des grands poèmes symbolistes d'Ady, mais uniquement des romantiques attardés de la fin du XIXe siècle dont les réminiscences se mêlaient dans son esprit à des souvenirs eminesciens.

Ladislav Gáldi.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Vári Rezső.
(1867—1940.)

Vári (Weisz) Rezső budai bortermelő családból származott; 1867. december 5-én született Budapesten. Főiskolai tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1889-ben bölcsészettudományi doktorrá avatták. 1893-ban a budapesti I. ker. állami, 1908-ban pedig a II. ker. kir. kat.

gimnázium tanára lett. Nagyobb tanulmányutakat tett Európa több országában, 1889/90-ben és 1891/2-ben állami ösztöndíjjal Nyugat-Európában és Olaszországban, 1894-ben akadémiai támogatással Spanyolországban; 1899-ben és 1901-ben beutazta Görögországot, 1908-ban Bernben, 1910-ben pedig Párizsban végzett kutatókat. 1897-ben a budapesti egyetemen a „classica-philologia bevezető és segéd-diszciplínái” tárgyköréből magántanári habilitációt nyert, 1906-ban pedig rendkívüli tanári címet kapott. 1913-ban a Fraknoi alapította római magyar történeti intézet berendezésével és titkári teendőivel bízták meg. 1918-ban a pozsonyi Erzsébet tudományegyetemen a klasszika-filológia nyilvános rendes tanárává nevezték ki, 1923-ban pedig a budapesti egyetem hívta meg a Hegedüs István nyugalombavonulásával megüresedett tanszékre, amelyen tíz éven át a klasszika-filológia, majd 1933-tól a tanszék átminősítése következtében a görög filológia nyilvános rendes tanára volt. 1935-ben egészségi állapota miatt nyugdíjazását kérte. Hosszas betegeskedés után 1940. május 17-én hunyt el. Ohajtásának megfelelően a csobánkai temetőben helyezték örök nyugalomra. Vári Rezső a Budapesti Philológiai Társaság életében, amelynek 1886-ban lett tagja, tevékeny szerepet játszott: 1905-től 1910-ig titkára volt s később társaságunk tiszteleti tagsággal tüntette ki. Tiszteleti tagja volt a Parthenon-társaságnak is. A Magyar Tudományos Akadémia 1906-ban levelező, 1926-ban pedig rendes tagjává választotta. Résztvett az 1930-ban Athénben tartott III. nemzetközi bizantinológiai kongresszuson, amelynek filológiai szakosztálya elnökévé választotta. 1902-től 1925-ig ő volt a „Byzantinische Zeitschrift” magyar referense.

Vári Rezső csaknem egy félszázadra terjedő irodalmi munkássága* a klasszika-filológia köréből indult ki s bár ehhez később sem lett hűtelen, élete második szakában minden erejét a bizantinológia területére összpontosította. Az első ösztönzést Abel Jenő egyéniségétől kapta s e hatás visszatükröződik első dolgozatainak szövegkritikai jellegén is. Egyrészt mesterének a homerosi hymnusokra és a Nikandros-scholionokra vonatkozó kutatásait egészíti ki és folytatja, másrészt külföldi utazásai folyamán maga is gazdag kézirati anyagot gyűjt, végigkollacionálva a kilikiai Oppianos és Gregorios Nazianzenos egész sereg kódexét. Később több értekezésben hozzászól a görög és latin filológia elvi, módszertani és tudományszervezeti kérdéseire s 1906-ban kiadja nagy elméleti munkáját „A classica-philologia encyclopaediája” címen, amely hazai irodalmunkban mindmáig az egyetlen ilyen jellegű kézikönyv s amelynek különösen becses része a hazai klasszika-filológia történetére vonatkozó fejezet. A másik egyéniség, aki Vári tudományos munkásságának irányvonalát döntően befolyásolta, Salamon Ferenc volt. Ő hívta fel a figyelmét a magyar történet bizánci forrásaira és ezek között Bölcs Leóra és a taktikusokra. Külföldi kézirati tanulmányainak eredményeként 1894-ben tűnnek fel Vári első ide vonatkozó dolgozatai. A következő évben publikálja Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” című munkájának kéziratára vonatkozó jelentését, majd egymásután látnak napvilágot a Bölcs

* Vári Rezső irodalmi munkásságára vonatkozólag l. a Magyar Tudományos Akadémiai Almanach 1907., 1909. és 1930. évi köteteit, továbbá Moravék E.: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája 1901—1925. Bp., 1930. és Moravcsik Gy.: Les récentes études byzantines en Hongrie, Revue des études hongroises 1 (1923) 61—70.; Bulletin hongrois (1922—1938), Byzantion 6 (1931) 657—702.; 14 (1939) 459—496.

Leó-féle taktika kódexeire és más bizánci taktikusok műveire és azok egymáshoz való viszonyára vonatkozó kutatásai. 1900-ban a „Magyar Honfoglalás Kútfői”-ben kritikai alakban magyar fordítás kíséretében közli a Bölcs Leó-féle taktika magyar fejezetét és annak forrását, 1901-ben pedig a „Bibliotheca Teubneriana”-ban közzéteszi egy X. századi anoním bizánci taktikus művének szövegkiadását. (Incerti scriptoris Byzantini saeculi X. liber de re militari). Javaslatára a Magyar Tudományos Akadémia Római Történeti Intézeti Bizottsága megindította a „Sylloge Tacticorum Graecorum” című kiadványsorozatot, amely arra van hivatva, hogy a bizánci taktikai irodalom termékeit s az azokkal összefüggő ókori görög munkákat kritikai kiadásban közzétegye. E gyűjteményben jelent meg Vári kiadásában a Bölcs Leó-féle taktika első két kötete (Leonis imperatoris Tactica I—II. Bp., 1917—1922.), továbbá Vári és Korzenszky E. kiadásában Onasandros taktikája (Onasandri Strategicus. Bp., 1935.). Ezeket kiegészíti az a számtalan részlettanulmány, amelyeket Vári Rezső főleg közönyünkben, továbbá a „Byzantinische Zeitschrift”, „Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher” és „Byzantion” című folyóiratokban tett közzé.

Vári Rezsőben a magyar tudomány a hazai görög filológia alapító nemzedékének egyik érdemes tagját veszítette el, aki igyekezett a múlt század végének német fogalmazású „klasszika-filológiáját” összhangba hozni a magyar nemzeti szükségletekkel. Pecz Vilmosmal egyidejűleg hangoztatta a görög és latin kutatás magyarcélú megindításának szükségességét s a magyar szempontból is fontos bizánci taktikusok felkutatásában és kiadásában oly programot tűzött maga elé, amelynek megvalósításához egy élet kevés volt. Bár Vári a paleográfiának, szövegkritikának és a bizánci hadügyi irodalomnak elsőrangú, külföldön is elismert specialistája volt, az ízig-vérig tudós szomorú tragikumára, hogy a hatalmas kézirati anyagnak, amelyet fiatal éveiben gyűjtött és amelyet később más, külföldi szaktársainak is szívesen bocsátott rendelkezésére, csak kis töredékét tudta feldolgozni és hogy a bennünket legközelebből érdeklő monumentális Leó-kiadása nemcsak csonkán maradt, hanem azt a francia Dain-nek az utolsó években megjelent publikációi részben máris túlhaladták. Érzékeny és visszavonuló egyéniség volt, aki — saját vallomása szerint — igazi életterének a könyvtárak világát tekintette s akiben mindvégig fájdalmas családsként élt az a tudat, hogy a zavartalan kutató munka nem adatott meg számára és az élet más kötelességek elé állította. Vári munkájának folytatása, az általa gyűjtött gazdag anyag feldolgozása hazai filológiánkra vár, amely ezúton róhatja le legméltóbban kegyeletét az elköltözött tudós szellemével szemben.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

*

Am 17. Mai 1940 verschied Rudolf Vári, o. Professor der klassischen (seit 1933: der griechischen) Philologie an der Budapester Universität. Eine ausführliche Würdigung seiner Tätigkeit siehe in der „Byzantinischen Zeitschrift“ Bd. 40 (1940), S. 351—352.

Gy. Moravcsik.

Πολυθρόλητα παραδείγματα.

Az EPHK tavalyelőtti évfolyamában (63, 1939, 146) már szóba került Martialis egyik epigrammájának (6, 19 in *Postumum causidicum*) és Lukillios 84. versének (Anth. Gr. Jacobs 3, 46 = Anth. Pal. Duebner

2, 141) a hasonlósága. Akkor csak Martialis jellegzetes eljárására térünk ki, arra, hogy „tudatosan elhallgatja mindazt, ami csak görög, azt pedig, ami római, szándékosan kiemeli és hangsúlyozza”. Vannak azonban a kérdésnek egyéb vonatkozásai is, melyeknek megvilágítása talán nem lesz egészen érdektelen.

Lukillios Meneklese az elveszett jószág helyett egyre csak Othryadesről, a thermopylaii hősökéről, Xerxesről és a spártaiakról beszél. Martialis Postumusa szintén hallgat az ellopott kecskékről, de annál nagyobb hévvel fecseg összevissza mindent Mucius Scaevoláról, a pún háborúkról, Mariusról, Sulláról és Mithridates legyőzéséről (5—: *tu Cannas Mithridaticumque bellum et periuria Punici furoris et Sullas Mariosque Muciosque magna voce sonas manuque tota*). A két költemény összevetése nem újkeletű, már Th. Farnabius Martialis-kiadásában (Amsterdam, 1749) megtaláljuk. Még régebbi Lukillios epigrammájának értelmezésével kapcsolatban a Lukianos ῥητόρων διδασκαλοῦ-ára (18. c.) való hivatkozás. (Az Anthológiának H. Stephanus jegyzeteivel ellátott Wechel-féle kiadásában — Frankfurt, 1600 — már megvan.) Oktató tanácsok formájában metsző gúnnyal teszi nevetségessé Lukianos ebben az iratában a korabeli nagyhangú retorokat. Mert ha Athénben egy szélhámosról vagy házasságtörőről szónokolnak, okvetlenül beleszövik, hogy mi történik Indiában vagy Ekbatanában (τὰ ἐν Ἰνδοῖς καὶ Ἐκβατάνοις λεγέσθω). Nem maradhat el a marathoni csatának és Kynaigeiros önfeláldozó viselkedésének az említése sem (ἐπὶ πᾶσι δὲ ὁ Μαραθῶν καὶ ὁ Κυναιγεῖρος, ὧν οὐκ ἂν τι ἄνευ γένοιτο). Mindig el kell ismételni a hellespontosi átkelésnek, az Athos körülhajózásának a történetét, a médek nyilfelhőit, Xerxes megfutatomását, Leonidas csodálatos bátorságát, Othryadesnek önvérével irt betűit, a salamisai, artemisioni és plataiai győzelmes ütközetet. „Minden beszédben ott úszkáljon ez a néhány név, virág módjára takarjon el mindent, még ha nincs is rá semmi szükség...” (ἐπὶ πᾶσι τὰ ὀλίγα ἐκεῖνα ὀνόματα ἐπιπολαζέτω καὶ ἐπανθείτω... , κἂν μηδὲν αὐτῶν δέη.)

Lukianos nem is nagyon túloz. Ez csakugyan így volt: a paradeigmák alkalmazását már a régebbi görög szónoki műelmélet is előírja. (Arist. rhet. 1418 a 19; v. ö. E. Norden: Vergilii Aen. B. VI. 313.) Othryades és Leonidas, a thyreai és thermopylaii hősök példája Isokratéstól (Archid. 136 d) kezdve hosszú századokon keresztül együtt szerepel, hol Marathonnal (Menandros π. ἐπιδεικτικῶν 2, 609 [Walz: Rhet. Gr. 9, 206—]), hol mással tetézve. Pl. Libanios 24, 22: ὡ πόνοι καὶ μάχαι καὶ τὰ σεμνὰ τῆς Λακεδαιμόνος τρόπαια. majd az elmaradhatatlan Othryades és Thermopylai. (V. ö. P. Kohlmann: Othryades. Rhein. Mus. 29, 1874, 463—. Rhetorikai hypothesisek: 474—.) Lukianos egy másik helye (Zeús τραγ. 32) szerint Marathon, Miltiades és Kynaigeiros emlegetése μεγίστη εἰς τοὺς λόγους ὑπόθεσις.

De már Aischines is (π. παραπρ. 75) az ősök τρόπαιον-jaira való hivatkozás után Plataiaira, Salamisra, Marathonra és Artemisionra emlékezteti hallgatóságát, természetesen csak azért, hogy hangulatot keltsen Demosthenes ellen. (L. még Ktes. 181—, 259.) A koszorúról szóló beszédben (208) aztán Demosthenes megfelel neki. Felsorolja az „ősöknek” ugyanezeket a nagy tetteit, majd kifakad (209): τρόπαια καὶ μάχαι καὶ παλαιὰ ἔργα ἔλεγε, ὧν τίνος προσεδείθ' ὁ παρῶν ἀγῶν οὐτοῖσι „De mi köze van mindennek az én ügyemhez?”

Látjuk tehát, hogy ezzel a rhetorikai eszközzel, a schemává meredvedett paradeigmák felsorolásával vissza lehetett élni, — és vissza is éltek. E. Rohde (Der griech. Roman und seine Vorläufer.³ 1914, 322—) a késői görög sophistika szónoklatának elfajulásával foglalkozva, rá-

mutat ezeknek a retoroknak világuktól „időben s térben” való teljes elrugaszkodására. Az akkori időket nem is méltatják figyelemre, mind-úntalan csak a régi dolgokat szedik elő. Dion Chrysostomos egy helyen (21, 11) mentséget kér, hogy nem Kyrosról vagy Alkibiadesről, hanem csak Neróról és a jelentéktelen újabbkori eseményekről beszél (ἴσως δὲ μου καταφρονεῖς καὶ ἡγεῖ με ληρεῖν, ὅτι οὐ περὶ Κύρου καὶ Ἀλκιβιάδου λέγω, ὡς περὶ οἱ σοφοὶ ἔτι καὶ νῦν, ἀλλὰ Νέρωνος καὶ τοιοῦτων πραγμάτων νεωτέρων τε καὶ ἀδόξων μνημονεύω.). A környezet sem felel meg nekik, ezért ajánlja Lukianos, a ῥητόρων διδάσκαλος, Indiának és Ekbatánának mindenáron való közbeszövését.

Most már jobban megértjük, hogy miért elégedetlenkedik olyan bosszúsan Petronius a római forumon uralkodó állapotok miatt. Saturájának töredékei mindjárt így kezdődnek: (*ad eloquentiam ituri*) *nunc et rerum tumore et sententiarum vanissimo strepitu hoc tantum proficiunt, ut cum in forum venerint, putent se in alium orbem terrarum delatos.* Bizony, itt is inkább csak Ekbatánáról és pihent agyak furcsa szüleményeiről folyt a szó, akár Athénben... Norden (Kunstpr. 275—) éppen ezt a tartalom és a külső forma között kiabáló óriási ellentétet tartja jellemzőnek a declamatiókra. Példának hozza fel, hogy valami hitvány ügyben marakodó testvéreket nem is hasonlítanának össze mással, mint Atrusszal és Thyestesszel (Seneca contr. 1, 1, 21) stb. Azzal, hogy nem ízléstelen-e az ilyen párhuzamba állítás, senki sem törődik. Akárhányszor igazán a hajuknál fogva rángatják elő ezeket az „*exemplum*”-okat. (Seneca contr. 7, 5, 12: *gravis scholasticos morbus invasit; exempla cum dixerunt, volunt illa ad aliquod controversiae thema redigere.*) Mondókájuk kicsinosítására a Valerius Maximus-féle anekdoták között találhattak ezek a retorok „példaképet” mindenre, amire csak akartak.

Az ilyenfajta *exemplum*-gyűjtemények azonban régiebb keletűek. Cicero tudvalevőleg a görög παραδείγματα mellé mindig római példákat hoz fel. Ez a sok név (v. ö. EPhK 64, 1940, 176) rendszerint a szónoki gyakorlat számára készített összeállításokból való. A felsorolások végén mindig ott áll: *innumerabiles alii* (pl. parad. Stoic. 1, 2, 12; utána: *nam domesticis exemplis abundamus*). De — minden eshetőségre készen — közkézen forognak az idegenből vett példák is. Valerius Maximusnak a bátorságról (*de fortitudine*) szóló mintagyűjteményében (3, 2) az említett martialisi epigramma hőseit hiány nélkül megtaláljuk: Muciust és Porsenát (2), Hannibalt (11), Mariust (18), Pompeiust (13) stb., az „*externa exempla*” között pedig a Lukilliosból és Lukianosból ismerős Dariust (2), Leonidast, Thermopylait és Xerxest (3), Othryadest (4) stb. *Decantatae in omnibus scholis fabulae istae sunt*, mondhatjuk az ifjabb Senecával (ep. 14, 4).

Az üresbeszédű, a való világtól eltávolodott, iskolaszagú szónokokat csipkedi meg tehát Lukillios és Martialis epigrammája is. (Jacobs jegyzete Anthologia-kiadásában: „*de absurdo causicorum more orationes suas alienissimo loco magnorum virorum nominum et exemplis exornandi*.”) Beszélni tudtak ezek nagyon, de miről? Vagy amint Synesios mondja Dion Chrysostomos egyik beszédéről (a κόμης ἐγκώμιον-ról φαλακρίας ἐγκώμιον-jában, 4, 66 a): δοκεῖ μοι Δίῳ λέγειν μὲν εἶναι δεινός, οὐκ ἔχειν δὲ ὅ τι καὶ λέγει, λέγειν δ' ὅμως ὑπὸ περιουσίας τοῦ δύνασθαι.

Borzsák István.

Die Vergleichung von Mart. 6, 19 und einem lukillischen Epigramm (Anth. Gr. 3, 46 Jac.) lässt einen rhetorischen Kunstgriff, die nicht

selden mass- und geschmacklose Verwendung von historischen Beispielen, in neuem Licht erscheinen. Aus den zitierten Stellen von Demosthenes und Aristoteles bis auf Lukianos kann man ersehen, wie in der antiken Beredsamkeit von diesen exempla (domestica und externa; παραδείγματα οικεία und ἀλλότρια: Cass. Dio. 44, 25, 5) Gebrauch oder vielmehr Missbrauch gemacht wurde.
Stefan Borzsák.

Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez.

A bolognai egyetem büszkeségének, Beroaldus maiornak az életrajzi adatait két tanítványa őrizte meg számunkra.¹ Az egyik életrajz, amelynek szerzője Bartolommeo Bianchini, Beroaldus Suetonius-kiadásának az elején jelent meg, címe Vita Philippi Beroaldi (Mantua, 1510). Tartalmasabb és fontosabb Iohannes Pinus Tolosanus önállóan megjelent kis munkája, Clariss. et illustr. viri Phil. Beroaldi Bononiensis vita.² Ez utóbbi Beroaldus magyar összeköttetéseiire vonatkozó, eddig figyelembe nem vett adatokat is tartalmaz.³

Mindenekelőtt rekonstruálhatjuk egy feljegyzése alapján a Várad Péternek ajánlott Apuleius-kiadás végén szereplő „Endecasyllabon” keletkezésének a történetét. Beroaldus nyilván puhatolódzott, hogy milyen fogadtatásban részesülne Apuleius Asinus Aureusának készülő kiadása Várad Péternél. Az érdeklődésre a püspök azt írta neki, küldje csak sürgősen azt az ígért szamarat, ő meg majd arannyal megrakva küldi vissza hozzá.⁴ Beroaldusnak tetszett a tréfa, amely a legszöbb kilátásokat nyitotta meg előtte s azt tovább folytatva „Ad Asinum Aureum” címzett kis versében adta meg a levélre a választ. A költeményt Apponyi részben újból kiadta (III. 1578.), íme a teljes szöveg:

I dextro pede sydere et secundo
Felix Pannoniam petas aselle:
Te non aspera saxa non viarum
Scrupi, flumina cespites, lacunae
Clivorum salebrosa senticeta
Delassen., iter hoc laboriosum
Transcurras sine claudicatione.
Commentaria nostra sarcinasque
Perfer naviter offerasque munus
Petro pontifici pio eloquenti,
Quo nil doctius elegantiusque,

¹ Beroaldusról I. Fantuzzi, *Notizie degli Scrittori Bolognesi* (Bologna, 1780—90) II. p. 111—, L. Frati, *I due Beroaldi* (*Studi e Memorie per la storia dell'Università di Bologna*), II. pp. 209—228. *Encyclopedia Italiana* VI. p. 771. (Sabbadini cikke.)

² Bononia (Benedict. Hector) 1505.

³ Magyar összeköttetései nézve I. Gr. Kemény József, *Történelmi és irodalmi kalászatok* (Pest, 1861), pp. 50—62., Abel—Hegedűs, *Analecta Nova*, p. 40., *Analecta Recentiora*, p. 120., Apponyi, *Hungarica*, I. 29., 39., III. 1562., 1578., 1581.

⁴ Ut in apuleiani asini commentariis nuper quos dum se Thomae (nyilvánvaló tévedés Petro helyett) colocensi archiepiscopo viro bonarum artium studioso dicare velle scriberet, tale accepisse responsum dicitur, asinum istum quem tam benevole nobis es pollicitus, si ad nos propere miseris. denuo ipse ad te onustum auro remittam.

Quo nil sanctius est benignusque.
 Is te comiter obvioque gressu
 Gratanter capiet: statim refectum
 Unguento ambrosia, toro fovebit.
 Tunc molli satur educatione
 Fies delitium tui patroni,
 Gustabisque rosas, eris torosus
 Splendens floribus aureusque asellus.
 I dextro pede sydere et secundo
 Felix pannoniam petas aselle.

Újabb bók ez az „Endecasyllabon“ Váradi felé, de egyszersmind kiolvasható belőle a szegény humanista reménykedése is: ami engem illet, én küldöm a szamarat, de a dűserszényű püspök jóvoltától függ, hogy valóban „aureus“ lesz-e a számomra. Minden okunk megvan azt hinni, hogy Beroaldusunk nem csalódott Váradi bőkezűségébe vetett reményében.

Altalában megállapíthatjuk, hogy az ilyen módon megtisztelt magyarokkal kapcsolatban „kellemes“ tapasztalatokat gyűjthetett. Amikor ugyanis fiának keresztapát keresett, a magyar Kesserű Mihályra esett a választása.⁵ Kissé lecsökkenti ugyan a megtiszteltetés becsét az, hogy egyidejűleg még két másik tanítványát — bizonyos Volphgangus Hebenensist és Sigismundus Hoenliust — is felkérte ugyanerre a szerepre, amint egy, az utóbbihoz intézett levélből kiderül: „Qui cum proxime auctus essem filiolo pristinam amicitiam religiosa quasi quadam necessitudine cumulasti, factus mihi, ut vulgo dicitur, compater, una cum ornatissimo Episcopo Boscinensi Michaele Cheserio meo contubernali, nec non una cum clarissimo Adulescentulo Volphgangi Hebenensi condiscipulo tuo.“⁶

I. Pinus Tolosanus, a különben nagyon is hű történetíró, erről a Kesserű Mihály és Beroaldus között fennálló „rokoni kapcsolatról“ nem tesz említést, az ellenben az ő szorgalmának köszönhető, hogy Szatmári püspök titkárát, a nagyjelentőségű Brodarics Istvánt is Beroaldus tanítványai közé sorozhatjuk. A nevezetesebb növendékekről szólva nagy elismeréssel emlékezik meg a tehetséges magyar ifjúról, aki tanuló-és lakótársa volt. „... et si omnes (discipulos) enumerem, in immensum opus excresceret, sed neque tamen a me sine piaculo taceri poterit stephanus pannonius, cognomento Brodarichus Zagroviensis, contubernalis ante et condiscipulus meus iuvenis summo ingenio et incredibili facilitate atque memoria praeditus qui tametsi olim adhuc adulescentulus patavii Calphurnium plusculos annos audiisset, sic tamen sub hoc rostro communi praeceptore profecerat, ut nisi suorum litteris iussus alio vertisset ingenium, magnum in eo studiorum genere fructum facturum videretur.“

Minthogy Beroaldus sohasem említi Brodaricsot, fel kell tételeznünk, hogy csak igen rövid ideig lehetett a tanítványa. Ismeretes, hogy Brodarics 1506-ban, végleges hazautazása előtt Szatmári György megbízásából Ianus Pannonius költeményeinek a kiadásáról tárgyalt Aldus

⁵ Kesserű Mihály külföldi humanista összeköttetéseire nézve I. Beroaldus említett munkáin kívül Apponyi, III. 1957.

⁶ Aulii Gellii Noctium Atticarum Commentarii, Bologna, 1503. A munkát megelőzi Ad Sigismundum Hoenlium Ph. B. Bon. Epistola, 1502, V. 30.

Manutius-szal.⁷ Nem látszik valószínűtlennek az a feltevés, hogy Bolognát is a kiadás ügyében kereste volna fel, vagy legalább ez volt bolognai látogatásának egyik oka. Rövid otlétét mindenesetre felhasználta arra, hogy a híres Beroaldus iskolájában egyet-mást tanuljon és a tanulóársak tiszteletét s szeretetét magának megszerezze. A bolognai Ianus Pannonius-kiadás dicsősége azonban Szatmári másik pártfogoltjára, a Beroaldust követő I. B. Pius tanítványára, Mági Sebestyénre maradt.⁸

Révész Mária.

*

Contribuzioni alle relazioni ungheresi di Filippo Beroaldo maggiore.

Il vecchio Beroaldo, gloria dello Studio bolognese, ebbe moltissimi scolari ungheresi e trovò così la via al cuore ed alla borsa dei mecenati magiari. Uno di quelli è Pietro Váradi, arcivescovo di Kalocsa, a cui dedicò — dopo una corrispondenza preliminare — l'edizione dell' Asino Aureo. La biografia di Giovanni Pino Tolosano ci rivela i particolari di questa corrispondenza. La stessa biografia menziona fra gli allievi di Beroaldo Stefano Brodarics, personaggio più importante del cinquecento ungherese. Riferiamo inoltre il legame di „parentela“ che unì il vecchio professore ad un suo scolare ungherese, Michaele Kesserú, compare di suo figlio nato nel 1502.

Maria Révész.

Junius.

A római hónapnevek érdekes sajátága, hogy míg az 5–10. hónapok neve egyszerűen számnévvel jelöli a hónap nevét a sorban (Quintilis, Sextilis, September—December), addig az első négy hónap neve tényleges név.¹ A *mensis Martius* világosan Mars isten hónapja és erre vall a hónap ünneprendszere is. A *mensis Aprilis*, melynek első napján volt a Veneralia ünnepe, a legújabb kutatások szerint az etruszkoktól átvett hónapnév és Ἄφρω (= Ἀφροδίτη beceneve) etruszkizált alakját:

⁷ Abel, Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon, p. 30. Sörös Pongrác, Jerosini Brodarics István (A Szt. István T. Tudományos és Irod. osztályának felolvasó üléseiből, 62.), Budapest, 1907., Székely Samu, Brodarics István élete és működése (Történelmi Társ., Budapest, 1888., Andreas Veress, Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium, I. Padova (Fontes Rerum Hungaricarum, II.), Budapest, 1915, pp. 23–24., Abel—Hegedús, Analecta Nova, p. 30. Mind e munkák szerzői Brodaricsnak csak páduai tartózkodásáról tudnak.

⁸ Az 1513-i bolognai Janus-kiadásnak Szatmárihoz intézett ajánlásában Mági a püspök pártfogoltjainak a felsorakoztatásakor Laurentius Bistritius, Gyulai Moré Fülöp s Valentinus Cybeleius között említi Brodaricsot. Maga ez a felsorolás is utalni látszik B. bolognai összeköttetéseire.

¹ Hogy a római év eredetileg tízhónapos volt és Martius hónappal kezdődött, azt szintén elsősorban a számnvekből képzett hónapnevek mutatják; v. ö. még Macrobius, Sat. I 12: Romanos quoque olim auctore Romulo annum suum decem habuisse mensibus ordinatum, qui annus incipiebat a Martio; továbbá Sontheimer, RE XVI 53 skk., 55. l.

**Apru* mutatja, az etruszk -le- suffixummal bővítve, tehát *Aprilis* < etr. **Aprle*.²

Maius és *Iunius* az antik etimológizálás szerint *maior* és *iunior* szavakból származik, v. ö. Varro, *De l. l.* VI, 33: *tertius* (sc. *mensis*) a *maioribus Maius, quartus a iunioribus dictus Iunius*.³ Figyelembe véve, hogy az előző hónapok nevei istennevekből származnak, kevésbé fogjuk valószínűnek tartani az ókori grammatikusok e szőfejtését. Nem is szokták őket követni, hanem a hónapok jellege alapján *Maius* (Maia istennő párja) és *Iuno* isten(nev)ekkel szokás őket kapcsolatba hozni.

Hogy *Iunius* csakugyan *Iuno* istennő nevét viseli, az kétségtelen abból a tényből, hogy több latin város naptárában a hónap neve *mensis Iunonius*⁴ és hogy ennek a hónapnak kalendaejára esik *Iuno Moneta* templomának alapítási ünnepe. Az összefüggés tehát tárgyi szempontból teljesen biztos. Nem ilyen világos azonban a helyzet nyelvi szempontból. Mindenki előtt fel kell ugyanis merülnie a következő kérdésnek: Ha a hónapnév a *Iuno*, *Iunonis* istennév származéka, akkor miért *Iunius* és nem *Iunonius* a név?

Schulze e probléma megoldásához a görögségnél keresett segítséget.⁵ Ποσειδών isten nevéből ugyanis nemcsak Ποσειδεώνιος, Ποσειδώνιος, Ποσειδανία származékokat ismerünk, hanem a következőket is: Ποσιδεος, Ποσειδδιος, Ποσειδαία, tehát szerinte „a származtatásnál az n-suffixumot vagy elejtették vagy átvették a melléknévbe”. Azonban Kretschmer kimutatta,⁶ hogy az isten neve eredetileg *Ποριδᾶς volt [Πόσις vagy Πόρις Δᾶς, voc. Πόσ(ε)ι Δᾶς, vagy Πότ(ε)ι Δᾶς, vagyis: Δα(μάτηρ) férjje], tehát az eredeti melléknévi alakok Ποσιδεος Ποσειδδιος Ποσειδαία, míg a Ποσειδε(ε)ώνιος Ποσειδανία alakok a Ποσειδᾶς n-képzős bővítményének, Ποσειδε(ε)ών-nak a származékai. Ezzel egyszersmind kihúzta Schulze magyarázata alól is a gyékényt.

Más úton próbálkozott Meister.⁷ Szerinte *Iunius* szabályos melléknévi alak egy oszk **Iunā* névből. Mivel az oszkban a szóvégi ā-ból ō lett, a latinok ezt a **Iunō* alakot vették át az így szabályos *Iunius* melléknévvvel együtt és a *Iuno* nevet nyelvükben az -ön-tövek közé sorolták be.

² L. Benveniste, *Bulletin de la Société de Linguistique* XXXII (1931), 68 skk. és Cortsen, *Glotta* XXVI (1938), 270 skk. és XXVII (1939), 277 l.

³ Az ókor valamennyi etimológiai kísérlete megtalálható Ovidius *Fastijában*; v. ö. V 11—54: *Maius* a maiestate; 55—78 (és VI 88): a *maioribus*; 79—106 (és VI 35): a *Maia*; VI 21—64: *Iunius* a nostro nomine nomen habet (mondja *Iuno*); 65—90: a *iunioribus*; 91—96: his (sc. *Romanis* et *Sabinis*) nomen *iunctis* *Iunius* habet. Egyedül áll *Macrobius* május hónapra vonatkozó adatával (*Sat.* I 12, 17): *Sunt qui hunc mensem ad nostros fastos a Tusculanis transisse commemorant, apud quos nunc quoque vocatur deus Maius, qui est Iuppiter*; v. ö. Peter, *Roscher's Mythol. Lex.* s. v. *Maius* és Link, *RE* s. v. *Maius*.

⁴ Így Praeneste, Aricia, Laurentum, Lavinium naptárában; Tiburban és Praenestében: *Iunonalis*; v. ö. Ovidius, *Fasti* VI 59, 61—2 és Sontheimer, i. h. 66. l.

⁵ Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen* (Berlin, 1904), 470. l.

⁶ Kretschmer, *Glotta* I (1909), 27 sk. l.

⁷ Meister, *Lateinisch-griechische Eigennamen, I Altitalische und römische Eigennamen* (Leipzig, 1916), 129 sk. l.

Meister felfogásával szemben feltétlenül helytálló Altheim érvelése,⁸ hogy t. i. ez a származtatás ellentmond mindannak, amit az istennő eredetéről és legrégebb elterjedéséről tudunk. Ismereteink alapján ugyanis csak Latium jöhet számításba, mint az istennő eredeti hazája, tehát teljesen valószínűtlen, hogy neve oszk eredetű lenne.

Az ismertett két magyarázat elégtelenségét már Altheim is átlátta és ő az etruszkokhoz fordul, ami egyébként is beleillik az ő felfogásába, mely szerint Róma kultúrája és vallása nagyrésztben etruszk hatás alatt fejlődött.⁹ Iuno neve az etruszkban Uni (a szókezdő i lekopásával, v. ö. etr. Ani. = Ianus). Iunius viszont ennek az Uni alaknak latinositott átvétele lenne; sőt az etruszkban van egy Uni (= *Unie), gen. Unial gentiliium is, aminthogy a Iunius név Rómában is szerepel mint nomen gentile.¹⁰ A következőket szöszert kell idéznünk: „Der älteste römische Kalender setzte also mit seinem mensis Iunius die Existenz einer etruskischen Göttin Uni neben der lateinischen Iuno bereits voraus“. Vagyis Altheim szerint a Iuno név maga latin ugyan, de Iunius csak az etruszkból való visszakölcsönzés lehet. Altheim vallástörténeti felfogásában fontos láncszem lehet ez, azonban következtetése végeredményben petitio principii: ugyanis a Iunius ∞ *Unie párról nem olvasható le, hogy melyik az eredeti, amint általában ilyen esetekben, ha más indicium nincs, elvileg és eleve sohasem lehet eldönteni, hogy melyik a kölcsönző és kölcsönadó fél. Altheim is csak azért jutott erre a felfogásra, hogy t. i. a Iunius ∞ *Unie esetében az etruszk adott, mert lehetetlennek látta a Iunius név intern latin magyarázatát.

Felfogásom szerint pedig helyes eredményre csak úgy juthatunk, ha a problémát a latin nyelv szellemének, szerkezetének és történetének állandó szem előtt tartásával próbáljuk megoldani. Hiszen Altheim is elismeri, hogy a kiinduló pont, Iuno istennő neve latin eredetű.¹¹ A továbbiak megértéséhez foglalkoznunk kell az idg. en/on tövek történetével.¹² Ilyen tövek például görög ποιμήν, ποιμέν-ος „pásztor“, φρήν, φρεν-ός „rekeszizom, szív, lélek“, δαίμων, δαίμων-ος „isten“, gót guma, gen. gumins „ember“ < idg. *għmō: *għmen-es, litván akmuō, gen. akmeñs „kő“ < idg. *akmō: *akmen-es. Amint részben ezekből a példákból is látható, pontos összehasonlítással megállapítható, hogy az en/on-tövek az idg. nyelvben a ragozás során ablautot mutattak; így például a sg. nom. ē(n), ill. ō(n) (v. ö. ποιμήν: δαίμων), acc. en-m, ill. on-m, gen. en-e/os, loc. en-i. A nom. acc.-ban tehát a képző e vagy o fokú ablautot mutathatott (hogy milyen alapon történt a váltakozás, azt nem tudjuk, valószínűleg a hangsúllyal függött össze), de a többi casusban csak az e-szín járta.

Míg ez a megoszlás több indogermán nyelvben megmaradt, addig a latinban két nagy csoport jött létre: az egyik a homo, hominis; virgo,

⁸ Altheim, *Römische Religionsgeschichte* I (Berlin, 1931), 100. l., és már előtte (a Iuno-kultusz eredeti kiterjedésére) W. Otto, *Philologus* LXIV (1905), 163 skk. és különösen 171 skk., 175. l.

⁹ Altheim, i. h. 99 sk. l. és *Epochen der röm. Geschichte* (Frankfurt, 1934), 26. l.

¹⁰ Altheim, i. h. 100. l. nem mondja meg, hogy az uni gentiliiumot honnan veszi. Őn csak annyit látok, hogy uni, gen. unial Iuno istennő neve, v. ö. Vetter, *Glotta* XXVIII (1940), 221. l.

¹¹ V. ö. még W. Otto, i. h. 175 sk. és 204. l.

¹² V. ö. Schwyzler, *Griechische Grammatik* (München, 1939), 485 skk. ll., hol további irodalom.

virginis típus, amely némi nyomait őrzi az eredeti ablautnak, a másik a praedo praedonis, caupo cauponis, Cato Catonis-típus, amely a nominatívusi ō-fokot az egész ragozáson keresztülvitte. Természetes, hogy ez az utóbbi csoport a későbbi, analogikus fejlődés; eredetileg az összes n-tövek ablauttal ragoztak. Ezekután visszatérhetünk a Iuno névhez.

A fentiek értelmében valamikor a Iuno, Iunonis ragozás helyett is a Iuno: *Iunen-es ragozásnak kellett divatban lennie. Ezt a következtetést látszólag veszélyeztetik azok az előalakok, melyeket különböző nyelvészek a Iuno név megfejtésére konstruáltak. Így Ehrlich és Brugmann egy az óind yōšā, gen. yōšnah, nom. például yōsanah „viro mann egy az óind yōšā, gen. yōšnah, nom. pl. yōšānah „viro matura puella, uxor“, szóval ablautoló *Iusō, gen. *Iusnes > *Iūnes alakot vesznek fel, mely kiegyenlítődéssel Iūnō, Iūnōnis-t eredményezett volna;¹³ Leumann szerint esetleg *Iūvō, *Iūnes alakot kell felvennünk.¹⁴ Ezen etimológiák hibája nyelvi szempontból az, hogy egyrészt tisztára konstruáltak (*Iusō, *Iusnes alak ellenőrizhetetlen), másrészt a nominatívus vezető szerepe miatt az említett előzményekből valószínűleg *Iusō *Iusōnis, illetve *Iuvō, *Iuvōnis alakok fejlődtek volna, nem pedig a történetileg hagyományozottak. Tárgyi szempontból pedig Iuno női szerepköre (Iuno Lucina, Covella, Caprotina, Iuga) a iuvenis iunx szavakkal való kapcsolatot teszi kézenfekvővé.¹⁵ Az alapalak tehát, amiből az istennő neve származik, Iuno: *Iunen-es.¹⁶

Amint már most a március hónap neve Mars isten nevének -io-képzős származéka: Märt-io-s, ugyanúgy képezték Iunius hónapra Iuno nevéből a *Iunen-io-s melléknevet. Ez a név azonban két egymásra következő, n-nel kezdődő szótagjából vagy már ebben az alakjában,¹⁷ vagy a már gyengült Iuninis alakban az egyik szótagot haplológiával elvesztette és így jött létre a máig fennmaradt Iunius név.¹⁸ A haplológiához v. ö. tragi(co)comoedia, se(mi)modius, sti(pi)pendium, por(ti)torium; görög εὐ(λο)λαχος, κελαι(νο)νεφές; bizánci Χαλ(κο)κονδύλης 'vasöklű' stb. szavakat.

Iunius hónap tehát valóban Iuno istennő hónapja és neve teljesen szabályosan képződött az istennő nevéből.¹⁹ *Szemerényi Oswald.*

*

¹³ Ehrlich, Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung XLI, 283 skk., Brugmann, Indogermanische Forschungen XXII, 190. l.

¹⁴ Leumann—Hofmann: Lateinische Grammatik I (München, 1926), 239. l.

¹⁵ V. ö. Walde—Hofmann: Latein. Etym. Wörterbuch s. v. Iuno, továbbá W. Otto, i. h. 202 sk. l.; az itt szereplő *iūn-tőre (amiből Iuno en-tővű továbbképzés) v. ö. Brugmann, Archiv f. lat. Lexikographie XV (1906), 4 sk. l. és Grundriss² II I (1906), 297. l., továbbá Wissowa, Religion und Kultus der Römer² (München, 1912), 181. l.

¹⁶ Egy Volci-ból származó feliraton olvasható: Iunonenes pocolom (CIL XI 6708; Diehl, Altlat. Inschriften 87). Vajjon itt a régi Iuno: *Iunenes keveredéséből lett Iunonenes, mint iter: *itenes-ből *iteneres > itineris?

¹⁷ Mivel a Iunius névnek nagyon réginek kell lennie (v. ö. W. Otto, i. h. 175. l.), ezt a felfogást tartom valószínűbbnek.

¹⁸ A haplológiára l. Leumann, i. h. 179 sk. l.; Schwyzer, i. m. 262 skk. II.

¹⁹ A Iunonius, Iunonalis alakok természetesen a gen.-i *Iunenes és a *Iu(ne)nios alakoknál sokkal későbbi korból való új képzések a nyelvtudatban egyedül élő Iūnōn-tőből.

Der Name lunius, der irgendwie mit luno zusammenhängen muss, hat bisher keine befriedigende Lösung gefunden. Der letzte Versuch von Altheim (Röm. Rel.-gesch. I 100), der ihn aus einem etr. Gentiliz uni zurückentlehnen lässt, scheitert m. E. daran, dass luno eben eine altlatinische Gottheit ist und demgemäß ihr Name und dessen Ableitungen nach den Gesetzen der lateinischen Sprachgeschichte zu deuten sind, soweit es natürlich möglich ist. Altheim ist eben deshalb auf die etr. Deutung gekommen, weil er lunius aus dem lateinischen Sprachbau nicht begreifen konnte, was doch m. E. ohne jeden Zwang möglich ist.

*Es steht fest, dass die idg. en/on-Stämme, die im Nom. die Dehnstufe ē(n)-ō(n) aufweisen, in den Casus obl. die Vollstufe-en- (im Acc. daneben noch -on-) zeigten. Im Lateinischen führte das zu einer Zweiteilung des hierher gehörigen Wortmaterials. Teils wurde die alte, durch die Vokalschwächung natürlich sehr verwischte Stammabstufung beibehalten (Typ homo hominis), teils wurde der Vokal des Nominativs durchgeführt (Typ praedo praedonis). Danach müssen einst alle n-Stämme die Stammabstufung gebraucht haben. Es lautete also der Name luno: lunonis ursprünglich luno: *lūnenes. Aus dieser Stammform wurde nun mit dem Suffix -io- der Monats(und Gentil)name *lūnen-ios gebildet, der entweder noch in dieser, oder in der schon geschwächten Form *lūninius durch Haplologie zu dem bis auf unsere Tage lebenden Iunius wurde. Da der Name sehr alt zu sein scheint, halte ich die erste Annahme für wahrscheinlicher.*

Oswald Szemerényi.

Adalékok az oláh-újjörög irodalmi kapcsolatokhoz.

I.

A bukaresti „Revista Fundațiilor Regale“ 1940. februári számában érdekes tanulmányt közölt Barbu Theodorescu a klasszikus francia színpadi irodalom régebbi oláh fordításairól (Teatrul francez în România). E cikk hozzáférhetővé tett számunkra számos olyan régi verses szöveget, melyet eddigi verstörténeti kutatásainkban nem használhattunk fel. B. Theodorescu szövegközlései alapján óhajtottunk tehát néhány adalékot fűzni az újjörög versformák elterjedéséhez az oláh irodalomban.

Nemrégén kimutattuk, hogy az egész oláh műköltészet verselése alapján véve újjörög, illetve újjörög közvetítéssel olasz eredetű (vö. Le origini italo-greche della versificazione rumena, Roma, 1939. Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma, 25—26. sz.) s külön tanulmányt szenteltünk az újjörög versformák tipológiai vizsgálatának is (Az újjörög verstörténet mai állása és az újjörög-olasz kapcsolatok, EPhK. LXIV—1940, 53 kk. I.). Jelen adataink e két cikk kiegészítéséül szolgálnak.

Az újjörög költészet egyik legkedveltebb formája kétségtelenül a jambikus tizenötös, a híres δεκαπεντεσύλλαβος (vö. EPhK. 1940, 60. l.). Egyaránt gyakori mind a nép-, mind a műköltészetben, s mindaddig igen feltűnőnek tartottam, hogy az oláh költészetben, egyetlen elszigetelt esettől eltekintve (ld. Origini, 16. l.) semmi számbavethető nyoma nem volt ismeretes. Most Theodorescu idézi D. I. Roset 1831-ben készült Héraclius-fordításából, mely az első oláh kísérlet Corneille átültetésére, a következő sorokat:

Amorul lui la tine e o vutcă indulcită
 Ce te adoarme nesimțind cât e de otrăvită,
 Și dacă mila este semn d'un suflet cu simțire,
 Dar însă pentr'un hrăpitor tot strigă răsplătire,
 Milă să aibi d'acela ce persoana-ți pizmuește,
 Iar nu d'un îndârjit tiran ce lumea îngrozește.

(Rev. Fund. Reg. 1940. febr. 329. l.)

Felesleges részletesen bizonyítani, hogy e sorokban, bármily nehézkeseek, dőcögősek is azok, tökéletesen felismerhetjük a δεκαπεντεσύλλαβος képletét. Egyetlen példa elegendő:

Amorul lui la tine e | o vutcă indulcită

Tökéletesen ugyanaz a ritmus, mint pl. Solomosnak ebben a sorában:

Μὲς τὸ γιὰ τὸ τῆς κέρκυρας | μὰρ' εἶμαι πέτρα κ' ἔρμη
 ('Απαντα, L. Polilas kiadása, 1936. 167 l.).

Ha mégis akarunk valami különbséget felfedezni a kettő között, akkor azt mondhatjuk, hogy az oláh tizenötösnek a metszet előtti utolsó szótagja rendszeren hangsúlyos, tehát ez az utolsó metszet előtti jambus is pontosan van ritmizálva, míg a görögben viszont a cezúra előtti három íz sokszor daktilikus lejtést kap az eredeti jambusi helyett, vagyis az utolsó iktus kissé eltompul. Persze azért könnyű olyan esetet is találnunk, amikor az újjörögben is a 8. szótag viseli a hangsúlyt. Ilyen Solomos ugyanazon epigrammájának utolsó sora:

Κι' ἄν μὲ πατήσης, Βασιλιά, βράνω βαγί καὶ δάφνη.

(I. h.).

Ez a ritmus tökéletesen tükröződik az idézett oláh szemelvény második sorában:

Ce te adoarme nesimțind cât e de otrăvită.¹

Meg kell egyébként jegyeznünk, hogy Roset eljárása, aki Héralcius-t oláhuul egy tipikusan újjörög metrumban tolmácsolta, egyáltalában nem egyedülálló jelenség a XIX. század első felének irodalmi életében. Elég párhuzamul Costache Negruzzi egyik Victor Hugo fordítására (Le pas d'armes du roi Jean) utalnunk, melynek oláh fordítása Velestino Rigas egyik híres hazafias dalának ('Η Ἑλλάς πρὸς τὰ τέκνα) ritmusa szerint igazodik (vö. Origini, 18. l.). Egyébként magával Corneille-el kapcsolatban is előfordult hasonló jelenség: még 1875-ben is G. Sion Horace-t 15–16 szótagú trochaikus sorokban tolmácsolta, s erről a formáról is jól tudjuk, hogy az Romániában feltétlenül újjörög jövevény (Origini, 44. kk. l.)² Mindent összevéve tehát Roset kísérlete a hasonló eljárások egész sorának keretébe állítható.

¹ Vö. 'Η. Π. Βουτιρίδη, Νεοελληνική Στιχογραφία, Athén, 1929, 236. l. (itt fel vannak sorolva a δεκαπεντεσύλλαβος különböző ritmikai realizációi; cz a variáns Vutieridis 6. 10. és 11. képletének kombinációja).

² Ugyancsak 16 szótagú trochaikus sorokban fordította C. Conachi Pope költeményeit egy alexandrinusokban írt francia átköltés nyomán, vö. Dacoromania, III (1922–23), 294–5 l.

B. Theodorescu cikke azonban még más tanulsággal is szolgál. Azt mutatja ugyanis, hogy a későbbi fordításokból ismert „martelliano“-sornak, melyet pl. Haralamb C. Lecca Horace-fordításában találunk

(pl. La Roma ce-mi deschide în fața un abis? Rev. Fund. Reg. 1940. febr. 332. l.) kezdetben más vetélytársai is voltak. Theodorescu idézi a havasalföldi irodalom egyik úttörőjének, Iancu Văcărescunak 1827-ben készült Britannicus-fordítását (ekkor szólalt meg először Racine oláhul!), s ebben az idézetben, nagy csodálkozásunkra, nem 13—14 szótagos rendes „martelliano“-t találunk, hanem tökéletes 12 szótagos franciás alexandrint, mindig jambussal a metszet előtt s a sorvégen is:

○ || ∪ ± ∪ ∪ ± || ∪ ± ∪ ∪ ± ∪ |
Ce! Neron pănă când || da somn e desfătat
S'aștepți Măria Ta || ca să-l vezi deșteptat,

Allítsuk e sorok mellé a francia eredetit:

± || ∪ ∪ ∪ ∪ ± || ∪ ∪ ± | ∪ ∪ ± |
Quoi! tandis que Néron || s'abandonne au sommeil,
Faut-il que vous veniez || attendre son réveil?

Összevetésünkéből világos — de ezt B. Theodorescu elmulasztotta megállapítani —, hogy a francia klasszikusok valamennyi oláh fordítója közül úgy látszik egyedül csak a mélyen franciás műveltségű Iancu Văcărescu volt az, aki a francia versformát híven próbálta visszaadni. A him- és nőrímek váltakozására ugyan ő sem volt gondtal,³ de mégis közelebb került az eredetihez, mint azok, akik a francia formát habozás nélkül valamelyik újjörög-olasz származású metrummal váltották fel.

II.

A „Viața Românească“ című érdeemes iași-i folyóirat 1939. évi decemberi számában olvasható N. A. Gheorghiu értekezése az első havasalföldi költő, Ienăchiță Văcărescu (1740—1799) nyugateurópai „utóéletéről“ (Ienăchiță Văcărescu popularizat în Apus). Gheorghiu több régi görögvonatkozású francia és német útleírást vett szemügyre, és kimutatta, hogy már 1771-ben megtalálható Pierre-Augustin Guys (1720—1799) „Voyage littéraire de la Grèce ou Lettres sur les Grecs anciens et modernes“ című, 1771-ben Párizsban megjelent művében I. Văcărescu egyik nem oláh, hanem görög versének francia prózai fordítása. A XIX. század elején J. L. S. Bartholdy, német utazó, „Bruchstücke zur nähern Kenntnis des heutigen Griechenlandes, gesammelt auf einer Reise im Jahre 1803—4“ (Berlin, 1805) c. útleírásában idézte ugyanazt a költeményt német verses fordításban, s mikor művét két év múlva franciára lefordították (Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804, Paris, 1807), ebben is szerepelt Văcărescu költeményének immár második francia fordítása. Végül 1825-ben Louis-Jean-Népomucène Lemercier görögbarát költő, Fauriel híres antológiájával (Chants

³ Mint látjuk, Văcărescu a himrímeket általánosította. Erre a tényre is könnyű magyarázatot találni. A francia vers végén az „e caduc“ ma már egyáltalában nem hangzik, úgy hogy a him- és nőrímek váltakozása inkább csak írásbeli hagyomány, a fül mindig csak az emelkedő, jambikus sorvéget hallja ki.

populaires de la Grèce moderne) körülbelül egyidőben görög versgyűjteményt adott ki (Chants héroïques des montagnards et matelots grecs), s ebbe is felvette Văcărescu költeményét, de most már francia verses fordítás kíséretében. Fordítása igen szabad, amint azt a következő párhuzamos szövegek mutatják:

Μ'απελπισίαν τρέχω
Στὰ ἄρμενα ποῦ ἔχω,
Ποῦ μέ αὐτὰ κἄν νά πνιγῶ,
Ἦ σλαμέτι νά εὐγῶ.
Καὶ τοῦτα ἂν βαστάξουν,
Μποροῦν νά μέ φυλάξουν.

(Kétségbeesve futok vitorláimhoz,
amelyekkel vagy megfulladok vagy
menekülést találok. És ha minden
kitart, még megis menthet hajóm.)

Les cieux obscurs n'ont plus
[d'étoiles,
L'abîme est prêt à m'engloutir,
Vais-je, hélas, en rouvrant mes
[voiles,

Me sauver, ou m'anéantir?
Mes agrès, dernière espérance,
Ils se brisent... Ah! ma constance
Vaincra l'Océan et la mort:
Ancre du salut, le courage
Peut seul ravir l'homme au nau-
[frage

Et triompher des coups du sort.

Lemercier fordítását a következő jegyzettel kísérte:

„La leçon philosophique renfermée en ce chant nous enseigne à no jamais nous laisser abattre par le malheur et par le danger au milieu des traverses les plus orageuses de la vie. C'est la plus utile qu'on puisse donner aux hommes: et le poëte valaque qui la met en action dans ses vers nous la présente, à la manière d'Horace, sous l'image la plus animée.“

E szemelvények modern közlője, N. A. Gheorghiu nem vonta le anyagából a szellemtörténeti tanulságokat, pedig ezek maguktól adódnak. Szerintünk igen érdekes, hogy a *legelső oláh költő nem anyanyelvén írt költeményeivel, hanem egy görög verssel jutott bele a művelt Nyugati köztudatába*. Ez a tény egyfelől azt igazolja, hogy a XVIII. századi havasbeli oláhság teljesen beletartozott a görög kultúra érdekkörébe s valósággal összeforrott azzal, másrészt pedig arra utal, hogy ebben a korban még Nyugaton nem igen voltak hajlandók tudomásul venni, hogy az oláhoknak vannak és lehetnek saját irodalmi kísérleteik is s hogy egy *poëte valaque* esetleg anyanyelvén is megszólalhat. Az első idegen szerző, aki az oláh műköltészetet figyelemre méltatta, F. J. Sulzer volt (Geschichte des transalpinischen Daciens. Wien, 1782, III. k), de még ő is csak azt a két elégiát tudta idézni, mely Mária Terézia halálát oláhlul siratta meg. E két költemény természetesen a Kárpátokon inneni oláhoktól származott.¹ Valamivel később az egyébként igen jószemű

¹ E költeményekkel kapcsolatban Sulzer a következő megjegyzést tette: „Zum Unglück für mein Buch, oder zum Glücke für die Wahrheit eines Theiles meines Motto, der Worte nämlich, wo Petronius sagt: In hac enim civitate non litterarum studia celebrantur; zum Beweise der Richtigkeit dieses Denkspruches, ist keines aus einer *transalpinischen Feder geflossen*. Sie sind alle von siebenbürgischen Walachen, oder von dortigen Sachsen verfertigt; zu einem neuen Beweise, das alles auf die Landesverfassung, auf Aufmunterung, nicht auf die Köpfe der Einwohner allein ankommt, wenn die Frage ist: ob dieses oder jenes Volk Verstand, Witz und Geschicklichkeit besitze“. (III. 13—14. l.)

Hauterive sokkal lenézöbben nyilatkozott az alig létező oláh irodalomról: „S'il n'y a dans toute la littérature nationale qu'un seul ouvrage de poésie (valószínűleg Dosoftci verses zsoldárfordítására céloz itt) qui encore ne soit connu que de peu de personnes et ne soit positivement lu par aucune, on ne s'aperçoit pas que cette privation laisse und grand vuyde dans l'employ du temps“ (Cte d'Hauterive, Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie, 1787, új kiadása Bukarest, 1902, 272. l.).
Gáldi László.

*

Contributions à l'étude des relations littéraires gréco-roumaines.

I. *A propos de l'article récent de M. Barbu Theodorescu sur la pénétration du théâtre français dans les Principautés Danubiennes, l'auteur démontre que la première traduction roumaine de Corneille, due à D. I. Roset (1831), était conçue en vers de 15 syllabes (δεκαπεντεσύλλαβος) c'est-à-dire dans un mètre d'origine grecque dont jusqu'ici on n'avait connu aucune trace dans l'ancienne littérature roumaine. Quant à la première traduction de Racine dont l'auteur est Jean Văcărescu, un des premiers poètes de Valachie, elle est composée dans un mètre qui rend assez fidèlement l'alexandrin français. Ce n'est pas un vers de 13 ou 14 syllabes comme le „martelliano“ d'importation italo-grecque des traductions postérieures, mais un vers de 12 syllabes à rimes masculines.* — II. *Un petit poème grec de Ienăchiță Văcărescu, le plus ancien poète roumain de Valachie, fut reproduit en traduction française par P. A. Guys, auteur d'un „Voyage littéraire de la Grèce“ (1771) et par plusieurs autres auteurs, animés de sentiments philhelléniques. Ce fait, qui vient d'être relevé par N. A. Gheorghiu, a une grande importance sous le rapport de l'histoire des idées dans le Sud-Est européen: il prouve jusqu'à l'évidence que, d'une part, la Valachie et sa vie intellectuelle appartenaient entièrement à la sphère d'attraction de la culture néohellénique, et que, d'autre part, la vie littéraire des Roumains, était, aux yeux des voyageurs étrangers du XVIIIe siècle, à peu près inexistante.*

Ladislas Gáldi.

La Bruyère, a magyar történelem tanára.

A „Caractères“ írójának életében a döntő esemény 1684-ben következett be. Condé herceg, XIV. Lajos nagy hadvezére, ki akkor már visszavonultan élt, párizsi hételjában — a Rue Monsieur-le-Prince utcánév erre a korra nyúlik vissza — és Chantillyban, szerződtette 1500 livre fizetésért házitanárnak unokája mellé, ki akkorában még a Duc de Bourbon néven szerepel. A 16 éves, kistermetű, nagyfejű herceg a tehetséges nagyapa elfajzott sarjadékának bizonyult, mint édesapja, az Enghieni herceg. Előbb a jezsuiták nevelték, de fékezhetetlen, rosszindulatú és figyelmetlen diáknak bizonyult. Ezért próbálkozott meg a kissé idétlen családját féltő gonddal szerető Condé herceg a házi neveléssel. Közben meg is nősítették: a király törvénytelen leányát, Mlle de Nantes-ot, Montespagné egyik gyermekét boronálták össze vele, majd bemutatták Versaillesban és attól fogva részt kellett vennie az udvar minden életnyilvánulásában, vadászaton, bálokon, operai előadásokon stb. Versaillesban lakott vele La Bruyère is.

Ilyen körülmények között már eleve nem nagy sikerrel biztatott a szellemileg nyilván elmaradt fiatal herceg nevelése. Pedig egyszerre két tanárt is kapott: az egyik a matematikát tanította, míg La Bruyère a történelmet, a geográfiát, a genealógiát, a jogot és a nyelveket.

La Bruyère levelezéséből éppen az a néhány levél maradt meg, ahol a tanár a nagyapának beszámol tanítványa haladásáról és a végzett anyagról.

Bennünket magyarokat azonban különösen az érdekelhet, hogy e levelekben igen sűrűn szerepel a magyar történelem. Már az elsőben arról ír La Bruyère, hogy Descartes és Ovidius tanulmányozása mellett beszélt a kis hercegnek Olasz-, Magyar-, Lengyel- és Törökországról.¹

Második levelében, mely 1685. április 3-ról van keltezve, szó szerint ezeket írja: „Letisztáztam, amit az Ön parancsára lefordítottam a kis német könyvből: folyamatos elbeszélése ez a magyarok dolgainak és királyaik sorának, amelyet ritkán lehet másutt találni ilyen rendben és ilyen pontossággal. Hasznos lesz Ő Fenségének, a történelem tanulásánál. Ami azután következik, amit itt küldök, Uram, és amit nem fordítottam le, abban van valami Zrínyi grófról, Candia ostromáról, Bécs ostromáról, néhány szó Thökölyről és Buda ostromáról, de kevesebb részletességgel, mint amit olvashatott a gazette-ekben és minden tudósításban.”²

Ez a levél igen tanulságos a mi szempontunkból. Megtudjuk belőle, hogy Condé herceg maga utasította La Bruyère-t, hogy fordítsa le neki egy „kis“ német könyvből a magyar történelmet és hogy La Bruyère ebből a fordításból akarta tanítani a magyar históriát a kis hercegnek.

Milyen „kis“ német könyvről lehet itt szó? Először is bizonyos, hogy csak német nyelvű lehetett, mert La Bruyère egyrészt ama kevés korabeli honfitársa közé tartozott, aki tudott németül, másrészt latin nyelvű németországi könyv nem jöhet szóba, mert azt Condé herceg eredetiben is el tudta volna olvasni.

A könyv dátumára nézve két határpontunk van. Az egyik Bécs ostroma, mely, mint tudjuk, 1683-ban zajlott le, és amely már szerepel La Bruyère szerint a kis könyvben, a másik, La Bruyère levelének kelte: 1685. április 3. Tehát csak e két dátum között megjelent könyvek jöhetnek szóba.

Ha azonban a La Bruyère említette budai ostromon az 1684-ben megkezdett, majd abbanmaradt ostromot értjük, akkor a könyv dátuma még közelebbről meghatározható: csak egy 1684-ben vagy 1685 áprilisa előtt kiadott nyomtatvány jöhet szóba, ahol Candia ostromának, Bécs ostromának, Thököly haditetteinek és Buda első, félbenmaradt ostromának is elő kell fordulnia.

Ezeknek a feltételeknek pedig csak egy meglehetősen népszerű és sok, állandóan bővített kiadásban megjelenő német könyv 1684-i kiadása felel meg, melynek góltétus címlapja a következő:

Der vermehrte Donau-Strand, Mit Allen seinen Ein- und Zuflüssen, angelegenen Königreichen, Provintzen, Herrschaften und Städten,

¹ Servois kiadása, Grands Écrivains de la France. II. 477.

² „J'ai mis au net ce que j'ai traduit par vos ordres du petit livre allemand: c'est une suite des affaires des Hongrois, et la succession de leurs rois, que l'on voit rarement avec tant d'ordre et d'exactitude. Cela sera utile à Son Altesse pour ce qui concerne l'histoire. Ce qui suit ce que je vous envoie, Monsieur, et que j'ai laissé sans traduire, c'est quelque chose du comte de Serin, le siège de Candie, celui de Vienne, un mot de Tekehli et du siège de Bude, mais moins en détail que ce que vous en avez lu dans les gazettes et dans toutes les relations.“ Éd. Grands Écrivains II, 481.

auch dererselben Alten und Neuen Namen vom Ursprung bis zum Ausflusse: in Dreyfacher Land Mappe vorgestellt; auch samt kurtzer Verfassung einer Hungar- und Türckis. Cronik, Und des Anno 1663. und 1664. geführten Türken-Krieges, beschrieben durch Sigmund von Birken, C. Com. Pal. Anjetzo aber Mit einer kurtzen Continuation der merkwürdigsten Türkischen Kriegs-Handlungen in Candien, Polen und Hungarn, wie auch die Beläger- und Entsetzung der Käys. Residenz-Stadt Wien, Eroberung Barkan, Gran, Vicegrad, Waitzen, und Pest etc. betreffend, versehen, und Neben L. Figuren der vornehmsten Städt und Vestungen an der Donau in Kupfer hervor gegeben und verlegt von Jacob Sandrart, Kupferstecher und Kunsthändler in Nürnberg. Im Jahr Christi 1684.³

Sigmund v. Birken (Bircken) palotagrófnak műve, a dunai „Lebensraum“-nak ez a korai leírása igen népszerű könyv lehetett, mert könyvtáraink számos kiadását őrzik már az 1664. évtől kezdve. Eredeti alakjában „Der Donau-Strand“ volt a címe: kiadói toldották meg halála után (1681) a későbbi eseményekkel és éppen 1684-i kiadásában kapta először a „Der vermehrte Donau-Strand“ címet. 1684-ből két kiadása is van. Az elsőben még hiába keressük Buda ostromát. De a másodikban, melynek teljes címlapját imént adtuk, Birken folytatója beszámol Pest elfoglalásáról és Buda megkezdett ostromáról is. Természetesen ugyanitt megtaláljuk Candia ostromának rövid említését és a bécsi ostrom leírását is, ami, ha végül még a kis 16-rét alakot is figyelembe vesszük, pontosan megfelel La Bruyère leírásának.

A könyvecske előbb 120 lapon végigsétáltat a Duna partján Bajorországtól kezdve, Ausztrián és Magyarországon. Majd Szerbiába és Valachiába jutunk. Minden fontosabb helyről mészetet is ad. Végül Konstantinápolyba visz és ott zárja le az utazást. Közben azonban a dunamenti országokban a nagyobb mellékfolyók vidékét is leírja s így szinte az egész Magyarország leírását megkapjuk, Tokajtól Kanizsáig. A 121. lapon kezdődik a „Kurtz verfassete Hungar- und Türckische Chronik“, mely előbb a hún-magyarok és a törökök őstörténetét vázolja Thuróczi alapján, majd az avarokon keresztül észrevétlenül bevezet a magyar történelembe, anélkül, hogy Árpádról és az új honfoglalásról egy szót is szólna. Aztán Szent Istvántól kezdve megkapjuk a magyar királyok sorát, rövid életrajzokkal egészen Lipótig, de sajátos módon a szerző — valószínűleg az események könnyebb megértése céljából — a török szultánok sorát is beleilleszti a magyar uralkodók sorrendjébe.

Ezt a részt fordította le La Bruyère saját bevallása szerint. Ezután ugyanis megint új fejezet következik, mely a „Türcken Kriegs-Verlauf“ címet viseli. Aztán megint egy külön cikk, megint új címmel: „Continuation der merckwürdi(g)sten Begebenheiten, von Anno 1665. bis 1684. Hungarn, Polen, Candia, Türckey, und Tartarey betreffend“. A Türcken-Kriegs-Verlauff-ban olvashatta La Bruyère Zrínyi Miklós világhírű haditetteit, a Continuation-ban pedig Candia, Bécs és Buda megkezdett ostromát, továbbá Thököly harcait, melyekre levelében utal.⁴

³ Akad. Könyvtár: M. Föld O. 304. és R. 133. A korábbi 1684. kiadás u. o. R. M. Ir. IV (Vigyázó). Ennek ugyanitt olasz fordítása is megtalálható. Birckenről I. Jöcher: Allg. gelehr. Lexicon. Van egy „Mausoleum der ungarischen Könige“ c. műve is.

⁴ Itt mondok hálás köszönetet Török Pál barátomnak, aki adataim alapján a könyv nyomára vezetett.

Igy forma, dátum, tartalom, minden arra mutat, hogy rátaláltunk arra a kis német könyvre, melyből La Bruyère a magyarok történetét lefordította a nagy Condé herceg számára és amelyet aztán ő is magyar történelmi kézikönyvnek akart használni.

Egy későbbi levelében még egyszer visszatér fordítására és ez a kitérés csak megerősíthet bennünket abban a feltevésünkben, hogy Sigmond v. Birken könyvéből fordította le a magyar-török históriát. 1685. április 14-én írja Condénak: „Felfedeztem egy tévedést a fordításnak abban a példányában, melynek másolatát megküldtem Fenségednek, aki bizonyára jobban észrevehette, mint bárki a világon, mert a III. Ferdinándról szóló részben, tollhiba következtében felcseréltem a szavakat s így a nördlingeni csatát, melyet ez a fejedelem a svédek és a protestáns fejedelmek ellen 1634-ben megnyert, utána teszem annak, amelyet Ön jól ismer.“⁵ Ezzel La Bruyère itt Condé győzelmére céloz, aki 1645-ben szintén Nördlingen mellett verte meg a császári hadakat. A zavart itt Birken szövege okozta, aki így ír III. Ferdinándról: „A(nno). 1634, (gleichwie auch anno 1647.) zoge er, wider die Schweden und Uniürten, persönlich zu Feld und obsiegete ihnen den 6. September, in dem namhaften Treffen bey Nördlingen, welcher Sieg die Stände wieder in Keyserliche Devotion gebracht...“⁶ Valószínűleg erre a nem egészen világos, zárjelbe tett 1647-es dátumra vitte át La Bruyère Ferdinánd győzelmét, holott tudnia kellett volna, hogy az 1634-ben, jóval Condé győzelme előtt játszódott le. De ezzel a helyreigazítással La Bruyère csak megerősítette feltevésünket, t. i. hogy Birken könyvét fordította.

S most nézzük, hogy haladt a kis herceg a magyar történelemben? A mester eleinte bizakodó leveleket ír tanítványáról. 1685. április 14-én még csak a francia történelemnél tartanak: „esze nyiladozóban van — írja a hercegről — és napról-napra csinosodik, mint ahogy termete is, mely rendkívül szépül, nagyon nő, amit mindenki észrevesz“. A növekedésről azért kellett beszámolni, mivel Condé sarjadékai mind szokatlanul kistermetűek voltak. Biztató jelnek veszi La Bruyère azt is, hogy a történelem kezdi érdekelni.⁷ 1685. július 7-én még mindig csak Szavójában vannak, de ígéri, hogy onnan „Magyarországba mennek az örökös tartományokon át, amit tökéletesen fog tudni, mint mindent, ami geográfia: erről kezeskedem Fenségednek“.⁸

Ebből már kiderül, hogy a tantervben nagyon fontos szerepet szántak a magyar történelemnek. Egy későbbi levélből ezt még határozottabban megtudjuk. 1685. augusztus 13-án írja a tanár, hogy aznap kezdték meg az örökös tartományokat, melyeket korábban kihagytak, hogy annál gyorsabban térhessenek át a magyar históriára: „Ma, hétfőn ismertetem meg vele az ausztriai ház örökös tartományait, melyeket

⁵ Éd. Grands Écr. II. 485: Je viens de trouver une méprise dans l'exemplaire de la traduction dont j'ai envoyé une copie à Votre Altesse, qui a dû l'y apercevoir mieux que personne du monde; car c'est dans l'article de Ferdinand III, où par une transposition de mots qui est échappée à ma plume, je fais la bataille de Nortlingue que ce prince gagna, en 1634, contre les Suédois et les princes protestants, postérieure à une autre qui est de votre connaissance.

⁶ Birken: 171 l.

⁷ U. o. II. 485.

⁸ U. o. II. 486. „...et de là nous irons en Hongrie par les pays héréditaires, qu'il saura parfaitement comme tout ce qui est géographie: c'est dont je réponds à Votre Altesse.“

elhagyunk, hogy annál gyorsabban térhessünk át a magyar királyságra, melyre nézve nekem Fenséged azt parancsolta, hogy jobban tanítsam, mint a többit; elég jól is tudja; képes arra, hogy meghallgassa az ebből az országból jövő híreket és hogy ő maga is beszéljen róluk“.⁹

Egy keltezés nélküli levélből aztán megtudjuk, hogy szorgalmasan ismételtetik Flandriát, Németországot, Franciaországot és Magyarországot, hogy a herceg jobban megtartsa ezeket az „olyan fontos“ (si essentielles) dolgokat és hogy betéve tudja a neveket is.¹⁰ Azonban 1686. július 4-én Versailles-ból már csüggedten számol be La Bruyère a Chantillyban lakó nagyapának tanítványa figyelmetlenségéről és feledékenységéről. Nincs más hátra, mint állandóan ismételtetni mindazt, ami feltétlenül szükséges neki: „És mivel a Bourbon herceg úr még mindig egy kissé nehezen tud figyelni és ez hátráltatja a tanmenetet, nem tudok mást, mint erősen és sűrűn belevésni elméjébe a történelem, a földrajz és a genealógia azon elemeit, melyekről feltétlenül szükséges, hogy tudjon; így szinte sohasem jutok ki Németországból, Magyarországból, Olaszországból, Franciaországból, Németalföldből; mindezt elfelejtendő, mihelyt más ismeretekre térnék át és túlsoká időznék azoknál.“¹¹ A figyelmetlenséget a tanár saját makacsságával próbálja ellensúlyozni, és „ezer meg ezer ismétléssel“.

Mi lehetett az oka annak, hogy a „nagy Condé“ ennyi érdeklődést mutatott Magyarország iránt? Miért kéri meg La Bruyèret, fordítson le számára egy németül írt magyar históriát? Miért hagyja meg, hogy unokáját minden más ország történelménél is részletesebben tanítsa e távol-eső ország viselt dolgaira? Miért szerepel a magyar történelem még akkor is a tantervben, mikor a tanítvány idétlensége miatt már csak a legszükségesebbre lehet szorítkoznia a tanárnak? Miért kell a magyar történelmet továbbra is „ezer meg ezer ismétléssel“ magolnia a tehetéstelen királyi hercegnek?

Azt hiszem, az okot nem egyesegyedül a török háborúk iránti érdeklődésben kell keresni, bár kétségtelen, hogy magát Condét is érdekelték az események.¹² Olyan okos ember, mint Condé herceg, nem adott volna ilyen sajátos utasítást unokája házi tanárjának, ha nem lett volna külön célja vele.

Itt idézzük emlékünkből, mi történt 1683-ban, vagyis egy évvel azelőtt, hogy La Bruyère a tanítást elkezdte. Az egyik királyi sarjadék, a király veje, Conti herceg és testvére a comte de Turenne, valamint

⁹ „Pour passer plus vite au royaume d'Hongrie dont vous m'avez commandé de l'instruire préférablement à tout le reste: il le sait assez bien; il est capable d'entendre parler des nouvelles de ce pays là et d'en parler lui même.“ (Éd. Grands Écrivains II, 487.)

¹⁰ U. o. II. 496.

¹¹ U. o. II. 507: „Et parce que Monsieur le Duc de Bourbon a toujours un peu de peine à s'appliquer, et que cela retarde le projet de ses études, je ne sais autre chose que lui inculquer fortement et souvent les endroits de l'histoire, de la géographie et des généalogies, dont il est tout à fait nécessaire qu'il soit instruit; ainsi je ne sors presque point de l'Allemagne, la Hongrie, l'Italie, la France, les Pays-Bas, qu'il oublieroit dès que je passerois à d'autres connoissances et m'y arrêteras trop longtemps.“

¹² Étienne Allaire (La Bruyère dans la maison de Condé, Paris 1886; 2 köt.) tisztán a kortárs érdeklődéscélvel magyarázza Condé magyar vonatkozású utasításait és nagy fontosságot tulajdonít a kis német könyvnek, melyet meg sem kísérel azonosítani. V. ö. id. m. I. 246.

Szavojai Jenő, ki akkor húszéves volt, titokban felkerekedtek, hogy Magyarországra menjenek harcolni a török ellen.

Conti herceg részt vett Esztergom ostromában (1685) és olyan vakmerően viselkedett, hogy Lotharingiai Károly azzal fenyegette meg, hogy Komárom várába zárja, ha olyan fölöslegesen kockáztatja életét.¹³ A herceg aztán nem sokára hazatért, míg Szavojai Jenő tovább emelkedett dicsőséges osztrák katonai pályáján.

A francia közvéleményben sokan voltak, akik azt hitték, hogy Conti herceg azért ment Magyarországra, hogy majd a magyar trónra ülhessen, hiszen a következő vers járta róla:¹⁴

Quitter par un beau zèle une épouse charmante
Pour suivre dans la guerre un malheureux parti,
Voler dans les endroits où règne l'épouvante
C'est montrer un Condé dans un jeune Conti.
Mais de tout ce qu'on en peut dire
En deux vers on peut décider:
Qui court pour secourir l'Empire
Mérite de le posséder.

„Aki a Birodalom segítségére siet, megérdemli, hogy birtokolja azt.“ Nem lehetetlen, hogy e zavaros időkben csakugyan gondolt efféle Conti herceg. S azt hiszem, itt kell keresnünk az öreg Condé magyar történelemoktatásának kulcsát. Azt a különös és hangsúlyozott kívánságot, hogy unokája a magyar történelmet minden más ország történelméénél jobban megtanulja, hogy tudjon — mint La Bruyère mondja — a magyarországi hírekről beszélni, csak titkos politikai célokkal tudom magyarázni: talán arra gondolt a nagyapa, hogy a Lipót császár és királlyal hadilábon élő francia királynak kellemes lesz, ha alkalomadtán lesz királyi herceg a Bourbon-családból is, aki a magyar viszonyokkal ismerős és akit alkalomadtán politikai célokra fel is lehet használni és ki tudja? talán a magyar trónra ültetni... Azért a história oktatásában meg is követelte az öreg Condé, hogy La Bruyère kioktassa a nagy politikai szerepre szánt herceget a háborúk okairól, a fejedelmek hibáiról és helyes elhatározásairól is, mert enélkül, mint La Bruyère írja megbízójának, „a történelem olyan, mint egy közönséges hírlap“.¹⁵ Valószínűleg a magyar történelembe is igyekezett La Bruyère mélyebben belelátni és a magyar felkelések igazi rugóira rámutatni. Hiszen a francia udvar állandó kapcsolatban állott a magyar felkelőkkel, különösen Thökölyvel s így egy vérbeli hercegnek, ki még Franciaországban is trónutódlási joggal bírt a királyi család kihalása esetén, ismernie kellett a francia diplomácia anyagának ezt a fejezetét is.

Sajnos, a Condé-család szerencsétlenségére, az unoka nem mutatott különösebb tehetséget ahhoz, hogy nagyobb politikai szerepet vállalhasson, hiszen még saját környezete is menekült előle. Olyan volt, mondja Saint-Simon, mint egy állandóan repülő malomkő, mindenki futott, ha látta, hogy elkerülje indulatos kitéréseit, vérig sértő csipkelődéseit. S ha figyelmetlenségét, szórakozottságát, rossz emlékezőtehetségét is számítjuk, megértjük, hogy miért panaszkodik La Bruyère tanítványára.

¹³ Duc d'Aumale: Histoire des Princes de Condé VII. 747. A Conti herceg magyar kalandjáról részletesen ír Ét. Allaire id. művében.

¹⁴ Idézi Apponyi Sándor: Hungarica 1060.

¹⁵ U. o. II. 481.

Különben egy év múlva meghal a nagyapa és a leckék abban maradnak.

Magában a nagy íróban talán több emléke maradt a magyar történelemmel való foglalkozásnak, mint tanítványában, mert „Caractères”-jeiben két alkalommal is felmerül a történelemőrök emléke. Az 1690-ben megjelent 5. kiadásban adja ki először a Hermagoras álnév alá rejtett egyoldalú tudós arcképét, akiben a kommentárok Paul Pezron bencéspapot, egy antik kronológiával foglalkozó feltudóst ismertek fel. „Hermagoras nem tudja, ki a magyar király; csodálkozik, hogy nem beszélnek egyáltalán Csehország királyáról” (vagyis nem tudják, hogy ilyen már nincs), ellenben mindenféle apróságot és hihetetlen anekdotát tud az antik világról. La Bruyère persze tudja a magyar és a cseh történelmet... Egy más alkalommal az egykorú jól értesült amatőr stratégákat gúnyolva mondja egyikről (Basilide) az 1691-i 6. kiadásban: „Kétségtelenül hiteles forrásból tudja, hogy T. K. L. (vagyis: Tekeli) nagyon előnyomult a császárral szemben”, ami különben az igazságnak még is felelt. hiszen Thököly az előző évben verte meg Zernyestnél Teleki Mihály hadait és még 1691-ben is győzelmesen harcolt Agoston hannoveri herceg seregével szemben, de aztán O áhországba vonult vissza. A példát mindenesetre aktuális eseményekből merítette az író, hiszen Thököly alakja annyira izgatta a franciák fantáziáját, hogy még Prévost abbé egyik regényében is bőven szerepel és Kuncz Aladár doktori értekezést írt Thököly francia népszerűségéről.

De a legérdekesebb emléke ezeknek a magyar történelmi óráknak mégis a mostanáig is ismeretlenségben rejtőző kéziratossá fordítás lenne: La Bruyère magyar történelme. Tudtommal eddig senki sem kereste. Most, hogy forrását ismerjük, talán nem volna reménytelen vállalkozás utána nézni, nem lappang-e valahol a Condé-család iratai között, tehát Chantillyban, ahol a család örökségével együtt La Bruyère levelezését is őrzik, La Bruyèrenek ez az ismeretlen műve, mely ránk magyarokra nézve különös érdekléssel bír, azonkívül hogy az egyik legnagyobb francia stílművész kezemunkája.

Eckhardt Sándor.

*

La Bruyère, professeur d'histoire de Hongrie.

Cette étude qui sera publiée prochainement en français, appelle l'attention sur l'importance que le prince de Condé et La Bruyère ont attachée à l'étude de l'histoire de Hongrie dans le programme d'études du jeune duc de Bourbon. La correspondance de La Bruyère nous apprend que c'était le grand Condé lui-même qui lui avait ordonné d'étudier l'histoire de Hongrie „préférentiellement à tout le reste”. On doit supposer que le prince de Condé n'était pas loin de l'idée que sa famille pourrait un jour faire souche dans ce pays lointain, dont une partie entretenait des relations suivies avec la diplomatie de Louis XIV. Sur les indications de La Bruyère, on peut même établir de quel manuel il se servait au cours de ses leçons: c'est un livre allemand, „Der vermehrte Donau-Strand“ du comte palatin Sigismond de Birken, paru en 1684 qui promène son lecteur à travers les pays danubiens, et, de plus, donne le registre des rois de Hongrie avec des résumés biographiques-historiques. Le petit livre allemand dont La Bruyère affirme avoir traduit un abrégé de l'histoire de Hongrie sur la prière du prince de Condé, ne peut être que le volume de Birken, augmenté par d'un continuateur pour le tenir à la page. Sur cet indice on peut espérer qu'un jour on découvrira dans les archives de Chantilly cet ouvrage inédit du grand maître de la prose française.

Al. Eckhardt.

Hol az igazság az egységes német kiejtés vitájában?

(Válasz Mollay Károly cikkére.)

Az Egyet. Phil. Közlöny 63. évfolyama (98. 1.) Mollay Károlynak az egységes német köznyelvi ejtés körül lefolyt vitára vonatkozó gondolatait hozza. E gondolatok szoros kapcsolatban vannak e tárgyban tartott előadással és megjelent két dolgozattal (Az egységes német kiejtés magyar szempontból. Bp. 1938., A helyes német ejtés iskoláinkban. M. Középiskola 1938. évf. 9. sz.), ezért kénytelen vagyok néhány felvilágosítással, részben helyreigazítással szolgálni.

Mollay szerint csak azért hangoztattam e kérdésben Schwartz professzornak A német köznyelvi ejtés iskoláinkban (1938) c. vázlatáról eltérő véleményt, mert „mindenáron mást akartam mondani”. Megnyugtathatom a cikkíró, nem a mást mondani akaró szándékosság vezetett, hanem a meggyőződésen alapuló kényszerűség. Dolgozatom — mint az előszóban jeleztem is — Schwartz munkájának megjelenése előtt már teljesen készen volt. Véleményem tehát teljesen függetlenül alakult ki. Dolgozatomat azonban nem adtam ki előbb, míg a tanárokat érdeklő kérdést az Orsz. Középisk. Tanáregyesület modern nyelvi szakosztálya előtt 1938. márciusában nem ismertethettem. Közben jelent meg Schwartz előbb említett munkája. Most természetesen már ezt is figyelembe vettem. S mivel egyik-másik pontban más véleményen voltam, hangoztattam is azt. De igyekeztem is megokolni. Eltérő véleményemet ma, a kérdés újra való áttanulmányozása után is, szinte teljes egészében fenn kell tartanom.

Elismerem, hogy a „Magyar Középiskolá”-ban megjelent cikkem e mondata: — A kétkulacsosság elvének nem tudunk szószólói lenni már csak azért sem, mert német nyelvszigeteink nem erőszakos hódítás útján lettek a magyar haza közösségének teljesen egyenrangú tagjai — politikai izú és félreértésre adhat okot. De kérdelem, szükséges-e egy cikk egyetlen mondatának, amely egyébként politikai vonatkozásban is megállja a helyét, olyan nagy fontosságot tulajdonítani, mikor ez a megokolás a többi súlyosabb ok mellett szerényen, csak a végén húzódik meg. Hangsúlyozom, nem lelki, nem nemzetpolitikai kétkulacsosságot értettem alatta, hanem az egységes helyes kiejtés rendezésének és megvilágításának kétkulacsosságát. Az egységes kiejtés csak egy kulacsot enged meg, még ha Magyarország területén Jakó nemzetiségek fiziológiai adottsága többet is kívánna meg. Egy kulacsnál kell megmaradni, mert nálunk bajos a kulacsok számát korlátok közé szorítani. Elismerem, nem mindig sikerül a gyermekkorban szerzett fiziológiai adottságot teljesen levetközni, helyesebben, nem mindig sikerül mindenkinek a mintakiejtés tökéletes magaslátára emlékedni, de ez nem elég ok arra, hogy ezek részére külön mértéket állítsunk fel, legfeljebb el kell tűrni mint levetközhetetlen egyéni sajátosságot. Ilyen eltérést különben meg is enged az egységes mintakiejtés (Hochsprache) alapszabályzata. Ilyen egyéni eltérés a magyar művelt köznyelvi kiejtésben is megvan. Tudom én is, hogy ez a kérdés nem nemzetpolitikai kérdés, de nem is szorosan vett nyelvtudományi, hanem inkább gyakorlati. Az egységes kiejtés mértékének megállapításánál nem a különféle fiziológiai adottság a fontos, de még a nyelvtudomány sem, hanem a gyakorlati cél: az egységes ejtés szempontja. Az alaprendezésnél Németországban is éppen a fiziológiai adottságok és a nyelvtudomány szempontjából voltak a legkomolyabb ellenzők és végül mégis győzött a gyakorlati szempont. Félig-meddig Mollay is helyesli ezt a felfogást, mert bevallása szerint „ez a kérdés (t. i. a német nemzeti-

ségek tekintetbevétele) oly kevés alkalmazkodást tesz szükségessé, hogy ebben csak a szórszálhasogató láthat nagyfokú és említésre méltó kivételezést". Igen, csekély ez az alkalmazkodási szükség, ha a sokféle német nyelvjárás és egyéb nemzetiségek (szerb, horvát, szlovén, szlovák, orosz, román) közül csak a nyugatmagyarországi német nyelvjárást vesszük tekintetbe. A szabályok összeállításánál, vagyis gyakor-korlatilag, Schwartz is kénytelen megelégedni ezzel. De minek akkor hirdetni „a hazai német *kisebbségek* beszédapparátusának figyelemre méltatását”? (Schwartz i. m., 8., 33. l.)

Igazat adok Mollay jegyzetben (11. sz.) tett megállapításának, amely szerint a Nyugat-Magyarországon levő német nyelvjárások valóban bajor-osztrák nyelvjárások, nem pedig csak azok rokonai, mint ahogyan kifejeztem magam. (7. l.). E beismerésem mellett minősíthetném kifogását kákán csomókeresésnek is, mert a két megállapítás lényegében mégis csak ugyanaz. Sőt, mivel a nyugatmagyarországi német nyelvjárások mégsem egyeznek teljesen a bajor-osztrák nyelvjárásokkal, gyakran nehéz is megállapítani, hogy azoknak melyik csoportjába tartoznak, vitatható, vajjon nem az én kitételem helyesebb-e? De legyen neki igaza, hiszen e szórszálhasogató értelmezésben látja azt a fontos *nyelvészeti érve*t, amellyel cáfolni akarja azt a felfogásomat, hogy nálunk a különféle nemzetiségek fiziológiai adottságát nem szabad tekintetbe vennünk és csak egyféle mértéket kell felállítanunk. Az ő okoskodása szerint t. i. azzal, hogy a bajor-osztrák mintakiejtés javára (K. Luick: D. Lautlehre. Leipzig—Wien, 1932.) hajlandó vagyok engedményeket tenni, tulajdonképpen nyugatmagyarországi német nyelvjárásainknak teszok engedményt. Igaza volna, ha e nyelvjárások kiejtése és a bajor-osztrák mintakiejtés ugyanaz volna. Sőt, ha ebben is igazat adunk, megint csak felvetődik a kérdés, mi lesz a többi német nyelvjárás és egyéb nemzetiségeink fiziológiai adottságának tekintetbevétele? Akárhogyan csűrjük-csavarjuk is a kérdést, végeredményben csak oda lyukadunk ki: leghelyesebb és legigazságosabb az *egyféle mérték* felállítása, mert csak így lehet egységes kiejtésről szó; a mérték felállításánál pedig leghelyesebb és legigazságosabb — amennyire csak lehet — a magyar kiejtésben megszokott fiziológiai adottságot tekintetbe venni, engedményeket — de mindenkire nézve egyféle mértékben — csak a bajor-osztrák mintakiejtés javára tegyünk azért, mert minden németül beszélő művelt magyar és nem magyar kiejtése általában a bajor-osztrák mintakiejtéshez állt és áll legközelebb.

Mollay helytelennek találja utalásomat arra, hogy ezen elv keresztülvitele nemzetiségeink részéről is lehetséges, mert a magyar kultúrába bekapcsolódott, eredetileg idegen anyanyelvűnek is a magyar nyelv tökéletes ismerőjének kell lennie. A tökéletes nyelvismeretet persze tárgyilagosan senki sem veszi eszményi értelemben. Csak Mollay gondol erre, mikor szememre hányja értekezésem állítólagos magyartalanságait. Csak annyit jegyzek meg: hogyha volnának is értekezésemben stílusbeli magyartalanságok, azzal a mérték-alapelve vonatkozó felfogásom helyes voltát megcáfolni nem lehet.

Mollay „pedagógiai tévedésnek” minősíti az időmennyiségre vonatkozó, nyolc lapra terjedő fejtegetésemet. Sőt azt is állítja, hogy egyszerűen kivonatolom Siebs szabályait. (Th. Siebs: D. Bühnenaussprache — Hochsprache. Köln, 1930.) Milyen ellentmondás! Túlságosan bőven tárgyalom és mégis csak kivonat! Persze, hogy bőven tárgyalom, mert fontos a nyílt és zárt, helyesebben szólva, a vele egyértelmű széles (ungespannt) és szűk (gespannt) ejtés szempontjából. A mintakiejtés alapszabályzata szerint a hosszú tőhangzó kiejtése t. i. általában szűk,

a rövidé széles (Siebs, 26. l.). Tehát fontos itt a részletek ismerése a szakember részéről. Bőven tárgyalom e kérdést azért is, mert nem vázlatot akartam adni, mert nem a középiskolai tankönyvíró szűkebb szempontja lebegett szemem előtt, aki talán megelégedhetik három szabállyal is. A szabályokat persze Siebstől veszem, de mégsem szolgálai utánzásban, hanem eredeti csoportosításban. Eltértek Siebstől, amennyiben összesítve adom a szabályokat, nem pedig úgy, mint Siebs, az egyes hangoknál. Téved Mollay a szabályok megszámlálásánál is. Nem nyolc általános és hat önkénycs szabályt adok, hanem a hosszú tőhangzó kiejtésénél tényleg nyolc szabályt, a rövidnél hármát, az idegen szavak hosszú tőhangzójánál négy szabályt, a rövidnél egyet. „Önkényes szabály“-t viszont egyet sem adok, mert ez fából vaskarika volna, hanem önkényes szabályozásról, rendezésről (Die Quantität der Laute wurde nämlich in gewissen Wörtern für die Bühnenaussprache einfach geregelt) beszélék, az önkényesen szabályozott szokat csoportosítottam, mennyiben okoz kiejtésük magyar szempontból kisebb-nagyobb nehézséget, vagy legalább is szokatlanságot. Tehát egészen eredeti csoportosítást követek itt.

„Tárgyi hibát“ lát Mollay a magánhangzók nyílt és zárt voltára és az e-k kiejtésére vonatkozó fejtegetéseimben. Bár nézeteim alátámasztásánál tudományos munkákra hivatkoztam, Mollay — úgy látszik — nem találta azokat elegendőknek, vagy talán nem nézett eléggé utána hivatkozásaimnak. Ezért most többé-kevésbé szószerint is idézem, hogy világosabb legyen, kinek van igaza.

A magyar fonetikusok közül Balassa (Magyar Fonetika, 39. és 46. pont) a felső nyelvallással képzett köznyelvi hangokat zártnak, a középsővel képzetteket félig nyíltak (tehát nem az én kitalálásom, mint Mollay írja), az alsóval képzetteket nyíltak nevezi. Horger (Általános fonetika, 129. p.) az alsó (és legalsó) nyelvallással képzett magánhangzókat szintén nyíltak nevezi, a középső és felső nyelvallással képzetteket pedig zártak. Gombocz (Magyar Fonetika. Egyetemi előadások kézírata.) nem is használja ezeket az elnevezéseket. Ezzel szemben Siebs megállapítása szerint (26. lap) a német hangok zárt és nyílt ejtése között levő különbség azzal függ össze, „ob bei der Vokalbildung die Mundhöhle und Zunge gespannt oder ungespannt sind“. Tehát nem a nyelv felső, középső és alsó állását kell a geschlossen (zárt) és offen (nyílt) elnevezés alatt értenünk, hanem lényegileg ugyanazt a nyelvallást, a különbséget csak az izmok feszültségi állapota idézi elő. Ez pedig a magánhangzók hosszú vagy rövid ejtésével függ össze, úgy Siebs (26. l.), mint Balassa (36. p.) és Horger (133. p.) értelmezése szerint. Ez alapon mutattam rá a magyar nyelvben és Siebsnél használt zárt és nyílt ejtés között levő lényeges különbségre.

E lényeges különbség elhanyagolásából származott az e-k kiejtésére vonatkozó véleményeltérés. A magyar köznyelvi e-hangok között a magyar fonetikusok középső nyelvallással képzetteket (Horger zártak, Balassa félig nyíltak nevezi) és alsó nyelvallással képzetteket (Horger és Balassa is nyíltak nevezi) különböztetnek meg. E kettőn kívül Horger (125. p.) még legalsó nyelvallással képzett e-hangokról is tesz említést némely dunántúli és székely nyelvjárásban. Balassa a magyar köznyelvi nyílt e-t az á-val helyezi egy vonalra (46. p.), míg a német e-hangokat jóval magasabb vonalra teszi (42. és 48. p.). Ez alapon és saját magyar köznyelvi kiejtésem alapján állítottam (24. l.), hogy a német e nyílt ejtését nem szabad azonosítani a magyar nyílt e-vel, mint Schwartz teszi (26. l.), mert ilyen értelmezés mellett

a német *Ecke* szó ejtése, ahol Siebs szerint a többeli *e* nyílt (offen = ungespannt), egyeznék a magyar *eke* szóéval.

Schwartz maga is érezte ezt a különbséget, ezért engedi meg a német rövid *e* zárt ejtését. Ez a megállapítása helyes is, de ilyen fogalmazásban: a rövid *e*-nek Siebs-kívánta nyílt (= ungespannt) ejtése egyezik a magyar széles (= ungespannt) ejtésű zárt (= középső nyelvéllással képzett, Balassa szerint félig nyílt) *e* ejtésével. A magyar *eke* szóban nem ilyen rövid zárt (= középső nyelvéllással képzett) *e* van, hanem alsó nyelvéllással képzett (= nyílt), ezért nem is egyezik a német *Ecke* szó kiejtésével. Semmiképen sem helyes azonban Schwartz Elemér ama megállapítása, hogy az *r* előtt levő rövid *e* (Ernte, Kern, 45–46. l.), a továbbá a hosszú *ä, äh* (Märchen, Mädchen, 46. l.) ejtése megfelel a magyar rövid nyílt, illetőleg hosszú nyílt *e* ejtésének. Nem helyes a megállapítása, mert a magyar nyílt *e*-k alsó nyelvéllással képzettek, míg a németek középsővel. Siebs a hosszú *ä* ejtésénél megengedi talán a nyelv alsóbb helyzetét, ezért mondja: *offener*, de azért még ez sem lesz annyira nyílt, mint a magyar nyílt (= alsó nyelvéllással képzett) *e* ejtése, mert akkor a német *Mähre* szó ejtése egyeznék a magyar *merre* szó pótlónyújtásos ejtésével, az *Ähre* szóé pedig a magyar *erre* szó pótlónyújtásos ejtésével.

Mollay a kettő között levő lényeges különbséget nem akarja elfogadni. Ezért Horgernek A magyar nyelvjárások c. művére (32. l.) hivatkozva azt állítja rólam, hogy én azért látok olyan nagy különbséget, mert mint dunántúli, *e* nyelvjárás teljesen nyílt (Horger szerint legalsó nyelvéllással képzett) *e*-jét (fon. *ä*) tartottam szem előtt és nem a köznyelvi *e* ejtését. Különös, hogy ilyent tulajdonit nekem, bár magyar kiejtésemet sohasem hallotta. Érvelésével egyszerűen szembe szegezhetem azt a tényt, hogy az én magyar kiejtésem nem nyelvjárás-jellegű. De ha az volna, akkor is bizonytalan értékű maradna érvelése. Horger t. i. a 32. lapon, a 61. pontban tényleg megállapítja a fenti ejtést, de nem kimondottan Veszprém megyéről — mint Mollay írja —, hanem „a dunántúli nyelvjárás egyes vidékeiről“. Érthetetlen, miért nem idézett pontosan. E pontatlanságra, úgy látszik, azért volt szükség, mert veszprémmegyei vagyok. De segíték érvelésében a 163. pont alapján, mert itt Horger tényleg nemcsak a dunántúli nyelvjárásban előfordulónak jelzi ezt az ejtést, hanem a nyugati nyelvjárás-terület veszprémmegyei részében mutatkoznak is. Azonban még így is bizonytalan értékű marad érve, mert Horger szerint ez a nyíltabb *ä*-ejtés csak *nehol* fordul elő az *e* helyett vagy mellett, és a „hol?“ pontosága egyelőre még eléggé ismeretlen. Honnan veszi Mollay olyan biztosra, hogy az én gyermekkori tartózkodási helyem, Pápa és vidéke ez a hely? Saját kiejtésem megvizsgálása ennek ellentmond. Horger könyvében sem akadtam ennek nyomára. Páparól és vidékéről szóló nyelvjárás-tanulmányok (Beke Ö.: A pápavidéki nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek XVII. és Nyelvőr XXXV. 388., továbbá Horváth E.: A bakonyalji nyelvjárás. Ny. f. XXXIV. és Nyelvőr XXXVI. 36.) szintén nem említik ezt, mint általános jellegzetességet. Beke e nyelvjárás-területet az *e* ejtése tekintetében az *ë*-z, vagyis a zártság felé törekvőkhöz tartozónak mondja. Horváth hoz ugyan példákat az *e*-nek nyíltabb (*e*) ejtésére, de azért ő is jellemzőnek jelzi a zárt ejtés felé való törekvést. Még abban sincsenek egy véleményen, milyen nyelvjárás-területhez tartozik Pápa és vidéke. Horger szerint (21., 24. p. és a csatolt térkép) a nyugatihoz, Beke szerint inkább a dunántúlihoz számít, vagy átmenet a nyugatiból (5. l.). E nyelvjárás-tanulmányok átvizsgálása után még inkább hangsúlyozhatom, hogy az én magyar kiejtésem nem ilyen

jellegű, bár Pápához egészen közel fekvő községben (Bében) születtem és Pápán jártam már részben elemi iskolába és ott végeztem el a gimnázium négy osztályát. De még kevésbé olyan a magyar kiejtésem, amilyent Mollay tulajdonít nekem. Tehát nem dunántúli nyelvjárás alapján hangoztattam és hangoztatom, hogy a német *e* nyílt (= ungespannt) ejtése nem azonosítható a magyar nyílt (= alsó nyelvallással képzett) *e*-vel, hanem a magyar köznyelv jellemző tulajdonságából vontam le a következtetést a legkiválóbb magyar fonetikusok véleménye és megállapítása alapján. Ha nem hiszi el Mollay ily alapon a különbséget, ejtessen magyarul nem tudó némettel nyílt *e*-vel bíró leírt magyar szókat (pl. Teleki) és meghallja a különbséget. Hogy Schwartz Elemérnek az *e-k* ejtésére vonatkozó véleménye nem állja meg teljesen a helyét, arra rámutatott az Egyet. Phil. Közöny 1938. évi 62. évfolyamában (108. l.) megjelent cikk *x* jelzésű írója is, amelyben az *e-k* zárt, vagyis közép nyelvallással képzett ejtése mellett tör lándsát és csak *r* előtt engedi meg a nyíltabb (de nem nyílt!) ejtést.

Válaszomat tárgyilagosan, minden csipkélődő személyeskedés nélkül igyekeztem megadni. Részemről szeretném is *e* vitát befejezni, mert vajmi kevés gyakorlati haszna van. Amit dolgozataimban írtam, kénytelen vagyok minden részletében fönn tartani. Mollay cikke nem győzött meg az ellenkezőről. Ha megtörtént volna a meggyőzés, annak beismerésével sem késtem volna.

Happ József.

*

Wo liegt die Wahrheit in dem Streit über die einheitliche deutsche Aussprache in Ungarn?

Da ich in der obigen Frage mit der Auffassung des Professors Schwartz, der sich mit dieser Frage ebenfalls befasst hat, in gewissen Punkten anderer Meinung war, versuchte Karl Mollay, in einem Aufsatz (Egy. Phil. Közöny, 63. Jahrgang, S. 98.) meinen abweichenden Standpunkt zu widerlegen. Der vorliegende Aufsatz enthält meine Antwort, in welcher ich klarzulegen versuche, dass meine Meinung die richtigere sei. Diese strittigen Punkte sind:

1. Bezüglich eines Entwurfes der einheitlichen d. Musteraussprache in Ungarn behauptete ich, dass für uns die Hochsprache massgebend sein muss und zwar in solchem Grade, wie das die Artikulation der ung. Aussprache nur gestattet, höchstens können wir uns von kulturhistorischem und praktischem Standpunkte aus eine gewisse Schwankungsbreite in der Richtung der süddeutschen Musteraussprache (K. Luick: D. Lautlehre. Leipzig—Wien, 1932.) erlauben, aber die Vermengung mit den deutschen ungarländischen Mundarten — wie dies Schwartz betont — ist abzulehnen, weil diese infolge ihrer Mannigfaltigkeit nur einen Wirrwarr verursachen würde, weil unsere d. Sprachinseln kein zusammenhängendes Sprachgebiet bilden und weil es in Ungarn auch andere Nationalitäten gibt, die dann ebenfalls eine Berücksichtigung beanspruchen würden. In einem kleinen Artikel habe ich noch als weniger wichtigen Beweisgrund hingefügt: Wir können auch deshalb nicht die Fürsprecher des Prinzips einer Achselträgererei sein, weil unsere deutschen Kolonisten nicht durch gewaltige Eroberung die vollberechtigten Bürger des Staates geworden sind. Mollay bekämpft besonders diesen weniger wichtigen — wie er sagt — nationalpolitischen Beweis und bleibt trotz der obigen wichtigeren unwiderlegbaren Gründe bei der Meinung: es müssen unsere d. Mundarten berücksichtigt werden, bleibt aber mit der Antwort schuldig, wie dies bei ihrer Mannigfaltigkeit durchführbar wäre.

2. Von pädagogischem Standpunkte aus hält es Mollay für falsch, dass ich sämtliche Quantitätsregeln der Hochsprache eingehend besprochen und erläutert habe, während Schwartz und Mollay sich mit 3 Regeln begnügen möchten. Ich bleibe bei meiner Meinung, da ich in meiner Arbeit nicht die Ansprüche eines Mittelschulbuches vor Augen hielt, sondern die der Lehrer der d. Sprache, die sämtliche Regeln kennen müssen, und auch deshalb, weil das Quantitätsprinzip in engem Zusammenhange steht mit der offenen (ungespannten) und geschlossenen (gespannten) Aussprache der Vokale.

3. Ich habe in meiner Arbeit darauf hingewiesen, dass die offene (= ungespannte) und geschlossene (= gespannte) Aussprache der Vokale der Hochsprache (Siebs, S. 26.) nicht für identisch zu halten ist mit der offenen (= mit unterer Zungenstellung gebildeten) und geschlossenen (= mit mittlerer Zungenstellung gebildeten) Aussprache der ung. Vokale. Mollay will diesen wesentlichen Unterschied nicht anerkennen.

4. Dieser wesentliche Unterschied muss meiner Ansicht nach besonders in der Aussprache der e-Laute vor Augen gehalten werden, weil sämtliche (offene sowie geschlossene) deutsche e-Laute mit mittlerer Zungenstellung gebildet werden und der Unterschied nur mit der Gespanntheit oder Ungespanntheit der Mundhöhle und Zunge zusammenhängt, während die ungarischen e-Laute teilweise mit mittlerer (diese werden geschlossen genannt), teilweise mit unterer Zungenstellung (diese sind die offenen) gebildet werden. Mollay will auch diesen wesentlichen Unterschied nicht einsehen, obwohl meine Auffassung auf der Lehre der berühmtesten ungarischen Phonetiker (I. Ballassa, A. Horger, Z. Gombocz) beruht.

Josef Happ.

Válasz Happ Józsefnek.

Happ József fenti soraira a következőkben válaszolok:

1. Happ beismeri, hogy a „kétkulacsosságról“ írt szavai félreértésekre adhatnák alkalmat. Ha tehát az olvasó valóban félreérti őket, az ok nem feltétlenül az olvasó rosszhiszeműségében keresendő.

2. A nyugatmagyarországi német nyelvjárásokról közölt megjegyzésem valóban nem lényeges a vitás kérdés elintézésénél. Ezért is került lapalji jegyzetbe.

3. Elismerem, hogy Happ az időmennyiségre vonatkozó szabályokat Siebs-től veszi ugyan, „de mégsem szolgai utánzásban, hanem eredeti csoportosításban“.

4. Az e-hangok vitájában, úgy látszik, csak az elnevezések körül van baj. Azt hiszem ugyanis, a magyar *eke* és a német *Ecke* első magánhangzóját senki sem azonosítja egymással. A baj onnan ered, hogy Happ magyaroknak szánt értekezésben magyar nyelvi példákra is egyszerűen ráhúzta a német fogalmakat. Holott a nyílt és zárt hangok egymástól való megkülönböztetése az egyes nyelveken belül is viszonylagos. Tudomásom szerint a magyar nyelvtudomány ma az *e*-vel durván átírt hangot *nyílt*nek, az *é*-vel átírtat pedig *zárt*nek nevezi. Ha tehát Happ a magyar *eke* és a német *Ecke* első magánhangzóját hasonlítja össze, nem nevezheti a német hangot Siebs után egyszerűen *nyílt*nek, mert magyar fogalmak szerint az *zárt*, ha úgy tetszik, valamivel zártabb a magyar *é*-nél.

Előbbi cikkemben magyar nyelvjárási utalásokkal próbáltam ugyanezt a kérdést a viszonylagosság kérdését megvilágítani.

5. Én is elismerem, hogy e vitáknak kevés gyakorlati haszna van, de talán még sem volt felesleges. *Mollay Károly.*

Antwort an Josef Happ.

Verfasser beantwortet in 5 Punkten die obigen Zeilen von Josef Happ und hofft dadurch zur Klärung der Frage der einheitlichen deutschen Aussprache in Ungarn beigetragen zu haben. Karl Mollay.

HAZAI IRODALOM.

A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Bion) költeményei. Fordította † *Vértesy Dezső*. Magyarázta *Módi Mihály*. II. kötet: Pseudotheokritea, Moschos, Bion, Technopaignia. Budapest, 1940. A Magy. Tud. Akadémia kiadása. (Görög és római remekírók.) 184 l.

Az EPhK előző számában (64, 1940, 259—) már beszámoltunk arról a munkáról, amelyet *Módi Mihály* a Magyar Tudományos Akadémia klasszika-filológiai bizottságának megbízásából végzett: *Vértesy Dezső* bukolikus fordításait adta ki bevezető tanulmányokkal és kurrens jegyzetekkel.

Ebben az ismertetésben sem térhetünk ki arra, ami *Módi* vállalkozását szükségessé, a ráfordított gondot pedig indokoltá tette: magára az általában véve sikerült magyar Theokritosra. Tudományunknak már igazán kötelessége volt a görög bukolikusok modern megszólaltatása. *Guzmics Izidor* fordításának megjelenése (1824) óta mégis csak több, mint száz év telt el, és az bizony korántsem volt olyan időtállóan értékes alkotás, mint — mondjuk — *Fábián Gábor* *Lucretiusa*. Kifogásolhatnánk ugyan *Vértesy* munkájában is rossz hexameteret, — előfordul itt-ott, pl. Theokr. XXV 139 (29. l.):

... első ...

Volt mindig a büszke Phaethon, pásztori népek

... nézték, —

vagy pl. a dionysosi ünnepek κίστη-jének (Theokr. XXVI 7) „frigszekrény”-nyel, az ὄργια-nak (13) „kegyszer”-rel, a πρῶτα νεύον-nak (XXI 36) „községházá”-val való fordítását stb., de most is inkább csak *Módi* részét vesszük behatóbb vizsgálat alá.

Amit az első kötetről írtunk, majdnem pontról-pontra elmondható a másodikról is. Legfontosabb annak hangsúlyozása, hogy *Módi* jegyzetei összehasonlíthatatlanul többet mondanának, ha az eredeti szöveget magyaroznák. *Vértesy* fordítása nem szorul magyarázatra! (Néhol azért nem ártott volna *Vértesy* kommentálása sem: pl. talán nem mindenki fogja tudni hirtelen, hogy mi az a többször előforduló „imető” álom (74; 118, a görög szövegben αἰφνίδιος, illetve γλυκύς).

Legfőbb erénye a kimerítő pontosság és a lehető teljességre való törekvés. De épp ez az elengedhetetlen filológus-tulajdonság nem ritkán végtelenségbe csap és annak meggondolására készíti az olvasót, hogy az erre pazarolt fáradság arányban áll-e az eredménnyel? Csak egy példát hozunk fel. A 46—48. lapon a *Λήναι ἢ Βάκχαι* (Theokr. XXVI) „műfajáról, céljáról és keletkezésének körülményeiről” tájékoztat bennünket: „Vannak akik..., mások szerint..., sokan..., egyesek viszont...” (eddig *Fritzsche*, *Hiller*, *Maass*, *Cholmeley*, *Brunn*, *Hempel*

és Legrand véleményét sorolta fel), „Wilamowitz szerint... Taccone is... Ezzel szemben Legrand... Legvalószínűbbnek tartjuk, hogy... amint azt Edmonds is megállapította.” (Jegyzetben: „Így Vollgraff is.”) Mindig csak az irodalom regisztrálása, de hol marad az egyéni állásfoglalás, valami eredetiség? Vagy ezt nem is tartotta céljának?

Az ilyesmi elhíttetésére is, hogy pl. „Niobe vígasztalhatatlan kétségbeesése közmondásos volt”, mi szükség van Legrand tanúul hívására? (42, 19.) A bő irodalomban sűrűn felbukkanó fölösleges és szükségtelen hozzászólások ismertetése néha bizony nyomasztólag hat az olvasóra. Ha pl. az „Arasznyi lét”-re keresztelt V. Bion-töredék költőjéről (131) Legrand figyelmen kívül hagyásával bár nem lehetetlennek, mindenesetre fölöslegesnek tartaná annak megállapítását, hogy az a költeményből kiolvashatólag öngyilkosságot követett el, senki sem érezné magát megrovidítottnak. Hasonlóképpen 23, 21; 37, 8; 38; 86; 136; 141, 6 és még sok helyütt.

Nem célunk, nem is feladatunk a kicsinyes gáncsoskodás. Kifogásolni könnyű! Ilyen sűrített tudományossággal megszerkesztett munka ismertetésében nem volna helyénvaló, ha minden apróságot felsorolnánk. Módi fáradtságos teljesítményéért elismerés illeti. Ebből az elismerésből a helyenként előkívánckozó bírálát sem vonhat le sokat, de nem is akarja megmásítani senkinek a vélekedését Módi munkájának értéke felől.

Borzák István.

Der zweite Band von D. Vértessy's Übersetzungen der griechischen Bukoliker enthält die pseudotheokritischen Gedichte, ferner die von Moschos und Bion, und die sogenannten Technopaignia. (Die neuerdings allgemein dem Theokritos zugeschriebene Syrinx wurde hier gleichfalls aufgenommen.) Auch dieser Band wurde fleissig und gewissenhaft kommentiert von M. Módi herausgegeben.

Stefan Borzák.

Publicum Portorium Illyrici. Az illyricumi vámrendszerre vonatkozó feliratokat összeállította, történeti bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Dobó Árpád. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. Fasc. 16.) Budapest, 1940. Nagy 8-rét. 51 l. (Ára 4 P.)

Alföldi András értékes kiadványsorozatának ez a füzet a feliratos anyag összeállításával nyúl a publicum portorium Illyrici problémájához. A Corpus Inscriptionum Latinarum köteteiből és más közlésekből, nagyobbára folyóiratokból összegyűjtött 101 inscriptio latin- és görögnyelvű szövegeiből, bár köztük igen sok van olyan, hogy elkészülésének ideje csak nagyjában állapítható meg (pl. így „M. Aurelius kora”, vagy még ennyire sem: „Nem állapítható meg”), szerzőnek mégis sikerül a szóbanforgó vámrendszer keretét megrajzolni. Éppen ezért sajnáljuk, hogy nem mellékelte munkájához — amely az Archaeologiai Értesítő 1940. évi kötetében jelent meg s e kötet lap-számozását viseli itt is — térkép-vázlatot, mert ezzel az áttekintést igen megkönnyítette volna.

A legrégebb, Nero korából való feliraton a vámost jelentő szó vectigal volna, de mivel ez csak kiegészítés s magán a kövön nem olvasható, helyesebb Illyricumban csak portorium publicumról beszélni. Azt a kérdést, hogy a portorium határvám volt-e vagy átviteli vám, Dobó valószínűleg szándékosan hagyta eldöntetlenül. Figyelemreméltó, hogy e területen sincs semmi nyoma a köztársaság korában az állami jövedelmeket bérlő publicanusoknak, hanem, amennyiben bérlőkről van

szó, ezeket conductor néven nevezik és úgy látszik, hogy nem alkotnak olyan társaságokat, amilyenek a publicanusok összetartozását annyira erősítették. Arra a kérdésre, hogy Illyricumban mekkora volt a vám, a gyűjtött feliratos anyag nem hozott feleletet, bár egy aquileiai felirat, ha a benne levő rövidítés olvasása helyes (praepositus q. q. t. i. quinquagesimae), akkor egy ötvenedrész, azaz 2% lett volna a portorium, ugyanakkora, mint Hispaniában és Aegyptusban, viszont más provinciákban tudunk 2½%-os, 5%-os vámról; későbbi időben mindenütt octava, azaz 12½% lett a vámtétel.

Nevezetes változás a portorium történetében a bérbeadás megszűnése. M. Aurelius idejében a feliratokon conductor helyett procurator Augusti című tisztviselők jelennek meg (pl. C. Antonius Rufus egy kövön conductor p. p., azaz portorii publici, egy későbbi kövön procurator Augusti p. p. címet visel), s ezzel a változással kapcsolatban a portorium mellett és helyett a vectigal elnevezés is megjelenik.

A továbbiakban Dobó összeállította a vámállomások személyzete neveit (12 conductor, 12 procurator ismeretes; vilicus, vicarius vilici, contrascriptor, contrascriptor ex vicario, arcarius, vicarius arcari, scrutator, tabularius című alkalmazottakból több mint 83-nak ismerjük a nevét). A második összeállításban az illyricumi provinciákat sorolja fel a bennük ma ismeretes vámállomások neveivel. Venetiában 6, Noricumban 10, Pannoniában 9, Dalmatiában 3, Moesia Superiorban 10, Moesia Inferiorban 12, Dáciában 9 állomásnevet találunk, elhelyezésük azonban nem ad döntést arra a kérdésre, hogy határ- vagy átviteli vám volt-e a portorium.

Befejezésében Dobó megállapítja, hogy adatai Severus Alexander idejénél későbbre nem terjednek ki. Hogy a Gallienus alatt megkezdődött és Diocletianus alatt befejeződött újrendezés hogyan állapította meg az új Illyricum vámügyeinek intézését, arról feliratos anyag nincsen.

(Budapest.)

Finály Gábor.

Árpád Dobó: *Publicum Portorium Illyrici. Documenti e commentario.* (Dissertationes Pannonicae Ser. II. Fasc. 16.) Prezzo 4 pengő.

La dissertazione è scritta in ungherese (pp. 144--169) e in italiano (pp. 186--194), ma gli elenchi del personale del territorio doganale illirico e degli uffici del medesimo si trovano soltanto nel testo ungherese; l'appendice, 101 iscrizioni antiche relative al sistema doganale dell' Illiria, si trova alle pp. 170--183, e le fonti usate dall' autore alle pp. 184--185 (pubblicazioni in lingua latina, francese, inglese, italiana, rumena, tedesca, ungherese). L'autore si limita alle iscrizioni, per trovare risposta ai problemi relativi al portorio dell' Illiria. L'epoca ristretta delle iscrizioni (dal tempo di Nerone fino a Severo Alessandro) non ci dà la possibilità di stabilire la natura del portorio: se fosse stato un dazio d'entrata ovvero di transito, nè l'elenco dei posti delle stazioni doganali ci dà la soluzione del problema. Però mi sembra vi manchi uno schizzo topografico dell'ubicazione delle stazioni in parola.

La serie preziosa del professore Alföldi ci offre, anche nel presente fascicolo, una raccolta che merita di essere studiata dagli studiosi della cultura romana nella Pannonia.

Gabriele Finály.

Rónai Pál: *Latin költők. Anthologia Latina.* Budapest, Officina. 1941. 140 l. 8°.

Rónai Pál, a termékeny és finom ízlésű műfordító, akinek brazíliai lírai antológiájáról nemrégem emlékeztünk meg (EPHk. LXIII. 389. l.) s aki most Braziliába utaztában, Lisszabonban adott ki egy érdekes tanulmányt Camões magyar utóéletéről (*La fortune intellectuelle de Camões en Hongrie*), ugyancsak Lisszabonból keltezte újabb fordításgyűjteményének előszavát, melyben latin költőkből készített fordításait válogatta össze. Szerencsés gondolat volt az Oficinától, hogy Rónai fordításait kétnyelvű kiadásban adta ki: az olvasó így legalább rögtön ellenőrizheti, milyen hajlékony ihlettel tudja fordítónk visszaadni a legváltozatosabb formákat és hangulatokat, Lucretiustól a *Pervigilium Veneris*-ig és *Dracontius*tól *Sarbievius*ig és *Pascoli*ig. Az egész klasszikus ihletű latin költészeiből válogat, de tudatosan mellőzi a keresztény latin költészetet, abban a meggyőződésben, hogy ezt már Babits híres „*Amor Sanctus*”-a eléggé megismertette a közönséggel. E kötet legérdekesebb darabjai kétségtelenül a kései latin költőkből vett szemelvények, mint *Pentadius* elégiája, *Tiberianus* tavasz-dala, egy ismeretlen szerző keletiesen barbár himnusza a naphoz s végül *Secundus* verse „*De inconstantia fortunae*” (*Omnibus horis — Nemo beatus...*). R. fordításainak legfőbb érdeme a természetes, erőltettség nélküli áradás, amely annál értékebb, mert hozzá mindig pontos megértés és általában kielégítő szöveghűség párosul. Ha néhol egy-egy filológiai vagy régiségtani érdekesség elhalványul (pl. *Horatius*nál: „*et curas laqueata circum tecta volantes*” magyarul: *Büszke kastélyban, ha a gond tanyát üt*), ezért egyedül a versforma nyúga s a nyelvek különbözősége felelős. Az antik művelődés magyar barátai mindenesetre örvendhetnek, hogy az ifjú fordítói nemzedékben még a mai — sokszor barbárnak nevezett — korban is akadnak olyan klasszicitásra hajló szellemek, akik egyforma gondal tudnak bíbelődni egy brazil vagy olasz vers s egy gyöngéd lejtésű *vergiliusi* hexameter helyes magyaráztásával.

Gáldi László.

Paul Rónai: *Poètes latins. Anthologia latina. M. Rónai, un de nos meilleurs jeunes traducteurs, a recueilli dans ce petit volume ses traductions de poètes latins, embrassant une période très vaste de Lucrèce et Virgile jusqu'à Pascoli. On est content de voir avec quelle facilité le traducteur sait rendre le ton de ces poètes si divers.*

Ladislas Gáldi.

Papp Márta: *Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái.* Ert. a magyarországi latinság köréből. 2. sz. Budapest, 1940. 87 l.

Brutus J. Mihály neve magyar vonatkozásban is jelentős név: Magyarország története igen mozgalmas szakaszának megírásával érdemelte meg, hogy személyével foglalkozzunk. A jeles velencei származású humanista életének két periódusában került szorosabb érintkezésbe magyarokkal: vándorlása közben *Dudith Andrással*, akivel együtt bolyongták végig Nyugat-Európát és akivel igen szoros és meleg barátságot kötött, és élete utolsó éveiben *Báthory udvarában* élő magyar humanistákkal. *Brutust* a magyarok számára *Forgách Ferenc* nyerte meg, akivel Velencében ismerkedett meg, s akinek gyakori sürgetésére utazott el Erdélybe, *Báthory István* udvarába, hogy azután annak

haláláig környezetében maradjon. Báthory udvarában való tartózkodása természetszerűleg hozta magával, hogy az idetartozó humanistákkal személyes érintkezésbe és esetleg baráti viszonyba is került. A dolgozat csak a Báthory udvarában élő magyar humanistákkal való kapcsolatait tárgyalja levelezésük alapján: ezek Forgách Ferencen kívül Kovacsóczy Farkas, Berzeviczy Márton, Békes Gáspár és Gyulay Pál. Kovacsóczyt kivéve mindnyájan igen befolyásos emberek voltak, s nagy szavuk volt a királyi udvarban. Talán ennek tulajdonítható, hogy Brutus velük kapcsolatot keresett és tartott fenn, s ezt látszik bizonyítani az is, hogy azokkal, akik Báthory halálát túlélétek, a király halála után minden érintkezése megszakadt. Levelezésük legfőképpen irodalmi téren mozgott, főtárgyuk a történeti munka, annak előrehaladása és az azzal kapcsolatosan felmerült problémák megvitatása. Személyi vonatkozású csak a Gyulay Pálhoz intézett levelek tartalmazznak. Épp ezért a fentemlített humanistákkal való levélváltás igen kevés és nem nagyértékű adatokkal szolgál Brutus magyarországi életét illetőleg. Annyi mindenesetre megállapítható belőlük, hogy Brutus csak létfenntartásának biztosítása céljából jött Magyarországra és tartózkodott Báthory udvarában, előbb Erdélyben, majd Lengyelországban, s nem a magyarok iránti szeretet vagy a magyar sors iránti érdeklődés vezette ide lépteit. Magyar vonatkozású történeti munkájának megírására sem azért vállalkozott, mintha az utókor részére a magyar nemzet válságos idejét akarta volna megörökíteni, hanem csupán mecénásának, Báthory Istvának akarta ezzel megszolgálni azt, hogy otthont nyújtott neki és biztosította életét. Ez a bizonyosfokú hálaérzet készítette arra, hogy Báthory életrajzát megírja és a király ellen támadó Békes Gáspár lázadásának történetével foglalkozzék, mindkét munka azonban a király bekövetkezett halála folytán csak terv maradt. Az a szeretet és megbecsülés, amely — Veres Endre és a dolgozat szavai szerint — munkájának minden sorából kitűnik, nem annyira a magyar népnek, mint a magyarok tetteiben lépten-nyomon megnyilvánuló bátorságnak és vitézségnek szólt. Papp Márta értekezésének felépítésében azt a célt követte, hogy az egyes humanistákkal való kapcsolatot a többitől különválasztva külön-külön fejezetben tárgyalja. Hogy célját elérhesse, kénytelen volt több helyen ismétlésekbe bocsátkozni, ami a dolgozatnak nem vált előnyére, s azt a látszatot kelti, mintha a szerzőnek nem lett volna elég mondani-valója. Igen ügyes a dolgozat elején a magyar humanizmus történetének dióhéjban való összefoglalása, amelyben a szerző mindazt, amit a magyar humanizmus fejlődéséről tudott és forrásaiban olvasott, világos és rövid fogalmazásban nyújtja. Dicséretreméltó az a szorgalom és lelkiismeretesség, amellyel adatainak utánanézett, s bár olykor nincs meg benne a kellő önbizalom ahhoz, hogy egyéni, önálló véleményt alkosson és hangoztasson, megérzése önkénytelenül is megmutatja neki a helyes utat, s így többnyire sikerül neki forrásai közül annak véleményéhez kapcsolódnia, amelynek megállapításai az igazsághoz a legközelebb állanak.

Vargha Anna.

*

Johann Michael Brutus, der hervorragende Humanist von Venedig kam in zwei Perioden seines Lebens mit den Ungarn in enge Verbindung: zur Zeit seiner Wanderungen in Westeuropa mit Andreas Dudith und in seinen letzten Lebensjahren als er am Hofe Stefan Bá'horys, des Fürsten von Siebenbürgen und späteren polnischen Königs lebte. Auf dem Hofe Bá'horys pflegte er besonders mit jenen Freundschaft, die dort eine führende Rolle spielten, so mit Franz Forgách, Wolfgang Kovacsóczy, Paul Gyulay, Kaspar Békes und Mar-

tin Berzeviczy. Auf Grund des Briefwechsels von Brutus mit den angeführten Humanisten stellt Verfasserin ihre Beziehungen zueinander dar. Da diese Briefe meist nur über das Geschichtswerk des Brutus handeln, weiss sie über die persönlichen Beziehungen nicht viel zu berichten. Ihr Verdienst ist allerdings, dass sie ihre Quellen gründlich ausgewertete und sich bemühte den einschlägigen Stoff klar zusammenzufassen.

Anna Vargha.

Olofsson Placid: *Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartolása.* Pannonhalma, 1940.

Az anyag feltétlen tiszteletben tartásának példája ez a munka, pedig a téma könnyen sodorhatta volna a szerzőt egyoldalúságba. Széchenyi és a mecénásság érdekében az írók (Kónyi, Révai, Pálóczi Horváth, Kazinczy, Kis János, Csokonai, Bacsányi) és tudósok (Hajnóczy, Kovachich, Dombó, Vályi, Romy stb.) teljessége nem csorbult és nem veszt életzerűségéből. Még Széchenyi különös pályája sem ragadtatta el Olofssont. Külön tanulmányt érdemelne: hogyan menekül adósságai elől hivatali pályára, majd miként sodródik egyik helyről a másikra, mint lesz joggyakornok, horvát bán, királyi biztos s midőn tudatosul előtte, hogy hivatala nem egyeztethető össze nemzete érdekeivel: hogyan mond le róla egyik napról a másikra. Ugyanannyi rejtély: mint lett a pusztán anyagi mecénásból a személyi és írói mecénásság után eszmei mecénás, ahogy a szerző pártfogói szerepének egyes állomásait jelöli.

Kár, hogy éppen erre a mecénási viszonyra jutott olyan rövid fejezet. A disszertációk körén messze túl mutatott volna, ha Széchenyiről, mint az újkor jelképesedett mecénásáról mélyebb s lélektani eszközök segítségével készült elemzést kapunk, hiszen ennek a típusnak a másik emberhez való viszonya jelent éppen különösséget és az ökorhoz képest változást. Szeretnők azonban, hogy az ilyen érett, nyugodt munkából a konvencionális szövegek végleg elmaradnának.

Koczogh Akos.

*

Placide Olofsson: *Le comte François Széchenyi, mécène de la vie littéraire.*

L'auteur suit dans son étude la ligne assez mouvementée de la vie du comte Széchenyi pour y découvrir les manifestations de l'apostolat qui en fera un protecteur des hommes de lettres.

Akos Koczogh.

Derka Clarisse: *Báró Podmaniczky Károlyné Charpentier Júlia.* Budapest, 1940. 84 l. 8°. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

A podmanini és aszódi báró Podmaniczky-család történetének hatodik kötete Podmaniczky Károly és Charpentier Júlia életével foglalkozik. A két házastárs közül kétségtelenül a francia származású Júlia a színesebb és érdekesebb egyéniség, már csak annál a szerepénél fogva is, amelyet a nagy német romantikusnak, Novalisnak érzelmi életében játszott. Podmaniczky Károly viszont a magyar arisztokrácia művelődéstörténetének szempontjából jelentős, mint egyik képviselője annak a szellemi tájékozódásnak, amely a magyar mágnásvilág egy részét a német írói és tudományos világhoz fűzte s amely Weimar és Jéna búvkörében sajátította el a személyiség képzésének, a bölcselkedésnek elveit, a közjónak és emberszeretetnek szabadkőműves színe-

zetű értelmezését és karitatív vágyát. A két ember sorsa tehát saját-ságos módon szövődik bele az 1800-as évek német szellemi életébe, amelyről a szerző — Novalis alakját élesen kiemelve — komoly ala-possággal megrajzolt képet ad. Már kevésbé volt alkalmas eleven ábrázolásra a házastársak eseménytelen, főképp levelek alapján rekon-struált élete. Charpentier Júlia házassága hat évig tartott csupán, a fiatal asszony halott leányt hozott világra és gyermekágyi lázban halt meg. A német műveltséggel átítatott Podmaniczky ismét német nőt vett feleségül, Júlia neve pedig tovább élt Podmaniczky 1820-ban szü-letett leánygyermeké nevében, aki báró Jósika Miklós felesége lett.

Semjén Gyula.

Clarisse Derka: *Julie Freitin v. Podmaniczky, geb. v. Charpentier.*

Band VI. der Geschichte der Familie von Podmaniczky stellt das Leben Julie Charpentiers dar, die in der deutschen Literatur-geschichte als Novalis' Braut bekannt ist. Auf Grund eingehender Studien zeichnet Verfasserin ein sachlich gehaltenes Bild von jener romantischen Epoche, deren weitstrahlendes Geistesleben so viele Ungarn nach Deutschland gezogen und unter diesen Karl von Pod-maniczky zugleich auch zur Braut des verstorbenen Novalis geführt hat. Der Ehe Julias mit dem ungarischen Magnaten von durch und durch deutscher Bildung — er erhielt seine philosophische Ausbildung in gut bezahlten Privatstunden von Schelling selbst — machte der frühe Tod der Frau ein jähes Ende, aber Julias Name lebte in der Tochter aus Podmaniczky's zweiter Ehe weiter, die sich als ungarische Schriftstellerin zu ihrer Zeit einen sehr guten Namen erwarb.

Julius Semjén.

Lakos Sándor: *Tessedik Sámuel és a német szellemi élet.* Minerva-könyvtár 133. sz. Budapest, 1940. 91 l. 8°.

A reformkorszakot megelőző polgári felvilágosodás egyik leg-értékesebb alakja Tessedik Sámuel szarvasi lelkész volt. Jelentőségét azonban majdnem egy évszázadon át csak töredékesen ismerték, neve, mint gazdasági reformeré csak a szakirányú oktatás tantervében szere-pelt. De a világháború után, különösen a harmincas évek falukutató irodalmában valóságos Tessedik-renaissance-szal találkozunk. Ez ért-hető is. Hiszen, mint Lakos Sándor megállapítja, Tessedik volt az, aki Magyarországon „a felvilágosodott, modern állam első feladatai közé iktatta a falu sorsának és a nemzetfenntartó parasztsztyá sor-sának irányítását”. Tessedik munkássága és hatása azonban, mint ez szerzőnk mélyreható fejtegetéséből és Tessediknek nagy szeretettel megrajzolt emberi és tudós arculatából kiviláglik, sokkal egyetemle-gesebb s mintegy felőleli mindazokat a reformtörökvéseket, amelye-ket a XVIII. századbeli német műveltség a lélek gondozása, az iskola-politika, a falusi élet, a mezőgazdaság és háziipar terén kitermelt. Ez a magyar vidék akkori áldatlan viszonyai között élő, hallatlan munka-bírási, kedélytelen, de annál fanatikusabb reformátor, mint szellemi energiasűrítő hozta magával külföldi útjáról a német sugallatú tudást, módszert és akaratot, de német nyelven szétsugárzott eszméinek dina-mizmusa és alkotó tevékenysége a legtisztábban és legőszintebben szolgálta a magyar célt, a magyar sorsnak jobbrafordulását, s így lett Tessedik egyike azoknak a nagy, s jelentőségükben teljescn talán

fel sem mérhető úttörőknek, akikre Széchenyi megújhodást sürgető programja támaszkodott. *Semjén Gyula.*

*

Alexander Lakos: *Samuel Tessedik und das deutsche Geistesleben.*

Samuel Tessedik gehört zu jenen interessanten Gestalten, die die deutsche Aufklärung im XVIII. Jahrhundert für Ungarn geschult und gebildet hat. Lange Zeit war der Landpfarrer von Szarvas nur als Volkswirt und Bahnbrecher der Dorfpflege deutscher Art gewertet und gekannt. In seiner Abhandlung ist nun Alexander Lakos bestrebt dieses einseitige Bild mit neuen Zügen und Farben zu ergänzen. Er zeigt uns einen Geistlichen, der sich mit übermenschlichem Fleiss das geistige Niveau seiner Pfarrkinder zu heben bemühte, einen Pädagogen, der mit philanthropischen Ideen durchdrungen ein starker Kämpfer für volkswirtschaftlichen Fachunterricht war, einen praktischen Volkswirt, dessen Bodenverbesserungsversuche auch von der Jenaer Mineralogischen Gesellschaft mit Lob anerkannt wurden, einen Förderer der Industrie, der als erster die Art entdeckte, wie man aus Runkelrüben Zucker erzeugen könne, und einen volkswirtschaftlichen Neuerer, der in Justus Möser's und Friedrich Mayers Fusstapfen getreten, die ungarischen Dörfer nach deutschem Muster umzugestalten sich zum Ziele setzte. Zum Schlusse hebt Verfasser die ausserordentliche geistesgeschichtliche Wichtigkeit dieses Mannes hervor, der all sein Wissen und Können nur im Dienste seines Vaterlandes zu verwerten trachtete.

Julius Semjén.

Istóka Dezsőné Mein Rózsa: *A generációs regény.* Összehasonlító tanulmány a német irodalom köréből. Minerva-könyvtár 134. szám. Budapest, 1940. 107 l. 8°.

A generációs vagy családtörténeti regény tipikusan a polgári életforma terméke. E ténynek elsősorban társadalompolitikai okai vannak. A családi kötöttség, a formáló hatás, amely a család intézményéből árad, a polgári környezetben mutatkozik legélesebben, itt a legszembevetőbb nemcsak a vérben és sejtekben átadott örökség, hanem a kulturális magatartás átszármasztása is mindazokkal a változatokkal együtt, amelyek az új egyéni alkat és mind a szűkebb, mind a tágabb értelemben vett közösség befolyása az egyes nemzedékekben kitermel. Azután az írók is, akik családtörténeti regényt írtak, túlnyomóan a polgárságból származtak, osztályhoz kötött élményeket fejeztek ki tehát ugyanakkor, amikor az alkotás egyik egyetemes törvényszerűségét követve tulajdon éniük problémáit szellemi életükkel rokon közösségbe helyezték át. Természetes, hogy családtörténeteket a primitívebb tagozódású társadalmak irodalmában is bőven találunk, de ezt a generációs látást hol egy misztikus végzetszerűségnek a családra nehezető hite, hol pedig a pusztá folytatásvágy, a kalandsorozat s a híres őshöz kapcsolódó mesélő szándék teremtette meg. Csak későbbi fejlődés eredményeként válhatott ez a végzetszerűség belső, lélektani jellegűvé, csak modernebb idők személységkultusza, lázadó szabadságvágya és pszichológiai tudása válthatta át a kaland érdekességét átöröklést kutató, kísérletező, eszmék és gének kapcsolatait elemző érdeklődéssé. Ez a fejlődés egyidejű a polgárság virágzásával és válságával, ami természetszerűen szintén maga után vont a generációs regény polgári jellegét. Minthogy azonban a szerző bizonyos megszorításokkal él a műfaj meghatározásánál s figyelmen kívül hagyja mindazokat a regényeket, amelyekben a család

csak a lélektani magyarázat háttere vagy külső keret, generációs regény dolgában a német irodalmon belül csak sovány anyagra akadhatott. Ez az anyag is a fejlődés természete miatt eleinte csak negatív jegyeket mutat. Sem Jörg Wickram v. Colmar biblikus családszemlélete, ez a józan nemzedékeloszás, sem Th. A. Hoffmann zavaros öröklődés-elmélete, amely a romantikus végzethit borzongásaival kelt egybe, sem Freytag „német jel'eme“ nem közelítik meg a generációs regénynek azt a fogalmát, amelyben a családi kötelék sorsdöntő volta komoly lélektani megalapozottságra talál. Voltaképp negatívumokkal találkozva kell végigkutatnunk a német irodalmat a naturalistáig, majd Thomas Mannig, míg végre a Buddenbrooks-ban a családfaregény ideális típusát megtaláljuk. A német irodalomnak a „Stammbaumroman“ szempontjából szegényes képét a szerző francia, orosz, angol és magyar írók idevágó termékeinek bemutatásával egészíti ki, ügyes és bőséges tartalmi beszámolót adva Zola, Dosztojevszkij, Galsworthy, Hugh Walpole és R. Martin du Gard regényeiről. Ez a külföldi kalandozás — már értekezés szűkebb keretei miatt is — csak az ismertebb standard-művekre terjed, a teljességre törekvéstől távol áll, amit a modern német anyagra nézve is meg kell állapítanunk, mégis úgy tekinthető, mint az európai családfa regény bemutatásának igen érdekes kísérlete. Nem térhetünk ki az értekezés néhány valóban értékes megállapítására, amelyek a generációs regény problémakörének fejlődésére vonatkoznak, bíráló megjegyzésként azonban még meg kell említenünk, hogy a szerző nem használja ki eléggé tanulmányának összehasonlító jellegét, továbbá hogy a jólsikerült tartalmi közlésekben elsikkad a családlélektani összefüggések kiemelése és sokszor hiányos (mint a Thibault-család esetében is) az átöröklött elemeket bemutató lelki kép. *Semjén Gyula.*

Frau Rózsa Istóka: *Der Stammbaumroman.*

Frau Istóka's Abhandlung ist eigentlich eine Ergänzung und Weiterführung jener Arbeit, die Elisabeth Kutzer in ihrem Buche „Zum Stammbaumroman in der neueren Literatur“ begonnen hat. Die Forschungen der ungarischen Verfasserin erstrecken sich vor allem auf das deutsche Schrifttum, umfassen aber zugleich die grossen Stammbaumromane der Weltliteratur; so gelangt Frau Istóka zu einer sehr lehrreichen Typologie des europäischen Stammbaumromanes, der in seiner gegenwärtigen Blüte an die in schwere Krise geratene bürgerliche Lebensform gebunden zu sein scheint. Julius Semjén.

Bárcezi Géza: *Magyar szófejtő szótár.* Budapest, 1941. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 348 l. 8°.

A francia nyelvészetben, amely ma talán a leggazdagabb etymológiai irodalommal dicsekedhetik, a szófejtő szótáraknak két közismert típusa alakult ki: az egyik „műfajt“ Wartburg nagy munkája jelzi, mely egy egész életet kívánó roppant alkotás s a tudós világnak egy-egy szótó egész történetét nyújtja, az ókortól a modern francia nyelvjárá-sokig; a másik típus viszont a rövidebbre fogott, de gyorsabban elkészülő és könnyebben kezelhető kézi etymológiai szótár, aminő pl. Bloch—Wartburg közös kétkötetes műve vagy a Dauzat-é (erről ld. EPhK. LXII., 430—433. l.). Mindkét típusnak megvan a maga jogosult-sága; tudomány- és fejlődéstörténetileg mindkettő korszakalkotó lehet.

Nálunk eddig csak a „monumentális“ műfaj volt képviselve Gombocz—Melich Magyar Etymológiai Szótára által, mely az egész európai etymológiai irodalomban szinte példátlan alaposágról tesz tanúságot, de amely természeténél fogva még hosszú évtizedek áldozatos munkáját követeli (az F-betűnél tart). Hiányzott azonban a másik típus, a rövidebb, lehetőleg egykötetes kézi szövejtő szótár, mely a nyelvünk multja iránt érdeklődő nagyközönség számára is hozzáférhetővé teszi a magyar nyelvészeti kutatások eddigi eredményeit. E hiányon óhajtott segíteni Bárczi Géza, francia jövevényszavaink kiváló kutatója, aki — vérbeli romanista létére — most nyugati mintára ugyan, de szigorúan a magyar tudomány módszerességét követve megalkotta irodalmi nyelvünk közkeletű szókincsének első modern szövejtő szótárát. Mint előszavában is mondja, a nagyközönség számára dolgozott, de ennek ellenére sem engedett semmit a szakszerűség követelményeiből s hisszük, hogy munkája a szakkutatások számára is elmeindító, a további bűvárkodásra serkentő hatású lesz.

Mindenekelőtt dicséretet érdemel a könyv elején álló rendkívül világos és pontos „Tájékoztató“. Valóságos „vadecum“ ez mindenki számára, aki meg akar ismerkedni a szótörténeti vizsgálatok módszerével (egyetemen kötelező olvasmány lehetne nem-magyar szakos nyelvészeti proszemináriumok számára is!). Különösen plasztikus a magyar szókincs rétegződésének bemutatása. Ezzel kapcsolatban azonban elkelt volna talán néhány megjegyzés az egyes jövevényszórétegekre vonatkozó kutatások jelen állapotáról is.

Módszeres, céltudatos munkáról tanúskodik a rövidítéseknek egyszerűségi bibliográfiául szolgáló jegyzéke is. Néhány apróbb pontatlanság a második kiadásban könnyen kiegészíthető (pl. az EPhK. címe után hiányzik megindulásának éve, amely az összes többi folyóiratnál szerepel). Érdemes lenne felvenni Leschka Elenchus-át, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság néhány újabb külön kiadványát (pl. Baboss E. disszertációját). Nagyon hasznos, hogy a folyóiratokban megjelent fontos tanulmányok sokszor külön rövidítés alatt vannak felvéve.

Magában a szótári részben minden címszó a lehető legpraktikusabban van elrendezve. Nemcsak az első előfordulást találjuk meg, de utalás történik a szó irodalmára is, tehát e ponton B. inkább Gamillscheg s nem Dauzat vagy Eloch—Wartburg példáját követi (persze Gamillscheg felesleges különcködései nélkül). Az egyes szavak jelölése, sajnos, nincs megadva, ami különösen olyan esetekben zavaró kissé, amikor egy-egy szó már az irodalmi s a tájnyelv határán van (pl. *décbunda*, *degesz*, *doromb*, *jerke*, stb.). A szóanyag kiválogatását a szűkreszabott terjedelem természetesen erősen korlátozta, de el kell ismernünk, hogy a válogatás nagyjában és részleteiben sikerültek mondható. Hogy mi „hiányzik“, az persze erősen egyéni megítélés dolga s így e téren semmi általános norma nem szabható. Felveendő lenne talán: *albán*, *dérdur* (ebben: nagy dérrrel durral), *diéta*, *diktál*, *diktatura*, *mahagóni*, *propaganda*, bár az idegen szavak esetében éppen egy szövejtő szótárnak semmiképp sem szabad oly messzire elmennie, mint ahogy legutóbb pl. Balassa József új szótárában tapasztaltuk. Mindenestre a közkeletű idegen szavak közül lehetett volna valamivel bőkezűbben válogatni, annál is inkább, mert tudományos igényű „Fremdwörterbuch“-unk úgy sem igen van.

Ami magukat az ajánlott szószármaztatásokat illeti, e téren B. t józan óvatosság jellemzi. Mint mondja, e szótárnak „nem az a feladata, hogy a tisztázatlan kérdések megoldására törekedjék“ (VII. 1.).

Tehát inkább válogat, selejtez s nem új ötletek felvetésére törekszik. Nem akar mindent megoldani, hanem sokszor beéri az "er. isml." (credere ismeretlen) jelzéssel. Szláv etymonjainál rendkívül gyakori a „valamely szláv nyelvből” jelzés. Reméljük, hogy ha a magyar és szláv szóföldrajzi kutatások (különböző történeti síkokban is!) jobban előrehaladnak, e „valamely”-ek számát kissé csökkenteni lehet, hiszen művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos lenne a különböző irányú szláv hatáshullámoknak pontosabb elválasztása. (V. ö.: Melich János idevágó megjegyzéseit: Rev. Ét. Hongr. 1925. 222.) A finn-ugor etymonoknál helyes volt a fonetikus átírás egyszerűsítése, vagyis egy olyan alak jelzése, amelyet még a laikus is megközelítőleg ki tud ejteni. Természetesen igen gondos mérlegeléssel mentek ismét át nyelvünk francia s általában neolatin jövevényei; hogy B. egyáltalában nem igyekszik túlozni francia elemeink számát és jelentőségét, az a *mester* cikkből jól kiviláglik.

Az egyes cikkekkel kapcsolatban persze minden olvasóban sok ötlet és megjegyzés merül fel; ezúttal csak néhányra szeretnénk rámutatni:

cifra. Meg van adva eredeti jelentése ('zérus-jegy'), de hiányzik annak említése, hogy e szavunk a hazai latin *cifra* 'zérus, nulla' átvétele.

delej. Hiába tudja meg róla az olvasó, hogy „nyelvújítási összetétel: *dél* és *éj*”, ebből még nem találhatja ki (legföljebb a nagy Etymologiai Szótár segítségével), hogy itt *éj* a. m. *éjszak*.

ember: kételkedve fogadja Baboss származtatását (MNY. XXXVI, 113. l.). Igaz ugyan, hogy „úgyanez az összetétel sehol sincs kimutatva”, vagyis épp e két szóelem összetapadására nincs példa, mégis azonban az osztják *nēn ʒoi* (ahol *nēn* 'nő' és *ʒoi* 'férfi') s a vogul *aqum* (hasonló összetétel) Baboss ötletét bizonyos mértékben valószínűsíti.

garabonc(i)ás. Tekintettel arra, hogy szavunk sokszor i-s alakban fordul elő s legutóbb előkerült a dunántúli *gramancia* főnév is (EPhK. LXIV, 263. l.), valószínű, hogy az olaszos *gramanza* magyarországi visszalatinosított változata (*gramancia*) hatott. Már Du Cange-nál is találunk *nigromantia* alakot (v. ö. ófr. *nigremanche*).

haranga. E szó első köznévi előfordulása a BesztSzj.-ben van (*haranga*), azonban ott Finály annak idején nem ismerte fel. Most B. a szót csak Finály kiadása alapján idézi s nem utal az adat értelmének legújabbban történt helyesbítésére (MNY. XXXIII. 45—7. l.), pedig az adat csak így válik érthetővé.

kalamáris. Alighanem felesleges a *calamarius* melléknévhez csatolni, mikor van *calamaris* változat is (Leschkanál: „theca calamaria vel calamaris” 103. l.; Pápai-Páriz-Bod is ismeri 'penna tartóhoz való' értelemben).

kankalin. Kétségtelenül igaza van B.-nak, amikor a 'ferdeséget, kunkorodást' jelentő *kan-*, *kon-*tőhöz kapcsolja, de a származtatás szemléletesebb lett volna, ha szerepel e tő néhány alakilag is hasonló népnyelvi származéka (pl. *kankalk*, *kankaringó* stb.). A végződés keletkezett esetleg a *rozmarin*-féle virágnevek analógiájára is.

oláh. A magyaros alak első előfordulása kétségtelenül nem 1283-ból, hanem 1247-ből származik s a Szörénység oltvidéki részének románjaira vonatkozik (ld. *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Budapest, 1941, 21. l. és u. o. Introduction, III. Le nom des Roumains dans les chartes latines de Hongrie).

úr. Származékai között lehetne utalni a csak külön címszó alatt szereplő *ország* szavunkra.

Hasonló adalékok bizonyára fognak más oldalról is érkezni. Mindez azonban — az egyáltalában felhozható kifogások csekélyége folytán — csak annál jobban kiemeli azt a nagy gondosságot és szakértelmet, amelyet B. szótára kidolgozására fordított. Reméljük, igen széles körökben fogja népszerűsíteni sajnós kevéssé ismert Nyelvtudományi Társaságunk tudósainak eredményeit s talán feltételezhető, hogy fékezni fogja a délibábos amatőr nyelvészek sokszor lelkes szándékától vezetett, de fegyelmetlen fantáziáját is. Ebben látjuk B. szótárának nemcsak tudományos, de nagy nemzetnevelő értékét.

Gáldi László.

Après l'étude historique d'une série de mots d'origine française de la langue hongroise, le distingué romaniste, M. Géza Bárczi s'est fixé la tâche héroïque de rédiger le premier dictionnaire étymologique usuel du vocabulaire hongrois. L'espace limité dont il disposait, l'a obligé de ne considérer que la langue littéraire d'aujourd'hui, laissant de côté aussi bien les archaïsmes que les termes dialectaux. C'est donc un pendant hongrois des dictionnaires bien connus de Dauzat et de Bloch-Wariburg. Quoique destiné aux non-spécialistes, l'ouvrage de M. Bárczi contient aussi d'utiles renvois bibliographiques que même les gens du métier consulteront avec profit. Quant aux étymologies proposées, elles font preuve d'une prudence extrême. L'origine néo-latine de certains vocables est signalée avec soin. Tout compte fait, ce dictionnaire marque une étape dans l'histoire de la linguistique hongroise.

Ladislav Gáldi.

Markó Ilona: II. József és az erdélyi szászok. Minerva-könyvtár 131. sz. Budapest, 1940. 101 l. 8°.

Bőséges irodalmi dokumentumokkal és forrásmunkák alapos kihasználásával tárja elénk Markó Ilona II. József uralkodásának egyik jelentős epizódját, az erdélyi szászok harcát az abszolútizmus túlkapása ellen. Az értekezés tárgya ugyan föltétlen alkalmat nyújtott volna a szerzőnek arra, hogy II. Józsefnek a történelem folyamán többször átértékelt politikai ideológiájával és intézkedéseivel szemben állást foglaljon, de Markó tárgyilagos tartózkodása inkább a tények pontos közlésére irányul. A szászok alkotmányjogi helyzetének rajza, a változó néphangulat bemutatása, az erdélyi nemzetiségek viszonya s a császár három erdélyi útja alkotja tárgyát a gondosan taglalt fejezeteknek s az arcképek közül, amelyeket a szászság vezetőiről kapunk, kiemelhetjük Brukenenthalnak, a szászok vezető emberének és császári közvetítőjének egyszerű és közvetlen írói eszközökkel megfogott portréját.

Semjén Gyula.

Helene Markó: Josef II. und die Siebenbürger Sachsen.

Verfasserin behandelt in allen seinen interessanten Einzelheiten den zähen Kampf, den die Siebenbürger Sachsen mit den Ungarn gemeinsam gegen die absolutistischen Verordnungen des Kaisers Josef II. um die Aufrechterhaltung der alten sächsischen Vorrechte und die Wiederherstellung der alten Verfassung geführt haben, und der infolge der gescheiterten kaiserlichen Pläne und des körperlichen Zusammenbruches Josefs II. mit dem vollen Sieg der Sachsen endete.

Julius Semjén.

Balassa László: *A magyar tanítás megújíthatósága felé.* (A tanítás problémái. Szerk. Vajthó László. 24. sz.) Egyet. Nyomda. 1941, 140 l. 16-r.

Mindjobban kiderül, hogy közoktatásunkban a legrosszabbul működik a magyar irodalom tanítása. Régi rutin, tudatlanság, kültöldi rossz módszerek átvétele ezt a legszebb iskolai tantárgyat sok helyen a legjobban únt és a legmateriálisabban felfogott tárgygyá tette, mind a tanárok, mind a tanulók szemében. A tudatlanságot fokozta, hogy az irodalomtanítás fogalma alatt még magasabb vezető körökben is az irodalomtörténetnek egy anyagias, adatszerű, kivonatoló felfogása terjedt el. Velük szemben állt egy már régóta feltörő irányzat, mely elsősorban a francia irodalmi oktatás mintájára a szövegelemzést óhajtotta a középiskolai oktatás alapjává tenni.

Balassa László könyve ennek az irányynak a terméke. Mint francia ösztöndíjas figyelte a francia irodalmi oktatás nagy, nevelő hatását, másrészt, mint Horváth János tanítványa kapta az egyetemen a szövegelemzés mintaszerű példáit. Konkrét példákon mutatja be, hogy a szövegelemzésnek milyen roppant ösztönző hatása van az irodalmi oktatás iránt egyébként közömbös, fásult gyerekekre, s vallomásokot idéz, melyek egybehangzónan tanúsítják, hogy egy-egy óra hatása alatt szinte a diák egész lelkiségét le lehet kötni és tartós visszhangra készíteni. Vörösmarty egy költeményén (Gondolatok a könyvtárban) egy mintaórát is bemutat, s ha egy-két magyarázatával tán nem értünk is egyet, bizonyos, hogy amint Balassa elképzeli, úgy érhető el az az ideális cél, hogy a magyar irodalmi oktatás — mint Franciaországban a francia — a magyar közoktatásnak szinte gerincévé legyen, ne pedig „magolós tárgy”, mint ahogy a diákok mondják. Természetesen a tanárnevelésnek is ehhez a programhoz kell illeszkednie, hiszen már a legújabb tantervi utasítások is ilyen szellemben készültek. Kerecsényi Dezső elgondolása alapján. Eckhardt Sándor.

*

Vers une réforme de l'enseignement de la littérature hongroise. *Dans ce petit livre, l'auteur qui a étudié les méthodes de l'enseignement de la langue maternelle en France, appliquées avec tant de succès, préconise dans une contribution fort instructive les avantages de la méthode analytique, en présentant dans une leçon pratique, puis dans des réflexions fort justes, les erreurs des méthodes usuelles. Il insiste notamment sur l'importance nationale d'une réforme conçue dans cet esprit nouveau, où l'élève entrerait dans un contact plus intime avec les écrivains et penseurs les plus profonds et les plus nobles de la Hongrie.*

Al. Eckhardt.

Baranyai magyar néphagyományok. Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta *Berze Nagy* János dr. Kiadja Baranya vármegye közönsége. Pécs, 1940. I—III. kötet, XXVIII + 802, 623, 415 lap. Kultúra könyvnyomda.

Berze Nagy János régi, érdemes munkása a magyar folklortudományának. Gyűjtőtevékenységével (főleg: *Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből.* Magyar Népköltési Gyűjtemény IX. Budapest, 1907.), elméleti kutatásaival (*Petőfi költészetének folklor-párhuzamai.* Ethnographia, 1925; *A csodaszarvas mondája.* Ethnographia, 1927; *Magyar szólásaink és a folklóre.* Ethnographia, 1929 és 1932; *A katekizmusi ének- és a néphagyomány számszimbolikája.* Ethnographia, 1939. Azonkívül az Egyetemi Nyomda kiadásában megjelent ismeretes

összefoglalásnak, a *Magyarság Néprajzának a meséről* szóló fejezete stb.) már régóta becsült nevet vívott ki magának. Legújabb műve a címben jelzett hatalmas gyűjtemény.

Baranya mind népi összetételében, magyarságának régiségében, mind pedig történeti sorsában egyik legérdekesebb vármegyéje hazánk-nak. Sajátságos mégis, hogy a néprajzi kutatás néhány, folyóiratban megjelent adalékot leszámítva, csak három jelentősebb monográfiát tud erről a vidékről felmutatni. *Várady Ferenc: Baranya múltja és jelene* (Pécs, 1896. I—II.) c. művének néprajzi része egyoldalúságai és hiányai ellenére is tartalmaz hasznos adatokat, vizsgálódásából a megye nemzetiségeit sem zárja ki. Egy időben jelenik meg *Kiss Géza: Ormánság* (Budapest, 1937.) és *Kriss, Rudolf: Die schwäbische Türkei* (Düsseldorf, 1937.) c. munkája. A két munka inspirációjába a tudományos megismerés mellett némi politikai célzatosság is belejátszik. Kiss Géza a pusztuló Ormánság jellegzetes magyar népéletét, számtalan megőrzött régiségét bizonyos profétikus lendülettel, bár teljes tárgyilagossággal és kitűnő helyzetismerettel örökíti meg. Kriss Rudolfot természetesen a németiség érdekli, főleg a népi hitvilág rajzára van különös gondja. Szempontjainak korlátozottsága az oka, hogy a magyar, sokác, horvát párhuzamokat és kölcsönhatásokat nem veszi figyelembe és így sokszor olyan jelenségeket is törzsökös németnek minősít, amelyek nyilvánvalóan a magyarság hagyománykészletéből valók. Így Kriss következtetései bizony sok helyen szorulnak sürgős helyesbítésre. Mostanában, amikor a tudomány annyiszor szállít fegyvereket a politikának, előrendű kötelességünk a magyar végvidékek alapos vizsgálata. Ehhez a megismeréshez szolgálat nagyértékű anyagot Berze Nagy gyűjteménye.

Berze Nagy a kutatás területét a megye magyarságára korlátozta. Szempontja az előttünk álló eredmények láttára kétségtelenül gyümölcsözőnek bizonyult. Azzal a dolgossággal, hozzáértéssel, helyzeti előnyökkel azonban, amelyekkel éppen ő rendelkezik, a megfigyelés, gyűjtés munkáját nem lett volna nehéz a környező német, horvát, sokác, szerb kisebbségek népéletére is — legalább egyes vonatkozásokban — kiterjeszteni és így könnyű lett volna már magával a tények pusztá összehasonlításával néhány divatos elméletet megcáfolni, a baranyai népkultúra magyar alaprtegét és folytonos ihletését igazolni.

Berze Nagy a finn Folklore-Fellows módszere alapján képezte ki, mint szaktudós és szervezte meg mint tanfelügyelő a vármegye tanítóságát. A gyűjteményből azonban lépten-nyomon kitűnik, hogy ő maga is alaposan kivette részét a munkából. Egy-egy folkloregyűjtemény megfelelő elrendezése kétségtelenül fogós feladat. Ha a szövegek csoportosítására fordítunk nagyobb gondot, akkor például nehezen vihetjük keresztül, hogy a rokon dallamok, vagy az egy előadótól származó darabok egymás közelébe kerüljenek. Természetesen megfordítva is ugyanez a nehézség. A legújabb gyűjtemények a népi alkotás objektív értékelése mellett különös figyelmet szentelnek a paraszti alkotó, illetőleg előadó szerepének, a közösségben való helyzetének, egyszóval a paraszti egyéniség izgató problematikájának. Berze Nagy anyagának tagolása a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelent Magyar Népköltési Gyűjtemény műfaji igényű beosztása szerint történt. Ennek a módszernek kétségtelenül sok jeles előnye van, főleg a szövegek áttekinthetősége szempontjából. A módszer hátrányait Berze Nagy jól ismeri, de az összes immanens nehézségeket természetesen nem tudja mind eltüntetni. Úgy tűnik fel például, hogy a meséket célszerűbb lett volna *Aarne-Thompson* kissé mechanikus rendszerezése

helyett előadók szerint csoportosítani. A kutató a jegyzetekből ügyis eligazodik.

A gyűjtemény felöleli a folklóre egész területét. Az I. kötet Bevezetésében megismerkedünk a gyűjtemény keletkezésének történetével. Baranya vármegye törvényhatóságának követést érdemlő megértése tette lehetővé a munka sikerét. Egyéb, törvényhatóságainkban is általában megvolna a szellemi műveltség iránt való áldozatkészség, azonban sokszor költenek haszontalan, dilettáns munkákra. Bárcsak minél többen követnék Baranya jópéldáját hanyatló népeletünknek szakszerű megörökítésével! Igaz ugyan, hogy kevés vármegye dicsekedhetik Berze Nagy Jánoshoz fogható buzgó, nagy tudású szakemberrel. A kötet anyaga különben a misztériumokkal és egyéb drámaszerű hagyományokkal kezdődik. Itt különösen kiemeljük a betlehemezés sajátos változatát, a *Kelemen-járást*, továbbá a *regölés* gazdag baranyai nyomait. A szorosabban vett népköltészet (líra és verses epika) pusztulásában is gazdag és változatos világot tár elénk. Berze Nagy gyűjtői odaadását egyébként az összegyűjtött dallamok is bizonyítják. Izelítők kapunk a vallásos népköltészetből is (Kánai menyegző, katekizmusi ének, néhány verses imádság és tréfás koldusének). Érzésünk szerint itt bizonyára akadna még gyűjtenivaló.

A gyűjteménynek — ha lehetséges — a prózai epikát (mese, legenda, monda, tréfa stb.) tartalmazó II. kötete a legértékesebb. A szövegek mintaszerű gondozása, a jegyzetek értesültsége Berze Nagy tudományos szoliditását igen szépen dicséri. Kitűnő mesélői (Hadnagy István, Nagy Dávid, Gilice János stb.) gazdagon megjutalmazták fáradhatatlan készségét.

A III. kötet tájszótárral kezdődik. Csak helyeselni tudjuk, hogy a tájszólás megfigyelése újra elfoglalta helyét a nép egyéb szellemi hagyományai között, hiszen a népnyelv a népkultúra egyetemes egészéből nehezen ragadható ki. A dülő- és határnevek felsorolásánál nem ártott volna egy kis helyszíni magyarázat, amint ezt például a Vásárosdombóiról közölt neveknel is olvashatjuk. Kár az is, hogy csak izelítők ad, pedig Baranya nép- és településtörténetének korszerű feldolgozása enélkül el sem képzelhető. A néphit és szokások fejezete dúsgazdag adattár.

Berze Nagy János gyűjteménye nemcsak az egyes változatok sorsához, egyes folklóre-jelenségek földrajzi elterjedéséhez közöl hasznos adalékokat: anyagának újszerű, kevésbé ismert részletei is vannak. Gyűjteni tehát még hagyományos népkultúránk mostani hanyatlásában is érdemes, sőt szükséges. Berze Nagynak a gyűjtött anyaghoz készített jegyzetei, összehasonlító utalásai arról a komoly olvasottságról, tudós lelkiismeretről tanúskodnak, amelyek egyébként is előnyösen jellemzik minden munkáját. Néhány, főleg újabban megjelent gyűjtemény, illetőleg feldolgozás azonban úgylátszik elkerülte az érdemes szerző figyelmét.

Mindent összevetve, a gyűjtemény szellemi néprajzunknak egyik legbecsesebb forrásmunkája. Megjelenését nemcsak a legközvetlenebbül érdekelt magyar néptudomány fogadja elismeréssel. Méltó mindazoknak figyelmére, akik akár szellemi hivatásuknál, akár művelti érdeklődésüknel fogva a magyarság sorsán elmélkednek.

(Szeged)

Bálint Sándor.

*

Kritische Behandlung einer ungarischen Folklore-Sammlung, die die Volksüberlieferungen aus dem Komitat Baranya enthält.

Al. Bálint.

Dobosy Tibor: *Pierre Choque, Anna magyar királyné kísérlője.* Bibliothèqne de l'Institut Français à l'Université de Budapest. Budapest, 1940. In-8°, 67 l., 1 fac. sim.

Ez az értekezés a renaissance-kori magyar-francia kapcsolatok körébe vezet el bennünket. Magyar szempontból Pierre Choque, a rhétoriqueur személye kiemelkedik kortársai köréből azzal a leírásával, amelyet Magyarországról készített, midőn Anne de Foix-t, II. Ulászló jövendő feleségét hosszú útjára elkísérte. Ez a magyar szempont teszi érdekessé a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Francia Intézetének e legújabb kiadványát, amelyben a szerző Pierre Choque többi munkáinak tárgyalásával egységes háttérként igyekszik megrajzolni e hűséges udvari ember személyét, egyéniségét és szellemi arculatát.

Pierre Choque breton volt, így került a fajtáját annyira szerető Anne de Bretagne udvarába. Az önálló Bretagne utolsó nagyszasszonya előbb VIII. Károly, majd XII. Lajos felesége volt. Éles elméje hamarosan észrevette, hogy a török ellen csak egy francia-magyar-lengyel-velencei szövetség hozhat biztos sikerrel kecsegtető eredményeket. A magyar udvarban is őszinte rokonszenvnek örvendett, annyira, hogy II. Ulászló rábízta, hogy feleséget válasszon számára. Így esett a választás Anne de Foix-ra, Candalei Gaszton és De Foix Katalin lányára. Pierre Choque, mint úrnője színeit viselő herold élt Anne de Bretagne udvarában. Nantes-i származását a szerző részben új levéltári adatokkal támasztja alá. Heroldi hivatása hozta magával, hogy csatákról, lovagjátékokról, ünnepségekről színes beszámolók készítésével akarta ébren tartani pártfogójának jóindulatát.

Dobosy Tibor Pierre Choque egész pályafutását ügyesen vázolja, s egy-egy munkájának megjelenését a korabeli eseményekhez kapcsolja. Élete gazdag volt utazásokban. XII. Lajos és a velenceiek vállalkozásában meginduló 1502-es „kereszteshadjáratban” is résztvesz. Germain Brice-nek ezt az eseményt megéneklő latin époszát le is fordítja franciára, a rhétoriqueur-ök mesterkélt stílusában, szabályosan fargott rímek segítségével. Egy másik s talán legtöbb érzéssel megírt munkája úrnőjének, Anne de Bretagne-nak temetési szertartásáról szóló beszámoló. Itt a versfaragó rhétoriqueur-ön felülkerekedik a részvét, a búcsúztató bánat sugárlta őszinte szavak egyensúlyozzák a mű szerkezeti hibájának gyengéit. Pierre Choque 1523-ban hallat magáról utoljára. Neve lehanyaglik a heroldok tisztségével együtt.

Magyarországról szóló leírása, munkájának művelődéstörténeti szempontból értékes kézírata, az idegen világot bemutató miniatűrjei a francia és hazai tudósok figyelmét már régebben felkeltették. Az egyik kézirat autográf. (B. N. F. Fr. 90.) Kiadta a chartiste-eket jellemző alaposággal Leroux de Lincy: *Bibl. de l'École des Chartes* 5e série T. II. (1861).

Dobosy körütekintő szövegkritikai összehasonlítással arra a következtetésre jut, hogy a jelzett B. N. F. Fr. 90. és egy másik XVII. századbeli másolaton kívül (Ms. F. Fr. 22.330) volt még e munkának más kézírata is. Az autográfkéziratban számos miniatűr található, különösen címereket, amelyek megfejtése, esetleg fac-similében való közlése nem lett volna érdektelen és hiábavaló munka. D. T. dicséretes buzgósággal több ízben idéz kéziratokat. B. N. F. Fr. 4321, 55. lapon, B. N. F. Fr. 1670, 50. lapon, amelyek később több kiadásban jelentek. Ilyenkor a szerző jól tette volna, hogy a tényleg elvégzett eredeti kutatás eredménye ki is tűnjék soraiból, ha a kéziratokat a jegyzetben diplomatikusan idézi (cím, század, kézirat anyaga, alakja stb.) és a korábbi kiadóktól nem említett, de a kéziratra jellemző tulajdonságokat (például

miniatűrök részletes leírása) felsorolná. A szerző közli az állítólag Pierre Choque-ot ábrázoló miniatűr a B. N. F. Fr. 1670. számú kézirataból és ezzel kapcsolatban Alexandre Jal 1845-ből származó megállapításait, 50. l. Ebben az esetben is szívesen olvastuk volna, ha nem is a kézirat leírását, mert azt „részletesen leírta“ A. Jal, de a B. N. kézirat-katalógusára való utalást.

Pierre Choque Magyarországról szóló kézirata tulajdonképpen beszámoló akart lenni Anne de Bretagne részére. Utazásuk kezdetétől elmondja mindazokat a fontosabb eseményeket, amelyek útjában megfigyelt és érdemesnek tart királyi pártfogója számára megírni. Így a jövőendő magyar királyné velencei fogadtatását, olaszországi városokban való tartózkodását, majd megérkezését Magyarországra. Itt azután egyik bálutból a másikba esik. Az ünnepségek pompája, a városok lelkesedése, a koronázás fénye ámulattal töltötte el szívét. Aprólkos leírásának köszönhetjük, hogy a XVI. századeleji magyar társadalmi életéről teljesebb képet alkothatunk. Bármilyen új pillantást meg: pohárszéket, ételeket, díszes ruhákat, azonnal hozzáteszi: ez a legszebb, amit valaha látott, „que je veiz jamais“. A régi Buda topográfiáját is értékes adatokkal bővíti. Aquincum romjait francia hiedelmekből táplálkozva (Ld. Eckhardt Sándor: Sicambria. Minerva IX. Bpest, 1928.) ő is a hajdani frankváros Sicambria romjainak tartotta, „où habiterent premièrement les Francoys lors nommez Sicambriens“.

Dobosy Tibor tanulmányában kritikával, számos új adattal vázolja Pierre Choque életrajzát, elemzi rhétoriqueur-munkásságát és színes leírásban ismerteti Magyarországról szóló beszámolóját. Érdemes munkát végzett e különlegesen magyar érdekességű író megismertetése körül.

Gábrriel Asztrik.

Tibor Dobosy: *P. Choque, compagnon de voyage d'Anne de Foix, reine de Hongrie.*

L'ouvrage analysé ci-dessus a été présenté comme thèse de doctorat à la Faculté des Lettres de l'Université de Budapest. L'auteur nous fait connaître la vie et l'oeuvre littéraire de Pierre Choque, hérault d'armes de la duchesse d'Anne de Bretagne qui fut chargé d'accompagner la princesse Anne de Foix, nièce de la reine de France lors de son voyage en Hongrie où elle épousa Vladislas II, roi de Hongrie. Il relate fidèlement tout ce qu'il a vu dans ce pays et rédige enfin un rapport pour la reine de Bretagne. On y trouve des renseignements curieux sur la Hongrie à l'époque de Vladislas II. Le travail méthodique de M. T. Dobosy nous fournit des documents intéressants et même quelquefois inédits sur ce personnage qui fit connaître à l'Occident le pays de Hongrie, „bastion de la chrétienté“. A. Gabriel.

Radnóti Miklós—Vas István: *Guillaume Apollinaire válogatott versei.* Cs. Szabó László tanulmányával, Pablo Picasso rajzával. Vajda János Társaság. Budapest, 1940.

Nemrégén fedezte fel Apollinairt a magyar közönség számára Rónay György „Modern francia líra“ című szép kötetében, s most már íme itt egész kis csokorra való Apollinaire-fordítás, a Vajda János Társaság áldozatkész kiadásában, mely újabban annyit tett a magyar műfordítás-irodalom ápolásáért. A kis gyűjtemény egyik legnagyobb értéke Cs. Szabó László igen finoman árnyalt, művészi bevezetése, mely teljes szellemi arcképet nyújtja az „Alcools“ egykor oly hírhedt, de szinte

már klasszikussá váló poétájának. Maguk a fordítások általában igen jók; nemcsak Apollinaire meghökkenő gondolattársításait tudják finoman és mindig művészi formában közölni, de visszatükrözik még azt a versesztétikai nyugtalanságot, azt a keresést és tapogatózást is, mely Apollinaire művészetét technikai oldalról jellemzi. Néha a fordítóknak elméletileg nincs ugyan igazuk (pl. az *améthyste*—*Christ*-típusú „rime mixte” magyar megfelelése nemigen lehet *este*—*fest*, hiszen a francia rím a fül számára tökéletes, a magyar rím pedig a fül számára sem az!), de ösztönös művészi érzékükkel rendszerint jól tapintanak rá a kényes problémák legjobb megoldására. Komoly félreértés csak itt-ott akad, pl. „Et j’entendis soudain ta voix *impérieuse* — Ó Rome” (Vendémiaire); Vas István fordításában: S hallottam hirtelen, amint *császári* hangod — Ó Róma — Atkait szórta (*impérieux* „parancsoló”, *impérial* „császári”!). Feltűnő viszont, hogy nem egy esetben Rónay fordítása nyilvánvalóan hatott az új átültetésre, anélkül azonban, hogy erről az utószó megemlékezne. Lássuk csak például a *Les Colchiques* (Kikericsék) két sorát: *Violâtres comme leur cerne et comme cet automne* — Et ma vie pour tes yeux lentement s’empoisonne. Rónaynál: (Szemeid) Lilásak mint az ő kelyhük s mint ez az ősz itt — Szemedtől életem lassan megmérgeződik (72. l.). Radnótinál: Mint szirmuk fodra kéklő s kék akár ez ősz itt S szemedől életem lassan megmérgeződik (29. l.). Mivel az utószóban semmi utalás sincs Rónayra, nem tudjuk, melyik fordítás készült előbb. Mindazonáltal ilyen esetekben az egyetlen helyes eljárás az, amit Babits alkalmazott Dante-fordításában, ahol világosan megmondta, sorról-sorra, mit vett át Szász Károlytól. Hiszen természetes, hogy sok versornak valóban csak egyetlen lehetséges fordítása van, s hogy ennek szabad, sőt kell is tovább származnia egyik fordítótól a másikig, de persze a forrás megnevezésével. Gáldi László.

•

Ce petit recueil des traductions hongroises des poèmes d’Apollinaire, précédé d’une excellente préface de M. Ladislav Cs. Szabó, fait preuve d’un goût exquis et d’un art consommé. Quelques innovations techniques (comme p. ex. l’imitation des „rimes mixtes”) sont pourtant discutables. On remarque çà et là quelques réminiscences qui semblent remonter aux traductions antérieures de M. Rónay. Ladislav Gáldi.

Attila és húnjai. Szerk. Németh Gyula. Magyar Szemle Társ. Bp., 1940. 8°. 330 l. I—XX képmelléklet, két térképpel.

„Attilát és húnjait igazán csak a magyar tudomány értheti meg”, mondja a pompás kötet egyik tanulmányának szerzője. Valóban, egy európai nép számára sem vált a hún-kérdés történetformáló tényezővé a magyarságot kivéve, holott csaknem valamennyi európai nép története vagy mondavilága megőrizte a hún nép emlékét. Ez az immár századokon át hol intenzívebben, hol kisebb aktivitással, de soha meg nem szűnően ható tényező fokozottabb mértékben tette a magyar tudomány feladatává a hűnság sokféle ágazó problémájának vizsgálatát és a végleges eredmények lerögzítését. Volt idő, amikor a magyar tudomány a húnoknak, mint a magyarság kétségtelen őseinek apológiáját tartotta feladatának, — ez a kor Kézaitól egészen a XIX. század elejéig tartott —; majd a buzgalom elenhatásaként a XIX. század túlhajtott kriticismusa az ellenkező végletbe esett, s a rokonság megtagadásával együtt hajlandó volt megelégedni a források kritikailag megrostált, száraz adatainak ismételtetésével, de ezzel az eljárással talán még any-

nyira sem tudott a hűnság megismeréséhez férközni, mint az apologetikus történetírás naívnak bélyegzett bajnokai. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy kielégítő eredményekhez az eddig alkalmazott módszerek nem vezetnek. Szükségesnek látszott ezért egyrészt az eddigi anyagnak újszemponztú vizsgálatát, másrészt az eddig tekintetbe nem vett, vagy nem ismert anyagnak a vizsgálódások körébe való bevonását.

Igy a nyelvészet, archeológia, a nomád lovasnépek állam- és társadalomszervezetének, kultúrájának megismerése, a forrásokban hagyományozott anyaghalmaz egyes elemeinek geneziséig hatoló vizsgálata, a hagyományozás szétágazó útjainak felderítése, történeti valóság, tudományos fikció és mondai alakítás szövevényeinek gondos felfejtése, egészen új és megbízható eredményekhez vezettek.

Az előmunkálatok után, melyben szintén magyar tudósok jártak elől: Gombocz Zoltán, Hóman Bálint, Moravcsik Gyula, Eckhardt Sándor, Alföldi András, stb., Németh Gyula kitűnő munkatársaival az eredmények összefoglalására vállalkozott, s a szerkesztésében megjelent kötet, amennyiben a rendelkezésre álló források megengedték, lehető teljes képet ad a húnokról. Ez a teljességre való törekvés azonban nem akadályozza meg az egyes tanulmányok szerzőit abban, hogy rá ne mutassanak a kétségtelen eredmények mellett a felmerülő nehézségekre és a még megoldásra váró problémákra is.

Mindjárt az első tanulmány — Ligeti Lajos írta — egy ilyen, még nem teljes bizonyossággal eldöntött problémára mutat rá. Honnan származnak az európai húnok, vajjon kapcsolatban állanak-e a Kr. e. III. században Mongóliában nagy politikai jelentőségre jutott Hiung-nu néppel? A kínai évkönyvek és a nyugati források adatainak alapos mérlegelése után arra az eredményre jut a szerző, hogy ha e két nép egymáshoz való viszonya minden vonatkozásban még egészen megnyugtató módon nem is igazolható, a történeti összefüggés kétségtelen, s hogy „a fehér húnoknak, s velük Attila húnjainak az eredetét követve több különböző úton egyaránt a hiung-nu birodalomhoz jutunk”. A két nép kapcsolata elsősorban politikai lehetett, de ezen túlmenően valószínűleg mindkét esetben legalább is a birodalom szervező, vezető rétege töröknyelvű nép volt. Felveti a kérdést a szerző ezután, hogyan viszonylottak fajlag egymáshoz a húnok és a hiung-nu-k? Az antropológiai adatok hiánya, továbbá a hún birodalomban összetömörülő különböző fajú népek keveredése miatt ez a kérdés ma még teljes bizonyossággal el nem dönthető.

Egy következő fejezetben ugyancsak Ligeti Lajos az ázsiai húnok történetét rajzolja meg kínai források után a szerény kezdetektől a birodalom fénykorán keresztül, amikor a hatalmas kínai birodalom ellenségeként szerepel, egészen a nomád birodalomnak aikotó elemeire való szétbomlásáig. E szétbomlással párhuzamosan a hún történet színhelye lassanként Ázsiából Európa felé tolódik el, ahol a Krisztus utáni második század első felében bukkannak fel a húnok, Európában azonban csak a negyedik században tesznek szert politikai jelentőségre.

Váczy Péter nagy tanulmánya az európai húnok történetét tárgyalja a birodalomalapítástól egészen annak felbomlásáig. Rekonstrukciós munkájában nemcsak a források sokszor száraz és hézagos adatainak egybeillesztését tartja feladatának, hanem vizsgálódásai körébe belevonja a a steppe-népek társadalmi szervezetét és kultúráját megvilágító értékes megfigyeléseket és ezzel az eljárásával a források eddig ismert adatai is új megvilágítást, mélyebb értelmet nyernek. Különösen értékes, amit Németh Gyula nyomán a nomád társadalom hierarchikus szervezetéről, sejtyszerű felépítéséről mond, ami érthetővé teszi a nomád birodalmak

lavina módjára történő növekedését, de ugyanolyan gyorsan történő elemeire bomlását is, ami a hún birodalom sorsára is annyira jellemző. Végtelenül sokat mond az az adata, mely szerint e törökös-lovass nomád népek már a családot is *el* — azaz birodalom — néven emlegetik. A legfőbb hatalom birtokosa egy család, amely az uralkodó törzsre támaszkodva a legkülönfélébb nyelvű és fajú néptörzseket tömöríti uralma alatt hatalmas egységbe. De mi akkor az ilyen heterogén elemekből megalakult nomád államegység összetartó ereje? Világosan kifejti a szerző: az egyes alkotóelemeknek szinte végnélküli egymásra rétegeződése ez, melyben minden réteg egyszerre szolgál és parancsoló is. A rétegeződésben legalul a legújabbban meghódított népek állanak, majd újabb népek meghódításával azután maguk is részesülnek az uralom előnyeiben. A hierarchikus szervezet élén maga az uralkodó áll, akinek hatalma éppen úgy isteni eredetű és mithikus jellegű, mint a római császároké. Ha az uralkodó család mithikus erejébe vetett hit megrendül, az egész népi konglomerátum alkotóelemeire bomolhat szét, amint ez Attila utódai esetében is beigazolódott. Ez a mithikus — mert mint a szerző meggyőzően kifejti, a nomád földi birodalom a Kosmos mintájára van berendezve — és istentől eredő hatalom a királyi családban az idoneitás és, úgy látszik, a primogenitúra elvének is figyelembevételével öröklődik a királyi családban, még pedig rendszerint a család két férfitagja között megosztva.

A nomád államban a kettős királyság intézményére Alföldi András mutatott rá (Károlyi-Emlékkönyv, 28 l.), s éppen e kettős királysággal kapcsolatban szeretnénk valamire rámutatni. Váczy Péter ugyanis az elvek és uralmi rendszer kifejtése után, amikor is e rendszer meglétét az Attila előtti hún történetből vett adatokkal igen szerencsés módon bizonyítja, azt állítja, hogy Oktar és Ruas társkirálysága után az uralom a primogenitúra jogán egyedül Mundzsuk idősebb fiára, Bledára szállt, aki uralmát csak később osztotta meg féktelen, uralomvágyó öccsével, Attilával. A kérdést természetesen a források erre vonatkozó hiánya miatt nem olyan könnyű eldönteni, de tudunkkal ezt csak egy nyugati, igaz, hogy egykorú forrás, a *Chronica Gallica* A. CCCCLII., hagyományozza, ahol (*Chron. Gall. A. CCCCLII. 116. Mon. Germ. Hist. Auct. Ant. tom. IX. vol. I. p. 660.*) a szűkszavú bejegyzés arról értesít, hogy Rugila halála után Bleda következett a trónon. (*Rugila Rex Chunorum, cum quo pax firmata, moritur, cui Bleda successit.*) Minthogy a *Chronica* adata az eseménnyel egykorú bejegyzésnek látszik (v. ö. Mommsen bevezetését, u. o., p. 617.), hitelesnek is elfogadható, bár a *Chronica* egy másik bejegyzése ellentmondásként hat. A 131. sz. alatti bejegyzés ugyanis így hangzik (u. o.): *Bleda, Chunorum rex Attilae fratris fraude percutitur, cui ipse succedit.* Arról tehát nem tud a *Chronica* írója, hogy Attila még bátyja életében gyakorolta volna vele együtt a királyi hatalmat, holott ezt a többi rendelkezésre álló forrás egybehangzó adata szerint ténynek kell tartanunk. Priskos követjelentése is inkább azt a feltevést engedi meg, hogy a két testvér egyszerre vette át a hatalmat — a kettős királyság intézményének megfelelően —, semmint azt, hogy Bleda akár kényszerből, akár a maga jószántából emelte volna maga mellé öccsét, Attilát. Priskos töredékeiben ugyanis azt olvassuk, hogy a bizánci udvar követeket küld *Ruashoz*, azonban mire a követség megérkezik, Ruas már halott, s így *Attila*, az új király fogadja a követséget. E szerint valószínűbb talán, hogy mind a ketten egyszerre kerültek a trónra éppen a szerző által meggyőzően bizonyított kettős királyság intézményének értelmében.

A hún állam tündöklő felemelkedésénél és hirtelen bukásánál nem kevésbé érdekelte a tudományt az a hatalmas „mondái” anyag, amely idők folyamán a legkülönbözőbb területeken a húnok köre fonódott. Thierrynek, a múlt század közepe táján megjelent összefoglaló „Attila mondái” után most Eckhardt Sándor vette beható vizsgálat alá az egész kérdéskomplexumot, s amellett, hogy Thierry összefoglalását nagyszámú új, nagyrészt saját eddigi kutatásain alapuló eredményekkel egészítette ki, mondaelemző eljárása az eddig ismert anyagot is új oldalról mutatja be. Szigorú módszerességgel választja szét a tulajdonképeni mondát az egyházi célzatú kolostori elbeszélésektől, a tudós fikciót a költői alakítástól és helyi emlékekhez fűződő naív hiedelmektől. Módszere kétségteljesen sokkal pontosabb eredményekhez vezet, mint akár H. de Boor rendszerező elve, vagy a minden mesés elemet egyformán mondának tekintő Thierry műve. Rámutat arra, hogy a mondaképződés már Attila életében megkezdődött, s csaknem minden nemzeti irodalma idők folyamán egy sajátos Attila-képet fejlesztett ki. Így beszélhetünk keleti (örmény, szír) Attila-mondákról, a húnok saját mondájáról, gót-longobárd eredetű mesékről, az egyházi rendeltetésű legenda Attilájáról, olasz eredetű Attila-mondáról, egy germán Attila-képről, s végül a magyar Attiláról. Ez utolsó fejezetben rámutat a szerző, hogy nálunk Attila nemcsak a mondák, legendák és tudós fikciók központi alakja, hanem valóban történetformáló tényező, a XI. századi Gesta Ungarorumban felbukkanó, a honfoglalást igazoló Attila—Árpád genealógiától kezdve Kézai pogány szellemű művén és ennek leszármazóin keresztül egészen Mátyásnak a renaissancban gyökerező őskereséséig. A világos felépítésű, új eredményekben gazdag értekezésben mindössze egy apróság kíván kiigazítást: Juvenius Caelius Calanus Vita Attilae-je, amint a szerző maga is sejteni enged, nem középkori mű, hanem a XV. század közepe táján élő olasz humanista, tárgyilagosságra törekvő műve, amely azonban burkolt formában jóformán az összes olasz eredetű Attila-mondákat magában foglalja.

Florio Bánffy is téved, amikor a sárospataki főiskola könyvtárában lévő XV. századi kézirat címfelírása alapján — Ballagi Aladárt követve — azt állítja (Corvina, 1936.), hogy Calanus e művét Aretinus a maga neve alatt adta ki. Aretinusnak sokkal pontosabb értesülései vannak Attiláról (v. ö. Leonardus Aretinus: Historia Florentina...), mint a Vita Attilae szerzőjének.

Eckhardt Sándor e nagyterjedelmű, s mondhatjuk, a magyar tudományban reprezentatív értékű értekezése után Németh Gyula számol be a húnok nyelvéről, s a rendelkezésre álló személynévek elemzése alapján kimondja, hogy a húnok, elsősorban a legfelsőbb vezetőréteg, töröknyelvű törzs lehetett.

Fettich Nándor a húnok régészeti emlékeit veszi számba, s fejtegetéseit sikerült illusztrációs anyaggal támogatja a kötet végén.

A kötet befejező értekezése Németh Gyulától, a húnok és magyarok egymáshoz való viszonyát tárgyalja, kimutatva a mondák világán túl a magyarságnak ha nem is közvetlen, de a bolgár-törökség közvetítése révén feltehető történeti érintkezését a világhódító húnokkal.

A kötet értékét nem kevésbé növeli az a hatalmas bibliográfia és jegyzettömeg is, amelyet a kötet végén összegyűjtve találunk. Az olvasót nem zavarják, viszont a részletek iránt érdeklődőnek bőséges tájékoztatást nyújt.

Mindent egybevéve, a kötet a magyar tudomány időálló alkotása, melynek eredményei a külföld érdeklődésére is méltán számot tarthatnak.

Ifj. Horváth János.

Attila und seine Hunnen. Herausgegeben von Gyula Németh. Verlag der Magyar Szemle-Gesellschaft. Budapest, 1940.

Der unter Mitwirkung hervorragender Mitarbeiter von Gyula Németh herausgegebene Band fasst die einschlägigen reichen Ergebnisse der ungarischen Wissenschaft zusammen; er erteilt in sämtlichen Problemen über die Hunnen klare und richtige Auskunft, weist auch auf die noch zu lösenden Probleme hin, und befriedigt dadurch ein altes Bedürfnis. Das bisher auf diesem Fachgebiet massgebende, seiner Zeit erfolgreiche Werk von Thierry „Histoire d'Attila et des ses successeurs“ erschien 1864 und ist heute vielfach überholt. Daher war es notwendig einerseits das bisher bekannte Material über die Hunnen nach neuen Gesichtspunkten zu überprüfen, andererseits auch das bisher nicht beachtete Material heranzuziehen. Denn Sprachwissenschaft, Archäologie, die Erforschung der Staats- und Gesellschaftsorganisation der nomaden Reitervölker, die Untersuchung der Ursprünge der in den Quellen überlieferten Stoffbestände, die Aufdeckung des oft verwickelten Überlieferungsprozesses, die strenge Scheidung von geschichtlicher Wirklichkeit, wissenschaftlicher Fiktion und sagenhafter Gestaltung führten zu völlig neuen und zuverlässigen Ergebnissen.

Die Verfasser der einzelnen Beiträge — führende Persönlichkeiten der ungarischen Wissenschaft — fassen in lichtvoller Darstellung zunächst die Ergebnisse eigener Forschungen zusammen, so dass die strenge Wissenschaftlichkeit des Bandes auch auf diesem Wege gesichert ist.

Der vorzügliche Sinologe Ludwig Ligeti behandelt die Beziehungen zwischen den Hiung-nus in Asien und den europäischen Hunnen und dann die Geschichte des asiatischen Hunnenreiches unter sorgfältiger Heranziehung der in den chinesischen Quellen enthaltenen Angaben. Peter v. Váczy zeichnet die Geschichte des europäischen Hunnenreiches von seiner Entstehung bis zu seinem Untergang; er verwertet dabei die Ergebnisse der Forschungen über Organisation und Gesellschaftsstruktur des Nomadenreiches und lässt durch seine Betrachtungsweise oft auch die bisher bekannten Quellenangaben in neuem Licht erscheinen.

Alexander Eckhardt untersucht eingehend die Attila-Sagen; streng methodisch scheidet er die eigentliche Sage von den kirchlich eingestellten Klostererzählungen, die Gelehrtenfiktion von der dichterischen Gestaltung und lokalgebundenen naiven Überlieferung. Er weist nach, dass die Sagenbildung bereits zur Lebenszeit Attilas einsetzte, und dass im Laufe der Zeit beinahe jede Nation sich ihr eigenartiges Attila-bildnis formte. Während jedoch dieses bei den meisten Völkern in der Sphäre der Legenden und Gelehrtenfiktionen bleibt, wird das hunnisch-ungarische Verwandtschaftsbewusstsein bei dem Ungartum zu einer wirksamen geschichtsformenden Kraft. Nach dieser an neuen Ergebnissen reichen Studie behandelt Gyula Németh die Sprache der Hunnen und weist auf Grund der vorliegenden Ortsnamen nach, dass das Hunnenum, vor allem dessen führende Schicht ein seiner Sprache nach türkischer Stamm sein mochte.

Nándor Fettich gibt eine Darstellung der archäologischen Denkmäler der Hunnen mit wohl gelungenen Abbildungen. Den Schlussbeitrag des Bandes bildet ein Aufsatz von Gyula Németh über das Verhältnis von Hunnentum und Ungartum mit dem bedeutsamen Ergebnis, dass

das Ungartum mit den hunnischen Welteroberern nicht nur in der Sagenwelt, sondern — durch das bulgarische Türkentum — auch geschichtlich in Fühlung trat. Die Beiträge werden durch reichliche bibliographische Hinweise ergänzt, die den Interessenten über sämtliche Einzelheiten Auskunft erteilen.

Alles in allem ist der Band eine wertbeständige Schöpfung ungarischer Wissenschaft; mit Recht können die in ihm enthaltenen Ergebnisse auch die Aufmerksamkeit des Auslandes beanspruchen.

Johann Horváth jun.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Procope S. Costas: An Outline of the History of the Greek Language. (Bibliotheca Eurasiatica Americana, Series Historico-Philologica, Vol. VI.) Chicago, 1937. XXVI+27—144 l.

A görög nyelv története számos komoly és nagy hírű munkának tárgya. Mind e munkák azonban vagy eleve csak egy kort ragadnak ki a görög nyelv fejlődéstörténetéből, vagy ha céljuk az egész görög nyelvtörténet áttekintése, akkor is rendszerint főleg egy bizonyos, általában a klasszikus időkig terjedő, kort vizsgálnak részletesen, míg a többi kort elnagyolva tárgyalják. Különösen áll ez a hellenisztikus korban kialakuló koinéra és a nyelvtörténet későbbi periódusaira. Éppen ez a hiányosság, illetőleg aránytalanság indította jelen mű szerzőjét könyve megírására. Mivel azonban a klasszikus korig a görög nyelv története számos műben nagyon jól fel van dolgozva (Meillet, Atkinson,¹ Hoffmann), ezt a kort csak futólag szándékozik tárgyalni, hogy aztán annál behatóbban és részletesebben elemezze a görög nyelv további történetét, vagyis a koiné kialakulását és fejlődését egészen a mai napig.

Az I. fejezet (The Early and Classical Periods) címéhez és az előszóhoz híven egészen röviden vázolja a görögség és nyelve történetét a Kr. e. IV. századig, vagyis a klasszikus kor végéig. A görögség az indogermán közösségből kiszakadva,² valószínűleg a Duna-medencén keresztül, áramlott le a Balkánra. A kiválás a szerző szerint valamikor a Kr. e. III. évezred folyamán történt meg, míg a Görögországba való betörések, a honfoglalás 2000 körül indulhatott meg. A kiválás és a honfoglalás közötti időben kellett a görögség egészére jellemző jegyeknek kialakulniok, míg az egyes görög nyelvjárások kialakulása az erősen tagozódott törzsi szervezet és az ennek nyomán hullámokban bekövetkező bevándorlás folyamán. Röviden eseteli az Aegaeumban talált kultúrnép(ek?) nagy hatását a görögség nyelvi és kulturális fejlődésére (az -nthos és -ssos képzők alapján, v. ö. Korinthos, Parnasos stb.), majd rátér az egyes, főleg az irodalmi fokra emelkedett, nyelvjárások történetére. Az irodalmivá lett nyelvjárások egyben irodalmi műfajt is képviselnek és így érthető, hogy pl. mivel a próza először

¹ L. EPhK LXII (1938), 271 skk. ll.

² Itt csak utalok a nemrég elhunyt Trubetzkoy herceg egy cikkére: Gedanken über das Indogermanenproblem (Acta Linguistica I, 1939, 81 skk. ll.), melyben az indogermániségről vallott eddigi felfogást (l. például Schwyzler, Griechische Gram. 52. l.) érdekes és megfontolásra méltó érvekkel alapjaiban támadja.

ión nyelven szólalt meg, a későbbi prózairok is a műfaj nyelvi megkötöttsége folytán kénytelenek voltak íón nyelven írni, tekintet nélkül arra, hogy íón volt-e az „anyanyelvük“, vagy sem. Ez volt azután a kiindulópontja bizonyos koinéknak, köznyelveknek, ha egyelőre csak irodalmi fokon is.

A II. fejezet (The Koine) a nyelvjárások fölé emelkedő és őket végül is elnyelő köznyelvnek a kialakulásával foglalkozik. Bő tartalmát a következőkben foglalhatjuk össze. A perzsa háborúk következtében Athén óriási hatalomra és befolyásra tett szert, főleg a Délosi liga megalapítása óta (454—3). Ennek következménye, hogy Athén válik a görögség szellemi életének középpontjává. Sokan járnak Athénbe és megismerkedve nyelvvel otthon is azt igyekeznek beszélni. Másrészt Athén maga is bocsátott ki rajokat, amelyek az ő nyelvét viték szét Görögország legkülönbözőbb részeibe. A szellemi felsőbbséget a politikai Athénre nézve végzetesen záruló peloponnésosi háború sem szüntetheti már meg, és a IV. századtól a próza nyelve is az íón helyett az attikai nyj lett.

Azonban az attikai nyj-t vezető szerephez az a tény juttatta, hogy Fülöp, a makedón hatalom megalapítója, udvara hivatalos nyelvét tette. Ebben követték Nagy Sándor és utódai, a diadochosok, és így az attikai nyj majdnem az egész görög területen, sőt annak határain túl is, hivatalos nyelv lett. A diadochosok birodalmaiban a különböző törzsek és fajok között az érintkezés nyelve az attikai lett. A Kr. e. III. századtól kezdve az attikai, mint köznyelv, koiné, fokozatosan kiszorítja a különböző nyelvjárásokat. A koiné kialakulásában még az íónnak van nagyobb jelentősége, nyelvtan és szókészlet szempontjából egyaránt, a többi nyj úgyszólván semmit sem adott hozzá.

A beszélt koiné kialakulása az athéni népnyelv fejlődésével függ össze, mely több pontban eltér az irodalmi nyelvtől. Az irodalmi koiné a klasszikus Athén nyelvéhez ragaszkodik és csak nehezen engedi be az idegen vagy népi hatásokat, azonban mivel az irodalmi nyelv sem volt olyan mereven rögzítve, mint például a francia klasszicizmus nyelve, „az irodalmi koiné tulajdonképpen kompromisszum az irodalmi attikai és a népnyelv között, de a kompromisszum foka minden író nevelésétől, céljától és munkája természetétől függ“. (47. l.)

A koiné terjedése a régi nyj-okat lassú, de biztos, a különböző helyeken különböző időben bekövetkező halálra ítéli. A IV. századtól mind több koiné-alak tűnik fel az addig tiszta nyelvjárási területeken. Elsőnek az íón múlt ki. A II.—I. században Iónia feliratai már a koinében készülnek. Az egykor műfaji nyelv szerepében tündöklő lesbosi nyj már a Kr. e. I. században átadja helyét a koinének, és ugyanez a sorsa a thesszáliai, boeot és északnyugati nyj-oknak is. A legszívósabb a dór, a Peloponnésoson és Rhodos-szigetén, annyira, hogy az egyetlen ma is továbbélő ógörög nyelvjárás a lakóniai, melynek egyenes leszármazottja a modern Tsakóni, másrészt pedig Rhodos-szigetén még a Kr. u. I. században is, amikor pedig a többi nyj már kihalt, él a helyi dialektus.

Összefoglalóan tehát a feliratok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Kr. e. IV.—Kr. u. I. század között a nyelvjárások különböző időben, de a lakóniait kivéve, valamennyien átadják helyüket a koinének. Természetes azonban, hogy a feliratok, melyek többé-kevésbé hivatalos nyelvet képviselnek, nem dönthetik el azt a kérdést, hogy valamely nyj-t meddig *beszéltek*. Hogy meddig beszéltek a nyj-okat, azt pontosan nem tudjuk megállapítani. Aristides (I 295 Dind.) ugyan azt mondja, hogy az attikai a Kr. u. II. század végéig valamennyi nyj-t

kiszorította, de óvatosságból jobb, ha azt mondjuk, hogy a nyj-ok a Nagy Sándor és Nagy Konstantin közötti hosszú időben tüntek el és szívódtak fel a koinéban. Ha a nyj-ok eltűnésének időpontját nem is tudjuk meghatározni, maga az eltűnés biztos, mert a modern görög nyj-ok az egy Tsakóni kivételével, semmi kapcsolatot nem mutatnak a régi nyj-okkal, hanem a koiné szétágazásai. Hisz elképzelhetetlen, hogy a koiné, amelyet óriási területen használtak, egységes maradhatott volna. A koiné szétágazásairól, tehát a koinényelvjárásokról, részben a mai görög nyj-ok útján tudhatunk meg valamit, mivel ezek nem az ógörög nyj-ok folytatói, tehát különbségeik a koinéig nyúlhatnak csak vissza, részben pedig az egykorú emlékekből, főleg olyan papyrusokból és ostrakonokból, melyeket műveletlen, tehát nem irodalmiságra törekvő, hanem a beszélt nyelvet író egyének írtak, és kis mértékben a feliratokból. A koiné-nyj-ok kutatása azonban a feladatban rejő nehézség és az adatok elégtelensége miatt nagy nehézségekbe ütközik. Egy dolgot kell itt kiemelnünk, hogy t. i. a bibliai iratok nyelve nem képvisel külön nyj-t, hanem amint az főleg Deissmann kutatásai óta minden kétségen felül áll, szervesen beilleszkedik a korabeli koinéba és abból nő ki.

A III. fejezet (*Characteristics of the Koine*) röviden jellemzi a koiné nyelvi sajátosságait. Hangsúlyozza, hogy az új nyelv egy új, megváltozott világnak a maga új eszméi kifejezésére és közlésére alakított eszköze. „Eltűnik az új nyelvben a klasszikus nyelv közvetlen érzékelhetősége, a precízió, a választékosság és a szerkezeti kiválóság, valamint az a képesség, hogy röviden és szerencsésen tudja kifejezni az elképzelhető legfinomabb árnyalatokat. A koiné inkább világosságra, exaktságra és egyszerűsége törekszik, hogy a kor eszméit és szükségleteit oly világosan és oly kevés erőfeszítéssel fejezze ki, amennyire ez csak lehetséges, a nélkül azonban, hogy ezzel az attikai nyj jellemző sajátosságai, a kellem és a báj elsikkadnának.“ (58. l.) Az új nyelvet a hangtani, alaktani, mondattani és jelentéstani változások szempontjából jellemzi.

A koinét, amely már útban volt a felé, hogy az egész görögség közérthető nyelve legyen, az egyébként a nyelv szempontjából is annyira jelentős társadalmi különbségek majdnem teljes kiküszöbölésével, a Krisztus születése körüli időkben hatalmas és következményekben egészen a mai időkig végzetesen ható csapás érte. A koiné pályáját egy óriási erővel feltörő mozgalom töri derékba: az attikizmus (IV. fejezet: *Atticism*). Az új mozgalom azzal a szándékkal indult meg, hogy helyreállítsa az attikai nyelv tisztaságát és ezért egyedül követendő példaként Platon, Démosthenés és Lysias nyelvét állította az íróemberek elé. A purizmus $\kappa\epsilon\iota\tau\alpha\ \eta\ \omicron\upsilon\ \kappa\epsilon\iota\tau\alpha$ jelszavával, hogy t. i. megvan-e valami az „auctorokban“ vagy sem, minden népi elemet száműzött az irodalom nyelvéből. „Ez az irányzat végzetesnek bizonyult a nyelv fejlődése szempontjából, mert eredményeképpen az irodalmi koiné és a felső rétegeknek az attikaitól nem nagyon távol álló nyelve, másrészt pedig az alsóbb néprétegek mindennapi beszélt nyelve közötti távolság fokozatosan hatalmas szakadékká szélesedett és megindította azt a kikerülhetetlen nyelvi kettősséget, mely bizonyos mértékig ma is fennáll és amely sok tudós véleménye szerint főakadály volt a hellén nép szellemi emancipálásának“ (73. l.) Nagy érdeme a szerzőnek, hogy ily nyomatékmal mutat rá az attikizmosra, mint a mai $\delta\upsilon\lambda\omega\sigma\sigma\iota\alpha$ tulajdonképeni előidézőjére és történeti hátterére.

Az V. fejezet (*Formation of the Modern Vernacular*) a mai görög nyelv kialakulásával foglalkozik. Annak ellenére, hogy az írás a nép

nyelvén íródott, az egyházi vezetőférfiak, részben mert végijárták a rétoriskolákat, részben pedig mivel a felsőbb rétegekre akartak hatni, mind kizárólagosabban az irodalmi koinét használták írásaikban, sőt homiliáikban is. A szerző nagyszámú idézetéből (76. l. 1. j.) látjuk, hogy a legkülönbözőbb korokban merül fel mindig ugyanaz a panasz: a nép, sőt a parochusok is tudatlanok, nyelvük romlott és barbár. Mindez bizonyítja, hogy az attikismos hatására milyen nagy lett az űr a felső rétegek és az irodalom nyelve meg a népnyelv között. Szélesítik még ezt az űrt a történetírók, akik Prokopiosztól Chalkondylésig úgyszólván valamennyien az irodalmi koinét használják. Az archaizálás purista törekvésekkel párosul és a latin nyelv, mely Konstantintól Justinianusig úgyszólván hivatalos nyelv volt, ki van kiszorítva nyelvükből. Ennek a purizmusnak és archaicomaniának legfőbb képviselői Anna Komnéné, Kinnamos (XII. sz.) és Laonikos Chalkondylés (XV. sz.).

Természetes, hogy ez az irodalom és ez az egyházi nyelv a néptől nagyon távol állott. Érthető tehát, ha a népi igények kielégítésére támadt apokryph iratok a nép nyelvét is használják. Azonban annak ellenére, hogy az irodalmi és a népnyelv elválása már a Kr. e. században megkezdődik, egészen a XII. századig kell várnunk arra, hogy irodalmi alkotások a nép nyelvén jelenjenek meg, hogy tehát a friss, életerős ág az idősebb, a hosszú út alatt kifáradt és kiszáradt testvére mellé lépjen. A XII. század után a népnyelv mind nagyobb teret hódít, a régi koinét a tudományok és a filozófia területére száműzi, és végül birtokába veszi az egész irodalmat. Érdekes, hogy ez az új, irodalmivá alakuló nyelv, mely a prózát csak jóval később hódítja meg, a népnyelv és az irodalmi nyelv valami csodálatos, irónként változó keveredéséből áll, ami részben a mai napig így maradt. A XV. század végére a népnyelv, a δημοτική elnyeri mai alakját. Azóta az irodalmi nyelvet, a καθαρεύουσα-t majdnem teljesen a tudomány területére szorította vissza. Viszont a καθαρεύουσα hatása átjárja a δημοτική egész szerkezetét, úgyhogy ma már az utóbbi egy sereg fölösleges szótól tisztult meg, és az új civilizáció új eszméinek kifejezésére mind gyakrabban fordul a régi nyelv kimeríthetetlen kincsesházához. Így a két nyelvből lassanként egy új koiné van kialakulóban, (és ezt most a szerző jellemzésére idézzük:) a language which, despite its composite nature and the countless permutations and mutilations which it experienced during three thousand years of history fraught with momentous changes, still remains, today as of old, *the most beautiful language of Europe, nay, the most beautiful language of the universe, the most happy and most artistic creation of the human mind.* (96. l.)

A következő fejezet (VI. Characteristics of the Modern Vernacular) behatóan tárgyalja az újjörög nyelv sajátosságait. Kimutatja az újjörög nyelvi sajátságoknak a III. fejezetben tárgyalt koiné-sajátságokkal való szoros kapcsolatát, vagyis, hogy az újjörög nyelvi jelenségek tulajdonképpen a koinében lelik meg alapjukat és kiindulópontjukat és nem egyebek, mint a koiné tendenciáinak kiteljesedései és rendszerbe foglalásai. Itt egy pár kérdéshez szeretnénk hozzászólni. A pl. acc. eredeti -ας végződése valamilyen analógia útján a nom. pl.-hoz igazodott és -ες lett. A szerző itt nem hangsúlyozza (62. sk. l.), hogy az általa az analógiás változás kiindulópontjaként felhozott τούς βασιλείς, ἄληθεις stb. alakok már szintén analogikusak a szabályos βασιλέας, ἀληθείας alakok helyett, és az analógiát, úgy látom, egyelőre itt sem tudjuk megmagyarázni.³ A mássalhangzós tüvek acc. sg.-nak vég-

³ L. Schwyzer, Griechische Gramm. 579. l. Zus. 2., de v. ö. még i. m. 563. l. 2. j.

ződése -a a magánhangzós tövek hatására fölvette az -v végződést (62, 101. l.). Ugyanez bekövetkezett már a történetelőtti időkben az indben: koiné $\pi\alpha\rho\acute{\epsilon}\ \alpha\nu = \text{óind pitár-am „atyát“} < * \text{pitara} < \text{idg.} * \text{p}^{\text{ater-m}}$. Sok régi o-tövű feminimum az újjörögben nem él, mert vagy más tövekhez ment át, vagy más szó foglalta el a helyét (100 l.). Ez is azt bizonyítja szerintem, hogy az ógörög o-tövű feminimumoknak (a latinokkal együtt) indogermán örökségnek kell lenniök, és nem újítások. Hisz a nyelv tendenciája éppen ezen különösségeknek a kiküszöbölése felé, nem pedig újak kreálása felé tart. Ki kell még emelnünk ebben a fejezetben azt a részt, amely a szókészlettel foglalkozik és öröklött, idegen és új szavak címek alatt nagyjából végigfut az egész szókincsen, mindig hangsúlyozva az ógörög hatóerejét, az új nyelv teremtő fiatalságát és az idegen szavaknál különösen a francia nyelv hatását.

A VII. fej. (The Modern Dialects) röviden beszámol Krumbacher és Hatzidakis ezirányú tevékenységéről, anélkül, hogy maga állást foglalna ebben a nehéz kérdésben. A modern élet vívmányaitól azonban azt várja, hogy a dialektusok lassan éppúgy, mint másfél évezred előtt egy újabb koinénak fogják átadni helyüket.

A VIII. fej. (The Language Question) a görögség egy mélyen átértett és súlyos problémájával foglalkozik. Csak helyeselni tudjuk a szerző álláspontját, aki a kérdést teljesen görög belügynek tekinti és úgy véli, hogy ha a kérdésnek elvész a demagóg és politikai célokra kihasználható jellege, akkor a tudósok maguk fogják azt nyugodt megfontolással Clintézni.

Ugy gondolom, hogy nem volt hiábavaló jelen munkát ilyen részletesen ismertetni Közlönyünk hasábjain, egyrészt, mert a magyarországi görög tanulmányoknak, ha tárgyuk az újjörög vagy középgörög nyelv, szükségképen a hungarológia irányába kell fordulniok és ott is nagy hasznát vehetik ennek a nagyszerű munkának, másrészt, mert az általános tudományos irodalomban sincs ilyen az egész görög nyelv történetét felölelő, nagy látótávulú munka. A munkát nagyszabású és jól-sikerült összefoglalás-jellegén túl az teszi még értékessé és a jövőben nélkülözhetetlenné, hogy a legkisebb kérdéshez is bőséges (az embernek néha már az a benyomása, hogy túlbőséges), bibliográfiát ad. Jellemző erre és mi magyarok csak örülhetünk ennek, hogy például nemcsak Moravcsiknak németül írott cikke szerepel az idézetekben (76. l., 2. j.), hanem Dercsényinek 1902-ben megjelent tanulmánya a kyprosi nyj-ról is, persze valószínűleg Vári recenziója nyomán.

Szemerényi Oswald.

Costas' Werk steckt sich das Ziel, die ganze griechische Sprachgeschichte von den ältesten Zeiten bis zu dem heutigen Tage in einem einheitlichen Bilde zusammenzufassen. Wir müssen es ihm zugeben, dass unsere heutigen Standardwerke von Atkinson, Meillet usw. die Geschichte der griechischen Sprache eigentlich nur bis zu dem Ausgang der klassischen Periode behandeln, die darauf folgende Zeit dagegen vernachlässigen, bzw. nicht ausreichend erörtern. Verf. will eben dieses vernachlässigte Zeitalter in den Vordergrund stellen und die Herausbildung der Koine bis heute genauest verfolgen.

Seiner Zielsetzung entsprechend zeichnet Verf. die Vorgeschichte des Griechen:ums, seine Einwanderung auf die Halbinsel, und seine Auseinandersetzung mit der „autochthonen“ Bevölkerung ganz kurz, um in dem übrigen Teile des Buches die Koine behandeln zu können. Mit grosser Liebe und Sachkundigkeit verfolgt er die Heranbildung

der Gemeinsprache nach dem klassischen Zeitalter, die immer mehr um sich greift, um endlich säm'liche Dialekte, mit Ausnahme des Tsakontschen, aufzusaugen und zu verdrängen. Er betont mit Recht die unheilvolle Wirkung des Attikismos, der im letzten Grunde auch an der heutigen Diglossie schuld ist. Dann schildert er uns das Ringen der Literatur- und der Volkssprache durch das ganze Mittelalter hindurch bis heute und hofft, dass sich der alte Streit durch beiderseitige Annäherung bald enden und so zur Entstehung einer neuen, das ganze Volk befreienden Koine führen wird. Dazwischen findet er auch Zeit zu einer kurzen und treffenden Charakterisierung der Koine und der heutigen Volkssprache und hebt überall glücklich die innigen Zusammenhänge der einzelnen Sprachstufen hervor.

Costas' Buch ist aber nicht nur als eine grosszügige und gelungene Zusammenfassung wertvoll und für die Folge unentbehrlich, sondern auch dadurch, dass es auch zu der kleinsten Frage eine reichhaltige Bibliographie anführt. Wir Ungarn freuen uns noch besonders deshalb, weil vom Verf. auch unsere, den Fachgenossen des Auslands beinahe ganz verschlossene Forschung, wo sie ihm nur erreichbar war, mit herangezogen und angegeben ist.

O. Szemerényi.

Német kultúrhatás Délkelet-Európában.

A nemzetek mai vetékedése idején különösen érdekes kérdésről szól Valjavec Frigyes munkája, amely egy hatalmas munka testes első kötete gyanánt hagyta el a sajtót.* A szerző személye nem ismeretlen a magyar tudományban. Műveire, termékeny gyorsaságról tanúskodó cikkeire, eredményes szervezőmunkájára, amellyel a *Südostdeutsche Forschungen* eddigi évfolyamait életre hívta, már régen felfigyelt tudományos életünk. Kétségtelen, hogy amióta Schünemann Konrád, még fiatal éveiben, hősi halált halt a nyugati hadszíntéren, Valjavecet tekintetjük a németországi magyar-kutatások vezető egyéniségének. Erre a szerepre valóban alkalmassá teszi őt nagyszerű nyelvtudása, páratlan szorgalma és nem utolsó sorban fáradhatatlan kitartása: a tudósnál mind megannyi becsülendő erény.

Jelen munkája is hosszú esztendőök kutatásának az eredménye és kutató útja során a történeti Magyarország számos levél- és könyvtárát bejárta. Egy ízben már megpróbálkozott az anyag összefoglalásával¹ s a részlettanulmányok hosszú sora előzte meg mostani, újabb szintézisét. A német kultúra útját és hatását nyomozta a „közeli Délkelet-Európában“, tehát azon a vidéken, ahol a magyarok, mert Valjavec elsősorban velük foglalkozik, szlovákok, románok s a szerb-horvát-szlovén népek élnek. Egy évtizedes munka eredményét kell az előttünk fekvő kötetben megbecsülnünk.

* Valjavec, Fritz: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. München, 1940, 4°, XV + 456 l.

¹ Der deutsche Kultureinfluss in Ungarn, Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 1933—34, Neue Heimatsblätter 1935, ahol a szöveg olykor mondatokban is egyezik mostani könyvével, bár akkori dolgozatában a kultúrlejtő-elmélet erősebb hangsúlyozása tapasztalható. Valjavec régebbi munkásságának kritikájára v. ö. Kósa János: Német népiség és magyar történet, Történetírás, 1937, 97—99. l. és Eckhardt S.: NRH. 1936, 274. l.

Mindamellett be kell vallanunk, hogy Valjavec új műve már csak tudományos alkatában is bizonyos csalódást keltett. Azt reméltük, hogy ez a hatalmas tanulmány, amely mintegy öt nyelv kultúráját hasonlítja össze, módszertanilag is lényegesen előbbre fogja vinni az összehasonlító kultúrtudományt, tehát azt a tudományágat, amely a kultúrák egymáshatásával és párhuzamos fejlődésével foglalkozik. Valjavec korábbi munkássága alapján feltehetjük, hogy olyan általános tudományelméleti tanulságokat nyerhetünk majd művéből, amit a kultúrösszehasonlító tudomány minden vonatkozásban felhasználhat.

Sajnos, ilyen távolabbi szempontokat nélkülöznünk kell. Még elméleti bevezetést sem kapunk a tulajdonképeni tárgyaláshoz, ami pedig egy ilyen arányú munkánál helyénvaló és hálás feladat lett volna. A szerző tudományelméleti felfogását, módszertani elveit az egyes elszórt kifejezésekből, elbújt mellékmondatokból kell összeszemelgetni s ezeknek gondos egybekeresése után is csak igen hiányos képet kaphatunk. Célját így fogalmazza meg bevezetésében maga a szerző: „felmutatni, hogy Délkelet-Európa mennyiben nyert ösztönzést és formálást a német népi és kulturális talajtól”. (VII–VIII. l.) Ennek megértéséhez a kultúrlejtő (Kulturgefälle) elméletét használja, amiben kétségtelesen Steinacker Harold tanítványának mutatkozik.² De nem fejt ki részletesebben a kultúrlejtő alkatát, formáját, lényegét és amíg Steinacker Európa területén egy általános nyugat-keleti irányú kultúrlejtőt tételez fel és mindig hangsúlyozza, hogy Nyugat-Európa jelenti a kultúrfennsíkot; addig Valjavec figyelmen kívül hagyja Nyugat-Európa magas művelődését, azaz a francia-angol kultúrát. A középkorról beszélve, szinte tételként állítja föl, hogy „a nyugat felé való irányzottság Magyarország számára lényegében a német viszonyokhoz való közeledést jelentette” (14 l.). Ezért csupán „középeurópai kultúrlejtőt ismer”, amely Magyar- és Csehország felé lejt (55 l.) és amit a reformáció korától kezdve „német kultúrlejtőnek” (167, 185, 199 l.), majd később „bécsi kultúrlejtőnek” (326 l.) nevez. De ez a lejtő Magyarország keleti határánál véget ér: a magyar és a román parasztság között már nem mutatható ki a kultúra lejtése (249 l.).

A lejtőterületen bizonyos „kultúrutakon” folyik a szellemi javak közlekedése: Magyarország számára a cseh-sziléziai kultúrút fontos (66 l.), viszont a Balkánon nyugat-kelet irányú az út (71 l.); egy harmadik kultúrvonal Erdélyen és a Kárpátok vonalán át halad Moldvába és innen Lengyelországba (220 l.), viszont ez erdélyi szászok és Bécs között közvetlen a kulturális kapcsolat, tehát ők már nem az erdélyi vagy a magyarországi urak közvetítésével veszik át a bécsi kultúrjavakat (313 l.). Ilyen kedvezőtlen földrajzi helyzetben fekvő, Magyarország csupán „középeurópai szélterületnek” számítható, amelynek mindig fáradtságába került kultúrállapotát fenntartani (220 l.), hiszen Magyarországra minden új szellemi irányzat (vagy, ahogy Valjavec mondja: világnézeti áramlat) csupán megkésve hatott el és ezért sokáig fennmaradt (32 l.).

Valjavec nem késik levonni az ebből fakadó következtetéseit. „A német léttérrel való ezt az összekötöttséget már az egykorúak is...

² Steinacker alkalmazta ezt az elméletet a leghatásosabban a Hugelmann K. G. kiadásában megjelent *Das Nationalitätenrecht des alten Oesterreich*, Wien—Leipzig, 1934, 6—11. lapján.

éreztek" írja a reformáció korabeli magyarságról³ és erős a meggyőződése, hogy ebből az összeköttetésből a magyarság számára csupán előny fakadhatott: „Éppen a középkorban látjuk határozottan, hogy Magyarország a nyugattal szemben állását mindig megtarthatja, míg a tulajdonképeni katasztrófák mindig keletről vagy délkeletről törnek az országra". (140 l., Valjavecnál ritkítva szedve.) Könyve utolsó oldalán pedig leszűri egész munkájának a tanulságát, amikor arról ír, hogy a magyar kultúrhatásoknak a Kárpát-medence szomszédos népeinél való felkutatása „szép feladat a magyar tudomány számára, aminek az erősebb figyelembevétele a német kutatás számára is csupán kívánatos lehet, mert ki fogja mutatni, hogy a magyarság szellemi állása a tér többi népeiséggel szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti... A francia ösztönzések továbbadása sosem volt különösen szükséges, mivel ezek a legtöbb szomszédnépnél erősebben hatottak, mint a magyaroknál. A magyarság szellemi közvetítőszerepének a sajátja elsősorban is mindig a német kultúrelemek továbbadásában állott". (449 l., a dőlt betűvel szedett részek Valjavecnál ritkítva.)

Ezzel a tudományos módszertannal, amely nyilvánvaló belső ellentmondásokat rejt magában, nem szükséges behatóan foglalkozni, gyengéjét vagy erejét megállapítani; kritikáját akkor is elvégezheti a magyar tudományosság, ha teljesebb és logikusabb rendszerben jelentkezik. Elég annyit megjegyezni, hogy a dolgok túlzott leegyszerűsítése lenne a kultúrát csupán tehetetlen tömeg gyanánt felfogni, amely egy adott lejtőn a fizikai törvény értelmében állandóan egy irányban és talán szabályos sebességgel csúszik. Nem: a kultúrát teremtő élet sokkal változatosabb, színesebb, emberibb: egyéni erők játéka. Nem csoda, hogy a kultúrlejtő elméletét a magyar tudomány Steinacker óta sem fogadta el s úgy hiszszük, a közeljövőben is bizonyára tartózkodólag fog vele szemben viselkedni.

Ha módszerciben nem is, de tárgyi részében sok új nézetet nyújt a szerző és eredményeit a következőkben összegezzük: Szent István ideje óta sosem hiányzott a magyar földről a német kultúrhatás, amely nemcsak az eredeti német kultúrkincseket, de a távolabbi nyugat szellemvilágát is közvetítette. Bár a francia kultúrhatásnak is van némi nyoma, mégis „Magyarország közvetlen kapcsolata a tulajdonképeni Franciaországgal csak szerfölött kis számban bizonyítható" (25 l.). A clunyi reformmozgalom magyar szellemi lecsapódása is „túlnyomó részben német eredetű" (31 l.). A német városi polgárság nevelte a magyarokat az ájtatos irodalom művelésére, aminthogy a németek által használt városi feljegyzések törnek utat a középkor általános latinsága után a magyar és tót nyelv ritkán előforduló használatának. A magyarországi renaissance szintén német eredetű: előbb a prágai, majd a bécsi

³ 218 l. Nem tartozik ugyan a magyar történetre, de azért érdemes felemlíteni azt a tanulságát, amit a román történet vizsgálatából leszűr: „A német befolyás a román fejedelemségekben sokszor lehetett ugyan jelentéktelen (unscheinbar), de tulajdonképen minden időszakban jelentkezett és ezért a románság számára történelmileg hasonlíthatatlanul nagyobb jelentőséggel bírt, mint bármilyen más hatása Nyugatnak" (257 l. Valjavecnél ritkított betűkkel szedve). Más helyütt viszont ismételtelen hangsúlyozza, hogy a német hatás és a németiséggel való összetartozás érzete Romániában és Szerbiában sosem volt oly erős, mint Magyarországon (220, 441 l.).

egyetem hatása alatt keletkezett, de még a Mátyás-korabeli renaissance is alapjában véve „nagyreszt a német élettér ösztönzéseire vezethető vissza“ (80 l.). A magyar renaissance Mátyás halálával véget ért,⁴ mégis a XVI. századra megállapítható, „hogy csak a német veretű humanizmus tudott Magyarországra igazán éltetően hatni“. (90 l.) A XVI. századi városi kultúra német minták után igazodott Magyarországon, amint hogy I. Ferdinánd is német mintára és német szakemberekkel szervezte át a magyar államigazgatást. A reformáció is csupán mint német kultúrhatás fogható fel, sőt a magyar kálvinizmus sem közvetlen nyugati példák után honosodott meg, mert „keletkezése német behatásokkal kapcsolatos.“ (158 l.) A XVI. századtól kezdve erőteljes és általános a német hatás, a kultúrélet minden terén egyformán kimutatható s az ellenreformáció idején még csak növekedett, így például a Dunántúl „már a XVI. század óta Ausztriával közös kultúrtaományt jelentett“. (195 l.) A török korszak után, a XVIII. században ismét csak a németek végzik el a nagy országépítő munkát, ők terjesztették el a felvilágosodás eszméit és még a francia nyelvi kultúrát illetően is „a német közvetítés határozott uralmát láthatjuk Magyarországon“. (332 l.) Német mintaképek vezettek a nyelvújítás körüli harcokban is s így a „nemzeti ébredésre“ is tevékenyen hatottak. Ezzel a megállapítással, körülbelül az 1830-as évek táján, a liberalizmus megjelenésekor lezárja kötetét Valjavec.

Erős vonalakkal rajzolja meg a magyarság kultúrpasszivitását, de azért olyan megnyilatkozások is találhatóak a könyvében, amelyek a magyarság iránti melegebb rokonszenvéről tanúskodnak. Jóllehet a németiséggel sosem állítja szembe aktívan a magyar művelődést, nem foglalkozik azzal a kérdéssel, gyakorolt-e a kisszámú magyarság valamilyen kultúrhatást a németekre, de azt elismeri, sőt értékes adatokkal bizonyítja, hogy a keleti és déli szomszédnépek irányában állt fenn bizonyos magyar kultúrfőlény. Foglalkozik a moldvai magyar telepek sorsával is, bár kultúrközvetítő ténykedésüket csekélynek tartja és elismerésnek vehetjük azt is, ha hangsúlyozza, hogy a román parasztság alacsonyabb életszínvonala miatt könnyebben, kisebb vérvesztéssel vészelte át a török időt, mint a magyar. Kiemeli továbbá, hogy Erdély (s eközben főként a szászok szerepét hangsúlyozza) nagy mértékben volt kultúrösztönző fél Romániával szemben és különösen az újkor utolsó két századából bizonyítja számos példával, milyen hatást gyakorolt a magyar irodalom a románra s a szerbre. Mindezek alapján a magyarság kulturális előnyét (kultureller Vorsprung) állapítja meg a másik két nemzettel szemben, ami azonban „mindenekelőtt a Közép-Európához való tartozásából magyarázható“. (435 l.) Érdekes, hogy német létére is lényeges különbséget ismer el a magyar és a német gondolkodásmód között, amidőn azt fejtegeti, hogy Magyarországon mindig tartózkodás mutatkozott a német irracionális áramlatokkal szemben. (395 l.)

Nézeteit az adatok gazdag tárházával bizonyítja. Nagyszámú jegyzetben az utolsó éveknek jóformán teljes magyar tudományos irodalmát idézi s még hozzá a folyóiratok cikkeit is olyan teljességgel dol-

⁴ 85 l. Néhány sorral alább viszont a Sodalitas Danubiana-val kapcsolatban már ismét magyar humanistákról szól, sőt utóbb a XVII. századi humanizmusról is említést tesz.

gozza fel, hogy az még egy magyar tudós művében is ritkaság.⁵ Az adatoknak ez a túlságos halmozása szinte a szellemtörténeti pozitívizmus bélyegét nyomja munkájára, de ugyanakkor kétségtelen, hogy páratlan szorgalomról tanúskodó adatgyűjteményét haszonnal forgathatja majd a magyar tudomány.

*

Elméletét, munkájának a tudományos értékét nem lehet rövid helyen megbírálni a maga teljes terjedelmében; ahhoz legalább olyan hatalmas kötet kellene, mint amekkorát a szerző összeírt. De úgy véljük, kellő betekintést nyerhetünk Valjavec tudományos műhelyébe és állításainak, következtetéseinek értékét elég pontosan megítélhetjük, ha munkájából csupán három, különböző korra és különböző tárgykörre vonatkozó megállapítást emelünk ki és azokat vesszük részletesebb kritikai vizsgálat alá. Amint egy részleges statisztika is reprezentálhatja a társadalom egészének az életét, ugyanúgy az alábbi három állítás is magán viseli Valjavec tudományos munkásságának a jellegét. Vegyük tehát sorba őket!

1. Valjavec azt állítja, hogy a XI–XIII. századi magyar liturgia német eredetre megy vissza, mert szerinte a Hahóti-kódex és a Pray-kódex egyaránt a német liturgia hatását mutatja. Két másirányú adat felsorolása után szinte tételként következteti ebből: „Ennek megfelelően a kolostoralapítások is Németországból kiindulva történtek. Ezért érthető, ha a szellemi szükségleti cikkeket, mint a könyveket, Németországból rendelték.“ (15 l.) Itt tehát Valjavec állításának három elemét kell megkülönböztetni:

a) a magyar tudományos irodalmat idézve megállapítja, hogy a Hahóti- és a Pray-kódex német liturgikus hatást mutat s ebből nyomban levonja azt a két következtetést, hogy

b) a kolostoralapítások Németországból történtek és

c) onnan hozták a liturgikus és egyéb könyveket is.

Vizsgálják meg, vajjon tényleg helyt áll-e a premissza és helyes lehet-e a belőle vont következtetés!

ad a) A Hahóti-kódex ügyét a legkönnyebb elintézni. Ebben a kódex méltatója, Kniewald Károly zágrábi egyetemi tanárra hivatkozik Valjavec, akit nemzeti elfogultság bizonyára nem vezet a magyarság javára és aki két értékes tanulmányt szentelt a Hahóti-kódexnek.⁶ Ezekben megállapítja, hogy a kódex Sanctoralé-ja a maga franko-monasztikus rétegében a X–XI. századi frankországi bencés apátságok felé utal s „ezzel a nemrég megtért magyarság XI. századi liturgiájának franko-monasztikus forrásairól tesz tanúbizonyosságot“.⁷ Viszont később, amidőn a kódexet már Zágrábban használták, az eredeti Sanctoraléhoz hozzáírták Szent Gereó és Gotthárd nevét és ebben a német hatás egyedüli, csekély jelét látja Kniewald. De ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a kódex „eredeti Sanctoralé-jában egyszerűen semmi nyoma sincs a német hatásnak“.⁸ Valjavec mindebből csupán a német

⁵ Amint maga is említi, műve egy része 1937 óta szedésben áll s ezért az 1937 utáni irodalmat, különösen, ha az nem erősíti meg nézeteit, nem veszi kellőképp figyelembe.

⁶ Pannonhalmi Szemle, 1938, 36 s köv. 11 és Magyar Könyvszemle, 1938, 97 s köv. 11.

⁷ Pannonhalmi Szemle, 1938, 37 l.

⁸ Magyar Könyvszemle, 1938, 111. és 106. ll.

hatást hajlandó elfogadni, viszont a francia hatást (nem részletesen kifejtett belső indokok alapján, hanem csupán egy rövid jegyzetben) elveti. Már pedig, amíg egy újabb részletes kutatás nem változtatja meg ezirányú tudásunkat, vagy magunkévá tesszük Kniewald megállapítását az eredeti francia s a későbbi csekély német hatásról vagy nem; s ez utóbbi esetben a kódex nem bizonyíthat a francia, de a német hatás mellett sem.

A Pray-kódex középkori kézirataink leghíresebbike s több mint másfél század óta foglalkoztatja tudósainkat.⁹ Nem csodáljuk, ha ebben a terjedelmes irodalomban Valjavec, akinek nem anyanyelve a magyar és nem is középkori történész, nem tud kellő biztonsággal tájékozódni. A kódex francia kapcsolatai körül u. i. már régóta vitázik a tudományos irodalom. Karácsonyi János már másfél évtized előtt azt hirdette, hogy a kódex naptárát „a somogyvári francia apát készítette vagy készíttette”.¹⁰ Véleményét csakhamar két helyről is megtámadták. Gálos Rezső másirányú kutatás közben csupán röviden érintette a kérdést és elvetette Karácsonyi egyik fontos bizonyítékát.¹¹ Vele egyidőben Zalán Menyhért, a magyar tudomány egyik fiatalon elhalt kiválósága, a kódexnek szentelte munkásságát és értékéhez méltó tudományos feldolgozását akarta elkészíteni. Ezek során arra a megállapításra jutott, hogy a kódex sacramentarium-a francia elemeket is tartalmaz, de ezek „német szűrőn át jutottak hozzánk és már itthon is alakítottak rajta”.¹² Zalánnak a német hatásról szóló megállapításait még csak megerősítette Hoffmann Edit, azt írván, hogy a Pray-kódex könyvdíszsein a salzburgi miniatúrák hatása érződik.¹³

Csakhogy a Pray-kódex eredetével kapcsolatban nem Zalán Menyhért mondta ki az utolsó szót, amint azt Valjavec hiszi. (15 l., 48 jegyzet.) Ernyey József már annakidején is kétségbevonta okfejtésének a hitelét, bár ugyanakkor Karácsonyi francia elméletét sem fogadta el.¹⁴ Heilig Konrád, aki osztrák ember volt, a kódexnek egy, az év rossz napjairól szóló feljegyzéséről azt tartja, hogy ez a jegyzék Spanyolországon, Franciaországon és Németországon át került Magyarországra.¹⁵ Legújabbban pedig Zalán Menyhért rendtársai, a tudós bencések folytatták az általa megkezdett kutatásokat, karöltve Kniewald Károlyval, a középkori liturgia egyik legkiválóbb, nemzetközi tekintélyű kutatójával. Kniewald alapos tanulmányok után úgy nyilatkozott, „hogy a Pray-kódex mintapéldányait Franciaország északi részeiben, az arrasi vagy amiensi egyházmegyében, valószínűleg a corbiei apátságban kell keresnünk”.¹⁶ Valjavec már csak művének a „Kiegészítésében” foglalkozhatott Kniewald terjedelmes tanulmányával,

⁹ A rávonatkozó fontosabb irodalmat lásd összefoglalva Bartonek Emma: *Codices latini medii aevi*, Budapest, 1940, 1—5 l.

¹⁰ Hol írták a Halotti Beszédet?, *Magyar Nyelv*, 1925, 221 s. köv. II.

¹¹ Legrégibb bibliafordításunk, Budapest, 1926, 29—30 l.

¹² Három tanulmányban foglalkozott a kódex-szel a *Magyar Könyvszemle* 1926—27. évfolyamaiban, idézetünk 1927, 62 lapról való.

¹³ A Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai, *Magyar Könyvszemle*, 1927, 2 l.

¹⁴ A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése, *Magyar Könyvszemle*, 1927, 67 s. köv. II.

¹⁵ Századok, 1933, 62 l.

¹⁶ A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége, *Magyar Könyvszemle*, 1939, 441 l.

amely állításait és következtetéseit egymagában halomra döntötte és azt ilyen sommás kritikával intézte el: „Az egyébként igen szaktudós szerző a kézirat francia elemeit¹⁷ a németeknek kárára túlzottan hangsúlyozza. Idevonatkozó eredményei elfogadhatatlanok. Sürgősen szükséges lenne, hogy a német kutatás az eddiginél nagyobb nyomatékkal foglalkozzék ezzel a fontos kérdéskomplexummal.“ (444 l.) Ugy véljük, hogy Kniewald új megállapításai még Valjavec fenntartásai után sem tekinthetők megdöntötteknek.

A Mária-ünnepekkel kapcsolatban Kúhár Flóris is vizsgálat alá vette a Pray-kódexet és úgy találta, hogy annak egyik Mária-officiuma Clunyi Szt. Odóra (†941) mutat, ami már önmagában is francia hatást tételez fel. De talán még érdekesebb kutatásának az a része, ahol kimutatja, hogy a Szűzanya fogantatásának az ünnepe, amely a Pray-kódexben megtalálható, keletről került Alsó-Itáliába, onnan Normandiába és Angliába. A XII. század folyamán megtaláljuk egy winchesteri kéziratban, Kölnben, St. Benoit sur Loire-ban, Apt-ban, St. Evraultban, Girone-ban, Anchi-ban, Reims székesegyházában.¹⁸ Kiemelendő itt az Alsó-Itália—Normandia közötti kultúrkapcsolat, mert hiszen ezen az útvonalon, amint azt a magyar történetírás már régebben feltételezte, bizonyára jutott francia kultúrkincs Magyarországra. Kálmán királyunk felesége, Buzilla francia nő volt, akinek apja, Roger szicíliai gróf a XI. század közepén ment Normandiából bátyjai után Sziciliába s midőn lányát a magyar királyhoz feleségül adta, hú francia lovagok kíséretében küldte a hosszú útra. A lovagok egyike, a magyar krónikák elbeszélése szerint, a Rátót nemzetség őse lett.¹⁹ A normannok útvonalán könnyen érhetne liturgikus hatás a magyarságot.

Csak nemrégiben méltatta Radó Polikárp a legrégebb magyarországi liturgikus kézirat, a Szelepchényi-kódex igazi jelentőségét, amely az 1073 előtti időből való s így valamivel régebbi a Hahóti-kódexnél és egy évszázadnál is hosszabb idővel régebbi a Pray-kódexnél. Radó megállapítása is odairányult, hogy „ez a legrégebbi liturgikus kódex teljesen oda mutat, ahova a magyarországi liturgia említett két tiszteletreméltó tanúja (a Hahóti- és a Pray-kódex), Franciaországra, ahonnan a cluny-i szellemű bencés hittérítők kiindultak“.²⁰ Valjavec ezt az állítást is megkritizálja, még hozzá a Kniewaldéhoz hasonló módon. (443—4 l.) Nem is egy lapra terjedő és csupán általánosságokban mozgó kritikájával, amelyre részletesen kitérni nem látszik fontosnak, nem lehet a terjedelmes szaktanulmány eredményeit megdönteni.

Végezetül érdemes felemlíteni, hogy, amint Kniewald feltételezi, a Szelepchényi—Hahóti—Pray-kódexek francia befolyása a XIII. és

¹⁷ Tehát már francia elemek is vannak a kéziratban, a 16—17 lapokon ilyenekről még nem tudott Valjavec!

¹⁸ Mária-tiszteletünk a XI. és XII. század hazai liturgiájában, Budapest, 1939, 19 és 6—7 l.

¹⁹ Hóman Bálint: A magyar nép neve és a magyar király címe. Történetírás és forráskritika, Budapest, 1938, 238 l.

²⁰ Hazánk legrégebbi liturgikus könyve: a Szelepchényi-kódex, Magyar Könyvszemle, 1939, 352 l. Azt hisszük, hogy az itt csak mellekesen érintett két bizonyíték után, amelyeknek a számát tetszés szerint lehetne növelni, tarthatatlanná válik Valjavec amaz állítása is, hogy a cluny-i reformszellem német közvetítéssel került Magyarországra.

XIV. század elején is érezte hatását. Azt pedig tudjuk s úgy lát-szik, vita nélkül elfogadhatjuk, hogy a XVI. század elején, Fegyver-neki Ferenc működése nyomán az akkori francia reformszellem hono-sodik meg a magyar premontrei liturgiában és a Lányi-kódex, azon korból való liturgikus nyelvemlékünk, öntudatosan vallja, hogy úgy imádkozik, „az mynt franciaia tartayak“.²¹ Ugy véljük, hogy ezek után Valjavec kevéssé szakszerű és az idevonatkozó irodalom hiányos ismeretén alapuló ítéletével szemben kimondhatjuk, hogy a magyarországi liturgia az egész középkor folyamán megőrizte a kezdetben nyert francia hatást, bár, mint Kniewald kimutatta, a XII. századtól kezdve más befolyásokat is vett át.

ad b) Mivel ilyenformán az előfeltétel megdőlt, a belőle vont következtetés sem lehet helyes. A történelem azonban nem a logika, hanem a tények tudománya s így azt kell megnéznünk, igazolják-e a tények Valjavec amaz megállapítását, hogy t. i. a magyar kolostor-alapítások Németországból történtek. Amint középkori egyháztörté-netünkben közismert, Szent István két legfontosabb kolostoralapítása a pannonhalmi és a pécsváradi. Mindkettő a cseh Szt. Adalbert környe-zetéhez tartozó, nagyjából a római S. Alessio-monostorból hozzá-csatlakozott bencésekben nyerte első tagjait. Szent István korában éledt föl a pannonhalmi szlávok két régebbi monostora: Zalavár, amely-nek első tagjairól eddig semmit sem tudunk és Szt. Ipoly zaborhegyi monostora, amelynek két szentéletű tagjáról, Zoerárd-Andrásról és Benedekről tudjuk, hogy nem voltak németek, hanem minden bizonynyal lengyelek. A bakonybéli monostor alapításánál már a német Szt. Gün-ter mellett a velencei Szt. Gellért ösztönzése is közismert. Tatán az olasz Deodatus sanseverinói ércegből alapított Szent István idejében apátságot, melyet bizonyára nem németekkel telepített be. Szt. Gel-lért legendájából pedig azt is tudhatjuk, hogy a marosmenti újonnan alapított bencés monostorokba (Oroszlános, Marosvár stb.) a már fenn-álló magyar apátságok küldtek magyarul prédikáló mestereket és első tagjaikat a környék megkeresztelt népéből nyerték. A XI. században alapított tihanyi, szekszárdi, monyoródi, garamszentbenedeki apátságok-nál sem bizonyítható német hatás és nemzeti krónikánk a szekszárdi „latin“ apátról tesz említést.²²

A magyar monaszteriológia már a XI. század elejére vonatkozó-lag sem igazolja Valjavec elméletét, a század vége pedig határozott francia befolyást mutat. Szt. László Somogyvárott a saint-gillesi apát-ság fiókegyházát hívta létre, kizárólag francia papok számára. A somogy-vári bencések francia apátsága rang és jólét dolgában versenyzett a pannonhalmival és szerzetesei, amint az éppen a Pray-kódex történeté-vel kapcsolatosan ismeretes, még 1204-ben is tiltakoztak az ellen, hogy a magyar király a spalatói érseknek, tehát egy nem-francia embernek kommandálta az apátságot.²³ Egyébként Somogyvárral alárendeltségi viszonyba került a hahóti Szt. Margit-apátság is. A francia befolyás túlsúlya mutatkozik a XII. század folyamán keletkezett cisztercita apát-ságoknál is, ahol az anya-apátságnak a fiókapátságokhoz való jog-

²¹ Gábrriel Asztrik: Breviárium típusú kodexek, Budapest, 1934 és ugyanő: A pozsonyi kodex eredeti kézirata, Magyar Könyvszemle, 1940, 335 l.

²² Ezt az összeállítást főt. Kühár Flóris szentbenedekrendi ház-főnök úr volt szives rendelkezésemre bocsátani.

²³ Magyar Könyvszemle, 1939, 418 l.

viszonya kétségtelen bizonyítékul szolgálhat az eredet mellett. A cikádori apátságot az osztrák Heiligenkreuzból alapították, viszont a zirciit Clairvaux-ból, a pilisít Acey-ből, a szentgotthárdit Troisfontaines-ből, a pásztóit pedig Pilisből. A magyarországi ciszterciák az egész középkor folyamán felkeresték a citeauxi nagykóspolcra és fenntartották francia összeköttetéseiket: a XIII. század elején a francia Limoges-i János volt a zirci apát. A premontréiek francia kapcsolatait fenntartva már röviden érintettük s ezek alapján Valjavecvel szemben megállapíthatjuk, hogy a középkornak ez a három nagy szerzetesrendje szláv, olasz, francia és csak kismértékben német kapcsolatot jelentett a magyarság számára.

ad c) A liturgikus és egyéb könyvek sem érkeztek csupán Németországból. A XI. században pl. Bonipert pécsi püspök egyik papját Fulbertus püspökhöz küldte Chartres-ba, hogy onnan Priscianus latin nyelvtanának a másolatát hozza, ami meg is történt.²⁴ A XII. században egy pontigny-i származású könyvjegyzékben több Magyarországra kölcsönzött kötet szerepel (V. ö. Lovass Gyula: EPhK. 1938, 224). Tehát a XI–XIII. században nemcsak Németországból, hanem Franciaországból is kerültek magyar földre könyvek.

Ez a kis forráskritikai vizsgálat nyilvánvalóvá teszi, hogy Valjavec könnyen hajlik ítéletek alkotására, amelyeket a modern tudomány szigorú elvei szerint nem tud bizonyítani. Mentse eljárását az a körülmény, hogy tulajdonképeni szakterülete az újkori történelem és így, ha vállalkozik is a középkor tárgyalására, annak anyagában nem mozoghat otthonosan.

De ha tovább lapozunk nagy művében, olyan részre bukkanunk, ami nem csupán túl könnyű ítéletalkotásról győz meg, hanem arról is, hogy adatainak megválogatása közben nem alkalmazza kellő mértékben a forráskritikát s eljárását még csak súlyosbítja, hogy az említendő rész már az újkori történelem határát érinti.

2. A XIV–XV. századi romániai német kultúrhatásokról szólva azt írja Valjavec: „tudjuk azt is, hogy német orvosokat hívtak a (román) fejedelmi udvarokba“. (130 l.) Bizonyosságul egy tanulmányra hivatkozik, amely nemrég jelent meg a Valjavec által szerkesztett *Südostdeutsche Forschungen*-ban.²⁵ Ennek szerzője Bologa Valeriu, a román orvostörténet szorgalmas művelője, aki, sajnos, nem szokta állításait filológiai jegyzetekkel alátámasztani s így a kérdés végső forrását nem kereshetjük fel. De talán nincs is szükség rá s elhíhetjük, hogy Bologa, akit hazája gyakran szerepeltet a nemzetközi publikációkban, helyesen használja fel forrásait. Tehát Bologánál, a Valjavec által említett helyen, a következő két állítást olvashatjuk:

a) 1436-ban Iliás moldvai vajda a brassói városi tanácsnak írt egy moldvai ifjúról, akinek Brassóban a borbélymesterséget kellene megtanulni. Bármilyen érdekes is ez az adat, nem német orvosokról szól.

b) A betegeskedő Nagy István moldvai vajda számos külföldi orvost hívott magához. Ezek között szerepelt, 1462 után, „egy budai

²⁴ Tudtommal Migne az adat forrása s az közismert a magyar történeti irodalomban. Említi Pintér Jenő is (*Magyar irodalomtörténet, Tudományos rendszerezés*, I., Budapest, 1930, 143 l.), akinek a munkáját Valjavec is idézi, éppen az általunk taglalt 15. lapon; de úgy látszik, ez az adat elkerülte Valjavec figyelmét.

²⁵ *Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung der rumänischen Medizin, Südostdeutsche Forschungen*, I., München, 1936, 131 l.

borbély és seb orvos. Mivel Buda abban az időben német város volt, több mint valószínű, hogy németről van szó". Bologa következtetése önmagában is elég merész, de Valjavec még merészebbé tette: elhagyta a „valószínű” szót és egy orvos helyett többszámban „orvosokról” beszélt, ami már önmagában is megváltoztatja a kérdés jelentőségét. Nem lesz nehéz kimutatnunk, hogy ez a kettős következtetés mily kevéssé biztos alappal rendelkezik s ebben is Valjavecet kell elmarasztalnunk. Bologa román orvostörténész s így igazán nem köteles jólétszűkítéssel rendelkezni Buda középkori történetéről. De Valjavec, akinek magyar történelem a szaka, tudhatná, hogy a középkori Buda nemzetiségi viszonyaira vonatkozólag érdekes és pontos adatokat szolgáltatott a mult századi magyar tudomány. Mult századbeli, régi történészeink foglalkoztak ezzel a kérdéssel, de ők még nem dolgoztak a nemzetiségi kérdés olyan erős nyomása alatt, mint a maiak s ezért tanúságtevésük csak annál hitelesebbnek fogható fel. Ők pedig megcáfolják mindenekelőtt Bologának azt a mondását, hogy Buda 1462 körül „német város” lett volna.

Jól ismert dolog u. i., hogy a XIII. század közepe óta hosszú per dült a budavári német és magyar polgárság között a Nagyboldogasszony-templom (a mai Mátyás-templom) hovatartozandósága miatt. Mindkét fél magának követelte a templomot s a vele egybekötött plébániát, végül is 1400 körül úgy oldották meg a kérdést, hogy Budavárban egy második plébánia-templomot állítottak föl: a Nagyboldogasszony-templom lett a német s a Mária Magdolnáról nevezett a magyar plébánia.²⁶ A plébániáknak ebből a megoszlásából azt lehetne következtetni, hogy a város lakossága vegyes volt; mivel a németek kapták a régebbik s nevezetesebb templomot, feltehető, hogy a polgárság nagyobbik fele német, kisebbik fele magyar volt. De Salamon Ferenc még Ranzanusnak arra a megállapítására is figyelmeztet, amit Ranzanus bizonyára Budával és Pesttel kapcsolatban tehetett, hogy Magyarországba beköltözött németek átvették a magyar öltözetet, szokásokat és nyelveket és ebből azt következteti, hogy Mátyás korában már csak szólás forma volt a templom németisége.²⁷ A nemzetiségeknek ez a megoszlása természetesen kizárólag a polgárságra vonatkozott; mert hiszen nagy számmal laktak a budai várban főurak is, akik mind magyarok voltak s az ott lévő szolgarendűek, Magyarország akkori nemzetiségi állapotát figyelembe véve, szintén nem a németek számarányát növelték. Mindezek alapján nem hihetjük el az okoskodásnak azt a részét, hogy Buda 1462 körül német város lett volna.

Ezenfelül egy város nemzetiségének, abban az időben, semmi köze sem volt orvosainak nemzetiségéhez. Bologának, mint orvostörténésznek és Valjavecnek, mint az európai kultúrtörténelem bűvárának egyaránt tudni kellene, hogy a középkor orvosai nem a polgári elemből kerültek ki. Nagyonbbrészt az egyházi rend tagjai foglalkoztak a gyógyítással, de a klerikusokról nem tételezhetjük fel, hogy egy görögkeleti vallású fejedelem udvaránál működjenek. A világiak viszont legnagyobbbbrészt vándor-orvosok voltak, akik szabad kuruzslóként vándoroltak egyik országból a másikba s a szerencse kedvezése szerint töltöttek hosszabb vagy rövidebb időt a városokban vagy a fejedelmi udvarok árnyékában. A vándor-orvosok között a világnak jóformán

²⁶ Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom története, Esztergom, 1876, 22—3 l.

²⁷ Budapest története, II., Budapest, 1885, 573 l.

mindegyik nemzetiségét megtalálhatjuk: olaszok, spanyolok, franciák, angolok, németek, igen nagy számban a zsidók, az északi skand'náv országok fiai, majd Konstantinápoly elfoglalása után görögök és a különböző ázsiai fajták kóboroltak így egyik városból a másikba, gyógyítva és kuruzsolva.²⁸ Ezek után teljességgel bizonytalan, hogy az az ismeretlen orvos, aki Budáról a moldvai vajdához utazott, a világnak melyik nemzetiségéből való volt. Annyi azonban bizonyos, hogy Valjavec egyetlen adatot sem tud felhozni, amelyik azt bizonyítaná, hogy a XIV—XV. században német orvosok működtek volna a román fejedelmi udvarokban.²⁹

3. Valjavec előbbi két állítása csupán azt bizonyítja, hogy a gondos forráskritika kellő alkalmazása nélkül állította össze nagy művét. Harmadiknak azonban egy olyan állításával akarunk foglalkozni, ami további szempontokat ad tudományos módszerének megítéléséhez.

A törökök kiűzése utáni telepítési mozgalomról szólva azt írja Valjavec: „A magyar kutatás részéről elvétele az a nézet is felmerült, hogy ez a telepítési politika germanizációs szándékokat követett. Valójában beszélni sem lehet erről.“ (316 l.) Majd a városokkal kapcsolatban megismétli: „Nem lehet arról beszélni, hogy az oszmánoktól visszanyert városok újrabetelepítésekor tervszerűen, tudatosan pártolták volna a német polgári elemet. Az ilyen állítások elárulják, hogy az illető képtelen magát egy olyan kor szellemébe beélni, amely nemzeti-ségi kérdést még egyáltalán nem ismert.“ (318 l.)

Az újkori település-történet a magyar tudományos irodalomnak egyik legjobban kidolgozott ága, amelyben a kutatók serege dolgozik nagy buzgalommal s így nyugodtan állapíthatjuk, hogy a magyar nagybirtokos főurak s a bécsi kormány telepítéspolitikája, valamint a visszanyert városok megszervezése ma már annyira tisztázott, hogy még a részletkérdésekben is véglegesnek elfogadható ítéletet mondhatunk. A magyar tudományosság pedig mindenkor az ellenkezőjét állította annak, amit Valjavec erre nézve mond és nem késett állításait kellő bizonyítékokkal alátámasztani.

A bizonyítékok végtelen tömegében nem akarunk nagyon megszire nyulni s Thaly Kálmán lelkes, de kuruc politikája miatt elfogultsággal vádolt történetírásához folyamodni. Elég lesz, ha Szekfű Gyula Magyar történetére hivatkozunk, mert ezt a munkát maga Valjavec is gyakran idézi³⁰ és mert ez a munka, nagy elterjedtségénél és tekinté-

²⁸ Ezeket a közismert tényeket a történeti irodalom számtalanszor említi és már olyan régi orvostörténeti munkákban is megtalálhatók, mint Ch. Daremberg: *Histoire des sciences médicales*, Paris, 1870, I. 279 s köv. ll., 306—7 l.; Hermann Baas: *Die geschichtliche Entwicklung des ärztlichen Standes*, Berlin, 1896, 144—5 l., 148 s köv. ll. Magyarországra nézve pedig Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története*, Lócse, 1892, 138 s köv. ll., ahonnan kiderül, hogy a magyar udvar körül főként magyar, olasz és zsidó orvosok szerepeltek, míg osztrák (német) fordult elő a legritkábban.

²⁹ Erdemes fozek után felemlíteni, hogy Valjavec egyik magyar történészünket alaposan megróván, így tanítja ki: „legalább a kellemetlen felületességeket kell elkerülni!“ (181 l.)

³⁰ Sajnos, Szekfű ilyen irányú adatai éppúgy elkerültek Valjavec figyelmét, mint Pintér Jenőnek az ő elméletét alá nem támasztó mondatai.

lyénél fogva, minden ízében átment a mai magyar köztudatba. Ime, tehát Szekfúnél ilyen adatok találhatók:

Már a mohácsi vész után azt javasolja Aventinus, a bajor humanista, hogy a régi római katonai kolóniák mintájára a törökkel szemben is határőrvidéket kell felállítani. Ez a gondolat a XVI. században egyre kísért, egyik részletes kidolgozását 1601-ben Karl von Liechtenstein adja, Rudolf császár tanácsosa, akinél a német gyarmatok létesítésekor már a német szón van a hangsúly. Tisztán német nemzeti szempontból dolgozza ki a tervet Miksa fővezére, Schwendi Lázár, aki a magyarság hátraszorításában, sőt kiirtásában a német kultúra terjedésének a feltételét látja, a magyarok hűségében különben nem bízik, ezért javasolja többször is Debrecennek és környékének teljes elpusztítását és a Tiszántúl pusztba vidékein, Szatmár központtal német kolóniák alapítását.³¹ Basta tábornok, mikor Mihály vajda és Székely Mózes halála után az erdélyi viszonyok rendezésére készül, utasításba kapja Rudolf királytól, hogy a városokból szorítsa ki a magyarokat s polgárjogot, tanácsoságot ezután csak németek kapjanak.³²

Ilyen elméleti előzményekkel rendelkezett már a bécsi kormány, amikor az 1690-es években, a török felszabadító háború diadalmai után, a telepítés munkáját megindította. Ekkor készítette Kollonics bíbornok híres *Einrichtungswerk*-jét, Magyarország újjárendezésére irányuló tervét, ahol azt ajánlotta, hogy az országot az örökös tartományokban toborzott lakókkal kell betelepíteni. Ennek a tervnek a nemzetiségi politikai céljait maga Schünemann, a német történéssz is elismerte.³³ A bécsi államférfiak a XVIII. században testvéreiként üdvözölték az erdélyi szászokat. Königsbeck tábornok 1725-ben nagy sajnálattal látta, hogy a szászok sorsa szomorú elnyomás a két nemzet részéről. A szászok számát nagyon csekélynek találta, de úgy vélte, hogy azt kolonizációval növelni kellene. Ilyen módon sikerülne a szász Erdélyből, Horvát-Tótország és a már németekkel betelepített Bánsághoz hasonlóan, megbízható provinciát alakítani, természetesen a magyar királyság megszabolázása érdekében.³⁴ Tanácsa meghallgatásra talált s Mária Terézia új német telepésekkel növelte a szászok megfogyatkozott számát, pedig azok ugyancsak tiltakoztak ez ellen.³⁵

Az újabb kutatás még számokkal hozott fel hasonló adatokat. A Lipót király által 1703. április 19-én Pécs városa számára kiadott oklevél úgy rendelkezik, hogy minden új házat építő vagy régit restauráló polgárnak adómentesség adassék; ha a tulajdonos német ember, az adómentesség 5 évre szóljon, ha magyar, úgy csupán 3 évre terjedjen az adóelengedés; amivel nyilván a német elem megerősítése volt a célja.³⁶ Egy másik kutató pedig Pest városának ugyanezenkori történetére vonat-

³¹ Magyar történet, első kiadás, IV., 146 l.

³² U. o. IV., 326—7 l.

³³ Konrad Schünemann: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia, I., Berlin, é. n. 12—3 l. Valjavec Schünemannt is, az *Einrichtungswerk*-et is többszörösen idézi, de erről a részről, úgy látszik, megfeledkezett.

³⁴ Szekfű: Magyar történet, VI., 427 l.

³⁵ Schünemann i. m. 101—2 l., további hasonló adat u. o. 198 l.

³⁶ Babics András: Pécs város szab. királyi rangra emelésének története, Történetírás, 1937, 515—6. l. Ennek a folyóiratnak ugyanezt az évfolyamát idézi Valjavec, de ez az adat, úgy látszik, ugyancsak elkerülte a figyelmét.

kozólag állapítja meg: „Azt, hogy a magyarság Pesten nem tudta a vezetést a maga kezébe ragadni, a neoacquistica-területeken követett politika, nem pedig a rátermettség hiánya okozta.”³⁷ Hogy Mária Terézia telepítő politikáját is nemzeti cél vezette, azt eléggé bizonyítja Borié államtanácsosnak, a gazdaságpolitika legtekintélyesebb intézőjének, akit a német Schünemann a monarchia nemzetiségeivel szemben türelmesnek tart, a nyilatkozata, hogy ő a magyar rendekkel szemben arra törekszik, „dass die teutsche Nation sich mit ihren Sitten durch die Städte vermehre”.³⁸ Ebben az időben a marakodó budai polgárok úgy akartak a nemrég közéjük telepedett Novák Péternek, a városi külső tanács tagjának ártani, hogy németellenességgel vádolták meg. Feljelentésükben, ami nyilván a közhangulatot tükrözi, azt hangoztatják, hogy Novák kijelentései a királynő akarata ellen irányulnak, aki éppen növelni akarja a magyarországi németek számát.³⁹ Ugyanerre törekedett a királynő fia, II. József is, akinek a nyílt germanizációs politikáját egyképen itéli meg minden történetíró. Halála után is folytatódott ez az irányzat: az 1790-es években németekkel akarták betelepíteni Esztergom egy részét, a mai Kenyérmezőt. Az esztergomi polgárok, akik jórészt német származásúak voltak, oly hevesen tiltakoztak a betelepítendő németek ellen, hogy a közéjük küldött királyi biztost is inzultálták, a kormány mégsem állt el tervétől.⁴⁰ A bécsi rendőrség egyik pesti ügynöke az 1840-es években ismételtlen ajánlotta kormányának, hogy a magyarországi egyre fogyadozó német elemet újabb betelepítéssel kell megerősíteni s ezt a javaslatot 1849 őszén el is fogadta a Schwarzenberg-kormány.⁴¹

A további hasonló nyilatkozatok felsorolása teljességgel fölöslegesnek látszik. Kétségtelen tény, hogy a történeti irodalom minden egyes megnyilatkozása, magyar és német egyaránt, ez esetben homlok-egyenest ellenkezik Valjavec tételével.

Valjavec három kiragadott állításának a megvizsgálása után kimondhatjuk, hogy munkája, minden adat-gazdagság ellenére, nem felel meg mindenben a mai tudományosság fokozott, szigorú követelményeinek. Mentségére azonban fel kell említeni, hogy a magyar filológia egyetlenetlen fejlettsége is sokban hozzájárult, hogy meglehetősen eredményekre jusson.

A magyarországi német filológia ugyanis már két emberöltő óta foglalkozik a magyar-német kapcsolatok felkutatásával. Eredményes munkásságára Bleyer Jakab egyénisége volt a legnagyobb hatással, aki

³⁷ Horváth Gyula: Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága, Történetírás, 1937, 271. l. Ez, valamint a következő két jegyzetben említett adat ugyancsak elkerülte Valjavec figyelmét!

³⁸ Schünemann i. m. 22. l.

³⁹ Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása, Budapest, 1937, 58—9. l.

⁴⁰ Ennek történetét a közeljövőben készül ezen sorok írója közzétenni.

⁴¹ Kósa János: Die ungarische Kolonisationsfrage um die Mitte des XIX. Jahrhunderts, A Bécsi Gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve, VIII. köt. és különnyomat, 4. l., ahol még sok hasonló nyilatkozat található a XIX. századból.

ebben az érintkezésben csupán passzív szerepet tulajdonított a magyarságnak; tehát az ő véleménye szerint a magyarság csupán kapó és nem adó fél volt a németéssel szemben. Ennek kell tulajdonítanunk, hogy filológiánk s a vele kapcsolatos történetírásunk még nem dolgozta fel kellőleg a magyarságból kiinduló s a németiség felé irányuló kultúrhatásokat. Grillparzer magyar vonatkozásait ugyan jól ismerjük; de zenetörténetünknek még bizonyos hálás feladat lesz pl. Strauss János zenéjének magyar vonatkozásait feltárni, vagy orvos-örténetünk is sokat foglalkozhat még a magyarországi származású bécsi orvosokkal, akik közül nem egy a bécsi egyetem tanára is lett.⁴² Jóllehet nem mentes némi egyoldalúságtól, német filológiánk büszkén tekinthet vissza az eddig elért eredményekre.

Viszont francia filológiai kutatásunk csupán egy emberöltővel később, 1920 után indult meg nagyrészt Eckhardt Sándor, Birkás Géza és Zolnai Béla kezdeményezésére és így már csak a rendelkezésére álló idő rövideje, a munkatársak csekélyebb száma miatt sem veteledhetik a német kiművelésével. Eddigi eredményeit mégis értékesnek nevezhetjük s a német kutatás mellé helyezve, máris teljesebb képet nyerünk a magyarságot érő kultúrhatásokról. Ezzel szemben angol, olasz és szláv irányokba a rendszeres kutatómunka még el sem indult vagy éppen most kezdődik. Ilyenformán még teljességgel felsorolni sem tudjuk, hogy milyen irányból érték kulturális hatások a magyarságot; tehát még kevésbé lehet megállapítani, hogy ezekből a hatásokból milyen rész illeti a németiséget és milyen a többi népeket.

Ez az állapot bizonyára sokban menti Valjavecet, de ugyanakkor meg kell állapítani, hogy nem is kíván a nehézségek fölé emelkedni. Még sem kísérli, hogy a francia kultúrhatásokat a németekkel szinopszisba állítsa és ezáltal távlatokat és arányokat adjon a magyarságot ért kultúrhatások megértésére. Így pl. a *Nouvelle Revue de Hongrie*-nak, a francia kapcsolatokkal legbővebben foglalkozó folyóiratunknak, még a neve sem fordul elő nagyszámú jegyzeteinek valamelyikében.

Valjavec terjedelmes munkája nem változtatott érdemlegesen azon a felfogáson, amit a magyar kutatók az összehasonlító kultúr tudományra vonatkozólag már régebben vallottak. Ők már régebben is hátrózott szociológiai megalapozottságot kívántak adni ennek a tudománynak. Azt hangoztatták, hogy amint egy társadalmon belül minden egyed hat minden más egyedre, természetesen az egyik kisebb, a másik nagyobb mértékben, úgy hat a világnak minden egyes kultúrája az összes többiekre s ezek a kultúrenergiák szinte kifogyhatatlan, elpusztíthatatlan erejűeknek látszanak. A hindu filozófia vagy a norvég társadalmi dráma egyaránt hatott a magyarságra, viszont a magyar történelem eseményei sem múltak el nyomtalanul pl. az angol irodalom fölött. (Ha egyébre nem, hát gondoljunk Matthew Arnold, Walter Savage Landor és Charles Swinburne magyar tárgyú költeményeire.)

A magyarságot is, mint a föld minden népét, a világ minden kultúrájának a hatása érte, természetesen nem mindegyik egyforma erővel. Leghatásosabban azok a kultúrák érintették, amelyek térbeli kö-

⁴² Bár a kulturális hatások nagysága aligha mérhető, kétségtelennek tartjuk, hogy a németiség (nagyobb számánál, kedvezőbb földrajzi helyzeténél, az európai kultúrába való korábbi belépésénél fogva) mélyebb és hosszabb ideig tartó hatást gyakorolt a magyarságra, mint a magyar műveltség a németre.

zelségben virultak és amelyek a nagy európai közösségi kultúra kialakításában vezetőserepet játszottak; tehát a szomszédos szláv népek, a németek, franciák, angolok, olaszok műveltsége. Európa nagy kultúr-
népei közül egyedül a németek határosak közvetlenül a magyarsággal, miután az olasz földig legfeljebb államunknak a politikai határa nyúlt el, de nem a népi letelepülés. Érthető tehát, hogy a német hatás volt a leghosszabb és legzavartalanabb, de azért lehetetlenség lenne az egész magyar kultúrát belőle magyarázni.

Mindenekelőtt helyet kell adni a magyarság egyéni, sajátos kultúr-
teremtő készségének. Ne feledjük el a szociológiának azt a tanítását, hogy az azonos körülmények között élő társadalmak azonos kultúr-
elemeket termelnek. Ha pl. a magyar és német irodalomban hasonló motívumokra bukkanunk, csak az esetben beszélhetünk „hatásról” vagy „átvétélről”, ha az adatszerűleg bizonyítható; ellenkező esetben meg kell elégednünk azzal az általános tartalmú szociológiai magyarázattal, hogy két, hasonló körülmények között élő társadalom egymástól füg-
getlenül érkezett el ugyanahhoz a gondolati tartalomhoz.

A német hatás megítélésekor pedig ne feledkezzünk meg arról a körülményről sem, hogy (amint az talán a fentebbi rövid elmefut-
tásból is kiviláglott, de a magyar történet részletes vizsgálatakor pon-
tosan kimutatható) a magyarság már a kereszténység első századában is egyszerre több irányba fordult a kultúráért. Láttuk, hogy Szent Ist-
ván százada nemcsak a németektől kért tanítást a keresztény európai kultúrában, de a franciáktól, olaszoktól s azoktól a szláv népektől is, amelyek egyébként nem játszottak vezetőserepet az európai művelő-
désben. Soha, a történet egyetlen századában sem szűkítette le a ma-
gyarság kulturális szemhatárát és sosem nézett kizárólag egy irányba. Éppen ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy a magyarság (talán valami-
lyen benne rejlő kultúrpolitikai ösztön alapján) mindig arra törekedett, hogy minél több irányban nyerjen tájékozódást, hogy minél több kultúr-
folyam ömöljék a Kárpáti-medencébe, hogy a világnak lehetőleg mind-
egyik kultúrájából részesedjék. A magyarság mindig okulásra kész tisztelettel tekintett a nagy némettség kulturális eredményeire, de sosem vesztette el tájékozódóképességét a világ többi kultúrái között sem. Ez az örökös, minden irányba való keresés egyik legfontosabb ténye-
zője volt mindenkor a magyar kultúrfejlődésnek. Kósa János.

*

Das neue, umfangreiche Werk von Fritz Valjavec (Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten, München, 1940) verdient die volle Aufmerksamkeit der ungarischen Wissenschaft, da es aus der Feder einer leitenden Persönlichkeit der Ungarnforschung in Deutschland herrührt und in grosszügigem Rahmen, auf Grund anerkannter Sprachkenntnis und mit Hilfe einer reichen Materialsammlung die Frage des deutschen Kultureinflusses in Ungarn behandelt. Jeder Leser wird den Fleiss und die Mühe, die das vorliegende grosse Werk hervorgebracht haben, anerkennen; dennoch muss die wissenschaftliche Kritik auch manche Bedenken erheben. 1. Das grosse Werk entbehrt der nötigen methodischen Grundlegung. V. will die kulturgeschichtliche Entwicklung durch die Theorie des Kulturgefälles erklären. Uns scheint diese Theorie, wonach die Kultur auf dem europäischen Gefälle wie eine physische Masse mit gleichmässiger Schnelle abwärts gleitet, allzustarr zu sein, selbst V. gerät in der Darstellung des Kulturgefälles und der Kulturwege in manche Widersprüche mit sich. 2. Da es an nötigem Raum fehlt, werden statt des ganzen Werkes nur drei Behauptungen des

Verfassers quellenkritisch überprüft, die aber auch in der Beurteilung des Gesamtwerkes entscheidend in die Waagschale fallen. Die erste in Betracht gezogene Behauptung beruht — wie dies aus der Überprüfung hervorgeht — auf einseitiger Zusammensetzung einzelner Daten und Vernachlässigung anderer; die zweite beruht auf einer zu flüchtigen Quellenbenützung und kann auf Grund der Ergebnisse ungarischer Geschichtsforschung abgelehnt werden; die dritte schliesslich steht, ohne hinreichend belegt zu sein, allen Feststellungen der ungarischen, sowie deutschen Geschichtswissenschaft schroff gegenüber. 3. Das Werk wird an der Auffassung der ungarischen Wissenschaft, die das Problem des Kultureinflusses stets innerhalb eines sozialen Raumes betrachten will, kaum etwas ändern. Die Soziologie belehrt uns nämlich, dass jede Kultur auf jede andere, gleich-, oder nachzeitige Kultur einen Einfluss ausübt, also nicht nur die deutsche auf die ungarische, sondern auch die ungarische auf die deutsche und obwohl die Kulturen nicht commensurabel sind, können ihre Einflüsse doch recht verschieden sein. Auf das Ungartum übten jene Kulturen einen tieferen Einfluss aus, die in der räumlichen Nähe blühten, oder die an der Gestaltung der europäischen Gesamtkultur einen grösseren Anteil hatten. Da das Ungartum von den grossen Kulturvölkern Europas sich allein mit dem Deutschum unmittelbar berührt, scheint es begründet, dass die deutsche Kultur Ungarn stets stark beeinflusst hat. Dennoch ist die Ansicht V. unrichtig, dass man die ungarische Kulturgeschichte aus dem deutschen Einfluss erklären könnte; um diese richtig zu deuten, bedarf es einer Zusammenschau sämtlicher Kultureinflüsse, die das Ungartum berührt haben, vor allem aber einer genügenden Wertung der eigenartig ungarischen Schöpfungskraft.

Johann Kósa.

Georg Weise: *Die geistige Welt der Gotik und ihre Bedeutung für Italien.* (Buchreihe der Deutschen Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Band 25.) Halle, 1939., Niemeyer. XIX + 502 S. XXII Taf.

Három nagyszerű könyv valósította meg eleddig legszebb az az eszményt, amelyet folyóiratunk címével „egyetemes filológiának“ nevezhetnénk. Ez az „egyetemes filológia“, ha az ideálista tudomány-szemlélet igényeivel közeledünk feléje, s nem pusztá lélektelen anyaggyűjtést értünk alatta, voltaképen nem jelent mást, mint az emberi művelődés valamelyik körének, korszakának minél szélesebb föltárását. Összefoglaló, nagyszabású kép egy vagy több korszakról, a nyelvi és történeti tudományok eszközeivel: ez a föladat. A görög-latin filológia már régóta ezen az úton halad, s erre törekszik újabban a középkor- és újkorkutatás is. Erre az útra lépett rá Huizinga, amikor mesteri képet adott elénk a burgundi, francia-flamand késő-középkorról. Kiindulási pontja a művelődéstörténet volt, míg Dagobert Frey a művészettörténet. A művészet jelenségeiből indul ki, velük párhuzamosan és összefüggésben tárja fel a gótika és renaissance irodalmi, tudományos, zenei megnyilvánulásait és azok szellemi utórezgéseit.¹ S nem véletlen, hogy az itt tárgyalandó harmadik nagyszabású munka, Georg Weise könyve, szintén művészettörténész alkotása, a tübingai egyetem professzoráé.

¹ D. Frey: *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung.* Augsburg, 1929.

Művészettörténészek számára már eleve megszokott dolog nagy területek összefoglaló áttekintése. Nyelvi határok nem játszanak szerepet, másfelől pedig a művészeti jelenségek magyarázatához mindig készen kínálkoztak a szellemi élet egyéb megnyilvánulásai. A művészettörténet, mint egyetemes kultúrtudomány, ez volt a körünkben oly tragikus hirtelenséggel távozott Hekler Antal hitvallása. S ezt az irányt határozta meg Weise számára is egész tudományos munkássága, számos kisebb és nagyobb tanulmánya, könyve. De ebbe az irányba utal termékeny kapcsolata a legátfogóbb filológiai diszciplínával, a romanisztikával is. Míg a modern filológia többi ága erősebben a nyelvhatárokhöz kötött, addig a romanisztika mindig az egész újlatin világra függeszti tekintetét: olaszokra, spanyolokra, franciákra.

Szerzőnk romanisztikai és német irodalmi ismeretei egyenesen bámulatraméltóak. Ezért szintézise, bármennyire is a művészettörténetből indul ki és azt illusztrálja, mégis elsősorban az irodalomtörténet talaján mozog. Könyve mérföldkő az irodalmi gótika-kutatás országútján: ez teszi indokolttá, hogy folyóiratunk szellemében foglalkozunk vele.

Célját és e cél megvalósítását már címében jelzi. Ez a cél kettős: egyrészt a gótika szellemi világának föltárása, másrészt e gótikus világ itáliai elterjedésének vizsgálata. Itália mintegy a mű keretét adja: az első fejezet az olasz Duecento és Trecento művészetét tekinti át a gótikus fejlődés szemszögéből, a negyedik fejezet pedig az olasz irodalmi gótikát elemzi. A gótikus világ szellemi alapvetését viszont a közbelső két fejezet tárja fel. Ez az alapvetés a valóság új felfogásából indul ki, amelyet a XII. század második felének és a XIII. elejének lovagi irodalma, kultúrája alakított ki. Ezt a nagyobb természetközelséget, a valóság pozitívabb fölfogását építi be aztán egyrészt a skolasztika a maga szellemi értékrendjébe, gradualizmusába, finomítja el másrészt a világi irodalom egyre elegánsabb, kecsesebb udvari életformává. Az ófrancia és középfelnémet költészet a XIII. és XIV. század folyamán ezt az utat járja, s ez az út, csak úgy, mint a skolasztika útja, egyre inkább az elvontságé, elfinomodásé. Míg a franciáknál, Chrestien de Troyes, Watriquet de Couvin, Perrin de Angicourt, Philippe de Beaumanoir világában az udvari elegancia jut túlsúlyra, addig a németeknél, Ulrich von Eschenbachnál, de főleg Konrad von Würzburgnál, a spirituális elemek erősebbek, a fény-misztika. De mind ez, mind az csak két oldala egyazon stílusnak, és összefügg a gótikus szobrok karcsú lebegésével, a sienai és kölni festők és Fra Angelico nyájas, világos színeivel, a gótikus templomok „transzparenciájával“.

Ez az összefüggés teszi lehetővé, hogy a világi irodalom és műveltség elfinomodásával, átszellemítésével párhuzamosan a lovagi-udvari elemek egyre nagyobb szerephez jussanak a vallási életben. A XII. század végén, Abaelard és Szent Bernát korában, itt is fellép a nagyobb világközelség. A román kor trónoló Krisztusa helyébe a szelíd, szenvedő Istenember és az egyre inkább udvari úrnővé váló Szűzanya lépnek. Vallási és világi eszmény most már összeegyeztethető: ez a költők és skolasztikusok tanítása. A vallásos eszmény is egyre finomabbá, kecsesebbé, udvaribbá válik, Gautier de Coigny és Heinrich Seuse írásaiban egyaránt. A lovagvilág képzetei és a szerelem eszmeköre ellepik az egész vallásos irodalmat, Bruder Hans és Werner Mária-költeményeit csak úgy, mint a XIV. századi misztikusok látomásait. S ez a vallásos irodalom a legigazibb terepe a fény-misztikának és erősödő elvontságnak.

Itália szellemiségét mindez erősen befolyásolja. Assisi Szent Ferenc a francia gótika nyomában lesz az új vallási eszmény hirdetője, a francia udvari költészet az egész olasz világot elárasztja. Guido Guinizelli, Ciano da Pistoia, Lappo Gianni, Gianni Alfani és a *dolce stil nuovo* többi költője a gótikus átszellemités dalosai, de a gótikus női eszmény és udvari világ adja még Petrarca és Boccaccio igazi hátterét is. Itália földjén azonban, akárcsak Németországban, erősebb a spiritualizmus, mint az udvariság. Amott Eckehart mesterben tetőzik ez a spirituális irány, emitt Dante és Jacopone da Todi eksztatikus világában. Mind Németország, mind Itália ezért a gótikus misztika igazi hazája. A Trecento legnagyobb misztikusai, Giovanni Colombini és Sienai Szent Katalin pedig szintén a gótika szellemét hordozzák, s vallásosságukat a lovagi képzeletvilág határozza meg. Hogy pedig ez az olasz gótikus hagyomány mennyire szívós, arra még a Quattrocento első felének gótikus elemei szolgálhatnak tanúsággal.

Csupán azt sajnáljuk, hogy a XV. és XVI. századba csak itt-ott ad a könyv futó kitekintéseket, utalva az úgynevezett „későgótika” és „manierizmus” stílusjelenségeire. Az itt jelzett szempontok bővebb kidolgozása pedig annál érdekesebb lett volna, hisz szerzőnk, mint egyik régebbi tanulmányának jegyzetéből tudjuk, könyvének eredetileg a következő címet szánta: „Die geistige Welt der Gotik und das Problem der Anfänge der Renaissance”. Ez a fogalmazás bizonyára a XV. század olasz és európai világának gótikus jelenségeit is figyelembe vette volna. Weise egyébként maga is utalt erre a feladatkörre, egyik kisebb cikkében, a Quattrocento későgótikus és gótikus-barokk elemeivel foglalkozva.² Érdekes lett volna ezt a későgótikus világot részletesen is megrajzolni, egész a barokk hajnalhasadtáig. Bízunk, hogy szerzőnk beígért új művében, melynek tárgya a renaissance és a humanizmus, erre módot is talál. Érdemes lett volna nemkülönben a gótika spirituális és eksztatikus irányánál az itt felmerülő északi elemeket behatóbban méltatni. A korszak szellemi arcához mindenesetre ezek a vonások is hozzátartoznak.

Ez a megjegyzés azonban nem érinti Weise könyvének nagy értékeit. Még egyszer ki kell emelnünk bámulatos egyetemességét, a szaktudomány és az egykorú irodalom átfogó ismeretét, alapos elmélyülését. Két dolog mutatja, mily lelkiismeretességgel dolgozott. Az egyik, hogy nem elégedett meg saját átfogó ismereteivel, hanem az elvek tisztázásában még szaktársai tanácsát is igénybe vette. A tübingai egyetem hazánkban is nagyrabecsült tudósaival találkoznak az ideutaló megjegyzésben: a Mallarmé-könyvről és összehasonlító irodalmi kiadványáról ismert Kurt Wais, az ógermán világ és középfelnémet költészet nagy kutatója, Hermann Schneider és az újabb német irodalom fejlődésében kimagasló Paul Kluckhohn nevével. A munka átfogó értékét csak növeli ez a szellemi symposion-szerűség. Egyrészt nem szűnik meg szerzője halhatatlan érdemének lenni, másrészt a legnemesebb értelemben kollektív munkává válik, egy egész egyetem dicsőségévé.

Másik jele Weise gondosságának, alaposságának és elmélyülésének, hogy művészettörténész létére gazdag romanisztikai „exkurzust” állított össze. Ez a terjedelmes, tizenhét fejezetű függelék a korra jellemző eszmekörök szerint csoportosított gazdag antológiáját adja a

² G. Weise: Spätgotik und spätgotischer Barock in der italienischen Kunst des 15. Jahrhunderts. Geistige Arbeit 1935. Heft 4.

gótika francia (a 15. fejezetben német) irodalmának. Az irodalomtörténeti alap így még teljesebbé válik, az olvasó pedig az idézetek kapcsán továbbszöveheti gondolatait. Ezt a továbbszövést szolgálja a messzetekintő jelentőségű bibliográfia is. Ki kell emelnünk a találoan felhasználó és az összetűgésbe beillesztett képanyagot is. Elmondhatjuk tehát: mindenki megtalálja e tudományos mesterműben, amit keres.

Magyar szempontból is igen figyelemreméltó a mű. Nápolyra utal ugyanis, a nápolyi Anjou-udvarra, mint a XIV. századi olasz gótikus műveltség egyik fellegrára. Kinek ne jutna mindjárt Nagy Lajos dicsőséges korszaka, a magyar Trecento fényes világa eszébe? A magyar udvari kultúra és gótika további kutatására ösztönöz ez a munka, s egyúttal arra is utal, ne keressünk hazánkban túlkorán renaissance-műveltséget, amikor a szálak még a gótikus Trecento felé futnak. S mint az Anjouk csodálatos olasz-magyar Trecento-világának ihletett földidézőjének, Arany Jánosnak neve lép az előtérbe. A Toldi Szerelme ragyogó színeinek magyarázója is haszonnal forgathatja e könyvet. Méltó, hogy tudományunk felfigyeljen rá!

(Firenze.)

Angyal Endre.

Das wahre Ziel einer jeden geisteswissenschaftlichen Forschung ist die „universale Philologie“, d. h. der Entwurf eines umfassenden, alle geistigen Gebiete betrachtenden Bildes einer Epoche. Neben Hui-zingas „Herbst des Mittelalters“ und Freys „Gotik und Renaissance“ ist Weises jüngst erschienenes Werk die dritte grosse Schöpfung einer solchen Betrachtungsweise. Verfasser ist zwar Kunsthistoriker, hat aber umfangreiche Beziehungen zur Romanistik und zur Deutschkunde. Diese universale Einstellung ermöglicht es, dass sein Werk auch im Gebiet der literaturwissenschaftlichen Gotik-Forschung zum Meilenstein wird.

Seine Zielsetzung ist eine doppelte. Einerseits will er die geistige Welt der Gotik darstellen, andererseits die Bedeutung der gotischen Geistigkeit für Italien untersuchen. Die zwei mittleren Abschnitte schildern daher die geistigen Grundlagen der gotischen Vorstellungswelt: einerseits das neue positive Verhältnis zur Wirklichkeit, das mit der ritterlichen Kultur des ausgehenden 12. Jh.-s aufkommt, und in der folgenden Entwicklung sich zur höfischen Kultur verengt und verfeinert, andererseits den Einfluss des Weltlich-Höfischen auf die religiöse Sphäre. Der erste Abschnitt dagegen betrachtet die italienische Kunst des 13. und 14. Jh.-s, ihren gotischen Stil und die Anfänge der Renaissance, die Vf. erst im 15. Jh. ansetzt. Im vierten, umfangreichsten Abschnitt bekommen wir eine Gesamtdarstellung der gotischen Geisteswelt Italiens. In allen Abschnitten werden Schrifttum, Religion und Kunst ausgiebig herangezogen und in ihren Wechselbeziehungen sorgfältig untersucht.

Schade bloss, dass Vf. seine Darstellung mit den ersten Jahrzehnten des 15. Jh.-s schliesst und den Weg der gotischen Überlieferung nicht weiter verfolgt. Auch die nordischen Wesenszüge der Gotik hätten eine eingehendere Betrachtung verdient.

Doch all dies schmälert die grossen Verdienste Vfs. keineswegs. Sein Werk ist und bleibt grundlegend und anregend für jeden Forscher. Der romanistische Exkurs und die reichhaltige Bibliographie erhöhen noch den Wert seiner Darstellung. Das Buch ist eine Ehre nicht nur für seinen Vf., sondern auch für die ganze Universität Tübingen. Der

Hinweis auf die gotische Hofkultur der Anjous in Neapel aber macht diese glänzende Darsellung auch für den ungarischen Forscher unentbehrlich.

(Florenz.)

Andreas Angyal.

Allice Hulubei: *L'Eglogue en France au XVIe siècle. Époque des Valois (1515—1589).* Paris, Librairie E. Droz, 1938. 794 pp.

Az ekloga szó (gör.: ἐκλογία), mint tudjuk, tulajdonképen „válogatott költeményeket“, „szemlévénnyeket“ jelent. De minthogy a grammatikusok és a kiadók ezt a szót használták Vergilius Bucolicának megjelölésére, az ekloga a „pásztor-költemény“ megszorított értelmét vette fel. Éppen Vergilius feltétlen tekintélye miatt vitték át a régiek az ekloga elnevezést Theokritos falusi idilljeire is.

Maga a műfaj egyike volt az első műfajoknak, melyeket a francia renaissance az olasz mintájára átvett az ókortól. Minthogy pedig a régieknek egyetlen ars poetica-ja sem rögzítette le az ekloga elméletét, a modern szerző bizonyos szabadságot élvezhetett mintaképeinek értelmezésében. A theokritosi görög falusi idill, bár távolról sem volt valóságos primitív pásztor-költészet, még megőrzött valami csekély rokonságot szerény eredetével. Vergiliusnál már az ekloga elveszti eredeti jellegét, a valósághoz fűző kapcsolatát: tárgyait már nemcsak az egyszerű falusi emberek ügyei alkotják, hanem magasabb, emelkedettebb témákat is találunk, sőt célzásokat a szerzőre magára és annak barátaira is. A renaissance-korban azonban mind a francia, mind a latin nyelvű francia ekloga már egészen tág körben mozog; jelent lírai, epikus, vagy akár a drámai műfajhoz tartozó költeményt, mely egy a szereplő személyek — pásztorok, halászok, vadászok, mezsei munkások, sőt szabadidejüket töltő városiak — nivójához alkalmazott keretben és annak megfelelő költői anyaggal kifejezi, ének vagy beszélgetések formájában, azoknak különböző érzelmeit a legkülönbözőbb dolgok, események, művészi, vallásos, politikai, erkölcsi stb. megnyilvánulásokkal szemben.

Ennek a meghatározásnak megfelelően egy román kutató, A. Hulubei élesen körül is határolja nagy tanulmányában a tárgyat, mellyel foglalkozni kíván: vagyis az ekloga három fő módozatát, melyet egyenként legjobban a „bucolique“, a „pastorale“ és a „bergerie“ megjelölések fejeznek ki.

Minthogy a renaissance-korban az általános érdeklődés főleg az antik és az olasz irodalom hatására fordult az ekloga, a pásztor-költészet felé, A. Hulubei munkájának első részében, miután részletesen ismertette az eklogával kapcsolatos ókori és renaissance-kori elméleti megállapításokat, valamint a különféle elnevezések történetét, a XVI. századi francia ekloga ókori tartozásaira tér rá, majd az olasz humanista és népies eklogával s végül a megelőző francia irodalommal szemben tisztázza az irodalmi hatások kérdését.

Miután így a francia ekloga eredetét részletesen tárgyalta, rátér tulajdonképeni tárgyára: a XVI. századi francia ekloga történetére és fejlődésére. Itt nemcsak ügyesen négy korszakra osztva (I. Ferenc; II. Henrik és II. Ferenc; IX. Károly; III. Henrik) ismerteti a század ekloga-irodalmát, hanem igyekszik megismertetni azt az irodalmi talajt is, melyben az ekloga fejlődik, az előkelő vagy csak polgári származású közönséget, melynek azt a költők szánják. Tárgyalása közben szorosán szem előtt tartja nemcsak a műfaj általános irányait, hanem

az egyes költők egyéni adottságait, képzettségét, tehetségét és körülményeit is. Minthogy az ekloga lényegében utánzott műfaj, fontos és kényes feladatot oldott meg a szerző, felfedve itt is, ott is a kölcsönzéseket, feltárva azt az irodalmi eljárásmodot, mellyel a XVI. századi francia szerzők egy-egy tárgyat, motívumot, költői képet, verssort mintaképeiktől átvettek, átdolgoztak vagy szabadon lefordítottak. Ugyanígy figyelemmel volt az újszerűségek, a független kezdeményezések megjelenésére is, melyek gazdagíthatták és fejlődésében elősegíthették a műfajt.

A XVI. századi ekloga fejlődésének főbb korszakaiként a következőket jelöli meg: 1. Clément Marot és barátainak eklogái; 2. a Marot-féle ekloga továbbfolytatása és a Pléiade eklogájának kialakítása; 3. az ekloga fénykora Ronsarddal, Belleauval és Baiffal, a „bucolique rustique“, a „pastorale“ és a „bergerie“ megteremtése; 4. a Pléiade és Desportes utánzó. Ezek a korszakok nagyjából egybeesnek a XVI. század történeti korszakaival is.

A. Hulubei nagyon helyesen külön választotta a francia nyelvű eklogától a latin nyelvű humanista irodalmat s azt a megfelelő korszakoknál külön fejezetekben tárgyalja, kiemelve természetesen mindenütt a francia eklogával való érintkezési pontjait.

A tanulmány főérdeme, hogy benne egységes munkába összefoglalva megtaláljuk mindazt, amit erről a műfajról a XVI. századdal kapcsolatban csak tudni lehet és tudni érdemes.

Maga a kutatási terület nem volt új: az elméleti munkák és részlettanulmányok nem hiányoztak már a XVII. századtól kezdve s a legújabb kor irodalmi kritikusaiknak figyelme is meglehetősen nagymértékben fordult e műfaj felé, melyet Boileau olyan maró gúnnyal kezelt s a század írói olyan óvatosan kerültek.

Nálunk Magyarországon a legjelentősebb munka, mely a francia idillel foglalkozik, Eckhardt Sándornak 1917-ben megjelent Remy Belleau-ja, melyet A. Hulubei fel is használt s szerzőjét előszavában Belleau „Bergerie“-jének „helyes meglátásokkal rendelkező, fáradhatatlan kutató-történészének“ nevezi. Ugyancsak a XVI. századi eklogával kapcsolatos érdekes vita-kérdésre derített fényt Eckhardt Sándor előbb Közlönyünkben (1918, 26 kk.), majd a „Revue du XVIe Siècle“ hasábjain (1920) megjelent tanulmányában. Ronsard és Baif elsőségéről lévén szó, az eklogának, mint új műfajnak a bevezetése körül, felhívta a figyelmet egy bizonyos Florent Chrestien vádjaira Ronsard-ral szemben, melyek szerint Ronsard bizonyos eklogáinak anyagát közös barátjuktól, Baif-tól vette volna át. A. Hulubei részleteiben elfogadja Eckhardt Sándor megállapításait, csak azt fűzi hozzá, hogy tulajdonképpen Ronsard és Baif szóbanforgó eklogái egy közös forrásra, Ovidiusra vezethetők vissza: s így a Ronsard ellen emelt plágiumvád szerinte erejét veszti.

A majdnem 800 lapos hatalmas munkát egy összefoglaló elméleti fejezet zárja le „Esthétique de l'églogue en France au XVIe siècle“ címmel. Itt megemlíti a műfaj nagy sikerét a XVI. században, röviden összefoglalva ismerteti az eklogának a kifejezőmód, a forma, az anyag, a külső keret szempontjából különböző válfajait. Ismerteti az ekloga szerkezetét, alkotó elemeit, a benne használatos irodalmi eljárásmodokat, stílusát, verselését.

Dobosy Tibor.

Une savante roumaine, Mlle Alice Hulubei a réuni dans son ouvrage tout ce qu'on peut savoir l'églogue française, ce genre si

en vogue depuis Clément Marot pendant tout le seizième siècle. Ayant fait connaître d'abord, la théorie de l'églogue en France au XVIe siècle, elle parle des origines du genre, en précisant les dettes de celui-ci envers l'idylle antique, l'églogue humaniste et vulgaire d'Italie et les produits français de l'époque précédente. Enfin dans la 3e partie de son livre, elle traite son sujet proprement dit: l'histoire et l'évolution de l'églogue en France au XVIe siècle. Ici, tout en tâchant d'être complète, elle n'oublie pas de prendre contact avec le terrain littéraire sur lequel le genre se développe, avec le public auquel il est destiné. De même, tout en surveillant l'orientation générale des tendances du genre, elle n'oublie pas de faire attention au cas individuel que représente chaque poète avec sa formation, son talent, ses contingences qui lui sont propres. Le gros volume de presque 800 pages est clos par le chapitre théorique: „Esthétique de l'églogue en France au XVIe siècle“, où l'auteur caractérise brièvement les variétés du genre d'après la matière, la forme, le cadre etc. — L'ouvrage de Mlle Hulubei sera de grande utilité non seulement pour les savants qui s'occupent du genre en question, mais pour quiconque veut connaître d'un peu plus près cette époque si intéressante de la poésie française. T. Dobosy.

The Tauchnitz Book of Famous Essays, compiled by Paul Hempel. Leipzig, 1940. Tauchnitz-sorozat 5367. sz. 410 lap.

Az új életre kelt Tauchnitz-sorozat legújabb kötetében az angol essay-írásnak 69 kispórái remekét találjuk. Mint előtte már számos essay-antológia, ez a gyűjtemény is az essay fogalmának legtagabb értelmezését fogadja el. A reneszánsz kori francia eredetű, de később tipikusan angollá lett műfaj a stílus és tartalom minden szélsőségét elbírja. Bacon és Shaftesbury tömör aforizmahalmazaitól egészen a romantika negédeskedő fecsegéséig, felölelve jellem-vázlatokat és reflexiókat, táj- vagy eseményleírást és hangulatképet, vagy a tényekhez fűzött szellemes kommentárt és önálló, magvas tanulmányokat. Az angol essay elsősorban a kisebb szellemek reprezentáns műfaja, bár napjainkig minden számottevő angol író megpróbálkozott vele, talán az egyetlen Shaw kivételével. Az életrevaló *English Literary and Educational Review for Continential Readers* szerkesztőjének gyűjteménye hűen tükrözi a roppant változatosságot s bár válogatásának eredményével (mint minden antológiáéval) vitába lehetne helyenkint szállni, megbízható és sokoldalú képet ad a Bacontól Dickensig terjedő közel három évszázad legjobb terméséről. Néhány kiemelkedő amerikai essay is helyet kapott a sorozatban. Egy-egy írótól több darab is szerepel, az essayket nem a hagyományos időrendi, hanem az üdülést kereső olvasónak megfelelőbb tárgyköri csoportosításban nyújtva s a régebbi szerzők helyesírását modernizálva. A szép kiállítású és olcsó kötet az antológiákban gazdag Tauchnitz-Albatross-sorozat régi hiányát pótolja és megérdemelt sikerre számíthat.

Országh László.

This volume fills a long-standing gap of the Tauchnitz-series and makes a peculiarly English literary product easily available for all readers. Herr Hempel's judicious selection offers a wide variety of excellent English and American essays of all kinds, culled from the rich fields of three centuries.

L. Országh.

Stephen de Ullmann: *Europe's Debt to the English Language*. Pilot Press, London, 1940.

A fiatal magyar tudós az angol nagyközönségnek szánt népszerű ismertetésében azokat a hatásokat rendszerezi, melyeket az angol nyelv a holland, német, francia és az olasz nyelvekre gyakorolt. Felhasználva a gazdag szakirodalmat és annak eredményeit összefoglalva megállapítja, hogy az angol nyelv legkorábbi kontinentális nyomai a XIII. században mutathatók ki tengerészeti kölcsönszók formájában. A XVII. századig csak elvétve akad a kontinens nagy nyelveiben angolból származó szó, akkor is kereskedelmi kapcsolatok vagy háborús események nyomaiként. A XVII. század második felében, az angol alkotmányos küzdelmek, a természettudományok előtörése és a hugenották menekülése Angliára vonják a figyelmet és ennek eredményeképp a szellemi élet angol eredetű szavai is felbukkannak a kontinensen. Voltaire hatására Franciaországban angломánia kap lábra, mely angol jövevényszavakkal és jövevényfordításokkal árasztja el a francia nyelvet. Az átvett szavak Franciaországból az angломánia terjedésével indulnak el hódító útjukra a kontinensen, többek között Hollandia, Olaszország, majd kisebb részben Németország felé is. A német nyelv azonban közvetlenül is gazdagszik angol forrásból a XVIII. század nagy költői és nyelvreformátorai útján. A Sturm u. Drang egész intellektuális terminológiája angol eredetű. Shakespeare, Ossian, Percy, Sterne és Goldsmith műveinek népszerűségével az angol nyelv számos eleme szívódik fel a német vérkeringésbe. Az angломánia túlzásai azonban mindenütt kihívják a puristák erőfeszítését, mely azonban jórészt pusztában kiáltó szó marad. A XIX. századdal új angol nyelvi offenzíva indul meg; a technika Angliából elinduló szavai már nem is anglicizmusként, hanem europaizmusokként tűnnek fel. Anglia nagyhatalmi helyzetével kapcsolatban a politika, társadalomtudomány, pénzügy, közlekedés, kereskedelem sport, szórakozás, öltözködés és a társadalmi élet angol és amerikai szavai öntik el Európát, sőt az egész civilizált világot, segítő társra találva nemcsak az angol eredetű intézmények és eszközök terjedésében, hanem az angломánia gyökerét alkotó sznobizmusban is. A szó és kifejezésáradat ellen mindenütt nyeregbe szállnak a puristák, legeredményesebben a Sprachverein, melynek átmeneti sikert az első világháború hozott.

A világosan megrajzolt, bőven dokumentált, az irodalmi és történelmi hátteret figyelembe vevő vázlat elsősorban az angol szavak és kifejezések európai felbukkanásának és vándorlásának időrendi kérdéseivel foglalkozik. Az angol nyelv expanziójának más oldalával, az angolul beszélők földrajzi elterjedtségével, az angoltanítás és nyelvtudás megosztásával, a missziók, a film, a diplomácia nyelvterjesztő eszközeivel nem foglalkozik. Ezen a téren még rengeteg részletkérdést kell tisztázni, míg az eredmények összefoglalása lehetőségessé válik. Sajnáni lehet, hogy az említett nagy nyelvek mellett az ugyancsak gazdag leőhelyet nyújtó szláv, ibériai és skandináviai nyelveken kívül a szerző nem terjeszkedett ki a magyarra is. A magyar nyelv angol eredetű szavait még rendszeresen nem kutatták fel, pedig egy ilyen vizsgálódás bizonyára értékes adalékokat nyújtana nyelvünk és szellemünk történetéhez. Erre elsősorban a szerző volna hivatott, ki ismertett könyvében sem elégedett meg mások eredményeinek összefoglalásával, hanem forrásait kiegészítette és közbeszötte saját megfigyeléseit is, melyek közül legérdekesebb a franciában jelentkező angol szavak benyomulásának időrendjére és mennyiségi ritmusára tett megállapítása. A szép

kiállítású könyv világos előadásával mintaképe a nyelvtudomány eredményeit népszerűsítő, nálunk eléggé hiányos törekvéseknek. A laikusoknak is élvezetes olvamány értékét a pár stiláris narancshøj és a sok sajtóhiba nem kisebbiti. Országh László.

Dr. Ullmann's lucidly written essay is a very successful attempt at giving a rounded picture of English linguistic expansion on the Continent. His careful analysis not only traces English linguistic exports into the Dutch, German, French and Italian languages, but shows the periodicity, social background and historical causes of the continental adaption of English words and phrases as well. L. Országh.

Sextil Puşcariu: Limba română. Vol. I. Privire generală. Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II.” București, 1940. 457 l. 8°.

A. Rosetti kézikönyvszerű rövidséggel megszerkesztett román nyelvtörténete mellett, amelyről már e folyóiratban megemlékeztünk (ÉPhK. LXIII. 245—7. l.), örvendetes meglepetést jelent Puşcariu most meginduló nagy vállalkozása, amely egy eredményekben gazdag életműnek terjedelmesebb, részletezőbb és természetszerűleg szubjektivebb összegezése. Puşcariu, a volt kolozsvári román nyelvészgárda feje nem arra törekedett, hogy korszerű szempontok szerint új kézikönyvet adjon, tehát ismét rendszerezze a Densuşináu és Rosetti-nyújtotta anyagot, hanem célul inkább azt tűzte ki, hogy saját eredményeit állítsa a mai nyelvészeti kutatások szélesebb keretébe s így alkosson új és sok szempontból valóban eredetinek mondható szintézist.

A több kötetre tervezett nagy műnek ez az első része két nagy fejezetre oszlik: az első rész „Limba și expresie” (Nyelv és kifejezés) címen a szerző általános nyelvészeti elveit fejti ki, a román nyelvi tények állandó szemmel tartásával, a másik rész pedig „Limba și națiune” (Nyelv és nemzet) címen mindazon kapcsolatokat tárgyalja, amelyek a román népet (s nem a címben emlegetett román „nemzetet”) nyelvvel összekötik. Itt a következő, kissé önkényes módon egymás mellé rendelt szakaszokat találjuk: *Sângele* (A vér; helyesebben A faj), *Pământul* (A föld), *Vecinii* (A szomszédok), *Trecutul* (A múlt), *Elementul social* (A társadalmi alkat), *Influențe culturale* (Művelődéstörténeti hatások). A további kötetek — úgy látszik — az első, általános rész bővebb kifejtését fogják tartalmazni.

Az általános bevezetés legnagyobb érdeme az, hogy Puşcariu — aki egyébként a román fonológiai gondolkodás első harcosai közé tartozik — mindenütt figyelembeveszi az utóbbi évek folyamán felvetődött tudományos felfogásokat s azokat anyanyelve tanulmányozásában sikerrel hasznosítja. Utal pl. Menzerath synkretikus artikulációs elméletére (65. l.), korszerűen magyarázza, Saussure és Grammont szellemében, a szótag struktúráját (68—9. l.), sőt nyelvtörténeti tények fonológiai értelmezését is megkísérli (ld. pl. a latin *l* román fejlődéséről mondottakat, 75. l.), Nagy figyelmet szentel a nyelvi expresszivitás kérdéseinek (kitűnő Blaga Eminescu-kommentárja a *Mai suna-vei dulce corn Pen'ru mine vreodată*-sorokkal kapcsolatban! 87—8. l.). Nagyon óvatos az artikulációs hajlamok átörököltőségét illetően, de nem zárja ki, hogy pl. az *ă*-hang balkáni előfordulása trák előzményekkel magyarázható (166. l.). Igen jól jellemzi a román artikulációt (69. kk. l.), viszont a német tények elemzésénél kétes, vajjon a *fester Einsatz* fordítható-e „spiritual lin”-nel (104. l.)?

Magában az adatközlésben is sok értékes részletet találunk. Szellemes pl. a *lucru és lucrez* alakok individuális jelentésmegoszlására

vonatkozó megjegyzés (111. l.). Puşcariu kisfia az erdélyies formájú *lucru* 'dolgozom' alatt csak a fizikai munkát értette, míg az atyjától hallott köznyelvi és irodalmi *lucrez* az ő számára a szellemi, írásbeli munka képzetével párosult. A névmások terén is akad kiemelnivaló. Puşcariu a *dânsul, dânsa* (< *de ipsum, de ipsa*) alakokat határozottan tiszteletteljesebbnek érzi, mint a rövid *erzi, ea* névmásokot (111—2. l.), de megjegyzi, hogy Moldvában más a megkülönböztetés: ott rendszeren viszonszó után használatos a *dânsul, dânsa*. Hozzátehetjük, hogy ezt a megfigyelést a iasi-i I. Jordan leíró nyelvtana is támogatja: Jordan egyenesen „műveletlenségnek” tartja, ha valaki a *dânsul*-t udvariasabbnak véli a *el*-nél (v. ö. Gramatica limbii rom., 129. jegyzet), pedig lényegében véve — amint látjuk — csak egy nyelvjárási árnyalatról van szó. Más esetekben a készülő Román Nyelvatlasz szolgálat Puşcariu számára kiváló adalékokat. Új példát merít belőle a román szerző a Gilliéron-féle „collision homonymique” bemutatására. A román köznyelvben *porumb* két jelentésben él: 1. 'galamb', 2. 'kukorica'. A nyelv-atlasz azonban azt mutatja, hogy a népi használat e kétértelműség kiküszöbölésére törekszik: Erdélyben, ahol a kukorica neve *cucuruz*, a *porumb* megmaradhatott 'galamb' jelentésben, viszont a Havasalföldön, ahol a növény *porumb*, a madár neve a deminutív *porumbel* lett (v. ö. 201. l.).

A II. részben (Nyelv és nemzet) Puşcariunak természetesen sok alkalmá van újra előadni a kontinuitásnak általa annyira védelmezett teóriáját. Újabb paradoxonszerű érveit már volt alkalmunk megcáfolni (v. ö. pl. Nouvelle Revue de Hongrie, LX., 315—6. l.) s így itt inkább arra mutatunk rá, hogy a puşcariu-i elméleten is nem egy olyan rés kezd mutatkozni, amelyet már az idevágó magyar vitairadalom hatástanak tulajdoníthatunk. Puşcariu elismeri például, hogy a keleti romanizmusra vonatkozólag *egyáltalában nem lehet* a nyugati fejlődéssel érvelni, (252. l.), ami azt jelenti, hogy ha nyugaton van kontinuitás, ebből még a keleti viszonyokra semmi sem következik. A román nyelv ógermán elemeiből — melyek állítólag a Duna balpartján való fennmaradást bizonyítanak — alig fogad el valamit (272. kk. l.). Az is figyelemreméltó, hogy Puşcariu elismeri az ókori Erdélynek a magyar tudósok által mindig hirdetett elszigetelődését (332. l.), tehát lemond a Marostól Dobrudzsáig terjedő Iorga-féle antik „synthése” bizonyítgatásáról. A Dunától délre levő „őshazát” — éppúgy, mint Tamás — közelebről lokalizálhatatlannak hiszi, úgyhogy végeredményben csak annyi a különbség a magyar és a román felfogás között, hogy a magyar tudósok csak a *Balkánra* helyezik a románság kialakulását, Puşcariu pedig — mint Rosetti — inkább a Duna *mindkét* partjára gondol, de a Dunától délre eső táj nagy fontosságának állandó kiemelésével. Figyelemreméltó azonban, hogy az erdélyi helynévanyagot bizonyítékul seholsem használja fel, s elismeri azt is, hogy a Körös (ómagyar *Kris*, román *Criş*) kivételével *egyetlen erdélyi folyónév* sem őrződött meg a román hangtörvények szerint fejlődő alakban (a *Körös* névhez ld. Kniezsa I.: *Magyarország népei a XI. században*. Szent István-Emlékkönyv. Budapest, 1938. 448. l.).

A románság népi és nyelvi érintkezései során a magyar-román nyelvviszonyról is többször szó esik. Sajnos, e részekbe sok hiba csúszott. Nem tudjuk, vajjon *Gyulafehérvár* nevében miért lenne a *Gyula* valamely 'kún' vagy 'besenyő' főúr neve („nume de demnitar *cuman* sau *peceneg*”, 305. l.). A Kárpátokon kívüli magyar települések nyelvi hatását egészen indokolatlanul vonja kétségbe Puşcariu (312. l.). Melegen ajánljuk figyelmébe Lükő, Makkai L. és mások újabb kutatásait!

Az erdélyi magyarok *sziguranca* s nem **szigurancia* alakot használnak (314. l.). A magyar *kell, hogy*... szerkezet aligha román eredetű (u. o.) s egyébként is az általa idézett **kell, hogy megyek* és a **meniem kell* alakok egészen hibásak (*kell, hogy menjek* és *mennem kell* helyett). A román-török-tatár vonatkozások tárgyalása (314. kk. l.) szintén nagyon hézagos: *Basaraba* nyilvánvalóan török eredetű nevére utalás sem történik s ugyancsak hiányzik Moldva magyaros színezetű, de török-tatár vonatkozású helynévanyagának elemzése (v. ö. *Tatros, Trotuş* < *Tatáros*, stb.).

A könyv fontos része a román nyelv neolatin eredetű neológizmusainak (gallicizmusok, stb.) elemzése (364. kk. l.). Ezzel kapcsolatban csak egyetlen szellemes megjegyzésre hívjuk fel a figyelmet: Puşcariu megállapítja, hogy a regáti gallicizmusok Erdélyben általában ismeretlenek s azt is hozzáteszi, hogy még a regáti görög és török jövevényszavakat is az erdélyi románok sokszor francia elemnek képzelik (367. l.). Ezt a megfigyelést a magunk tapasztalatával is megerősíthetjük. Nemrég egy aradi román író, D. D., elküldött e sorok írójának egy bukaresti román újságot, amelyben előfordult az odalent elég közönséges *plixis 'unalom'* (< újjörög πλῆξις) kifejezés. Levélben megkérdeztem D. D.-től, használja-e ő ezt a szót, ismeri-e, stb. Erre a válasz az volt, hogy ismeri, de nem használja, egyébként is egy Erdélyben soha elő nem forduló *francia* (!?) elemről van szó. Az erdélyi románok tehát a 20 éves unió alatt sem asszimilálódtak az ókirályságbeli franciáshoz s ma is könnyen azonosítják — hiányos francia nyelvismerteik következtében — a görög elemeket a francia jövevényekkel.

S még egy végső tanulság: Puşcariu említi a nyelvátlasz *judeţ 'megye'* térképének eredményeit (202—3. l.), s kiemelve, hogy Erdélyben még sok helyen él *comitat*, a magyarországi latin *comitatus* s a német *Komitat* nyomán. Bizony, nagyok azok a fehér foltok, ahol Erdélyben a *judeţ teljesen ismeretlen* a nép nyelvében, s éppen ez biztatást nyújt abban az irányban, hogy talán mégis sikerülni fog az erdélyi román nyelvhasználatot — legalább is a most visszakerült részen — visszavezetni azokhoz a magyarországi hagyományokhoz, amelyek azt egészen 1918-ig éltették s amelyeknek nyomát a két évtizedes román megszállás sem tudta eltörölni. Gáldi László.

*

Excellente synthèse qui, quoique très personnelle, résume d'une façon claire et sobre tous les problèmes actuels de la linguistique roumaine. La première partie („Langue et Expression“) est riche en remarques judicieuses sur le langage familier, tandis que la seconde („Langue et nation“) jette un jour nouveau sur les liens qui attachent la langue roumaine au peuple qui la parle. Signalons la nouveauté du chapitre qui est consacré aux néologismes. On attend avec impatience la suite de ce grand ouvrage qui sera, paraît-il, la synthèse définitive des résultats d'une vie laborieuse. Ladislas Gáldi.

Beküldött könyvek:

Berkovits, Elena: Felice Petanzio Ragusino, capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino. Kny. Corvina, 1941. 34 l.

A budai miniatör-iskola fejként említett titokzatos Felix Ragusanusban nemrég ismerték fel Felice Petanziot. E tanulmány szerzője most összeállítja Petanzionak hazánkban és külföldön elszórt műveit, köztük legrészletesebben elemzi a Historia Turcica Nürnbergben őrzött miniatör kódexét. Most már egységesen kialakult előttünk a nagy olasz művész opusa, ki vagy 50 évet dolgozott Budán Mátyás és II. Ulászló alatt.

Fallenbüchl Ferenc: A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. Szent István Akadémia... értekezései. Budapest. 1940. Stephaneum. Ára 10 pengő.

A spanyol trinitáriusok a török kifűzése után telepedtek meg nálunk és számos barokk-templom és rendház őrzi még ma is emléküket; köztük a budapestiek is ismerik az óbuda-kiscelli kasélyt és Makkos Mária romjait. De halhatatlan érdemeik főleg a török-tatár rabságban sanyalódó keresztények kiváltása körül voltak. Közel 4000 rabot hozott haza az osztrák-magyar rendtartomány apostoli szelleme, köztük igen sok magyart. II. József szüntette be áldásos működésüket. F. értekezésében megrajzolta az osztrák-magyar tartomány egész történetét és a felhasznált jelentésekből számos igen érdekes magyar művelődéstörténeti adatot idéz alapos tanulmányában, mert rajtuk keresztül bepillantunk a magyar rabok életébe és a kor vallásos életének egy eddig ismeretlen megnyilatkozásába. A tartomány 140 magyar rendtagot számlált.

Hélinant: A halál versei. Ófrancia eredetiből ford. Csorba Győző. Bevezetést írta Birkás Géza. Janus Pannonius-Társ. Pécs. 118 l. 16-r.

A XII. századi froidmonti cisztercita Hélinant megrázó és ritka egyéni hangú haláltánc-énekeit fordította le és adta ki Csorba Győző. Villon versei (Vas István kiadása és fordítása. Officina, 1940, 173 l.) után most megint megjelent tehát egy ófrancia költő a magyar sajtón, kényelvű kiadásban. A rigmusok híven adják vissza az eredetit és könnyedén folynak.

Kelényi B. Ottó: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagiájához. Tanulmányok. Kiadja a Fővárosi Könyvtár. Kny. Főv. Ktár Évkönyve, IX. köt. 1939. 100 l. 4-r.

A Fővárosi Könyvtár néhány évvel ezelőtt Erasmus Adagiájának egy érdekes példányát szerezte meg. A példányba ugyanis Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok, ki a könyvet 1515-ben Budán vette, tömördek széljegyzeteket írt Erasmus velős mondasáihoz. Pelei az egykorú eseményekről, saját életkörülményeiről, de különösen felebbvalóiról és társairól sok megbotránkozó megjegyzést tesz s így egy eddig csak névről ismert magyar humanista alakjával ismerkedünk meg, aki a kor torzsalkodó, anyagias szellemét élesen képviseli. Kelényi széles távlatú kommentárt írt P. jegyzeteihez, mely a magyar humanizmus és a mohácsi kornak ismeretéhez igen sok új anyagot és szempontot nyújt. Szerintünk azonban egyes görög és latin auctorok nevének idézése még nem jelenti azt, hogy P. olvasta is őket, mint K. hiszi, hiszen az egyházatyáktól kezdve a humanistákig mindenki másodkézből is idézi az antik írókat. Vajjon Emericus *Sirinus* vagy *de Syrie* deák, kit Pelei minden anyagi és erkölcsi bajának főokául tüntet fel jegyzeteiben, nem az aradmegyei Világos latin nevét viseli nevében? (Oláhu! Sirie) Magyar nyelvű glosszáik is akadnak szép számmal, s minthogy a bejegyzések a XVI. század első feléből, a közvetlen Mohács előtti és utáni korszakból valók, egy új szórvány-nyelvelmélygyűjteményt is nyertünk Pelei könyvében.

Sőtér István: Francia szellem a régi Magyarországon. Officina (1940). 43 l. és 32 kép. 16-r.

A francia-magyar szellemi kapcsolatok kutatóinak eredményeit foglalja itt össze a szerző vázlatosan a középkortól a forradalomig. A képek (Esztergom, Ják, Zsámbék, Esterháza, Ráckeve, Rákóczi, Martinovich, Trenck) a szöveget illusztrálják az Officina-könyvek izlésees stílusában.

Szent István első magyar király a királyok tizparancsolatáról Szent Imre herceghez. Latinul és magyarul. Fordította és közreboocsátja Kalmár Simon. Bp. Stephaneum É. n. (1938.) 64 l.

A latin szöveget és magyar fordítást megelőző előszóban a fordító kifejti, miért adta az általában „Intelmek“ néven ismeretes műnek a „Királyok tizparancsolata“ címet. Ez a cím a hagyományban nem szerepel és így eljárása nem jogosult. A latin szöveget a Corpus Iuris kiadása szerint adja; megtartja annak paragrafusok szerinti beosztását azon megokolással, hogy ez még ma is hatályos törvény. Filológiai szempontból mindenesetre helyesebb lett volna pl. a Závodszy-féle kiadás szövegét alapul venni. Minthogy nem tudományos, hanem népszerűsítő céllal adta ki a fordító e művet, csak annak megállapítására szorítokozunk, hogy a szövegben néhány zavaró sajtóhiba maradt. A fordítás nagyjában és egészében megbízható, bár egy-két helyen nem találta meg a fordító a helyes kifejezést. Mint népszerűsítő munka, fogyatkozásai ellenére is figyelmet érdemel.

A kiadásért felelős: Huszti József.

KYKLOPS-TIPUSOK.

A Kyklopsokról összefoglaló képet csak kézikönyvek nyújtanak. Holland írt ugyan egy latinnyelvű értekezést „De Polyphemo et Galatea” címmel,¹ amelyben a Kyklopsoknak ezt a legnevezetesebbikét végigkíséri a görög-latin irodalmon át vezető szövevényes útján, forrásait, adatait tiszteletreméltó alaposággal vizsgálta meg, amennyiben a legjelentéktelenebb fragmentumot is gondos analízis alá vetette, de a tanulások levonásában nem jutott messzire, irodalom- és műfaj történeti következtetései meglehetősen takarékosak. Munkájának főhibáját abban látjuk, hogy csak Polyphemos alakjával foglalkozik, a többi Kyklopsot kirekeszti vizsgálódásai területéről. Az alábbiakból kiderül, hogy Polyphemos a maga testvéreitől el nem választható, azok jegyeinek alapos ismerete nélkül kielégítően meg sem határozható. Kétségtelen, hogy ez a Kyklops feltűnése óta magányos életet él, de egyes változataiban oly vonások fedezhetők fel, amelyek csak a testvéreitől való kölcsönzéssel magyarázhatók. Az alábbiak részben ezt a hiányt is igyekeznek pótolni.

Az antik filológia a Kyklopsoknak három típusát különböztette meg: a hesiodosit, a homerosit és az ú. n. falépítő típust.² A modern kutatás sem igen jutott messzebb ettől a csoportosítástól. Pedig a típusok szaporítása és élesebb elhatárolása semmiképpen sem tekinthető terméketlen fáradozásnak: haszna részint az interpretáció, részint a műfajtanulmányok terén mutatkozik meg.

Az alábbiakban öt Kyklopszípust különítettünk el s egyben az egyes típusok legjellemzőbb jegyeit is meghatároztuk. Minden egyes típus egy-egy költői műfaj alakító munkájának eredménye s természetesen a jellemző jegyek is magukon viselik a megfelelő műfaj bélyegét.

*

A legősibb típus a *hesiodosi*. A típus tagjainak száma zárt; a költőtől nevüket is megtudjuk: ezekből kitűnik, hogy a viha-

¹ Leipziger Studien VII. 1884.

² Ez utóbbival, mivel semmiféle szerves kapcsolatot sem mutat a többivel és irodalomtörténeti tekintetben is teljesen közömbös, nem foglalkozunk.

rokat kísérő jelenségek, a villámlás és mennydörgés démonai.³ Ezeket a féktelen indulatú óriásokat⁴ — mert féktelenek, mint a vihar — Kronos rabságba vetette, de Zeus megszabadította őket. Szabadítójukat hálából megajándékozták a villámok félelmes fegyverével s azóta is gondoskodnak róla, hogy Zeus fegyvertára ki ne ürüljön. Gaiának ezek az istenekhez hasonló fiai (u. o. 142.) vörösen lobogó, határozatlan vonalú, meg nem közelíthető tűzoszlopok. Nem pillanthatunk arcukba, lelkükbe, csak érezzük hevüket, a bennük tomboló roppant erőt. *Főjegyük az erő és a tűz.* Atvészelték a metamorfózisok viharait s később is, amikor elfajzott rokonaik, akiknek olykor odakölcsonőzték egyes vonásaikat, már széltében-hosszában járták a világot, megmaradtak komor, fenséges eredetiségükben. Előkelő visszavonulásukra mutat az is, hogy tisztán, későbbi attributumoktól teljesen mentesen csak elvéve merülnek fel az irodalomban.⁵

*

Ha a második típus tagjaira, *Homeros Kyklopsaira* pillantunk, csak a homlokuk közepén égő egyetlen kerek szemük figyelmeztet arra, hogy Kyklopsokkal állunk szemben. E nélkül egyszerűen óriási, vad pásztoroknak néznők őket. És belül is mennyire mások! Szemben a Zeust hálásan kiszolgáló, megközelíthetetlen tűzkolosszusokkal ezek a Kyklopsok dölyfös, törvényt nem tisztelő,⁶ különös, hallgatag nép. Magas hegyek szakadékaiban élnek feleségükkel, gyermekeikkel; oly nagyok, mint a hegyek, amelyek között élnek: a Kyklopsföld mozdulatlan és mozgó hegyek sokasága. Nem művelik a földet, nem gyülekeznek tanácskozásra, nincsenek törvényeik, Zeust és az isteneket megvetik, mert magukat erősebbeknek tartják. Istentől, világtól, embertől, sőt önmaguktól is elrugaszkodott szótlan, magányos óriások. Hogy mennyire nem törődnek egymással, azt az a jelenet is mutatja, amikor Polyphemos földrengető bőségére megjelennek a barlang szájánál. Az Οὔτις-tréfának könnyen bedőlnek, nem árulnak el semmiféle nyugtalanságot, nem sokat vesződnek nyöszörgő testvérükkel, hanem egykedvűen, vállvonítva sorsára hagyják. Éppúgy nem törődnek vele, mint az velük. A közöny tehát nem Polyphemos egyéni, hanem a Kyklopsok faji tulajdonsága.

Külön helyet foglal el köztük Polyphemos, ez a külön agglegény. Neki már alaposan arcába, lelkébe láthatunk. Barlangja, ez az érdekes legénylakás is sejteti gazdája életmódját, lelki-világát: rengeteg sajt, bárány, gödölye van itt felhalmozva, a faedények színültig tejjel sorakoznak egymás mellett s mindez az agglegény pedáns gondosságával elrendezve. Egyéb semmi...

³ Theog. 140. Βρόντης, Στερόπη, Ὕαρη.

⁴ U. o. 139. ὑπέρβιον ἦτορ ἔχοντα.

⁵ Ov. met. I. 259. Caludian. Rapt. Proserp. II. 250., Cons. Stil. II. 27.

⁶ Od. IX. 106. ὑπερφιάλων ἀθεμίστων.

az érzelmi és értelmi életnek semmi nyoma. Ez a barlang nem is lakás, hanem hatalmas, zsúfolt éléstár.

Érdemes a hazatérő Kyklopsot megfigyelni, amint Odysseusék is rettegő várakozással kísérik minden mozdulatát. Gépiesen a barlang szája elé taszítja az ajtót szolgáló sziklát. Hallgatagon tesz-vesz, előkészületeket tesz vacsorájához, tüzet rak. Csak ezután veszi észre látogatóit és nyersen megkérdi tőlük, mifélek, mit akarnak. A hős válasza ravaszul alázatos, részvétért tapogatózó, de hangja csakhamar a komoly intelem színébe öltözik, bár ez az intelem a felő, bajbakerült ember utolsó érvelésének látszik. Minthogy a Kyklops nem szakítja félbe mondókáját, nyilvánvaló, hogy a hangváltás oka az, hogy a rideg arcvonások semmiféle enyhülést nem mutatnak. Odysseus Zeusra hivatkozik, aki az utasokat megvédi jogtalanságok ellen. A „leleményes“ már erősen érzi a közelgő veszedelmet.

A Kyklops válasza lesújtó. Szinte látjuk, amint roppant testét renyhén a barlang falának támasztva, a magányos, független, szavakkal és sorsokkal meg nem közelíthető erő megvető mosolyával pillant le a lábainál aggódva, reménykedve föltekintő emberkére: „Együgyű vagy, idegen, ha azt hiszed, hogy engem az istenek nevének említésével megindíthatsz. Nálam csak akkor részesülhetsz kíméletben, ha véletlenül éppen kedvem van a kímélethez.“

Mindjárt meg is mutatja, hogy nem tréfál. Mielőtt Odysseusék felocsudhatnának megdöbbenésükből, minden átmenet nélkül felkap két görögöt, kőhöz veri őket és felfalja, mint az oroszlán, ἡσθιε δ'ὄψ τε λέων. (Od. IX. 292.). Mozdulataiban van valami ijesztő egykedvűség, valami nem emberi közöny, ami Odysseus ereiben megállítja a vért. Nemtörődömsége az állaté, amely ugyancsak minden lelki harc, az istenektől való minden félelem nélkül falja fel áldozatát. Odysseus és társai előtt csak most rémlik fel teljes sötétségével helyzetük reménytelensége, amikor ezt az emberi ésszel nem mérhető érzéketlenséget, ezt a meg nem értését mindannak, amit az emberek tisztelnek és félnek, felismerik. A Kyklops voltaképpen nem kegyetlen, nem tobzódik a gonoszságban, nem is tudja, hogy kegyetlenül, gonoszul cselekszik, mert akkor áldozatainak legalább az az egy vígaszuk maradna, hogy gyűlölnének őt. De Polyphemost nem lehet gyűlölni, mint ahogy a vihart, a vadállatot sem lehet, mert ezek öntudatlanul rombolnak, pusztítanak. A Kyklops egyszerűen emberhússal akar jóllakni, erre összpontosul minden akarata, semmi egyébbel nem törődik. Felfalja zsákmányát, „mint az oroszlán“, amely lakomája előtt szintén nem érez semmiféle lelkiismeretfurdalást.

Mihelyt erre Odysseus ráeszmél, azonnal átalakul: ezután már nem úgy kezeli a Kyklopsot, mint érezni tudó valakit, hanem hidegen, a *vadállattal* szemben egyetlen fegyverével álló *ember* megfeszített, komoly figyelmével készül a küzdelemre. Tudja, hogy ez az egyetlen fegyvere az emberi agyvelő, gyenge.

kicsiny, törékeny testében működő csodálatos hatalom. Ez a felismerés hirtelen különös nyugalmat, éber fölényt áraszt szét benne, most már biztos győzelmében, mert embernek tudja magát az oktan állattal szemben. Egyszerre kiveti magából a részvétet, az emberiességet, mert ezeket állattal szemben nem érzi kötelezőknek. A megvakítás mézsárosi aktusánál sem képzelhetünk Odysseus arcára egyebet, mint az ízléstelen műtét keltette undor fintorát. Ha embert vakít meg, bizonyára nem gúnyolódik távoztában. De most gúnyolja a lélektelen, nyers, tehetetlenül kalimpáló erőt s nem is azt kiáltja vissza hetvenkedve, hogy „Odysseus vagyok!“, hanem azt, hogy „Ember vagyok!“.

A homerosi típus döntő jegyeit a következőkben határozhatjuk meg: *a közönyös, érzéketlen erő, amelyen tisztán vegetatív ösztönök uralkodnak*. Polyphemos életének minden megnyilvánulása egyetlen centrumból, a megtörlhetetlen bendőből indul ki s oda tér vissza. Csak azért él, cselekszik, gondolkodik, hogy jóllakjék. Ez a cél nem tűr meg mást maga mellett.

A homerosi Kyklops-mese, amelynek az eposzba való későbbi beillesztése kétségtelen, a hesiodositól eltérő eredetű. Hasonló tárgyú mesék már jóval a homerosi költemények előtt éltek európai és ázsiai népek körében, sőt Hackman⁷ számos variáns bemutatásával kimutatja, hogy még ma is élnek a világ minden táján olyan változatok, amelyek nem vezethetők vissza a homerosi forrásra. A homerosi mese tehát csak egyik változata a Hesiodostól független népmesének. Ez magyarázza a homerosi és hesiodosi variáns erős eltéréseit, amelyek már Hollandnak is feltűntek.⁸

Egyező vonások alig vannak: a hatalmas test, a roppant erő, az egyetlen kerek szem, a fékezhetetlen természet. Annál szembeszökőbbek az eltérések. A homerosi Kyklopsok pásztorok, semmi közülük a villámokhoz és Zeushoz, akit ellentétben a hálás, hűségesen szolgáló hesiodosi Kyklopsokkal, megvetnek. Homerosnál számuk nem zárt, mint a hesiodosi költeményben, amely Uranos-Gaia genealógiát ad, míg Polyphemos atyja Poseidon. Homerosnál halandók, Hesiodosnál istenek. A homerosiak nem élnek oly szoros együttműködésben, mint a hesiodosiak.

Grimm⁹ a mese magvát abban az ellentétben látja, amely a külső, félelmes s a belső, titokzatos természeti erők, azaz a

⁷ Hackman O.: Die Polyphemsage in der Volksüberlieferung, Helsinki, 1904. 1.

⁸ De Cyclopo natura et origine apertum intercedit discrimen inter antiquissimos Graecae mythologiae auctores, Hesiodum et Homerum. G. R. Holland: De Polyphemo et Galatea, Leipziger Studien VII. (1884) p. 142.

⁹ Kleinere Schriften IV. p. 428. sq.

durva erőszak s az okos fürgeség között van.¹⁰ A hatalmas, ostoba óriás áll szemben a gyenge, okos emberrel. A küzdelem minden esetben az utóbbi győzelmével végződik.

Mínthogy a variánsokban az óriás helyett más szörnyeteg, mint óriásnő, sárkány, farkasember, ördög stb. lép fel, nyilvánvaló, hogy a küzdőpár első tagjának személye nem volt kötött. A mesét átvevő görög a nála meglevő Kyklopsot tette a mese szereplőjévé úgy, hogy az átvételre indító hatalmas testtel együtt a másik testi attributumot, a kerek szemet, is átvette, de a többit nem. Ez a hesiodosi és a homerosi típus eltéréseinek magyarázata.

A homerosi típus tiszta utódai csak elvétve bukkannak fel a későbbi irodalomban. Például Valerius Flaccusnál ez a kép jelenik meg:

... Quales Aetnaeis rabidi Cyclopes is antris
Nocte sub hiberna servant freta, sicubi saevius
Advectet ratis acta notis tibi pabula dira
Et miseris, Polypheme, dapes...¹¹

Itt az egyetlen „fertőzés” az Aetnaeus jelző, amely, mint Vergiliusnál, már a vulkanikus típus hatását mutatja. Egyébként tiszta homerosi kép.

*

A homerosi Polyphemos-epizód nyomasztó sötétségébe finom sugárkékék villannak bele: a humor sugarai. A mesét nehéz, keserű borhoz is lehetne hasonlítani, amelynek sűrű vészínű nedvét pillanatnyilag felbukkanó édes ízek járják át. Már az Odysseusok elé táruló gazdátlan otthon képe is mosolyra ingerel: a gondosan rendbentartott élelmiszerraktár a nagyevő eldorádóját mutatja be. Odysseusok mindjárt látják, hogy a távollevő gazda mindene a gyomra, csak feneketlen bendője megtöltésével törődik, egyéb semmivel. Olyan paradicsom ez, amelynek láttára a legtelhetlenebb Maccus is örömmel kiáltana fel.

A komikus hatás egyre erősödő hullámokban jelentkezik a Kyklops hazatérése után, sőt a mézszárlás iszonyatában is felnyilallik a fojtott humor. Majd amikor Odysseus az emberhúslakoma végén borral kínálja meg Polyphemost, amit az óriás

¹⁰ Sokan a Kyklops külseje mögött szimbolikus háttérrel vélnek felfedezni, pl. G. Kreck, *Einleitung in die slavische Litteraturgeschichte*, Graz, 1887, p. 665. sq. Nézete szerint Polyphemos szeme a nap, reggenként kihajtott nyájai a fehér felhők, amelyeket a nap elmúltával visszaterel sötét barlangjába, az éjbe. Megvakítója a fürge villám, ordítása a mennydörgés. Ezeket a feltevéseket óvatosan kell kezelni. Igaza van Grimmnek, amikor kijelenti: „Doch hat diese frühzeitig in Vergessenheit geratene mythologische Bedeutung des Stirnauges nichts mit der Sage im Übrigen zu tun.“ (I. m. p. 221.)

¹¹ IV. 104. sqq.

nagy gyönyörűséggel hajt fel, amikor újabb kancsóval kér a gyerek mohó örömeivel, amikor részegen elalszik s ott fekszik puffadtan, a teljes jóllakottság elégtelt nyújtózásával: az antik bohózat figurája van előttünk oly jegyekkel, amelyek ezeket a figurákat kivétel nélkül jellemzik. De nemcsak a falánkság, az iszákosság voltak azok a jegyek, amelyek a Kyklopsot ezek közé a pohos, groteszk figurák közé állították, hanem a testi fogyatkozás, aránytalanság, az állati utánzás szokott jegyei is. S ha figyelembe vesszük, hogy a rabszolga és az öreg alakja mellett a paraszt személye egyesítette magában ezeket a jegyeket a leggyakrabban és a legsikeresebben, a Kyklops paraszti, nyers modora is készen állt a szükséges alakításokra, amelyeket a komikus színjátászás alaposan végre is hajtott.

Ezért nyújtotta ki kezét a nagyevő figurákat szívesen felléptető Epicharmos Homeros Polyphemos után, hogy nézőit megnevettesse. Polyphemos pompásan beleillett az epicharmosi környezetbe, a hatalmas, erős óriások közé, akik testi arányaiknak megfelelően rengeteget esznek-isznak, ormótlan testük, modoruk, szavaik erősen rusztikusak, kicsinyes paraszti gondjaikkal vesződnek, amelyek szinte kivétel nélkül vegetatív érdekűek. Polyphemos odaállt az eltorzított Herakles, a Kentaurus mellé s hogy mennyire megállta itt a helyét, azt későbbi diadalútja bizonyítja.

Kratinos már kényeskedő inycet, nyelvét csettintő borszakértőt formált a figurából. Nála már Polyphemos kéjes részletességgel ecseteli hüledező áldozatai előtt, miképen fogja őket megsütni-főzni s milyen mártásokba fogja az egyes fogásokat mártogatni.

Természetesen a szatíriajáték figyelmét sem kerülhette el Polyphemos. Euripides már eléggé kifejlett mintákat vehetett a maga szatíriajátéka írásához alapul. Ha nincs is adatunk arra, hogy ezeket a kész kreatúrákat felhasználta, annyi bizonyos, hogy Homeroszt állandóan szemé előtt tartotta. A homerosi figurától átvett tulajdonságok mellett természetesen új vonások is jelentkeznek, amelyek a szatíriajáték műfaji követelményeihez igazodtak. Itt is tanulságos megfigyelni a műfajnak az anyagon végzett átalakító munkáját. Polyphemos itt is juhokat, kecskéket tart, mint Homerosnál, de marhái is vannak s ez új vonás. Euripides mindent elkövet, hogy a magányos homerosi pásztorból gazdag birtokost formáljon s hogy a rabtartó despotizmus mögött a gazdag kényúr alakja álljon. Az euripidesi figura is gondosan örökdi javain, de már nem maga, hanem rabjai dolgoznak, ő csak a szigorú felügyeletet s magyagság esetén a büntetést végzi. Egyébként az a körülmény, hogy a homerosi Kyklops is rabul ejt nála gyengébbeket, kitűnő ajánlólevél volt a szatíriajáték országába, mert a rabság motívuma itt szinte hagyományos volt. Eltérés annyiban van, hogy az új Polyphemos nem eszi meg, csak dolgoztatja foglyait. Főtápláléka itt is a tej és a sajt, de vadhúst is eszik s mindezt a homerosi alakhoz

hasonló mértéktelenséggel. Sőt itt már inyenc, mint Kratinosnál, pompás konyhafelszerelése van, aminek Homerosnál nyoma sincs. Megőrizte a homerosi kegyetlenséget, vadságot, de új vonás merőben, hogy részeg fővel nótázni kezd. A fenti egyezések és eltérések kitűnő bepillantást engednek a szatírájátékíró műhelyébe.

Érdekes konfúzió is tapasztalható a hesiodosi és a homerosi típus között: Euripidesnél Polyphemos atyja Poseidon, mint Homerosnál, de anyja a Hesiodostól hagyományozott Gaia. S nem utolsó sorban figyelemreméltó az is, hogy itt már jelentkezik a vulkanikus környezet: Polyphemos tanyája Sziciliában, az Aetna közelében van.

*

Polyphemos metamorfózisa tehát a szatírájáték műhelyében megindult. Euripidesnél a Kyklops már átalakított formájában lép elénk. Itt azonban útja megtörik, szerelmi kalandra indul s e „kiruccanása“ után új jegyekkel terhelt, új alakítások maradandó nyomaival tér vissza a színpadra. A szicíliai kaland döntő fontosságú lett további fejlődésére nézve, de egyben teljesen önálló, külön típust is eredményezett. Polyphemos a kaland folyamán kettéhasadt; az egyik változat a kaland színhelyén maradt s önállóan fejlődött teljesen függetlenül a másiktól, amelyet a színpad visszaszólított s vezetett tovább végzetes kifejlődése felé.

A komédiától és a szatírájátéktól átalakított homerosi Kyklops Philoxenos kezeibe került, aki valószínűleg lokális mítoszok biztatására¹² egy nagyszerű dithyrhambosában merész újítást kockáztatott meg: megteremtette a szerelmes Kyklops figuráját. Másik újítása az volt, hogy nála Polyphemos táncol és citerázik. Ezzel a két új vonással a Polyphemos-mesét egészen új utakra terelte és a Kyklops ezeken az új utakon haladt tovább az amator-típus kiforrott változatai felé.

Amennyire a fragmentumokból megállapítható, a philoxenosi figura szelídebb volt mintájánál. Ez természetes is, hiszen ennek a Kyklopsnak már érzelmei vannak, szerelmes s ez nem jár kísérok nélkül. De a szelíd vonások mögött még ott lappangott a régi homerosi vadság.¹³

A színpadon átformált homerosi Kyklopsot Philoxenos kezeiből, amelyek a fenti jegyeket tapasztották rá, kivette a bukolikus költészet és a maga igényeinek megfelelően tovább

¹² Az eredetiség kérdésén már az antik filológia is vitázott. Így Athenaios kétségbevonja, hogy az újítás Philoxenos leleménye s azt állítja, hogy a népmítoszból került hozzá. (I. 6f—7a.) Annyi kétségtelen, hogy irodalmi formában először a szicíliai költő neve alatt jelentkezik.

¹³ *Invenimus igitur primum in Philoxeni dramate amorem ferri Cyclopis, qui paullo molliores et tenuiores sensus excitavit, quam, non prorsus exstirpata est ferocitas.* (Holland: I. m. p. 209.)

alakította. Ez az átvétel csak úgy történhetett meg, hogy az átvett változat már eleve rendelkezett bukolikus jegyekkel. S valóban a homerosi-komikus-philoxenosi Polyphemos változatában a bukolikus jegyek már oly tömegben halmozódtak fel, hogy megértjük azt a sikert, amit Theokritos és a későbbiek művészetével támogatva bukolikus jelmezében aratott.

A theokritosi Kyklops a VI. és XI. idillben lép elénk. A két idillben szereplő amator csak a motiválásban mutat különbségeket, lelki alkatát, modorát tekintve nem.

Már a homerosi mese is igen sok bukolikus jegyet tartalmaz. A Kyklopsföld pásztorok földje, a közeli szigeten táborozó Odysseusék juhok bégetését, kecskék mekegését hallják a titokzatos partok felől. Az óriás pásztorok nyájaik produktumaiból táplálják magukat és családjukat, barlangokban, tipikus pásztori hajlékokban laknak. A különbség Theokritosnál csak annyi, hogy a szerelmes Polyphemos Sziciliába kerül, a pásztorparadicsomba. Barlangja az Aetna közelében van: ez már nem a homerosi, hanem az euripidesi színtér. De már a Galateához fűződő szerelmi mese kialakulásához a homerosi helyszín is hozzájárulhatott annyiban, hogy az is a tengerparton van, ahonnan a Kyklops napról-napra láthatja a szép Nereidát s így szerelme mindig újra éledhet.

A theokritosi Kyklops-lakás is barlang, ahová Polyphemos szerelmesét csalogatja. De hol van a homerosi nyirkos, vériszamos, kecskeszagú odú attól a kéjlaktól, amelyet a Kyklops a gazda becéző büszkeségével dicsér a lány előtt! Van ott repkény, karcsú ciprusok, édesfürtű szőlő, hűs víz. Ez már a bukolikus díszletezés műve. Nagyon messze távolodott a homerosi emberevőtől ez a repkényekkel, ciprusokkal, Galateákkal bibeledő mézesszavú amorozó.

Jelentős változásokat eredményezett a bukolikus beavatkozás a homerosi Kyklops lelkvilágában is. Az a Polyphemos, aki Homerosnál megveti az isteneket, itt megszelídül, megjámborul, hiszen megesküszik Zeusra, Panra, Apollonra. Itt a bukolikus műhelynek ismét egy finom, kedves titka fedi fel magát. Antik szerelmi vallomás nem képzelhető el eskü nélkül, esküdni az istenekre szokás, az istentagadót tehát meg kellett „tériteni“.

A homerosi vadság nyomait a philoxenosi variáns megőrizte még, de Theokritos a magáéról lehámlasztotta, hogy aztán Ovidiusnál annál elemibb erővel törjön ki ismét.

A bukolikus hős természetesen szentimentális. Az embereket, mert gonoszak, szívtelenek, gyengédebb érzések iránt érzéketlenek, elkerüli s bánatát inkább a természetnek, állatoknak, növényeknek stb. panaszolja el. Az amator Polyphemos is a sívár, embernemjárta tengerparton hallatja panaszát akkor is, ha a szeretett lány nem hallja. Lelke csak a magányosság zavartalanságában tárja fel kapuit s bocsátja „studio inani“ szabadjára a benn tolongó érzéseket. A homerosi típusban megvannak ezek a szentimentális magvak is, amelyek szelíden

derítik fel a komor agglegény sötét ábrázatát. Amikor megvakítottan lefelére bocsátja állatait, mindegyik hátát végigtapogatja, hogy nem lovagol-e valamelyiken a ravasz Órűs, kedves kosát, amelynek gyapján éppen maga Odysseus függeszkedik, megállítja és elbeszélget vele. A Kyklops tehát a kost értő és érző lénynek képzei, amelynek lehet panaszkodni. Azt teszi Polyphemos, amit az előzmények alapján távolról sem várunk tőle: érezni kezd. Ez tipikusan bukolikus-szentimentális elem; szavai úgy hatnak, mintha bukolikus költenény hőse szájából hallanók. Ez a váratlan ellágyulás a későbbi amator-típusnak, a tengerparton magányosan sóhajtozó, panaszkodó Polyphemosnak feltétlenül ott állott szülőágyánál.

Theokritos Polyphemos nem morcos agglegény, hanem fiatal pásztor, akinek csak akkor kezd serkedni szakálla. Csak az egyetlen szemet örökölte Homerosztól s a roppant testet, csak ezek teszik külsejét ijesztővé. Ez is a bukolikus költő ízlésrendszerébe illeszkedett: a hős többnyire reménytelenül szerelmes s ugyan mi lehetne kedvesebb, elbájolóbb, részvétre indítóbb akadály, mint testi hibák, aránytalanságok, amelyekkel a hős született, *amelyekről nem tehet*, amelyekből szabadulni nem tud, amelyek könyörtelenül végigkísérik egész életén?

A theokritosi figura többi bukolikus vonása a színpad komikus Kyklopsában keresendő. A theokritosi Polyphemos hiú. Erősködik, hogy csak az emberek szóbeszédje híresztelte el róla, hogy csúnya. A minap is nézegette magát a tenger síma tükrében s bizonyosságot szerzett, hogy ő voltaképpen igen szemrevaló legény. Bozontos hajára, egyetlen szemére is talál mentő szavakat, fogait pedig egyenesen a parosi márványhoz hasonlítja. Itt már mosolyog az olvasó: ez a színpad humora, amikor az esetlen óriás védőbeszédet mondva tetszeleg önmaga előtt. Kiszélesíti a mosolyt az, hogy a boldogtalan mindezt szerelemből teszi, a szerelem teszi védekezővé. Úgy védi csúfságát, mint az anya rosszul sikerült gyermekét.

A másik komikus vonás, amelynek eredetét ugyancsak a komikus Kyklopsban kell keresnünk, a hetykeség, a hányivetiség, a rártartóság, amit a visszataszított, sértődött amator ölt magára. Polyphemos a XI. idill végén ráeszmél arra, hogy ez a rimánkodás nem méltó hozzá. Minek is járjon ő oly lány után, aki elkerüli? Talál ő Galateánál különbet is! Hiszen ott settenkednek a lányok a barlangja körül és hívogatják. Ez mutatja, hogy ő is számít valamit ezen a földön: δῆλον ὅτ' ἐν τῇ γῆ κήρῳν τις φαίνομαι εἶναι (XI. 79.) Polyphemos tehát le akarja vetni magáról a fájdalmas igát és más lány oldalánál akar vigasztalást keresni. Ezt a viselkedést az euripidesi Kyklopsban több helyen felfedezhetjük s bizonyára jellemzője volt a philoxenosi változatnak is.

Nyilván a philoxenosi figura gazdagodott a paraszti esetlenség komikus vonásával is, amelyet Theokritos átvett, csak a bukolikus művészet finom vésőjével leszelidített. A Kyklops,

amikor úgy érzi, hogy „szépségével“ nem tudja Galateát meghódítani, az egyszerű pásztor ügyefogyott módján, szerény javainak büszke felcicsérésével, azok odaigérésével akarja a nymphea szerelmét elnyerni. Mindehhez az alapot az euripidesi Kyklops erősen hangsúlyozott gazdagsága adhatta Philoxenosnak s onnan tovább Theokritosnak. Hogy ez a hódítási modor mennyire a bukolikus költészet hatóeszközei közé tartozott, azt a vergiliusi eklogák is jól mutatják.

A bukolikus Kyklops éneke nem volt merőben új, hiszen már Euripidesnél is nótázni kezd a beborozott Polyphemos. Ez a nótázás valójában rekedt bögés lehetett, amit ismét a theokritosi művészet finomított a nympहत csalogató amorozó epedő énekévé. Ebben az énekben már nyoma sincs az euripidesi duhajkodásnak, hanem csupa gyengéd érzés, hízelgő bók, alázatos hódolat a nő szépsége előtt. Ez a theokritosi Kyklops már annyira akklimatizálódott bukolikus környezetéhez, hogy az énekben leli meg a szerencsétlen szerelem orvosságát: ἄλλα τὸ φάρμακον εὔρε. (XI. 18.).

A szerelem vonása már tisztán Philoxenos újítása volt. Az új vonásnak Homerosnál semmi nyoma s Euripidesnél is csak a nőket megvető paederasta Kyklops jelenik meg, amikor hirtelen hevületében a barlangba vonszolja a kétségbeesetten tiltakozó Silenost.

Philoxenos újítása volt az is, hogy a Kyklops nála táncolni és citerázni kezd. Ezt a vonást természetesen nem vehette át a bukolikus költészet, mert nem tartozott motívumai közé, hanem meghagyta teljesen a komikus változatnak, amely ezzel a vonással tért vissza a színpadra.

A homerosi, euripidesi, philoxenosi kohókon átjutott Kyklops fenn vázolt jegyei érthetővé teszik azt a mohóságot, amellyel a bukolikus költészet nyúlt érte. Theokritos tüstént felismerte, hogy mennyi lehetőség lappang ebben a nyersanyagban: a félelmes óriás, akinek hatalmas testét játszva teríti el a szerelem gyermekistene, az ormótlan, esetlen, csúf udvarló szemben a finnyás, kényes, törekeny, „fehérkarú“ Galateával, a gazdag, szerelmes, félszeg, ügyetlen paraszt, aki naív ígéretésekkel, gazdagsága hetvenkedő felemlegetésével akarja meghódítani a tenger elkényeztetett kisasszonyát: mindez biztosította azt a jutalmat, amely a bukolikus költőnek legfőbb becsvágya volt, a finom mosoly könnyű köntösébe öltöztetett részvétet, megértést a szerelem gyötrelmeiben vergődő pásztor iránt. Ez a mosoly maradt meg az euripidesi színpad kacagásából.

Természetesen ezt a nehézmozgású, ügyetlen óriást kellő óvatossággal kellett az új környezet törekeny, finomművű miniatúrvilágába bevezetni, nehogy összetörjön valamit s szétrebbentse az ott lakó félénk, kényes népséget. Ki kellett őt mosdatni, öltöztetni, szalonképessé kellett csiszolni, hogy riadalmat, orrfintorgatást vagy egyenesen hahotát ne idézzen elő. Theokritos ezt mesteri módon oldotta meg. Odysseusnak meg-

tiltotta, hogy a színre lépjen, mert megjelenése talán felébresztené a Kyklops lelike mélyén szelíden elaltatott viharokat, mint ahogy a vadállat új idomítója, aki korbács helyett simogatással, becéző szavakkal tör célja felé, ügyel arra, hogy a régi gazda ne kerüljön többé az állat szemei elé.

Innen van az, hogy az új Polyphemost egészen más szemekkel nézzük, szavait más érzelmekkel kísérjük, mint elődjait. Ettől a Kykloptól már nem félünk, sőt rokonszenvvel, elnéző mosollyal hallgatjuk panaszeit.

Az igazi művész azonban nem annyira a durva szögletek, egyenetlenségek lecsiszolásában, hanem inkább azok tapintatos, temperált meghagyásában mutatkozott meg. A homerosi típus erőteljesebb vonásait teljesen eltüntetni nem lett volna tanácsos, hiszen akkor az ellentétek bájos játéka elmaradt volna. Így megmaradt az ijesztő szem, az ormótlan test, az olykor fel-feltörő kevélység stb. Itt a theokritosi alakító művészetre talán az mutat rá legjobban, ami megmaradt a homerosi megvakítás iszonyatából. A szerelmes Kyklops azt mondja Galateának, hogy érte még szeme kiégetését is eltűrné (XI. 52.). A bukolikus költészet fogásaira talán semmi sem annyira jellemző, mint ez az alakítás.

A bukolikus költészet a választott mintának mindazon vonását átvette, amelyeket a maga speciális körében felhasználhatott, amelyek egyeztek vagy legalább is rokonságot mutattak a pásztori hősöknek a ránevelt közönségtől megszokott s így megkívánt vonásaival. A nem egyezőket, amelyek sehogysem illettek a maga ízlésrendszerébe, meghagyta a mintának s az, mint a kereskedő, akinek áruinak csak egy részét kapkodta el a szicíliai közönség, más részét meghagyta, vándorolt tovább, amíg oly környezetbe nem jutott, ahol éppen a meghagyott árut keresték.

A philoxenosi dithyrambosban kezdeményezett újítás nemcsak Theokritosnál, hanem a többi alexandriai költőnél is termékeny talajra talált (Kallimachos, Hermesianax, Bion). Itt az egyes variánsok között az ízlésazonosság miatt lényeges különbség nem lehetett, legfeljebb annyi, hogy a homerosi asperitást fékentartó gyeplőket egy kevésbé megeresztették, amit az Acis-mondának a meséhez való fűzése meg is kívánt. A szerencsés riválisával szembekerülő féltékeny Polyphemost ismét a régi homerosi alakra emlékeztető vadsággal kellett megjeleníteni. A fejlődésnek ez az iránya az ovidiusi Polyphemos-mesében jelentkezik teljes érvényességgel.

A római irodalomban a szerelmes Polyphemos meséje először Ovidiusnál tűnik fel, aki azt valamelyik alexandriai költő nyomán az Acis-mondával egyesített változatában illesztette a Metamorphosisok közé. Nála már kézzelfoghatóan tapasztalható a homerosi vonások nagyobbfokú szabadjáraeresztése. A latin költő nemcsak a Theokritostól örökölt bukolikus vonásokat túlozza fel, tág teret engedve egyéni leleményességének

is, hanem ezt a feltűzött érzelmességet a homerosi vadság arányos visszaadagolásával igyekeznek a motiválás mérlegén egyensúlyba hozni.

Már a mese elején figyelmezteti az olvasót, hogy a régi, félelmes óriással áll szemben. Ezt egyben azért is teszi, hogy a szerelem ellenállhatatlan erejét, amely nem hátrál meg a legijesztőbb szörnyeteg előtt sem, éreztesse:

Proh! Quanta potentia regni
Est, Venus alma, tui! Nempe ille immitis et ipsis
Horrendus silvis et visus ab hospite nullo
Impune et magni cu mdis contemptor Olympi,
Quid sit amor, sensit validaque cupidine captus
Uritur oblitus pecorum antrorumque suorum. (XIII. 758. sqq.)

Kegyetlenség, félelmetesség, komor, társtalan élet, isten-tagadás: megannyi tipikus homerosi vonás. Valóban csemege az efféle ellentmondásokat annyira kedvelő Ovidius asztalán. Egyébként a betét minden során megérik, hogy költője igazán elemében érezte magát.

Fentebb említettük, hogy Ovidius az alexandriai költészet csiszoló, édesítő munkáját folytatja, sőt olykor ezt ovidiusi szertelenséggel teszi. Nála a Kyklops már szépitgeti, cicomázza magát, fésűli bozontos üstökét, gondosan nyírja szakállát; a víz tükreben nemcsak nézegeti magát, hanem arckifejezéseit próbálgatja, hogy melyik hatásosabb. Ez már a dandy öltözőszobája.

Hasonló szertelenség érvényesül a Kyklops dalában is. A túlradó szenvedély sürgetésére valóságos hasonlatáradat tolu a szerelmes óriás szájára. Javainak feldicsérésében is bőbeszédűbb Theokritosnál. Ovidius itt fenéig ürítette a lehetőségek poharát. A naív paraszt nála jóval színesebben, csábítóbban, részletesebben tart büszke szemlét gazdagságán, mint bukolikus elődje.

Amikor az olvasó szája szinte már ragad a sok cukortól, ellensúlyozásul a homerosi hang kezd a mézédés szavakba vegyülni. Amikor bukolikus hagyományokat követve a Kyklops, nem mint Theokritosnál, mentegetni, hanem egyenesen dicsérni kezdi magát s a legnagyobb akadályt, hatalmas testét, is külseje előnyös vonásai között említi,¹⁴ a dicséretet megtoldja azal, hogy ő még annál a „hogyishívják“ Iuppiternél is nagyobb, aki „állítólag“ az égben uralkodik:

... non est hoc corpore maior
Iuppiter in caelo, nam vos *narrare* soletis
Nescio quem regnare Iovem. (XIII. 842. sqq.)

A Theokritosnál megtérített, az istenekre esküdöző Kyklops helyébe ismét a homerosi isten-tagadó lépett. Sőt ezt lejjebb

¹⁴ Aspice, sim quantus! (XIII. 842.)

nyíltan ki is jelenti, persze csak azért, hogy Galatea hatalmát még magasabbra emelje:

Tibi enim succumbimus uni,
Quique Iovem et caelum sperno et penetrabile fulmen,
Nerei, te vereor, tua fulmine saevior ira est (XIII. 854. sqq.).

Ez a váratlanul feltámasztott homerosi hang pompásan alkalmazott crescendóval végül is az őrjöngő vadállat ordításává fokozódik. Polyphemosnak eszébe jut riválisa, Acis; a finom sallangok, cicomák lehullanak testéről s ott áll előttünk a dühében tomboló, vérszomjas homerosi Kyklops:

...modo copia detur:
Sentiet esse mihi tanto pro corpore vires!
Viscera viva traham divulsaque membra per agros
Perque tuas spargam (sic se tibi misceat) undas!
(XIII. 863. sqq.).

Ovidiusnak (vagy mintájának) szemei előtt feltétlenül azok a homerosi sorok lebeghettek, amelyek a megvakított Polyphemosnak kedves kosához intézett szavait tartalmazzák. E szavak ellágyult szentimentalizmusába ugyanolyan hirtelenséggel csap bele a féktelen düh, mint Ovidiusnál:

τῷ κέ οἱ ἐγκέφαλος γε διὰ σπέος ἄλλυδις ἄλλη
θεινομένου ῥαίοιτο πρὸς οὔδει, κὰδ δὲ κ' ἔμον κῆρ
λαυφήσειε κακῶν, τὰ μοι οὔτιδανὸς πόρεν Οὐτίς.
(Od. IX. 458. sqq.).

Itt tehát nemcsak a fenyegetőzés szavai, hanem a hirtelen átmenet is mesteri utánzóra akadt.

Az amator-típus a maga bukolikus-szerelmi jegyeivel önállóan, külön úton haladt tovább az irodalomban. Ha meg is tartotta színpadi elődje néhány komikus vonását, sohasem torzult burleszkké, hanem csak a bukolikus költőnek kijáró mosolyra pályázott. Tehát élesen meg kell különböztetni a színpadra visszatért, elhasadt párjától.

További fejlődése során az amator-Kyklops újabb elágazásokat nem mutat, bár olykor — mint kiderül — elárulja, hogy nem szakította meg testvérével teljesen a kapcsolatokat. Később is, állandóan történnek kis kölcsönzések, amelyek észlelését és meghatározását az egyes típusok jellemző jegyeinek ismerete igen megkönnyíti. Ezek a kölcsönzések igen finomak, látszólag jelentéktelenek s így a típus változásai csak árnyalatszerűek; annál érdekesebb alakítás történik magában a mesében: ugyanis a későbbi változatok nagy részében a Kyklops megnyeri Galatea szerelmét, a contemptus amatorból dilectus amator lesz. Ez a motiválás már Ovidius előtt, Propertiusnál jelentkezik s így valószínűleg már alexandriai kezdeményezésre tekinthet vissza:

Quin etiam, Polypheme, fera Galatea sub Aetna
Ad tua rorantes carmina flexit equos (IV. 1, 45. sqq.).

Lukianos Polyphemos¹⁵ már ott tart a sikerekben, hogy Galateája hevesen védelmébe veszi szeretett Kyklopsát az őt ócsárló nymphával szemben. Akaratlanul is az ovidiusi Polyphemos hatására kell gondolnunk, hiszen Galatea szinte ugyanolyan védelmező szavakat talál kedvese hibáinak mentésére, mint amilyenekkel az ovidiusi amator önmagát védi. Bár nagyon valószínű, hogy Lukianos ezeket az új elemeket készen találta, nemigen hihető, hogy a latin költőt választotta volna mintájának. Talán azok járnak legközelebb az igazsághoz, akik felteszik, hogy itt is, mint annyi más esetben, festő s nem költő hatása érvényesült, annál is inkább, mert maradt ránk hasonló ábrázolás.

Nonnosnál már teljesen nyílt Galatea szerelme Polyphemos iránt. A Kyklops azért nem követi testvéreivel együtt Dionysost hódító útjára, mert a szerelmes Galatea nem engedi. Itt sem lehet a motívum forrását megállapítani.

Mindhogy az amator-Kyklops egész életében megtartotta a többi típustól élesen elhatároló jegyeit, külön típusba kell sorolnunk. Ennek legkiemelkedőbb ismertetőjegye a *bukolikus, eredetileg reménytelen szerelem, amelynek tükre alatt azonban még ott sötétlik a homerosi mult vadsága*.

Philostratos kitűnően jellemezte ezt a típust sokat vitatott εἰκόνας-*ei* között (II. 18.). Bevezetőül elmondja, hogy a Kyklopsok pásztoréletet élnek, állataik teje ételük és italuk, nem ismernek agorát, nincsenek épített házaik, hanem a hegyek szakadékaiban élnek. A legvadabb közöttük Polyphemos (ἀγριώτατος αὐτῶν), embereket eszik, mint az oroszlánok (σιτούμενος τοὺς ἀνθρώπους ὡσπερ τῶν λεόντων οἱ ψμοί).¹⁶ Mind csupa homerosi vonás. De ezután már az amator-jegyek következnek: Polyphemos lemond előbbi életmódjáról, hogy ne lássa őt Galatea falánknak és visszataszítónak, mert hiszen szerelmes a szép Nereidába. A hóna alatt pásztorsípot szorongat és pásztoréneket dalol (καὶ ἡ μὲν σύριγξ ἐτι ὑπὸ μάλης καὶ ἀτρεμεῖ, ἔστι δ' αὐτῷ ποιμνικὸν ἄσμα). A fehérbőrű nymphának őzeket, medvebocokat ígér. *Tekintete szelid, mert szerelmes, valójában azonban vadul, megriasztottan néz, mint az erőszakkal megfélemezett vadállat:* καὶ βλέπειν μὲν ἡμεροὶ φησιν, ἐπειδὴ ἐρᾷ, ἀγριὸν δὲ ὄρα καὶ ὑποκαθήμενον ἐτι κάθασε τὰ θηρία τὰ ἀνάγκης ἠττώμενα.

Philostratos akaratlanul is típust határozott meg, az amator Kyklops új típusát. Leírásánál találóbbat, jellemzőbbet nem is képzelhetünk. Felismerte ebben a típusban az ellentmondásokban rejlő csábító erőt, amely költőt és festőt egyaránt vonzott a mese feldolgozására.

*

¹⁵ Dialogi Marini.

¹⁶ V. ö. Od. IX. 292: ἦσθιε δ' ὥς τε λέων.

A szatírájából a dithyrambosba átkerült s ott új jegyekkel gyarapodott Kyklops mindjárt a philoxenosi műtét után kettéhasadt; az egyik a pásztori énekek országába indult s haladt az amator-típus végleges alakja felé, a másik visszatért a dionysosi világba, a színpadra. A színpad tehát a philoxenosi újítás eredményeképpen az új Kyklopsot, a szerelmes, táncoló, citerázó változatot kapta vissza s így jutott tovább a közép- és az újkomédiába is. Az új típust a siker, a népszerűség oly gyorsan utolérte, hogy már Aristophanes is ezt a változatot vitte színre a Plutosban. Az új változat az újabb komikus jegyek, lehetőségek tömegét hozta magával, amelyek még inkább eldöntötték sorsát, további útját a színpadon. Amellett a régebbi komikus jegyek is megmaradtak, sőt az újabbak szomszédságától ingerlőbb, játékosabb fényt is nyertek. Az eredeti komikus Kyklops gyomor-örömeihez az amator komikus jegyei tapadtak s a kettő egyesülése adta meg a későbbi komikus figura sajátos ízét.

A legfontosabb az új jegyek között, amelyek a Kyklopsot további sikerekkel biztatták, a szerelem volt. De ez tömérdek új jeggyel járt együtt, amelyek mindegyike a komikus színpadi írók kipróbált colorjai közé tartozott. Az esetlen mozgású, paraszti modorú, falánk óriás epedő, de ügyetlen közeledése szerelmeshez, javainak félszeg felkínálása, rártartí hetvenkedése mind olyan kellékek voltak, amelyek menthetetlenül sodorták végzete felé.

A másik fontos újítás a tánc volt, amellyel már Karion az aristophanesi Plutosban megneveztette nézőit:

καὶ μὴν ἐγὼ βουλῆσομαι — θρεττανελο — τὸν Κύκλωπα
μιμούμενος καὶ τοῖν ποδοῖν ὡδὶ παρεσσαλεύων
ὡμὰς ἄγειν. (290 sqq.)

A ὡδὶ jelzi, hogy valóban járta a táncot, amely a mutatószóból ítélve egészen speciális lehetett. Ez a tánc amolyan nehézkesen düllöngélő, cammogó medvetánc lehetett, amelynek komikumát fokozta az is, hogy az irdatlan alak pajzán, csintalan, kacér, esetleg parázna mozdulatokkal igyekezett szerelmi vágyait kifejezni.

Ez a tánc végzetes volt a Kyklopsra nézve. Lassankint feladta komor, félelmetes jegyeinek utolsó maradékát is, száználmas bohóccá züllött s végighemperegte a színjátszás összes változatait. Züllése igen hasonlít Silenoséhoz, aki a tekintély-mállásnak teljesen azonos folyamatán esett át a színpadon. Ő is eredetileg komoly, tekintélyes isten volt mély bölcseséggel, tapasztalattal, Dionysos környezetében azonban emberi vonások kezdtek kiütközni rajta, nevetséges emberi vonások, semmirekellőség, szemtelenség, falánkság. Mindez a szatírájáték műve volt. Ha olykor visszaindult is az újraneemesedés, a javulás útján, a színpad mindig visszarántotta. A komikus öregnek, a komédia Papposának, szerepét kapta, a jóindulatú, de gyáva

és hazudozó szájhősét és boriszákét úgy, ahogy az euripidesi szatírájékban látjuk.

A táncoló Polyphemos komikus figurája hamarosan feltűnt a délitáliai színjátszásban, majd a rómaiban is. Különösen a mimusban és az augustusi korban nagy népszerűséget elért pantomimusban lépett fel sikerrel. A pantomimusban maszkkal fellépő színész az arcjáték eszközeit nem használhatta s így testének és tagjainak mozdulataival igyekezett azokat az érzelmeket kifejezni, amelyeket a pianissimóra mérsékelt zenekartól kísért kar megszólaltatott. Elképzelhetjük, hogy milyen lehetőségek nyíltak meg a színész előtt, amikor a Kyklops szerepében lépett fel.

A pantomimusok tárgyaikat a legkülönbözőbb forrásokból merítették. A bennük fellépő színész játékát a „saltare fabulam“ kifejezéssel jelölték. Így a „Cyclopa saltare“ egyike volt a legnépszerűbb, legelterjedtebb „számoknak“. A horatiusi pugnában is ennek a táncnak az eljárására biztatja az évődések során Sarmentius ellenfelét, Messius Cicirrust:

Pastorem saltaret uti Cyclopa rogabat:

Non illi larva aut tragicis opus esse cothurnis.

(Sat. I. 5, 64. sq.)

Cicirrus, akinek Sarmentus véleménye szerint sem maszkra, sem cothurnusra nincs szüksége, hogy az ijesztő óriást megjelenítse, hórihorgas, csúf, bambaképű, esetlen mozgású óriás. Cicirrus a komikus színjátszás kakasa, aki hagyományos bambaságával, esetlenségével, dühösségével, testi aránytalanságaival kacagtatta meg nézőit. Bozontos üstöke mélyen benőtt homlokára, majd kétoldalt erősen visszaível. Az ilyen ábrázatú emberre mondja az Anon. de phys. (II. 137.): „Calidi in venerem, iactantes sui, contentiosi nimium, sapientes minus“. Cicirrusnak valóban nincs szüksége maszkra, mert anélkül is olyan, mint a komikus Polyphemos. Tánca az ostoba, parasztos, hetvenkedő, buja Kyklops tánca, a lezüllött, Dummer Augusttá süllyedt vasgyűrőé, aki talán a legmesszebbre szakadt az ősi törzstől.

Ellenfele, Sarmentus, mint neve is mutatja, vézna, törékeny testű, fürgén izgó-mozgó figura, akinek igazi eleme, hivatása, kenyere a „sine causa lacesere“, a testi hibák, a félszeg erő gúnyolása. Sarmentus, a „bak“, a gúny, az ingerlés, a kötekedés ugyancsak hagyományos színpadi alakja, bőséges anyagot talált ellenfelén hajlamai kielégítésére.

Ebben a jelenetben tulajdonképen a kis Odysseus gúnyolódása ismétlődik meg a póruljárt Polyphemossal, csak hogy az altercatio derűje nem a Kyklops felültetéséből, hanem a komikus, groteszk külsőből, az esetlen mozdulatokból, a különös táncból táplálkozik. Sarmentus éppúgy „sine causa lacescit“, mint Odysseus, aki ahelyett, hogy örülne az ép bőrrel való menekülésnek, biztonsága miatt érzett féktelen örömeiben viszonyulva a becsapott szörnyetegre. Érdekes és gondolkodtató

találkozása ez a homerosi mese sötét izgalmának és egy kései, elfajult bohócjelenet féktelen derűjének.

Igy alakult ki a negyedik típus, a *burleszk, táncoló Kyklops típusa*.

*

Az előbbiektől — legalább is első pillantásra — merőben idegen világba lépünk, ha az ötödik típust keressük fel leelőhelyén. A homerosi elrugaskodottság, a bukolikus szerelem, a féktelen hahota helyett meghódoltságot, alázatot, komor, robotos munkát találunk. A helyszín nem a dús polyphemosi barlang, nem a napsütötte tengerpart, nem a dionysosi világ, hanem az ergasterion füstös félhomálya.

De ez a hódolat, amely ebben a világban mindent betöltve uralkodik, nem Zeusnak, hanem Hephaistosnak szól. Ezek az új Kyklopsok engedelmis szolgái, segédei az isteni kovácsnak.

A típus első nyomai már Euripides szatírájében jelentkeznek, ahol Polyphemos az Aetna közelében lakik Hephaistos szomszédságában. Mint kimondottan vulkanikus démonok aránylag későn tűnnek fel az alexandriai és római költészetben, hiszen gazdájuk, Hephaistos is ebben a költészetben kapta vulkanikus karakterét. A kovácsisten Apollonios Rhodiosnál még egyedül dolgozik műhelyében, legalább is a költő nem említi, hogy munkatársai lennének (III. 41. sq.). De Kallimachosnál már népes a műhely, a Kyklopsok forgatják uruk mellett a kalapácsot.

Az új típus nyitjához vezető út hosszú, téves irányokba csalogató mellékösvények teszik bizonytalanná s a roppant lábnyomok sok helyütt elmosódtak. Annyi bizonyos, hogy kialakulására a hesiodosi típus adott alapot. A görög ember lelkében a tűzhányók működésének szemlélésekor a vihar és a kovácsműhely képzete jelentkezett. Az első azért is, mert a vulkanikus tüneményeket heves, ú. n. vulkanikus viharok szokták kísérni, a másik azért, mert a villámokat ércfegyvereknek képzelték s a kráterekből kilövellő szikra- és hamueső hatalmas fújtatók működését sejtette. Ezt figyelembe véve, az Aetna vagy más vulkanikus környékre lokalizált hephaistosi műhelyben a villámok hagyományos készítőinek felléptetése nem keltet különösebb megütközést bennünk. Minthogy azonban a kovács-Kyklopsok első irodalmi megjelenésük óta oly speciális vonásokat mutatnak, amelyek pusztán ezekkel az előzményekkel sem magyarázhatók s amelyek éppen ezért teszik indokolttá az új típus felállítását, a hesiodosi őstípusra való utalással nem érhetjük be. A fentemlített sajátos jegyek ismét a szatírátkhoz vezetnek.

Már Lajti István is megfigyelte,¹⁷ hogy a satyrosok rabsága állandó eleme volt a szatírdramának: „... egy óriás vagy más

¹⁷ A szatírdráma eredete p. 16. sqq.

mesés szörny foglyul ejti őket, de jön egy hős, aki megmenti a fogoly szatírokat... a közönség előtt megszokott, magyarázatra nem szoruló tény volt a szatírkar rabszolgaállapota, azaz ez állandó eleme volt a szatírdramának. A szatírdramák meséje azután ehhez az alapelemhez alkalmazkodott, ezt a motívumot szőtte tovább. Ezért van az, hogy a fennmaradt szatírdramáknak több mint felében egy-egy mesebeli szörnyeteg, rabló vagy zsarnok a főhős, aki a gyáva s csak szájaskodni tudó szatírokat könnyűszerrel hatalmába ejtette... Az öreg szílen az Ichneutaiban is úgy szerepel, mint valami rabszolgafőnök, aki rendelkezik a szatírokkal, de egyébként ő is éppoly rab, mint azok... A szatírdráma bámulatos határozottsággal őrizte meg bölcsőjének, a falusi szatírkultusznak ősi elemét, a szatír elfogatását."

A rabság motívuma a szatírdramák területén kívül is fellelhető, sőt a Kyklopsokkal kapcsolatban is sűrűn jelentkezik. Már a hesiodosi Kyklopsok is Kronos rabságába jutnak s Zeus lesz szabadítójuk. A homerosi Polyphemos viszont Odysseusékat tartja foglyul. Vannak továbbá a Polyphemos-mesének ma is élő oly változatai, amelyekben a ravasz ember önként vagy kényszerítve egy óriás fogságába kerül.¹⁸

De ezektől a rabságoktól erősen különbözik a szatírdráma rabsága, mert ennek egészen sajátos íze van. Ez a sajátos íz a dionyszosi nosztalgia, a fájdalmas visszavágyódás az elvesztett dionyszosi világba, a sóvárgás a Lyaios után és ez az íz a jellemzője a hephaistosi rabságnak is.

Az euripidesi szatírdramát Silenos sopánkodása nyitja meg, aki fiaival, a szatírokkal együtt elszakadt Dionyszostól s a Kyklops fogságába került. Silenos szavai tele vannak vágyakozással a régi, szép dionyszosi élet után. Tánc és mámor helyett kemény robot lett osztályrésze: a szörnyeteg jószágát kell gondoznia (23. sqq.). Nincs menekvés, nincs remény, minden elveszett, csak egy maradt meg: a munka. Dolgozni kell, mert különben a hazatérő zordon *δεσπότης* keményen megbünteti őket. Megjelennek a Kyklops nyájait hazaterelgetve a szatírok s közben bánatosan epedő pásztordalt énekelnek. Nincs itt a nagy Bromios, nincsenek nymphák, tympanonok, bor, szerelem! Itt csak szomorú szolgaság vár rájuk, a Kyklops könyörtelen, sívár, örömtelen szolgasága (63. sqq.).

Megjelenik Odysseus s megkérdi Silenost, terem-e a vidéken bor. A kérdezett búsan rázza a fejét: éppen a bor hiánya teszi ezt a gyűlölt helyet oly kietlenné:

ΟΔ. Βρομίου δὲ πῶμ' ἔχουσιν, ἀμπέλον ῥοάς;
ΣΕ]. ἤκιστα· τοιγὰρ ἄχορον οἰκοῦσι χθόνα. (123 sq.)

Pedig oly jó lenne egy kevés bor, egy csipetnyi mámor!
(164. sqq.)

¹⁸ L. a felszabadítások tömegeit a görög mitológiában.

Az Odysseustól hozott bor hamarosan jó hangulatot teremt. De hirtelen betoppan a Kyklops s rabjaira ripakodik:

ἄνεχε, παρέχε, τί τάδε; τίς ἡ ῥαθυμία;
τί βακχιάζει; οὐχὶ Διόνυσος τάδε,
οὐ κρόταλα χαλκοῦ τυμπάνων τ' ἀράγματα. (203 sqq.)

Itt nincs Dionysos, nincs vigalom, itt dolgozni kell! A szigorú, mord gazda hangja ez.

A régi világba való visszavágyás a karvezető rajongó szavaiban is kifejezést talál. Bárcsak megérhetnék azt a napot, amikor megszabadulnak rabságukból! (437. sq.). A szatírokban pedig ennek puszta elképzelése is eszeveszett ujjongást vált ki (464. sq.).

A szatírdráma rabság-motívumához tehát sajátos jegyként tapadt a dionysosi élet visszasóvárgásának motívuma. A hephaistosi rabságig azonban — amelyről előrebocsátottuk, hogy hasonló jegyeket mutat — hosszú az út, de végül is ez vezet az utolsó Kyklops-típus nyitjához.

Wilamowitz az euripidesi Kyklops fordításához irt bevezetésében a silenosokban és a szatírokban a dionysosi környezet hatásaképpen végbement változásokra mutat rá. Ezek a démonok a képzőművészet hathatós közreműködésével részben összeolvadtak, részben valamilyen viszonyba kerültek egymással. Bár eredetileg önálló istenek voltak s a symbiosis elején még mellérendelt viszony fűzte őket Dionysoshoz, hamarosan az istennek hódoló alárendelteké degradálódtak. Megindult az összeolvadás folyamata is, sok vonás cserélt gazdát, illetve oszlott meg az együttes tagjai között, másrészt a silenosokból Silenos lett s a szatírnemzetség egyedülálló idős tagjává differenciálódott. A hellenisztikus korban az összeolvadás már oly fokú lett, hogy a megkülönböztető vonások erősen elhomályosultak vagy annyira megoszlottak, hogy alig lehetett határt vonni a kölcsönző és az átvevő között. A megkülönböztető jegyek elmosásában a szatírláték járt legelől s ennek hű követője, a művészet.

A keveredésnek érdekes folyamatai indultak meg akkor, amikor a Kyklops a szatírláték küszöbén át belépett a dionysosi világba. A fejleményeket igen szemléltetően mutatják a művészi ábrázolások, amelyek mindig híven kísérték az irodalom kezdeményezéseit. Vannak olyanok, amelyek Kyklops-szatír együttest ábrázolnak. Egy richmondi vázafestményen a háromszemű (!)¹⁹ Polyphemos részegen alszik; fölötte három görög merőlegesen tartott rudat szegez a mellének. Két szatír élénk izgalmat eláruló mozdulatokkal kíséri a műveletet.²⁰ Figyelemreméltó Plinius egyik Timanthes-festményről adott leírása is: Sunt et alia ingenii eius exempla, veluti Cyclops dormiens in

¹⁹ Kyklops-szatír keresztezés!

²⁰ Roscher III. 2., p. 2703.

parvola tabella, cuius et sic magnitudinem exprimere cupiens pinxit iuxta Satyros thyrsos pollicem eius metientes.²¹

Más ábrázolások a tartós együttélés eredményeképpen már a keveredésre nyujtanak érdekes dokumentumokat. A torinói reliefen a Galateával szeretkező Polyphemos látható. A Kyklops szatírtestű, hegyes fülei, farka van s mellette oroszlánbőr hever.²² Többen ezek miatt szatírt véltek a képen felfedezni, de ezt cáfolja a kos-attributum, amely a szatírokra sohasem, de Polyphemosra egyenesen tipikus.

Ugyancsak a szatírtjáték elkeverő hatására mutat a theokritosi Polyphemos külseje is. Ennek a Kyklopsnak a szatírokat jellemző lapos, pisze orra van: πλατεία δὲ ρίς ἐπὶ χεῖλει (XI. 33.). Hasonló külsővel mutatja be Philostratos is a maga Kyklopsát: πλατεία δὲ τῆ ῥινὶ ἐπιβαίνων τοῦ χεῖλους. (II. 18.).

Az efféle keveredések, kölcsönzések nem szoktak tisztán a külsőségek (arcvonások, testalkat) határán belül maradni, hanem belső jegyek összefutását is eredményezik s kihatnak a keveredésben résztvevők környezetére, életmódjára, cselekvéseire, történetére is. Az alsóitáliai vázákon tapasztalható, hogy a szatírok oly mitológiai jelenetek szereplőiként lépnek fel, amelyekhez eredetileg semmi közük sem volt. Természetesen ennek oka is a szatírtjátékban keresendő, amely bármilyen mítoszt is választott tárgyául, a szatírokat műfaji követelményeinél fogva feltétlenül fel kellett léptetnie. S amint befurakodtak a homerosi mesébe, amint megkörnyékezték és a maguk képére formálták a Galatea Polyphemosát, úgy megtalálták az utat a hephaistosi műhelybe is, ahol alexandriai költők koncepciójaként már Kyklopsok működnek a kovácsisten mellett s *magukkal hozták, szétárasztották a dionysosi rabság fájdalmas vágyakozását.*

Az összeolvadás folyamata itt is megindult, sőt olykor a szerepek is megcserélődtek. A Louvre-i reliefen Hephaistos mellett szatíralakú segédek dolgoznak.²³ Hasonló képet nyújt az Anthologia Planudea két darabja is. Az egyikben (I. 15.) az ismeretlen költő tréfás sajnálkozással évődik a kiszabott munkáját keserves sóhajtozások között végző szatírral, aki nemrég mámorosan a bortól (πρὶν αἰ Βρομίου μεμεθυμένος οἰνάδι πηγῆ) bacchansnók között vigadott, most pedig lábain erősen megvasalva (διχάδιον κατὰ κῶλον ἀλυκτοπέδησι λυγθεῖς) fegyvereket kell kovácsolnia. A másik darabban (u. o.) a költő kérdi a szatírtól, hol vannak serlegei, a thyrsosok, a tánc. Ki láncolta őt ide? (τίς σε παρὰ σμίλαισι ποδικοστον ἄμμα καθάψας δήκατο . . . ;)

A Kyklops-műhely tehát az állandó keveredésben forrongó szatírtjáték hatására telítődött dionysosi levegővel. Vegyük most szemügyre, hogy ez a levegő milyen változásokat idézett elő a

²¹ NH. XXXV. 74.

²² Roscher III. 2., p. 2709.

²³ Roscher II. 1., p. 1681.

kovács-Kyklopsokon, milyen eddig ismeretlen jegyek tapadtak hozzájuk az akklimatizálódás folyamán. Igen tanulságos a vergiliusi Kyklopsok ily célú vizsgálata.

Az Aeneisben két Kyklops-típus jelenik meg: a homerosi és a hephaistosi. A Polyphemos-kaland leírásánál a költőnek természetesen Homeroshoz kellett visszanyúlnia, mert hiszen Aeneaséknak az Odysseustól megvakított Kyklopsszal kellett találkozniuk. S Achaemenides elbeszéléséből valóban a tiszta homerosi típus rajzolódik elénk:

Ipse arduus altaque pulsat
Sidera — Di, talem terris avertite pestem! —
Nec visu facilis nec dictu affabilis ulli.
Visceribus miserorum et sanguine vescitur atro.
Vidi egomet, duo de numero cum corpora nostro
Prensa manu magna medio resupinus in antro
Frangeret ad saxum sanieque adspersa nafarent
Limina; vidi atro cum membra fluentia tabo
Manderet et trepidi tremarent sub dentibus artus.

(III. 619. sqq.)

Az elbeszélés további része is híven követi a homerosit s Aeneasék szemei előtt is az ismert jegyekkel felruházott típus jelenik meg:

Monstrum horrendum, informe, ingens, cui lumen ademptum.
Trunca manu pinus regit et vestigia firmat;
Lanigerae comitantur oves; ea sola voluptas
Solamenque mali. (III. 658. sqq.)

A VIII. énekben már a hephaistosi műhely tárul elénk. A Kyklopsok, akiket Vergilius hesiodosi mintára meg is nevez, roppant barlangban munkálják a vasat. Éppen villámot kovácsolnak Iuppiternek, amikor belép közéjük Vulcanus s kurtán kiadja a parancsot:

Tollite cuncta, inquit, coeptosque auferte labores,
Aetnaei Cyclopes, et huc advertite mentem.

(VIII. 439. sq.)

A munka sürgős: Aeneasnak kell fegyvereket készíteniök. A parancs tovább hangzik:

Nunc viribus usus,
Nunc manibus rapidis, omni nunc arte magistra.
Praecipitate moras! (VIII. 442. sqq.)

Igen jellemzőek a következő sorok:

Nec plura effatus; at illi
Ocius incubuere omnes pariterque laborem
Sortiti. (VIII. 443. sqq.)

A parancsszavak szárazon, keményen konganak a hatalmas üregben. Vulcanus parancsol s a parancsnak kurtának kell lennie. Ezzel is érezteti, hogy itt nincs helye megbeszélésnek, ellenkezésnek, vidám noszogatásnak, csak a vak, szótlan engedelmességnek. A legényeknek nem is halljuk egyetlen szavát sem, némán, sietve engedelmeskednek. Az utasításoknak ez a szótlán, megadó végrehajtása nem isteni mozdulat: ez a rab-szolga rettegő, görnyedt alázata. A rabok teljes erejükből dolgoznak, nem kényelmeskednek, nem kímélik erejüket; érezzük, hogy ezt nem is tehetik, nem szabad, nem lehet. S vigasztalan egyhangúsággal visszhangzik az ergasterion szomorú ritmusa:

Illi inter sese *multa vi* brachia tollunt
In numerum versantque tenaci forcipe massam.²⁴

Tehát két teljesen elhajlott, differenciálódott típus találkozik *ugyanabban a költeményben*: a homerosi, amelyre a költőnek a maga eredeti sértetlenségében volt szüksége s a hephaiszosi, amely a költemény keletkezésének idejében már teljesen kifejlődött, a köztudattól befogadott állapotban volt. Joggal kérdezzük: hogy kerülhették el Vergilius figyelmét a két típusban hordozott kiáltó ellentétek, hogy szerepeltethette egy költeményben a homerosi pásztorokat és a hephaisztosi kovácsokat?²⁵

Itt vesszük először hasznát az élesen elhatárolt típusoknak. Ugyanis figyelmesebb vizsgálattal megállapítható, hogy Vergilius észrevette az ellentmondást, de minthogy a két típusra szüksége volt s csak úgy használhatta fel őket, ahogy az irodalmi köztudatban már megállapodtak, a iuncturáknak csak óvatos egyenlítésére vállalkozhatott.

A megvakított Polyphemosnak és testvéreinek alakján nem változtathatott, mert azok épségére szigorúan ügyelt a homerosi hagyomány. Ugyanígy a már megállapodott kovács-Kyklopsok sem igen engedhettek közismert jegyeikből. Nem maradt tehát más hátra, mint a két típus azonos színhelyre lokalizálni s a pásztor-Kyklopsokat áttelepíteni oda, ahol kovácstestvéreik dolgoznak: az Aetna vidékére. A költő ezt a kiegyenlítést részint úgy oldotta meg, hogy mindkét típus mellé az „Aetnaeus” jelzöt adta, részint a homerosi Kyklopsokat pontos földrajzi meghatározással is az Aetna környékére telepítette át. Homerosnál ennek semmi nyoma sincs. Odysseusék látnak ugyan a Kyklops-földről füstöt felszállani, de ez nem vulkanikus eredetű, hanem a pásztortüzek vagy a tűzhelyek füstje:

²⁴ 452. sq. A pihenést nem tűrő, hajszolt munka képe a Georgicákban is felmerül:

Ac veluti lentis Cyclopes fulmina massis
 Cum properant... (IV. 170. sq.)

²⁵ Heinze Vergils epische Technik-jében nincs erre magyarázat.

Κυκλώπων δ' ἔς γαίαν ἐλεύσομεν ἔγγυς ἐόντων,
καπνόν τ' αὐτῶν τε φθογγὴν οἴων τε καὶ αἰγῶν. (Od. IX. 166 sq.)

Vergilius azonban már tipikus vulkanikus tájon jeleníti meg Polyphemosát:

Portus ab accessu ventorum immotus et ingens
Ipse; sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis
Interdumque atram prorumpit ad aethera nubem
Turbine fumantem piceo et candente favilla
Atto'litque globos flammaram et sidera lambit;
Interdum scopulos avolsaque viscera montis
Erigit eructans liquefactaque saxa sub auras
Cum gemitu glomerat fundoque exaestuat imo.
(Aen. III. 570. sqq.)

A két merőben különböző típus tehát engedve a költő alakító erejének, összehajolt s egyetlen ponton találkozott.

A hephaistosi műhely vigasztalan, robotos hangulata árad ki minden költői leírásból. Valerius Flaccusnál hasonlat formájában jelenik meg:

... pervigil ut cum
Artificum tonat Aetna manus et fulmina Cyclops
Prosubigit, pulsus strepitant incudibus urbes.
(IV. 286. sqq.)

Claudianusnál még nyomasztóbb a kép:

Devenere locum, Cereris quo tecta nitebant
Cyclopum firmata manu: stant ardua ferro
Moenia, ferrati postes, immensaque neccit
Claustra chalybs. Nullum *tanto sudore* Pyragmon
Nec Steropes construxit opus: non talibus unquam
Spiravere notis animae nec flumine tanto
*Incoctum maduit lassa cervice metallum.*²⁶

Itt is a ziháló mellkasok, a patakokban csorgó veríték, a kimerült, lecsüggedt fók a Kykloperők könyörtelen kizsákmányolására vallanak. A rabszolgák műhelyének levegőjét szívjuk.

A szatírxjáték vigasztalan rabsága tehát ránehezült a Kyklops-műhelyre is. De, mint láttuk, a szatírxjáték rabjának lelkét állandó remegésben tartja az elvesztett dionysosi szabadság, korlátlanság visszavágyása. Ez a sötét börtön parányi ablaka, amelynek rácsain át lemosolyog az ég szabad kékje; ezt nézi a rab a keserű fájdalom és az édes emlékezés különös vegyülékével szívében és ábrázatán. A szomorú jelen és a boldog múlt nászának eredményeként születik meg benne újra és újra a vágó s nem hagyja megnyugodni egy pillanatra sem.

²⁶ Rapt. Proserp. I. 237. sqq.

Itt is, mint a többi típusnál, felkutathatók olyan jegyek, amelyek már előzőleg más típusban megvoltak s így nagyban elősegítették az új típus speciális alakítását. Ezek a jegyek a felszabadulásra, korlátlanságra, féktelenségre való hajlam dionysosi jegyei. Euripidesz *Kyklopsa* a dionysosi ital teremtette széles jó kedvében át akarja lépni eddigi élete megszokott korlátait: meg akarja látogatni testvéreit, részeg tántorgású dalos körútra készül, hogy a speciális latin igét használjam: *comissari cupit*:

παπαταί, πλέως μὲν οἴνου,
γάνυμαι δὲ δαίτος ἤβη,
σκάφος ὀλκάς ὡς γεμισθεῖς
ποτὶ σέλμα γαστρὸς ἄκρας.
ὕπαιρει μ' ὁ χόρτος εὐφρων
ἐπὶ κῶμον ἦρος ὤραις,
ἐπὶ Κύκλωπας ἀδελφοῦς. (503 sqq.)

A továbbiakban ostobának nevezi azt, aki borozás után nem rúg ki a hámból:

ἡλίθιος ὅστις μὴ πίων κῶμον φιλεῖ. (537.)

Ez a duhaj féktelenség, ez a csavargási kedv erős előkészítője lett a típus jellemző vonásának: a felszabadulási vágynak. Ez a vágy annál nagyobb, a „megfékezett vadállat” kitörési hajlama annál erősebb, minél közelebb érzi magához azt a világot, amelyet elveszített, amelybe visszakíváncsozik. Ez a világ szabad silenosok, szatírok, nymphák tarka forgataga, könnyűlábú, könnyűölelésű, a művészetben sűrűn megörökített figurák:

Vina dabat Liber, tulerat sibi quisque coronam,
Miscendas large rivus agebat aquas.
Naides effusis aliae sine pectinis usu,
Pars aderant positis arte manuque comis.
Illa super suras tunicam collecta ministrat,
Altera dissuto pectus aperta sinu.
Exerit haec humerum, vestem trahit illa per herbas,
Impediunt teneros vincula nulla pedes.
Hinc aliae satyris incendia mitia praebent,
Pars tibi, qui pinu tempora nexa geris.²⁷

A csábítás a felszabadulásra, a kitörésre nem szűnik meg soha. A dionysosi világ a maga szüntelen kerengése közben gyakran lendül a komor műhely közelébe, sűrölje a fekete falakat s ilyenkor a *Kyklopsszívek* vadul feldobognak. Különösen az együttes lánytagjai jelennek meg feltűnően gyakran a barlang közelében. *Kallimachos Artemis-himnuszában* az istennő felkeresi a *Kyklopsokat*. Kíséretében ott vannak a nymphák is,

²⁷ Ov. Fast. I. 403. sqq.

belesnek a műhelybe és megrémülnek a hatalmas szörnyetegek láttára:

αἰ νύμφαι δ' ἔδδεισαν, ὅπως ἴδον αἰνὰ πέλωρα
 πρηόσιν οὐρείοισιν ἑοικότα, πᾶσι δ' ὕπ' ὄφρυν
 φάεα μουνόγληνα σάκει ἴσα τετραβοείωι
 δεινὸν ὑπογλαύσσοντα . . . (46. sqq.)

Ezek a nymphák még félnek. Galatea is félt először, de később megölelte szeretett Kyklopsát.

Az euripidesi Kyklops is eldicsekszik vele, hogy a Charisok hívogatják őt:

οὐκ ἂν φιλήσαιμ' αἰ Χάριτες πειρώσι με. (581.)

Theokritos Kyklopsa is önérzetesen jegyzi meg, hogy mennyire hívogatják őt a lányok:

πολλὰι συμπαίσδεν με κόραι τᾶν νύκτα κέλονται,
 κίχλιδοντι δὲ πᾶσαι, ἐπεὶ κ' αὐταῖς ἐπακούσω. (XI. 77. sq.)

A dionysosi környezetnek ez a közelsége tehát öröklött jegye az új típusnak, amely a visszavágyott világ csábításainak hol gyengébb, hol erősebb hullámzású támadásait kénytelen állni. Hogy mennyire tudott a Hephaistos Kyklopsa ennek a szűnni nem akaró ostromnak ellenállni, arra az irodalmi adatok részint az alexandriai hagyaték szegénysége, részint a római költőknek itt tapasztalható kisebb utánzási kedve miatt gyérebek, mint a többi típus esetében. De így is akadnak sorok, amelyek váratlan fordulattal lepnek meg minket: az agyonhajszolt, munkában elcsigázott Kyklopsban megrázkódik a nyomorult rabszolgalélek, megfélekedzik a köteles fegyelemről, kitépi magát a rettegés kötelékeiből, amelyeket rabtartója font rá s kirohan a fojtó levegőjű, gyűlölt műhelyből egy kis lehülésért, szabadságért, Lyaiosért:

Protinus in fluvium fumantibus evolat armis
 Aeonides, qualis Getico de pulvere Mavors
 Intrat equis hauritque gravis sudoribus Hebrum,
 Aut niger ex antris rabidique a fulminis aestu
 Cum fugit et Siculo respirat in aequoræ Cyclops.²⁸

A füsttől mocskos, tüztől perzselt bőrű rab a kétségbeesés félőrült állapotában fegyelemsértést követ el, „fugit“, „fugitivus“ lesz, kirohan a műhelyből, beugrál a tenger hús hullámai közé s lihegve élvezi a pillanatnyi hűvösséget, szabadságot. Bűne letagadhatatlan: fellázadt . . .

Nem hihető, hogy a fenti kép Valerius Flaccus saját leleménye lett volna. Valahol már olvashatta, hogy a Kyklops ezt is meri. Ennek a kilengésnek multja lehetett.

²⁸ Val. Flacc. VII. 644. sqq.

Különösen tavasszal nagy a csábítás, amikor megjelenik a szerelem hatalmas istennője, hogy hatalmába kerítsen minden élőlényt:

Omnibus incutiens blandum per pectora amorem.²⁹

Venus minden élőt odavezet, ahová akar, ellenállhatatlanul uralkodik a felbomlott szíveken. Erejének hatása alól nem tudja kivonni magát senkisé. A szerelem tavaszi törvényei a föld minden lakójára érvényesek: amor omnibus idem.

De tavasszal vezetí karát Dionysos is:

εί δέ φυτῶν χαίρουσι κόμαι καὶ γαῖα τέθηλεν,
σπρίζει δὲ νομεύς καὶ τέρπεται εὐκομα μήλα,
καὶ ναῦται πλώουσι, Διώνυσος δὲ χορεύει.³⁰

Kinn a hatalmas Venus és a még hatalmasabb Dionysos; a kartánc dobaja, a kacaj behallatszik a sötét kovácsműhelybe, a kalapácsok megpihennek az üllőkön és a Kyklopsok fülelni kezdenek. A kitörés, a lázadás, a szabad testvérek közé való visszafutás vágyának lángja ilyenkor csap a legmagasabbra. De ezt nagyon jól tudja a szigorú gazda, ott van ilyenkor legényei között, nem veszi le róluk egy pillanatra sem tekintét s rájuk förmed: Οὐχὶ Διώνυσος τὰδε. Itt nincs Dionysos, nincs tavasz! Íme, előttünk a horatiusi kép:

Iam Cytherea chorus ducit Venus imminente luna
Iunctaeque Nymphis Gratiae decentes
Alterno terram quatunt pede, dum graves Cyclopum
Vulcanus ardens visit officinas.³¹

Itt láthatjuk a típusok meghatározásának újabb interpretációs gyümölcsét. A fenti hellyel kapcsolatban idézzük emlékeztünkbe, hogy a Kyklopsműhelynek a tavaszt kísérő tipikus jelenségek közé való beillesztését mennyire nem tudtuk az eddigi magyarázatok alapján megérteni. Ezek a magyarázatok, kisebb eltérésektől eltekintve, megegyeznek abban, hogy a Kyklopsok munkája azért tartozik a tavasz jellemzői közé, mert Hephaistos segédei a hosszú téli pihenő után ismét kovácsolják Zeusnak a villámokat. Ugyanis a viharok tavasszal a leggyakoribbak.³² A magyarázatokon érzik az erőltettség, az

²⁹ Lucret. De rer. nat. I. 19.

³⁰ Anth. Pal. IX. 363., 19. sqq.

³¹ Carm. I. 4., 5. sqq.

³² Pl. Kiessling—Heinze: Vulcanus besucht, visit als Werkmeister die Schmieden der Kyklopen... Das Bild — Venus' humpelnder Gatte inmitten seiner wuchtigen Kyklopen im Widerglanz des Schmiedefeuers — steht in malerischem Kontrast zum vorhergehenden, und das war wohl für H. der Hauptanlass der Einführung; begründet ist Vulkan's Besuch zur Frühlingszeit darin, dass die Kyklopen, die ja Zeus' Blitze schmieden, jetzt nach der Wintersruhe viel Arbeit bekommen:

olvasó egyéb híján kényszeredetten elfogadja, de megnyugtatónak sohasem fogja ítélni. Mindenekelőtt a villámok sem tavasszal, sem ősszel nem jelentkeznek oly sűrűn, mint nyári viharok idején: a Kyklopsoknak tehát nyáron lenne a legtöbb munkájuk. Tavasszal tehát csak tartalékoló munkáról lehetne szó s azt senki sem gondolhatja, hogy Horatius a vitatott képet ilyen körülményes következtetések alapján állította volna a *tipikus* tavaszi jelenségek közé. Egyébként a fenti magyarázat hívei a következő pliniusi helyre szoktak hivatkozni: *Hieme et aestate rara fulmina... Vere autem et autumno crebriora*. Itt az idézet meg szokott szakadni, pedig érdemes tovább olvasni: *Italiae partibus iis, quae a septemtrione decedunt ad toporem, qualis est urbis et Campaniae tractus, iuxta hieme et aestate fulgurat, quod non in alio situ.*³³ Akadna talán valaki, aki azt állítaná, hogy a délitáliai születésű és a Rómában élő Horatius ezt az ódát külön az északitáliai olvasók számára írta?

A behatóbb vizsgálat csak megerősíti az új interpretáció jogosultságát. A *dum* jelzi, hogy az egész Kyklops-kép szoros velejárója a közvetlen előzőnek, azaz Venus tavaszi táncának, mintegy másodfokú függvénye amannak s *töle önálló képként el nem választható*. A *graves officinas*nál hivatkozunk azokra a megállapításainkra, amelyek a Kyklops-műhely légkörével voltak kapcsolatosak. Az *ardens* jelzőt nem fogadjuk el Vulcanus állandó és megszokott jelzőjének, bár vannak hasonló helyek. Itt azonban hangulatfestő jelentésével szerepel: *a mester mord, dühös, ingerült, mert észreveszi a fegyelmet fenyegető veszélyeket*. Hasonló jelentéssel szerepel a jelző éppen Horatiusnál:

... *at pater ardens*

Saevit, quod meretrice nepos insanus amica

Filius uxorem grandi cum dote recuset. (Sat. I 4, 48 sqq.)

Az *ardens*-nek helytelen értelmezése volt oka a következő körül támadt bonyodalmaknak. A hagyomány egy része ugyanis *urit*-ot nyújt, ami azonban az *ardens* „égő, lángoló” jelentése mellett pleonasztikus volta miatt művészietlennek tetszett. Ezért engedtek a kiadók a másik lectionának, a *visit*-nek helyet, anélkül azonban, hogy ezt az egyébként helyes választást egyébbel, mint a pleonazmus kizárásával meg tudták volna indokolni. Hogy a hely értelme sohasem volt egészen világos, azt, mint annyi más esetben is, a konjektúrák mint a betegség legbiztosabb jelei mutatják. *Urget, quassat, vexat, versat* és más próbálkozások történtek. A *visit* a helyes, de szokott

im Frühling (und Herbst) sind die Gewitter am häufigsten. A magyarázat nyújtotta főindíték elfogadható: a Venus-Vulcanus ellentét valóban festői hatású. De Vulcanus tavaszi látogatásának indokolásában együtt halad a többi magyarázóval s így téves.

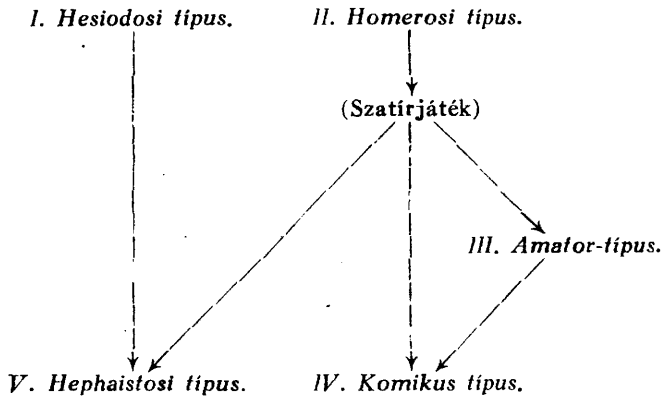
³³ NH. II. 135–136.

pregnans jelentésével. Ez az ige az úr, a gazda speciális igéje, aki az alá rendelt területet ellenőrzés céljából meglátogatja. Ugyancsak Horatius írja Venusról:

... quae Cnidon
Fulgentesque tenet Cycladas et Paphum
Iunctis visit oloribus. (Carm. III 13 sqq.)

Most már meghatározhatjuk az ötödik és utolsó típust is: a jellemző jegyek a kemény rabszolgamunka és a visszavágyás Dionysoshoz.

Az áttekintés megkönnyítésére szolgáljon az egyes típusok összefüggését ábrázoló tábla:

Az új típuscsoportosítás, a jellemző jegyek interpretációs előnyeit több példán láthattuk s bizonyos, hogy további kísérletezések csak megerősítenék jogosultságukat.

A típusok azonban az irodalomtörténész kezében sem bizonyulnának hasznavehetetlen szerszámoknak. Hiszen itt abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy ugyanazon mitológiai alaknak szinte az összes költői műfajokban, az eposzban (helyesebben a mesében), a drámában, a lírai műfajokban végbe ment Proteus-szerű változásait figyelhetjük meg. Világosan kitűnik ezekből a változatokból a műfaj fölényes alakító hatalma az anyag fölött. Alapvető feltétel, hogy az anyag, ha a műfaj kegyeibe akar jutni, kell, hogy rendelkezék olyan, ha nyersen is lappangó, jegyekkel, amelyek a feldolgozó műhely küszöbén átgyúlják. A többi már a műhely dolga: a felesleges, a műfaj légkörének idegen elemek elvetését, a túlzott kiszögelések lecsiszolását, a rejtettebb, de értékes vonások kielevezését, a hazai jegyek rátapasztását elvégzik a műfaji törvényeknek engedelmesen hódoló művészek.

Péter Gyula.

De diversis Cyclopum figuris.

Ab antiquissimis grammaticis usque ad nostrorum temporum viros, qui in studio litterarum antiquarum versantur, tres Cyclopum formae: Hesiodeorum, Homericorum, denique illos ingentes muros exstruentium discernebantur. Nos in hac dissertatione quinque Cyclopum formas proposuimus simulque earum propria statuimus.

Si antiquissimorum Cyclopum a Hesiodo traditorum naturam certis signis volumus describere, ignium vires invenimus, quae sicuti notae quaedam naturae sunt attributa. Secunda forma est Homericæ, cuius naturam maxime in pastore Polyphemo ab Ulixæ excaecato perspicere possumus. Quae figura Homericæ aliunde, quam Hesiodæa ducit originem et optime ferocissimis viribus, quae nullis humanis mitigantur sensibus, denotatur.

In Polyphemi fabula multaveniuntur elementa, quibus hic omnium Cyclopum maxime vulgatus scenicis poetis commendabatur. Antrum illud Polyphemi ciborum opulentissimum, tum illa maxima poculum ab Ulixæ porrectum hauriendi cupiditas, denique illa Cyclopi somno vinoque sepulti taetra quidem, quodammodo tamen ridicula saturitas: haec omnia fecerunt, ut Polyphemus ab Epicharmo et Cratino brevi in scenam induceretur ibique spectatorum secundo clamore plausuque comprobaretur. Etiam in scenis satyricis persona evasit clarissima Polyphemus natura quidem moribusque mutatis, sicut in fabula Euripideæ spectatur. Eodem fere tempore, cum haec Cyclopi mutatio in scenis satyricis initium cepit, accidit, ut Polyphemus auctore Philoxeno in Sicilia Galataeæ amore ardere coepisset. Tum Cyclopi amator in duas quasi partes divisus est: alteri poetae bucolici admoverunt manus et suo usui accommodatam civitati bucolicae ascripserunt. Haec tertia Cyclopi figura misero Nereidos amore designatur non tamen omni Homericæ ferocitate sublata.

Polyphemus, qui apud Siculos poetae amatoris Cyclopi partes agebat, praeditus etiam amatoris indole ac ingenio, denuo inductus est in scenam comicam, quo factum est, ut omnibus animi pristini dotibus amissis magis depravaretur et demum scurra ridiculus efficeretur. Huius Cyclopi figurae clarissimum illum Cyclopa saltantem fuisse ab Horatio docemur, quae est Cyclopi quarta figura.

Quinta figura Cyclopi est Vulcani servus, id est faber ferrarius, qui quomodo ortus sit, quamquam maxime perplexum et obscurum est, tamen formam ex fabulis satyricis cepisse videtur. Nam in fabulis satyricis plerumque servitus satyrorum describitur variis coloribus, qualem apud Euripidem quoque videmus, cum Cyclops satyros, qui a Dionyso discesserant, capit et in suam redigit servitutem, quibus postea libertas ab Ulixæ restituitur. Inter servitutem satyrorum et aliorum, qui in mythologia Graeca plurimi veniuntur, hoc maxime interest, quod satyrus in servitutem redactus semper acerbo desiderio pristinæ vitæ flagrat libertatemque desiderat. Non solum in operibus poetarum, verum etiam in picturis vasorum antiquorum facile observari potest in fabulis satyricis satyros et Cyclopes commutatis etiam animi dotibus atque moribus promiscue alios aliorum partes egisse, quo factum est, ut Cyclops, cum in scenam prodiret, non solum satyrorum in servitute degentium munus obiret, sed aequè ac satyri Dionysum eiusque sectatorum libertatem desideraret.

Quae cum ita sint, apud poetae cupiditate amissae libertatis proprie denotantur Cyclopes fabri, qui in servitute Vulcani misere munera a domino sibi impensa exsequabantur. Itaque, si verum est, quod sup-

rius exposuimus, liceat nobis edicere Cyclopiis quintam figuram ex fabulis satyricis duxisse originem.

Quinque Cyclopium figuris expositis multae in interpretatione difficultates antiquorum poetarum tolli posse in hac dissertatione pluribus exemplis comprobavi, e. gr. Hor. sat. I. 5, 64 sq., Verg. Aen. III. 619 sqq., VIII. 439 sqq., Hor. carm. I. 4, 5 sqq. Item varia litterarum genera quomodo inter se cohaerent, paucis saltem demonstravi.

Julius Péter.

A MAGYARNYELVŰ EGYHÁZI ÉNEK KÖZÉPKORI EMLÉKEI.

A középkori nemzeti nyelvű egyházi ének kérdésének vizsgálatában az előítéletek lehetlenné tették a tárgyilagosságot. Voltak, akik a reformáció eredményének tartották a nemzeti nyelvű éneknek a katolikus liturgiában való alkalmazását.¹ Mások az Egyház mai gyakorlatát és a zsinati határozatokat védendő, eleve lehetetlennek tartották, hogy a középkorban létezett liturgiával kapcsolatos nemzeti nyelvű ének.² Azt mind a két fél megengedi, hogy alkalmi énekeket prédikáció előtt, után, körmeneteken, temetéskor, énekeltek nemzeti nyelven.³

Az általános szóhasználat a nemzeti nyelvű éneket egynek veszi a népénekkel. Ezzel szemben, különösen a középkorról szólva, alkalmasabbnak látszik a nemzeti nyelvű ének, mert pl. népünk különösen a karácsonyi ünnepeken és a népszokások gyakorlatában ma is énekel latin szövegeket. Ha pedig az európai helyzetet tekintjük, a latinhoz közelálló olasz, spanyol és francia nyelvterületen a népének a nemzeti nyelvű énekkel nem azonosítható.

Ma már, különösen a német zene- és liturgiátörténeti kutatások alapján igazoltnak tarthatjuk, hogy az Egyházban már a nem latin nyelvű népek megtérésétől kezdve volt nemzeti nyelvű ének, hiszen pl. a francia irodalmi termelés éppen ilyenekkel kezdődik.

Magától értetődően az első énekek latinból fordított liturgiával kapcsolatos énekek — kyriek, himnuszok, sequentiak, stb. — voltak. A liturgia egységes nyelvét úgy őrizték meg, hogy előbb latinul is énekeltek azt, amit a nép saját nyelvén

¹ A nemzeti nyelvű ének kérdésével nálunk legutoljára Szabó T. Attila foglalkozott: (Kéziratok énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században. Zilah, 1934.) Munkájában (33. l.) ezt az állítást igyekszik bizonyítani. Időrendben Szabó munkája után jelent meg Pálos Ferenc: Kovács János, Márk énekeskönyvének szerepe a katolikus egyházi énekreformok történetében (Pannonhalma, 1940), ahol történeti áttekintést is ad. Összefoglalása semmi újat nem hoz, sőt Szabó T. A. értékes megállapításait sem használja fel.

² Így pl. Mihályfi Akos: A nyilvános istentisztelet. Bp., 1933. 61. l.

³ Szabó: Id. m. 33., ahol az eddigi eredményeket és véleményeket is ismerteti.

énekelt. Ez a gyakorlat egy évezreden át megmaradt, sőt nem egy ma is énekelt karácsonyi templomi énekünkben, betlehemes játékunkban is megvan.⁴

A liturgia leginkább a szentmisében való éneklésnél ragaszkodik a latin nyelvhez. Ajtatosságok végzésénél, áldásoknál, temetéseknel megengedi a nemzeti nyelvű éneket, sőt az összes imáknak nemzeti nyelven való végzését is.⁵ Ennek ellenére a nemzeti nyelvű éneklés a szentmise énekei közt is helyet kapott.

A Kyrie tulajdonképpen a szentmise-kezdő litánia maradványa. A latin Kyrie után már 973-ban, Dietmar prágai püspök idejében is németül énekelt a nép.⁶ Tulajdonképpen három könyörgő felkiáltás volt ez. Érdekes, hogy Halotti Beszédünket és a Könyörgést is ez a felkiáltás zárja le: „Clamate ter: Kyrie eleison.“ Tehát a nemzeti nyelvű liturgikus cselekedet itt is a Kyriéhez fűződik.

Hogy nemcsak megtört szokás volt a nemzeti nyelvű Kyrie, igazolja az a körülmény, hogy 1084-ben IV. Henrik császár koronázásakor is ilyen többnyelvű Kyriet énekeltek.⁷

Kultusz- és művelődéstörténeti szempontból sokkal jelentősebb a sequentia nemzeti nyelvű éneklése. A Kyriet és a himnuszokat azért fordították nemzeti nyelvre, hogy a nép is bekapcsolódjék a liturgiába. A sequentiát azért írták, hogy a nép „hamis és ellenszenves tartalmú“ énekeit kiszorítsák, amelyet karácsonykor a szentélyben elhelyezett jászol körül táncolva és ugrálva énekeltek.⁸

Az Egyház tervszerű törekvése valósult meg bennük, amelylyel a nép egykor pogány szokásainak akart új, keresztény értelmet adni. Talán ez az eredet is megmagyarázza a sequentia párbeszédese és így könnyen dramatizálható jellegét. A sequentiát is váltakozva — latinul és németül vagy franciául — énekeltek. Az első sort a férfiak, a másodikat a gyermekek, a harmadikat pedig a nép énekelte nemzeti nyelven.⁹

Az idők folyamán lassan társadalmi osztállyá erősödő diákság lesz a liturgikus ének egyházi képviselője. Kardos Tibor:

⁴ XVI—XVII. századi katolikus és protestáns énekeskönyveink nem egy — középkori — kétnyelvű éneket tartalmaznak. A Jancsó-kódexben is több éneknél latin és magyar versszakok váltakoznak.

⁵ A székely katolikusok a szentmise kivételével ma is magyarul végzik a liturgiát.

⁶ Otto Ursprung: Die katholische Kirchenmusik: Potsdam (1931) Akademische Verlagsgesellschaft. Athenaion. S. 98.

⁷ Da heben die Geistlichen an: „Jam, bone Pastor, und die Deutschen: Kyrie eleison, helf-o Sancte Petre; die einzelnen Völker nämlich brechen nach ihres Landes Brauch in ihre Rufe aus.“ Ursprung: Id. m. 99. l. L. még L. Veit: Volksfrommes Brauchtum und Kirche in deutschem Mittelalter. Herder. Freiburg i. Br. 1936. 34. ll.

⁸ Karsai Géza: A színjátszás vallásos gyökerei. Regnum. 1937. 61. l.

⁹ Jungmann: Die liturgische Feier. Friedrich Pustet, Regensburg. 1939. 79—81. ll.

Deákműveltség és magyar renaissance c. tanulmányából¹⁰ megismerhetjük ennek a különös társadalmi rétegnek életét és a nemzeti műveltségre gyakorolt hatását. Elnevezései közül — truttanni, goliardi, buffones, mimi, histriones — a *clerici vagantes* mutatja leginkább az igazi eredetét. Szűkös anyagi viszonyai a mulattató szerepére kárhóztatták a diákságot. A mellett, hogy jósoltak, gyógyítottak a nép, de az előkelők — sokszor csak szokás követelte — vallásos érdeklődése miatt is elsősorban vallásos énekeket adtak elő. Templomi szerepléseiket nem sok siker kísérte. Szabados dallam- és szövegéneklésük miatt Európa-szerte hozzák ellenük a zsinatok a rendeleteket.¹¹ Az első egyházi énekre vonatkozó magyar zsinati határozat is a vagánsok ellen szól.¹²

A diákságnak a nemzeti nyelvű ének kialakításában és a templomi színjátékokban való szerepére igen jellemzőek a XXII. János pápa kiadta (1324—25) „Data sanctorum Patrum“ kezdetű constitutio megállapításai: nonnulli novellae scholae discipuli... motetibus *vulgaris* nonnunquam inculcant adeo, ut interdum antiphonarii et gradualis fundamenta despiciant... gestibus simulant.“ Tény, hogy a XIV. századtól kezdve gyakoriak a nemzeti nyelvű éneklést tiltalmazó rendelkezések. Ennek az előbbi idézet megállapításain kívül az is oka volt, hogy a kezdődő polifónia is használt a latin mellett nemzeti nyelvű szöveget. Így a nemzeti nyelvű éneket két olyan irány — az elvilágiasodó templomi színjátékot előadó diákság és a sokáig be nem fogadott polifónia — képviselte, amelynek visszaélései ellen az egyházas lelkület mindig tiltakozott. Hogy a tilalmak nem szüntették meg sem a nemzeti nyelvű éneket, sem a templomi játékokat, alább látni fogjuk.^{12a}

A diáksághoz hasonló szerepű Minnesängerek és jongleurök (ioculatorok), ménestrelek is hatással voltak a nemzeti nyelvű egyházi énekek alakulására. Énekeikben maguk is számtalan formai elemet vettek át az egyházi énekből¹³ és a már em-

¹⁰ Századok: LXXIII. évf. (1939) 295—338. és 385—491. ll.

¹¹ A döntéseket és azok magyarázatait l. Kardos: Id. m. 450. sk. l. Az 1227-i trieri zsinat rendelkezése: Item praecipimus ut omnes sacerdotes non permittant truttannos, et alios vagos scolares aut goliardos cantare super Sanctus et Agnus Dei in missis, vel in divinis officiis, quia ex hoc sacerdos in canone quam plurimum impeditur et scandalisantur homines. Dankó: Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae, Budapestini, 1893. 19. l.

¹² Nihil legatur vel cantetur in Ecclesia nisi quod fuerit in Synodo collaudatum (az 1114. zsinat döntése). Idézi Kardos: Id. m. 453. l.

^{12a} A constitutio szövegét l. Fiorenzo Romita: Ius Musicae liturgicae. Taurini. Marietti. 1936. 47. ll. A két nyelvű polifón-darabokra nézve pedig 38. l.

¹³ Strassburgi Gottfried Tristan-eposzának zarándok-éneke „In gotes namen varen wier“ eredetileg búcsújárási és körmeneti ének. Ursprung: Id. m. 101. l.

lített vallási érdeklődés miatt maguk is szereztek egyházi énekeket.¹⁴

A XIII. században az Egyház már tudatosan alkalmazta a nemzeti nyelvű éneket. E század nagyhatású népszónoka a ferences Regensburgi Berchtold, a szentmise leírásában a nemzeti nyelvű énekről szólva azt jó szokásnak mondja.¹⁵ Sőt tudatosan fel is használja az éneket, mert az énekbe foglalt tanítást a gyermek is könnyen megtanulja, a felnőtt pedig sohasem felejt el.¹⁶

A XIV. századtól kezdve már ismert német szöveggel énekelt dallamaink vannak. Hermann salzburgi bencés-szerzetes pedig olyan énekeskönyv szerkesztésén dolgozott, amely az esztendő összes ünnepeire szóló német énekeket magába foglalta volna.¹⁷ Ebből a századból való az első himnusz-típusú német ének is, Ave vil lichtir meres sterne, az Ave praeclara maris stella fordítása. Szövegét a legrégebb német imakönyv őrizte meg, amely az 1336-ban elhunyt Agnes magyar királyné birtokában volt.¹⁸

A nemzeti nyelvű ének terjesztésére a könyvnyomtatást is felhasználták. A Luther fellépését megelőző időből őt olyan nyomtatvány maradt, amely németnyelvű énekeket tartalmaz.¹⁹

Luther előtt tehát már a népének minden típusa megvolt. Így Luther nem hozott gyökeresen újat, csak a fejlődés menetébe állt bele és megigazulástana következtében liturgikus szerepet juttatott a népéneknek. Mivel — szerinte — egyedül a

¹⁴ Walter von der Vogelweide énekeiben is kimutatható az egyházi hatás. Ő különben „misére való éneket“ (Gesang zur Messe) és II. Frigyes kereszties hadjárataira több vallásos tartalmú éneket is szerzett. Ursprung: U. o.

¹⁵ A Credo-val kapcsolatban írja: „Was danach kommt, das heisst: Credo in unum, das ist der Glaube. De hebet ihr an und singet mit gemeinsamen Rufe: Ich glaube an den Vater, ich glaube an den Sohn meiner Frauen St. Marien und an den hl. Geist. Kyrie eleis: Wo das Gewohnheit ist, da ist es eine gute Gewohnheit.“ Georg Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. I—VI. Paderborn. Ferdinand Schöningh. IV. k.

¹⁶ A hegyibeszéd e részletéhez: boldogok a tisztaszívűek, fűzi hozzá: Merket mir diese Worte (nämlich sieben Worte zur Unterscheidung von den Sektierern) gar genau und behaltet sie bis an eurem Tod! Ich wollte halt gerne, dass man Lieder davon sänge. Sind etwa gute Meister hier, dass sie neuen Sang davon singen, die merken mir diese sieben Worte ganz genau und machen Lieder davon. Daran tut ihr gar wohl. Und macht sie kurz und leicht verständlich und so, dass sie jedes Kind wohl lernen möge. Denn so lernen die Leute alle insgesamt diese Dinge und vergessen sie minder. Ursprung: Id. m. 102. l. Egyik prédikációjában érdekes népi játékot is megőrzött, az ú. n. „Romreise“-t. Zeitschrift für Volkskunde. Neue Folge. Band 7. (1937) 153. l.

¹⁷ Ursprung: Id. m. 105. l.

¹⁸ Ursprung: Id. m. 100. l.

¹⁹ Ursprung: Id. m. 110—111. l.

hit üdvözít, nincs szükség a szentmisére, mint áldozatra. Ezért kap „miséje“ tanítójelleget. Másrészt a megigazulás egyetlen forrása, a hit — szent Pál szerint — ex auditu, hallásból ered. A megigazulást tehát a hit egyetlen forrása, a szentírás segíti elő, melyet — ex auditu — ének útján ismertetett meg a népkel, akárcsak 250 évvel előtte regensburgi Berchtold.

Nem is szakított az Egyház liturgikus énekeivel, mert szépeknek találta őket.²⁰ A német evangélikusoknál még közel egy évszázadig megmaradt a középkori helyzet, a váltakozó nyelven, latinul és németül való éneklés, amelyet maga Luther is ajánlott különösen az ifjúság tanításában.²¹

Amit látjuk, a reformáció előtt a német nyelvterületen és Lengyelországban, ahol a XII. századig nyúlik vissza a nemzeti nyelven való éneklés,²² mindenütt volt liturgiával kapcsolatos népének, úgyhogy a liturgiában való alkalmazása nem a reformáció hatásának eredménye.

A magyarnyelvű középkori népének kérdésének vizsgálatát számtalan, szinte leküzdhetetlennek látszó akadály nehezíti meg. Középkorból megmaradt egyházi énekeink, missalék, breviáriumok, kódexek, csaknem kivétel nélkül káptalanok, városok, magánosok tulajdonában voltak. Falvakon, kisebb városokon, ahol középfokú iskola nem volt, szinte lehetetlen a tisztán latin nyelvű liturgikus ének megvalósítása.

A középkori és a XVI—XVII. századi magyar liturgia nem volt egységes. Általános és mindenütt használt szerkönyvekről, missalékról, breviáriumokról csak a római ritus kötelező előírása (1630) után beszélhetünk. Magában a szentmise szertartásában is volt különbség. A karácsonyi szentmisékben pl. a plébánosok csak a harmadikban adtak áldást.²³ Az ünnepek tekintetében is sok eltérés volt. Az 1363-ból való Golso István-féle

²⁰ A következő idézet Luthernek a szentmise áldozati jellegéről vallott felfogására is világot vet: Und daher, acht ich, dass viele Gesänge so fein und herrlich vom Danken und Loben gemacht und bisher blieben ist, als das Gloria in excelsis, et in terra etc., das Alleluia, das Patrem, die Präfatio, das Sanctus, das Benedictus, das Agnus Dei. In welchen Stücken du findest nichts vom Opfer, sondern eitel Lob und Dank, darum wir sie auch in unseren Messen behalten. Vermählung zum Sakrament 1530. Erlanger Ausgabe XXIII. S. 163. idézi: F. Messerschmid: Liturgie und Gemeinde. 1939. Werkbund-Verlag Würzburg. Abt. Die Burg. 39. l.

²¹ Messerschmid: Id. m. 41. l.

²² Ursprung: Id. m. 115. l.

²³ Az 1509-ből való egri Agendarius rendelkezése: Benedictiones dentur in omnibus missis. Sed plebani non solent dare in primis duabus missis propter populum, rationem autem nescimus quare hoc faciunt. Dankó: Id. m. 573. l. Dél-Franciaországban a pap és a hívek az Ite — missa — est — Deo — gratias helyett a virágvasárnapi misében a szamar-ünnepe hatásaként háromszoros iá-t énekeltek. L. Grupp: Id. m. IV. k. 342. l.

missale, és az 1370-ből való esztergomi kalendárium között 22, az 1384-ből való bécsi naptár között pedig 21 ünnep megülésében van különbség.²⁴ A római rituale bevezetésével sem vált egységessé a magyarországi liturgia, mert a zágrábi egyházmegye részére még 1687-ben is régi breviáriumot nyomattak, amelyet úgyszólván a XVIII. század végéig használtak.²⁵ Ezek a liturgikus eltérések az egyházi énekekre is hatással voltak.

A legnagyobb nehézség azonban az, hogy a XVI—XVII. századi magyar egyházi népénekkincs nehezen rekonstruálható. A fennmaradt nyomtatott énekeskönyvek, kézíratos gyűjtemények — katolikus és protestáns egyaránt — csupán egyetlen vidék énekanyagának őrzői. Ebben a korban, de később sem volt olyan katolikus énekeskönyv, amely nemhogy az egész énekkincset magába foglalta volna, hanem az egész ország énekkincsének ismeretével a szebb, vagy nem mindenütt ismert énekeket terjesztette volna. A nyomtatott énekeskönyvek mellett tehát a kézíratos gyűjteményeknek is nagy jelentőségük van.

A kézíratos gyűjtemény sohasem nélkülözhető. Napjainkban sem. Egyrészt teljes, minden éneket magába foglaló énekeskönyv nincsen, másrészt minden vidéknek, sőt mondhatni minden falunak más-más igénye van. A Dunántúl ma is élő fogadott ünnepek például az Alföldön általában ismeretlenek. Minden falunak van valami sajátos ajtatossága, szokása, amelyet valamikor a plébános honosított meg, vagy búcsújáráson tanultak. Kápolnák, temetők védőszentjének, a templom valamelyik oltárának, szentképének ünnepe mind olyan alkalmak, amelyek sajátos, másutt nem ismert énekek használatának magyarázatai. Csupán egyetlenegy dunántúli kántorcsalád könyvtárában 11 darab XIX. századból való kézíratos egyházi énekgyűjteményt találtam, pedig minden „hivatalos” nyomtatott énekeskönyv — Bozóki, Szentmihályi, Fekete, Tárkányi, Kaposy — megvolt mellette.

Az egyházi népének középkori eredetének vizsgálatánál azonban mindezeknél jelentősebb a hagyomány kérdése. A XVIII. század második felétől napjainkig nyomon követhetjük az egyházi népének két irányát: az egyiket kinyomtatott énekeskönyveink anyaga képviseli, a másikat, amelyet a hagyományozott énekkincssel jelölhetünk, kézíratos kántorkönyveink őrzik.

A falu és város vallási életének különbsége már a XVI. században megvan. Telegdi predikációihoz külön előszót ír az „együgyű falusi emberekhez”, akik előimádkoztak, prédikációt olvastak a népnek. Ezekben a későbbi licentiatikusok őseit láthatjuk.

²⁴ Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete, Sopron, 1939. 331—332. l.

²⁵ A ritus kérdéséről l.: Knauz: A magyar egyház régi szokásai. Magyar Sion, 1865, 40. l. 1867, 167. l. és 1869, 727. l.

Országszerte ismert és énekelt karácsonyi énekeink gyakran egyetlen „hivatalos” nyomtatott énekeskönyvben sincsenek meg, csak a legújabb gyűjtés adta vissza őket az egyetlen magyar énekkincsnek.²⁶ A népszokásokban ma is élő betlehemeink szövege a XIX. század elején, sőt nem egyszer a század második felében is templomban is énekelt szövegekből és dallamokból alakult.²⁷

²⁶ Pl. *Angyaloknak királynéja tiszta Szűz* (Székelyföldi gyűjtés Szent vagy, Uram 287. sz.) megvan egy 1878-ból való délfehérmegyei gyűjteményben is. — Kit szent Anna szült változatban: így énekeltek a szabolcsi görög katolikusok is. *A kis Jézus aranyalma* (Magyar cantuale 48. sz.) Bálint Sándor szegedi gyűjtéséből, ma is éneklék Cinkotán, Mezőkövesden, a Rába közben. *A Hej, vig juhászok, csordások!* kezdetű ének egyetlen „hivatalos” énekeskönyvben sincs meg, pedig nemcsak betlehemeink éneklék, hanem sok helyen templomban is, a palócoknál, Mátyusföldön és az Alföld minden részén. *Ez öröm napja* (Volly István peregi, pestmegyei gyűjtéséből. Magyar Cantuale 43. sz.) ugyancsak megvan az 1878-ból való délfehérmegyei gyűjteményben.

²⁷ Erre már Viski Károly is utalt (A magyarság néprajza III. 344. l.) Vikár Béla 1763, Sebestyén Gyula 1815-ből való kántorkönyvekből közölt énekek alapján. Ő azonban azt vallja, hogy templomi használatba a népi használatból kerültek vissza. Véleményem szerint nem visszakerülésről van szó, hanem, hogy a XIX. század vallási érzékének alakulása folytán ezek az énekek kiestek az egyetemes magyar egyházi énekkincsből, a nép azonban megőrizte a betlehemes játékokban. („A vallási érzék alakulása a XIX. és XX. század népénekében. — A XIX. századi népének történetének vázlata” c. sajtóra kész, hosszabb tanulmányomban ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozom.) Vikár és Sebestyén közlésein kívül a következő betlehemes énekeket találtam meg XVIII. és XIX. századi kántorkönyvekben: *Mennyből az angyal* (Tószögi gyűjtemény 1783. M. N. M. Mus. 192. sz. — Veress melodiarium 1793. M. N. M. Quart. Hung. 496.) *Jaj szegény, de fázik* (Pásztorok, keljünk fel) Tószögi gyűjtemény, de több XVIII. századi melodiariumban megvan. L. Bartha: A XVIII. század magyar dallamai. Bp. 1935. 38., 40., 49. ll. — Pálóczi Horváth: Ötödfélszáz énekek 416. sz. „Pápista karácsony.” *Mostan kinyílt egy szép rózsza virág.* (Volly István peregi, pestmegyei gyűjtéséből. Magyar Cantuale 50. sz. Viski: Id. m. 358. l.) az 1808-ból való cecei (Fchér m.) gyűjteményben is megvan. *Ne féljétek pásztorok, pásztorok*, cecei gyűjtemény, *Pásztortársak új hírt mondog* a „kényes” részlettel együtt megvan az abonyi (Pest m.) gyűjteményben (1821). Sebestyén Gyula közlései közül (Dunántúli gyűjtés Bp., 1906. M. Néphagy. Gyűjt. új folyam, 8. k.) az eddig ismertetteken kívül a következőknak van egyházi eredete: *Vigan zengjétek citerák* (12. l., csak az első előfordulást közlöm) cecei gyűjtemény, *Ó, te József mit gondoltál* (19. l., igen gyakori részlet) még 1897-ben is templomi ének (Sárszentmihályi gyűjtemény). *Volt egy pár galambocskám* (42. l., délfehérmegyei gy. 1878). *Üdvözlégy kis Jézuska* (63. l.). Bicskei (nyomtatott) énekeskönyv. Pest, 1853. Berze—Nagy: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. l. k. énekei közül: *Ébredj fel álmodbul édes fiam*, *Ez ajándékokát és szívünket* (28. l.), *Hallottál-e pajtás ilyen dolgot*, mind a kettő cecei gy. (1808), *Sir az Isten báránya* (53. l.) Szemennyei—Kaposy énekeskönyvében I. k. 319. l. Mindenütt csak a

Ezek mellett az elméleti nehézségek mellett jelentősek a gyakorlatiak is. Addig, amíg az egyházi népénekkincsnek, nem-hogy kartotékja, de még teljes forrásjegyzéke sincs és még missaléink, breviáriumaink és ritualéink anyaga kiadatlan, énekeink középkori eredetének döntő bizonyítása, a szövegek formai és tartalmi egyezésének megállapítása szinte lehetetlen.

Énekeskönyveink és kéziratoss gyűjteményeink, valamint a vallási néprajz eredményeinek vizsgálata közben máris több énekszöveg középkori eredete vált bizonyossá.

Az első nyomtatott katolikus magyarnyelvű kótás énekeskönyv a Kisdi Benedeknek ajánlott Cantus Catholici, amelyben Szabó T. Attila „hivatalos” énekeskönyvet lát.²⁸ Énekei közül a következők kétségkívül középkori eredetűek: *Mittit ad Virginem nonquemvis angelum*,²⁹ *Grates nunc omnes reddamus*,³⁰ *In dulci jubilo*.³¹ Csorda pásztorok.³² A liturgikus énekek (*Lauda Sion, Stabat Mater*) ismertebb himnuszok, (*Jesu dulcis memoria, Omni die dic Mariae* stb.) fordításán a magyarországi kódexek anyagából való énekeken (*Angyaloknak nagyságos asszonya, Dicséretes ez gyermek, Nekünk születék mennyei király*) és a címből egyébként nyilvánvalóan középkori szerzőktől, Damjáni Szt. Pétertől, Carthusiai Szt. Domonkostól származó énekeken kívül.

A következő formai egyezés is rámutat arra, hogy milyen jelentős volna az egyházi népénekkincsnek a középkori deákos költői termékekkel való összehasonlítása. A ma is énekelt *Szülte a Szűz Szent Fiát, örvendezzünk*³³ kezdetű ének „liliom és rózsza” kép — Liliomot rózsaaág, lelkendezzünk — már 1240-ben megvan. A Rímes Krónika szerzője ezzel a képpel dicséri Gertrúd királynét, aki „flos Theutoniae”, első fia születése al-

legrégibb előfordulást jelöltem, ezeken kívül több eddig még nem ismertetett, későbbi időből való kéziratoss gyűjteményben is megvannak ezek az énekek.

²⁸ Id. m. 36. l. Hogy nem volt „hivatalos”, a fejlődést megmerevítő énekeskönyv a Cant. Cath., semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy egyetlen változatlan kiadása sincs. Az énekkincs és szövegek alakulásának izléstörténeti jelentőségét egy későbbi tanulmányban szándékozom megmutatni.

²⁹ Cantus Catholici (A budapesti Ranolder-intézeti r. k. tanítónő-képző növendékeivel sajtó alá rendezte és kiadta Raffaelli R. Rafacla nővér, tanár. Magyar Irodalmi Ritkaságok 35. és 38. kötet) 16. l. Pozsonyi missale 1341, Ordinarius Strigoniensis 1505, Dankó: Id. m. 485. és 572. l.

³⁰ 26. l. Németországban a XI. századtól kezdve. Ursprung: Id. m. 70. l. Pozsonyi missale. Dankó: Id. m. 573. Megvan a XVI. századi német protestáns énekeskönyvekben is.

³¹ 46. l. Német területen 1365-től kezdve (Bäumker: Das kath-deutsche Kirchenlied. I—IV. 1886—1911. I. k. 50. sz.). Ursprung: Id. m. 70. A XVI. században már a horvátok is énekelték.

³² Werner Alajos közlése szerint dallama a XIV. századból való.

³³ Szent vagy, Uram. 34. sz.

kalmából: *Ista rosa rubens lilia portavit.*³⁴ A magyar ének eredeti latin szövege: *Rosa gignit lilium.*³⁵ A *Cantus Catholici* másik énekében — *Dies est laetitiae* — ugyancsak előfordul ez a kép, csak fordítva: *Orto Dei Filio, Virgine de pura: ut rosa de lilio, stupescit natura.*³⁶ Ugyancsak jelentős volna egyházi énekeink virágszimbolikájának vizsgálata is.

Kájoni énekei közül a népszokásainkban ma is élő *Kánai menyegző*³⁷ középkori deákos eredetű. A *Gloria* parafrázisa egy XV. századi missaléből való.³⁸ A *Krisztus feltámadása* kezdetű ének latin eredetű szövegét már Laskai Osvát Gemmájában is megtaláljuk.³⁹ Ezzel a kezdettel „Krisztus feltámadá” már az 1651-es *Cantus Catholici* előtt is több, protestáns énekeskönyvekben fennmaradt ének létezik. Sylvester János is fordított latinból egy ilyen kezdetű húsvéti éneket. Ezt a szöveget Bornemisza Péter is átvette énekeskönyvébe.⁴⁰ Német szöveggel a rimburgi krónikától kezdve (1360) általánosan ismert és elterjedt ének.⁴¹

Horvát Cyrill a Telegdi által kiadott énekeket is középkori eredetűnek tartja.⁴² Telegdi énekeinek forrása az a két gyűjtemény lehetett, amelyek egykori könyvtárjegyzékében *Psalterium Hungaricum* és *Cantiones Hungaricae* néven fordulnak elő.⁴³ Ha nem ismerjük is közelebbről tartalmukat, annyit megállapíthatunk, hogy Szabó T. Attila véleményével ellentétben a kora protestantizmus idejében is volt már magyarnyelvű katolikus egyházi énekgyűjtemény.⁴⁴

A népi hagyomány őrizte énekkincsben az előbb ismertetett szövegegyezéséknél sokkal jelentősebb olyan formai elemet találunk, amely kétségtől középkori eredetű. Szabó T. Attila különös bizonyító erőt tulajdonít annak a körülménynek, hogy kódexeink breviáriumi himnuszai nincsenek meg a későbbi „hivatalos” énekeskönyvekben. Ezzel valószínű azt akarja megerősíteni, hogy csupán személyes kegyesség által személyes

³⁴ Kardos: Id. m. 480.

³⁵ Cant. Cath. 41. l.

³⁶ Cant. Cath. 27. l.

³⁷ Bálint S.: Népünk ünnepei. Bp., 1938. Szent István-T. 162. l. Seprődi: A Kájoni kódex irodalom- és zenetörténeti adalékai. It. K. 1909, 400—407. l. Kardos: Id. m. 473. l.

³⁸ Dankó: Id. m. 317. l.

³⁹ Közli Timár Kálmán Religio 1908.

⁴⁰ L. Dankó: Joannes Sylvester Pannonius. Wien, 1871. 98—99. l.

⁴¹ Bäumker: Id. m. I. k. 242. sz. Ursprung: Id. m. 242. l.

⁴² A Batthyány-kódexről It. K. 1905, 129 ll.

⁴³ A könyvtárjegyzékben 130. és 132. szám alatt. Közli Nagy Gyula Magyar Könyvszemle, 1880. 37. l.

⁴⁴ Id. m. 32. l. A XVI. századi katolikus népének-történetre értékes adatokat, szövegeket találunk az eddig figyelmen kívül hagyott *Gyarmathi Miklós*: Keresztyéni Feleletében (1598) 79b—76a. ll.

célra fordított énekek, mivel a nép távol áll az Egyház hivatalos imájától, a breviáriumtól.⁴⁵

Ezzel szemben a népi vallásosságban ma is él egyes szentek magyarnyelvű breviáriuma. Így például az egész Jászságban és Észak-Pest megyében ismerik Szent Anna zsolozsmáját. Szent Anna napja előtt kilenc kedden templomban is végzik.

A breviárium ádventi időszakban mondandó ó-antifónáit így közli egy 1859-ből való „oktató, szertartásos, életrajzi és énekes imakönyv”: „Azon fohással, mellyel az ó-szövetség ös- atyái sóvárogtak utánad, oh, Megváltónk, kiáltunk mi is hozzád.” Ezután következik a hét antifóna prózai fordítása.⁴⁶ Egy 1901-ben V. kiadásban megjelent énekeskönyvben pedig az *Oltalmad alá sietnek, Mária* kezdetű ének dallamára versekbe szedve találjuk az ó-antifónákat.⁴⁷

Ma már általánosságban a litániát mondják vasár- és ünnepnap a délutáni ájtatosságokon. A mult század végén azonban még mindenütt a vesperát énekelték legtöbb helyen magyar nyelven.⁴⁸ Kaposy „hivatalos” énekeskönyvében a vespera zsoltságait és himnuszait népének dallamokra feldolgozva találjuk.⁴⁹ A vespera zsoltságainak magyarnyelvű szövege még az 1930-as évek után megjelent vallásos ponyvákban is megvan.⁵⁰

A Miatyánk, Üdvözlégy, Urangyala ma is énekelt és imádkozott parafrázisai, Jézus Krisztus és Szűz Mária szent tagjainak dicsérete forrásai a magyar kódexek azonos tartalmú darabjai voltak.⁵¹ A parafrázis a középkorban még a liturgiában is megvolt. Az 1341-ből való pozsonyi missalében a *Veni Creator Spiritus* és a *Sanctus*, egy XV. századiban pedig a már említett *Gloria* parafrázisa található.⁵²

A fiktív levelekre, amelyeket valamely szent, vagy Jézus Krisztusnak nevében írtak, már a kódexekben is találunk példát.⁵³ Napjainkban az egyre terjedő babona, a Szent Antal láncá áldásaiban és átkaiban is ugyanazok a gondolatok jelentkeznek, mint a XVIII. századi és középkori kódexek őrizte fiktív levelekben.⁵⁴

⁴⁵ Id. m. 52. l.

⁴⁶ Radlinszy Endre: Mennyei hangok. Pest, 1859. 424. l.

⁴⁷ Szegedi A.: Lelki vezér. Orgonahangok.⁵ Gyöngyös, 1901. Ezt az imakönyvet az Alföldön még ma is használják.

⁴⁸ L. Timár Kálmán: A moldvai husziták és csángók magyar miseje. Kalocsa, 1931. 7. l.

⁴⁹ Szemenyei—Kaposy: Római Katolikus egyházi énekek. Eger, 1887.

⁵⁰ Vallásos ponyvaink év nélkül jelennek meg, a régebbieken még a kiadó sincs rajta, úgyhogy pontos meghatározásuk szinte lehetetlen.

⁵¹ L. Bálint Sándor: Népünk imádságai. Regnum, 1937. 33. l.

⁵² Dankó: Vetus himnarium... 265. és 314. l.

⁵³ Bálint Sándor: Id. m. 44. sk. l.

⁵⁴ Az ígéretek természetesen a mai igényekhez alkalmazkodnak. Az a levél, amelyet Szent Mihály hozott az égből és amelyet maga

A legtöbb középkori formai elemet karácsonyi népszokásaink mutatják. Betlehemeink a liturgiától és az egyházi eredettől látszólag legtávolabb álló szereplői, fordulatai is megmagyarázhatók a templomi misztérium-játékok és a diákság ünnepei alapján.

Vizsgálatom alapjául a külföldi templomi játékokat veszem, mivel a magyarországi missalék misztérium-részletei még feldolgozatlanok. Annyi azonban máris nyilvánvaló, hogy nálunk is volt templomi színjáték. A Pray-kódex feltámadási szertartásában misztérium-dráma is van.⁵⁵ Jelentősebb ennél az, hogy 1412-ben Sopronban templomban adnak elő olyan színjátékot, ahol a szereplők jelmezben szerepeltek. Sopronban a XV. és XVI. században állandóan volt úrnapi, passió és karácsonyi játék.⁵⁶

A betlehem ma is meglévő két típusa a „tisztesleges” és tréfás betlehem egyaránt középkori eredetű, a tréfás betlehem motívumai azonban pogány szokásokra vezethetők vissza. A tisztességes betlehem tulajdonképpen a megváltás történetének dramatizálása. Ennek keretében francia területen az ószövetség Krisztusra vonatkozó jövendöléseit is előadták.⁵⁷ Altalában két időpontban tartották a templomban: vesperás alatt

Jézus Krisztus tulajdon isteni kezével aranybetűkkel írt, azt ígéri a terjesztőnek, hogy aki házában vagy magánál tartja, annak égháború nem árt, tűztől és minden veszedelemtől megszabadíttatik, a terhes asszonyember pedig, ha magánál hordozza, szerencsésen szülik e világra. Az 1940. szept. 12-én kelt Szent Antal-lánc felvilágosít, hogy ha az előírás szerint elküldjük a 11 másolatot, érkezik a szerencse. Egy pesti asszony a lánc végeztével 13.000 dollárt nyert, egy illető pedig megkapta régen várt kinevezését. Egy illető pedig megszakította a láncot és elvesztette félkarját. Rédi Miklós is megszakította és 8 nap mulva elvesztette a feleségét, 3 napra a lánc kezdésétől már kezdődött szerencséje. Másik országosan ismert fiktív levélnek, a *Hét menyeyi* zárnak szüléskönnyítő hatásában ma is hisznek Baranyában. L. Berze-Nagy: Id. m. 65., 68., 71. ll., a 79. lapon a szerző a levélre vonatkozó magyar és külföldi irodalmat is közli.

⁵⁵ L. Zalán Menyhért: A Pray-kódex feltámadási szertartásai és misztériumdrámája. Pannonhalmi Szemle, 1927. A Kniewald felfedezte Hartvik-kódexben pedig XI. századi vízkereszti misztériumdráma szövege található.

⁵⁶ Grünspeck Sigrid panaszos levéllel fordul a soproni tanácshoz, mert István vámos nem adta vissza páncélját, amelyet templomi színjáték alkalmával kölcsönzött neki. Házi: Id. m. 240—241. ll. 1501. budai úrnapi játékról I. Bálint: Népünk ünnepei 258—59. ll. A magyarországi körmenetek és ünnepi játékok híresei lehettek. Nürnberg pl. 1593-ban magyar emberrel rendeztette az úrnapi körmenetet, ahol megszemélyesítették az ószövetség nevezetesebb alakjait. Voltak a menetben törpék, magyar huszárok, sőt a Fáraó is teveháton teljes udvartartásával. L. Schwarz Elemér: Ethnogr. 1931. 94 l.

⁵⁷ Így pl. Rouenban. L. Mihályfi: Id. m. 125. l.

vagy szentmisében felajánlaskor.⁵⁸ A felajánlaskor előadott templomi betlehemre még 1878-ban is van magyar példa. A már idézett délfehérmegyei gyűjteményben karokra osztott betlehem-angyalok, pásztorok, főpásztor, kar található.

A tréfás betlehemes a középkori diákok bolondos ünnepeinek motívumait őrzi. Maga a beállítás, az öreg Koridom félreértései az ünnepek eredeti gondolatát, a szertartások, énekek nevetségessé tételét tükrözi vissza.⁵⁹ Állatbőrbe, női jelmezbe bujt táncoló szereplői is megmagyarázhatók a bolondos ünnepekből, a nélkül, hogy közvetlenül az állatáldozatok hatását, a sámánok utódát látnók bennük.⁶⁰ Még a csörgős, láncos botnak sem kell feltétlenül az ördög, a gonosz elűzését céloznia. Lehet az a diákság dévaj, zajos mulatságainak, csörgős alakos-

⁵⁸ Mihályfi: U. o. A Jer, mi dicsérjük kezdetű ének mintha ilyen világdráma foglalta volna. Elemei és szereplői egyeznek a roueni misztériumjátékkal.

⁵⁹ Divini officii tempore cervati, monstruosi vultibus aut in vestibus mulierum aut leonum vel histrionum choreas ducebant, in choro cantilenas inhonestas cantabant, offus pingues supra cornu altaris iuxta celebrantem Missam consedebant, ludum taxillorum ibidem exarabant, thurificabant de fumo foetido ex corio veterum sotularium. (Du Cange.) Kalendae. Főként a subdiaconusok ünnepe volt ilyen szertelen, azért már 633-ban a toledói zsinat tilalmazta a subdiaconus ünnepet. Idézi Grupp: Id. m. IV. k. 343. l., ugyanezt idézi Mihályfi is: Id. m. 126. l. A következő zsinati tilalmazások élénk világot vetnek az Aprószentek napján tartani szokott ünnepekre. A lugdunumi zsinat döntése (1245): Ut omnis occasio scandali et ridiculi ab Ecclesia abscindatur, volumus et mandamus ut festum Innocentium secundum morem et cultum aliarum festivitatum, quae per anni circulum celebrentur, per omnia reducatur; ita quod nec pueri in choro sarta portare audeant, nec stalla in choro superiori tenere, aut alia huiusmodi agere, quae non decent ecclesiam honestatem. (Romita: Id. m. 42. l.) A salzburgi zsinat némi engedményt ad (1274): ... ludi noxi, quos vulgaris elocutio Episcopatus puerorum appellat... damna gravia subsequuntur. ... hos ludos prohibemus, nisi forte parvi sexdecim annorum et infra fuerint, qui huiusmodi ludos exercent, quibus alii seniores ipsis nullatenus se misceant, aut intersint. (Romita: U. o.) Spanyolországban olyan általános és mélyen gyökerező volt ez a szokás, hogy az 1566-ban tartott toledói zsinat határozatai is eredménytelenek maradtak, úgyhogy 1738-ban (!) pénzbüntetés alatt újra tilalmazzák. Prohibemus insuper sub poena decem libellarum aut aliis ad arbitrium Ordinariorum, fieri spectacula aut ludicia quaecumque risum excitantia et officia divina strepitibus perturbantia, necnon vanos ludos et larva; in quibus pueri, adolescentes aut quicumque alii personas sacras vel religiosos per iocum imitantur, aut quandoque ad hoc (quod summum nefas est) religiosis sacris aut ecclesiasticis ornamentis et vestibus vel etiam ritibus abutuntur, in ecclesiis etiam regularium in diebus Natalis Domini, SS. Innocentium aut aliis (ne) quovis praetextu fiant per annum. (Romita: Id. m. 91. l.)

⁶⁰ Az állatmaszkokról lásd Karsai: Id. m. 50—51. ll. Ujabbán Dömötör Tekla: Állatalakoskodások a magyar népszokásokban. Ethnogr. 1940. 235. l.

ködóinak csökevénye is.⁶¹ Ezek az elemek nem csupán a bolondos ünnepek sajátosságai. A kor mulattatói, akiknek elnevezései később összeolvadtak a vágánsokéival, ugyanezeket az eszközöket használták.⁶²

Néhány ma már csak itt-ott élő szokásunk, énekmotívumunk is visszavezethető a misztérium-drámára. Betlehemes játékaink, bölcsöcskéink, de régi templomi énekeink is nem egyszerűen a kis Jézus jászolyához hívják a fülemülét, tengelicét.⁶³ Az egyszerű ember csodálkozását is kifejezésre juttatják, az Urat, Teremtőjét megismerő és térdet hajtva tisztelő ökör, számár fölött.⁶⁴

Többfelé ismerik még a következő versikét:

Négy kis madárkák	Kanárrika, verebecske
Szálljatok ide	Szálljatok egy testre
Itt fekszik Jézus	A Jézus testére
Jászolban íme	Tuli, lili, li.
Fülemile, stiglicke	Tuli, lili, li. ⁶⁵

A Cantus Catholici: *Exultet et laetetur* kezdetű éneke ezt a motívumot őrzi:

Alauda lirlirando, passerque circitando
Natale pangant carmen, o Jesule mi, o pupule mi.⁶⁶

⁶¹ L. Grupp: Id. m. IV. k. 342. l.

⁶² L. Grupp: Id. m. III. k. 384—388. l.

⁶³ Pl. az 1940. febr. 2-án Domokos Lászlóné elemi iskolája előadta betlehemes játékban, amelyet a székesfehérvári bölcsöcskéből és a bajai betlehemből állítottak össze.

⁶⁴ Cant. Cath. 25. lap. Ökör s' számár meg-ismérik; meg-ismérik. Hogy Ur légyen ki itt fekszik: hogy Ur légyen &c.

42. lap. Ökör és á Szamár az áldott gyermekre lehelvén, dícsérek.

300. lap. Ökör, Szamár reája lehelvén, mintha mondanák:

Ur és Isten most közöttük fekszik, együtt vigadnak,

Már az Egi madarak és erdei vadak ötet imádgják és magasztallyák.

cecei gy. (1808) Ökör, Szamár megisméri az ő Sz: alkotóját
Térdet hajtván, leborolván imádja megtartóját.

Ezek a részletek, az átvitt értelem mellett, a középkori állatjelmezes ünnepélyek maradványai lehetnek. Az ökör és számár hangsúlyozása és kiemelése Izaiás 1, 3.-ra utal, ahol az Ur szemére veti Izraelnek, hogy nem ismeri meg urát, Istenét, pedig még az ökör és számár is megismeri gazdáját. (Erre a helyre Horváth Konstantin hívta fel figyelmet.)

⁶⁵ Magyar Nyelvőr V. 1876. 524—525. l. idézi Kardos: Id. m. 456. l.

⁶⁶ Cant. Cath. 53. l. Betlehemes énekeinknek az Ur Jézusra vonatkozó „babácska“ megszólítása (l. 27. jegyzet: Üdvözlég kis Jézuska, üdvözlég kis babácska) a pupule-nak fordítása.

A madárkák jászolyhoz hívása a jelmezes vonatkozás mellett hangutánzó szavaival a Franciaországban elterjedt „madármise“ maradványa. A bolondos ünnepeken madarakat engedtek a templomba és csiripelésüket kicsinyek és nagyok utánózták. V. Kelemen pápának az 1311—12-ben tartott viennei zsinat constitutiójában pedig azt olvassuk, hogy nagyon megütközött annak hallatára, hogy számos egyházi férfi madarakat víve és vadászkutyákat vezetve merészeli végezni a szertartásokat.

Gyergyóditrón napjainkig él az a karácsonyi szokás, hogy az ének e szavainál: „A madarak megszólaltak“, a gyerekek cserépfütyülőkkel csiripelni kezdenek és végigcsiripelik a szentmisét.⁶⁷ Az a motívum, hogy a csiripelés a szertartás alkalmas vonatkozó szavainál veszi kezdetét, ugyancsak középkori. A bolondos ünnep a vesperában énekelt Magnificat e szavainál vette kezdetét: *Depositus potentes de sede et exaltavit humiles*. Így mintegy szertartáshoz tartozóvá tették a bolondos ünnepet, amely kezdetben csupán ennek a megvalósítása volt: A kánonok helyét a subdiaconusok, sőt a diákok foglalták el, a kánonok pedig ezek helyére ültek.⁶⁸

A másik székely karácsonyi szokásnak, a gyermekmisének nyomai a Dunántúlon is megvannak. Nyárádon az énekes misén kívül csendes misét is tartanak, amelyen fehérruhás leánykák felváltva énekelnek és szavalnak.⁶⁹ A többször idézett délfehérmegyei gyűjteményben (1878) ilyen című karokra osztott éneket találunk: Gyermekek karácsonyi éneke.

E két szokás magyarázataként már Kardos Tibor is felvetette, de nem tartja valószínűnek, hogy idegen szerzetesek meghonosította szokásokkal van dolgunk. Véleményünk szerint ez a magyarázat mégis valószínű.

A madármisékhez hasonló csiripelés ma is megvan Assisi környékén. A pásztorok az éjféli misén furulyájukkal kísérik az éneket egész mise alatt. A gyermekmise gyakorlata is összefügghet azzal a római szokással, hogy karácsony nyolcadában a Santa Maria Maggiore-ban, ahol a szent jászoly megmaradt részeit őrzik, gyermekek mondtak szentbeszédet.

A két olasz szokás a ferencesek és általában a misszionáriusok útján eljuthatott a székelyekhez is. Moldva magyarul a területet közvetlenül a Propaganda de Fide kongregáció jog-

⁶⁷ Kardos: Id. m. 455. l. A constitutio idevonatkozó szövege: *Gravi ... turbatione movemur, quod ... plerique ecclesiarum ministri ... aves interdum portando ... canesque secum ducendo venaticos ... divina etiam celebrare aut eis interesse nimis indevote praesumunt.* (Romita: Id. m. 46. l.)

⁶⁸ L. Grupp: Id. m. IV. k. 342. l. Mihályfi: Id. m. 126. l.

⁶⁹ Harmath Lujza: Nyárádminti székely népszokások. *Ethnographia*, 1899. 44—47. l. idézi Kardos: Id. m. 456. l. Berze-Nagy: Id. m. I. k. 50. II.-ből kitűnik, hogy a szokás még ma is él Püspökszenterzsébeten. Az énekek motívumai, a szereplők sokban egyeznek az idézett délfehérmegyei gyűjtemény énekével.

hatósága alá tartoztak. Bandini (Bandulovich) Márk ferences püspöknek, aki moldvai helynöksége előtt az Alföld déli részén működött, sőt Kecskeméten és Gyöngyösön is megfordult, a kongregációhoz küldött jelentése ránk is maradt. Ezek az idegenből jött papok meghonosíthatták ezeket a szokásokat. Róma egyébként Erdély egyházzenei életére nagyobb hatással volt a XVII. században, mint Nyugat-Magyarországra. A nagymiséken való latin nyelvű éneklés általánossá lett, különösen azért, mert Kájoni énekeskönyvében bőségesen voltak latin gregorián típusú miseénekek.⁷⁰

Az egykori templomi tánc maradványa lehet a kálózdí (Fehér m.) karácsonyi énekgyűjtemény (1850) következő részlete:

Táncra, dudára, harsány furulyára
Pásztorok nyája, Jézust imádjá.

Olyan részletek is gyakoriak, amelyben a kis Jézus örvendeztetésére furulyálnak a pásztorok. A templomi tánc nálunk is megvolt. Az 1279-i budai zsinat tiltotta meg kiközösítés terhe alatt.⁷¹

Betlehemes játékaink latin szavai, szereplői Maksus, „Melankás” (templomi énekekben is meglévő nevek), Tyityire, Koridom közvetlenül a középkori bolondos ünnepekből kerültek népünkhöz.⁷²

Vizsgálatunkat összegezve megállapíthatjuk, hogy a középkor folyamán a nem latin nyelvhez tartozó népek megtérésétől kezdve az Egyházban állandóan volt liturgiával kapcsolatos nemzeti nyelvű ének.

A magyar nyelvű középkori éneklésre ma még döntő adataink nincsenek. Énekeskönyveink, hagyomány őrizte egyházi népének kincsünk, drámai emlékeink tartalmi és formai egye-

⁷⁰ A moldvai és erdélyi állapotokról jó áttekintést ad Timár Kálmán (Id. m.). Az 1717. évi erdélyi egyházmegyei zsinat kimondja, hogy nagyobb ünnepeken a szentmise állandó és változó részeit kötelesek latinul énekelni. Az alföldi és dunántúli gyakorlatban a tisztán latin nyelvű éneklés a falvakon sohasem volt meg.

⁷¹ „Meghagyjuk a papoknak, hogy miután elvégezték a szentmisét, s a nép otthonába távozott, templomaikat szorgosan zárják be és kiközösítés terhe alatt tiltsák meg a táncot a cinteremben vagy a templomban.” (Idézi Kardos: Id. m. 460. l.) A templomi és temetői tánc tilalmazásával már az 578-as auxerre-i és 589-es toledói zsinat aktái között is találkozunk. A magyar tilalmazás időpontjában pedig Európa-szerte hozták a magyarral még szövegben is majdnem szószerint egyező tilalmakat. Romita (Id. m. 41—42. ll.) 1257 és 1310 között a budai zsinaton kívül 6 más templomi táncot tilalmazó döntést említ.

⁷² Magyarázatotak l. Kardos: Id. m. 456—457. l. A latin nevek egyébként a Gergely-járásban is megvannak. (Pl. Tolvaj-melodárium M. N. M. Oct. Hung. 654. Az azonban nem valószínű, hogy közvetlenül népi előadás szövege volna.)

zése alapján annyit azonban már most is megállapíthatunk, hogy nálunk is lehetett nemzeti nyelvű népének már a reformáció előtt.

Petró Sándor.

*

Die mittelalterlichen Denkmäler des Kirchengesanges in ungarischer Sprache.

Nach der in der ungarischen Wissenschaft bis heute allgemein verbreiteten Meinung ist die liturgische Anwendung des Gesanges in nationaler Sprache (*lingua vulgaris, vernacula*) eine Errungenschaft der Reformation. Dagegen ist es als eine Tatsache anzusehen, dass die Kirche seit der Bekehrung der nicht-lateinischen Völker im liturgischen Gesang auch die nationale Sprache gebraucht hat. Bereits vor Luther's Auftreten waren alle Formen dieses Gesanges vorhanden. Als der Gesang in nationaler Sprache bei den von der Reformation ins Leben gerufenen verschiedenen Konfessionen einen so vornehmen Platz eroberte, wurde er selbsterständig auch bei den liturgischen Handlungen der katholischen Kirche viel häufiger als zuvor gebraucht. Die Untersuchung des kirchlichen Gesanges in ungarischer Sprache wird besonders dadurch erschwert, dass keine mit dem religiösen Leben des Volkes in Zusammenhang stehenden Texte erhalten sind. Das in den handschriftlichen Sammlungen und dramatischen Denkmälern erhaltene Material, ferner das religiöse Leben des Volkes erhält ohne Zweifel viel von den mittelalterlichen Bräuchen und Texten und es ist demnach wahrscheinlich, dass es auch auf ungarischem Gebiete einen an die Liturgie anknüpfenden Gesang in der Nationalsprache gab.

A. Petró.

A BALASSI-VERSSZAK NÉMET ROKONSÁGA.

Az újabb vers- és formatörténeti kutatásoknak¹ egyik legtermékenyebb eredménye az a fölismerés, hogy a vers lényege

¹ Az idevágó irodalomból különösen kiemelendő: W. Meyer, *Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rhythmik*. I—II. Berlin, 1905. — Ph. Martinon, *Les Strophes*, Paris, 1912. — K. Plenio, *Bausteine zur altd. Strophik*. Beiträge z. Geschichte d. d. Sprache u. Literatur, 42—43 k. 1917—1918. — G. Müller, *Studien z. Formproblem des Minnesangs*. Deutsche Vierteljahrsschrift für Lit.-wissenschaft u. Geistesgeschichte. 1923. I. 61—103 l. — U. a. *Geschichte des d. Liedes*, München, 1925. — A. Heusler, *Deutsche Versgeschichte*. Berlin u. Leipzig, (Paul, *Grundriss der germanischen Philologie*), 1927. II. 1929, III. — H. Spanke, *Romanische u. mittellateinische Formen in der Metrik von Minnesangs Frühling*. Zschrift für rom. Philologie. 49. 1929, 191. ll. — H. Brinkmann, *Zu Wesen u. Form mittelalterlicher Dichtung*, Halle 1929. — Friedr. Ludwig, *Die geistliche nichtliturgische Musik*. (G. Adler, *Handbuch der Musikgeschichte* 1930² 155 ll.) — F. Gennrich, *Das Formproblem des Minnesangs*. D. Vierteljahrsschrift, 9. 1931. — U. a. *Grundriss einer Formenlehre des mittelalt. Liedes*. Halle a. S. 1932. — I. Ipsen, *Strophe und Lied im frühen Minnesang*. Beiträge z. Geschichte der. d. Sprache u. Lit. 57. 1933. 30 ll. — C. Appel, *Zur Formenlehre des provenzalischen Minnesangs*. Zeitschrift für rom. Philologie. 53. 1933. 151 ll. — M. Ittenbach, *Der frühe d. Minnesang. Strophenfügung und Dichtersprache*. Halle, 1938. — V. ö. A. Jeanroy, *Les Origines de la Poésie lyrique en France*. Paris, 1925³.

nem a látható, lemérhető, térben ábrázolható „metrum“, hanem a fülhöz forduló, láthatatlan, irracionális „ritmus“; hogy a vers legkisebb önálló eleme nem a láb, az ütem vagy a sor, hanem a versszak. Ez a versszak élő egység. Sorainak száma, rímeinek helyzete mellett mindenekelőtt belső alkata, veleszületett törvényszerűsége határozza meg. Módosulhat, bővílhet, de mindig csak szerves, szükségszerű fejlődés, nem pedig véletlen, gépies „analízis“ vagy „szintézis“, összeadás vagy kivonás útján. Az is kiderült, hogy az ismertebb „modern“ versformák jórésze nem köthető sem helyhez, sem személyhez. Az alkotó költők között aránylag kevés a versformateremtő. Az ő feladatuk inkább abban áll, hogy betöltsék az örökölt formák törvényszerűségét, kimerítsék lappangó lehetőségeiket.

A Balassi-versszak régi költészetünknek legművészibben megépített, legarchitektónikusabb lírai formája. A legnagyobb belső mozgalmasság egyesülhet benne a legarányosabban tagolt külső zártsággal. Teljesen ki tud meríteni egy-egy érzelmi vagy gondolati helyzetet. Fegyelmező hatása megbecsülhetetlen egy olyan költőnél, aki a szenvedély és a szerelem kettős csillagképe alatt született s belepusztult abba, hogy életének döntő pillanataiban nem tudta fegyelmezni magát, egy olyan korban, amelynek betegsége a mértéket és határt nem ismerő, formaellenes beszéd. Páratlan népszerűségét persze inkább dallamos varázsának és könnyen elsajátítható meg utánozható külsőségeinek köszönheti. Történeti szerepének jelentősége nem csökken, ha tudjuk, hogy nem Balassi alkotása. Ismerjük szerény magyar előzményeit és gazdagabb barokk utókorát.² Annál kevésbé ismerjük európai családfáját. A zenetörténet, igaz, felderítette néhány külföldi vonatkozását, magam is rávilágítottam P. Herbert cseh-morva zsoltsárszerző és Balassi meglepő formai találkozására,³ de azért még mindig félhomályban járunk. Most megpróbálok tovább s visszafelé menni azon az úton, amelyen pár évvel ezelőtt elindultam.

A legrégebb ellenőrizhető nyomok a középkor nemzeti nyelvű világi költészetéhez vezetnek. Ennek a költészetnek „ősélménye“ nem a közvetlen elemi megrázkódtatás, hanem a forma s a forma közvetítette másodlagos hatás. Az építészettel, festészettel, szobrászattal, filozófiával rokon síkban, de a maga külön eszközeivel valósítja meg az egyetemes „ordo“, a minden létet istenhez való viszonya szerint értékelő „gradualismus“ elvét. Helyzetei, metaforái, hasonlatai egy-két alapmotívumra vezethetők vissza, de ezért a belső „egyhangúság“-ért bőven kárpótol versszakainak kifogyhatatlan, virtuóz változatosságával. Minden

² Szabolcsi Bence, Irodört. Közl. 1931. Hangjegymelléklet, XIII—XVI. — *A XVI. század magyar históriás zenéje*, 1931, 11. — Irodört. Közl. 1938, 228.

³ *Die Anfänge der ungarischen Persönlichkeitsdichtung. Festschrift f. Gideon Petz*. Budapest, 1933, 298—299.

verse ünnepi hódolat az „autonóm“ formának, amelynek szigorú erkölcstana nem tűr sérelmet s egyformán kötelez mindenkit. Ezen a ponton elmosódik a nemzeti érzületek és nyelvek különbsége. Ehhez járul a szövegek és dallamok természetes együttélése, egymást determináló kölcsönhatása, amilyenre előtte nem volt s utána is alig akadt példa.

Ennek a világnak többé-kevésbé önálló része a német Minnesang. Itt van a Balassi-versszak egyik őshazája. Olyan tökéletes megfelelője, amilyen a XVI. században P. Herberté, egyelőre ugyan még nem került elő, de annál több közeli vagy távoli rokon-változata, amelyekből — ha úgy tetszik — kifejthető valamennyiök közös őse, az eszményi típus, a kilenc sorból álló építmény, a páros és páratlan számú sorok rímeinek összefoglaló, illetőleg tagoló funkciójával. Főleg a Walther von der Vogelweide-utáni évtizedekben, a Minnesang őszében találkozunk velük, epigón költők szövegei között.

Időrend szerint is, jelentőségben is első helyen áll a sváb Gotfrit von Nifen (Neifen, a XIII. század közepetáján).⁴ Kultúrlélektanilag igen érdekes költő. A formai hagyományok túlhalt tiszteletében nőtt fel. Egyik-másik verse öncélú bűvészmutatvány. De néha, mintha sokallná ezt a bűvészkedést, parodisztikus hangot üt meg s úgy fog ki az egész fiktív világon. Máskor meg üdítően reális és érzelmes tud lenni. Egyik dala a következő versszakképet mutatja:

Nu schowet wie diu heide
mit liehter ougenweide
sint verdorben unt der cleinen voglin sank.
das schaffent kalde winde,
der walt unt ouch diu linde,
die sint nu beide ir gruenen loubes aber worden krank.
iarlank tete sanfte ein umbevahen,
ein lieplich druken nahen,
ich han gedingen, das mir werde ein suesser umbewank.⁵

Az első pillantásra felismerhetők itt a Balassi-típus, helyesebben a mögötte élő belső forma és külső, látható jegyei. (Képlete: a a b | c c b | d d b.) Viszont figyelembe veendő, hogy a középfelnémet vers struktúráját nem a szótagok hanem a „lüktetők“ (Hebung) száma határozza meg, s hogy ezért meg az ütemelőző önkényes alkalmazása, továbbá a hangsúlytalan verselemek számának csökkenthetősége és szaporíthatósága folytán állandóan ingadozik a szótagszám. Innen a külső versszakkép atektónikus jellege a Balassi-típus architektónikus egyöntetűségével szemben. Ezt a jelleget, ha lehet, még jobban fokozza, hogy a harmadik periódus metrikailag-ritmikailag elüt

⁴ Cornelia M. de Joung. G. von Neifen. Amsterdam, 1923.

⁵ Die grosse Heidelberger Liederhandschrift ed. Fr. Pfaff. I. Textabdruck. Heidelberg, 1909. 83—84.

a két elsőtől, ami zenei okokra vezethető vissza s a középkori lírai versszaképítés törvényének következménye:⁶ minden szabályos versszak két metrikailag-ritmikailag azonos, vagy megközelítően azonos előtagból s egy tőlük különböző utótagból áll.

Mindenesetre sikerült tetten érnünk azt a történeti pillanatot, amikor a típus első ízben bukkan fel az egyik nemzeti nyelvű európai irodalomban.

Gotfrit aránylag szívóséletű motivális-tipológiai hagyományt indít el, amelyben az állandósult lírai alaphelyzetet (téli táj és téli bánat) hasonló szó-, kép- és rímkészlet, azonos vagy vérrokon forma közvetíti. Az osztrák von Obernburg (XIII. század második fele) csak abban tér el tőle, hogy jobban simul a típushoz, közelebb hozza egymáshoz a belső alkatot és külső alakot, szerényebben él a törvényadta szabadsággal, ezért architektónikusabban hat, különben hangban is, hangulatban is feltétlen lekötelezettje Gotfritnak:

Uns tuot winter aber leide
uf der wunneklichen heide,
die hat er gemachet val.
manige suezze vogel stimme
twinget er mit siner grimme,
daz si swigent uber al.
daz klage ich unt dannoch mere,
diu werlt ist verzaget so sere,
daz man niender vindet fröiden schal.⁷

Az Obernburgit utánozza, nem, majmolja kortársa der Püller. Ez az alsó-alemann költő résztvett Habsburgi Rudolfnak Ottokár elleni hadjáratában s minden bizonnyal Magyarországon is járt.⁸ Az ő változata dallamosabb, de egyúttal újra atektonikusabb szerkezetű:

Nu ist diu heide
in liechten kleide
worden bar unt ouch der gruene walt.
da vil schône
in suessem dône
sungen vogel ir stimme manigvalt.
dise not die klagent iunge unt alde.
mit gewalde,
twinget aber die bluomen rot der leide winter kalt.⁹

⁶ A problémához: K. Plenio, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*. 1917. 136, 16 ll. — W. Fischer, *Der stollige Strophenbau im Minnesang*, (Dissert.) 1932.

⁷ *Die grosse Heidelberger Liederhandschrift*, I. 1119—1120.

⁸ L. Grimme, *Die rheinisch-schwäbischen Minnesinger*, 1897, 75 ll.

⁹ *Die grosse Heidelberger Liederhandschrift* I. 837. — Magyar vonatkozásaira utal egyik dalában:

A negyedik változat szerzője Alexander mester — hazátlan, nyugtalan élete miatt a „vad“ A. — († 1290 körül), a Minnesangnak emberileg legrejtélyesebb alakjai közé tartozik.¹⁰ Allegorizáló szenvedélye már kortársait is meghökkentette, ma pedig megnehezíti verseinek értelmezését. A versszaktipust egyik szép vallásos dalában alkalmazza:

Herre got, dir sungen schone
 hiuten ist vor dyme throne
 cherubin unde seraphin
 Nuwez lob in hoer wunne.
 hiute untfienc ouch menschen kunne
 Den gotelichen vrede von yn.
 Hiute quam von hymele mere,
 Daz got mensche worden were.
 Daz ist uns ein hoch gewyn.¹¹

A versszak azt a ritkább képet rögzíti meg, amikor az előtag ritmikailag-metrikailag azonos az utótaggal, mind a kettőt csak árnyalatnyi különbség választja el a másodiktól, az elmosódó hármastagoltságot inkább csak a harmadik, hatodik és kilencedik sor rímközössége jelzi.

Walther von Prisach (Breisach) mester (megh. 1303 kör.) újra érvényt szerez a törvénynek. Ő is vallásos dalban él a formával:

Von got ein magt erkorn,
 rose ane dorn,
 der himel unt der erden frouwe.
 des tievels wider gang.
 der helle twang ein vang.

Daz si giht nein daz wort mir truren meret,
 daz si ia niht gegen mir sprichet,
 wie daz vröide mir zerbrichet,
 ia ist si neines al zerich,
 swer si daz gegen mir leret.
 Niemer tag ich dem gediene,
 ia daz holte ich ihr zewiene,
 ich holte irs in ungerlant
 daz sis mit willen tete,
 swa mir von ir rotem munde,
 ia der fröidebernden stunde
 würde fröide noch bekant.

Die grosse Heidelberger Liederhandschrift, I. 839. V. ö. *Minnesinger. Deutsche Liederdichter des zwölften, dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts*... von Fr. H. von der Hagen. Leipzig, 1838. II. 70.

¹⁰ L. M. Berger—Wollner, *Die Lieder des wilden Alexander*. Berlin. (Diss.) 1916.

¹¹ *Die Jenaer Liederhandschrift* I. Besorgt von Georg Holz. Leipzig, 1901, 41 l.

der iemer wernden wunnen schouwe,
 diu paradises porte wît,
 ein vinderin der gnaden zit,
 diu uns loste von des tievels trouwe.¹²

A hatodik változat Wernher von Hohenberg svájci gróf (megh. 1320) nevéhez fűződik. Történeti szerepe mindössze annyi, hogy a formai hagyomány folytonosságát bizonyítja és biztosítja:

Min vro minnekliche minne,
 war umbe hant ir mir die sinne
 so ser so vast an si gewant,
 das ich ir nit mag entwenchen.
 zwar ir solt iuch bas bedenchen,
 unt ringen mir diu bant.
 nein ich wil doch nit endrinnen
 von ir mit hertzen noch mit sinnen.
 des si min triuwe mit eit ir pfant.¹³

A versszakképről már leolvashatók a formai-művészi lazulás jelei. A Minnesang utolsó korszakában járunk...

Feltűnő, hogy a bemutatott példák között nem találunk két azonosat. Ennek is megvan a maga törvényes magyarázata, akárcsak az atektónikus hármastagoltságnak: az az iratlan, de mindenkire kötelező tilalom, hogy egyik költő sem tulajdoníthatja el a másik nótáját és versszakformáját, kivéve az olyan esetet, amikor vitázva felelnek egymásnak. Minthogy pedig a legtöbb költő formai képzelete hamarosan kimerül, úgy bújnak ki a tilalom alól, hogy nyugodtan kisajátítják egymás formáját, éppen csak hogy olyan metrikai-ritmikai változásokat eszközölnek rajta, amelyek az önállóság látszatát keltik. Ez aztán, tekintve, hogy több százan vannak, gazdag forrása a formák változatosságának.

Az egyetemes középkori világképpel, a formáló „ordo“-val s a fegyelmező „gradualismus“-sal együtt a Minnesangnak is lejár az ideje. Józanabb polgári és városi környezetben, új társadalom- és művelődés-lélektani feltételek között értelmét veszti az a valóságfeletti fiktív valóság is, amely valamikor létrehozta és kivirágoztatta. Törvényes és törvénytelen jogutódai, a mesterdal és a társadal, az egyházi és világi „népköltészet“ kivetkőztetik fül- és szemkápráztató gazdagságából. A hármastagoltság törvénye még sokáig érvényben van. A dallam és a szöveg szövetsége, vagy ha úgy tetszik: együttélése is megmarad, noha mindkettőt lényeges strukturális változások érik. De a régebbi, lüktető szerinti való, ütemező versépítés elve egyre szorosabb, feltétlenebb egyezményre lép az ellenőrizhető

¹² Die grosse Heidelberger Liederhandschrift I. 970.

¹³ Die grosse Heidelberger Liederhandschrift, 113.; K. Bartsch, Die Schweizer Minnesänger. Frauenfeld, 1886, 278 l.

szótagoló eljárással, a versszerzőket nem köti semmiféle tilalom, hogy ne éljenek az örökölt, közkeletű nótá- és formakinccsel. Az atektónikus sokféleséget és sokhangúságot egyre inkább architektonikus egyféleség és egyöntetőség váltja fel. Ennek a folyamatnak érzékeny hordozója és kifejezője a vers lelke, a versszak. A mi versszakunk. Érdekes, hogy (talán szerkezeti-művészi okokból) nem népiesedett el, nem „süllyedt le” olyan mértékben s nem lett olyan népszerű, mint a német népköltészet kedves alakja, a rokon *Stabat mater dolorosa*-típus (a a b c c b), amely a XVI. század óta nálunk is meghonosodik. Mindenesetre feltűnő, hogy a kor mértékadó gyűjteményeiben (Klara Hätzlerin daloskönyve 1471; az Augsburgi, a Locheimi, Münchener, Rostocki daloskönyv: XV. század) csak távoli rokoni kaptak helyet,¹⁴ a típust magát viszont csak a Nithart von Riuwental nevét bitorló két kései vers képviseli két változatban.

Az egyik változat szerkezetében, nyelvében archaikusabb:

„Nu wil ich mich vröuwen gen disem meien,
unt wellen uns gar üppiklichen zweien.“
Also rett'er unt sin gesellen beid'.
Ich hab der lieben gedienet also lange
manege zit hovelich mit minem gesange,
der gelwen bluemlin brachen wir uf der heid',
die truog ich mit mir hin zuo dem tanze;
als min vröude diu wart wider ganze,
da ich an sach die diern so gemeit.

(Ez a vers belekerült az Arnim—Brentano-féle Wunderhornba.)

A második változat modernebb s az ütemezés meg szótagolás egyeztetésével átvezet a következő korszakba:

Sie sazen über einen tisch,
die buren waren alle vrisch

¹⁴ Már Heinrich von Morungennél (XII. sz. vége, XIII. sz. eleje) feltűnik s a XVII. századig él a következő, egy sorral bővített típus:

Sach ieman die frowen,
die man mac schouwen,
in dem venster stan.
diu vil wol getane,
diu tuot mich ane
sorgen die ich han.
si liuhtet, sam der sunne tuot gen dem liechten morgen.

ê was si verborgen,
do muost ich sorgen,
die wil ich nu lan...

Die grosse Heidelberger Liederhandschrift I. 226. — Azóta sokszor pl.: *Liederbuch der Clara Hätzlerin* ed. C. Haltaus Quedlinburg u. Leipzig, 1840. 46 l. No. 40.

unt wolten sich ervüllen:
 „Schenket in, und lebet woll
 unt trahet, daz ir werdet voll!“
 sprach Rüdel von der Grüllen.
 „Wir wellen han ein abentanz“
 so sprach der Franz,
 „als wir uf hoch zit süllen.“¹⁵

Ezzel a felszínen is nyomon követhető hagyomány egyelőre megszakad s csak a reformáció első évtizedeiben újul meg ismét, egyfelől bizonyos archaizáló kísérletek,¹⁶ másfelől a hugenotta zsolttáros könyv elemi hatása alatt.¹⁷ Elsőnek a mese- és drámaíró meg zsolttárszerző Burkart Waldis¹⁸ alkalmazza a versszakot. Róla mindenesetre tudjuk, hogy a régi versgyakorlatból indult ki, de az időszerű francia divattól sem idegenkedik. Az ő változata (egyenlő periódusok, azonos lüktető- és szótagszám az azonos funkciójú sorokban) a kor közkeletű típusát mutatja. Képlete: a a b / c c b / d d b /:

4 4 8 4 4 8 4 4 8

Gott rüfft und schreit
 sein stimm aussbreyt,
 auss Zion bricht herfür sein wort
 Und sagt, dass Er
 allein sei der
 der sein volck richt und hilfft jn fort.
 Auss aller not,
 sünd, hell und todt
 hilfft er und ist ein trewer hort.¹⁹

Emellett a régibb szabású, atektónikusán hármas tagolt-ságú versszakkép is jelentkezik az alnémet Hermann Wepsenél

2 2 3 3 2 3 4 4 3
 (a a b / c c b / d d b):
 4 4 7 4 4 7 8 8 7

¹⁵ A „Neidhart Fuchs“ néven ismert s a XV. sz. végén, 1537-ben és 1566-ban megjelent verses népkönyvben. V. ö. J. F. Rabinowits, *Probleme der Neidhartforschung*. (Dissert.) — Amsterdam, 1928. — Mindkét verset közli Fr. H. von der Hagen, *Minnesinger*, III. 299 ll. és 320 ll. — M. Haupt—E. Wiessner kiadása (*Neidharts Lieder*. Leipzig, 1923.) természetesen kirekeszti az ál-Nithart-versek közül.

¹⁶ L. A. Heusler, *Deutsche Versgeschichte*, III. 10 ll., 22 ll.

¹⁷ L. F. Bovet, *Histoire du psautier*. Paris et Neuchatel 1872; *Enzyklopädie für ev. Kirchenmusik*, 1890. 2. 754 ll. — G. Müller, *Geschichte des d. Liedes*, München, 1925. 12. — E. Trunz, *Die d. Übersetzungen des Hugenottenpsalters*. Euphorion, XXIX. 1928, 582 ll. és u. a. *Studien z. Geschichte der d. gelehrten Dichtung... I. A. Lobwasser*. Diss. Berlin, 1932. 28 ll.

¹⁸ L. M. Horn, *Der Psalter des Burkard Waldis*, Halle a/S. 1911.

¹⁹ *Der Psalter, In Neue Gesangsweise und künstliche Reimen gebracht durch Burcardum Waldis*. Frankfurt am Meyn 1553. 84 l.: Psalm L.

Och ungeval
 wo mennichmael
 krenkstu my moedt und sinne,
 Gryss, graw unnd oldt,
 mäckstu my baldt,
 dat byn ick worden inne:
 Myn gelück ist kleiner denn ein Haer,
 ich lyd groth Armodt und Geuhar
 und hebb gar neen gewinne.²⁰

Ezt a versszakot két vonatkozása emeli ki helyi igénytelenségéből. Elsősorban is olyan istenes énekhez tartozik, amelyet szerzője világi nótára világi szövegből „írt át“ (Kontrafaktura). Az „átírásnak“, erkölcsi-szellemi „átültetésnek“ ez a gyakorlata igen régi. Már a középkor is jól ismeri.²¹ Különösen termékenynek bizonyul a misztika idején és a reformáció korában (Luther).

Wepse profán mintáját megtaláltam egy 1582-ben megjelent daloskönyvben.²² Összehasonlításként közlöm a dal első versszakát:

Ach winter kalt
 wie manichfalt
 krenckst du mein hertz, mut und sinne,
 Graw und alt
 machst du mich bald,
 das bin ich worden inne.
 mein glück ist kleiner als ein haar,
 darzu ist mir mein seckel leer,
 dis jar ist mir von kleinem gewinne.

A versszakkép a Wepseéhez képest szabadosabb, fegyelmezetlenebb, úgyszólván versszakonként változik, ebben nyilván a dallam „kilengéseihez“ alkalmazkodik. De ennél fontosabb, hogy tudomásunk szerint egyetlen emléke a lesüllyedt, elnépiesedett, ha úgy tetszik: felszabadult típusnak, amelyet nem köt sem eszmekör, sem osztály, sem hely, sem idő, amely éppen ezért dallamostul bárhol és bármikor meghonosodhatik. Tekintve a típus nagy változékonyságát és alkalmazkodóképességét, nem lehetetlen, hogy lappang valahol olyan világi változata is, amelyet Balassi is hallhatott és megjegyezhetett magának (Wepse második jelentősége, hogy segített felhívni a figyelmet erre az összefüggésre).

De térjünk vissza az irodalmi változatsorhoz.

²⁰ *Nye Christliche Gesenge unde Lede...* Dörch Hermannum Vespasium. Lübeck, 1581. No. XIII.

²¹ L. K. Hennig, *Die geistliche Kontrafaktur im Jahrhundert der Reformation*. Halle, 1909. — L. Berthold, *Beiträge z. hochdeutschen geistlichen Kontrafaktur*, Marburg, 1920. (Dissert.).

²² *Das Ambraser Liederbuch vom Jahre 1582*. Herausgeg. von Jos. Bergmann. Stuttgart, 1845. 22—23 l.

Népszerű lehetett a forma a cseh-morva testvérközösség német énekszerzőinél. Az egyik — Michael Thamm — elég szabadon építkezik (a a b / c c b / d d b):

Das sind, merck
gute werck,
die Gott der Herr gebeut,
Nach sein gfallen
von uns allen
foddert allezeit:
hat geschaffen
zus liechts waffen
uns in Christo zubereit.²³

Egy másik testvér, Valentin Schultz, változata az utolsó sor híján következetesen egyöntetű (a a b / c c b / d d b):

Hilff mir, o Herr,
durch deine ehr
aus leid und verderben.
Hilff mir mein hort,
durch dein rein wort,
las mich dein gnad erben.
Steh mir hie bey
und mach mich frey,
las mich nicht in sünden sterben.²⁴

Legszívesebben termékeny szerzőtársuk, Peter Herbert, él a versszakkal, mégpedig több változatban. Az egyikben egy szótag híja az architektónikus jellegnek. Képlete: a a b / c c b / d d b;²⁵ a másik pontos mása a Burkart Waldisének, a a b / c c b / d d b képlettel.²⁶ A harmadik végre szótagszámra is, úgy amint Balassinál találkozunk vele. Képlete: a a b / c c b / d d b:

Der milde, trewe Gott
hat den menschen aus gnad
zu seinem Bild geschaffen.
Und, wie seim bild gebürt,

²³ *Kirchengeseng, darinnen die Heubtarticke des Christlichen glaubens kurz gefasset und ausgeleget sind* [Prag] 1566. 254 l. V. ö. Ph. Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied*. IV. Leipzig, 1874. 382 l.

²⁴ *Kirchengeseng*, 206b l.

²⁵ *Kirchengeseng*, 7 l.

²⁶ *Kirchengeseng*, 135 l.

schön geschmückt und geziert
mit seines Liechtes waffen:

Er aber kam zu fall
auff diesem jamerthal,
und fiel in Gottes straffen.²⁷

Ezzel az eszményi típus a gyakorlatban is valósággá lett. Csak a teljesség kedvéért említjük, hogy a magyar vonatkozásairól ismert Christoph Demant,²⁸ költő és nótaszerző egy személyben, Orlando di Lasso tanítványa,²⁹ a franciás-olasz barokknyitány egyik előkészítője, a korszak végén még egyszer alkalmazza, csekély módosítással, de — amire a középkor óta mindössze egy példa volt — világi dalban. Képlete: a a b | c c b |

d d b:

4 4 7

Amor du kind |
solt du sein blind |
wie ich wol hab erfahren |
meinem hertzen |
schaffst vil schmertzen {
daran thust du nicht sparen }
wie gwiss hast du |
getroffen nu |
mich in mein jungen Jahren.³⁰

Aztán jó sokáig eltűnik a szemünk elől s csak a felszín alatt él tovább. Az érett barokk leggazdagabb dalszemléje, a Venusgärtlein (1656), nem ismeri. A nevesebb költők mindvégig mellőzik. Csak nagysokára újítja meg Joh. Ulrich König udvari költő 1688—1744) Demant modorában. (Képlete: a a b / c c b / d d b.)³¹

Tipológiai szemlénknek végére értünk. Jól tudjuk, nem lehet teljes. De már eleve lemondtunk a teljesség filológiai lidércéről. Inkább csak ideiglenes s bármikor kiegészíthető anyaggal akarunk szolgálni egy versszakforma életrajzához, addig a pontig, amikor belép az első magyar lírikus formáinak világába. Az életrajz maga csak akkor írható meg, ha már a feladat másik részét is elvégeztük s feldolgoztuk a középlatin, a rokon román (francia-olasz) meg cseh és lengyel anyagot. Biztos kiinduló pontul szolgálhatna itt a Carmina Burana (ed. Schmeller, 56 l., CXLIX. sz.) egyik darabja:

Troie post excidium
dux Eneas Latium

²⁷ *Kirchengeseng*, 137. L. Trostler, *Festschrift f. G. Petz*, 142 l.

²⁸ *Tympanum Militare* 1600. V. ö. Bleyer, *E Ph K.* 1900, 381 ll.

²⁹ L. R. Kade, *Christoph Demant*, *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft*, 1890, 496 ll.

³⁰ *Neue Teutsche Weltliche Lieder | mit fünf Stimmen.* 1595, No. 21.

³¹ *Des Herrn von Königs Gedichte.* Dresden, 1745, 288, 290 l.

errans fato sequitur;
 sed errat feliciter,
 dum in regno taliter
 Didonis excipitur:
 'ei, si hospes felicior,
 hospitatrix largior
 aliquo percipitur'!

Az architektónikus elv, hármas tagoltság, rímelhelyezés a Balassi-versszaké, de persze az előzmények és a későbbi fejlődés ismerete nélkül egyelőre csak elszigetelt, léghijas térben álló adatról van szó.

A versszak „őstörténete“, alakváltozásainak háttere magában véve is tanulságos, mert világot vet az egymást leváltó stíluskorszakok és nemzedékek formáló akaratanak szerepére, amelyet különben olyan nehéz megközelíteni. Magyar szempontból, persze, az egész folyamatnak főleg az a fejezete érdekel, amely forma- és szellemtörténetileg már Balassit is magában foglalja. Ezúttal csak egy vonatkozásra hívom fel a figyelmet.

Balassi vallásos költészetének többek között két elsőrendű forrása van, az egyik közvetlen: a tulajdon, senki idegennel nem közös, legszemélyibb istenélménye, a másik nem kevésbé személyi és mély, de eredete szerint inkább közvetett-irodalmi jellegű, a Biblia zoltároskönyve. Ez a könyv századok óta ontotta az áhítat-anyagot, az istenélmény kép- és hasonlatkincsét, s hol nyílt, hol titkos munkatársa volt minden költőnek, aki töredelmes szívvel fordult istenhez vagy ünnepet celebrált neki, de soha még ilyen mértékben nem érezte felszabadító és vigasztaló hatását, mint a reformáció hőskorában. Különös véletlen, hogy a Balassi-versszak változatait ebben a korban kizárólag protestáns énekszerzők, zoltárfordítók és zoltárutánzók használják. Ma már vitán felül áll, hogy Balassinak ismernie kellett P. Herbertet, az övével teljesen azonos változat képviselőjét s ezen a réven szellemi körének képzetvilágát.* Egy szenvedélyes, formába kívánckozó vallásos öröklet és tartás találkozott itt egy vele rokon megformált, formáló és nagykorúsító erejű érzülettel és tartással. Ahogy a nemzeti nyelvű petrarkisták a világi költő nyelvét, úgy oldják meg a vallásos költőt a kor protestáns énekszerzői. Balassi kijárja fegyelmező terminológiai-formai iskolájukat. De van valami, amit nem kellett s nem is lehetett tőlük tanulnia, ami veleszületett: isten-

* Semmi feltevés nem változtat azon a tényen, hogy Balassi e strófával kapcsolatban nem német énekre, hanem a Lucretia nótájára, tehát magyar mintára utal. Az Euryalus-regény írója pedig szintén egy elveszett magyar ének első sorát idézi nótajelzésében. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a rövid sorok rímelésére Balassi maga tér át egy rímtelen időszak után. Uzusa eredetileg tehát eltért a fenn elsorolt német hagyománytól. Szerk.

élményének már említett legszemélyibb természete, feltétlen vallásos egocentrizmusa. Minden kozmikus vonatkozásnak ő áll a központjában. Ez az, ami áttüzesíti nyelvét, olyan meggyőzővé és maivá teszi költészetének vallásos részét. A kor, Luther istenfogalma: a kollektív „mi Istenünk“, Balassi huszonhárom istenes versében viszont húsz „én Uram“, „én Istenem“ áll szemben mindössze három „mi Istenünk“-kel...

FÜGGELEK:

A négyperiódusú Balassi-versszak.

Balassinak van egy négyperiódusú istenes verse. Buchanan szoltárparafázisa nyomán olasz ének nótájára írta (*Psalmi 27. translatio ungarico carmine iuxta Buchananani paraphrasin*). Versszakai a következő atektónikus képet mutatják: a a b / c c b / d d b / e e b:
 6 5 7 6 6 9 6 6 9

Az én jó istenem
 Ha gyertyám nékem
 Minden sötétségembe;
 S ha életemet őrzi
 S fejemet menti,
 Hát ki mint ijeszthetne?
 Hogyha sok ellenség
 Reám fegyverkezék,
 Tülok jóvoltából megmente;
 Rám gyühött szájukból
 Kívön ő markokból,
 Rajtam mert ingyen könyörüle.

A két utolsó periódus lezáró sora révén világosan elkülönül a két elsőtől. A versszak a maga atektónikus jellegével kétségtelenül az „olasz“ nótához igazodott. De ilyen nóta mind a mai napig nem került elő, úgyhogy ezt a kérdést — legalább egyelőre — bátran mellőzhetjük. Maradnának az alaktörténeti vonatkozások. Itt aztán már több a mondanivalónk.

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy ez az inkább művésziességű, semmint művészi versszakforma igen ritka. Balassi is csak egyszer él vele. De úgy látom, hogy ősalakja egyidős a háromperiódusú Balassi-versszakkal. Jóval szerényebb története közös szellemi-formai forrásvidékre, a középkori líra utal. Figyelemreméltó, hogy első ízben *Leich*³² ágyazva fordul elő.

A német *Leich*³² a középkori latin sequentiából alakult ki, akárcsak az ófrancia descort. Változó dallamhoz igazodó, vál-

³² L. I. Gottschalk, *Der d. Minneleich und sein Verhältnis zu Lai u. Descort*. Marburg, 1908. — Heusler, *Deutsche Versgeschichte II*, 332 l. — Gennrich, *Grundriss*, 96 l.

tozó szerkezetű s határozott elv szerint vissza-visszatérő tagokból, csoportokból áll, úgyhogy végül az egész vers arányosan tagolt építmény hatását tette valamikor a hallgatóra s teszi még ma is az olvasóra. Terjedelmének csak a művészi kiképzés törvénye szab határt. Van Leich, amely többszáz sorból áll: igazi gótikus versremek. Eleinte kizáróan vallásos tárgyú. Idővel elvilágiasodik (Tanzleich, Minneleich). Virágkora a XIII. század. Virtuóz költők kedves formája (Walther mindössze egyet írt).

A virtuózok közül való Ulrich von Winterstetten.³³ A XIII. század második felében működött. Sem egyéni tartása, sem egyéni hangja. Több Leichja van. A Nagy heidelbergi kéziratban is Leich vezet be verseinek ráánkmaradt csoportját. Ennek formailag elkülönülő első tagja³⁴ négy periódusból, 12 sorból áll. Képlete: a a b / c c b / d d b / e e b:

Uf lieben wan
ich alles gan
der schonen under ougen.
an allen wank,
ist min gedank,
bi ir dast ane lougen.
Nu dinge ich doch,
daz si mir noch
genade welle erzougen.
unt würde mir
ein gruoz von ir
mit minneblikem tougen.

A versszakkép belső szerkezete, külső elrendezése azonos a Balassiéval. Változata Winterstetten következő Leichjában,³⁵ másképen „lüktető“ sorokkal:

wil si,
so ist vri.
min lip vor selhem bande.
Ir iugende
tugende
erwelt hat für die schande.
wan sol
vil wol
gedenken ir ze dem besten in dem lande.
Swer reht
er speht,
ir lip unt ouch ir kiusche wol erkande.

Teljesen stílszerű, hogy ilyen hosszúlélekzetű versszak nyitja meg a német középkor legterjedelmesebb allegorizáló

³³ A. Selge, *Studien über U. von Winterstetten*. 1929.

³⁴ *Die grosse Heidelberger Liederhandschrift* I. 246.

³⁵ *Die grosse Heidelberger Liederhandschrift* I. 251. Ugyanez a változat ugyanabban a Leichban: 252.

erkölcsi világszemléjét, Hugo von Trimberg (1235—1313 között) *Rennerjét*:³⁶

Tihtens het ich mich verloubet
 Von der zit her, sit min houbet
 Maniger leie doene gewan:
 Sieden, diezen, siusen, singen,
 Zwitzern, gellen, snurren, klingen:
 Die doene ich gelernet han,
 Die mir vor gar unkunt waren:
 Biz ich kam gein fünfzig jaren:
 Dô houp sich ir ambet an,
 Daz mir tegelich erzeiget,
 Wie sich gein dem tôte neiget
 In alter zit wip und man.

Minél jobban távolodunk a „gótika“ délkörétől, annál kevesebbet érezni formáinak életet pótló és életet helyettesítő erejéből. O. von Wolkenstein (1337—1445) megpróbálja a lehetetlent s azzal áltatja magát, hogy a formanyelvvel együtt — ha csak néhány pillanatra is — sikerül átmentenie a halálraitélt világot. Dédelgeti, éli, izleli a formát s a nyelv akusztikai elemeit. (Egyik versében francia, latin, magyar, olasz, felnémet és alnémet, szláv szavak adnak egymásnak értelmetlen „hangtani“ találkozót).³⁷ Csodaszámba menne, ha elkerülné a mi versszakunkat, amely annyi virtuóz lehetőséget rejt magában. Csakugyan előkerül egyik versében, a rím minden fajtájával ékesen, a felelőtlen virtuozitás megnyilatkozásaként:³⁸

Durch toren weis so wird ich greis
 und mag bejagen klainen preis
 auff disem eis, es well sich dann verkeren.
 Und schier gedächt, wie das ich mächt
 dort kommen auss der tracken ächt
 derselb mich wächt, will ich sein nicht emperen.
 Das ist die hell mit irem slunt,
 darinn wol siben kamer grauslich sint erzunt.
 fund ich den funt, mein leid das wurd sich meren,
 Als Salomon gemeldet hat,
 mensch, wie du sündst, geleich vindst du die widerstat,
 gross freud und quat, der kauff ist nicht zu leren.

Oswald von Wolkenstein kortársa, Hugo von Montfort tiroli költő (1357—1423)³⁹ még egyszer felidézi a Minnesang el-

³⁶ *Der Renner von Hugo von Trimberg*. Herausg. von G. Ehrismann. Tübingen, 1910. 1 l.

³⁷ Turóczy—Trostler József, *A magyar nyelv felfedezése*. Budapest, 1933, 69—70. — H. Loewenstein, *Wort und Ton bei O. v. Wolkenstein*, Königsberg (Dissert.), 1932.

³⁸ *Die Gedichte O. von Wolkenstein*. Herausg. J. Schatz. Göttingen, 1904, 228. Nr. 98.

³⁹ *Hugo von Montfort*. Herausgegeben von J. E. Wackernell. Innsbruck, 1881. — H. Langenbucher, *Das Gesicht des d. Minnesangs*, 1930, 87 l.

süllyedt tündérvilágát, józan formalizmussal, hívő meggyőződés és meggyőző erő híján. Ő már csak a szöveget írja, a dallamot más szerzi hozzá. Felemás helyzetére jellemző, hogy az értelmüket vesztett képekkel és hasonlatokkal nem az elérhetetlen női eszményt, hanem feleségét ünnepli. Ezt teszi egyik három egyenlőtlen részből megépített versében is.⁴⁰ A második részben a négyperiódusú versszak típusra ismerünk. Új benne az ütemező-lüktető és szótagszámoló elv találkozása. Ha a lüktetők számát a betűk fölé írt számmal jelöljük, a következő képletet kapjuk:

^{4 4 3} a a b / ^{3 3 3} c c b / ^{4 4 3} d d b / ^{4 4 3} e e b:

Ich lob ir har gar wol gevar,
 ir claren ogen nimm ich war.
 mit scharpten lieben blikchen;
 ich lob ir zen für helfenbein,
 ir helsel runt und nicht ze klein:
 si ist mit guoten sitten.
 ich lob ir brüst für berlen wiss
 in rechter gröss nach allem fliss,
 untrüw ist da vermitten;
 ir achslen gsenkt ein klein ze tal,
 darzuo so sind si harmval:
 ir guet die sol ich bitten.

A versszak típus élete bizonyára nem szakad meg Hugo von Montforttal, de jóideig nem tudjuk követni. Mint sok más középkori formát, ezt is az egyházi költészet „konzerválja“. De csak másfél száz év múlva fedezzük fel újra ott, ahol a háromperiódusú versszak közeli változatát, Michael Thamm cseh-morva testvér-versei között.⁴¹ Képlete: a a b / c c b / d d b / e e b. (Az első és a harmadik, a második és negyedik periódus metrikailag-ritmikailag teljesen megfelel egymásnak):

Lieben Christen
 thut euch rüsten
 und leist euer pflicht.
 Denn der Heiland
 vermant allsand,
 spricht, lasst leuchten ewer liecht,
 Ein new wesen
 auserlesen,
 welchs für Gott ausbricht
 Aus dem hertzen
 one schmerzen
 und beweist des glaubens frucht.

⁴⁰ Wackernell, 64—65 l.

⁴¹ *Kirchengeseng*, 254 l.

Mindenesetre jellemező, hogy ez a forma is a cseh-morva testvérközösség érzületi világába torkollik.

Turóczi-Trostler József.

Deutsches zur Vorgeschichte der Balassi-Strophe.

Die Frage nach dem Ursprung und der Vorgeschichte der Balassi-Strophe hat die ungarische Forschung jahrzehntelang beschäftigt. Sie konnte erst gelöst werden, nachdem ich bei P. Herbert, einem Lieddichter aus dem Kreise der deutsch-böhmischen Brüder (*Kirchengeseng...* Prag, 1566), eine architektonisch genaue Entsprechung zu ihr gefunden hatte (*Die Anfänge der ung. Persönlichkeitsdichtung*, Festschrift für G. Petz Budapest 1933). Dieser Fund war umso aufschlussreicher, als er auch über andere Beziehungen gesinnungsgeschichtlicher Art, die zwischen Balassi und dem Kreis bestehen, einiges Licht verbreitete.¹ Dass der Schöpfer unserer Strophenform nicht in dieser Welt innerseelischer, formindifferenter Kräfte zu suchen war, dass man sie hier vielmehr als „gesunkenes“ Erbe überkommen hatte, stand von vornherein fest. So musste man denn rückwärts gewandten Blickes versuchen, zum strophenreichsten Quellgebiet, dem Minnesang vorzustossen. Die Erkundungsfahrt führte zu einem überraschenden Ergebnis. Der „Urtypus“ oder zumindest seine Varianten konnten im Zeitraum zwischen dem Herbst des Minnesanges und der Reformationszeit in siebzehn Fällen belegt werden. So ergab sich eine fast lückenlose Entwicklungsreihe. Sie setzt ein mit einem stimmungsvollen Lied Gotfrids von Neifen, das das typische Motiv: Winterklage und Liebesschnsucht anschlägt. In seiner Nähe stehen — auch motivisch mit ihm übereinstimmend — Der von Obernburg und der Püller. Es folgen Meister Alexander, bekannt durch sein einzigartiges Kindheitslied, der Niederalemanne Meister Walther von Breisach, beide mit religiösen Stücken. Ein konventionelles Liebeslied des Schweizer Minnesängers Wernher von Hohenberg (gest. 1320) schliesst vorläufig die Reihe ab. Bauidee und Anlage, Gesetz der Dreiteiligkeit (Stollen und Abgesang) werden bis zuletzt gewahrt, selbst als die Strophe nach langer Pause und verborgener unterliterarischer Existenz um die Wende des 14. zum 15. Jahrhundert unter den Liedern des Schwankbuches „Neidhard Fuchs“ wieder auftaucht, ja noch volksliedmässig umgeprägt (*Ambraser Liederbuch* 1582) hält sie zäh am äusseren Schema fest. Ihre Wandlungs- und Anpassungsfähigkeit wird bezeugt durch die Bereitschaft, mit der sie sich der neuen Religiosität der Reformationszeit öffnet. Gepflegt wurde sie vor allem von Lieddichtern der deutsch-böhmischen Brüdergemeinde, in deren Gesangbuch sie wiederholt nachgewiesen werden konnte (Michael Thamm, Val. Schultz, P. Herbert). Dazu kommen noch Burkart Waldis, dem Hugenottenpsalter verpflichtet (Der Psalter 1533), und der anspruchslosere Niederdeutsche Hermann Wepse (*Nye Christliche Gesenge* 1581). Doch erst aus der „unio mystica“ mit dem ungarischen Lyriker geht die entleerte, unpersönliche Strophenform verjüngt hervor: er leihlt ihr wieder persönlichstes Leben und den Atem unabgeleiteter seelischer Triebe. Von deutschen Dichtern versucht sich Christoph Demant, der erlebnis-ausdruckstypisch schon zum barocken Raum hinüberleitet, noch einmal mit dem Schema (*Neue Teutsche Weltliche Lieder* 1595). Dann

¹ Es steht immerhin fest, dass der ung. Dichter bei der Anwendung dieser Strophe auf ungarische Melodien hinweist. *Anm. d. R.*

entzieht es sich für lange Zeit jedweder Kontrolle. Massgebende Sammlungen des 17. Jahrhunderts, wie das Liederbuch Pauls v. d. Aelst oder das *Venusgärtlein*, kennen es nicht. „Volksläufig“ scheint es nicht geworden zu sein. Es fehlt in G. Pohls Bestandesaufnahme der deutschen Volksliedstrophen (*Palaestra*, 1921, S. 192 ff). Erst vom Hofdichter und Gottsched Gegner Joh. Ulr. König (*Gedichte* 1745) wird es noch einmal heraufbeschworen. (Eine letzte Arbeit — die Durchforschung der mittellateinischen und romanischen Dichtung — ist hier noch zu leisten. Auszugehen ist wohl von *Carmina Burana*, CXLIX, *Troie post excidium*.)

Der Anhang behandelt einen komplizierten Strophenbau Balassis — den viergliedrigen Zwölfzeiler mit dem Reimschema a a b / c c b / e e b / f f b, der vom Dichter selbst nur einmal verwendet wird — und setzt ihn in Beziehung zu deutschen Vorformen und Entsprechungen bei dem Virtuosen U. von Winterstetten, dem Moralisten Hugo von Trimberg, dem höfischen Nachzügler Hugo von Montfort und dem einzigen Lyriker des grossen Umbruchs, Osw. von Wolkenstein. Es ist bezeichnend, dass schliesslich auch diese Form in die Welt der deutsch-böhmischen Brüder mündet (M. Thamm). Das Merkwürdige bleibt, dass Balassi sie auf eine italienische Melodie gedichtet hat.

Josef Turóczi-Trostler.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A kolophoní Mimnermos és hazája, Smyrna.

Mimnermos Suidas szerint Κολοφώνιος ἢ Συμρναῖος ἢ Ἀστυπάλαιος. Strabonnál (XIV 643) olvassuk: ἄνδρες δ' ἐγένοντο Κολοφώνιοι τῶν μνημονευομένων Μίμνερμος. . . Proklos chrestomathiája (Phot. bibl. 239, p. 319 b) λέγει δὲ καὶ ἀριστεύσαι τῷ μέτρῳ Καλλινόν τε τὸν Ἐφέσιον καὶ Μίμνερμον τὸν Κολοφώνιον.¹ A hagyomány alapján tehát Mimnermos hazáját méltán láthaták Kolophon városában. Van azonban magának

¹ Athenaios (XIII 597 a) a kolophoní Hermesianaxszal kapcsolatban említi Mimnermost, Hermesianax viszont (Athen. 597 f—598 b, fr. 2 Diehl) az ugyancsak kolophoní (Suid. s. v.) Antimachos mellett szól róla, midőn elégiáinak harmadik könyvében κατάλογον ποιείται ἔρωτικῶν. Maga Mimnermos költeményeiben megemlékezett Kolophon alapítójáról, a pylosi Andraimonról (Strab. XIV 633). Mindez kolophoní származására magyarázható. — Hogy Suidas astypalaiainak mondta Mimnermost, ez Wilamowitz számára (Sappho u. Simonides 281) „ganz unverständlich“. Heinemann (Stud. Solonea, diss. Berlin, 1897. sent. contr. 2, idézve Jacobynál Zu den älteren griech. Elegikern. Hermes 53, 269, jegyzet) a Strabonnál (XIV 634) előforduló παλαιὰ Συμρνα-*ra* vezet vissza ezt a hagyományt. Maga Jacoby valószínűnek tartja, hogy Mimnermos valami elveszett költeménye adott alapot arra, hogy őt későbbi időben astypalaiainak tartásák. Még a legvalószínűbb Flach (Gesch. d. gr. Lyrik I, 173) feltevése, hogy Mimnermos életének végét a kosi vagy a samosi Astypalaiában töltötte. Smyrna és Kolophon t. i., amely városok valamelyike hazája volt, áldozatul estek a lydek támadásainak.

Mimnermosnak egy töredéke, amely amellest szól, hogy a költő Smyrnában élt (fr. 12 Diehl ap. Strab. XIV 634).²

A görög irodalom újabbkori kutatóinak egyik része azt vallotta, hogy Mimnermos kolophonai származása (Wilamowitz: Sappho u. Simonides 281) die geltende Lehre der alexandrinischen Grammatik..., und man soll es sich zweimal überlegen, ehe man von dieser abweicht. Ehhez képest inkább a Mimnermos-töredéket (fr. 12 Diehl) igyekeztek úgy értelmezni, hogy az a hagyománnyal összeegyeztethető legyen. Mimnermosnak Smyrnához való szoros kapcsolatát viszont egyszerűen azzal a ténnyel magyarázták, hogy Smyrnát kolophoniaiak foglalták el s ezek lakták Mimnermos korában. A császárkorban azután (Wil. i. h. 281) konnte... Smyrna, die Grosstadt einen berühmten Kolophonier annekturen, weil Kolophon ganz verkommen war.³

Más kutatók viszont a költő saját szavait véve alapul, azt vallották, hogy Mimnermos hazája valóban Smyrna volt; hogy a későbbi hagyományban mégis kolophonai származásának emléke jutott túlsúlyra, ez egyfelől a Mimnermos korabeli smyrnaiak kolophonai eredetével függ össze; másfelől azzal (Jacoby, Hermes 53 [1918], 269), dass Kolophon eine Tradition hatte, die ungebrochen bis in die hellenistische Zeit dauerte, während Smyrna tot war...⁴

Smyrna östörténetére vonatkozóan egyetlen hitelesnek tekinthető hagyományunk van (Her. I 16, 150; Metrodoros fr. 3 Jacoby ap. Plut. Quaest. conv. 694 a; Kallimachos ap. Athen. VII 318 c; Paus. VII. 5,1). Eszerint a kisázsiai partok görög kolonizációja után Smyrna az aiol városok közé tartozott.⁵ Egy alkalommal kolophonai emigránsokat

² Jól összhangban áll ezzel, hogy Suidas említett adatán kívül egyéb kapcsolatról is tudunk Smyrna és Mimnermos között. Így Mimnermos megénekelte (Paus. IX 29,4) a smyrnaiak küzdelmeit Gyges ellen. Továbbá a római időkben egy Μυμνέπειον nevű épület (C I G 3376) volt Smyrnában.

³ Mimnermos kolophonai származását vallják Wilamowitzon (i. h. 281 kkv.) kívül, aki legvilágosabban foglalta össze mindazt, ami másokat is ennek a hagyománynak védelmezésére indíthatott, Hermann Ulrici: Gesch. d. hell. Dichtkunst (Berlin, 1835) II 424, Bernhardy: Grundr. d. gr. Lit. II³ (Halle, 1867) 506 kv., Bergk: Gr. Lit.-gesch. II. (Berlin, 1883) 259, Pasquali: Studi Italiani di fil. class. n. s. 3 (1923) 302 kv., Schmid—Stählin Gesch. d. gr. Lit. I 361 (München, 1929).

⁴ Jacoby mellett, — akinek alapvető tanulmánya (i. h. 262 kkv.) nagy alaposággal bizonyítja, hogy Mimnermos 12. fr.-t csakis olyan ember írhatta, aki Smyrnában élt — Mimnermos smyrnai származását fogadták el Schönemann: De Mimnermi vita et carminibus Gotting. 1823 (idézve Ulrici i. h. 424), K. O. Mueller: Gesch. d. gr. Lit. I⁴ (Stuttgart, 1882) 70, Flach: Gesch. d. gr. Lyrik I (Tübingen, 1883) 173, Busolt: Gr. Gesch. II² (Gotha, 1895) 469 kv. jegyzet, Beloch: Gr. Gesch.². I 1, 315, I 2, 360 kv. (Strassburg, 1912—1913). Ed. Meyer: Gesch. d. Alt. III³ (Stuttgart, 1937) 570.

⁵ Strab. XIV 634 egy olyan hagyományt ismer, amely szerint Smyrnát először ephesosi ionok vették birtokukba. Az aiolok ezektől foglalták el s az aioloktól viszont a kolophoniaiak. Smyrna Ephesusból történt alapítása azonban meglehetősen zavaros s egészen bizonyosan az ephesosi Artemidorostól (akit Strabon egyebek mellett az ion gyarmatosítás leírásánál is főforrásként használt) származó lokálpatrióta mese. Mimnermos töredéke, midőn egészen határozottan

fogadtak be a smyrnaiak városukba. A jövevények azután, mikor a benszülött lakosok a falakon kívül ültek meg egy Dionysos-ünnepet, bezárva a kapukat, nem engedték őket visszajönni Smyrnába. A többi kisázsiai aiolok fegyverrel siettek a szerencsétlenül járt smyrnaiak segítségére, de a várost a kolophoniatól visszavenni nem tudták. Csak az ingóságot adták ki a kolophoniak a smyrnai öslakosságnak, amely azután szétszóródott a többi kisázsiai aiol városba. Smyrna így a VII. század elején, mindenestre 688 előtt (Paus. V 8,7) ion kolophoniak birtokába került s tízenharmadikként csatlakozott az addig 12 városból álló ion szövetséghez. Ezeket a történelmi előzményeket ismerve, Mimnermos 12. fragmentumának (Diehl) íróját csakis a Smyrnába került kolophoniak leszármazottjának lehet tekinteni. Mondhatta volna-e más magáról, illetve őesiről:

ἐπέιτε Πύλον Νηλήιον ἄστῳ λιπόντες
 ἰμερτήν Ἀσίην νηυσὶν ἀφικόμεθα,
 ἐς δ' ἐρατὴν Κολόφωνα βίην ὑπέροπλον ἔχοντες
 ἐζόμεθ' ἀργαλέης ὕβριος ἡγεμόνες·
 κείθεν † διασπέντος ἀπορνύμενοι ποταμοῖο
 θεῶν βουλῆ Σμύρνην εἰλομεν Αἰολίδα.

Wilamowitz (i. h. 283) a Strabon-hellyel kapcsolatosan, ahol a töredéket megelőző szavak: Μίμνερμος ἐν τῇ Ναυνοί φράζει μνησθεῖς, ὅτι περιμδχτος ἀεί..., megpróbál ugyan egy másfajta értelmezést: „Um Smyrna wird immer gekämpft, seit wir, die Auswanderer von Pylos, die nun in Kolophon sitzen, und den Aeolern abgenommen haben.“ Der Gegensatz von ἐζόμεθα es εἰλομεν ist ganz unzweideutig; jedes natürliche Verständnis kan nur schliessen, dass hier ein Kolophonier redet... A valóság ezzel szemben az, hogy a ἐζόμεθα és εἰλομεν közt feltétele-

Aiolis Σμύρνη-ről beszél, annyira elüt a Smyrna ephesosi alapítását hangsúlyozó Artemidoros-féle elbeszéléstől, amellyel együtt olvasható Strabonnál, hogy Kramer (Jacoby i. h. 264, 3. jegyz. idézi) a szövegbe került lapszéli jegyzetnek tekinti. Helyesebb ennél Jacoby (i. h. 262 kkv.) felfogása, aki felteszi, hogy Strabon Artemidoros mellett valami más forrást is használt ennél az elbeszélésnél s innen való a Mimnermos-idézet; persze a kétféle forrás adatainak gondos összeolvasztására nem vetett súlyt s ebből ered a bántó mozaikszerűség, sőt ellentmondás. Még kevesebb hitelt érdemel az a hagyomány (ennek némi nyoma Strabonnál is van), amely Smyrna nevét egy amazontól származtatja s viszont a város alapítását az amazonokat legyőző athéni Theseussal hozza kapcsolatba (Aristides a προσφωνητικός Σμυρναϊκός-ban és a Σμυρναϊκός πολιτικός elején meg egyebütt is; a helyeket lásd összegyűjtve Rohde: Kl. Schr. I, 12 kkv.; v. ö. Anth. Pal. XI. 442 = Vita Homeri 5, p. 29, v. 28—33 ed. Wilamowitz). Ezt félreismerhetetlen politikai céllal koholták: Smyrnának az aioloktól való erőszakos elragadását volt hivatva igazolni annak a bizonyításával, hogy a város már az aiol uralmat megelőzően athéni, tehát ion volt s az ionok így jogos tulajdonukat vették vissza Smyrna elfoglalásával. Az athéni Theseus személyének előtérbe jutásához különben az is hozzá járulhatott, hogy Smyrna alapításának eredeti aiol hagyománya szerint azt az előkelő polgárt, aki a Smyrnát alapító kymeiek vezetője volt, szintén Theseusnak hívták (Pseudoherodotos: vita Homeri 2, 38). V. ö. K. O. Mueller: Gesch. d. gr. Lit. I^a 63 kkv.; Rohde i. h.; Wilamowitz: Die Il. u. Hom. 420.

zett ellentét, a praes. impf. („sitzen“) és aor. („abgenommen haben“) ellentéte egyáltalán nincsen meg. ἐζόμεθα éppen úgy aor. ἐζόμεν aor.-formából, mint pl. Od. κ. 63-ban ἐλθόντες δ' ἐς δῶμα παρὰ σταθμοῖσιν ἐπ' οὐδου ἐζόμεθα („... a küszöbre leültünk“). Annál kevésbé lehet ἐζόμεθα a Mimnermos-idézetben impf. értelmű, mert mellette ἐς δ' ἐρατὴν Κολόφωνα hova kérdésre felelő határozó sem férne össze az állapottal kifejező impf. jelentésével. Különben is a régibb görög irodalom ἐζόμεν-hoz tartozó impf.-formát nem ismer egyetlen sokat vitatott s kétesnek tekinthető Homeros-helytől (κ. 378) eltékvé.⁶

Ugyanakkor, midőn Wilamowitz értelmezése, amely a kérdéses töredéket egy kolophonni ember irásának mutatná, ilyen formán teljesen tarthatatlannak bizonyul, Jacoby (i. h. 270 kv.) a κείθεν áporνύμενοι kifejezésben annak jelét véli felismerni, hogy a fragmentum írója nem élhetett Kolophonban. Oder kann ein Kolophonier in Kolophon von Kolophon sagen κείθεν áporνύμενοι? Die Frage stellen heisst sie verneinen. Allitása igazolására egy sor idézetet ad (Il. E 104, Hesiod. Theog. 9, Homer. epigram. 4, 8.; delosi Apol. hymn. 29, Pindar. Pyth. I 65), amelyekben az áporνύμενος participium (mint a prózai nyelvben a neki megfelelő ὀρμύμενος, Her. V 125) a végleges eltávozás fogalmát rejtene magában. Idézetei azonban nem meggyőzőek. A homerosi Apollon-hymnosban (29) ἐνθεν áporνύμενος πᾶσι θνητοῖσι ἀνάσεις semmiesetre sem annyit jelent, hogy Apollon Delost végleg elhagyva, ellenkezőleg éppen, hogy Delosban székelve oda vissza-visszatérve uralkodik mindenen.

Nem az áporνύμενοι, hanem a κείθεν szó, amelyik teljesen biztos kritériuma annak, hogy a töredék írója nem élhetett Kolophonban. κείθεν (= ἐκείθεν) határozószót annak a helynek megjelölésére, ahol a beszélő van, soha nem használhat a görög. Mi itt csak néhány olyan idézet felemelítésére szorítkozhatunk, ahol a beszélő első személyt használ, mint töredékünkben is és a tőle rendszeren hangsúlyozottan távollévő helyeket, személyeket, tárgyakat jelöli az (ἐ)κείθεν szóval. Eur. Iph. Taur. 1409 kv.:

κἀγὼ μὲν εὐθύς πρὸς σέ δευρ' ἀπεστάλην
σοι τὰς ἐκείθεν σημανῶν, ἀναε, τύχας

Soph. Trach. 630 kv.:

... δέδοικα γάρ
μὴ πρῶ λέγοις ἂν τὸν πόθον, τὸν ἐξ ἐμοῦ
πρὶν εἰδέναι τὰκείθεν εἰ ποθοῦμεθα

Aristoph. Aves, 1168 kv.:

ὄδε φύλαξ γὰρ τῶν ἐκείθεν ἄγγελος
ἐσθεῖ πρὸς ἡμᾶς δεῦρο...

Plat. Cratyl. 403 d.: φῶμεν... οὐδένα δεῦρο ἐθέλησαι ἀπελθεῖν τῶν ἐκείθεν.
Dionys. Hal. A. R. III 9.: πεπύσμεθα παρὰ τῶν ἐκείθεν ἐξων...
Od. ν, 278.: ... κείθεν δὲ πλαγχθέντες ἰκάνομεν ἐνθάδε.

⁶ Jacoby i. h. 271 kv. gondolatmenetét adtuk, aki Wilamowitz interpretációjának tarthatatlanságát teljesen kimutatta. V. ö. még Buttmann: Ausf. gr. Sprachlehre II² (Berlin 1839) 201 kv.; Kühner-(Blass): Ausf. Gram. d. gr. Spr. I², 343; Brugman-(Thumb): Gr. Gram.⁴ 333.

Od. p, 53.: ὅτις μοι κείθεν ἀμ' ἔσπετο δεῦρο κίοντι.
 Il. Ω, 765 kv.:

ἦδη γάρ νῦν μοι τόδ' εἰκοστὸν ἔτος ἐστίν,
 ἔξ οὗ κείθεν ἔβην καὶ ἐμῆς ἀπελήλυθα πάτρης.

Aki Mimnermos 12. töredékében Kolophon jelölésére a κείθεν határozószót használta, az az ember, — tehát Mimnermos, a fenti idézetek tanúsága szerint, semmiesetre sem élhetett Kolophonban,⁷ hanem azoknak a kolophonai emigránsoknak a leszármazottja volt, akik Smyrnát a 7. század elején hatalmukba kerítették.

Pasquali (Studi Italiani di fil. class., n. s. 3. 1923, 302 kk.) felteveli, hogy Mimnermos Kolophonban élt, de a költő korában rehabilitálták azokat a kolophoniakat is, akik annak idején hazájukból Smyrnába emigráltak és aztán a várost hatalmukba kerítették. A rehabilitáció után a kolophoniak mint saját hódításukról beszélhettek Smyrna birtokba vételéről. Ezért írhat a Kolophonban élő Mimnermos többes első személyben Smyrna elfoglalóiról. (Pasquali fejtegetését Schmid—Stählin: Gesch. d. gr. Lit. I 361, 6. jegyz.-ből ismerem). — A többes első személy használatát ezzel meg lehet magyarázni, de κείθεν határozószót így sem írhatott volna Mimnermos Kolophonra vonatkozóan, ha ott lakik.

Azoknak a kutatóknak, akik arra a megállapításra jutottak, hogy Mimnermos hazája Smyrna volt (l. feljebb 4. jegyz.), ebben igazuk is van. Nincsen azonban igazuk akkor, mikor azt a hagyományt, amely Μίμνερος ὁ Κολοφώνιος-t ismer, egyszerűen kitalálásnak minősítik, úgy okoskodván, hogy a híres költőt hazájuk hírnevének öregbítésére későbbi időkben tették meg városuk szülöttjévé a kolophoniak. Igaz, az alexandrinus korszak tudósai éppen úgy, mint a modern tudósok is, már azt az értelmet tulajdonították a kolophonai Mimnermosról szóló hagyománynak, hogy eszerint Mimnermos szülő és lakóhelye Kolophon kellett, hogy legyen. Ez pedig így nem igaz; Mimnermos Smyrnában született és élt. De a Μίμνερος ὁ Κολοφώνιος hagyománya mégsem kitalálás. Kolophonai volt, kolophoninak vallotta önmagát Mimnermos abban az értelemben, ahogyan kamarinainak vallotta magát Parmenides, aki a 63. olympiason 528-ban győzött (Diodor. I 68; Euseb. Chron. I. 101 kv. Schoene), — kamarinainak vallotta s mint ilyent hirdette ki magát az egész hellén világ legnagyobb közös ünnepére messi földről összegyűlt nép előtt, pedig nem Kamarinában élt, valószínűleg nem is ott született. Kamarinát éppen egy negyedszázaddal előbb a syrakusaiiak földig rombolták⁸ s hontalanná vált lakói más városokban

⁷ Ha maga ott élt volna s ősei, akik Smyrnát meghódították, Kolophonban maradtak volna, valószínűleg ἔνθεν... ἀπορνύμενοι... θεῶν βουλή Σμύρνην εἰλομεν Αἰολίδα szavakkal énekelte volna meg őket, mint ahogy a homerosi Apollon-hymnos (29) a Delosban székelő istent ἔνθεν ἀπορνύμενος πᾶσι θνητοῖσι ἀνάσσεις szavakkal dicsőíti. Igaz, hogy az ἔνθεν határozószó sem sajátos kifejezés annak a helynek a jelölésére, ahol a beszélő van. Viszont nem húzza alá a beszélő és a kérdéscs hely közti távolságot, mint (ἐ)κείθεν. Éppen ezért van rá eset, mikor a görög tényleg a beszélő helyének megjelölésére is használja: Eur. Suppl. 1015 kv. ἔνθεν ὄρμασω τάσδ' ἀπὸ πέτρας πηδήσασα πρὸς ἔσω. Luc. evang. 16, 26: μεταῦ ἡμῶν καὶ ὑμῶν χάσμα μετὰ ἐστήρικται... διαβῆναι ἔνθεν πρὸς ὑμᾶς μὴ δύνωνται (varia lectio ἔνθεν] ἐντεῦθεν).

⁸ Thuk. VI 5: ἀναστάτων δὲ Καμαριναίων γενομένων πολέμῳ ὑπὸ Συρακοσίων δι' ἀπόστασιν... V. ö. Philistos fr. 8 Müller; Freemann: Gesch. Sic.

találtak új hazát, de az egykori Kamarinából való szülők gyermeke, Parmenides, ha nem élt is Kamarinában soha, Καμρινάιος volt önmaga s kora hellénei szemében egyaránt.

És ez nem egyedül álló jelenség a görög történelemben. A trachisi Herakleiat⁹ pheraii Iason 370-ben árulás útján elfoglalta és lakóit elűzte. Aztán a falakat lerombolta és a városba malisiakat és oitaikat telepített.¹⁰ A világgá üzött s idegen városokban élő herakleiaiak, majd utódaik azonban több mint fél évszázad múlva is Ἡρακλεῶται-nak tudják és vallják magukat.¹¹

Timotheos, athéni hadvezér 365-ben elfoglalta Samost s az athéniak a szigetet kleruchosoknak adták, a samosiakat pedig kiutasították hazájukból.¹² Az így idegenbe telepedett családok tagjai még 45 esztendő múlva is Σάμιοι-nak számítanak a hellén felfogás szerint.¹³

II, 30 kv. Kamarinát (Euseb. Chron. canon. vers. Arm.) a 45. ol. 2. évében, 599-ben alapították s alapítása után 46 évvel (Skymnos 294—299) 553-ban dúlták fel a syrakusaiiak. Ugyanerre a dátumra vezet schol. in. Pind. ol. V. 16: Καμρίνα... ἐπικρατησάντων δὲ τῶν Συρακουσίων πορθεῖται τῆς ἡ' Ὀλυμπιάδος... A város területe lakatlan volt egészen míg Hippokrates, gelai tyrannos (Thuk. i. h.) újra betelepítette. Ez azonban csak az 5. század elején történt, mert Hippokrates 7 esztendő uralma (Her. VII 154—155) Anaxilaos rhegioni tyrannos, (Diodor. XI 48 szerint 494—476 uralkodott) uralkodásának elejével még összeesett (Her. VI. 23). 488-ban Hippokrates már nem él, mert utódja, Gelon (Her. VII 155) az ura ekkor Gelának (Paus. VI 9,4). — Parmenides mint ereje virágjában lévő atléta olympiai győzelmekor, 528-ban aligha lehetett több 25 évesnél s így maga már nem Kamarinában született, amelyet 553-ban leromboltak, hanem abban a másik városban, ahova szülei menekültek

⁹ A város zaklatott életét alapításától kezdve áttekinti Ed. Meyer: Theopomps Hellenika 116—118.

¹⁰ Diodor. XV. 57, Xen. Hell. VI 4,27. A leuktrai csatában 371 nyarán (Diodor. XV 51; Paus. VIII 27,8; Marm. Par.; Plut. v. Camil. 19, v. Ages. 28) a herakleiaiak spártai oldalon küzdenek (Xen. Hell. VI 4,8). Epameinondas első peloponnesosi betörése alkalmával, mikor Messenét is újra építette, 470/69 telén (Paus. IV 27,9; Plut. v. Pel. 24, v. Ages. 32; Xen. Hell. VI 5,20) herakleiaiak Spárta ellen harcolnak (Xen. Hell. VI 5,20). A két említett esemény között történt tehát, hogy Iason Herakleia régi spártabarát lakosságát elűzte és pedig 370-ben, mert Diodoros (i. h.) Dyskinetos archonsága évére (370—69) teszi.

¹¹ Diodor. XVIII 56 szerint 319 táján ezek a herakleiaiak szeretnének visszatérni 51 esztendeje elhagyott hazájukba, de Polyperchon makedón vezér nem engedi ezt meg, valószínűleg az akkor ott élő lakosságnak akarván kedvezni, amely a lamiai háborúban nem csatlakozott a görög lázadókhöz (Diodor. XVIII 11).

¹² Heracl. Pont. Pol. X 7 Müller, F H G II 216; Craterus fr. 15 Müller; Demosth. XV (pro. Rhod.) 9; Isocr. XV (π. ἀντιδ.) 111; Strab. XIV 638; Polyæn. III 10, 9—10; Aristot. Oecon. 1350 b. Az athéniak utóbb újabb gyarmatosokat is küldtek Samosra: scholion in Aeschin. I 53; Philochor. fr. 131 Müller. — Az időpontra nézve lásd kv. jegyzetet. V. ö. Beloch: Gr. Gesch. III 2e, 246; Diog. Laer. X 1; Diodor. XVIII 8.

¹³ Paus. VI 13,5 szerint: ... ἐν Ὀλυμπία Σκαῖος ἔστηκεν ὁ Δούριος Σάμιος, κρατήσας πύγμης παιδᾶς ... τὸ δὲ ἐπίγραμμα δηλοῖ τὸ ἐπ' αὐτῷ, νικήσαι

Miután 427-ben a spártaiak és thebailiak Plataiait hatalmukba kerítették és utóbb lerombolták,¹⁴ a város életben maradt lakóit az athéniak maguk közé fogadták s az athéni polgárok sorába iktatták; le származóik részére még a legmagasabb archoni tisztség elérését is lehetővé tették.¹⁵ Mégis több mint négy évtizedes athéni tartózkodás után is Πλαταιείς-nek mondják az egykori plataiaiakat s utódaikat.¹⁶

A 364. évi földrengést követő messeniai lázadás főfészkének, Ithomenak a védőit a spártaiak 455-ben szabad elvonulás feltétele mellett kényszerítették megadásra s a távozó messeniaiakat Tolmides athéni vezér Naupaktosba telepítette.¹⁷ 55 esztendeig élnek azután itt a messeniaiak s utóbb fiaik, mégis végig Μεσσηνίοι-nak nevezik magukat, megkülönböztetve a város régi lakóitól, a Ναυπάκτιοι-tól.¹⁸

Σκαίον, ἦνικα ὁ Σαμίων δῆμος ἔφευγεν ἐκ τῆς νήσου. Diodor. XVIII 18 elmondja, hogy a lamiai háború végén, 422-ben Περίδικκας ἀποκαταστήσας τοὺς Σαμίους τὴν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν καθήγαγεν αὐτοὺς εἰς τὴν πατρίδα πεφευγότες ἔτη τρισὶ πλείω τῶν τεσσαράκοντα. A lamiai háborút (Diodor. XVIII 9—18) befejező krannoni csatát, amely után a samosiakat hazatelepítették, Diodoros (XVIII 17 v. ö. Paus. X 3_a) tévesen beszéli el Kephisodoros archoni évének eseményei közt: ez (Plut. v. Camil. 19, v. Dem. 28) már 422 aug.-ban történt. V. ö. Schaefer: Dem. u. s. Zeit III² 384, 1 jegyz.

¹⁴ Thuk. II 1—6, 71—78, III 20—24, 52—68.

¹⁵ Dem. LIX (in Neaeram) 94—107; Lys. XXIII (in Pancl.); Isocr. XII (Panath.) 94; Aristoph. Ranae 693 s hozzá scholion. — Mikor Nikias békéje után, 421-ben Skione az athéniak kezére került (v. ö. Thuk. IV 120—123, 130—133. V 18, 32; Isocr. XII 63.; Xen. Hell. II 2_a) a régi lakosságot rabszolgának adták el s helyükbe kleruchosokként az athéni polgárrá lett plataiaiak jó részét telepítették (Thuk. V 32, Diodor. XII 76). A peloponnesosi háború végén azután Lysandros parancsára ezeknek el kellett hagyniok Skionet s visszatérni Athén városába (Plut. v. Lysa. 14; az egyetlen ókori hely, amely az athéni polgárjogot nyert plataiai családok tagjait Ἀθηναίους-oknak mondja, akár csak Suidas a Smyrnába szakadt kolophoniak leszármazottját, Mimmermost Σμυρναίους-nak. Persze, hogy Plutarchos ezzel eltér a megszokott elnevezéstől, azt többi forrásaink egyöntetűen bizonyítják).

¹⁶ Antalkidas békéje, 387 (Diodor. XIV 110) után a spártaiak újra felépítették Plataiait (ὀπόθεισις ἀνωνόμου γραμματικοῦ Isocr. XIV beszédéhez) s τῶν Πλαταιέων κατελθόντων (Paus. IX 1_a) népesítették be. — 373-ban a thebailiak másodszor rombolják le Plataiait (Paus. IX 1_a-s a 373/2-, Diodor. XV 46 a 374/3 archoni évre datálja az eseményt, így bizonyosan 373 nyarán történt; v. ö. Xen. Hell. VI 3_a-s); lakói ismét Athénben találnak otthont, de 35 esztendő múlva 338-ban, mikor Philippos ismét felépíti egykori hazájukat, ők még mindig Πλαταιείς-nek vallják magukat (Paus. IX 1_a, IV 27₁₀; a chaironeiai csata időpontjára lásd Diodor. XVI 86, Plut. v. Camil. 19).

¹⁷ Thuk. I 101—103; Paus. 24₅₋₇; Diodor. XI 63—64. 84. XV 66. Az ókori forrásokból (Thuk. és Paus. i. helyeinek összevetéséből s Diodor. XI 84-ból) a messeniaiak eltelepedésére adódó 455-ös dátumot modern feldolgozások (v. ö. Classen: Thukydides I^o 443 kv.; Busolt: Gr. Gesch. III 1, 199 kv., 298 kv.; Beloch: Gr. Gesch.² II 2, 195 kv.) alaptalanul vetik el.

¹⁸ Leghitelesebb egykorú bizonyosságai ennek azok a feliratos oszlopok, amelyeket győzelmeik emlékére Μεσσηνίοι καὶ Ναυπάκτιοι ἀνέθεν

Mindennél beszédesebb bizonyítékai azonban annak a hellén szokásnak, hogy az embert nem saját születési helye, hanem elődeinek eredete szerint nevezik, Dionysios Halikarnaseus szavai (Lys. titúl., 1): Λυσίας Συρακοῦσιος πατρόθεν. — Λυσίας ὁ Κεφάλου Συρακοῦσιών μὲν ἦν γονέων, ἐγεννήθη δὲ Ἀθήνησι μετοικοῦντι τῷ πατρὶ καὶ συνεπαιδεύθη τοῖς ἐπιφανεστάτοις Ἀθηναίων (v. ö. Suidas: Λυσίας Κεφάλου Συρακοῦσιος; Plut. vit. or. 835 c; Phot. Biblioth. 263 p. 489 b; Cic. Brutus 63; Plut. Quaest. conv. 727 b).

A felsorolt történelmi példák tanúsága szerint a kevéssel 688 előtt¹⁹ Kolophonból Smyrnába került család leszármazottja, Mimnermos, aki 630 táján volt élete dclén,²⁰ minden bizonnyal Koloφώνιος-nak tudta és nevezte önmagát, ha Smyrnában született és élt is. Ilyen módon nem kell elvetnünk az alexandriai iskola Μίμνερμος ὁ Κολοφώνιος-t ismerő tanítását (amitől Wilamowitz óva int), de nem kell Mimnermos őseiről irt költeményének természetes értelmét sem erőszakosan félremagyaráznunk.

(Kolozsvár.)

Szádeczky-Kardoss Samu.

Mimnermos der Kolophonier und seine Heimat, Smyrna.

Der Verfasser des 12. Mimnermosfragmentes (Diehl) redet in erster Person und braucht in Bezug auf Kolophon das Adverb κείθεν, das im griechischen Sprachgebrauch immer etwas von der redenden Person Entferntes bedeutet (vgl. Eur. Iph. Taur. 1409 f.; Soph. Trach. 630 f.; Aristoph. Aves 1168 f.; Plat. Cratyl. 403 d; Dionys. Hal. A. R. III 9; Od. ρ 53; Od. ν 278; II. Ω 765 f.). Der diese Worte geschrieben hat, also Mimnermos, lebte nicht in Kolophon, sondern war ein Abkömmling jener Kolophonier, die sich vor 688 (Paus. V 8,7) der aiolischen Stadt Smyrna bemächtigt hatten (Her. I 16, 150; Metrodoros fr. 3 Jac.; Paus. VII 5,1; Kallimachos ap. Athen. VII 318 c).

Die Tradition aber, die Μίμνερμον τὸν Κολοφώνιον kennt (Suid. s. v. Μίμνερμος; Strab. XIV 643; Proklos ap. Phot. biblioth. 239 p. 319 b),

Olympiában Zeusnak, Delphoiban pedig Apollonnak (Dittenberger Syll.³ 80, 81 s hozzá Paus. V 26,1) s amelyek ránk maradtak. De az irodalmi források is messeniaiaknak mondják a Naupaktosban élő messeniai családok tagjait: Thuk. IV 9, 41; Paus. IV 26,1-2; Diodor. XII 63. Közvetlenül Elis ellen viselt háborújuk után, amely a kitörésétől számított 3. évben (Paus. III 8,5), 400-ban (Diodor. XIV 17 és XIV 34) ért véget, üzték el a spártaiak ezeket a messeniaiakat Naupaktosból (Diodor. XIV 34; Paus. IV 26,1-2).

¹⁹ Paus. V 8,7: τρίτη δὲ Ὀλυμπιάδι καὶ εἰκοστῇ... Ὀνόμαστος ἐνίκησεν ἐκ Σμύρνης συντελοῦσης ἤδη τηλικαῦτα ἐς Ἴονας; ebből arra következtethetünk, hogy csak röviddel előbb került ion kézre Smyrna, különben nem volna értelme „... az ekkor már az ionokhoz tartozó...” kifejezésnek.

²⁰ Suidas cikke szerint Mimnermos ἀκμή-ja a 37. ol. idejére esett (v. ö. Rohde: Kl. Sch. I. 158) vagy valamivel későbbre, a 7 bölcés korával egy időre. Az első adat aligha jár messze az igazságtól, bár az is Diog. Laer. I 60 kv. helyen őrzött Mimnermos- (fr. 6 Diehl) és Solontörédék (fr. 22 Diehl) alapján létrejött kombináció, mint ezt Diels, Hermes 37 (1902) 482 kv. kimutatta. Modern feldolgozások alaptalanul teszik Mimnermos életének javát a 6. századra (pl. Beloch: Gr. Gesch.² I 2, 360 kv.). Mimnermos korának megállapításával különben egy következő tanulmányban kívánok foglalkozni.

kann nicht als eine spätere Erfindung bezeichnet werden. Es war nämlich bei den alten Griechen nicht selten, dass jemand nicht nach seinem eigenen Geburtsort sondern nach der Herkunft seiner Vorfahren benannt wird. Λυσίας, Κεφάλου, Συρακούσιος sagt Suidas und Dionysios Halikarnaseus (*Lys. titul., 1*): Λυσίας Συρακούσιος πατρόθεν. — Λυσίας ὁ Κεφάλου Συρακουσίων μὲν ἦν γονέων, ἐγεννήθη δὲ Ἀθήνησι μετακοῦντι τῷ πατρὶ (vgl. *Plut. vita or.* 835 c; *Cic. Brutus* 63; *Phot. biblioth.* 263 p. 489 b; *Plut. Quaest. conv.* 727 b). — Kamarina wurde im Jahre 553 (schol. in *Pind. ol. V* 16; [*Skymnos*] 294 ff. u. dazu *Euseb. Chron. canon* über das Gründungsjahr Kamarinas) von den Syrakusanern völlig vernichtet, die Bewohner sind in die Fremde gezogen (*Thuk. VI* 5) und der Nachkomme der ehemaligen Kamarinäer, Parmenides, der Sieger der 63. Olympiade (*Diodor. I* 68; *Euseb. Chron. I* 201 f. *Schoene*) wurde in Olympia ein Vierteljahrhundert später doch als Καμαριναῖος verkündet. — Plataiai wurde von den Spartanern und Thebanern im Jahre 426 zerstört (vgl. die in Anmerkung 14. angeführte Stellen), die Bewohner wurden zu athenischen Staatsbürgern (vgl. die Stellen in *Anm. 15*), dennoch hiessen die Mitglieder der ehemaligen plataischen Familien vier Jahrzehnte später, als die Spartaner nach dem Antalkidas-Frieden (*Paus. IX* 1, 4-6; ὑπόθεσις ἀνωνύμου γραμματικοῦ zu *Isocr. XIV*) ihre Stadt wieder aufgebaut hatten, — noch immer Πλαταιεῖς. — Die Verteidiger Ithomes wurden nach dem Ende des dritten messenischen Krieges nach Naupaktos verpflanzt (vgl. die Stellen *Anm. 17*). Sie und ihre Nachkömmlinge leben mehr als ein halbes Jahrhundert in Naupaktos, nennen sich aber immer Μεσσάσιοι, wie es nicht nur aus literarischen sondern auch inschriftlichen Quellen feststeht (vgl. die Zitate in *Anm. 18*). — Im Jahre 365 wurden die Samier von den Athenern aus ihrer Heimat vertrieben (vgl. *Anm. 12*), leben 43 Jahre in der Fremde und doch gelten sie wie ihre Söhne immer als Σάμιοι (*Anm. 13*). — Iason von Pherai hat die Bewohner des trachinischen Herakleia im Jahre 370 vertrieben (*Anm. 9*, vgl. einige Zitate in *Anm. 10*). Die Nachkommen der Vertriebenen, zwar in der Fremde geboren, bekennen sich noch um 319 als Ἡρακλεῶται (*Diodor. XVIII* 56).

Nach den angeführten Beispielen hatte Mimnermos, der Nachkomme der kolophonischen Emigranten sich selbst als Kolophonier bekannt: die Tradition vom Μίμνερος ὁ Κολοφώνιος ist also keine spätere Erfindung, obgleich die Heimat des Dichters, wie *Fragment 12* sicher beweist, Smyrna war.

(Kolozsvár.)

Samu v. Szádeczky-Kardoss.

Balassi lengyel kapcsolataihoz.

1. A Blahoszlaunász.

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1927-i évfolyamának 86. lapján közöltem a cseh-morva testvérek 1659-ben megjelent Comenius-féle énekeskönyvéből a 67. zsoltárt,¹ melynek ottani cseh szövege annak a lengyel szövegnek fordítása, amelyből s amelynek nótájára Balassi „Aldj meg minket, Uristen“ kezdetű éneke készült. Magát a lengyel

¹ A dallam közléséből sajtóhiba folytán elmaradt a tenorkulus.

szöveget azzal a dallamváltozattal együtt, amellyel Balassi korában énekelték, újabban találtam meg. Következésképen hangzik:

Błogostaw nas nasz Panie z miłosierdzia twego R. A-by chmy tu na zie-mi
Oświeciwszy światłością oblicza swo-je-go

zna-li dro-gie two-je Okaż nam to przed ludźmi mi-lo-sierdzie swo-je

Niechaj je wyznawają wszyscy narodowie,
A stąd się rozradują i niewiernikowie,
Kiedy Ty swoje wierne w łasce będziesz rządził,
Strzegąc, aby na stronę żaden nie zabłądził.

Wysławiajcież już Pana, wysławiajcie, ludzie,
Bo widzicie, jak z ziemię wam pożytek pojdzie.
Ty nas błogosław, Panie, a Twe święte imię
Niech po wszystkich narodach wielkim strachem słyńcie.

Értelme (kiemelem azokat a helyeket, amelyek Balassi szövegének cbből való származására legjellemzőbbek, az eredeti zsolttárral s közkeletű fordításaival és a lengyel ének cseh fordításával szemben): Aldj meg minket, Urunk, a te irgalmasságodból, megvilágosítván orcád világosságával, hogy itt a földön ismerjük a te utadat, mutasd meg az emberek előtt irgalmasságodat! Ismerje el minden nép, és örvendjenek azon a hitetlenek is, midőn Te híveidet kegyelemben fogod kormányozni, vigyázva, hogy egy se tántorodjék el (tévedjen félre)! Dicsérjétek már az Urat, emberek, mert látjátok, hogy a földből hasznotok származik. Te áldj meg minket, Uram, a Te szent neved pedig minden nép közt félve ismert legyen!

Ez a 67. zoltár szövege és dallama az első teljes lengyel verses zoltárfordításban, Jakób Lubelczyk, Lublini Jakab 1558-ban megjelent munkájában. (*Psalterz Dawidá onego Świętego a wieczney pamięci godnego Krolà y Proroká*: teraz nowo na piosneczki po Polsku przełożony á według żydowskiego rozdziału na pięcioro ksiąg rozdzycelony... W Krakowie Drukowano v Máthysa Wirzbiety. Roku od wcielenia Syná Bożego 1558.) Lubelczyk, aki könyve ajánlásában magát alázatosan, neve elferdítésével csak Služebnyczek-nek, szolgálcskának, nevezi, a lengyel reformáció egyik legtevékenyebb munkása volt. (V. ö. Brückner: *Mikolaj Rej*, 395–403. l.) Zsolttárfordítását Kochanowskinak belőle sokat merítő (v. ö. Dobrzycki: *Psalterz Kochanowskiego*. Kraków, 1911.) nagyszerű munkája homályosította el utóbb. Négy zoltára azonban évszázadokon át tovább élt a lengyel protestánsok ajkán, amint az énekeskönyvek hosszú sora bizonyítja (v. ö. Oloff: *Polnische Liedergeschichte*. Danzig, 1744. 250. s kk. l.) kezdve Walent z Brzozowa, Brzozowoi Bálint 1569-ben megjelent énekeskönyvétől (Cantional Albo Pieśni Duchowne). Ennek a négynek egyike éppen a 67. zoltár. A lengyel testvérközösség későbbi nagyszámú énekeskönyvében megfigyelhető már a dallam átalakulása is a felé a változat

felé, amelyet az 1659-i cseh énekeskönyvből közöltem.² (Comenius ezt megelőzően éppen a lengyel testvérközösség iskolájában működtött.)

Éppen a 67. zsoltár nagy népszerűségét kéziratokban való előfordulása is bizonyítja. Kéziratból közölte 1893-ban Brückner (Biblioteka Warszawska), majd 1899-ben e közlésről nem tudva, Wierzbowski. (Prace filologiczne, V. 107.) Egyikük sem vette észre, hogy Lubelczyk zsoltárával van dolguk, s a kézirat téves utalását (A. T.) ellogadva Trzeciecki Andrásnak tulajdonították; ez a téves adat még Estreicher nagy bibliográfiájának 1936-ban megjelent XXXI. kötete 371. lapján is megtalálható. Éppen nem valószínű, hogy Lubelczyk T. énekét vette volna föl teljes zsoltárfordításába, azért sem, mert egyébként semmi nyoma, hogy mások énekét beiktatta volna, azért sem, mert Trzeciecki-nek van több zsoltárfordítása, azokat neve jelzésével maga kiadta egy-két lapos kótás nyomtatványokon, s ezek énekeskönyvekbe is neve kezdőbetűivel kerültek át, de sehol sem szerepel köztük a 67. zsoltár. Az ellenben könnyen érthető, hogy éppen e két zsoltárfordító énekei kézirati hagyományozás során összekeveredtek. Felekezeti, irodalmi és személyes vonatkozásban u. i. egyaránt összetartoztak. A lengyel reformáció forrásai többször említik őket együtt, több zsinaton is együtt szerepeltek, mindketten résztvettek az úgynevezett brześci biblia fordításában; de összekötötte őket Rejnez, Kochanowski legfőbb elődjéhez való viszonyuk is. A polgári származású Lubelczyk egy időben Rej szolgálatában is állt, házi prédikátora lehetett, mint Bornemissza Balassiéknak, Trzeciecki meg olyanféle viszonyban volt vele, mint Rimay Balassival: Rej életrajzána megírásával olyan emléket is állított mesterének, amilyen a régi lengyel irodalom egyetlen nagyságának sem jutott kortárs kezéből. Lubelczyk nevének legkorábbi említésével is Trzeciecki-Tricesius egy elégiájában (*De sacrosancti evangelii .i. origine.* 1556.) találkozunk; az új hit tanítói közt említi, s a költészetben Rej sokat ígérő követőjének mondja. (Lubelius... qui tibi carminibus, Reje, secundus erit.) Trzeciecki egy latin himnuszát meg Lubelczyk fordította lengyelre. Egyébként éppen Trzeciecki volt a kislengyel protestáns nemesség egyik képviselője azon az 1555-i kozmineki gyűlésen, amelyen kimondták a cseh-morva testvérközösség hitelveihez és liturgiájához való csatlakozást (l. Łukaszewicz: Dzieje kościołow wyznania herweckiego w dawnej malej Poisce, Poznań, 1853, 22. l. — Völker K.: Kirchengeschichte Polens, Berlin und Leipzig, 1930, 167. l.); ennek az elhatározásnak a testvérek erős énekkultúrája folytán nagy része volt a énekköltés fejlődésében is, bár a kapcsolat egyébként hamarosan meglazult. (Maga Lubelczyk éppen a cseh-morva testvérek főpártfogójának, Górka Andrásnak ajánlotta zsoltárkönyvét.)

Balassi minden bizonnyal előszóából, istentiszteleti éneklésből

² Pl. az Artomius-féle énekeskönyv 1601-i négyszólamú kiadásában (az első 1578-ban, az utolsó 1646-ban jelent meg) a discantus:

ismerkedett meg a Lubelczyk-féle zsolttárral. Erre mutat az is, hogy többi öt zsolttárfordításától eltérően ennél nem jelzi, hogy zsolttárt fordít, az is, hogy az énekkezdetet tótosan írja át. (V. ö. Eckhardt, Irodalomtörténeti Közlemények, 1913. 443. l.) Ez csak úgy érthető, ha nem volt szeme előtt szöveg. Balassi eleinte, mint még egy más nótajelzéséből is látszik, hazai tót nyelvtudása alapján fognatta föl a lengyelt. Hogy akkoriban, már akár apja menekülése idején, akár erdélyi fogsága után történt, még buzgó látogatója volt a lengyel protestánsok istentiszteleteinek, az nála, Balassi János fiánál, Bornemissza neveltjénél, az Istenek Énekek szerzőjénél csak természetes; a cseh-morva testvérek hagyományaihoz igazodó istentisztelethez talán még nürnbergi emlékek is vonzották. A Sienińskie (vagy Sienieńskie), akiknek birtokán Balassi apja menedéket talált,³ s a Bielskiek, akik közül Joachim epicediumot írt halálára (l. EPHK. 1940.), ugyanahhoz a kislengyel protestáns nemesi körhöz (v. ö. Völker i. m.) tartoztak, amelyhez Rej és Trzeciecki s amelynek prédikátora volt annak idején Lubelczyk. Ennek a csoportnak ifjabb tagjai körében ismerkedhetett meg Balassi *Blagosław nas*-szal, vagy ahogy ő hallotta, a *Blahosláv nász*-szal. Bielski Joachimmal és Trzecieckivel személy szerint is érintkezhetett, ha előbb nem, akkor, amikor Báthory kíséretében ment Lengyelországba. Mindketten a Báthoryt ünneplő költők közé is tartoznak. Tricesius egyik latin verskötetét, a *Sylvae* III. könyvét neki ajánlotta még erdélyi fejedelemsége idején, azt a kívánságát fejezve ki, hogy jusson még nagyobb méltóságra, s teljesíthesse azt a feladatot, amelyre hivatott, hogy a török és minden ellensége reszkessen tőle, a szabad művészeteknek pedig oly virágzását idézze vissza, amilyent Mátyás alatt értek. Ugyancsak jellemző magyar kapcsolataira Baksay Abrahamnak, Laski Albert titkárának *Chronologia de rebus Hungaricis*-a elé írt üdvözlő verse. (A Bielskiek magyar vonatkozásairól l. EPHK. 1940.)

*

Balassinak mindössze két nótajelzését sikerült eddig kétségtelenül azonosítani korabeli dallammal. Néhány más nótajelzéséhez említettek hasonló szavakkal kezdődő mai népdalt, amelyről feltehető, hogy valamelyes rokonságban van az ismeretlen Balassi-korabeli énekkel. Efféle gyanítás két lengyel nótajelzéssel kapcsolatban is megkockázatható, annál több joggal, mert Balassi korából egyáltalán nem maradtak fenn lengyel világi dallamok és dalszövegek.

A *pod lasem* és hasonló dalkezdet igen gyakori a mai lengyel népdalban. Egynek a ritmusa annyiban hasonlít a Radvánszky-kódex LX. énekéhez, hogy 4/6 tagolású tízesek vannak benne, csakhogy kilencsekkel váltakozva. Első versszaka:

Tam pod lasem, pod ciernystim borem,
Skąd wytryska zimnej wody zdrój,
Pod zielonym przesłicznym jaworem.
Tam na trawie usiadł luby mój.

(Pieśni ludowe z polskiego Śląska II. 350.)

(Ott az erdő alján, feketéllő berek alján, honnan hús forrás bugyog elő, gyönyörű zöld jávorfa alá leült a füre kedvesem.)

³ Vendéglátója valószínűleg az a S. János podoliai vajda, aki 1600-ban halt meg s akinek 1563-ban született fia unitárius lett.

A *Byś ty wiedziała* és hasonló kezdetű dalok közül a következőnek éppúgy két hatosra tagolódo tizenkettes a ritmusa, mint Balassi e nótára menő énekeié, csakhogy a sorok nem hármásával, hanem párosával csoportosulnak:

Oj żebyś wiedziała, moja matko droga,
Jaka mi to teraz niewolecka sroga!

Kiebyś ty, kiebyś ty, matusiu, wiedziała,
To byś ty, matusiu, od żalu zemgłala.

Oj żalu mój, żalu nieodżałowany,
Jak-że cię odżalić, synecku kochany!

(Kolberg, Lud, XIX, 128.)

(Ó, ha tudnád, drága anyám, mily kegyetlen rabságban vagyok! Ha te tudnád, anyácskám, akkor te elalélnál a fájdalomtól. — Ó, én eléggé nem fájlalható fájdalmam! Hogy is szánhatnának eléggé, szeretett fiacskám!) Egy másíknak kezdete: *Żebyś ty wiedziała, kochaneczko moja...* (Ha te tudnád, szerelmesem... Kolberg, Lud, XII, 204.)

Ítt csak röviden utalhatok arra, mily rendkívül gyakori a lengyel népköltészetben a Balassi-strófa ritmusa, valamint a Balassitól ugyan-csak kedvelt 5/5/6-os periódus (Siralmas nékem stb.). A 6/6/7 tagú periódusokból álló ritmus csupán Kolberg nagy gyűjteményében és a sziléziai népdalok akadémiai gyűjteményében (I—II, 1934—38.) tucatnyinál több típus százat is meghaladó változata képviseli. Ez persze nem dönti meg annak valószínűségét, hogy a korábbi, Marot zsoltárára visszavezethető magyar előzmények után a három periodusból álló középrimes változat kifejlesztésében Petrus Herbertus éneke lehetett Balassi mintája (v. ö. Trostler, *Deutsch-ungarische Heimatsblätter*, 1933. 298. l. és Szabolcsi *Bence, Irodalomtörténeti Közlemények*, 1938. 228—32. l.), bár a lengyel anyagban is akad néhány ily szerkezet (pl. *Pieśni ludowe* z p. Ś. II. 141E, 170., 185A). Legnagyobbbrészt azonban párosával alkotnak versszakot a periodusok, mint néhol a régi magyar anyagban is. Annyi mindenesetre lehetséges, hogy e ritmusfaj feltehetőleg korai lengyelországi népszerűségének is része volt abban, hogy Balassinak lassanként csaknem állandó formájává lett a róla elnevezett strófa.

Érdekes, hogy egyazon dal változatai közt ligatúrák és ismétlések különböző alkalmazása folytán egyaránt előfordul a 6/6/7-es és 5/5/6-os periódusokból álló forma, sőt az a hatost csak a harmadik periodusban ismétlő szerkezet is, amelynek legrégibb képviselőjét Szabolcsi „a Balassi-strófa első, embrionális megjelenésének“ tartja (i. h. és A. Hofgreff énekeskönyv dallamai. *Irodalomtört. Közl.* 1931. VII—VIII. 1.), s amely Balassinak is ugyancsak gyakori formája (Bocsásd meg, Üristen stb.). Az 5/5/6-os és 6/6/7-es közt még egyazon változat versszakai közt is gyakori az átmenet.

A „Siralmas nékem“ ritmusa egyébként már a jelentékeny részben XVI. századi anyagot tartalmazó első lengyel világi daloskönyvek egyikében, az 1615 és 1620 közt megjelent *Nowe pieśni dworskie*-ben is előfordul:

Mam kuchareczkę, krasną dzieweczkę dla zdrowia swojego
I szafareczkę, także skrzyneczkę korzenia do tego stb.

(L. Badecki: *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku*. 238. l.)

2. Kochanowski egy verse.

Egy korábbi kis cikkem jegyzetében (EPHK 1929. 242. l.) céloztam már rá, hogy az a tragikus póz, amellyel Balassi átkozott sok versét tűzhalálra ítéli, korántsem eredeti. Kortársai közül Bonifonius *Pancharisának* XXX. versére utaltam. Jóval hasonlóbb azonban Kochanowski *Fraszkija* II. könyvének *Do swych rymów* c. verse:

Rymy głupie, rymy nieobaczne,
 W których, jako we zwierciadle, znaczne
 Me szaleństwo, idźcie w ogień wszystkie
 A zatłumcie mój postępki brzytki,
 Za który się długo wstydać muszę:
 Serdecznego żalu tu nie ruszę,
 Bo ten w twardym diamencie ryto,
 Aby wiecznie trwał, czego mnie lito.
 O przyczynie, przebóg, nie pytajcie,
 Ani mi tej rany odnawiajcie.
 Niewdzięczność mię ludzka potępiła:
 Boday się źle w rychle zapłaciła.

(Verseihez: Buta versek, tapintatlan versek, melyekben, mint tükörben, felismerhető örültségem, menjetek tűzbe mind és borítsátok homályba rút eljárásomat, melyért soká szégyenkezнем kell; őszinte bánatomat itt nem érintem, mert az kemény márványba van vésvé, hogy örökké tartson, amit fájlalok. Oka felől, az Istenért, ne kérdezzetek és ne újítsátok fel e sebemet. Az emberi hálátlanság merített engem kárhozatba: adja Isten, hogy hamar megbűnhődjenek érte!)

Míg Bonifoniusnál játékos ötlet ez is: maga űz játékot az elkeseredett elhatározásból, az udvarló szerelemvallás részévé teszi, lovagiasan visszavonja, nehogy az imádott nő neve feledésbe menjen a versek pusztulásával, s azzal végzi, hogy inkább csak őt eméssze a tűz (Unum me satis aestuare flammis, Unum sit satis ignibus perire.) Kochanowski egész verse ugyanannak a keserű hangulatnak kifejezése, mint Balassi búcsúénekének a késői kiadásokban található zárószorai (a hálátlanság emlegetése is gyakori Balassinál).

Kochanowski olvasása közben sok Balassitól is jólismert fordulattal és ötlettel találkoztam, de ezek többnyire közös mintáikból is érthetők. Mindenesetre valószínű, hogy Balassi ismerte Kochanowski verseit. Talán részletes egybevetés a valószínűséget bizonyosságra is emelné. Ugyancsak sok párhuzamos hely akad a XVII. század elején megjelent lengyel daloskönyvekben, melyek jelentékeny részben korábbi anyagot tartalmaznak. (Részletes jegyzékük sok idézettel Badeckitől: *Literatura mieszczańska XVII. wieku*. Lwów-Warszawa-Kraków, 1925.) Ezek a legrégebb világi daloskönyvek éppen úgy olaszos jellegűek, mint Balassi szerelmes verseinek nagyrésze; több közülük padovanas és hasonló megjelölést is visel. Ez az anyag sem annyira B. közvetlen mintájaként érdekes, hiszen a legjobban egyező helyek is közös forrásból érthetők, mint inkább annak bizonyítékaiként, mennyire elterjedt volt Balassi korában Lengyelországban az az ízlés, amelynek Balassi is részesévé lett.

Talán nem fölösleges néhány más természetű tényre is rámutatni Balassi műveltsége egyes elemeinek Lengyelországban való elterjedésére vonatkozólag. Joannes Secundus személyes kapcsolatban is volt Dantiscus warmiai püspökkel, az *Amores* egyik elégiáját (III. 4.) is hozzá intézte, versei iránt már ezért is érdeklődhettek Lengyelországban,

a francia-lengyel kapcsolatok Marullus, Angerianus és J. Secundus versei párizsi kiadásának rögtöni elterjedését is érthetővé teszik. Aeneas Sylvius lengyel kapcsolatai ismeretesekek, levélgyűjteménye, melynek Euryalus és Lucretia története tartozéka volt, Oleśnickihez szóló leveleket is tartalmaz, s volt is nagyszámú lengyelországi kézirata; maga az elbeszélés már 1570-ben megjelent lengyel verses feldolgozásban Golian Kristóftól. Buchananus zsoltárai Kochanowski fordításának is főmintája, *Jephtesét* pedig, melyet a Radvánszky-kódex tanúsága szerint Balassi is lefordított, Vilnában már 1574-ben játszották, általában a lengyel jezsuita iskolai színjátszás egyik kedvenc tárgya volt a század végén, 1587-ben pedig már lengyelül is megjelent Zawicki fordításában. Fulgosius könyve (v. ö. Eckhardt: Irodalomtörténeti Közlemények, 1913. 428—9. l.) Rej *Zwierzynie*cének is mintája volt. Az antwerpeni új kiadáshoz is Lengyelországban aránylag könnyen hozzáfuthatott Balassi. A lengyelek jelentékeny részben Danckán át tengeri úton kaptak akkoriban külföldi könyveket, kivált éppen Németalföldről. Kovacsóczyt és Berzeviczyt is ez úton látja el könyvekkel Giese Tiedemann. (L. Veress: Berzeviczy Márton. 1911. 118. l.) Az olasz világi énekgyűjteményekből is a mondott okból maradhatott fenn oly sok éppen a danzig városi könyvtárban. (L. Vogel: *Bibliothek der gedruckten weltlichen Vokalmusik Italiens*.)

3. Hol volt Balassi 1590 májusában?

Balassi 1590. május 9-én Zamoyski kancellárnak írt levelét Dézsi kiadását megelőzően előbb Lukinich Imre közölte az Erdélyi Múzeum 1903., majd Szádeczky Lajos az Irodalomtörténeti Közlemények 1908. évfolyamában. A kelet helyét eddig Dembicára értették, bár Szádeczky helyesen Dembnac-nek olvasta, csak helytelen értelmezése folytán tartotta szükségesnek kiegészítését. A levél nyilván Debnóban kelt, Wesselényi Ferencnek a Dunajec völgyében, Nowy Targtól délkeletre a magyar határ közelében levő várából. A levélből az is kiderül, hogy akkor Balassi Wesselényi vendége volt. Arra az ő kezéből kapott levélre felel, amelyben Zamoyski a török ellen tervezett háborúban való részvételle hívja meg, miután ugyanarra Báthory András bíboros, a lublini vajda és maga Wesselényi már előbb felszólította. Abból, hogy Zamoyski Wesselényi útján küldte meghívó levelét, az is gyanítható, hogy Balassi már hosszabb ideje Wesselényiéknél tartózkodott. Egyébként ugyanazon a napon Wesselényi nevében is fogalmazott egy levelet Zamoyskihoz, melyben öccsére is felhívja a kancellár figyelmét.

Wesselényiékkel régi kapcsolata lehetett, egyrészt, mert Wesselényi, Báthorynak gyermekkori játszótársa, lengyel király korában legeslegbizalmasabb embere volt, másrészt mert neje Békes Gáspár özvegye volt. A Báthory-korszak forrásaiból, pl. Zamoyski levelezéséből (Archiwum Jana Zamoyskiego), Rescius Diariumából (Archiwum do dziejów XV. k.) látható, hogy a lengyel urak, akik Báthorynál valamit el akartak érni, mind jól tudták, hogy elsősorban Ferenc urat kell megnyerni; Bolognetti nuncius is így nevezi: „in Hadath et in Dembno Hivatala szerint főkomornyik, majd főasztalnok (kuchmistrz) és kincstártó címen emlegetik. 1582-ben vette feleségül Békes özvegyét, Sárkándi Annát, Báthorynak is kedve szerint, csaknem az egész udvar jelenlétében. Debnót a következő évben vette meg a környező birtokokkal együtt, s ettől kezdve legkedvesebb tartózkodóhelye volt, talán a magyar határhoz való közelsége miatt is; oklevelekben lengyelországi birtokai közül közt mindig ez szerepel: „in Hadath et in Dembno Liber Baro ac heres“ áll lengyel nemesi levelében is. (V. ö. Deák

Farkas: A Wesselényi-család őseiről. Ért. a tört.-tud. köréből, VII. 8. 24—35. I. és L. Zarewicz: Lanckorona. Kraków, 1885.) Zamoyskival házassága révén is közelebbi kapcsolatba került, mert addig Z. volt Békes árváinak gyámja, nála is éltek egy ideig anyjukkal együtt. Egyes források szerint egyszerre ünnepelték is lakodalmukat, Zamoyski Báthory Gizellával, Wesselényi békes özvegyével.

A Balassi levelében meghívói közt említett lublini vajda Zebrzydowski Miklós volt, Zamoyski egyik legfőbb tanítványa a nemzeti politikában, társa a Habsburgok elleni harcban, a Báthory halálát követő korszak egyik főszereplője, utóbb marsall, majd a róla elnevezett fölkelés vezére. Kortársai és az újabb történetírók makacs, hízelgni nem tudó, gőgös, de feltétlenül becsületes és hazafias politikusként tartják. (V. ö. H. Schmitt: Rokosz Zebrzydowskiego. Lwów, 1858. K. Lepszy: Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III. Kraków, 1929.) Korábban Békes utódja volt a lanckoronai starostaságban, melyet közben az özvegy, majd Wesselényi gyakorolt külön kinevezés nélkül.

Mint e kapcsolatokból is látható, Balassi kibujdosása a Habsburgokat éppen a Zamoyski részéről jövő nagy vereség után, Miksa főherceg fogsága idején korántsem volt politikai szempontból egészen ártatlan dolog, s csak a megújuló török veszedelem teszi érthetővé, hogy oly könnyen visszatérhetett — meghalni. Hogy Báthory lengyelországi politikájának letéteményesei mind kaptak az alkalmon, hogy őt a készülő hadjáratra megnyerjék, abban Báthoryval és Békessel való egykori kapcsolatainak és személyes hősi hírnevének egyaránt része volt. Az a hadi készülődés, melybe ily módon bevonták, éppen a levél kelte körüli időben tetőződött (április 21-ére volt egybehíva országgyűlés ez ügyben), s aztán hamarosan ellanyhult. Az előző évi kozák-tatár összetűzéseket után, mikor a tatárok 4 kilométernyire jutottak Lwówhoz, a beglerbég azzal a feltétellel kínált békét a lengyel királynak, ha vagy nagy adót fizet, vagy népével együtt mohamedánná lesz. Ekkor érlelődött meg a vezető politikusokban az a meggyőződés, hogy a törökkel való végleges leszámolást nem halaszthatják és nem hagyhatják másra. De amint Szinán pasa kegyvesztett lett s a szultán megújította a régi szerződést, a harci készülődés is abbamaradt. (V. ö. Tadeusz Korzon: Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. II. 109. s. kk. II.) Mikor pedig Szinán újra nagyvezér lett, Magyarország felé indult. És Balassi, aki lengyelországi várakozásaiban is csalódván, mint egy levéltöredékében olvassuk, urak közt való mulatozással s mulattatásukkal (ezzel kapcsolatban említi a „versfaragást“ is!) töltötte idejét, ismét hazajön, hogy hősi halálával szerezzen engesztelést kortársai és az utókor szemében kusza élete sok meggondolatlanságáért. *Waldapfel József.*

Balassi et la Pologne.

1. *Une chanson religieuse du poète hongrois, comme l'auteur démontre, a été traduite du psaume 67e de Jacques Lubelczyk, attribué aussi, par erreur, à Trzecieski; Balassi a dû l'apprendre lors de son premier séjour en Pologne, peut-être dans une réunion pieuse de protestants polonais. Les deux chansons polonaises citées par lui (Bys ty wiedziala, A pod lasem) peuvent être rapprochées de chansons populaires polonaises chantées encore aujourd'hui. — 2. Comme Kochanowski, Balassi condamne au feu ses poésies „inutiles ne procurant que du chagrin“ à leur auteur; ce caprice poétique se rencontre aussi dans la „Pancharis“ de Bonifonius. Les nombreuses concordances du poète hongrois et de son collègue polonais Kochanowski peuvent s'expliquer*

si l'on se reporte à leurs modèles communs de langue italienne. Un grand nombre de livres utilisés par Balassi étaient répandus en Pologne. — 3. La lettre de Balassi au chancelier Zamoyski, datée du mai 1590 fut écrite par le poète hongrois à Dembno, château de François Wesselényi, intime du roi Báthory. Il y répond à l'invitation du chancelier de participer à la guerre projetée contre les Turcs; un appel analogue lui avait été adressé aussi par le voïvode de Lublin, Nicolas Zbrzydowski.
Joseph Waldapfel

HAZAI IRODALOM.

Aischylos Tragédiái, fordította Csengery János. Átdolgozott új kiadás. Athenaeum, é. n. (1940.) 383 lap.

I. Csengery — régen megcáfolva az „et saxo longa senecta nocet“ ovidiusi tételét — immár azok közé tartozik, akiket csak hódolat illet meg, nem bírálat. Nem számítva kiterjedt pedagógiai, gyermek- és szépirodalmi munkásságát, ódáit, a nagyközönségnek írt és főleg tankönyveknek tömegét, magok csupán a klasszikus-fordításai egész kis könyvtárt tesznek ki. Catullus, Tibullus, Propertius, Cicero, Apuleius után az egész Horatius, Vergilius Aeneise, egy kiadás előtt álló teljes Martialis, de főleg görög auctorok: Herondas, Pindaros, Homeros (prózában és versben) és a három nagy tragikus ránkmaradt 33 drámája, sőt Euripides töredékei, nemkülönben Goethe Iphigeniája és Torquato Tassoja is, — egymásután friss, élvezhető magyar formában kerültek ki fáradhatatlan tolla alól. Ennek ellenére, sőt éppen ezért — úgy érezzük — maradt vele szemben egy, különös kötelességünk.

Cs.-t műfordítói gyakorlata mellett mint tudóst a műfordítás elmélete is erősen foglalkoztatta. Többször kifejtette,¹ hogy a műfordítás nem pótlék az idegen nyelvet nem-ismerők számára, hanem kongeniális művészi áttétel, amely az eredetit legalábbis megközelítő, költői kvalitásokat kíván s mint ilyen a kifogástalan műalkotásnál eleve természetesen nehezebb, ritkábban teljesedő követelmény lesz. A műfordítónak egyszerre két, ellentétes irányban teljes tárgyi és lehetőleg formai hűségre, de szükségkép a saját nemzeti nyelvének, irodalmának, a műfajnak és főleg a maga költői egyéniségének érvényesítésére is kell törekednie. A műfordító két, egészében és egyformán eleve kielégíthetetlen feladat között morzsolódik, emberi adottságai (mindig egyéni mérték és aránykulcs szerint) a legkülönbébb értékaránylatokat eredményezhetik a szerint, hogy a maga milyen költői elégtelenségét milyenfokú egyéb tudással vagy milyen filológus-fogyatkozásait mifajta költői velleitásokkal kénytelen, illetőleg képes egyensúlyozni. Tehát mindenesetre: produktuma, a műfordítás, eleve lesz szükségképen kompromisszum eredménye; ennek a tökélye — legalábbis gyakorlatilag — posztulátum.

Viszont nemcsak maga Cs., a magabankutatás számonkérő óráiban fordult szembe saját kvalitásának, műfaja sorskérdésének problémájával. Az ő hatalmas fordítói oeuvreje előtt a kívülállókban is minduntalan felkérdeztek már az ilyenfajta kérdések: miképp felel meg az oeuvre a műfordítás elvi követelményeinek és ideáljának? milyen — emberileg kényszerű — kompromisszum működött a létrehozásán? az oeuvre meghatározó műfordítói egyéniség hogyan viszonylik értékben

¹ V. ö. a Világirodalmi Lexikon III. köt. 1246. k. l. megjelent cikkét.

például ahhoz, amit egy Arany vagy Ábrányi jelentett a magyar irodalomban? stb. S bizonyos, hogy ha ezekre és hasonló kérdésekre egyáltalán lehet tárgyilagos választ remélni, ha bármikor várhattuk, hogy mélyebben lássunk amaz általánosságnál, amely szerint Cs.-ben a költő és a filozófus kötöttek harmonikus frigyét (v. ö. Csengery Emlékkönyv Szeged, 1926, 21. l.), akkor ezt a belátást *most* mindenestre legtöbb joggal várhatjuk és remélhetjük. Most, amikor a nyilván „legnehezebb“ tragikus új, átdolgozott fordításának megjelentetése e rég kísértő, fontos kérdések válaszához két okból is a legjobb auspiciumokat kínálja. Azért is — egyfelől —, mert fordítónk éppen Aischylos, e kivétlesen nagy erőpróba fordítását csiszolta át (Aischylos-darabokkal Cs. 1893-ban és 1901-ben, az első teljes Aischylosszal 1903-ban állt elő) és ez az átciszolás eleve nemcsak minden legjobb erő maximális megfeszítését követelte, hanem legplasztikusabb exponálását is jelenti. Másfelől azért, mert az újraátdolgozás (valóban igen sűrű és messzeható) változtatásainak a régivel való összehasonlítása árulóan domborítja meg, mit érzett a fordító tudatosan a maga fogatkozásának, tehát javítandónak; (hogy a maga filológiai vagy költői naevusait akarta-e inkább eltüntetni, stb.). Egy ilyen tisztázási alkalmat viszont annál kevésbé volna szabad elmulasztanunk, minél bizonyosabb, hogy egyedül a műfordító helyének — a lehető, széles skálán történendő — rögzítése teheti egyszerűsmind a fordító oeuvrejének immanens-tárgyilagos és igazságos elbírálását is lehetségessé: csak ez szabályozhatja azt az igényt és mértéket, amelyet vele szemben jogosan és méltányosan lehet támasztanunk, illetőleg alkalmaznunk.

2. Mi teszi — először is — Aischylost „nehéz“, azaz tőlünk távolieső költővé? Nyilván: sokszor sublogikus szavai, eksztatikus metaforái, előadásának sajátos — ma úgy látjuk — „fellengősségei“ (kenning, priamel, ὄγκος stb.), egy csomó vonás egyszerű, amely nekünk, a mi környezetünkől, könnyen tűnhet indokolatlan modorosságnak, akkor mégis, Aischylosnak, ingerlő szépség, a műfaj hatását kor- és stilszerűen fokozónak érzett, genialis újatalkarás, a költő elsődleges, mélyen költői-vallásos-mágikus beállítottságának jóhíszemű jele volt. Tehát: éppen ezeknek a vonásoknak komolyanvevése és lehetőleg hű reprodukálása nélkül e költőt aligha fogjuk igazi mivoltában megragadhatni; éppen az ilyeneket meg-nem-kerülni és el-nem-símítani, — ez lesz az Aischylos fordítójának a legfőbb és legnehezebb feladata.

Ha most már Cs. új fordítását ennek az igénynek a megelégitése szempontjából vizsgáljuk: nem tartanók igazságosnak az ő terhére írni, ha pl. a 'Επτά 526—547. sorait ő is — mint Kirchoff után Wilamowitz, Weil, sőt Murray (1937) is — „átrakta“ [v. ö. Murray ad 527: Nomen Parthenopaei desiderant vv. docti aut hic (addito ex. gr. Παρθενοπαίων Ἀρκάδ' Ἀταλάντης γόνον) aut post v. 537 traictis ibi vv. 547—9]. Mint fordítónak joga volt kész szöveget venni alapul és szövegkritikai problémákat, különösen „ár ellen“ nem vállalni; joga volt, ahogy általában — Wilamowitz szövegét követte —, itt is: 537 után tenni a nevet (547 k.) és 549-et, mint „adnexum ex 426“ törölni. Egyébként azonban hitünk szerint itt a „viri docti“ túlgondolkoztak a célon és nem értették meg Aischylos ama nagyszerű, reá jellemző játékát, amelyet pl. Dornseiff találóan ír körül a „Spannungseffekt des hinausgezögerten Eigennamens“ megjelölésével (l. bővebben Die archaische Mythenerzählung 1933, 22. l.). Viszont az már mégis kétségtelenül fordított terhel, ha u. o. 268. kk. (ὄλουγμόν ἱερὸν εὐμενῆ παύωνισον, / Ἐλληνικὸν νόμισμα δυστάδος βῆσις, / θάρσος φίλοις, λύουσα πολέμιον φόβον) nála így hangzik magyarul: „Zengj áhítattal istenfélő éneket, / Kiáltva hellén ál-

doznak hangjain, / Biztatva hívet, oldva félelem nyugét.“ Az „isten-félő“ ének „áhitattal“ való elzengésének fordulatai ugyanis teljességgel elmoszák, hogy Aischylos itt a csataelőtti παιανισμός-ról beszél (v. ö. Deubner, Neue Jhbb., 1919, XXII, 386), erről a lelket-öntő rituális kiáltásról (εὐμενῆ a paian kedvező omenére vonatkozik, a θυσιαρχὸς βοήσ-
nak pedig szükségkép a scholiastától javasolt értelmet kell adnunk, vagyis annyit ér, mint ἐνθουσιαστικῆς); a παιανισμός-ról, amely erőt ad a saját embereknek, megszüntetve az ellenségtől való féelmet (ezt jelenti a πολέμιον φόβον). Ahogy a vad paian-kiáltások biztosító erejé-
nek vonása — hasonlóképpen — a támadó Polyneikes viselkedését leíró 633. kk. sorokban is (οἴας ἀράται καὶ κατεύχεται τύχας / πύργους ἐπεμβὰς κάπκηρυχθεὶς χθονὶ / ἀλώσιμον παῖδ' ἐπειαχάσας / σοὶ εὐμφέρεσθαι καὶ κτανῶν θανεῖν πέλας stb.) Cs.-nél feltűnő átköltést, illetőleg mellőzést szenved: „Megmássza bástyánk, úgymond, és ha majd a föld / Királyaként győzelmi himnuszát zengedez, / Vagy szembeszáll s téged megölve nyer halált“ (ahol persze mi egyebet is másképpen értünk; mert ἐπικηρυχθεὶς χθονὶ vajjon nem egyszerűen azt jelenti-e, akit egy hírnök — állásigként — bejelentett hazájának?) Tehát talán jól látjuk: Cs. valamért feláldozta ezeknek a passzusoknak primitív ősi színezetét; el-simította az exotikumot, hogy Aischylos a paian κέλαδος-át (v. ö. Πέρσαι 388. és 393. is) hasonló hatóerő hordozójának látja, aminővel például az ugyancsak a 'Επτά-
ban (385. sortól) leírt címerpajzsok ábrái vagy primitív népeknél általában bizonyos ijesztő díszek, táncok, kiáltások vagy Herodotosnál VIII. 83 a salamisi csata elé a vezértől elmondott euphé-miák is rendelkeznek, és i. t. Mintahogy ugyanehhez a gyanúnkhoz még kézzelfoghatóbban egy másik, hasonló költészeti „irreália“ hasonló domesztikálása is további tápu szolgálhat. Így a Πέρσαι 935. kk. Cs.-nél poétikusan hangzik:² „Üdvözlétül én mit mondjak, / Most, hogy hazatérsz? Baljóslatú dalt / Mariandynus énekesek panaszát / Zengem s szemem árja megindul“; de a „mariandynusok mélabús éneke“ helyén Aischylos mást mond (zavar van a 937. sorhoz adott magyarzatban is), a záró Vörösmarty-reminiscencia pedig végkép megerősítheti sejtésün-
ket: Cs. mindenek felett való céljának csakugyan nem az Aischylos nehézségeinek maradéktalan átmentését tekintette. A tőle kötött szük-ségszerű kompromisszum önkéntelenül a „magyar“ oldalt részesítette előnyben, sőt így is még — úgy látszik — műfordításának értékét min-dig inkább kívánta örökbecsű magyar hagyomány idézésével és ápolá-sával, mint új, merész és önálló formák kockázatos teremtésével emelni, illetőleg biztosítani.

3. Am a második kínálkozó út: az új kiadás javításainak megfigye-lése is valóban, ugyanilyen irányba mutat. A Προμηθεύς 88. kk. szép sorai például az 1903-i kiadás szerint így hangzottak: „Ó fényes aether! röpkeszárnyú fuvalom! / Folyók forrasi, végtelen tengerhabok / Derült mosollya! Föld mindenek anyja te / S mindent belátó napsugár — szólítalak: / Én istenektől istenül mit szenvedek!“ Épp ezen a helyen azonban az új fordítás változtatásai annál is súlyosabban eshetnek latba, minthogy azok egy — mindenestre indokolatlanul modoros — kritika, egy — a költő „diluviális erejét“ menteni kívánó (végeredményben

² A szövegkérdések — [πέμψω] πρόσφορον σοὶ [τάν?] κακοπάτιδα βοῶν, κακομέλετον ἰδὼν / Μαρνανδυνου θρηνητήρος / πέμψω πολύδακρυν ἰαχῶν — a fordítás nekünk számbajövő problémáit nem érintik. Azokhoz l. Wilamovitz javaslatait, bár mi — ellenére — inkább Murrayt követ-nők, aki 940-ben meghagyja a codexek dupla πέμψω-ját és (947-ben) inkább a κλέγω-t is ismétli.

ugyan kisebb értékű) — fordításjavaslat után (Sziget III., 1939, 59. kk.) jelentek meg, tehát feltehető, hogy Cs. ismerte az ellene nyomtatásban hangoztatott „kifogásokat”. Mégis, mit és hogyan változtatott meg? Eltekintve bizonyos helyesírási és pontozási modernizálásoktól, az első 3 sor maradt érintetlenül, a 4. és 5. így módosult: „*És mindent látó napsugár* — szólítalak: *Lám*, istenektől istenül mit szenvedek”; mindkét sor — másszóval — simább és — vérszegényebb lett. Ugyanígy Ἄραυ. 40. k. a régi (Kisf. Társ., 1901) kiadás szerint: „Ma tíz éve, hogy a Priamos perese, / A boszúra kiszállt”; most: „Ma tíz éve, hogy a Priamos nagy, erős / Ellenfelei.” Vagy Ἄραυ. 1493. kk. 1901-ben: „Itt fekszel, a pók hálója befont, / *Kimulál* e gonosz kezek által. / Jaj, jaj nekem oh be gyalázatosan *bukál*, / Kétélű szekerce rád *lesujtván* / Csalfa kezébül a szörnyű nőnek.” Most: maradt az első és utolsó sor, közben pedig az elavultan ható könyvalakok gyomlálódta ki: „Gonosz kezek által *elért a halál*. Jaj, jaj nekem, *ó be gyalázatos egy bukás, / Kétélű szekerce hogy lesujtott.*”³

Az credmény tehát (talán nem látjuk önkényesen?) itt is: inkább távolodás az eredetitől (μεῖραç ἀντιδικοç), részben vélt nyelvi és stilisztikai finomítások, ritmikai tökéletesítések (pl. a második helynél); úgy-hogy már biztosabban megállapíthatjuk: Cs. ott, ahol szükségkép választania kell, kompromisszumában elsősorban a magyar irodalmi és nyelv-művészeti hagyományok megelégtetése felé hajlik, ezt kívánja inkább szolgálni. S ez mindenesetre egyik a lehető fordítói megalkuvások közt. Egyik annál elfogadhatóbb és elfogadandóbb megalkuvási lehetőség, minthogy — nemes célkitűzése mellett — (1) semmivel sem több, legfeljebb más kockázatokat rejt, mint egy másik rejtett volna, ha azt választja; minthogy (2) Cs. egész munkája (erre vallanak pl. a bevezetései is) eleve inkább a nagy művelt közönség megszerzésére tör; és minthogy (3) azt valóban senki se vonhatja kétségbe, hogy éppen Cs.-nek egy katechónén filologus-fordítás készítéséhez is nemkülönben, a legteljesebb mértékben megvoltak volna az előfeltételei. Itt ő egyszerűen: egy választásra eleve kényszerítő helyzetben azt az — egyenrangú — utat, a maga természetes előnyeivel-hátrányaival választotta, amelyet neki belső-külső adottságai szerint öntudatlan-tudatosan *kellott* választania. Így Cs.-t *igazságosan* nyilván eleve csakis erről a magavállalt, jogos alapról indulólag fogjuk megítélhetni.

4. Ezen az alapon viszont — siethetünk a megállapítással — Cs. javára örök és hervadhatatlan érdemeket kell egészen elenyésző és jelentéktelen bágyadásokkal szemben elkönyvelnünk. Lendületes, folyékony, zavartalanul olvasható egészlet adott (ami nem kis dolog, ha Aischylosról van szó), de különösen a trilógia párbeszédeiben ennél többet is: valóban ihletett dikciót, amely az Oresteia tragikus-nagyszerű méltóságát leggyakrabban maradéktalan egyenértékűséggel képes érzékelteni. Ilyen ajándékkal szemben a kritikus csak az elismerés, hála és csodálat álláspontjára helyezkedhetik: Cs. fordításai olyan nyereségei a magyar irodalomnak, amelyek valóban sok, eredeti irodalmi törekvéssel érnek fel. Mégis, a Cs.-féle „kivitelnek” emez óriási előnye mellett szabad talán néhány, jelentőségben és szám szerint, aránylag való-

³ Összehasonlítással álljon itt a hely Kollmann Gyulának a (Schmidt Henrik elmélete szerint rendezett) fordításában (Arad, 1900, 48. l. 1430—4. sor): „A pók szövedékibe’ fogva heversz, / Gonosz orvkéz vette el életedet. / Ah, itt nyugszol te díztelen ágyban, / Gyáva csel áldozó tégedet / Nem gyanított csatabárd-ütéssel!”

ban semmitmondó, negatív kitevőjű apróságra is rámutatnunk. Olyanokra csak természetesen és csak annyiban, ahol és amennyiben semmi kétségünk nincs, hogy velők a fordítótól választott kivitel vonalán maradtunk, vagyis csak olyan apró foltocskákra, amelyeket ezen a drágakövön a nagy köszörűs-mester is, bizonyára eltüntetett volna, ha — munkájának ezer gondja, nehézsége között érthetően — véletlenül át nem néz rajtuk.

Így azt hisszük: a magyar olvasó előtt könnyen halovány, esetleg érthetetlen marad Πέρσαι 720: „Két sereg volt és kettős az arca is“ (főleg, hogy a 721. sor éppen a πεζός szót nem fordítja a szavával). Arra is nehezen tud majd rájönni, hogy 'ικέρ. 523-ban („Siker kövesse s *rábeszélés* léptimet“) a „meggyőzés“-ről (Πειθώ); 1034-ben („Iszonyodnánk mi e *harctól*“) ἄθλον-ról van szó; 375-ben pedig a „kerül az *átkot*“ szava alatt az ἄροσ-t („souillure“) kell gondolnunk (a homályt fokozza a következő sor — ἄροσ μὲν εἶη τοῖς ἑμοῖσι παλιγκότοις — ilyen fordítása: „Csak ellenimnek sujtsa átok a fejét“). Egészen érthetetlen marad u. o. 473: „Mondtad, szentségtörés az, *mit nyíl el nem ér*“, (a μῖασμα οὐχ ὑπερτοῦθεισμον nyilván olyan fertőzetre céloz, amely ellen a nyíl, harc semmit sem tehet, „nem tud rajta túllőni“); és hasonlóképp Προμ. 884-ben a „*zabolálan a nyelv*“ fordulata is (a γλώσσης ἀκρατῆς az eredetiben nyilván azt akarja mondani: „aki nem uralkodom már nyelvemem“). Meglehetősen hat a különös (nem is teljesülő) felszólítás Ἄγαμ. 319: „*ó beszéld el újra hát*“, mint ahogy a 318. k. — λόγους δ'ἀκούσαι τοῦσδε κάποθαυμάσαι / διανεκῶς θέλωμ' ἄν, οὐς λέγεις, πάλιν — mégis mást mond. Kevésbé zavar Ἄγαμ. 1263: „Hogy *jöttömért* áll rajta bosszút“, de az εἰμῆς ἀγωγῆς az eredetiben világosabban utal Kassandra sérelmes *odahozatalára*. Végül a 'ικέρ. 513. kk. szövegének vitássága miatt (ἀεὶ γυναικῶν ἐστὶ δέμ' ἔξαισιον Linwood—Weil; ἀεὶ δ'ἀνάκτων Wilamowitz; ἀεὶ δ'ἀναρκτόν ἐστι Headlam-Murray) csak mint érzésünket tolmácsolnók, hogy a (Murray szövegéhez hajló?) „Semmit sem ér a félelem, ha szertelen“, a lehető választások között talán éppen Cs. céljaihoz képest nem a legszerencsésebbik volt.

Egyénibbnek tűnhet már ellenérzésünk kifejezése az oíyanféle — csak finomabb stílusigényeket sértő — fordulatokkal szemben, mint 'ικέρ. 14: „dicső baj“ és Ἐπτὰ 159: „kedves Apollon“, amiket magyarul furcsának; Ἐπτὰ 713: „Beszélj, ha megtehetni“ és Ἄγαμ 62: „férfirajozta Helena“ (πολυάνορος γυναικός), amiket erőltetett, illetve elszabott kifejezésmódoknak gondolunk; különösen pedig egy pár túlprózaí vagy nem helyén való fordulattal szemben, mint 'ικέρ. 697: „A várost kormányzó hatóság“; 957: „Van benne számos országos középület“; 961: „Magánlakokban szintén nyerhettek lakást“; illetőleg Πέρσαι 323: „Tharybis, *ritka szép legény*“; Ἄγαμ. 381. k.: „Oltárát letiporni tör Dike *mennyei nőnek*“, mert a hétköznapiságot, illetőleg a trivialitást legkevésbé tartjuk jellemzőnek Aischylos előadására. Kérjük mégis a fordítót, hogy ezeknek a szerény észrevételeknek az elfogulatlanságáról is legyen meggyőződve, „neque illi deträhare ausim haerentem capiti cum multa laude coronam!“ Itt, ezeknek az említésével sem volt más célunk, mint hogy bármily csekély mértékben hasznára legyünk a Cs. féle teljes Aischylos — harmadik kiadásának; ahogy ezt a költő és a műfordító is legteljesebb mértékben megérdemelnék.

5. Végül a fordítónak habitusára vonatkozó észrevételeink mintha mindenesetre két, közelfekvő, gyakorlatias megállapítás felé is nyílt kaput tárnának. Ezeknek az útjára mégis nem lépnénk, mert mindkettő szükségkép jelen célunkon túlmenő és szubjektív megállapítások területére visz. Sem arra a kérdésre tehát, hogy Cs. fordításainak hosszú

sorában melyek lesznek a neki szükségkép jobban vagy kevésbé „fekvő“, tehát eleve nagyobb vagy kisebb sikerre ítélte alkotásai; sem arra, hogy fordítónk milyen helyet foglal el a magyar, esetleg a világ műfordítóinak rangsorában, — szándékosan nem válaszolunk. Az első pontot illetőleg amúgyis kétségtelen, hogy ahhoz a hatalmas skálához, amelyet Cs. fogott át, emberi határainkhoz képest eleve senkinek, se költőnek, se még inkább műfordítónak, nem lehetnek meg a mindenben egyaránt felérő képességei; Cs. tehát nyugodtan, büszkén beérheti annak a dicsőségével, hogy magát ilyen tág skálára feszíteni annyi joggal próbálta. A második pontot illetőleg hasonlóképp bizonyos, hogy az efajta „kanon“ — az osztályozandó érték bonyolultsága folytán — eleve úgyis csak kétes értékű lehet; tehát Cs.-t az ilyenféle mérlegelés csélyei ellen, az is már a legteljesebb mértékben biztosítja, amit útválasztása értékéről fentebb (főleg a 3. pont végén) megállapítottunk: „Hanc sine tempora circum inter victorices hedcram tibi serpere laurus!“ *Marót Károly.*

*

Die Übersetzung eines Dichterwerks ist im voraus als ein Postulat anzusehen. Stets wird man zu Gunsten (bzw. Schaden) des Originals oder der eigenen Sprache, ja — was selbstverständlich am meisten mit Recht geschieht — bald jenem bald dieser, Konzessionen machen müssen; wie es eben den augenblicklichen Absichten und persönlichen Anlagen des Übersetzers entspricht.

Rezensent benützt die Gelegenheit der revidierten Neuausgabe des vollständigen Aischylos durch Johann Csengery und sucht Art und Weise eines Meisters seiner Kunst zu bestimmen, der die ungarische Literatur durch eine fast unglaublich lange Reihe von klassischen Übersetzungen (Catull, Tibull, Propertius, Cicero de officiis, Apuleius Amor und Psyche, Horatius, Vergils Aeneis, ein vollständiger Martialis, wie auch Herondas, Pindar, Homer; die 33 Stücke, ja z. T. auch die Fragmente der drei grossen Tragiker usw.) bereichert hat. Er kommt dabei zum Resultat, dass Cs. bei eintretender Kompromissnot fast immer die „ungarische Seite“ zu begünstigen pflegte, d. h. zum Hauptziele seiner Übertragung die Bereicherung der Sprachkunst und die Huldigung vor der edlen dichterischen Überlieferung seiner Nation gesetzt hatte. Ein Kompromiss, der allenfalls ebenso berechtigt war, als sein möglicher Gegenpol. So betrachtet aber ist seine Aischylos-Übersetzung eine fast tadellose, glänzende Leistung und sein Lebenswerk muss als eine Gabe angesehen werden, wie sie kaum je von einem anderen an eine andere Nation geschenkt wurde.

Karl Marót.

Visy József: *A görög szónoki paideia.* Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica. Tomus XIII. Fasc. 3. Szeged, 1940. 8°, 32 l. (Számozás 77—108.) Német kivonattal.

A nevelésnek a görög szellemi életben való nagy jelentőségére Werner Jäger hatalmas műve, a Paideia hívta fel legújabbban a tudományos világ figyelmét. Ennek a kérdésnek egy részletét, a szónoki nevelésnek a problémáit kutatja Visy alapos tanulmányokat előrukkoló dolgozatában. Pontosabban és megszorítva: a kérdést csak a görög retorika kialakulásának korában vizsgálja a szofistáktól Isokratesig. A szofisztika nevelési rendszerével kapcsolatban megállapítja, hogy a tisztán praktikus célokat követő szofisták nem törekedtek mélyebb elméleti alapvetésre. Céljuk csupán az volt, hogy a görög politikai életben olyan nagy szerepet játszó szónoklásra bizonyos encyklopedikus részlettudás-

sal is felszerelt, hatást kelteni, akár improvizálni is tudó szónokokat képezzenek ki — lehetőleg gyorsan. Mindezt jó pénzért végezték. Ebben a képzésben a legnagyobb gondot a külsőségekre, a föllépésre és a nyelvi kidolgozásra fordították. Közülük egyedül Protogoras volt az, ki nem zárkozott el a filozófiai alapvetéstől, de tulajdonképpen ezt is csak a gyakorlati siker kedvéért tette. Bármennyire óvakodtak is azonban a szofisták a gyakorlati élettől távolabb vezető elméleti elmélyedéstől, éppen a hatás eszközeit keresve, a retorika formális tényezőit alaposan kikutatták és a retorikát szinte szaktudománnyá rendszerezték. De a valódi elméleti alapvetést a retorikában is Platon adta meg. Kimutatta dialogusaiban, hogy a retorika alapos elméleti ismeretek nélkül nem tarthat számot a művészet (τέχνη) elnevezésre, legfeljebb bizonyos mesterségbeli ügyességnek tekinthető. A két irányt Isokrates egyeztetette össze, ki mint gyakorló szónok megbecsülte a szofisták formális képzését, s amennyire jónak látta, Platon elméleti alapvetését is sürgette a szónokok képzésénél. A platoni ideál lebeg azután még Aristoteles szeméi előtt is, sőt a sztoikus iskolák is erre az alapra építettek. De erre már csak utal a szerző.

Visy rövid, összefoglaló dolgozatához az idevágó irodalmat, valamint az antik forrásokat is alaposan tanulmányozta. A kérdés problematikáját jól ismeri, s a távolabbi szellemtörténeti kapcsolatokat is megvilágítja egy-egy utalással. Kár, hogy túlságosan tömör előadása itt-ott homályossá válik. Értékes fejtegetéseiben még azt kell kifogásolnunk, hogy többször nem fordítja le a görög szakkifejezéseket, s csak úgy nyersen illeszti bele a magyar mondatba. Bár elismerjük, hogy néha ez elkerülhetetlenül szükséges, de mindig csínján kell vele bánni. Jobb a görög kifejezéseket zárójelben adni, hiszen ilyen tárgyú dolgozat a görögességgel közvetlenül érintkezni nem tudó műveltek érdeklődésére is számot tarthat.

Papp János.

Josef Visy: *Die griechische rhetorische „Paideia“.* (Mit deutschem Auszug.)

Verfasser untersucht die Entwicklung der griechischen Rhetoren-Erziehung von den Sophisten an bis Isokrates. Das Ziel der Sophistik war rein praktischer Natur. Ihre Forderung an die rednerische Erziehung war also encyclopädische Häufung der Kenntnisse, ihr Vorbild der schlagfertige, improvisierende Redner. So wünschten sich die Sophisten überhaupt nicht in das Studium erkenntnistheoretischer, psychologischer oder ethischer Fragen zu vertiefen. Die eigentliche theoretische Planmässigkeit in der rhetorischen Erziehung hat erst Platon geschaffen. In seinen Dialogen beweist Platon, dass die Rhetorik ohne ausführliche theoretische Kenntnisse gar nicht als Kunst bewertet werden kann, sondern nur als berufsmässig geübtes Handwerk. Die Schule des Isokrates vereinigt die praktische Einstellung der Sophistik und die nach theoretischer Bildung zielenden Forderungen Platons. Von dieser Paideia-Entwicklung gibt der Verfasser ein zusammenfassendes Bild in seinem kurzen Aufsätze, der seines Autors sorgfältige Arbeit und einen tiefgehenden Blick in die Problematik der Frage bezeugt. Johann Papp.

E. M. Mészáros: *De cultu litterarum et de lingua Latina Hungariae medii aevi.* Roma, 1940—XIX. Istituto di Studi Romani-editore. 8°, 27 l.

Idézett tanulmány különlenyomat a „Bolletino internazionale di studi, ricerche, informazioni“ II. évf.-ből, ahol egy hasonló tárgyú nagyobb cikksorozat keretében („Per lo studio e l'uso del latino“)

jelent meg. Ez a körülmény eleve megszabja a dolgozat jellegét. Elsősorban idegenek számára készült rövid összefoglaló ismertetés a magyarországi latin nyelvről és műveltségről. Mint ilyen egyetlen a maga nemében és első tájékoztatóul jó szolgálatot tesz a magyarországi műveltség iránt érdeklődő külföldieknek s mivel a legfontosabb bibliográfiát is közli, a kutatás számára is kiinduló pont lehet. Noha a szerző kétségtől nem is akart szigorú értelemben tudományos szintézist adni, talán nem lesz felesleges éppen ez alkalommal néhány megjegyzést tenni a magyarországi latin kutatásokkal kapcsolatban. A magyarországi latin kutatások feladata vizsgálni, milyen helyet foglal el Magyarország, történetének egyes korszakaiban, az egyetemes latinnyelvű európai kultúrközösségben; milyen hatások alatt fejlődött, milyen közös gyökerekből táplálkozott és végül: nyelvben, irodalomban mit termelt ki magyar specifikusként önmagából. A legfontosabb terület — a kutatók is ennek szentelték eddig a legnagyobb figyelmet — az eredet kérdése. Ez a kérdés meglehetősen régi és igen bonyolult. A legszorosabb kapcsolatban van a magyar kereszténység eredetével, latin és magyar helyesírásunk és latin kiejtésünk kérdésével. A kérdésnek nagy irodalma van, sokan és több oldalról próbálták megközelíteni, de szerző nem úr lenni a bonyolult kérdésszövevényen, a régésrőlen ismert tényekből nem áll elő egységes kép. Pedig a szétszórt, sokágú tényeknek ismerete, az eredmények összegbehozatala, vagy legalábbis a problémák egymásra vonatkoztatása nélkül nem lehet helyes ítéletet alkotni sem az egészről, sem a részletekről. Az az állítása pl., hogy a magyarországi latinság frank-bajor eredetű, egészen téves; azzal, hogy intézményeket, törvényeket, kancelláriai gyakorlatot átvettünk, nem kell okvetlenül nyelvi hatásnak is együttjárnia, különösen nem, mikor az összes többi nyelvi tények ennek ellenkezőjét bizonyítják. A Szent István-korabeli emlékek — legalább is nyelvileg — idegen minták után készültek; — magyarországi latinságról csak az 1055-i tihanyi oklevélről fogva beszélhetünk!

Nem hagyhatjuk említés nélkül azokat a nyelvi megfigyeléseit, helyenként tulajdonképen csak magyarázó jegyzeteit, melyekkel az egyes korszakok, emlékek, szerzők nyelvének jellemzését megkísérli. Részletesebben csak Anonymus nyelvét ismerteti, hasonló tárgyú korábbi tanulmányára támaszkodva. Tudjuk, hogy szerző egyike azoknak, akik a magyarországi latinságot gyakorlatilag a legjobban ismerik. A készülő nagy középlatin szótár munkálatai közben, amelynek ő a legtöbbit dolgozó munkatársa, alkalmá volt többszáz évre terjedő korszak anyagát minden oldalról megismerni és ő kétségtől élt is az alkalommal. Hogy mégis oly kevésbé kielégítő az a feldolgozás, amelyet tőle kapunk, annak több oka van. Elsősorban általános nehézségekre kell utalnunk. Bár már nagy irodalma van a középlatin filológia elvi kérdéseinek (elég a nagy úttörők, Traube, W. Meyer, Paul Winterfeld, Paul Lehmann munkásságára utalnunk, aminek nálunk sem maradt el visszhangja, gondolok C. Heilig, Istványi Géza, Guoth Kálmán hazai vonatkozású általános szempontok tisztázására törekvő cikkeire), éppen a vizsgált nyelv sajátos természete folytán igen nehéz világos nyelvszemléletre eljutni és ami ebből természetszerűleg következik, a nyelvi tényeket helyesen megítélni. Ennek a nyelvnek sajátos jellegét az adja meg, hogy tudós nyelv és mint ilyen, eredeténél fogva bizonyos fokig az írásbeliséghez van kötve, de ugyanakkor „élő” nyelv is, kitéve az élő nyelvek változásainak és törvényszerűségeinek. Igaz ugyan, hogy általános érvényű törvényeket olyan értelemben, mint akár a klassz. latinban, akár a modern nyelvekben, itt hiába várunk, s ha vannak is,

csaknem mindig keresztezi őket a tudatos klasszicizálás. A vizsgálat módszerének épp ezért rugalmasnak kell lenni, de viszont lehetetlen, hogy ne legyenek szilárd szempontjai, melyek a fejlődés irányvonalát mutatják és az egyes tények összekapcsolását megkíséreltik. Ennek hiányában a kutató elvész az éppen felöltő adatok tengerében és amit kapunk, az nem más, mint kuriózumok tarka összevisszasága. Így is van ez az esetek legnagyobb részében. Szerző sem tudja kikerülni ezt a veszedelmet. Találomra odavetett megjegyzéseiben hiányos módszertani megfontolások folytán megreked a hagyományos iskolai grammatika kategóriáinál és akarva nem akarva azt a felfogást képviseli, hogy a középlelatin a klassz. latin elrontott formája. Igaz, hogy az összefoglalásnak ezen a téren még nem jött el az ideje, de az alapfogalmak tisztázását a részletkutatások semmiesetre sem nélkülözhetik.

Fludorovits Jolán.

*

Verfasser gibt auf Grund der bisherigen Bemühungen um die Erforschung der ungarländischen Latinität eine kurze zusammenfassende Darstellung der lateinischen Sprache und Kultur im ungarischen Mittelalter. Die Ergebnisse der mittelalterlichen Geschichtsforschung und die der lateinischen Philologie gleicherweise berücksichtigend, bietet vorliegende Arbeit eine reiche Bibliographie, und ist daher, besonders für ausländische Forscher, zur Einführung in die Probleme des ungarländischen Lateins geeignet.

Jolantha Fludorovits.

Emlékkönyv a Juventus 25 éves jubileumára. Melléklet: A nemzetközi segédnyelv s a neolatin mozgalom. Összeállította: *Wagner József*, a Juventus szerkesztője. Bibliotheca Juventutis 1941. (Commentarii de 25 annis Juventutis et de neolatino, qui dicitur motu. Composuit Josephus Wagner, moderator Juventutis.)

Anno 1910 aliquot viri alacres et prompti amore linguae Latinae imbuti cum ei docendae parum felices successus obtigisse vidissent, huic incommodo ductu et auspicio Antonii Prónai occurruri ad instigandum discipulorum studium ephemeridis condendae consilium ceperunt. Quotusquisque tum crederet et paesagiret ephemeridem Juventutis viginti quinque annis circumactis post 7 annorum intercapedinem et dispendium superstitem fore atque etiam futurum esse ut laetius quam antea efflorescat. Atqui sic se res habet. Verum enim vero ut aestus maris adfluunt et reciprocant, sic in rebus humanis adversa prospera, laeta tristia vicissitudine quadam sese excipiunt. Ephemeridis quoque igitur interdum fluctuabat fortuna adeoque erat anceps, ut esset tempus cum prope esset, ut in orcum abiret, nisi virorum quorundam strenuorum, Josephum Huszti et Johannem Kisparti dico, sedulitate factum esset, ut redux iterum vitam viveret vivacem atque etiam externarum gentium favore ferventi foveretur.

Atque moderator ephemeridis ut quinque lustrorum celebraretur memoria, hosce edidit commentarios. In quibus post exordium saluatorium Valentini Hóman, ministri cultus et institutionis publicae, cur linguam Latinam discamus, disputat Julius Kornis ortuque ephemeridis ab Aladaro Friml, unico conditorum superstite relato moderator ephemeridis historiam variis casibus opimam inde a primordio usque ad hodiernum diem iucundissima narratione persecutus est. Appendicis loco ut patefiat quid industriae et laboris moderatores sociique in

linguae Latinae scientiam adiuvandam et amplificandam impenderint quidve secundi proventus adepti sint, virosum doctrina et honoribus excellentium cum domesticorum, tum exterorum sententiae et litterae comprobantes atque quorundam actorum diurnorum testimonia adferuntur. Post quaeritur quomodo res modernae Latine dicantur. Qua in quaestione luculenta, egregia, utilia monita praeceptaque expromuntur. Hoc loco commemorandum duco ex glossis et inscriptionibus per multa vocabula artium, quae nostris quoque temporibus in usu sunt, investigatione quadam curiosa erui posse. Deinde docte de epistolis Latinis, de re aenigmatica disseritur solutionesque aenigmatum proponuntur. In extrema libelli parte, quamvis non plena, attamen bibliographia neolatini qui dicitur motus accurata et uberrima exhibetur. Lecto libello, opinor, nemo dubitaverit, quin ephemeris Juventutis operam per 25 annos fructuosam praestiterit ampliusque praestatura sit.

Carolus Ács

Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése.* Budapest, é. n. Magyar Történelmi Társulat kiadása. 290 l. 12 képpel.

A középkori magyar költészet újszerű szintézisére a magyar humanizmus kiváló ismerője, K. T. vállalkozott. Akaratlanul is a humanizmus szeretetének tárgyilagossá szemszögéből nézi a középkori szövegek lelkét és külső köntösét, amidőn a humanizmusnak a korai magyar középkorig feljutó szálait bogozza. Néhány évvel ezelőtt kiváló mediévisták, mint E. K. Rand, a harvardi egyetem tanára, E. Gilson, a Collège de France professzora, minden igyekezetükkel a középkor javára akarták elkönyvelni a humanizmusnak jó korán fel-felbukkanó jelenségeit, s visszautasították a vádakat, mintha a középkor az antiktitás megvetette és annak értékelésének híjjával lett volna. K. T. mellőzi a vitát — hisz nincs is kik ellen megvédeni a humanizmust a középkorral foglalkozók elszigetelt világában —, c helyett a tényeknek szellemesen módszeres egymás mellé állításával tárja elénk a magyar költészet kibontakozó lapjait.

A középkori költészet meghatározásában a költői előadás és a közönség tökéletes találkozását hangsúlyozza (7. l.). Bemutatja a környezetet, a közönség érzelmi világát, amely a költői alkotás hangulatával a teremtés frissességében esett egybe (8. l.). A középkori költő egyéniségét titokzatosnak, nyugtalan vérűnek látja. A kalandos természetet nem sorolná a költők lelki arculatának sajátos tulajdonságai közé. Nemcsak a minnesangerek, trubadúrok szívében jelentkezett a „messzeség szerelme“, az ismeretlen vonzotta a higgadt teológusokat is, kik egyetemről-egyetemre járva, mint Magyarországi Máté, Toledótól Budáig ugyancsak nagy utat megtettek. Ez a jelentkező nagy kalandvágy szülte a monasztikus életformák *stabilitas loci* szigorú szabályát. Ennek a nyugtalanságnak a költők is csak olyan alanyai voltak, mint más egyszerű halandó. Akik nem tudtak messze vidékre vándorolni, azok legalább szerzetet változtattak, ez a nagy nyughatatlanság szülte Kempis Tamás figyelmeztetését: Már sokakat megcsalt a kapkodás és helyről-helyre vándorlás. I. 9. Ennek a jelentkező „szerelmi nyugtalanságnak“ a szerző sokkal elfogadhatóbb magyarázatát adja a 16. lapon: a költők azért vándoroltak udvarról-udvarra, mert lassanként kimerült „répertoire“-juk, s nehogy unalmassá váljanak és ismételjék magukat, egyszerűen tovább álltak.

Az egyházi költészet jellemzésében a legendáknak tulajdonít nagy szerepet, ezt oldották volna fel prózai olvasmánnyá, ritmikus

verssé. A zsolozsma kialakulását hangulatosan szép szavakkal festi, de itt megjegyezzük, hogy a legtöbb esetben a zsolozsma mégis tudatos összeállítás. Hol egy költő alkotása (úrnapi officium Szent Tamásé), hol pápai előírás, és ezeknek a zsolozsmáknak az összeállításában a XIII. században már erős kritikai érzék lépett fel. Helyesen hangsúlyozza az egyházi iskolák nagy szerepét a népi nyelvű költészet kialakulásában. (14.) A deákság irányította a formák divatját, a clericitas szórta el, amerre járt, dallamának hangjait. Az ízlés irányításának másik tényezőjét az *udvarban* látja, az előszavú költészet teremtő környezetében. Az énekesek rendjében ménestrel, jocular, népi verselő, és az egyházi külsőt megőrző énekesek, a goliárdok típusait különbözteti meg.

A magyar költészet ugyanazokat a sajátságokat mutatja, mint a nyugati. Érdekes idézetekkel *Ludovicus Tubero*, *Galeotto Marzio* nyomán bizonyítja, hogy a magyar nyelven szerzett ének a nemzet egyetemességének volt sajátja, paraszt, polgár, előkelő nemes egyformán megértette. A mondák a kikristályosodás magvát alkotó „szertartások” magvát őrizték meg: Botond vágása = hadüzenet megindítását, fehérló mondája = birtokbavétel tényét, békekötés módját. Sorai nyomán a magyar föld mondanevelő értéke és sajátsága bontakozik ki. (27—29.) Az énekeket egy magasabbrendű osztály: a táltosok, regösök, és egy alacsonyabb réteg: a torlók, kiaggott katonák adták szájról-szájra.

Hamar megbarátkozott a magyarság a Kalendae-ünnepekkel, és a regölés a keresztény szokás és ünnepkör hangulatába iktatta a pogány maradvány emlékét. A vízkeresztű Stella mutatja, hogy a magyarság lépést tartott a nyugati kereszténység lelki életével.

A költészet és irodalmi élet megindulásának fejtegetésében csalogató témául kínálkozott volna a „patria” és „natio”, haza és nemzet fogalom fejlődésének vizsgálata himnuszainkban és legendáinkban, annál is inkább, mivel a szerző helyesen hangsúlyozza egyházi irodalmunk eléggé nem méltatott nemzeti vonásait. (47.) Az előbbi kérdésre: *L. G. Dupont-Ferrier: Le sens des mots „Patria” et „Patriae” en France au moyen-âge et jusqu’au début du XVIIe siècle.* Revue Historique, 1940, p. 89—104. A legendák elemzésében Szent Istvánra, mint a magyar humanizmus első úttörőjére mutat rá. A III. Béla előtti udvari élet feltétele volt a mindinkább erősödő nyugati befolyás eredményességének. III. Béla korával kezdődik a magyar lovagkirályok sora. Szerzetesek, diákok jönnek nyugatról, mennek nyugatra. A szellemi kapcsolatokat csak erősítik a házasság révén összekovácsolt érdekek. A párizsi diákok a szellemi gazdagság fölényével tértek haza. Az olasz hatás is érezteti erejét *Bernardus de Perugia*-val (az első magyar inquisitor). Az igazi lovagideál Szent László alakjának megrajzolásában éli ki magát. A magyar udvar érintkezését a német szerelmi költészettel nemcsak *Reinmar der Alte*, hanem II. Endre szentföldi hadjáratában résztvevő *Neidhart von Reunthal* és *Tannhäuser* személyén keresztül keresi.

A magyar virágénekek régóta húzódó perét a goliárdikus költészet nyomán szeretné eldönteni. Mint vörös fonál húzódik végig könyvén a goliárdikus költészet magyarországi elterjedésére beállított érvelés. A magyar szellemiség, hasonlóan a nyugatihoz, bőségesen merített az egyházas latin műveltségéből. A jocularokkal kapcsolatban nehezen hihető, hogy a Szent Erzsébetet elkísérő két magyar, Farkas és Dávid, jocular lett volna, Magister Konrád kérlelhetetlen szigorú aligha túrta volna meg, lelki lányának környezetében a világias szellem képviselőit. A virágének, virágszimbólika azonban nem hatotta át annyira a magyar udvart, mint azt a sorokból kiolvassuk. A Sittichi Rimes

Krónika Gertrud királynét nem a magyar szóhasználat, hanem saját goliárd stílusa alapján nevezi *rosa rubea*-nak. Elég legyen a szenttéavatás hangulatában fakadt Szent Erzsébet-himnuszra gondolnunk: „Salve Rosa pietatis, || Salve flos Ungarie“. Ebben a kérdésben *Gáldi László* E. Ph. K. 1940. évf., 264. l. közölt álláspontjához csatlakozunk.

A regényes elbeszélés közkedveltségét, a trójai történet elterjedését szellemesen tulajdonnevekkel mayarázza (Hector comes, Perjámos < Priamos stb.) a magyar nyelvészek és történészek nyomán. Itt csak Moór Elemért idézi, holott Baróti és Pais D. előtte járt. A bolgár-fehérvári csata és az Ilias közti párhuzam szellemesen sikerült. (13.) A monostoralapítás motívumait ügyesen kapcsolja a szerzetesházak mellett letelepített lazari-jokulatorokhoz.

A dictamen prosaicum-ok bolognai hatása mellett az Orléans-i iskolák befolyása sem hanyagolandó el. Hisz a bolognai előtt az Orléans-it emlegették mint a *lucerna juris* székhelyét. *Alexander Neckam* nem győz betelni vele: „Non se Parnassus tibi conferat Aurelianus Parnassi vertex cedat uterque tibi“. Egy Natio Germanica halvány körvonala éppen Orléansban jelentkezik már a XII. században. *L. Delisle: Les écoles d'Orléans*, Ann.-Bull. Soc. Hist. Fr. 1869. p. 145.

Adatai nyomán látjuk, mennyire pium desiderium a középkori magyar költészet dogmatörténeti háttérének megrajzolása. Említ egy karácsonyi éneket, amelyben az Immaculata Conceptio-t vonják kétségbe. Ilyen és hasonló tények összeállítása fényt vetne annak a két iskolának heves vitájára, amelynek Mátyás király is tanúja volt. Magyarországi Mihály, pálos szerzetes disputájára gondolok, ki nyilvánosan győzte le az Immaculata Conceptio-t tagadó ellenfelét, valószínűleg dominikánus szerzetest.

A garaboncás diákok, vándorló varázslók Keletről, Etiópiából hozott tudásokkal dicsekedtek. (137.). Talán ez derít fényt arra, miért nevezi a párizsi Nacio Germanica Acta-ja Magyarországi Tamást *Thomas de Ungaria seu de Ethiopia*-nak. A táncról vallott szigorú felfogástól a bűnlajstromok is felvilágosítást adnak. A táncsal kapcsolatban jobban hangsúlyoztam volna a szerző által idézett Cod. Mon. 16229 alapján, hogy nem az ünnepélyt tiltották, hanem, ahogy a tractatus 7. pontja mondja: Ne ex sua corea sequentur odia, rixe, 8. Quod decenter choreizet et ne utatur turpibus gestibus sive lascivis.

Nagy Lajos uralkodásának vallásos légköre megnyugtatólag bizonyítja a kódexirodalmat létrehozó reformszellem korai jelentkezését. Nagy Lajos kancelláriája vizsgálatában nem hanyagolható el Bologna mellett a francia hatás sem, hisz korának nagy főpapjai Nápoly—Párizs—Avignon szellemi tüzhelyén nevelkedtek. A király érzékenyen számontartotta alattvalóinak párizsi végzettségét. (Stephanus de Insula, Petrus de Verebél, Nicholaus Nicholai). Magyar László értekezésében a *Vadászsolymokról* a szerző a királyi udvar lovagi érdeklődését keresi. Azt hiszem, inkább a természettudományi gondolat felbukkanásának köszönhetjük ezt az értekezést, elég legyen II. Frigyes szicíliai környezetében fellendült és ezután mindjobban erősödő természettudományi hagyományokra utalni. Erről bővebben Haskins munkáiban. II. Frigyes udvarában van *Michael Scottus*, kinek munkája: *De arte venandi cum Avibus!* Ezt a természettudományi térfoglalást alátámasztja az, amit a szerző Nagy Lajosnak az arab filozófia és asztrológia iránti érdeklődéséről mond. A Nagy Lajos jelleméről és humanitásáról irt szavak a könyv legszebb lapjai közé tartoznak.

Zsigmond mint Nagy Károly késői utóda lép elénk, felségjelvényeknek teljes pompájában és méltóságában. (171.) Az udvarában ural-

kodó lelki meghasadást, kutató szellemet mutatja a pokoljárók történetének izgalmas leírása. Eredménnyel lehetett volna használni *H. Gaidoz*: *Revue Celtique* II. (1875) megjelent értekezését, ahol a kéziratos anyagot (Melk, Montfaucon, Vatican stb.) ismerteti, de főleg L. L. Hammerich *Visiones Georgii*-kiadását (Koppenhága, Høst & Søn, 1930.), ahol a magyar lovag látomásait kritikai apparátussal kapta volna meg.

Önálló kéziratos kutatás alapján tárja elénk végül *Csanádi Albert* pálos szerzetes liturgikus költői tevékenységét. A XVI. századi diákság életének vizsgálatára lélektani magyarázatát adja a XVI—XVII. századbeli énekeskönyvek tartalmának.

A humanizmus és a középkori életszemlélet kapcsolatának bemutatására gazdag angol, olasz, német, francia irodalmat sorol fel. A filozófiai háttér jobban kiviláglott volna *E. Gilson*: *Philosophie médiévale et humanisme*, Comm. au Congrès Guillaume Budé, Nice 1935 tanulmánya alapján. A liturgikus dráma eredetére vonatkozólag G. Cohen: 1907-es tanulmánya helyett szívesebben láttuk volna idézni: *Histoire de la mise en scène dans le théâtre religieux français au moyen-âge*, Paris, 1926. A renaissance és a középkor viszonyára ugyancsak *E. Gilson*: *Humanisme médiéval et renaissance*, *Revue Trimestrielle Canadienne*, 1930, p. 1—17. A skolasztika humanizmusáról *Atti del V. Congresso Internazionale di Filosofia*, Napoli 1925, p. 984. adott volna módszertani távlatot Szent Tamás humanizmusával kapcsolatban. A latin költők középkori értékelésére vonatkozólag pedig: *J. Crosland*: *Lucan in the middle ages*, *Modern Lang. Rev.* XXV. (1930) no. 1. *F. Raby*: *A history of secular latin Poetry in the middle ages*, Oxford, 1934, 2. vol.

Az *Ars versificatoria*-k szerzőjével érdemes lett volna bővebben foglalkozni, és magyarországi sorsukat végigkísérni. *Jean de Garlande* és *Matthieu de Vendôme* hexaméterei megvannak a Magyi-kódexben. Ez utóbbinak *In Tobiam paraphrasis metrica cum scholiis* megvan a Nemzeti Múzeumban, *Codex Lat. Med. Aev.* no. 53. ff. 35—62. Alaposabb részletkutatás majd *Geoffroi de Vinsauf*, *Gervais de Melkley*, *Evrard d'Allemand* szerepét is esetleg tisztázza.

A laikus mozgalmak tárgyalásakor *Jean Guiraud*: *Histoire de l'Inquisition*, Paris, 1938, munkája hasznos útbaigazítást ad.

Kardos Tibor munkásságát legszívesebben a harvardi egyetem ökorért lelkesedő tanárjához, E. K. Randhoz hasonlítanám. Mindketten örömet kapnak oly nyomon, amely a középkori gesták, versek, legendák soraiból az antiktitás, a klasszicitás báját árulja el. A könyv minden sorából kiárad a szerző áhítatos tisztelete a humanizmus iránt, amelynek nyomait — inkább azt mondanám folytonosságát — szinte elsőnek veszi észre mi nálunk.

Módszere világos. Az irodalomtörténetet történeti tudománynak tekinti s szoros összefüggésben tárgyalja a történettel és segédtudományaival. Rámutat az udvar, iskola, társadalmi rétegek átalakító és kezdeményező erejére. Irodalomszemléletének kialakításában biztos mesztereket követ: *Horváth János* és *Thienemann Tivadar* útján jár. A hazai történeti szakirodalmat állandóan szem előtt tartja, s eredményesen illeszti be a nemzeti történeti tudat, társadalom-vallástörténeti kérdések nagy kutatóinak (*Szekfü Gyula*, *Váczy Péter*, *Mályusz Elemér*, *Hajnal István*) tanulmányait.

Élvezetes és tudományos könyvében örökké eltemette azt a hiedelmet, hogy az Egyház állt volna ellen nemzeti hagyományaink tovább-

származtatásának, sőt meggyőzően bebizonyította, hogy a latin szöveg segítségével ködbevesző ősi kultúránk számos értékét megőrizte.

Gábor Asztrik.

*

Culture et poésie médiévale.

Dans son ouvrage *M. Tibor Kardos* essaie de donner une synthèse complète du développement de la poésie hongroise au moyen-âge. L'excellent connaisseur du mouvement humaniste en Hongrie s'efforce de démontrer les vestiges de l'humanisme dans les légendes, gestes et poèmes hongrois. Il accentue le rôle des Universités (Paris, Bologne) dans la naissance de la poésie goliardique et démontre l'identité qui existe entre le goût occidental et le goût éminemment hongrois au cours du moyen-âge. Il révèle comment l'ars dictaminis (la science des lettres et des chartes) donna l'impulsion à une poésie cléricale dont les traces survécurent dans les chansons du XVIe et XVIIe siècle, et dont les reflets se retrouvent dans nos croyances populaires.

Nous pouvons affirmer que l'infatigable chercheur considère l'Humanisme hongrois dans la plénitude de son essence. Quant à l'interprétation du moyen âge et à l'analyse du goût de l'antiquité j'aurais préféré voir citer les données et résultats de E. Gilson: *Le moyen-âge et le naturalisme antique, et L'humanisme médiéval et Renaissance*. L'éminent professeur du Collège de France a soumis l'idée traditionnelle de la Renaissance à une critique sévère que M. Kardos aurait pu utiliser avec grand profit.

Dans son ouvrage qui embrasse l'évolution de notre poésie médiévale il excelle par sa riche documentation et renforce les thèses et les arguments sur l'influence française au moyen-âge. Il pénètre avec sagacité dans le mysticisme hongrois et définit le rôle du „style flamboyant“ vers le déclin du moyen-âge. M. Kardos démontre que le moyen-âge hongrois n'a jamais méconnu l'Antiquité.

Je crois que son oeuvre nous aide à nous débarrasser de ce concept fameux du „contemptus mundi“ du moyen-âge qui fut toujours un obstacle à la vraie connaissance de son histoire. Nous le remercions de nous avoir présenté les continuités sous-jacentes de notre tradition médiévale qui ne fut pas aussi sombre qu'on le pense, ni aussi lugubre qu'on la définit. Le penseur du moyen-âge ne s'intéressait qu'au présent, il n'a retenu de l'Antiquité que ce présent qui lui semblait promettre l'éternité.

(Lycée Français de Gödöllő.)

A. Gabriel.

Sziva József: *Pessimizmus, részvét és szeretet*. Jelentés az újabb német irodalom tárgyában. Minerva Könyvtár 136. Budapest, 1941. Danubia könyvkiadó. 203 l.

Még néhány évvel ezelőtt a Minerva Könyvtár csaknem minden egyes kötete figyelemreméltó esemény volt szellemi életünk történetében, komoly megvalósulás abban a törekvésben, amely — a szerkesztő céljához híven — „a történelmi gondolkodást az idealizmus és filozófiai tudatosság magasabb fokára“ emelni igyekezett. Legkitűnőbb tudósaink és szakembereink nevét olvashattuk a tanulmányok szerzői között és a felvetett problémák gazdagsága, megoldásuknak mélysége és formai szépsége magyar földön szinte szokatlan lendületű tudományos együttműködésről tanúskodott. Sajnos azonban, a Minerva Könyvtárt is utolérte minden gyűjteményes vállalkozás, minden sorozatkiadás elkerülhetetlen végzete, a kiélés és elszíntelenedés. Az elmaradt nagyok helyett

a fiatalok felvonultatása, az a tény, hogy a sorozat, látszólag nagyobb-részt, doktori értekezések gyűjtőhelye lett, nem válhatott a célul kitűzött szellemtörténeti gondolkodás és szemléletmód előnyére. A szellemtörténeti látás ugyanis egyrészt sajátosan spekulatív alkatot, mélyreható összefüggésérzékét tételez fel, ilyen alakkal pedig egy-egy tudósnak induló nemzedéken belül csak kevesen bírnak, másrészt a szellemtörténeti látás, mint eredmény, csak hosszú kutató munka belső, szinte bölcséleti érlelődés gyümölcse lehet s ilyen érettséggel és tapasztalattal a tudományos bontakozás első kísérleteinél a fiatal szerző természetesen nem rendelkezhetik. Így áll elő — hangsúlyozzuk, tisztán csak a sorozat régebbi tanulmányaihoz viszonyítva, amelyeknek tudományos vértettségé és ötletessége elkényeztette az olvasót — az az érthető, de mégis sajnálatos színvonalcsökkenés, amelynek új példáját Sziva József fentjelzett művében szemlélhetjük.

„Jelentés az újabb német irodalom tárgyában“ — írja Sziva József s e furcsán hangzó alcím mögött kerek egy évszázad német szellemi életének története húzódik meg a témába vágó irodalmi művek áttekinthetetlen sokaságával. A szerző ugyanis a pesszimizmus, részvét és felebaráti szeretet szavait nem szűkíti meg a schopenhaueri bölcseléből elvont eszmékre, nem pusztán schopenhaueri hatást kutat, hanem tárgyalásába vonja a siralomvölgy keresztény pesszimizmusát, továbbá a részvétet és szeretetet, amelyet a keresztény hit sugall, belekapcsolja a naturalizmus emberértékelését és a szocializmus megváltás-tanát, de egyben a részvét legyőzését is, a nietszchei újpogány hősiességet s ezáltal annyira kifájtja tanulmányának kereteit, hogy az utóbbi száz esztendőben alig akad számottevő német szellemi alkotás, amely szemlélődésén kívül maradna. Ez a túlsokot vállalás többféleképp bosszúlja meg magát Sziva tanulmányában. Elhomályosítja először is azt az eredet- és világnézetbeli különbséget, amely a vizsgált eszmei és érzelmi magatartás típusai között fennáll. A szerző ugyan egy-egy íronál rámutat a különböző típusú pesszimizmusra vagy részvétre s megpróbál egy sokszor önkényesnek tetsző időrendi csoportalkotást, de fejlődésükben nem vizsgálja, nem határolja el a típusokat s egyes művekre és írókra vonatkozó megállapításait nem igyekszik semmiféle szellemtörténeti kapcsolatba hozni. Éppen ez az összefüggéshiány, az átfogó és következetesen keresztülvitt fejlődéslátás hiánya hozza magával a második hibát, azt t. i., hogy a kétségtelen szorgalommal összehordott anyag atómokra hull. Nemcsak írók között, hanem egy-egy író művei között sincs elmélyített kapcsolat, nincs átmenet, a szerző megelégszik a sötétenlátás, részvét vagy szeretet tartalmi mozzanatainak egyszerű kiragadásával, ami miatt műve sokszor úgy hat, mintha az anyaggyűjtés stádiumában maradt volna. A megérlelődésnek, a biztos anyagkezelésnek fogyatékosága kisiklásokat okoz a fejezetek besorolásánál is. A III. fejezet „A világháború előtti német irodalom“ címen főleg a naturalista és realista írókat tárgyalja. A IV. fejezet címe már csak ennyi: „A világháború előtt“ s ez Ebner—Eschenbach, Rilke és Handel—Mazzetti műveivel foglalkozik. A szerző érzi a két cím tartatlanságát s német tartalomjegyzékében a két fejezetet összevonja. Ugyanakkor azonban a IV. fejezet bevezetése tartalmazza annak a háborús bajtársiasságnak rövid elemzését, amelynek ehhez a részhez semmi köze s nyilván a frontkatonáról szóló V. fejezetből került Ebner—Eschenbach elemzése elé.

Sziva József elvitathatatlan érdeme, hogy a német irodalomból eléggé kimerítően hordta össze átfogó témájához a bölcséleti és szép-irodalmi anyagot, s részletkérdésekben józanság és tiszta pillantás jellemzi, ezért a felsorolt szintézishibák mellett kicsinyesség volna a korrek-

tor elnézéseivel előhozakodni. De még egyet nem hagyhatunk szó nélkül, hisz ez a mű olyan sorozatban jelent meg, amely a szellemtörténet látásmódját vallja magáénak s ebből a látásmódból a szellem nemzetek fölötti sugárzásának ténye nem hiányozhatik. Miképp tarthat már most szellemtörténeti jellegre igényt az a mű, amelynek 71. lapján a következő sorok olvashatók: „A francia naturalizmus egyik nagy megalapítója Honoré de Balsac (sic!). Megírja korának erkölcs-történetét, amelyben az egyes társadalmi osztályokat, de különösképen a nagyvárosi gonosztevők és romlott nők életét a legpontosabban jellemzi.“ Vagy miképp ismeri Nietzsche és Dosztojevszkij viszonyát az a szerző, aki az orosz Übermensch tragédiájával kapcsolatban csak ennyit ír: „A *Bűn és bűnhődés* valamennyi szereplőjét a nagyváros, mint a bűn forrása veszi körül“ (72. l.). S hogyan állíthatja ugyanezen a lapon a részvét irodalmi tükrét vizsgáló szerző, hogy Dosztojevszkij, aki gyötördő emberszeretetének szuggesztíójával egyfajta keleti miszticizmust ébresztett a germán léleekben, „a német költőkre különösen környezetrajza és lélekelemzése által van a legnagyobb hatással“. Tudjuk, hogy ezek a kifogások túlesnek a német irodalmi ismeret megítélésén, de olyan tényekről van itt szó, amelyeknek helyes megvilágítására a szerzőnek kevés fáradsággal bőséges alkalmá nyílhatott.

Semjén Gyula.

Josef Sziva: *Pessimismus, Mitleid und Nächstenliebe.*

Seit Schopenhauers Auftreten bis zur Umdeutung der Nächstenliebe durch nationalsozialistische Schriftsteller durchforscht Verfasser die deutsche Literatur, nach Werken suchend, in denen Pessimismus, Mitleid und Nächstenliebe eine bestimmende Rolle haben. Der Stoff ist freilich uferlos und seine Bewältigung würde auch einen erfahrenen Geistesgeschichtler stark zur Probe stellen. Verschwommene Linienführung und ein gewisser Mangel an Synthese sind daher leicht verständliche Schwächen des jungen Verfassers, der seine Abhandlung mit Fleiss und Tüchtigkeit geschrieben hat.

Julius Semjén.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Henri Lebègue: *Du sublime.* Association Guillaume Budé. Paris, 1939. XXVII + 71 l. 18 fr.

A francia Guillaume Budé-Társaság mintaszerű klasszikus kiadványainak egy viszonylag újabb darabja van a kezünkben. Idestova két esztendeje, hogy megjelent, de a nyugati háború eseményei késleltették ideérkezését.

A fenségről szóló görög irodalmi remekmű szövegkiadásával és modern nyelvre átültetésével nem kis feladatot vállalt magára a szerző. A pseudolonginosi irat nem egy helyütt szinte franciás eszpritt sugároz felénk: a rokonnélek húrjai ilyenkor valóban megfelelő hangokat adhatnak.

H. Lebègue bevezetésül először a mű szerzőségének sokat vitatott kérdésével foglalkozik. (V. ö. Auctor Περὶ ὕψους Egy. Phil. Közl. 1935. 363. kk.). Kevésbé hatol a probléma mélyére, mint inkább az egykorú, egyszersmind leghitelesebb tudósításokat foglalja egybe. Hasonló szempontok alapján állítja be a kérdéses mű létrejöttének

korát is: a különböző, egymással sokszor ellentétes felfogások tudományos érdekű hátterét nem érinti. Legjobban a művet hagyományozó kéziratok kötik le a figyelmét: itt rendkívül alapos körültekintéssel foglal állást, különös tekintettel a saját szövegjavításaira. A mű általános jellemzése és forrásainak ismertetése után következik maga a fordítás.

A fenségről szóló mű első francia fordítását tudvalevőleg Boileau végezte (1674). Azóta nemcsak az eredetiről vallott szakmegállapítások változtak, hanem a francia kifejezőkészség is jobbára új mezt öltött. Lebègue fordítása mindenképen világos, tetszetős előadással szolgál és híven tolmácsolja a görög írásmű mély gondolatvilágát. Kissé szabad, olyannyira, hogy helyenként kiegészítő magyarázatokra szorul, de sohasem hamisítja meg az eredeti szöveg értelmét.

A könyv végén a görög szöveg grammatikai és retorikai műszavainak glossariuma és index teszi teljessé az anyagot. Nagy Ferenc.

*

En publiant le texte du Pseudolonginus avec une nouvelle traduction, M. Lebègue avait à surmonter de nombreuses difficultés d'ordre philologique. Il a résolu cette tâche avec succès. La première partie de son introduction est consacrée à la question souvent débattue de savoir qui était l'auteur de cet ouvrage. Sans approfondir ce problème, il se contente de réunir les données anciennes qui s'y rapportent. Son attention se concentre avant tout sur les manuscrits et il apporte au texte de nombreux amendements. Sa traduction est claire et, quoique souvent libre, toujours fidèle. F. Nagy.

M. Bieber: *The History of the Greek and Roman Theater.* Princeton, 1939. 467 l., 566 Fig.

A mű magya a szerző 1920-ban kiadott „Denkmäler zum Theaterwesen im Altertum“ c. könyve, de mind anyagában, mind koncepciójában lényegesen bővült. Az új könyv célja rendszeres színház történetet adni, archeológiai és irodalomtörténeti szempontokat egyaránt figyelembe véve. Tizenöt fejezetben először a szatirjáték és tragédia irodalomelőtti történetét tárgyalja, majd az attikai tragédiát, az ókomédiát (itt is kitér az irodalomalatti komikus előadásokra is), röviden ismerteti azokat a Dionysos-ünnepket, amelyek a tragédia- és komédia-előadásokra alkalmat adtak, ezután a színházépület, az előadások technikájának és a színjátszóművészetnek a fejlődését tárgyalja a klaszszikus korban, majd ugyanígy a hellenisztikus korét az újkomédiával kapcsolatban, külön fejezetet szentel a délitáliai phlyakes játékaival, végül a köztársaság- és császárkori római drámaírással, színpaddal, színművészettel foglalkozik, kitérve a római provinciák színházépületeire is.

A mű kétségkívül a szakirodalom súlyos hézagát tölti be, az utóbbi évtizedekben nem akadt senki, aki a görög és római színház összes problémáinak összefoglalására vállalkozott volna. Részletmunkák nem hiányoztak, s az újabb ásatások az archeológiai anyagot jelentősen megnövelték, de épp ez szinte lehetetlenné tette, hogy valaki az irodalmi és tárgyi emlékekhez fűződő kérdéseket egyaránt áttekinthesse és egymással összefüggésbe hozhassa. Ha most Bieber erre vállalkozott, nála is szükségképen egyfelé tolódott a súlypont, az archeológiai szempont felé. A görög és római dráma szellemi problémáinak

igen kevés hely jutott, az egyes szerzőket elsősorban abból a szempontból vizsgálja, hogy a színpadi technikában milyen újítást hoztak. Műve éppen ezért érdekes kísérlet: a görög és római színház technikai és szellemi változásainak egységben látására, összekapcsolására. Talán fölösleges mondani, hogy inkább az utóbbiak segítenek az előbbieket megértéséhez, mint fordítva, de pl. a proskenion és a scaenae frons kialakulása a kórus eltűnésével és a drámának az újkomédiában „relief-szerűvé” válásával (221. l.), vagy a görög és római típusú színházépület szembeállítására (a göröggel szemben a rómainak nem ideálja a tájba való beilleszkedés) nem pusztán archeológiai érdekűek. Archeológiai megfigyelések vallástörténeti érdekességük is lehetnek, pl. a tragikus viselet levezetése a Dionysos-ábrázolásokéból (38. sköv. l.).¹ A hatalmas anyaghoz viszonyítva kiterjedelmű könyvben persze nem lehet új megállapításokat várni, s még archeológiai téren, ahol a szerző elsőrendű szaktekintély, sem hoz többnyire újat, hanem más kutatók — elsősorban Allen, Bulle, Fiechter — eredményeinek ismertetésére, illetőleg kritikájára szorítkozik.

A főképen „tárgyas” beállítottságból szükségképpen következik a mű néhány fogyatkozása. Így Aristophanesnél nem kerül szóba a komédia eredeti vallásos funkciója s a darabokat mint költői alkotásokat sem igyekszik megérteni és „tréfáinak illetlenségéért”, „a különböző részek laza összefüggéséért” hibáztatja a költőt. Nem tér ki Aristoteles nagy jelentőségére az újkomédia előkészítésében;² nem ismeri a phlyakes-viselethez és az Atellana eredetéhez kapcsolódó vallástörténeti problémákat sem.³ Tárgyi tévedések is akadnak, így a „dithyrambos” szónak „kétszer született” értelmezése (27. l.),⁴ vagy az, hogy a Manducus a négy állandó típus mellett külön szereplője volt az Atellanának (416. l.).⁵ Idegen kultúrák megfelelő szokásaira hivatkozni elvileg igen kétes értékű lehet,⁶ de ha már megtette, nem lett volna szabad egyetlen helyről vett adatokkal megelégedni, szélesebb körből véve az analógiák tudományos értéke sokkal nagyobb lett volna.

Ezeknél a hiányoknál azonban sokkal jelentősebb, amit a mű ad, a szöveg mellett különösen a bő képanyagban. Ez a képanyag — sokkal jobb felvételek, mint régebbi könyvében —, amelynek gyűjteménye szintén hézagpótló s máshol ilyen teljességben nem található, a hozzácsatolt forrásjegyzekkel, a könyv végén adott áttekinthető kronológia és kitűnő index még teljesebb értékűvé teszik a könyvet.

Szilágyi János György.

*

Opus iam diu a studiosis classicae philologiae desideratum nunc demum a M. Bieber susceptum est quae omnia problema ad artem scaenicam Graecorum et Romanorum spectantia uno volumine com-

¹ Ezt már régebben kifejtette a szerző: Arch. Jahrb. XXXII. 1917, 15. sköv. ll.

² M. Tierney: Aristotle and Menander, Proceedings of the Royal Irish Academy C. 43, 6, 1936.

³ F. Althelm: Persona, A. R. W. 27, 1929, 35. sköv.; Kerényi: Szatira és satura, E. Ph. K. 1933.

⁴ L. F. Muller, Philologus 1923, 276. sköv. ll.; W. Brandenstein, I. F. 54, 1936, 34. sköv. ll.

⁵ Varro erről világosan beszél (de l. l. VII. 95): in Atellanis Dossennum vocant Manducum.

⁶ Ellene A. Dieterich A. R. W. 1908, 194. l.

plecti animum induxit. Materia tamen annis proximis enormiter aucta fieri non potuit, quin quaedam negligenter, alia extollerentur. Inde fluxerunt nonnulli defectus operis auctoris imprimis in archeologia versatae, cui tamen ut commutationes rei scaenicae cum mente singulorum aevorum mutata coniungeret et sic manifestius explicaret contigit. Multitudo imaginum photographicarum, quae nusquam alibi reperitur opus praecipue legendum commendat.

Joannes G. Szilágyi.

Holger Pedersen: *Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen* (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser XXV, 2.) Kopenhága, 1938. 228 l.

Az indogermán alapnyelv és a hetita bonyolult viszonyával foglalkozik legújabb művében Holger Pedersen, a kiváló dán nyelvész. A hetita íráshoz fűzött előzetes megjegyzések után a bevezetésben kifejti, hogy dolgozatának célja annak a problémának eldöntése, hogy a hetita, mint tizenegyedik nyelv csatlakozik-e az indogermán nyelvek ma is élő tíz ágához (ind, iráni, örmény,¹ albán, szláv, balti, görög, itáliai, kelta, germán) mint azokkal egyenrangú és egyfokon álló nyelv, vagy pedig a tíz nyelvág a hetitával szemben egységet alkot és a hetitához viszonyítva fiatalabb fejlődési foknak tekintendő-e.² Itt először is figyelmeztet arra, hogy a hetita bizonyos archaikus vonások ellenére is nagyon elkopott, vagyis hosszú fejlődésen végiment nyelv; hogy továbbá csak a többi nyelv közös újításai jöhetnek számba kérdésünk eldöntésénél.

Hogy kitűzött feladatát megoldhassa, Pedersen sorra veszi az alaktan egyes fejezeteit³ és csak befejezésül tárgyalja a hangtanban felmerülő problémákat. Az alaktanban mindjárt felmerül a genus-probléma. A hetitában ugyanis csak genus commune (masc. + fem.) és genus neutrum van, a többi indogermán nyelv meglevő vagy részben már eltűnt három genusával szemben. Meillet bizonyos megfontolások alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az indogermán nyelvek, különösen a középpontiak, tovább differenciáltak az eredeti „animé — inanimé“ ellentétet és csak így, tehát későn jött létre a femininum.⁴ Ez annyit jelentene, hogy a hetita megőrzött egy régi sajátságot a többi újító nyelvvel szemben és ez tulajdonképpen már el is döntené problémánkat. Pedersen azonban arra az álláspontra helyezkedik, hogy a hetitában a neutrum kiküszöbölése is megindult, különösen az o-tövek-nél, hogy tehát a hetita éppígy elveszthette az eredeti femininumot is.

A hetita névragozás tárgyalását megkönnyíti, hogy csak egy „deklináció“ van, hat esettel; a voc. hiányzik, a loc. és dat. egybeolvadt. A genus commune nom-a mindig s-végű; mivel azonban a semleges többes nom-acc. végződése a hetitában is a, és Schmidt János

¹ Az örmény Pedersennél (12. l.) nem szerepel, de mivel így csak 9 nyelv szerepel, csakis ez maradhatott ki.

² Így gondolták ezt már a hetita nyelvtudomány kialakulásának első. lázas idejében, a tizes évek végén és a huszas években, Forrer MDOG 61 (1921), 26. sk. l., Kretschmer Glotta XIV (1925), 300. sk. l. (l. még 7. j.), és azóta is sokan mások.

³ Ebben Boppot, az indogermán nyelvtudomány megalapítóját követi, aki a különböző, most indogermánnak nevezett nyelvek rokonságát éppen a morfológiai egyezésekből kiindulva mutatta ki.

⁴ BSL XXXII (1931), 1. skk. II.

elmélete⁵ szerint a semleges többes tulajdonképen egyes nőnemű kollektívum, azért Pedersen azt következteti, hogy a hetitában is volt valamikor femininum, legalább is *ā-tō* (l. fönt!). Az esetragok, tőosztályok és névmások tárgyalása során is arra az eredményre jut, hogy részben a hetita, részben a többi indogermán nyelv számos dologban újított, de az indogermán nyelvek összeségükben nem mutatnak a hetitával szemben közös újításokat. Már pedig itt ez volna a döntő.

A névragozás után az igeragozásra tér át. A hetitában két igeosztály van: a *-hi* és *-mi-coniugatio*. Pl. *da-hi* „veszek“, *ija-mi* „teszek“. Ragozásuk a következő:

	Praesens		Praeteritum
Sg. 1. <i>da-hi</i>	<i>ija-mi</i>	<i>da-hun</i>	<i>ija-nun</i>
2. <i>da-ti</i>	<i>ija-si</i>	<i>da-s</i>	<i>ija-t</i>
3. <i>da-i</i>	<i>ija-zi</i>	<i>da-s</i>	<i>ija-t</i>
Pl. 1. <i>da-weni</i>	<i>ija-weni</i>	<i>da-wen</i>	<i>ija-wen</i>
2. <i>da-teni</i>	<i>ija-teni</i>	<i>da-ten</i>	<i>ija-ten</i>
3. <i>da-nzi</i>	<i>ija-nzi</i>	<i>da-er</i>	<i>ij-er</i>

Látjuk, hogy a két ragozás csak az egyes számban (meg egy pár imptv-i alakban) különbözik. A *mi-coni.* személyragjai megfelelnek a görög *μ*-igéknek (*-mi, -si, -zi* = *μ, -ς; σ, dóρ τν*). A *hi-coniugatiót* Pedersen mások nyomán az indogermán perfectummal és az *ō*-igék praesensével hasonlítja össze. Az érdekes azonban az, hogy míg a görögben (és az eddigi felfogás szerint a többi indogermán nyelvben is) az *w* és *μ*-igék egybeesnek a tematikus és athematikus igeosztállyal, addig a hetitában vannak athematikus *hi-* és tematikus *mi-igék* is. Pedersen itt kénytelen elismerni „*dass eine Tendenz, die hi-Konjugation auf die thematischen Präsensia zu beschränken und sie hier alleinherrschend zu machen, überall ausserhalb des Hittitischen zu spüren ist; sie kann aber in den verschiedenen Sprachzweigen parallel gewirkt haben*“.⁶ (83. l.) Sorra tárgyalja ezután a személyragokat, az egyes igetőveket, az ige neveket, végül a hangtan válogatott (legtöbbször erősen vitatott) fejezeteit. Eredményeit a következőkben foglalja össze: „*Wir haben weder in der Grammatik, noch in der Lautlehre einen Anhalt dafür gefunden, dass das Hittitische in Gegensatz zu den anderen indo-europäischen Sprachen stünde. Es stellt sich als elfter Sprachzweig neben die zehn altbekanntesten Sprachzweige*.“ (190. l.)

Itt csak egészen röviden vázolhattuk Pedersen könyvének fő gondolatait. E mellett azonban majdnem minden lapon annyi új és eredeti, sok esetben persze vitatható ötlet és feltevés van, hogy arról csak a könyvek alapos átdolgozása nyújthat világos fogalmat. Pedersen végső megállapítását egyelőre, úgy látom, bizonyos fenntartással kell fogadnunk. Hiszen a hetita *hi, mi-coni,* és a többi indogermán nyelv *ō/mi* ragozása közti ellentétet Pedersen egyáltalán nem oldja meg kielégítően. A *genus-problémánál* Pedersen főérve, hogy a hetitában is meg kellett lennie az *a-kollektívumnak*. De ha meg is volt, adva van ezzel már az is, hogy femininum volt? Ha végül Pedersen is elfogadja, hogy a *luwi, lyk* és talán a *lyd* nyelv is rokonai a hetitának, akkor ez csak fokozza azt az aggodalmunkat, hogy ezeket a nyelveket egy síkra helyezzük a többi, ma is élő indogermán nyelvsaláddal. Egyelőre, azt

⁵ J. Schmidt: *Die Pluralbildungen der idg. Neutra*. Weimar, 1889.

⁶ A dőlt szedés tőlem való.

hiszem, Kretschmer proto-indogermán teóriája felel meg leginkább a nyelvi és archaeológiai tényeknek.⁷

Befejezésül még szeretném felhívni a figyelmet Pedersen egy pár általánosabb jelentőségű gondolatára. Lat. magnus idg. *maglosból származik asszimiláció útján (170. l.); lehetséges, de nem bizonyítható. Lat. ubi-t idg. *quu-dher-ből szokás származtatni, v. ö. ósláv kude „ahol”; a dh u után b lett és innen került i-bi-re is. Pedersen mindkettőre idg. *bhi = gör. -φι adverbium-végződést vesz fel és a hetita api-ja „ott, akkor” és kwa-pi „(vala)hol” szavakkal egyeztetni (50. sk. l.). Het. damäiš „más” névmást dór δαμος, ión-att. δῆμος „nép” szóval kapcsolja és a jelentésfejlődésre („nép-idegen-más”) számos nyelvből hoz parallelt. Lat. sum < *so-m szerinte tematikus ni-ige (83. l.); ez teljesen lehetetlen, hisz amint ő is mondja, az idg. alak esmi volt és sum „ist wohl nicht altererbt”; de milyen analógia nyomán fejlődhetett volna sum, mikor ez az egyetlen m-ragos alak? Az ólat. danunt, prodinunt stb. alakokat, szerintem helyesen, abból magyarázza, hogy a tölge mellett volt egy ne/no-származék, amely csak a pl. 3. személyben tudta tartani magát.

Szemerényi Oszvald.

*

Der hochverdiente Altmeister der indogermanischen Sprachwissenschaft beabsichtigt in diesem Buche das verwickelte Verhältnis des Hethitischen zu den anderen indogermanischen Sprachen, bzw. zu der idg. Ursprache zu klären. Die Frage lautet: Ist das Hethitische den zehn lebenden idg. Sprachzweigen gleichzustellen oder muss es höher gerückt und als mit dem Urindogermanischen auf einer Stufe stehend betrachtet werden, wie Forrer, Kretschmer und andere meinen.

Nach dem Beispiele Bopps geht Verf. von den morphologischen Tatsachen aus und behandelt zuerst das Nomen, dann das Verbum, um das Buch mit einigen Erörterungen über die Lautlehre des Hethitischen zu schliessen. Sein Resultat fasst er in folgende Worte zusammen: „Wir haben weder in der Grammatik, noch in der Lautlehre einen Anhalt dafür gefunden, dass das Hethitische im Gegensatz zu den anderen indoeuropäischen Sprachen stünde. Es stellt sich als elfter Sprachzweig neben die zehn altbekanntesten Sprachzweige. (190.)

Die These des Verfassers stösst m. E. auf ziemlich grosse Schwierigkeiten. Ich hebe nur zwei hervor. Im Hethitischen gibt es, wie bekannt, nur zwei Genera: genus commune und g. neutrum. Das g. comm. endet auf -s und in ihm muss nach dem bisherigen Stand der Indogermanistik auch das Femininum aufgegangen sein. Pedersen findet dafür, somit auch für seine These, eine Stütze darin, dass der hethitische nom. pl. neutr. auf -a ausgeht, indem er betont, dass diese Form nach der allgemein anerkannten These Johannes Schmidts ursprünglich ein a-Kollektivum gewesen sei, womit zugleich die einstige Existenz wenigstens der femininischen a-Stämme erwiesen sei. Meines Erachtens folgt aber aus den hethitischen Tatsachen nur, dass einst das a-Kollektivum vorhanden gewesen ist. Damit ist aber noch nichts über das Geschlecht dieses Kollektivums gesagt. Es kann ebenso generis communis gewesen sein, und dann hätten eben die anderen idg. Sprachen gemeinsam (vielleicht nach der Brugmann'schen Auffassung) das Femininum geneuert.

Bei der Betrachtung des Verbalsystems muss Verf. selbst zugeben, „dass eine Tendenz, die hi-Konjugation auf die thematischen Präsensia zu beschränken und sie hier alleinherrschend machen überall ausser-

⁷ L. Glotta XIV (1925), 84. skk. II., XXVIII (1940), 231. skk. II.

halb des Hethitischen zu spüren ist.“ Die Erklärung, diese Tendenz könne „in den verschiedenen Sprachzweigen parallel gewirkt haben“ lautet m. E. ein wenig gezwungen und voreingenommen. Die Tatsachen zeigen eben eine grosse Spalte zwischen Hethitisch und den anderen idg. Sprachen und was die Hauptsache ist, die idg. Sprachen gehen im Gegensatz zum Hethitischen meistens gemeinsame Wege. Im Ganzen glaubt Rezensent, dass nach wie vor Kretschmer's protidg. These am meisten den sprachlichen und archäologischen Tatsachen Rechnung trägt.

O. Szemerényi.

Magyar vonatkozások újabbkori görög feljegyzésekben.

I.

Μητροπολίτου Ξάνθης Ίωακείμ Μαρτινιάνου: Συμβολαί εις τήν ιστορίαν τής Μοσχόπολεως . . . Ἀθήναι. 1939. id' + 192.

Értékes munkával gazdagítja az epiruszi és macedón görög kultúrára vonatkozó irodalmat *Martiniánosz* Joákim — Xánthi metropolitájának — modern kiállítású, szépen illusztrált kötete: „Adalékok Moszchópolisz történetéhez. I. A Szent János-kolostor a benne őrzött kódex alapján 1630—1875... Athén, 1939. XIV + 192.“

A török hódoltság századai elevenednek meg a könyv lapjain. Ezekben az időkben nagy szerepe, európai híre volt a Korycától északnyugati irányban 20 km távolságra fekvő 1200 m magas fennsíkron elterülő Moszchópolisz (ma Moszkopolje) cincárlakta görög műveltségű városnak. 1300 körül alapították. 1600 és 1767 közt tekintélyes várossá fejlődött. 1770 körül portyázó rablóbandák teljesen elpusztították és a lakosokat kivándorlásra kényszerítették. 1770 és 1916 közt újra benépesedett, majd 1916-ban a világháború martaléka lett.

Virágzása idején hatalmas görög könyvtára, nyomdája, főiskolája, gazdag céhjei, gyapjúszövő- és egyéb ipara, nemzetközi kereskedelme az akkori görög világ egyik igen jelentős gócpontjává avatták.

Hazánk földjével Moszchópolisz és környéke — különösen Szizpiszka — szoros kapcsolatba jutott a Magyarországbán élő telepesek révén. Erről tanúskodnak az ország különböző helyein őrzött egykorú görög sírfeliratok (pl. I. Prosser Piroska kiadatlan komáromi gyűjteményét) és egyéb emlékek. Erre céloz — többek közt — a Moszchópoliszban 1746-ban kiadott „Συνταγματικόν Ὁρθόδοξον“ címlapjának szövegében található ajánlás is: „A Magyarországon élő kereskedők használatára.“ (L. Horváth E.: Magyar-görög bibliográfia 62. l.)

Az újabbkori görögség történetének egyik fontos fejezetét mentette meg az utókor számára *Martiniánosz* azzal, hogy a város régi kolostorának krónikáját tartalmazó kódexet egész terjedelmében közzétette. A kódex (javarészből bizonyos Michail Ipiszchiótisz szerzetes kezeirása) nemcsak a kolostor életének fontosabb mozzanatairól számol be, hanem természetszerűleg a város történetének eseményeit is érinti. A feljegyzések során Magyarországot is felemlíti: „Minthogy — írja a könyv 68., 80—82. lapjain — ebben az időben (1767 táján) Voszkópoliszban (= Moszchópoliszban) ... különféle zavargások voltak, Partheniosz apát Magyarországra (és Velencébe) ... távozott ... ott több esztendőt töltött. ... 1773-ban visszaérkezett, ... sok mindent renováltatott ... és birtokokat vásárolt a kolostor részére.“ Amit itt olvasunk, az gyakori jelenség. Görög szerzetesek körüljárják a magyarországi

görög telepeseket s ajándékokkal megrakodva térnek vissza kolostorukba. Martinianosz számos helyen rámutat arra a tényre, hogy a hazánkban meggazdagodott moszchópoliszi (és szipiszkai) görögök az itt szerzett vagyonnal szülővárosukat fejlesztették. Egyes feljegyzések szerint a városnak fénykorában (az 1767 és 1770 közt bekövetkezett pusztulás előtt) 12 ezer háza és 60 ezer lakosa volt. A házakon — egyéb idegen hatás mellett — a magyaros építkezés nyoma is meglátszott. Sőt a hazánkból visszatérő telepések még a magyarországi ruhaviseletet is magukkal vitték szülőföldjükre. Ennek érdekes dokumentumait találta szerzőnk régi moszchópoliszi templomokban. Amint írja (170. l.), a Szent Miklós-templomban (baloldalon) és a Szent Borbála-templomban (jobboldalon) a legutóbbi időkig megőrzött donatorképek (a XIII. századból) a jötevőket *magyarországi viseletben ábrázolják*.

Szerző szerint (57. l.) a magyarországi görög kereskedőktől Moszchópoliszban is forgalombahozott pénz még a helyi nyelvhasználatot is befolyásolta.

Megállapíthatjuk ezekből, hogy a filológiai módszerességgel és pontossággal készült munka magyar szempontból is értékes feljegyzéseket tartalmaz.

II.

Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη: Γραπτά μνημεία ἀπὸ τῆ Δυτ. Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας. Πτολεμαῖς, 1940. Mich Ath. Kalinderisz. Török kori írott emlékek Nyugatmacedóniából. Ptolemais. 1940.

A munka négy részből áll. Az első, melynek címe „Ἀπογραφικὴ ἐκθεσὶς τοῦ μεσημβρινοῦ μέρους τῆς Μακεδονίας“, egy földrajzi leírást tartalmazó kézirat (1818-ból) kiadása (3—25. l.). A második rész: „Ἐνθουμήσεις καὶ ἐπιγραφές“ cím alatt különféle feliratok és könyvbejegyzések gyűjteménye (26—55. l.). A harmadik: „Ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ζάμπουδας“ macedóniai helyneveket tesz közzé (56—65. l.). A negyedik: „Ὁ κώδιξ τῆς Ἐπισκοπῆς Σερβίου καὶ Κοζάνης ἐτῶν 1815—1831“ a kozányi és szerviai püspökség levelezését és egyéb iratait tartalmazza.

Az újabkori görögség általános történetét (pl. a szabadságharcot) érintő adatok mellett itt-ott magyarországi vonatkozások is akadnak Kalinderisz gyűjteményében.

Az első rész (melyet szerzőnk a hazánkban is megfordult Χαρίσης Μετῶνης-nak tulajdonít) Kozányi macedóniai görög városról így ír: „Lakosai ... messze földre eljutottak és mint kereskedők bőségesen megkeresték a megélhetéshez szükségességeket. Legfontosabb állomásuk Magyarország volt; ott sokan meggazdagodtak és boldogították szülőföldjüket is. ... Nagy áldozatkészséggel és igyekezettel iskolákat alapítottak szülőházjukban s gondoskodtak arról, hogy azokban a legkiválóbb tanerőket alkalmazzák...“ (15. l.)

Szervia városkáról ugyanaz a kódex a következőt említi: „A 18. század elején kereskedelmi kapcsolatban álltak a lakosok Magyarországgal. ... A bizonytalan körülmények (később) egy részüket arra kényszerítették, hogy Kozányiba költözzenek; a legtöbben Magyarországba és Ausztriába vándoroltak...“

A könyv második részében (31. l.) az egyik kolostor (a nyugatmacedóniai Sziányiban) harangján lévő felirat állítja meg a magyar olvasót: „Vászia Anasztasziu Hadzidiamandi ajándéka Sziányi kolostorának 1847“ (görögül) a végén magyarul: „PESTEN 1847.“

Kalinderisz igen hasznos munkát végzett, midőn a nehezen hozzáférhető helyeken őrzött s ma már pusztulásnak indult emlékeken található feliratokat, kódexeket, leveleket stb. összegyűjtötte s a kutatók rendelkezésére bocsátotta.

Minket elsősorban a magyarországi telepésekre vonatkozó feljegyzései érdekelnek.

Horváth Endre.

*

Οὐγγρική στοιχεῖα μέσα σ' ἑλληνικά σημεῖωματα.

I. Τὸ ἔργο τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ξάνθης κ. Ἰ. Μαρτινιάνου (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως... Ἀθήναι 1939) πλουτίζει μετὰ ἀνεκτίμητη συμβολὴ τὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Τὰ χρονικά τῆς Ἱεράς Μονῆς τοῦ Τιμίου Προσκόμου, ποῦ τὸ ἔργο αὐτὸ καθιστᾷ προσιτὰ γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς, περιέχουν πολλὰ στοιχεῖα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Πολλὰ σημεῖα τοῦ βιβλίου ἀναφέρονται στὴν Οὐγγαρία κυρίως στὸ ρόλο ποῦ ἔπαιξαν οἱ Μοσχοπολίτες ἔποικοι τῆς Οὐγγαρίας στὴν ὕλική καὶ ἠθική εὐημερία καὶ πρόοδο τῆς πατρίδας τους.

II. Ὁ κ. Μ. Α. Καλινδέρης (Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆ Δυτ. Μακεδονία χρόνων Τουρκοκρατίας. Πτολεμαῖς, 1940.) ἔσωσε πλείστα πολῦτιμα τεκμήρια τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Μεταῦ τῶν τεκμηρίων αὐτῶν πολλὰ σχετίζονται μετὰ τὴ δράση τῶν Ἑλλήνων ἐποίκων τῆς Οὐγγαρίας, ἐκείνων ποῦ καταγόταν ἀπὸ τὰ Σέρβια ἢ τὴν Κοζάνη. Π. χ. ἡ „Απογραφικὴ ἔκθεσι τοῦ μεσημβρινοῦ μέρους τῆς Μακεδονίας“ (ἀπὸ τὰ 1818), ποῦ τὴ δημοσιεύει γιὰ πρώτη φορὰ ὁ κ. Καλινδέρης, περιέχει τὸ ἑξῆς χαρακτηριστικὸ σημεῖωμα: „... οἱ κάτοικοι ἢ οἱ μέτοικοί της (τῆς Κοζάνης)... ἔξενιτεύοντο ἤσυχου εἰς μακρυνοὺς τόπους καὶ μετὰ τὸ ἐμπόριον ἐπορίζοντο τὰ πρὸς χρεῖαν τῶν ἀφθόνως. Τὸ κυριώτερον μέρος τῆς ξενιτείας τῶν ἦτον ἡ Οὐγγαρία· ἐκεῖ ἐπλούτισαν πολλοὶ καὶ εὐτύχησαν τὴν πατρίδα τῶν.“ (σ. 15.),

Ἀνδρέας Χόρβατ

Südostdeutsche Forschungen. Jahrgang IV. Ergänzungsheft. Hrsg. von Fritz Valjavec. Leipzig, 1939. 8°. 887—996. SS.

Α „Südostdeutsche Forschungen 1939. évi pótfüzete *Klug Alfréd-nak* Neubauer Rezső, bukovinai német költőről szóló tanulmányának befejezését közli. Sokkal inkább érdekel azonban bennünket a pótfüzet második felét betöltő s a „Beiträge zur Biologie der Schwäbischen Türkei“ címen összefoglalt két értekezés. A folyóirat szerkesztőjének ösztönzésére 1935-ben *Doehner Günter* és *Lieske Reinhard* a baranyai németiség fajbiológiai vizsgálatába fogtak. E kutatásuk eredményeképp a folyóirat pótfüzetében Nagynyárad (Baranya vm.) németiségének fajbiológiai helyzetével foglalkoznak: *Doehner* „Über Inzucht in einem donauschwäbischen Dorf“ és *Lieske* „Erbliche Psychosen und Inzucht, untersucht an einem donauschwäbischen Dorf“ címmel. Módszer és feldolgozás tekintetében mind a két értekezés újat jelent a hazai németiség irodalmában. A szerzők elvi állásfoglalását *Doehner* fejti ki részletesen. Abból indul ki, hogy az angolszász befolyás alatt álló területeken a németiség felszívódása nagyobb, mint Délkelet-Európában. Délkelet-Európába ugyanis a németiség mint a gyarmatosítás és a mezőgazdasági műveltség hordozója jött, mondja a szerző s az itt talált népektől való faji különállása természetszerűleg beltenyésztésre utalta. „Inzucht innerhalb des Dorfes oder eines Dorfkompleses wurde die Voraussetzung der völkischen Erhaltung.“ Ennek a beltenyésztésnek a szerző

szerint három elméleti formája lehetséges. A Magyarországra kívándorolt ősök, vagy átlagon felüli, vagy átlagon aluli terheltséget hoztak magukkal. Az első esetben a terhelt tulajdonságok bizonyos törvények szerint tovább öröklődnek, a másodikban pedig degenerálódás áll be. A szerző szerint a baranyai németiségnél és általában a hazai németiségnél a harmadik eset áll fenn. Mind a két szerző szerint a hazai német nyelvszigetek településtörténete is azt mutatja, hogy a XVIII. században bevándorolt németiség a betelepülés előtt természetes pozitív kiválasztódáson esett át, azaz csak a biológiailag kiválóbb egyedek érték el az új hazát. Ebben az esetben a beltenyésztés tulajdonképpen a németiségnek természetes védekezése idegen, nem kívánatos faji tulajdonságok benyomulása ellen. Ez a szerző szerint nem zárja ki a szaporodást, a faji tulajdonságok kombinációját. Bizonyos azonban, hogy típusképződéshez vezet. A beltenyésztés fokát elsősorban a rokonházasságok számával kívánja mérni.

Nagynyárad németisége számszerűleg nagyobb magyar-szláv keveréklakosságtól van körülvéve, amellyel — a szerző szerint — nem keveredett. A birtokos parasztság ugyanis zárt tömböt alkot. A mezőgazdasági munkásság a Nagynyárad melletti Sátorhely-pusztá adatai szerint 19%-ban keveredik. A kisszámú értelmiség keveredési százalékszámára még ennél is nagyobb.

Doehner Nagynyárad lakosságát az 1876—1936-ig tartó 150 évről, mintegy 6 nemzedéket átfogó időtartamban vizsgálja. Az 1786 előtti időből 89 „őspár“ („Stammehepaare“) mutatható ki, ebből 48 az 1936. évig nem halt ki. Ez a 48 családfele alkotja a falu törzsökös lakosságát. A *bevándorolt* lakossághoz az 1786 után letelepedett népességet számítja. Idetartozik 44 családfele, amelyből 9 időközben kihalt.

A törzsökös lakosság, azaz az 1786 előtt bevándorolt ősök utódai teszik a mai lakosság 74%-át. Ebből következik, hogy a törzsökös lakosságban belül rokonházasságok kizárása már nem lehetséges.

A mai lakosságot a szerző 3 csoportba osztja a szerint, hogy a 4 nagyszülő közül legalább 3, legalább 2, vagy legfeljebb 1 tartozott a törzsökös lakossághoz („Endogame, endo-exogame, exogame Gruppe“). A tulajdonképeni vizsgálat az első és második csoportra terjedt ki, bár a harmadik csoportot is német lakosság alkotja. A szerző táblázatokban és grafikonokban 6 nemzedéken át részletesen mutatja ki a hetedik igit visszamenően a rokonházasságok számát és arra a megállapításra jut, hogy a hazai németiség társadaloméletteni szempontból önálló beltenyésztést („Sozialbiologisch autarke Inzuchttenenz“) folytat.

Lieske ehhez kapcsolódva foglalkozik Nagynyárad (és a vele szomszédos Majs) lakosságában a beltenyésztés folytán fellépő, öröklődő pszichózisokkal (schizophrenia, epilepszia, oligophrenia). Anyakönyvi adatok, a pécsi neurológiai és pszichiátriai klinika adatai és szóbeli közlések alapján minden egyes esetet külön-külön tárgyal és összesítő táblázatokban magyaráz.

E táblázatok közül kétségtelenül az a hatalmas három táblázat a legértékesebb, amelyben a schizophrenia, epilepszia és az oligophrenia terhelt leszármazását tünteti fel. A szerző megállapítása szerint a terhelték százalékszámára nagyjából egyezik a németbirodalmival. A baranyai németiség jövőjét illetően tehát biológiai szempontból aggodalomra nincsen ok.

Mind a két értekezést módszeres és a legapróbb részletekig hatoló kutatás jellemzi. Kétségtelen azonban, korai volna a vizsgált esetből

általános következtetéseket levonnunk. A felvetett gondolatok mindegyikére érdekesek és továbbfejlesztésre alkalmasak.

Mollay Károly.

*

Südostdeutsche Forschungen. Jg. IV. Ergänzungsheft.

Verfasser bespricht besonders die Abhandlungen von Günter Doehner und Reinhard Lieske über „Biologie deutscher Dörfer in der schwäbischen Türkei“.
Karl Mollay.

Montesquieu „Jegyzetel“.

Amikor a nagy politikai gondolkodó végére ért élete egyenes és eredményes útjának, 1755-ben, a földi javak közt néhány köteg kéziratot is hagyott utódaira; az egyik kötetben magyarországi utazásának tapasztalatait dolgozta fel, melyek — állítólag — élénken befolyásolták értelmi fejlődését. E dús örökség sorsa most — váratlanul előterébe szökött a csappant igényű szellemi érdeklődésnek. Nyugodt korokban irodalmi pör viharzott volna a kiadvány körül, melyet Grasset hozott forgalomba;¹ ma néma megilletődés, legfeljebb csöndes kávéházi viták fogadják a csinos kötetet; s — természetesen — azonos értelmű, azonosan értelmetlen újságcikkek.

Az elhalasztódó pör anyaga ez: Grasset heves hangú bevezető tanulmánya azzal vádolja a Montesquieu-utódokat, hogy nem gondozták a rájuk bízott hagyatékot, lakat alatt őrizték, titkolták, holott az egész nemzet s az egész emberiség igényt tartott rá; írók és kutatók ismételten sürgették közlését. Am az értékes kézirat kétévszázados lapangása, e roppant kaland, nem okolja meg Grasset vádját; épp ellenkezőleg: néha szinte meghat a föliánsok hanyódása nemzedékről nemzedékre, forradalmakon és politikai zavarokon keresztül, 1939-ig, amikor — örökösödési okok miatt — kénytelenek áruba bocsátani. (A bordeaux-i könyvtár vásárolta meg 170.000 frankért.) Regényt érdemlő patétikus történet: egy erős család hanyatlása, belső élete, szenvedése és reménykedése forog ingatagon e kézirat körül, az alkotó ős szellemének árnyékában.

Grasset azonban a vérbeli kiadó megszállottságával azon csodálkozik, hogy „a néhány tucat ember közt, kiknek kezében megfordult a hagyaték, senki sem gondolt arra, hogy hozzáférhetővé tegye e gazdagságot“. — 1889-ben ugyan elhatározták a Montesquieu-leszármazottak, hogy közlik ősük kiadatlan műveit, tervük azonban balul valósult meg. Grasset vádja itt gúnyirattá torzul. A századvégi Montesquieu-család férfivezetői ugyanis a bordeaux-i bibliofil egyesületre bízta a kiadást s ez kétszáz példányt nyomatott, tagjai számára. (A magyarországi útleírás 1894–96-ban jelent meg.) A „homo bibliophilicus“ — mint Grasset írja — nem terjeszti, hanem rejtegeti a szellemi értékeket, a könyvekhez nem nyúl, nem vágja föl és nem olvassa őket, nehogy megrongálja külsejüket. Valószínű tehát, hogy a bordeaux-i bibliofil-kiadványt éppoly kevesen olvasták, mint a kéziratot. Ezért Grasset — némi mesterségbeli göggel — kiadatlanoknak nyilvánítja Montesquieu hagyatékát.

A szellem szolgálásának kétféle módja és képviselője ütközik itt össze: az árusító s a gyűjtő, a forgató s az őrző, a polgár s az arisz-

¹ Montesquieu: Cahiers (1716–1755), Textes recueillis et présentés par Bernard Grasset, Édition Grasset, 1941.

tokrata, az utca embere s a laboratórium híve, a nyilvánosság joga s a kevesek kiváltsága.

Az olvasók érdeklődése azonban igazolja Grasset vádját: a szokatlanul magas ár ellenére is (65 frank) az első héten tizezer példány fogyott el a testes könyvből s azóta állítólag ötszázat adnak el naponta. Sajnos, a kiadó szemelvényeket közöl csak, de nem is tehet mást, hiszen Montesquieu napról-napra, terv nélkül jegyezte gondolatait és megfigyeléseit; az egész anyag közlése kusza halmaz lenne. Viszont a válogatásnak — minden gyűjteményben — az a nagy hátránya, hogy a válogató ízlését éppúgy jellemzi, mint az alkotó művét. Magyar szempontból sajnálatos, hogy csupán az egyik kéziratot dolgozza fel Grasset, azt, melyet Montesquieu „Gondolataim“-nak címzett, az útiaplókat mellőzi.

Igy is tanulságos és hasznos olvasmány e könyv, páratlan dokumentum, hézagpótló adalék. Az egyik legnagyobb hatású európai gondolkodó teljes egyéniségét állítja elénk: szellemének talaját, rendszerének gyökérzetét. Miért fontos most Montesquieu s miért épp most fontos ő nekünk? Mert annak a történelmi korszaknak volt az eszmei útmutatója, mely szemünk előtt töredezik új formákba. Az emelkedő lendületet érzékelteti ő, a máig ható feszültséget sűríti mondatai mögé, a tapogatózó eszmélkedést rendszerezi. Életműve, s különösen e most közölt kötet, lelki korrajzként hat: iránytű a XVIII. századi tájékozódáshoz, az új áramlásba ért európai ember gondolkodásmódjának erkölcsi fölfogásának s érzelmi kíváncsiságának megismeréséhez. Montesquieu a korszak-alakulás hősi idejének figyelője: őt is, a környező társadalmat is, nemes indulatok hevítik, szép eszmények lelkesítik, nagy értékek vezetnek.

Körülnézek nyugtalan Európánkban: mivé torzultak a tiszta tanok? Hasznos olvasmány a Montesquieu „Jegyzetei“, távlatot ad korunk megértéséhez. Időszerű azért is — s talán főleg azért —, mert a körülöttünk zsvajgó események új világításba, erős fénybe sodorták a bordeaux-i táblaelnök tanítását. Megnyugtató olvasmány: fölébreszti és szilárdítja bizalmunkat, hogy a mai zajlás után viruló kor indul megint, mely a Montesquieu-éhoz hasonló dús természet érleli majd az európai szellemnek. Sebesen rianó válságok közben jól esik a széles mozgású tekintet követése. Elfog az érzés, mely hegyek ormán hatja át nagyvárosi szűk utcák lakóit. Boldogan töltekezünk a napos tájakon. Erőt ad a lélekzés, a tisztulás, a reménység. Nálunk otthon — mint halom — amerikai regényekbe merül az olvasó; itt Montesquieu gondolataiba mélyed. Ez is egy formája a különbségnek. Az indíték azonban azonos: menekülés a jelenből.

Ilyen lehetőségek egyesülése okozza a franciák rendkívüli érdeklődését a Grasset-kiadvány iránt. S bizonyára még egy körülmény: Montesquieu, az említett kezdeti tisztaság miatt, rokonszenves és népszerű író, kedveltebb, mint fiatalabb kortársai, akár az izgága Voltaire, akár a nyugtalan Rousseau. Mély emberismerete, kiegyensúlyozott bölcsessége és élesen metsző elemzései igen becsült rangra emelték őt. A legnagyobbak mellé, Montaigne közelébe. A most közölt „Jegyzetek“ kulcsot adnak emberi és írói minősége megértéséhez és becsüléséhez: kikerkítik életművét, felfedik a forrást, melyből erejét merítette a messzire ható s korszakok és közösségek életét kijelölő alkotó szellem. S újonnan bizonyítják, hogy a nagy bölcselő író is volt, tökéletes művésze a szónak, követendő példa a társadalmi kérdések mai vizsgálóinak. E fejlődés a teremtő eszmélkedéstől az élettelen tudományos zabhegyezésig szintén a „korszak“ hanyatló vonalát mutatja. Mon-

tesquieu ritka írói készsége mindúntalan meglepi az olvasót. Bármiről ír, élet rezeg mondataiban. A gondolkodásnak és írásművészetnek e ma szokatlan kettőssége magas feszültséggel hatja át „Jegyzeteit“.

Pedig csak első tollvonások ezek, forgácsok a lélek műhelyéből. A gondolkodás és gondolat kifejezés öröme — ama bizonyos belső kényszer — rögzítette őket, közlési inger nélkül. Gyakran említi Montesquieu, hogy nem vezette írói hiúság, megvetette a keresett dicsőséget. Értelmi naplójának az őszintesége annál nagyobb s a dokumentumértéke annál fokozottabb. Mély lélekzésű egyetemes szellem (kinek „élettere az egész világ volt“ — mint Grasset írja) belső életét, teremtő munkáját követjük itt nyomon, adáz küzdelmét a pontos szóért és szép igyekvését szabályos életkeret építésére. Boldog ember akart lenni s a kor — nagy szellemi lehetőségek ringatója — lehetővé tette, hogy elérje vágyát. Boldog ember volt.

„Az igazságnak hitvallója, nem pedig vértanúja szeretnék lenni.“ Biztos önérettel, de sokszor megható őszinteséggel ír egyéni gondjairól, társadalmi viszonyairól, nemzeti és emberi érzelmeiről, ilyenkor Montaigne-re emlékeztet, csak zártabb, pontosabb, módszeresebb. Fölfelé menő korok szívós hite s nyugodt reménye sugárzik sorai mögül. „Ha volna valami, mi hasznos lenne nekem és ártalmas családomnak, elvetném magamtól. Ha volna valami, mi hasznos lenne családomnak s ártalmas hazámnak, elfeledném azonnal. Ami pedig hasznos lenne hazámnak és ártalmas Európának, vagy hasznos lenne Európának és ártalmas az emberiségnek, gonosz bűnnek tekinteném.“ Mindaz, mi a XVIII. század lendületében nagy és szép volt, benne van e mondatban. Vagy a következőben: „Elsősorban vagyok ember s csak azután vagyok francia, szükségképen vagyok ember s csak véletlenül francia“. Mintha a szent öreg Kazinczyt hallanók.

Kiegyensúlyozott szellem Montesquieu, ki a vázolt XVIII. századi keretben szerencsésen párosítja a hiánytalan klasszikus hagyományt az akkor alakult szemlélettel. Itt is vízvázlatzó szerepe van: benne végződik az ókor élő hatása s vele kezdődik az új felfogás érvénye. Úgy mozog a görög és római szerzők világában, mint saját korában, viszont ezt is gondosan figyeli, elemzi, bírálja, neveli. Egyesíti az antik moralistát a mai szociológussal. De — szerencsére — még nem tudós és már nem csupán szenttelen szemlélődő. Kíváncsisága sokfelé ágazik, szeretné azonban rendszerben, ok-okozati összefüggésben látni a jelenségeket. Aktív szellem, mindenre megrezen, rengeteg terv, lehetőség, új feladat foglalkoztatja. „Nagy szerencsétlenség, hogy kevés az idő a kora ifjúság s a késő öregség között.“ Utazik, de nem azért, hogy lásson, hanem hogy értelmi tartalmát gazdagítsa. Társalog, de nem azért, hogy csevegjen, hanem hogy friss gondolatokat csiholjon. Semmi, ami emberi, nem idegen tőle. „Oly kevés a különbség ember és ember között, hogy helytelen dolog gőgösnek lenni.“ Elejtett szavakat főlemel és filozófiai távlatba vetít. Amit szellemi ősről mond, rá is vonatkozhat: „A legtöbb szerzőben embert látok, ki ír; Montaigne-ben azonban embert látok, ki gondolkodik“.

Érzelmileg is megindítóak (épp a belső hőfok miatt) azok a fejezetek, melyekben önmagáról vall. Bájj, közvetlenség, emberközelség és méltóságos alázat árad e lapokból. Példának említem azt a részt, hol a világ egyik legnagyobb jogbölcseleje elmondja, hogy táblaelnöki mivoltában semmit nem értett a bíraskodási ügyvitelből. „Pedig igyekeztem; de kedvemet zertge, hogy ostobákban megvolt a képesség, mely engemet elkerült.“ Ilyen felismerések azonban nem keserítik őt és nem mérgezik életét: körülhatárolta egyéniségét, megállapította

viszonyát kortársaihoz s a környező világhoz. „Meggondolatlanságot gyakran követtem el életemben, de soha semmi galádságot.“ S bár ártott neki, hogy „túlságosan megvettem azokat, kiket nem becsültem“, mégis bizakodva tekinthetett egyéni és közösségi sorsának alakulására. Mindaz, mi kedves volt neki, ígéretesen fejlődött a jövő felé. „Nem kérek hazamtól sem jutalmat, sem kitüntetést, sem dicsőséget; levegője, melyet lélekzem, elég jutalom nekem; csak azt kívánom, hogy e levegőt ne rontsák el benne.“

Montesquieu szellemi végrendelete egész embert, mély gondolkodót és nagy író-t fed fel; s olyan értékeket, melyeknek ma leginkább hijjával vagyunk. Igaza volt Grassetnak: a „nagyközönség“ számára kellett kiadni e könyvet s épp most kellett elolvasni és újra meg újra kézbe venni, beszélni róla, szeretni tanítását. Szükségünk van rá.

(Párizs.)

Dobossy László.

*

Les Cahiers de Montesquieu.

L'auteur de cette notice insiste sur l'intérêt historique et psychologique du plus grand succès de la librairie d'après-guerre, la réimpression des Cahiers, par B. Grasset.

L. Dobossy.

Konrad, Hedwig: *Étude sur la métaphore.* Préface de M. René Poirier. Paris, 1939. J. Vrin. 8°. VI, 168 l.

A metafora — még a legszűkebb értelmezés mellett is — a leggyakoribb és a legbonyolultabb nyelvi jelenségek közé tartozik. Minden nyelv a többé-kevésbé elhalványult metaforáknak tömegeit tartalmazza. A vele kapcsolatos kérdések pedig egyaránt érdeklik a nyelvtudomány minden ágát, a logikát, pszichológiát és az esztétikát. Minden teljességre törekvő nyelvelméleti munka kitér a metaforára, de az önálló összefoglalásokban sincsen hiány.

Számos különböző szempontú metafora-elmélet után H. Konrad a metafora logikai-pszichológiai *mechanizmusát* veszi vizsgálat alá, figyelmen kívül hagyva minden egyéb szempontot („... n'envisager que le mécanisme toujours identique d'un phénomène linguistique déterminé“). Ennek a mechanizmusnak az elemeit az eddigi elméletek áttekintéséből és összehasonlításából (Introduction) állapítja meg. Ez a bevezetésben található áttekintés kétségtelenül nagyon hasznos fejezete a dolgozatnak, mert ilyen összefoglalás, tudomásunk szerint, máshol nem található. A szóbanforgó elemek — 1° terme métaphorique, 2° abstraction, 3° similitude, 4° tendance [Wundt-i értelemben; az a (lelki) törekvés, mely a metaforisztikus nyelvi jelet eredményezi] — vizsgálata alapján szerkeszti meg első, ideiglenes meghatározását („une transposition fondée sur l'abstraction et la ressemblance. Il faudra de plus admettre une recherche particulière qui a provoqué cette transposition“). Ebből is látható, hogy H. Konrad teóriáját nem annyira induktív-analikus úton építi fel, mint inkább absztrakt-deduktív módszerrel.

A továbbiakban megállapítván azt, hogy a metafora központi problémája az „átvitel“ (transposition), tehát jelentéstani kérdés; és mivel úgy látja, hogy a szójelentésre és a jelentésváltozásokra vonatkozóan csak ellentmondó és, logikai konklúzióikban, a nyelvi metafora tényét tagadó elméletek vannak (Wundt, Winkler), munkája középpontjába a fogalom és a jelentés viszonyának a vizsgálatát helyezi. Ez a központi fejezet a tanulmány legeredetibb, de egyszersmind legvitathatóbb része. Különösen megnehezíti a fejezet értékelését az, hogy termino-

lógijában bizonyos következtetések mutatkoznak. Zavarólag hat az is, hogy a logikai és a pszichológiai szempontokat nem választja el tisztán. Kétségtelen azonban, hogy a nyelvlogikai irány hatása jól megfigyelhető fejtegetéseiben. — Szerinte a metafora szerkezete csak akkor világható meg kielégítően, ha a jelentés (? „la valeur normale du mot”, néhány sorral lejjebb „la valeur normale de la signification” [43. l.]; signification = „*l'ensemble des représentations évoquées par le mot dans son rapport avec les objets particuliers*”, 46. l.) és a fogalom „értéke” egyenlő. A fogalom, az ő felfogása szerint, szilárd, változatlan „struktúrájú” lelki jelenség, melyben az egyes jegyek meghatározott viszonyban állnak egymással. A fogalmi jegyek tökéletesen egyéniek („individualité spécifique”) és más tárgy hasonló jegyeivel föl nem cserélhetők. (Itt határozottan érezni Bergson hatását, noha a szerző ez ellen, kisebb ellentmondással fejtegetésében, védekezik.) A fogalmi jegyek kapcsolata többféle lehet: térbeli, okozati, finális, egyik jegy lehet a másiknak következménye; idetartozik az uralkodó jegyek kérdése is. — A fogalomalkotásban két mozzanatot különböztet meg: az első és a fontosabb: a megkülönböztető aktus, mellyel a tárgyakat a környezettől elválasztjuk; a másik: a besoroló, hasonlóságokon alapuló, osztályozó aktus. Az általános értelemben vett osztályozás csak a struktúrán alapulhat. Megkülönböztet emellett elszigetelt jegyeken alapuló osztályozásokat.

Ez az elmélet logikai, sőt gondolat-pszichológiai (Denkpsychologie) szempontból is nagyon érdekes lehet, azonban szükséges lenne kísérleti alapon is igazolni. A nyelvpszichológia eddigi eredménye azonban semmi esetre sem engedi meg a következő túlságosan is merev megállapítást: „...le mot servant à désigner des objets concrets devra, lui aussi, toujours et partout, évoquer *une seule et unique structure*” (66. l.). Ez a megállapítás legfeljebb igen kiskörű, speciális szókincre, pl. egy tudományos terminológiára állhat, amit R. Poirier különben dicsőítő előszava is kiemel. Metaforák pedig a mindennapi beszédben is igen nagy számban keletkeznek, ahol pedig Kainz (Psychologie der Sprache, I. Wien, 1941. 161. l.) szavai szerint „zwischen den anschaulichen Reprodukten von Empfindungen und Wahrnehmungen ... sowie dem unanschaulichen Begriff stehen die allgemeinen Vorstellungen, die als Vorformen der Begriffe zu gelten und sie im Denken des Alltags auch oft ersetzen”. Ha a fenti állítása igaz lenne, jelentésváltozás talán sohasem állhatna elő. „...A logikai fogalomtól meg kell különböztetnünk a *pszichológiai jelentőképet*, mely a beszédben szerepel. A jelentőkép nem logikailag lényeges tényezők foglalatja. Sokszor olyan az alap-tényezője, mely a logikai fogalomban nem az. Mindig az illető ember szellemi fejlettségétől függ, hogy milyen jelentőképet alkot valamilyen tárgyról” (350. l.). „...A *szónak a beszédben mindig alkalmi jelentése van*” (354. l.), mondja Csűry Bálint rövid, de nagyon értékes tanulmányában a metaforáról (A metafora, Nyr. XXXIX. k., 343—355. l.). Említsük meg még H. Konrad egy ellentmondását: amint láttuk, a fogalom szerkezete állandóságát a jegyek viszonyának állandósága teszi; mindazonáltal az uralkodó jegy változása nem változtat a jelentésen: „Nous pensons toujours au même objet, tout en changeant la représentation du trait dominant” (67. l.). — Általában tehát fogalom- és jelentés-elmélete inkább fikciónak vagy ideálnak tűnik fel, mint a lelki életben tényleg fellépő jelenségnek.

A jelentésváltozásról irt soraiban a fokozatos jelentésváltozást, úgy látszik, nem ismeri el. Szerinte jelentésváltozásról csak akkor lehet szó, ha a szó használatában „idegenszerű hatást” („effet étranger”.

Aristoteles után „allotrios“, mely, felfogása szerint, minden metafora biztos ismertető jele) közvetlenül érezhetünk. Ebben a megállapításában következetes fogalom-elméletéhez. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy ezzel a jelentésváltozásoknak, sőt metaforáknak egész sorozatát zárja ki. Itt említjük meg azt is, hogy a történeti szempont elhanyagolása a metaforának még tisztán logikai tárgyalásánál is káros.

A III. részben újra tárgyalja a metafora elemeit a II. rész eredményei alapján. Kétféle abstrakciót vesz fel, ami nézetünk szerint szükségtelen. A metaforikus abstrakció nem különbözik attól, mely akkor lép fel, mikor a tárgy valamilyen jegyére kiemelő szándékkal gondolunk. Ez utóbbi esetben sem merülnek fel külön felidézés nélkül olyan jegyek, melyek nem tartoznak szorosan hozzá a kiemelt tartalomhoz; az előbbiben pedig eszünkbe sem jut, hogy a közös vonásokon kívül más képzeteket felidézzünk. Minden metafora túlzás, de ez a túlzás sem zavaró a folyékony beszédben és csak külön figyelemmel vesszük észre. Gondolhatunk másrészt a képzavarokra, melyek, legalább is az „analyse de style“ által nem nevelt nyelvközösségekben, nem ritkák és még sem tűnnek fel. Az ugyancsak Kainz említette „progressive Verzeichlichung“ (135. l.) áll a metaforára is. Mihelyt a nyelvközösség elfogadott egy új metaforát, a terme transposé elég gyorsan jellé válik, mely bizonyos idő múlva a beszélőben csak az új jelentés fogalmát indukálja. A metaforikus abstrakció nem különbözik lényegesen a másiktól: a hasonlóságon alapuló kapcsolat megteremtése, mely természetesen határozott irányt ad a képzetfolyamatnak, teszi azt, hogy csak a metafora szempontjából fontos jegyek merülnek fel. H. Konrad idéz ezzel kapcsolatban egy képzavart Vendryès után — mely egyáltalában nem nyelvi metafora —, de itt sem az abstrakció lehetőségének a hiánya a baj, hanem a hasonlóságnak a (similitude) hiánya. Jegyezzük meg itt azt is, hogy az irodalomban komikus voltuk miatt hírnévre tett képzavarok elemei majdnem mindig készen kapott szólások (Bergson: „ce sabre est le plus beau jour de ma vie“; Proust: Dr. Cottard ostoba tréfái).

A „ressemblance“ kérdésével kapcsolatban megállapítja, hogy a metafora az osztályozással kapcsolatban áll, amennyiben „les deux membres d'une métaphore se comportent comme deux espèces jointes par la représentation d'un genre et que la formation des métaphores n'est autre chose qu'une sorte de classification“. A metafora-osztályozás a normális strukturális és az elszigetelt jegyen alapuló osztályozások kereszteződése, mert egy jegyen alapuló osztályozás ugyan, de ugyanakkor az abstrakció megjelöli azt a nemet is, melyhez a metaforához kapcsolódó két tárgy mint faj tartozik. Itt érdekes párhuzamot von a metafora, a gyermeknyelvi metafora és a primitív osztályozások (Durkheim és Mauss) között, de csak logikai szempontból.

A „tendance“-t tárgyaló fejezetben felsorolja a nyelvi névadás fajait, mely szerint mindig az uralkodó képzet megnevezése útján történik. A metaforát átmeneti jelenségnek látja a jelentéstágulás és a jelentésszűkülés között, mert a metafora általánossá tesz egy jegyet, de ugyanakkor konkrétizálja is azt. Az általánosítást (81. l.) úgy értelmezi, hogy az abstrakció által kiemelt jegyet, melyet a metaforikus kifejezés szimbolizál, bármely hasonló tulajdonsággal bíró tárgyhöz kapcsolhatjuk. (Ez természetesen vitatható.) A névadás elsődleges tendenciája mellett a metafora létrejöttében másodlagos tendenciák is közreműködhetnek, ezek: az irónia, az euphemismus, a hyperbola, stb. Itt érdekes fényt vet e „figures de pensée“-eknek a metaforával való rokonságára.

Mindeddig semmi különbséget sem fedezett fel a nyelvi és az esztétikai (irodalmi) metafora mechanizmusában. A különbség a tendenciában mutatkozik: az irodalmi metaforában tendencia az „illuziókeltés”. V. Hugo, S. Mallarmé és Stefan George műveiben vizsgálja ennek a tendenciának a nyomatát, jórészt másodkézből vett anyag alapján. Az utolsó fejezet a metafora „családját” tekinti át (comparaison, subordination, symbole, mythes).

Ez a rövid tanulmány a kérdéseknek egész tömegét érinti, úgy-hogy szinte lehetetlen röviden számot adni róla. A legnagyobb érdeme a zárt, logikus, előfeltevéseihez ragaszkodó gondolatfűzés és előadás. De ez hibája is. Lehetetlen a metafora kérdését legalább is a történeti szempont bekapcsolása nélkül megoldani. A logikai szempont túlzásba vitelének következménye az is, hogy egyéb szempontokat a szerző nem lévén hajlandó figyelembe venni, munkája folyamán sok olyan megállapítást igyekszik megcáfolni, mely az ő eredményeit nem befolyásolná és amelyek egy a metafora teljes problémakörét átfogó műben természetesen helyet foglalhatna. Egyébként H. Konrad könyve rendkívül gondolatébresztő (számos vitatható pontját egy ismertetés keretében röviden sem lehetne megtárgyalni) és ezért valószínűnek látszik, hogy sok hozzászólást fog kiváltani.

Kenez Ernő.

*

Il est inutile de souligner particulièrement le grand rôle de la métaphore dans la logique, dans l'esthétique et dans toute notre vie mentale. Aussi les points de vue qui se posent pour le chercheur, sont-ils multiples. Mlle Konrad en veut éclaircir surtout le mécanisme intime et „toujours identique”. Elle passe d'abord en revue les théories antérieures pour en dégager les éléments constitutifs de la métaphore dont il construit dès le commencement une ébauche de définition qu'il s'agira de compléter: la métaphore est une transposition fondée sur l'abstraction et la ressemblance, et dirigée par une tendance particulière de l'esprit humain. Voyant dans la suite que la transposition est un problème essentiellement sémantique, elle passe à l'étude du concept dans le but de prouver que la „valeur de la signification est égale à celle du concept”. Sa théorie du concept (le concept possède une structure unique, invariable et spécifiquement individuelle), est le point le plus original et le plus discutable de son ouvrage. Ce concept nous paraît une fiction logique plutôt qu'une réalité psychologique. — Dans la suite elle soumet les éléments de la métaphore à une analyse minutieuse et établit ses différences et ses analogies avec les deux espèces de classification (1° à base de structures, 2° à base de traits isolés), les métaphores du langage enfantin et les classifications primitives. — C'est dans la recherche (appelée ailleurs tendance) qu'elle trouve la différence essentielle entre la métaphore linguistique et la métaphore esthétique: la première répond à une recherche de dénomination et peut être située entre l'extension et la restriction; la seconde est un „moyen de créer l'illusion”, toujours par le même mécanisme. L'ironie, l'euphémisme, l'hyperbole et l'ennoblissement peuvent entrer, comme tendances secondaires dans la formation de la métaphore linguistique même. Un chapitre assez sommaire est consacré à l'examen de la métaphore littéraire dans l'oeuvre de V. Hugo, Mallarmé et Stéphane George. Elle finit par une rapide revue de la famille de la métaphore (comparaison, subordination et symbole).

Cet ouvrage remarquable par sa méthode, par une information très étendue et par une richesse considérable en idées, n'en provoquera pas moins beaucoup de discussions à cause surtout de quelques exagérations du point de vue logique de l'auteur.

E. Kenéz.

Rosetti, Al.: *Istoria limbii române. III. Limbile slave meridionale.* București, 1940. 135 l. 8°.

Már megemlékeztünk e folyóirat hasábjain (l. LXIII. 245—7. l.) Rosettinek, a bukaresti nyelvészeti iskola fejének új román nyelvtörténetéről s most az I—II. kötet ismertetéséhez örömmel csatloljuk a III. kötetéről szóló megjegyzéseinket. Tudománytörténeti szempontból igen szerencsésnek mondható, hogy eme nagy szintézis egyes részei ilyen rövid időközökben jelennek meg, mert így nem fenyeget az a veszély, hogy mire a munka befejezést nyer, első kötetei máris elavultak. Ebben az újabb kötetben világos, könnyen érthető és módszerezsen átgondolt összefoglalást adott a román-délszláv nyelvviszonyról. Ha az általános történeti keret felvázolásában itt-ott kissé szűkszavú is, mihelyt nyelvészeti tények áttekintéséhez jut, azonnal alkalmazni tudja ezen a téren is biztos kritikáját és gyors válogatási képességeit. Igazi francia „clarté“-kultuszra vall az az éleslátás, amellyel bonyolult és sokat vitatott kérdéskomplexumokat is egyszerre átvilágít (pl. a szláv nazális magánhangzók román megfelelőseit). Ez szláv-román vonatkozásban annál fontosabb, mert e téren az egész nyelvi érintkezés szociológiai és etnikai háttere mindeddig nem volt kellőképp tisztázva. Minden valószínűség szerint igazat adhatunk R.-nek, amikor azt vallja, hogy a szlávok mint hódító réteg telepedett reá Délkelet-Európa romanizált tömegeire (R. szerint a Duna mindkét partján!). R. ezzel a társadalmi renddel véli kapcsolatba hozni a *rumán* szó „jobbágy“ jelentését is (e kérdéshez l. legújabban Tamás L.: AECO. VI—1940. 341. l.) s még azt is feltételezi, hogy nem az ősrómánság tanulta meg a hódító szlávok nyelvét, hanem ellenkezőleg, a magasabb osztály alkalmazkodott az alacsonyabb rétegek nyelvéhez (27—8. l.). Kíváncsian várjuk, mennyiben fognak R.-nak idevágó nézetei találkozni Gamillscheg elgondolásával, aki — mint hírlík (l. Ung. Jahrbücher, 1940. 14. l.) — szintén hasonló módon képzei el a románság tekintélyes részének kialakulását.

A jelen kötet legjobban kifejtett része a román nyelv régi szláv elemeinek hangtana. R. általában inkább bolgáros sajtásokat talál, mint szerb típusú megfelelőeket. Helyesen emeli ki a román „corrélation de mouillure“ szláv eredetét (41. l.), bár nincs kizárva, hogy az *an̄an*'i-féle megfelelések *n̄an*' váltakozását már vulgáris latin tények is előkészítették (v. ö. Bergamóban is *dan̄dan*', a friauliban *umin*', *dink*', sőt a milánese-ben *kavai*, éppen úgy, mint a románban *cal̄ocai*, Meyer—Lübke, HGRSpr. I, 257—8. l.) úgyhogy inkább konvergenciáról lehetne szó. Azt is szeretnék volna tudni, vajon szláv hatással magyarázza-e R. a dentálisok és palatálisok ismert erdélyi jésítését is (*mintye*, *minye*, stb.). A szláv eredetű „morfonémok“ között érdemes lett volna a ma már kihaltban levő s Puscariu által bőven tárgyalt *h—ș*-váltakozás (*Leah* *Leși*) megemlítése. A számvévek képzésmódjával kapcsolatban (*unsprezece* R. szerint ószláv *jedinū na desete* tükörszava) említhető lett volna a magyar *tizenegy*-féle szerkezet is. Igen részletes a szláv eredetű szóképzés tárgyalása, az egyes prae- és

suffixumok mai produktivitása azonban érintve sincs, pedig érdekes lett volna részletesen megfigyelni, hogyan szorítják ki a régibb szlávos képzésű szavakat a nyugati (francia) mintára formált kifejezések. Az itt szláv eredetűnek mondott *-aš* képző a románban a magyar *-ás* képzővel legalább is kereszteződött, annál inkább, mert nálunk az *-ás* képző rendes használata nem „funcțiunea diminutivală” (73), hanem nomen agentis-ek vagy valamivel ellátottságot jelző szavak képzése.

Magyar vonatkozásban egyébként más apróbb javítanivalók is akadnak, amelyeket R. elkerülhetett volna, ha munkáját valamely magyar nyelvészrel is elolvastatja: *palast* (65. l.) helyett *palást* olvasandó, *tompe* (58. l.) helyett természetesen *tompa*; *mesgye*, *rozsa* mellett (65. l.) idézendők lettek volna a „szerbes” alakpárok is: *megye*, *ragya*. A szóvégi *-o > -ă* megfeleléshez (47. l.) figyelembe veendő, hogy nálunk is megvan ez a megfelelés *-o > -a* alakban (pl. *seno > széna*) s hogy a két jelenséget feltétlenül közös okra kell visszavezetni. Meglep, hogy Melich János alapvető munkáit nem látjuk idézve. A helynévtörténeti részhez szükségesek lettek volna részletesebb lokalizációk, amelyekhez Kniezsa idegen nyelven is megjelent újabb tanulmányai R.-nak jó segítséget nyújthattak volna (ld. különösen *Ungarns Völkerschaften im XI. Jh.* AECO. IV, 241. kk. l.). E magyar vonatkozásban észlelhető hiányokat persze a következő kiadásba könnyű lesz beledolgozni, s ezt annál inkább remélhetjük, mert R. munkájának I. kötete már meg is jelent 2. kiadásban.

Értelemzavaró sajtóhibára csak egyre akadtunk: ha *Muntimirus* horvát herceg neve már 892-ben előfordul — amit R. maga is mond —, az *o > u* hangváltozás első nyomait nem lehet a XI. századra helyezni („*incă din sec. al XI-lea*”, 55. l.), hanem csakis a IX. századra, bár a név és a kérdéses hangváltozás összefüggése egyáltalában nem világos.

Gáldi László.

Le tome III de la grande synthèse de M. Rosetti offre un tableau d'ensemble des mots d'origine slave méridionale dans la langue roumaine. L'auteur émet l'hypothèse que les Slaves, s'étant superposés comme envahisseurs aux masses de la population romanisée du Sud-Est Européen, ont dû s'assimiler, au moins en partie, à ces rumâns assujettis. Du point de vue linguistique, M. Rosetti croit retrouver les traces de cette symbiose dans plusieurs faits (présence de h, addition d'un y à l'e initial, etc.) qu'on doit attribuer en effet au „superstrat” slave. Les faits de phonétique et de morphologie sont analysés avec un grand luxe de détails; on regrette que la syntaxe et la toponymie soient traitées d'une façon beaucoup plus laconique. A propos de la dérivation, il eût valu la peine de consacrer quelques remarques à la productivité des divers suffixes. Les allusions aux mots d'origine slave du hongrois sont à retoucher sur plus d'un point, ce qui, bien entendu, ne diminue nullement la valeur de cette synthèse de vaste envergure.

Ladislav Gáldi.

Egy adat Birken népszerűségéhez.

A Phil. Kölöny 1941. 176. lapján említett Birken-mű, melyből La Bruyère tanítványának a magyar történelmet tanította, a patiki könyvtárban 3 példányban is megvan. A legelső kiadás is megvan. „Der Donau-Strand” címmel. A lap közepe táján e című rész olvasható: samst... und Heutigen Türkei Kriegs. Sajnos, az évszám már lekopott, de valószínű, hogy 1664-ből való. (Felzete: G. 411.) Egy másik kiadás 1684-ből

való. (Felzete: K. 243.) Ez felel meg a Phil. Közlöny leírásának. Egy harmadik 1686-ból való. (Felzete: K. 236.) Az 1684-es kiadásban, az *Anhangban* van Bécs ostroma. Gulyás József.

Goga és Heyse.

Az EPhK. mult számában megjelent *Goga pesti évei és a Luca-fáru* című cikkemmel kapcsolatban Radó Antal, Ada Negri és annyi más olasz költő első igazi magyar népszerűsítője, hozzám intézett levelében arra figyelmeztet, hogy Ada Negri verseit németre még Jahn fordításai előtt valóban Paul Heyse ültette át, tehát tárgytalanok ez irányban kifejezett kételyeim (146. l. 82. jegyzet). Radó még a következő érdekességet is közli: „Én 1894 végén ismertem meg Ada Negrit, akire Gyulai hívta fel figyelmemet. Ő ugyanis járatta a Deutsche Rundschau, ahol akkoriban Heyse közölt Negri-fordításokat.“ Tehát hozzánk A. Negri német közvetítéssel került — mint Szász Károlyhoz Dante — s mi közvetítettük tovább a románok felé. Az a tény egyébként, hogy Ada Negri magyar felfedezője lényegében véve Radó Antal volt, természetesen tagadhatatlan: ő 1895. március 27-én foglalt széklet a Kisfaludy-Társaságban „Egy új olasz költőnő“ című előadásával s ekkor már fel is olvasott 12 Ada Negri verset, melyek — saját vallo-mása szerint — „meglehetősen figyelmet keltek“. Örvendek, hogy cik-kem alkalmat adott Radó Antalnak e néhány érdekes részlet tisztá-zására. Gáldi László.

Beküldött könyvek.

Bucsay Mihály: Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtár-ban. Budapest, 1941; 104 l. (A középeurópai protestantizmus könyv-tára I.

A hallei könyvtár nevezetes magyar gyűjteménye tulajdonképen Witten-bergből, az evangélikus magyar diákok ősi fészkeéből került a hallei egyetem tulajdonába. Gragger Róbert a gyűjtemény egyharmadát a berlini Collegium Hungaricum számára kölcsönképen elvitte. Az otthon maradt magyar- és nem-magyar nyelvű, de magyarországi anyag pontos bibliográfiai leírását nyújtja a fenti kötet.

Kölcsey Ferenc: Nemzeti Hagományok. Joó Tibor utószavával Gyoma, Kner Izidor (1941). 66 l.

Lengyel Imre: Fási János Henrik élete és működése hazánkban (1801—1807). Adalék a svájci-magyar művelődési kapcsolatok történe-téhez. Debrecen, 1941; 50 l.

A balmazújvárosi német — pfalzi eredetű — református gyülekezet Galí-ciából hívta be a lelkes zürichi származású prédikátort, kinek újításai azon-ban nem tetszettek a felsőbb hatóságoknak s így 6 évi működés után Pesta-lozzinak ez a lelkes tanítványa elhagyja a magyar földet.

Szücs Stefánia: A Tharaud-testvérek. Pécs, 1940. 75 l. Spec. diss. fac. philos... Elisabethinae Quinqueecl. 194.

A kiadásért felelős: Huszti József.

37.744. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

HAZAI IRODALOM.

	Lap
Förster Aurél: A filológia fogalma. (Moravcsik Gyula)	74
Balázs János: A gazai iskola Thukydides-tanulmányai. (Gyóni Mátyás) ..	76
Balogh Károly: Antik bronztükrök. (Borzák István)	79
Bóta Károly: Istvánffy Miklós. (Vargha Anna)	80
Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. (Kósa János)	81
Schwartz Elemér: A német köznyelv és helyes kiejtése. (Lazicius Gyula)	83
Marthe Spitzer: Les Juifs de Balzac. — Lukács Zsuzsanna: A féltékeny- ség elemzése az újabb francia regényben. — Hoffstaedter Lajos: Ovidius a XII. századi Franciaországban. — Agnès György: La survie de Molière dans la comédie contemporaine. (Kenéz Ernő) ..	85
Nagy Artúr: Olasz színművek és színészek a Nemzeti Színházban 1837-től 1884-ig. — Takács Mariánna: Hogyan látta gr. Széchenyi István Olaszországot. — Fogarasi Miklós: Savonarola és a Rinascimento. (Szabó Mihály)	88

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Martin P. Nilsson: Greek Popular Religion. (Marót Károly)	90
F. Brommer: Satyroi. (Szilágyi János György)	94
Süidost-Forschungen. V. Jahrgang. Heft 1. (Gáldi László)	97
Helge Groth: Dichter des Humanismus im heutigen Deutschland. I. (Semjén Gyula)	99
Janet Girvan Espiner-Scott: Claude Fauchet. Sa Vie, son Oeuvre. (Dobosy Tibor)	102
Francesco Piccolo: Arte e poesia dei trovatori. (Angyal Endre)	104
Társasági ügyek	106
Beküldött könyvek	112

Baranya vármegye Közönsége kiadásában most jelent meg

DR. BERZE NAGY JÁNOS

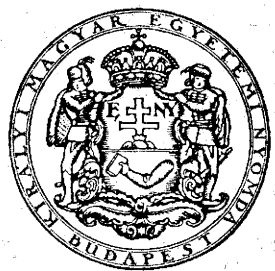
Baranyai Magyar Néphagyományok

című műve, amely a baranyai magyar nép élő szellemi
néprajzi emlékein keresztül az egész népi magyarság
szellemi világát három vaskos kötetben ismerteti.

A három kötet ára 25⁻ P.

Minden könyvkereskedés útján kapható.

Főbizománys: DR. KARL KÖNYVKIADÓ, PÉCS.

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXV

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1941

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

65. ÉVF.

JÚNIUS

II.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XI., Wolff Károly-út 75.

Felolvasások az I. titkárnál, Jirka Alajosnál (VIII., Szentkirályi-utca 29—31.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum, doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest, Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Nagy Ferenc: A tragikum és komikum életérzése az antik drámában. (Sírás és kacaj)	113
Das Lebensgefühl des Tragischen und Komischen im antiken Drama. (Weinen und Lachen)	131
Gáldi László: Goga pesti éve és a „Lucafáru”	132
Octavian Goga à Budapest et la revue „Lucafáru”	158
KISEBB KÖZLEMÉNYEK.	
Moravcsik Gyula: Vári Rezső (1867—1940)	159
Borzák István: Πολυθρόλητα παραδείγματα	161
Révész Mária: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez	164
Contribuzioni alle relazioni ungheresi di Filippo Beroaldo maggiore	166
Szemerényi Oswald: Junius	166
Gáldi László: Adalékok az oláh-újjörög irodalmi kapcsolatokhoz	170
Contributions à l'étude des relations littéraires gréco-roumaines ..	174
Eckhardt Sándor: La Bruyère, a magyar történelem tanára	174
La Bruyère, professeur d'histoire de Hongrie	180
Happ József: Hol az igazság az egységes német kiejtés vitájában? (Válasz Mollay Károly cikkére)	181
Wo liegt die Wahrheit in dem Streit über die einheitliche deutsche Aussprache in Ungarn?	185
Mollay Károly: Válasz Happ Józsefnek	186
Antwort an Josef Happ	187

HAZAI IRODALOM.

A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Bion) költeményei. Fordította \dagger <i>Vértesy Dezső.</i> Magyarázta <i>Módi Mihály.</i> II. kötet. (<i>Borzák István</i>)	187
Publicum Portorium Illyrici. Az illyricumi vámrendszerre vonatkozó feliratokat összeállította, történeti bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta <i>Dobó Árpád.</i> (Dissertationes Pannonicae Ser. II. Fasc. 16.) (<i>Finály Gábor</i>)	188
Rónai Pál: Latin költők. Anthologia Latina. (<i>Gáldi László</i>)	190

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, *Lelkes István*hoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti d. dékányi hivatal) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

	Lap
Papp Márta: Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái. (Ertekezések a magyarországi latinság köréből 2.) (Vargha Anna) ..	190
Olofsson Placid: Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartolása. (Koczogh Ákos)	192
Derka Clarisse: Báró Podmaniczky Károlyné Charpentier Júlia. (Semjén Gyula)	192
Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. (Minerva-könyvtár 133.) (Semjén Gyula)	193
Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. (Minerva-könyvtár 134.) (Semjén Gyula).....	194
Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. (Gáldi László)	195
Markó Ilona: II. József és az erdélyi százok. (Minerva-könyvtár 131.) (Semjén Gyula).....	198
Balassa László: A magyar tanítás megújhodása felé. (A tanítás problémái 24.) (Eckhardt Sándor)	199
Baranyai magyar néphagyományok. Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Berze Nagy János. (Bálint Sándor)	199
Dobosy Tibor: Pierre Choque, Anna magyar királyné kísérelője. (Gábrriel Asztrik)	202
Radnóti Miklós—Vas István: Guillaume Apollinaire válogatott versei. (Gáldi László).....	203
Attila és hűnjai. Szerk. Németh Gyula. (ifj. Horváth János)	204

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Procope S. Costas: An Outline of the History of the Greek Language. (Szemerényi Oswald)	209
Német kultúrhatás Délkelet-Európában. (Valjavec Fritz: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns.) (Kósa János)	214
Georg Weise: Die geistige Welt der Gotik und ihre Bedeutung für Italien. (Angyal Endre).....	229
Alice Hulubei: L'Églogue en France au XVIe siècle. Époque des Valois (1515—1589) (Dobosy Tibor)	233
The Tauchnitz Book of Famous Essays, compiled by Paul Hempel. (Országgh László)	235
Stephen de Ullmann: Europe's Debt to the English Language. (Országgh László).....	236
Sextil Pușcariu: Limba română. Vol. I. (Gáldi László)	237
Beküldött könyvek	239

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXV

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF ÉS ECKHARDT SÁNDOR

1941

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

65. ÉVF.

NOVEMBER

III.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII.,
Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XII.,
Wolff Károly-út 75.

**Felolvasások az I. titkárnál, Jirka Alajosnál (VIII., Szentkirályi-utca 29—31.)
jelentendők be.**

**Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.**

**Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.**

TARTALOM.

Lap

Péter Gyula: Kyklops-típusok	241
De diversis Cyclopum figuris	269
Petró Sándor: A magyarnyelvű egyházi ének középkori emlékei	270
Die mittelalterlichen Denkmäler des Kirchengesanges in ungarischer Sprache	285
Turóczy-Trostler József: A Balassi-versszak német rokonsága	285
Deutsches zur Vorgeschichte der Balassi-Strophe	301

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Szádeczky-Kardoss Samu: A kolophonai Mimnermos és hazája, Smyrna 302 Mimnermos der Kolophonier und seine Heimat, Smyrna	309
Waldapfel József: Balassi lengyel kapcsolataihoz	310
Balassi et la Pologne	317

HAZAI IRODALOM.

Aischylos tragédiái, fordította Csengery János. (<i>Marót Károly</i>)	318
Visy József: A görög szónoki paideia. (<i>Papp János</i>)	323
E. M. Mészáros: De cultu litterarum et de lingua Latina Hungariae medii aevi. (<i>Fludorovits Jolán</i>)	324
Emlékkönyv a Juventus 25 éves jubileumára. (<i>Carolus Ács</i>)	326
Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése. (<i>Gábel Asztrik</i>)	327
Sziva József: Pessimizmus, részvét és szeretet. Jelentés az újabb német irodalom tárgyában. (Minerva-könyvtár 136.) (<i>Semjén Gyula</i>)	331

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

**Előfizetés, a Budapesti Philológiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Lelkes
Istvánhoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti dékán hivataltal)
intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni
a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.**

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

KÜLFÖLDI IRODALOM.

	Lap
Henri Lebègue Du sublime. (<i>Nagy Ferenc</i>)	333
M. Bieber: The History of the Greek and Roman Theater. (<i>Szilágyi János György</i>)	334
Holger Pedersen: Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen. (<i>Szemerényi Oszvald</i>)	336
Magyar vonatkozások újabkori görög feljegyzésekben. (<i>Horváth Endre</i>)	339
Südostdeutsche Forschungen. Jahrg. IV. Ergänzungsheft. (<i>Mollay Károly</i>)	341
Montesquieu „Jegyzetel“. (<i>Dobossy László</i>)	343
Konrad, Hedwig: Étude sur la métaphore. (<i>Kenéz Ernő</i>)	346
Rosetti AL: Istoria limbii române. III. Limbile slave meridionale. (<i>Gáldi László</i>)	350
Gulyás József: Egy adat Birken népszerűségéhez	351
Gáldi László: Goga és Heyse	352
Beküldött könyvek	352

